MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XXXVII

FLORENTIN BURTĂNESCU

EPOCA TIMPURIE A BRONZULUI ÎNTRE CARPAȚI ȘI PRUT

cu unele contribuții la problemele pericadei premergătoare epocii bronzului în Moldova

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

III 275.849

2002

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAȘI
III 275.849

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

118

EPOCA TIMPURIE A BRONZULUI ÎNTRE CARPAȚI ȘI PRUT

THE EARLY BRONZE AGE BETWEEN THE CARPATHIANS AND PRUT

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EDITAT: VAVILA EDINF SRL
TIPAR: SEMNE '94
ISBN: 973-8155-14-2

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

352.966

MINISTERUL EDUCAŢIEI ŞI CERCETĂRII
INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XXXVII

FLORENTIN BURTĂNESCU

EPOCA TIMPURIE A BRONZULUI ÎNTRE CARPAŢI ŞI PRUT

cu unele contribuţii la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

363022
B.C.U. IASI

ALE

Bucureşti 2002

Cuprins

Cuvânt înainte (Motivație. Mulțumiri) 9
Abrevieri 12
Bibliografie 21

INTRODUCERE 76
1. Cadrul geografic și resursele naturale 76
Excurs: Evoluția climei în mileniul III B.C. 81
2. Preliminariile epocii bronzului. Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului 82
3. Istoricul opiniilor privind conținutul cultural al perioadei Bronzului timpuriu între Carpați și Prut 90

CATALOGUL DESCOPERIRILOR DIN MOLDOVA, ATRIBUITE PERIOADEI TIMPURII A EPOCII BRONZULUI 96

BRONZUL TIMPURIU ÎN MOLDOVA. DEFINIRE. MANIFESTĂRI CULTURALE. PERIODIZARE ȘI CRONOLOGIE 155
1. Definire. Harta culturală. Delimitări culturale și cronologice ... 155
2. Manifestări etno-culturale 160
I. Linia de evoluție locală 160
I.1. Grupul Târpești 161
I.2. Așezarea de la Dolhești Mari 177
I.3. Faza târzie a grupului Vânători-Bolotești 181
II. Extensia moldovenească a "cercului cultural central-românesc" 182
II.1. Manifestările de tip Aldești 182
II.2. Discuție asupra locuirii din perioada Bronzului timpuriu de la Bogdănești-Todoscanu 189
II.3. Prezențe de tip Schneckenberg B (?) și Jigodin 198
II.4. Alte descoperiri din partea a doua a Bronzului timpuriu ... 203
*** Mormântul de la Răcăciuni 203
III. Privire asupra ariei de influență central-europeană (podolo-volynică) 205
III.1. Despre posibila prezență a ceramicii șnurate podolo-volyniene 206
III.2. Mormântul plan de la Cătămărăști-Deal (jud. Botoșani) .. 212

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

IV. Fenomene culturale de origine nord-pontică 213
IV.1. Complexul cultural Jamnaja (al mormintelor în groapă simplă) (CI) 214
IV.2. Complexul cultural al catacombelor (CC) 276
V. Complexe culturale de caracter mixt 303
V.1. M 22 de la Valea Lupului-Fabrica Chimică 303
3. Încercare de periodizare, caracterizare şi cronologie 305

Addenda 338
I. Note şi discuţii privind aspecte ale perioadei premergătoare începutului epocii bronzului în Moldova 338
II. Note pe marginea unor descoperiri de la începutul Bronzului mijlociu 408

Anexe 414
1. O tipologie a topoarelor, teslelor şi dălţilor de silex descoperite în Moldova 414
2. Em. Zaharia, N. Zaharia, Fl. Burtănescu, Mormintele tumulare din epoca bronzului descoperite la Slobozia-Hăneşti-„La Val" (com Hăneşti, jud. Botoşani) 459
3. Al. Comşa, Studiu antropologic referitor la două morminte descoperite la Ripiceni (jud. Botoşani) 468
4. Ana-Maria Vlad, Buletin de analiză a materialului fibros imprimat în mostră de sol durificat, descoperit deasupra M 2 (Jamnaja) / T. I Ripiceni (Campania 1997) 471

The Early Bronze Age between the Carpathians and Prut (Summary) ..472
Explanation of figures 487
Ilustraţie 495
Date despre materialul ceramic cuprins în desene şi fotografii 495
Hărţi. Desene şi fotografii. Tabele 498

BCU IAŞI CENTRU VECHI

Contents

Forward (Motivation. Acknowledgements) 9
Abbreviations 12
Bibliography 21

INTRODUCTION 76
1. Geographical frame and natural resources 76
Excurs: The climate evolution in the IIIrd millenium B.C. 81
2. The preliminaries of the Bronze Age. Transition period from Eneolithic to theBronze Age 82
3. The history of opinions concerning the cultural content of the Early Bronze Age betweeen the Carpathians and Prut 90

CATALOGUE OF DISCOVERIES ASSIGNED IN MOLDAVIA TO THE EARLY BRONZE AGE 96

THE EARLY BRONZE AGE IN MOLDAVIA. DEFINITION. CULTURAL UNITS. PERIODIZATION AND CHRONOLOGY 155
1. Definition. Cultural map. Cultural and cronological limits 155
2. Cultural and ethnical units 160
I. The local evolution line 160
I.1. The Târpesti group 161
I.2. The Dolheştii Mari settlement 177
I.3. The late phase of the Vânători-Bolotești group 181
II. The moldavian extension of the "central-romanian cultural circle" 182
II.1. The Aldesti-type cultural manifestations 182
II.2. Discution upon the Early Bronze Age settlement at Bogdănești-Todoscanu 189
II.3. Schneckenberg B (?) and Jigodin-type presence 198
II.4. Other discoveries dated to the second part of the Early Bronze Age 203
*** The Răcăciuni grave 203
III. Look over the Central-European (Podolia-Volhynia) influence area 205
III.1. About the possible presence of the Podolia-Volhynia Corded Ware 206
III.2. The flat grave at Cătămărăști-Deal (Botoșani County) 212

IV. Cultural phenomena of north-pontic extraction 213
IV.1. The Pit-Grave cultural complex (CI) 214
IV.2. The Catacomb-Grave cultural complex (CC) 276
V. Mixed cultural complexes 303
V.1. The grave 22 from Valea Lupului-Fabrica Chimică 303
3. A periodization, characterization and chronology attempt 305

Addenda 338
I. Notes and discussions on aspects of the precursory period of the beginning of Bronze Age in Moldavia 338
II. Notes on some discoveries from the beginning of the Middle Bronze Age 408

Appendices 414
1. A typology of the flint axes, adzes and chisels discovered in Moldavia 414
2. Em. Zaharia, N. Zaharia, Fl. Burtănescu, The Bronze Age tumular graves discovered at Slobozia-Hănești-"La Val" (com Hănești, Botoșani County) 459
3. Al. Comsa, Anthropological analysis concerning two graves discovered at Ripiceni (Botoșani County) 468
4. Ana-Maria Vlad, Anaysis of the fibrous material impressed on a soil sample discovered above the grave 2 (Pit-Grave) / T. I Ripiceni (The 1997 campaign) 471
The Early Bronze Age between the Carpathians and Prut (Summary) 472
Explanation of figures 487
Illustration 495
Dates on the illustrated ceramic material 495
Maps. Drawings and photos. Tables 498

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cuvânt înainte

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

Mărturisim că în momentul în care prof. M. Petrescu-Dîmbovița ne-a încredințat, în 1995, sarcina întocmirii unei lucrări, care să abordeze problema începutului epocii bronzului în Moldova, subiectul nu ne era cu totul străin, întrucât până în 1993 ne concentrasem deja atenția asupra fenomenelor tumulare din epoca bronzului în spațiul dintre Carpați și Prut și, în mod special, asupra mormintelor Jamnaja și catacombe. Eforturile noastre s-au concretizat atunci în elaborarea unei lucrări, devenită lucrare de licență, cu titlul *Mormintele tumulare din epoca bronzului în Moldova. Considerații taxonomice și cultural-istorice,* susținută la Universitatea din Iași. Așadar, în jumătatea răsăriteană a Moldovei, evenimentele petrecute în perioada Bronzului timpuriu (de acum încolo, prescurtat BT) ne erau familiare. Insistențelor dr. Petre Roman de a privi și „dincolo de Siret, spre munte" au părut cu totul justificate în momentul în care, pe baza studierii materialelor arheologice depozitate în muzeele din Iași, Suceava, Piatra Neamț, Bacău sau Onești, am început să ne dăm seama ce se petrece la vest de Siret, în timp ce estul Moldovei era ocupat de populațiile nord-pontice.

Motivația alegerii unei asemenea teme rezidă în primul rând în necesitatea unei noi ordonări și totodată abordări a datelor mai vechi sau mai recente care există privind perioada BT în Moldova de la vest de Prut, perioadă încă foarte puțin cercetată aici, de manieră să ne permită, cel puțin, conturarea în linii mari a situației culturale specifice epocii în această regiune. Dacă manifestările culturale din așa-numita "perioadă de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului" în Moldova - epocă ce marchează încheierea procesului de indo-europenizare - și culturile Bronzului clasic și final (Monteoru, Costișa, Noua), socotite deja creații ale lumii trace, s-au bucurat de o mai mare atenție din partea arheologilor, perioada BT, care în opinia multor cercetători corespunde individualizării populației proto-trace, a fost, pentru spațiul est-carpatic, doar sporadic abordată.

Datele actuale resping pentru BT din Moldova existența unei singure forme de manifestare culturală, așa cum se bănuia în urmă cu câteva decenii, sub forma noțiunii de „cultură Folteşti II" (Gh. Bichir, M. Florescu) sau "aspect cultural Bogdănești" (M. Petrescu-Dîmbovița). Mormintele "cu ocru" aparțin și ele mai multor orizonturi cultural-cronologice, însă cele mai multe se datează în BT. Perioada este mult mai dinamică și poate de aceea mai fragmentată din punct de vedere cultural. În BT, impresia de "mozaic cultural" este, pentru Moldova, mai evidentă credem decât în alte teritorii. Concluziile în legătură cu definirea diferitelor forme de manifestare culturală ale acestei perioade sunt cele la care am ajuns după studiul direct al materialelor arheologice. Suntem conștienți însă că harta culturală a BT schițată aici este incompletă și că ea ar putea fi întregită sau, eventual, corectată prin descoperiri noi sau odată cu publicarea unor săpături mai

vechi din așezări ale BT (la rezultatele cărora nu am avut, din diferite motive, acces). Demersul nostru a avut, de asemenea, ca finalitate și fixarea unui cadru cronologic și cultural general în limitele căruia să poată fi definite fenomenele culturale socotite a caracteriza debutul noii epoci a bronzului la vest de Prut. În plus, a fost abordată și etapizarea BT moldovenesc, în contextul mai larg al periodizării BT românesc, schițată în 1986 de P. Roman. În ceea ce privește cronologia absolută, în lipsa unor date ^{14}C proprii, am fost nevoiți să apelăm la rezultatele măsurătorilor radiocarbon obținute pentru fenomene culturale cu care se pot stabili, pe baza metodelor clasice, raporturi de corelare temporală cu manifestările BT moldovenesc.

În final, s-a reușit, credem noi, întocmirea unei lucrări care s-a dorit o primă încercare mai consistentă și mai argumentată de definire și caracterizare a uneia dintre perioadele importante, dar încă foarte puțin cunoscute ale preistoriei ținuturilor dintre Carpați și Prut, și anume perioada de început a epocii bronzului. Din cele scrise se poate ușor desprinde concluzia că zona s-a aflat acum la confluența unor arii de civilizație diferite (estică, legată de „cultura stepelor", central-europeană și carpato-balcanică), cu al căror aport se vor naște ulterior fenomenele culturale ale Bronzului clasic est-carpatic.

Întrucât cele mai multe dintre studiile de detaliu asupra perioadei de tranziție au fost publicate în urmă cu mulți ani sau sunt încă inedite, am socotit potrivită în acest moment o tratare mai consistentă a unor aspecte ale acestei etape culturale, imediat anterioare BT. Totodată, am considerat potrivită și necesară o punere în ordine și a diferitelor orizonturi și grupe culturale tumulare anterioare complexului Jamnaja sau catacombelor (v. *Addenda* I). Necesitatea reluării problemei topoarelor, teslelor și dălților din silex în contextul discutării fenomenelor culturale din perioada de tranziție și BT din Moldova este necesară, fie și numai pentru că în ultimele trei decenii de când nu s-au mai redactat studii consistente asupra acestui subiect, numărul descoperirilor, de cele mai multe ori întâmplătoare, de asemenea piese a crescut enorm, ridicându-se la nivelul întregii regiuni la peste 550 exemplare. Demersul nostru va fi focalizat pe definirea morfologică și funcțională a acestor obiecte, pe clasificarea lor - pornind de la criteriile de formă, stadiu de prelucrare și raporturi metrice -, în tipuri, variante și subvariante, fără a fi neglijate problemele de atribuire cronologică și culturală (v. anexa 1). Oricum, credem că o bună parte din aceste piese arheologice datează din prima parte a epocii bronzului.

Ilustrația menită să înlesnească înțelegerea și să argumenteze concluziile la care s-a ajuns în legătură cu perioada studiată este formată din desene și fotografii, hărți și tabele. Pentru evitarea unor repetiții supărătoare, am preferat în proporție de peste 80 % doar ilustrarea materialelor inedite, iar în cazul pieselor cunoscute, scoaterea în evidență, grafic sau prin fotografie, a unor aspecte sau detalii noi.

Rezultatele cercetărilor noastre asupra perioadei BT în Moldova se bazează în primul rând pe analiza materialelor provenite din săpăturile mai vechi, în majoritatea covârșitoare a cazurilor inedite și cu posibilități reduse de recuperare a însemnărilor de teren, depozitate în diferite muzee din Moldova și în mai mică măsură pe cercetările arheologice proprii. Suntem recunoscători în primul rând dr. Petre Roman, pentru sprijinul constant, profesional și moral, acordat de-a lungul celor 6 ani de când ne ocupăm de această temă de cercetare, precum și pentru permanentele îndrumări, discuții și observații critice pe marginea textului lucrării. Nu putem să nu-i amintim aici pe cei cărora le datorăm formarea noastră profesională și orientarea spre studiul problemelor începutului epocii bronzului la est de Carpați: prof. dr. M. Petrescu-Dîmbovița, prof.dr. M. Dinu, prof. dr. N. Ursulescu, prof. dr. A. László. De un real folos au fost schimburile de idei și informații avute cu M. Florescu, Gh. Dumitroaia, C. Schuster, Zs. Székely, D. Monah, M. Brudiu, V. Căpitanu, C.-M. Mantu, R. Maxim-Alaiba, I. Ioniță, V. Cavruc, P.-V. Batariuc, P. Șadurschi, L. Dascălu, I. Mareș, M. Diaconescu. Mulțumirile noastre se îndreaptă și spre colegii de la muzeele din Iași, Piatra Neamț, Suceava și Bacău, S. Țurcanu, O. Cotoi, C-E. Ursu, B. Niculică, Lăcrămioara și Marius Istina, V. Merlan, precum și spre V. Cotiugă de la Seminarul de Istorie Veche și Arheologie din Iași. Că situația din stepele nord-pontice în perioada primei jumătăți a epocii bronzului ne este acum mai bine cunoscută o datorăm în bună măsură și contactelor științifice avute cu arheologii din Rep. Moldova și Ucraina: V. Dergacev, I. Manzura, O. Levițki, V. Petrenko, G. Toščev. Mulțumim în egală măsură colegilor din Bulgaria (L. Nikolova, K. Leštakov, St. Alexandrov, I. Zmejkova), prin intermediul cărora fenomenele petrecute la sud de Dunăre în BT ne-au putut fi mai apropiate înțelegerii.

Pe timpul șederii noastre la Institutul pentru pre- și protoistorie al Universității din Heidelberg, ca bursier al Fundației Alexander von Humboldt (programul Fritz Thyssen), am beneficiat de sprijinul acordat cu generozitate de prof. dr. Joseph Maran și dr. Elmar Christman în încercarea de a ne familiariza cu peisajul cultural din zona egeană și nord-vest anatoliană în mileniul III B.C.

Un gând bun se îndreaptă și spre doamna E. Rusu de la Muzeul din Botoșani, autoarea unei bune părți a desenelor cuprinse în ilustrație.

BCU IAȘI

Abrevieri

I. Lista titlurilor prescurtate de periodice și serii (colecții):

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Krakow.
AArh	Arta și Arheologia, Iași, I–XV, 1927–1938.
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
Acta MM	Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul Muzeului județean Vaslui, Vaslui.
Acta MN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
Acta PraehArch	Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
ADU	Archeologični doslidžennja v Ukraïni, Kiev/Luc'k.
AFSB	Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Berlin.
AH	Acta Hargitensia, Miercurea-Ciuc.
AIIAIași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A.D. Xenopol", Iași.
AIM	Archeologičeskie issledovanija v Moldavii, Kišinev.
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj.
AIU	Archeologičeskie issledovanija na Ukraine, Kiev.
Aluta	Aluta. Studii și comunicări, Sf. Gheorghe.
AnnRoum d'Anthr	Annuaire Roumain d'Anthropologie. Academia RSR, București.
Antiquity	Antiquity, Gloucester.
AO	Archeologičeskie otkrytija, Moskva.
AP	Archeologia Polski, Warszawa.
APol	Archeologia Polona, Warszawa.
APU	Archeologični pam'jatki URSR, Kiïv.
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba-Iulia.
Archeologija-Kiev	Archeologija, Institut Archeologij, Kiev.
Archeologija-Sofia	Archeologija. Organ na Archeologičeskaja Institut i Muzej, Sofia.
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
ArchRozh	Archaeologické Rozhledy, Praha.
Arhiva	Arhiva Societății științifice și literare din Iași, Iași (1889–1916, 1921–1940).
ArhMold	Arheologia Moldovei, București-Iași.
ASGE	Archeologičeskij sbornik Gosudarstvenogo Ermitaža, Leningrad.

AȘUIași	Analele științifice ale Univesității "Al.I. Cuza", Iași.
AUB	Analele Universității din București. Seria Științe Sociale, Istorie, București.
AusgrFunde	Ausgrabungen und Funde, Berlin.
AV	Archeologičeskij vestnik.
Balcanica	Balcanica. Annuaire du Comité Interacadémique de Balkanologie. Beograd.
BAM	Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mitelmeer-Kulturraumes.
BAR	British Archaeological Reports, International Series, Oxford.
BCH	Bulletin de Corespondance Hellènique.
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin.
B-PS	Baltic-Pontic Studies, Poznań.
BSGR	Buletinul societății geografice române, București.
CA	Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie, București.
CAANT	Cercetări arheologice în aria nord-tracă. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti.
CAB	Cercetări arheologice. Muzeul de istorie a Municipiului București.
Carpica	Carpica. Muzeul de istorie și artă, Bacău.
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Muzeul Dunării de Jos, Călărași.
CercIst	Cercetări Istorice, Iași.
Codrul Cosminului	Codrul Cosminului. Analele Universității "Ștefan cel Mare" (serie nouă), Suceava.
Convorbiri literare	Convorbiri literare, Iași.
Dacia, (N.S.)	Dacia. Recherches et dècouvertes archéologiques en Roumanie; N.S. - Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
Danubius	Danubius. Muzeul Regional de Istorie, Galați.
DrevPrič	Drevnee Pričernomor'je. Kratkie Soobščenija Odesskogo Archeologičeskogo Obščestva, Odessa.
Drobeta	Drobeta. Muzeul Porților de Fier, Turnu Severin.
DSPK	Drevnosti stepnogo Pričernomor'ja i Kryma, Zaporož'e.
ERAUL	Études et recherches archéologiques de l'Universtié de Liège, Liège.
ESA	Europa Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
EurAnt	Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Mainz.

Folia PP	Folia Praehistorica Posnaniensia, Poznań.
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommision des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt.
Glasnik Sarajevo	Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosnie i Hercegovine. Archeologija, Sarajevo.
Godišnjak	Godišnjak. Centar za Balkanološka Ispitivanja, Sarajevo.
GPNMB	Godišnik na Plovdiskata Narodna Biblioteca i Muzej, Plovdiv.
Hierasus	Hierasus. Muzeul județean Botoșani.
IBAI	Izvestija na B"lgarskija Archeologičeski Institut, Sofia.
Iliria	Iliria. Studime dhe Materiale Arkeologijke, Tirane.
Interacademica	Interacademica. Commissions mixtes d'histoire, archéologie, d'ethnographie et de folklore de l'Académie Roumaine de l'Academie Nationale des Sciences de l'Ukraine, București.
InterIzsled	Interdisciplinarni Izsledovanija. Archeologičeski Institut na BAN, Sofia.
Istraživanja	Istraživanja, Novi Sad.
Istros	Istros. Muzeul județean Brăila, Brăila.
IVAD	Izvestija na Varnenskoto Archeologičesko Družestvo, Varna.
Izvestija-Varna	Izvestija na Narodnija Muzej Varna, Varna.
JBLM	Jahrbuch des Bukowiner Landes Museum, Cernăuți.
JbZK	Jahrbuch der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst-und Historischen Denkmale, Wien.
JIES	The Journal of Indo-European Studies.
JMV	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle/Saale.
JWP	Journal of World Prehistory.
Korunk	Korunk, Cluj-Napoca.
KSIA AN SSSR	Kratkie soobščenja Instituta archeologii AN SSSR, Moskva.
KSIA AN USSR	Kratkie soobščenja Instituta archeologii AN USSR, Kiev.
KSP	Kazi Sonuçlari Toplantisi, Ankara.
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien.
Marica-Iztok	Marica-Iztok. Archeologičeski proučvanija (Sofia, Radnevo).
MASP	Materialy po archeologii Severnogo Pričernomor'ja (Kiev, Odessa).
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București.
MBGAEU	Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Berlin.
MCC	Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, Wien.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

MDAPV	Materiali i Doslidžennja z Archeologiï Prikarpattja i Volini, L'viv.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț.
MIA	Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, Moskva.
MN	Muzeul Național, București.
Mousaios	Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
MS	Materiały Starożytne. Państowe Muzeum Archeologiczne Wrocław-Warszawa-Kraków.
MSSIA	Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie. Academia Română, București.
NNU	Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Stuttgart.
OJA	Oxford Journal of Archaeology.
Oltenia	Studii și comunicări, Istorie. Craiova.
Origini	Origini. Preistoria e Protostoria delle Civilitá Antiche.
PAntr	Probleme de Antropologie, București.
PAP	Problemy archeologii Podneprov'ja, Dnepropetrovsk.
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München.
Peuce	Peuce. Muzeul "Delta Dunării", Tulcea.
PMŁ	Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Łodź.
Pontica	Pontica. Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța.
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, London.
Praehistorica	Praehistorica. Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis, Praha.
Preistoria Alpina	Preistoria Alpina, Trento.
PrzArch	Przegląd Archeologiczny. Instytut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk, Wrocław.
Pulpudeva	Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace.
PZ	Prähistorische Zeitschrift.
RA	Rossiskaja Archeologija, Moskva.
Radiocarbon	Radiocarbon. An International Journal of Cosmogenic Isotope Research, Tucson.
RArh	Revista Arhivelor, București, 1924–1947, cu întreruperi; s.n. după 1958.
RevIst	Revista de Istorie. Academia de Științe Sociale și Politice a RSR, București.
RevMuz	Revista muzeelor (și monumentelor), București.
RSP	Rivista di scienze preistoriche, Firenze.

SA	Sovetskaja archeologija, Moskva.
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva.
SASTUMA	Saarbrücken Studien und Materialen zur Altertumskunde, Bonn.
SCA	Studii şi cercetări de antropologie. Academia RSR, Bucureşti.
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
SCS-Iaşi	Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi.
SC-Vrancea	Studii şi comunicări. Vrancea. Muzeul Judeţean de Istorie şi Etnografie, Focşani.
Silesia Antiqua	Silesia Antiqua. Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu, Wrocław.
SlovArch	Slovenská Archeológia, Bratislava.
SovAntrop	Sovetskaja Antropologija, Moskva.
SprawArch	Sprawozdania Archeologiczne. Instytut archeologii i etnologii Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
Starinar	Starinar. Srpsog Archeološog Drustva, Beograd.
StComSfGheorghe	Studii şi comunicări, Sf. Gheorghe.
Stratum plus	Stratum plus. Meždunarodnoj archeologičeskij žurnal, Sankt-Petersburg-Kiainev-Odessa.
StTroica	Studia Troica, Mainz am Rhein.
Studia Praehistorica	StudiaPraehistorica. Institut Archeologij Bolgarskoj Akademii Nauk, Sofia.
Suceava	Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean.
Światovit	Światovit. Rocznik Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej Uniwersztetu Warszawskiego, Warszawa.
ŠZ AÚSAV	Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied.
Thracia	Thracia. Academia Litterarum Bulgarica, Sofia.
Thracia Pontica	Thracia Pontica. Centre d'Archeologie subaquatique, Sozopol.
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti.
Tibiscus	Tibiscus. Istorie-Arheologie, Muzeul Banatului, Timişoara.
Trudy GIM	Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeja, Moskva.
VLU	Vestnik Leningradskogo Universiteta, Leningrad.
WiadArch	Wiadamości Archeologiczne. Organ Muzealnictwa i Konserwatorstwa Archeologicznego, Warszawa.
WPZ	Wiener Prähistorische Zeitschrift, Wien.
ZfA	Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
ZNM	Zbornik Narodnoj Muzeja, Beograd.

II. Lista titlurilor prescurtate de enciclopedii, monografii, cataloage de expoziții, *Acta* ale congreselor, simpozioanelor, conferințelor și seminarelor mai des citate:

Actes CISPP Bratislava	Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Bratislava 1991), Bratislava 1993.
Actes CISPP Praha	Actes du VIIe Congrés International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Praha 1966), Praha 1970.
Actes du colloque "C14 Archèologie" Lyon	Actes du VIIe Congrés International C14 et Archèologie (Lyon 6–10 avril 1998), Paris 1999.
Actes-Thracologie	Actes du II-e Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4–10 sept. 1976), București 1980.
AIMUM	Archeologičeskie issledovanija molodych učenych Moldavii, Kišinev 1990.
AISZP	Archeologičeskie issledovanija Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja,Kiev 1978.
Comori	Comori ale epocii bronzului din România, București 1995.
Cultura Costișa	Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România.Catalog de expoziție (ed. V. Cavruc, Gh. Dumitroaia), Piatra-Neamț, 2001.
DIVR	Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic–Sec.X) (ed. D.M. Pippidi et al.), București, 1976.
Drevnejšie obščnosti (Kišinev)	Drevnejšie obščnosti zemledel'cev i skotovodov Severnog Pričernomor'ja (V tys.do n.e.– V v. n.e). Materialy Meždunarodnoj konpherencii (Kišinev 10–14 dek. 1990), Kiev 1991.
Drevnejšie obščnosti (Tiraspol)	Drevnejšie obščnosti zemledel'cev i skotovodov Severnogo Pričernomor'ja (V tys.do n.e. – V v. n.e). Materialy Meždunarodnoj archeologičeskoj konpherencii (Tiraspol 10–14 okt. 1994), Tiraspol 1994.
EAIVR	Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României (vol.I–II, București, 1994, 1996) (coord. științific, C. Preda).
Festschrift H. Hauptmann	Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa.Festschrift für Harald Hauptmann (hrsg, R.M. Boehmer, J. Maran) (Internationale Archäologie. Studia Honoraria 12), Rahden/Westf. 2001.

IANP	Istorija i archeologija Nižnego Podunav'ja. Tezisy dokladov naučno – praktičeskogo seminara (red. V.G. Petrenko), Reni.
IASZP	Issledovanija po archeologii Severo - Zapadnogo Pričernomor'ja, Kiev 1986.
In memoriam Gaul	In the Steps of J.H.Gaul. James Harvey Gaul, in memoriam (ed. M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptman), Sofia 1998.
Izučenija KKIO i KIOMK	Problemy izučenija katakombnoj kul'turno-istoričesko obščnosti i kul'turno-istoričeskoj obščnosti mnogovalikovoj keramiki, Zaporož'e 1998.
KZNM	Kurgany v zonach novostroek Moldavii, Kišinev.
Materiale-Ploiești	Materiale și cercetări arheologice. A XVII-a Sesiune anuală de rapoarte (Ploiești 1983), București 1992.
MIAEM	Materialy i issledovanija po archeologii i etnographii Moldavy, Kišinev.
MIA JuZ SSSR i RNR	Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-Zapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki, Chișinău 1960.
Neolithic in Poland	The Neolithic in Poland (ed. T. Wiślański), Wrocław - Warszawa-Kraków 1970.
NMASZP	Novye materialy po archeologii Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja, Kiev 1985.
OCD	Omagiu lui C. Daicoviciu, București 1960.
Pamjatniki	Pamjatniki epochi bronzy juga Evropejskoj časti SSSR, Kiev 1967.
Pernik I	Pernik I. Poselišče život na ch"lma krakra ot V chil. pr. n. e. do VI v. na n. e., Sofia 1981.
Poliochni	Poliochni e l'antica età del Bronzo nell' Egeo settentrionale. Convegno Internazionale (Atene 22–25 Aprile 1996), Atene 1997.
Prahistoria ZP	Prahistoria ziem polskich, Wrocław.
Prehistoric Bulgaria	Prehistoric Bulgaria (ed. D.W. Bailey, I. Panajotov), Monographs in World Archaeology 22, Madison Wisconsin 1995.
Problemy KKIO	Problemy izučenija katakombnoj kul'turno-istoričeskoj obščnosti, Zaporož'e 1990.
Raport MNA	Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități din anii 1942–1943, București 1944.

BCU IAȘI / CENTRU VECHI / LIBRARY

Relations	Relations thraco-illyro-hellénique. Actes du XIVe Symposium National de Thracologie (Băile Herculane sept. 1992), Institut Roumain de Thracologie, Bucarest 1994.
Schnurverzierten Keramik Südosteuropas	P. Roman , A. D.- Opriţescu, J. Pál, Beiträge zur Problematik der Schnurverzierten Keramik Südosteuropas. Heidelberger Akademie derWissenschaften. Monographien III, Mainz 1992.
Symposium Alba Iulia	The Early and Middle Bronze Age in the Carpathains Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997 (ed. H. Ciugudean, F. Gogâltan), Alba Iulia 1998.
Symposium Baden	Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava 1973.
SymposiumBudapest-Velem	Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977 Budapest-Velem. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2, Budapest 1981.
Symposium Donji Milanovac	Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-zone während der Äneolitischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac 1985 (hrgs. D. Srejović, N. Tasić). Balkanologi Institut Sanu 29, Beograd 1987.
Symposium Kazanlyk	First International Symposium «Seuthopolis». "Burial Tumuli in the South-East of Europe" (Kazanlyk, 4–8 June 1993) (Rezumate), Kazanlyk 1993.
Symposium Naples	The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. International Symposium (Naples 1992), Napoli 1994.
SympThrac	Symposia Thracologica.
SZPPO	Severo-Zapadnoe Pričernomor´e v epochu pervobytno-obščinnogo stroja, Kiev 1980.
Tendencies in GAC	New Tendencies in Studies of Globular Amphorae Culture (ed. A. Cofta-Broniewska), Warszawa - Kraków - Poznán 1991.
Thracian World	The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology (Constanţa - Mangalia - Tulcea, mai 1996), Bucureşti.

BCU IAŞI / CENTRU VECHI / LIBRARY

ThracianWorld (Summaries)	The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. The 7th International Congres of Thracology (Reports and Summaries), Bucharest 1996.
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Bibliografie

Agulnikov 1985: S. M. Agulnikov, *Ochrannye raskopki kurgana u s. Byčok,* AIM (1981) 1985, 41–52.

1992a: *Issledovanie kurganov u s. Cotiujeni,* AIM (1986) 1992, 104–120.

1992b: *Kurgan epochi eneolita-rannej bronzy u s. Novo-Kotovsk,* DSPK 3, 1992, 33–39.

1995: *Importuri de pe cursul inferior al Dunării în complexele arheologice ale bronzului timpuriu din Stepa Bugeacului,* CAANT 1, 1995, 81–85.

1999: *Novye kompleksy katakombnoj kul'tury Nižnego Podnestrov'ja,* DSPK 7, 1999, 118–132.

Agulnikov/Bejlekči 1987: S.M. Agulnikov/V.S. Bejlekči, *Archeologičeskie issledovanija na Verchnie-Pugačenskom massive,* în: Moldavskoe Podnestrov'e v pervobytnuju epochu (Kišinev 1987) 64–86.

Agulnikov/Sava 1986: S.M. Agulnikov/E.N. Sava, *Kurgany epochi eneolita-bronzy u pgt. Taraclia,* AIM (1982) 1986, 34–54.

Agulnikov/Bubulič/Kurčatov 1997: S.M. Agulnikov/V.G. Bubulič/S.I. Kurčatov, *Kurgan epochi eneolita-bronzy u s. Krichana Veke na Nižnem Prute,* DSPK 6, 1997, 84–98.

Alaiba 1995: R. Alaiba, *New Settlements with Painted Pottery from the Transition Period from Copper Age to Bronze Age in the Prut-Nistru Area,* Thraco-Dacica 16/1–2, 1995, 25–43.

1997: *Cercetări arheologice la Trinca-"Izvorul lui Luca", R. Moldova (1994–1995), cultura Horodiștea-Gordinești,* CAANT 2, 1997, 20–40.

Alaiba/Gherghe 1994: R. Alaiba/Gh. Gherghe, *Unele considerații privind habitatul din zona dealurilor Banca-Grivița,* ActaMM 9–11 (1987–1989), 1994, 247–268.

Alaiba/Grădinaru 1995: R. Alaiba/I. Grădinaru, *Stațiunea din perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului de la Cârniceni-"Pe Coastă", jud. Iași,* CAANT 1, 1995, 62–78.

1999: *Cercetările arheologice din 1995–1996 de la Cârniceni-"Pe Coastă", Jud. Iași,* CAANT 3, 1999, 7–15.

Alaiba/Marin 1994: R. Alaiba/I. Marin, *Cercetări arheologice de suprafață în comuna Bălteni, județul Vaslui,* ActaMM 9–11 (1987–1989), 1994, 223–245.

Alekseeva 1976: I.L. Alekseeva, *O drevnejšich eneolitičeskich pogrebenijach Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja,* MASP 8, 1976, 176–186.

1978: *Voprosy chronologii i periodizacii rannej pory paleometalličeskoj epochi Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja,* în: Archeologičeskie issledovanija Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja (Kiev 1978) 56–65.

1989: *Gruppa pogrebenij rannej bronzy s amphorami ovoidnoj phorny v Severo-Zapadnom Pričernomor'e,* în: IANP (1989), 23–24.

1992: *Kurgany epochi paleometalla v Severo-Zapadnom Pričernomor'e* (Kiev 1992).

1994: *Gruppa katakombnych pogrebenij s glinjanymi nakladnymi maskami v kurganach Nižengo Podnestrov'ja,* în: Drevnejšie obščnosti (Tiraspol), 103–105.

Alekseeva/Šmaglij 1985: I.L. Alekseeva/N.M. Šmaglij, *Pogrebenija s povozkami rannej pory bronzovogo veka Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja,* în: Pamjatniki drevnej istorii Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja (Kiev 1985) 15–22.

Alekseeva et al. 1977: I.L. Alekseeva/S.A. Dvorjaninov/A.O. Dobroljubskij/V.G. Kušnir/ S.I. Černov, *Raboty Nižne-Dnestrovskoj ekspedicii,* AO (1976) 1977, 258–259.

Alexandrescu 1974: A. Alexandrescu, *La nècropole du bronze ancien de Zimnicea (dép. de Teleorman),* Dacia N.S. 18, 1974, 79–93.

Alexandrescu/N. Constantinescu 1959: A. Alexandrescu/N. Constantinescu, *Săpăturile de salvare de pe Dealul Sprenghi,* Materiale 6, 1959, 667–678.

Alexandrov 1990: St. Alexandrov, *Cultura Coţofeni în Bulgaria,* Teză de doctorat (Bucureşti 1990).

1992: *O kul'turnoj characteristike kompleksa Orlea-Sadovec,* Studia Praehistorica 11–12, 1992, 358–361.

1994: *Po v"prosa za pogrebalnite obredi na kultura Coţofeni (južen variant),* Marica-Iztok 2 (Sofia 1994) 85–90.

Alexandrov/Gotzev 1990: St. Alexandrov/A. Gotzev, *Aşezarea preistorică de la Hotovo (Bulgaria de sud-vest),* Thraco-Dacica 11/1–2, 1990, 21–32.

Alexianu/Dumitroaia/Monah 1992: M. Alexianu/Gh. Dumitroaia/D. Monah, *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova: o abordare etnoarheologică,* Thraco-Dacica 13, 1992, 159–167.

Alram-Stern 1999: Eva Alram-Stern, *Kontinuität und Diskontinuität im Chalkolithikum und der beginnenden Frühbronzezeit Südgriechenlands,* Comunicare la Symposium Cernavoda III-Boleráz (Mangalia, octombrie 1999).

Andrieşescu 1912: I.G. Andrieşescu, *Contribuţie la Dacia înainte de romani* (Iaşi 1912).

Andriţoiu 1992: I. Andriţoiu, *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului,* Bibliotheca Thracologica II (Bucureşti 1992).

Andronic 1986/1987: Mugur Andronic, *Repertoriul arheologic al comunei Grămeşti (judeţul Suceava),* Suceava 13–14, 1986/1987, 75–83.

1994: *Repertoriul arheologic al comunei Zamostea (județul Suceava),* Suceava 21, 1994, 11–19.

1995/1996: *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic și până la sfârșitul secolului al XVIII-lea,*. Suceava 22–23, 1995/1996, 13–186.

Andronic/Batariuc 1993: Mugur Andronic/P.-Victoria Batariuc, *Contribuții la cunoașterea evoluției habitatului uman în zona limitrofă a orașului Suveava,* Suceava 17–19 (1990–1992), 1993, 9–24.

Androsov/Marina/Zavgorodnij 1991: A.V. Androsov/Z.P. Marina/D.I. Zavgorodnij, *Eneolitičeskij kurgan u sela Boguslav v Prisamar'e,* PAP (1991) 4–19.

Antonescu 1980: Silvia Antonescu, *Toporul cu gaură de înmănușare transversală descoperit la Poduri, județul Bacău,* SC-Vrancea 3, 1980, 53–55.

Antonescu-Iovița 1981: Silvia Antonescu-Iovița, *Noi descoperiri de obiecte de aramă și bronz în județul Bacău,* Carpica 13, 1981, 41–62.

Antoniewicz 1925: Wł. Antoniewicz, *Eneolityczne groby szkieletowe we wsi Złota w pow,* Sandomierskim. WiadArch 9/3 4, 191 242.

1929: *Der in Stubło in Wolhynien aufgefundene Bronzeschatz,* ESA 4, 1929, 135 148.

1938: *Z dziedziny archeologii ziem Polski,* Światowit 17 (1936 1937) 1938, 341 422.

Antoniu/Roșca-Gramatopol 1966: S. Antoniu/M. Roșca-Gramatopol, *Studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocru de la Valea Lupului, Iași,* AȘUIași 12/1, 1966, 49–66.

Arik 1937: R.O. Arik, *Les fouilles d'Alaca Höyük,* Rapport prèliminaire sur les travaux en 1935 (Ankara 1937).

Badea/Alexandru 1983: L. Badea/M. Alexandru, *Câmpia Română,* în: Geografia României I (București 1983) 643–647.

Bagińska 1996: J. Bagińska, *Kurhan kultury ceramiki sznurowej o stratygraficznym układzie grobów z Nedeżowa w woj. Zamojskim na Grzędzie Sokalskiej,* SprawArch 48, 1996, 59 66.

Balica 1963: Gh. Balica, *Informații arheologice în materialele documentare din Arhivele statului de la Iași,* RArh, s.n. 6/2, 1963, 133 156.

Batariuc 1983: P.-Victoria Batariuc, *Un mormânt din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului descoperit la Suceava,* Suceava 10, 1983, 835–840.

2001: *Mihoveni,* în: Cultura Costișa, 40–41.

Bazielich/Machnik 1986: Maria Bazielich/J. Machnik, *Płytki kościane kultury mierzanowickiej ze stan. 5 (Wyciąże) w Krakowie-Nowej Hucie,* SprawArch 38, 1986, 157 176.

Bátora 1991: J. Bátora, *The Reflection of Economy and Social structure in the cemeteries of the Chłopice-Veselé and Nitra Cultures,* SlovArch 39, 1991/1 2, 91 142.

Băcăuanu 1983: V. Băcăuanu, *Podișul Moldovei,* în: Geografia României I (București 1983) 629–634.

Băcăuanu et al. 1980: V. Băcăuanu/N. Barbu/M. Pantazică/Al. Ungureanu/ D. Chiriac, *Podișul Moldovei* (București 1980).

Băjenaru 1996: R. Băjenaru, *Un tip de decor specific Bronzului timpuriu,* SCIVA 47/3, 1996, 313–323.

1998a: *The Schneckenberg-type Pottery from Odaia Turcului,* în: Symposium Alba Iulia, 85–88.

1998b: *Discuții privind cronologia absolută a culturii Glina,* SCIVA 49/1, 1998, 3–22.

Bănescu 1924: N. Bănescu, *Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide,* Cartea sa despre pământul românesc ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΝ ΤΗΣ ΡΟΥΜΟΥΝΙΑΣ (Leipzig 1816). Extras din Anuarul Institutului de Istorie Națională I, 1923 (București 1924).

Bejlekči 1990: V.S. Bejlekči, *Raskopki kurgana 3 u s. Kopčak,* AIM (1985) 1990, 34–49.

1992: *Raskopki kurgana 3 u s. Mărculești,* AIM (1986) 1992, 72–87.

Benac 1986: A. Benac, *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju* (Sarajevo 1986).

1990: *Recently excavated Bronze Age tumuli in the Kupreško polje, Bosnia, Yugoslavia,* Antiquity 64, 1990, 327–333.

Berciu 1942a: D. Berciu, *Repertoriu arheologic de stațiuni și descoperiri preistorice în România. Neoliticul-Epoca pietrei lustruite,* Extras din RArh 5/1, 1942 (București 1942).

1942b: *Die Kupferaxt von Darabani, Bez. Hotin (Bessarabien),* WPZ 29, 1942, 51–56.

1953: *Șantierul Histria. Baia,* SCIV 4/1–2, 1953, 123–129.

1960: *Perioada de tranziție către epoca bronzului,* în: Istoria României I (București 1960) 71–82.

1961: Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări (București 1961).

1965: în: Din istoria Dobrogei I (București 1965) 52–66.

1966a: *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre* (București 1966).

1966b: *Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte Rumäniens* (Bonn 1966).

1967: *Romania before Burebista* (London 1967).

Berciu/Roman 1984: D. Berciu/P. Roman, *Mormintele tumulare de la Verbița (jud. Dolj),* Thraco-Dacica 5/1–2, 1984, 15–21.

Berciu/Morintz/Roman 1973: D. Berciu/S. Morintz/P. Roman, *Cultura Cernavoda II. Așezarea din sectorul b de la Cernavoda,* SCIV 24/3, 1973, 373–405.

Berezanskaja 1971: S.S. Berezanskaja, *O tak nazyvaemom obščeevropejskom gorizonte kul'tur šnurovoj keramiki Ukrainy i Belorusii,* SA 1971/4, 36–49.

1986: *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki,* în: Kultury epochi bronzy na Ukrainy (Kiev 1986) 5–43.

Berezans'ka/Pjasec'kij 1979: S.S. Berezans'ka/V.K. Pjasec'kij, *Perše poselenija kul'tury kuljastich amphor na Ukraïni.* Archeologija-Kiev 30, 1979, 75–82.

Berezanskaja/Šapošnikova 1957: S.S. Berezanskaja/O.G. Šapošnikova, recenzie la T.B. Popova, *Plemena katakombnoj kul'tury,* SA 1957/2, 270–272.

Bichir 1962: Gh. Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transilvanien und in der Moldau (im Lichte der Grabungn von Cuciulata und Mândrișca),* Dacia N.S. 6, 1962, 87–114.

1970: *Săpăturile de la Mândrișca (jud. Bacău),* Materiale 9, 1970, 113–125.

Bichir/Dogan 1962: Gh. Bichir/E. Dogan, *Săpăturile arheologice de la Mândrișca (r. Adjud, reg. Bacău),* Materiale 8, 1962, 291–300.

Bidzilja et al. 1977: V.I. Bidzilja/Ju.V. Boltrik/B.N. Mozolevskij/I.P. Savovskij, *Kurgannyj mogilnik v. uroč. Nosaki,* în: Kurgannye mogilniki Rjasnye mogily i Nosaki (Kiev 1977).

Bikbaev 1990: V.M. Bikbaev, *Issledovanija na poselenii Bologany I,* AIM (1985) 1990, 23–34.

1994: *Predgordineštskie pamjatniki tipa Kirilen' v Severnoj Moldove,* în: Drevnejšie obščnosti (Tiraspol), 64–69.

Bîrzu 1989: L. Bîrzu, *Ritul și ritualul funerar din faza târzie a culturii Monteoru (cimitirul nr. 4 de la Sărata Monteoru),* SympThrac 7 (Tulcea 1989) 248–252.

Bobi 1987: V. Bobi, *Cercetări arheologice în necropola din epoca bronzului - cultura Monteoru Ic4 de la Coroteni-Vrancea,* SC - Vrancea 5–7 (1982–1984), 1987, 17–38.

1991: *Așezarea din epoca bronzului – cultura Monteoru Ic4, de la Coroteni-Vrancea,* SC-Vrancea 8–10, 1991, 17–39.

1992: *Cercetările cu caracter de salvare de la Coroteni, jud. Vrancea,* Materiale – Ploiești, 31–50.

1994: *Etapele timpurii și târzii ale culturii Monteoru din zona de curbură a Carpaților în lumina noilor cercetări arheologice* Mousaios 4/1, 1994, 37–63.

Bobi/Paragină 1991: V. Bobi/A. Paragină, *Șantierul arheologic de la Vîrteșcoiu (cercetările din anii 1986–1988),* SC - Vrancea 8–10, 1991, 41–63.

Bodinaku 1981: Namik Bodinaku, *Kërkime arkeologjike në rrethin e Përmetit,* Iliria 11, 1981/2, 254–256.

Bogataja/Manzura 1994: L.K. Bogataja/I.V. Manzura, *Ost-West-Wechselbeziehungen im Spiegel der äneolithisch-frühbronzezeitlichen Kulturen des nordwestlichen Schwarzmeergebietes,* ZfA 28/1, 1994, 63–86.

Boltenko 1926: M. Boltenko, *Keramika z Usatova,* în: Tripil'ska kul'tura na Ukraïni (I) (Kiev 1926) 8–30.

Borzijak 1984: I.A. Borzijak, *Raskopki kurgana u s. Etulija v 1979 g,* în: KZNM, 76–89.

Borzijak/Levițki 1989: I.A. Borzijak/O.G. Levițki, *Issledovanie dvuch kurganov v Kriuljanskom rajone,* AIM (1984) 1989, 109–127.

Borzijak/Manzura/Levițki 1983: I.A. Borzijak/I.V. Manzura/O.G. Levițki, *Korževskie kurgany,* AIM (1979–1980) 1983, 3–27.

Boyadziev 1995: Yavor D. Boyadziev, *Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria,* în: Prehistoric Bulgaria, 149–191.

1998: *Radiocarbon Dating from Southeastern Europe,* în: In memoriam Gaul, 349–370.

Branigan 1974: K. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age* (Oxford 1974).

Bratčenko 1976: S.N. Bratčenko, *Nižnee Podon'e v epochu srednej bronzy* (Kiev 1976).

Bratčenko/Šapošnikova 1985: S.N. Bratčenko/O.G. Šapošnikova, *Katakombnaja kul'turno-istoričeskaja obščnosti,* în: Archeologija USSR I (Kiev 1985) 403–420.

Breunig 1987: P. Breunig, *14 C - Chronologie des Vorderasiatischen, Südost- und Mitteleuropäischen Neolithikums* (Köln/Wien 1987).

Brudiu 1985a: M. Brudiu, *Informații noi privind epoca bronzului în sud-estul Moldovei,* SCIVA 36/3, 1985, 235–248.

1985b: *Descoperiri aparținând culturii Basarabi în sud-estul Moldovei,* Thraco-Dacica 6, 1985, 31–36.

1987: *Date noi privind începutul epocii bronzului în sud-estul Moldovei,* Thraco-Dacica 8/1–2, 1987, 10–15.

1990: *Morminte tumulare din perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în sud-estul Moldovei,* SympThrac 8 (Satu Mare-Carei 1990) 95.

1991a: *Otkrytie kul'tury (Budžakskoj variant) v Galacom uezde,* în: IANP (1991), 19–20.

1991b: *Complexe funerare tumulare din sud-estul Moldovei (I),* Peuce 10/1, 1991, 41–56.

1996: *Un tumulus préhistorique du sud de la Moldavie,* în: Thracian World (Summaries), 241–242.

Bruiako/Noviţkii 1997: I.V. Bruiako/E.Iu. Noviţkii, *Grădiștea Novoselskoe II (Satu Nou II) – un nou complex tracic la Dunărea de Jos,* CAANT 2, 1997, 113–168.

Bujukliev 1964: Hr. Bujukliev, *Dve rannotrakijski mogilni pogrebenija ot Starozagorsko,* Archeologija-Sofia 6, 1964/4, 61–65.

Buko/J. Ścibior 1991: A. Buko/J. Ścibior, *Zespół grobowy starszej fazy kultury ceramiki sznurowej z Kleczanowo koło Sandomierza,* SprawArch 43, 1991, 115 126.

Bukvić 1987: L. Bukvić, *Die ältesten Hügelbestattungen im südlichen Banat,* în: Symposium Donji Milanovac, 83–85.

Burtănescu 1996: Fl. Burtănescu, *Considerații asupra unor morminte tumulare de pe teritoriul Moldovei (perioada de tranziție - bronz timpuriu),* Thraco-Dacica 17/1–2, 1996, 87–116.

1998a: *Few taxonomical and historical Considerations on the EBA Tumular Graves in the Carpathians-Prut Area,* în: Thracian World II, 1998, 37–56.

1998b: *Bronzul timpuriu în spațiul carpato-balcanic,* Referat în cadrul doctoranturii, Institutul Român de Tracologie (București 1998).

1998c: *Des considérations sur l'appartenance culturelle de quelques complexes funéraires dans le nord de la Dobroudja,* Bulletin de Thracologie 4 (Mangalia 1998), 182–187.

Burtănescu/Țurcanu 1997: Fl. Burtănescu/S. Țurcanu, *Un nou sceptru eneolitic descoperit în Moldova,* Thraco-Dacica 18/1–2, 1997, 75–95.

Buțureanu 1895: Gr. C. Buțureanu, *Movila lui Andrei,* Arhiva 4, 1895, 54–59.

Buzdugan/Rotaru 1997: C. Buzdugan/M. Rotaru, *Antichități creștine descoperite la Șuletea (jud. Vaslui),* Thraco-Dacica 18/1–2, 1997, 219–229.

Buzdugan/Bobi/Cernea 1987: C. Buzdugan/V. Bobi/N. Cernea, *Cercetările arheologice din tumulul 2 de la Bolotești-Vrancea,* SCIVA 38/3, 1987, 224–232.

Buzdugan/Bobi/Paragină 1986: C. Buzdugan/V. Bobi/A. Paragină, *Cercetări arheologice în necropola tumulară de la Bolotești, județul Vrancea,* CA 8, 1986, 27–35.

Cantacuzino 1975: G. Cantacuzino, *Un rituel funéraire exceptionnel de l'epoque néolithique en Europe et en Afrique Septentrionale,* Dacia N.S. 19, 1975, 27–43.

V. Cavruc 1999: Valeriu Cavruc, *Considerații privind situația etnoculturală în sud-estul Transilvaniei în epoca bronzului mijlociu,* Angustia 4, 1999, 13–41.

2001: *Zoltan,* în: Cultura Costișa, 71–75.

V. Cavruc/Dumitroaia 2000: Valeriu Cavruc/Gh. Dumitroaia, *Descoperirile aparținând aspectului cultural Ciomortan de la Păuleni,* Angustia 5, 2000, 131–154.

V. Cavruc/Neagu 1995: Valeriu Cavruc/M. Neagu, *Date noi privind stratigrafia Grădiștei Coslogeni,* CCDJ 13–14, 1995, 71–80.

Călători străini 1976: *** *Călători străini despre Țările Române VI* (București 1976).

Căpitanu 1969: V. Căpitanu, *Un vîrf de lance din silex descoperit la Luncani - județul Bacău,* MemAntiq 1, 1969, 305–310.

1976: *Noi descoperiri de topoare din aramă și bronz în județul Bacău,* Carpica 8, 1976, 31–36.

1982: *Cercetări arheologice de suprafață pe teritoriul județului Bacău (II),* Carpica 14, 1982, 139–158.

Căpitanu/Ursachi 1979: V. Căpitanu/V. Ursachi, *Descoperiri arheologice aparținând epocii bronzului din județul Bacău,* Carpica 11, 1979, 135–148.

Cârciumaru/Tomescu 1994: M. Cârciumaru/Al. Tomescu, *Palinologia. Aplicațiile ei în arheologie* (București 1994).

Cerchez 1877: M.C. Cerchez, *Movila Rabiei,* Convorbiri literare 10, 1877, 344 348.

Chachlikowski 1991: Z. Chachlikowski, *Z badań nad chronologią późnego neolitu wschodniej części strefy Wielkodolinnej Nżu,* Folia PP 4, 1991, 57 82.

Charniauski 1996: M.M. Charniauski, *Materials of Globular Amphora Culture in Belarus,* B-PS 4, 1996, 87 97.

Chirica/Tănăsachi 1985: V. Chirica/M. Tănăsachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași* (Iași 1985).

Chițescu 1976: L. Chițescu, *Depozitul de obiecte de podoabă, din epoca bronzului, de la Suceava,* SCIVA 27/1, 1976, 103–107.

Chochorowski 1976: J. Chochorowski, *Pochówek szkieletowy kultury ceramiki sznurowej z Kietrza, woj. Opole,* SprawArch 28, 1976, 125–131.

Christmann 1996: E. Christmann, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien II. Die frühe Bronzezeit,* BAM 29 (Bonn 1996).

Cihodaru 1933: C. Cihodaru, *Contribuții pentru fixarea unei hărți preistorice a Daciei. Stațiuni preistorice în județul Vaslui,* AArh 7–8 (1931–1932), 1933, 45–53.

1937/1938: *Poenești-Tamasidava. O așezare carpică în Moldova centrală,* AArh 13–14, 1937/1938, 30–59.

Cihodaru et al. 1951: C. Cihodaru/R. Vulpe/R. Petre/St. Kiss, *Cercetările arheologice de la Șuletea și Bârlălești (r. Murgeni),* SCIV 2/1, 1951, 217–228.

Ciugudean 1996: H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei,* Bibliotheca Thracologica XIII (București 1996).

1998: *The Early Bronze Age in Western Transylvania - General View,* în: Symposium Alba Iulia, 67–83.

Ciurea 1931: V. Ciurea, *Preistoria, Viața omului primitiv în vechiul ținut al Sucevei (Baia de azi),* Extras din Natura 20/6–8, 1931 (București 1931), 25 p.
1933: *Aperçu des antiquités préhistoriques du dèpartement de Baia,* Dacia 3–4 (1927–1932), 1933, 46–55.
Coleman 2000: J.E. Coleman, *An Archaeological Scenario for the "Coming of the Greeks" ca. 3200 B.C.*, JIES 28/1–2, 2000, 101–153.
Coman 1980: Gh. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui* (București 1980).
Al. Comșa/Schuster 1995: Alexandra Comșa/C. Schuster, *Unele aspecte ale practicării sacrificiului uman în prima perioadă a epocii metalelor pe teritoriul României,* ActaMN 32/1, 1995, 279–288.ț
E. Comșa 1970: Eugen Comșa, *La période de transition du néolithique à l'âge du bronze sur le territoire roumain,* în: Actes CISPP Praha, 474–476.
1972a: *Quelques problèmes concernant le neolithique final et la periode de transition à l'âge du bronze dans les regions Nord et Ouest Pontiques,* Balcanica 3, 1972, 59–92.
1972b: *Date despre uneltele de piatră șlefuită din epoca neolitică și din epoca bronzului, de pe teritoriul României* SCIV 23/2, 1972, 245–262.
1976: *Considérations portant sur les tombes á ocre de la zone du Bas-Danube,* Istraživanja 5, 1976, 33–44.
1978: *Unele probleme privind populațiile de stepă din nord-vestul Mării Negre, din perioada eneolitică până la începutul epocii bronzului,* SCIVA 28/3, 1978, 353–363.
1981: *Les relations des communautés du territoire roumain avec celles des territoires voisins pendant la période de transition et au debut de l'age du bronze a la lumiere des rites funéraires,* în: Symposium Budapest-Velem, 49–61.
1982: *Morminte cu ocru descoperite la Corlăteni,* Thraco-Dacica 3/1–2, 1982, 85–93.
1985a: *Mormintele cu ocru din Movila II-1950 de la Glăvănești Vechi,* SCIVA 36/4, 1985, 339–345.
1985b: *Mormintele cu ocru de la Holboca,* Thraco-Dacica 6/1–2, 1985, 145–160.
1987: *Mormintele cu ocru din movila I de la Glăvănești Vechi,* SCIVA 38/4, 1987, 367–387.
1989a: *Movila II - 1949 de la Glăvănești Vechi,* Hierasus 7–8, 1989, 91–104.
1989b: *Mormintele cu ocru din movila II-1943 de la Ploiești Triaj,* Thraco-Dacica 10, 1989, 181–188.

1994: *Mormintele cu ocru din movila IV-1949 de la Glăvăneștii Vechi,* Hierasus 9, 1994, 57–63.

1995: *Mormintele preistorice descoperite în intervalul dintre movilele funerare de la Glăvăneștii Vechi,* MemAntiq 20, 1995, 71–77.

E. M. Constantinescu 1994: Eugen Marius Constantinescu, *Rezultate ale cercetărilor arheologice de la Gheräseni-Grindul Cremenea în campania 1992,* Mousaios 4/1, 1994, 105–115.

1996: *Gheräseni,* în: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995* (Brăila 1996), 48–49, pl. I.

Constantiniu/Panait 1963: M. Constantiniu/P.I. Panait, *O așezare din epoca bronzului la Roșu,* CAB 1, 1963, 301–338.

Crîșmaru 1969: A. Crîșmaru, *Un vârf de lance din silex descoperit la Drăgușeni,* RevMuz 6, 1965/2, 442–443.

1977: *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică* (Botoșani 1977).

Cucoș 1981: St. Cucoș, *Săpăturile de la Văleni-Piatra Neamț (1974–1975),* MemAntiq 6–8 (1974–1976) 1981, 37–56.

1982: *Începuturile perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în zona subcarpatică a Moldovei,* ActaMN 19, 1982, 253–259.

1985a: *Cîteva considerații cu privire la sfîrșitul culturii Cucuteni,* Carpica 17, 1985, 33–40.

1985b: *Cultura amforelor sferice din depresiunea subcarpatică a Moldovei,* MemAntiq 9–11 (1977–1979), 1985, 141–161.

1987: *Cronologia eneoliticului final din zona subcarpatică a Moldovei,* Carpica 18–19 (1986–1987), 1987, 13–20.

1989: *Câteva considerații cu privire la unele probleme ale eneoliticului final de la est de Carpați* Carpica 20, 1989, 61–67.

1999: *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei* (Piatra-Neamț 1999).

Culică 1975: V. Culică, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în județul Ialomița,* SCIVA 26/4, 1975, 521–527.

Czebreszuk 1989: Janusz Czebreszuk, *Influence of Carpathian Valley Communities on Cultural Integration in Kujavia in the Period BB–BD,* în: Prehistoric Contacts of Kuiavian Communities with other Europeans People (Warszawa 1989) 195–216.

1991: *Late Horizon of the GAC versus other Cultural Structures of the Neolithic-Bronze Age Interstage. Problem of System Disintegration,* în: Tendencies in GAC, 113–136.

1996: *Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu* (Poznań 1996).

Czebreszuk/Szmyt 1998: Janusz Czebreszuk/Marzena Szmyt, *Der Epochenumbruch vom Neolithikum zur Bronzezeit im Polnischen Tiefland am Beispiel Kujawiens,* PZ 73, 1998, 167–232.

E. Czerniak/L. Czerniak 1985: E. Czerniak/L. Czerniak, *Z badań nad geneza i rozwojem kultury amfor kulistych na Kujawach,* FoliaPP 1, 1985, 23–62.

L. Czerniak/Szmyt 1991: L. Czerniak/Marzena Szmyt, *Progress in Studies of Globular Amphorae Culture Periodization,* în: Tendencies in GAC, 53–77.

Čebotarenko/Černjakov/Toščev 1993: G. Ph. Čebotarenko/I.T. Černjakov/G.N. Toščev, *Kurgany u s. Primorskoe,* DSPK 4, 1993, 46–62.

Čebotarenko/Jarovoj/Tel'nov 1989: G. Ph. Čebotarenko/E.V. Jarovoj/N.P. Tel'nov, *Kurgany Budžakskoj stepi* (Kišinev 1989).

Černjakov 1974: I.T. Černjakov, *Kuril'nicja dobi bronzi z Pivdennogo Pobužžja,* Archeologija-Kiev 13, 1974, 54–57.

1978a: *O "pozdnejamnoj" kul'ture Severo-Zapadnoe Pričernomor'ja,* AIU (1976–1977) 1978, 32–33.

1978b: *Pogrebenija bronzovogo veka Kiselovskogo kurgana,* în: AISZP, 144–151.

1979a: *Kul'turno-chronologičeskie svoeobrazie pamjatnikov epochi bronzy Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja,* în: Problemy epochi bronzy juga Vostočnoj Evropy (Doneck 1979) 8–10.

1979b: *Materialy bronzovogo veka iz verchenego sloja Usatovskogo poselenija,* în: Patokova 1979, 177–180.

1985: *Severo-Zapadnoe Pričernomor'e vo vtoroj polovine II tysjačeletija do n.e.* (Kiev 1985).

Černjakov/Šmaglij 1983: I.T. Černjakov/N.M. Šmaglij, *Derev'jani psalii jamnoï kul'turi,* Archeologija-Kiev 42, 1983, 10–16.

Černjakov/Toščev 1985: I.T. Černjakov/G.N. Toščev, *Kul'turno-chronologičeskie osobennosti kurgannych pogrebenij epochi bronzy Nižnego Dunaja,* în: NMASZP, 5–31.

Černjakov/Stanko/Gudkova 1986: I.T. Černjakov/V.N. Stanko/A.V. Gudkova, *Cholmskie kurgany,* în: IASZP, 53–96.

Černych 1966: E. N. Černych, *Istorija drevnejšej metallurgii Vostočnoj Evropy* (Moskva 1966).

1991: *Ancient Gold in the Circumpontic Area (5th–3rd millennia BC),* în: Découverte du métal (Paris 1991) 387–396.

Danilova/Korpusova 1981: E.I. Danilova/V.N. Korpusova, *Katakombnoe pogrebenie s trepanirovannym čerepom v Krymu,* SA 1981/1, 163–170.

Dascălu 1994: L. Dascălu, *Probleme ale Bronzului târziu din nord-estul României. Rit și ritual funerar în cultura Noua,* Hierasus 9, 1994, 135–165.

Demcenko 1988: T.I. Demcenko, *Issledovanija kurganov v Ryškanskova rajone,* AIM (1983), 1988, 60–74.

Demcenko/Levițki 1997: T.I. Demcenko/O.G. Levițki, *Issledovanie kurganov epochi bronzy v Kaušanskom rajone,* în: Vestigii arheologice din Moldova (Chișinău 1997) 155–187.

1999: *Kurgan epochi bronzy u s. Vladimirovka,* DSPK 7, 1999, 133–140.

Demoule/Lichardus-Itten 1994: J.-P. Demoule/M. Lichardus-Itten, *Fouilles franco-bulgares du site Néolithique ancien de Kovačevo (Bulgarie du sud-ouest),* BCH 118, 1994, 561–618.

Densușianu 1986: N. Densușianu, *Dacia preistorică* (ediția a II-a, București 1986).

Dergacev 1973a: V.A. Dergacev, *Pozdnetripol'skoe poselenie u s. Gordinești,* AIM (1970–1971) 1973, 90–100.

1973b: *Pamjatniki epochi bronzy,* Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSSR 3 (Kišinev 1973).

1978: *Pizn'otripil's'ki mogil'niki Danku v Moldavij,* Archeologija-Kiev 28, 1978, 56– 65.

1980: *Pamjatniki pozdnego Tripol'ja* (Kišinev 1980).

1981: *Raskopki v Dančeny i nekotorye voprosy izučenija pamjatnikov pozdnego Tripol'ja i katakombnoj kul'tury,* AIM (1974–1976) 1981, 35–45.

1982: *Materialy raskopok archeologičeskoj ekspedicii na Srednem Prute* (1975–1976) (Kišinev 1982).

1984: *Kurgany u s. Gura Bykuluj,* în: KZNM, 3–36.

1986: Moldavija i sosednie teritorii v epochu bronzy (Kišinev 1986).

1994: *Epoca bronzului. Perioada timpurie,* Thraco-Dacica 15/1–2, 1994, 121–140.

1999: *Osobennosti kul'turno-istoričeskogo razvitija Karpato-Podnestrov'ja,* Stratum plus 1999/2, 169–221.

Dergacev/Manzura 1991: V.A. Dergacev/I.V. Manzura, *Pogrebal'nye kompleksy pozdnego Tripol'ja* (Kišinev 1991).

Dergacev/Sava 1985: V.A. Dergacev/E.N. Sava, *Raskopki komarovskich poselenij u s. Kotjala,* AIM (1981) 1985, 64–82.

Dergacev/Borzijak/Manzura 1989: V.A. Dergacev/I.A. Borzijak/I.V. Manzura, *Roškanskie kurgany* (Kišinev 1989).

Dergacev/Manzura/Sava 1992: V.A. Dergacev/I.V. Manzura/E.N. Sava, *Kurgany epochi bronzy u s. Speja rajona Anenii Noi,* AIM (1986) 1992, 88–104.

Deržavin/Tichonov 1980: D.L. Deržavin/B.G. Tichonov, *Novye pogrebenija majkopskoj kul'tury v centralnom Predkavkaz'e,* KSIA AN SSSR 161, 1980, 76–79.

Deshayes 1962: J. Deshayes, *Dikili-Tach,* BCH 86, 1962, 912–933.

1970: *Les fouilles de Dikili Tash et l'archéologie Yugoslave,* ZNM 6, 1970, 21–43.

Diaconu/N. Constantinescu 1960: Gh. Diaconu/N. Constantinescu, *Cetatea Șcheii. Monografie arheologică* (București 1960).

Dinu 1957: M. Dinu, *Șantierul arheologic Valea Lupului,* Materiale 3, 1957, 161–178.

1959a: *Șantierul arheologic de la Valea Lupului,*. Materiale 5, 1959, 247–256.

1959b: *Sondajul arheologic de la Dolheștii Mari,* Materiale 6, 1959, 213–220.

1959c: *Șantierul arheologic de la Valea Lupului,* Materiale 6, 1959, 203–211.

1961a: *Șantierul arheologic Dolheștii Mari,* Materiale 7, 1961, 121–129.

1961b: *Contribuții la problema culturii amforelor sferice pe teritoriul Moldovei,* ArhMold 1, 1961, 43–64.

1968: *Quelques considérations sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze sur le territoire de la Moldavie,* Dacia N.S. 12, 1968, 129–139.

1970: *Quelques problèmes concernant la période de transition de l'énéolithique à l'époque du bronze dans les regions extrakarpatiques de la Roumanie,* în: Actes CISPP Praha, 471–474.

1974: *Le problème des tombes à ocre dans les régions orientales de la Roumanie,* Preistoria Alpina 10, 1974, 261–275.

1977: *Complexul cultural Horodiștea-Folteşti,* Teză de doctorat (Iași 1977).

1978: *Complexul cultural Horodiștea-Folteşti,* Rezumatul tezei de doctorat (Iași 1978).

1980: *Le complexe Horodiștea-Folteşti et le problème de l'indo-européanisation de l'espace carpato-danubien,* în: Actes-Thracologie I, 1980, 35–48.

1987: *Quelques remarques sur la continuité de la céramique peinte du type Cucuteni durant la civilisation Horodiștea-Erbiceni et Gorodsk,* în: La civilisation de Cucuteni en contexte européen (Iași 1987) 133–144.

1988: *Cu privire la originea și evoluția comunităților de tip Folteşti-Cernavoda II,* în: Istorie și civilizație (Iași 1988) 1–19.

1998: *Folteşti-Cernavoda II. O cultură de origine răsăriteană?* Carpica 27, 1998, 32–43.

Dobeš 1989: M. Dobeš, *Zu den äneolithischen Kupferflachbeilen in Mähren, Böhmen, Polen und in der DDR,* Praehistorica 15, 1989, 39–48.

1998: *Gräber der Kugelamphorenkultur in Nordwestböhmen,* SASTUMA 6/7 (1997–1998) 1998, 133–179.

Dodd-Oprițescu 1977: A. Dodd-Oprițescu, *Primele elemente "stepice" din eneoliticul românesc,* Teză de doctorat (Iași 1977).

Draganov 1995: V. Draganov, *Submerged Coastal Settlements from the Final Eneolithic and the Early Bronze Age in the Sea around Sozopol and Urdoviza Bay near Kiten,* în: Prehistoric Bulgaria, 225–241.

1998: *The Present State of Eneolithic Research in Northeastern Bulgaria and Thrace,* în: In memoriam Gaul, 203–222.

Dragomir 1959: I.T. Dragomir, *Necropola tumulară de la Brăilița,* Materiale 5, 1959, 671–694.

1976: *Două morminte ocromane din regiunea de sud a Moldovei,* MN 3, 1976, 53–60.

1983: *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni* (București 1983).

1994: *Vestiges archéologiques typique de l'énéolithique, du bronze et du premiere âge du fer découverts en Moldavie méridionale,* în: Relations, 375–384.

H. Dumitrescu 1934: Hortensia Dumitrescu, *La céramique préhistorique de Hordiștea,* în: În memoria lui Vasile Pârvan (București 1934) 112–120.

1945: *La station préhistorique de Horodiștea, sur le Pruth,* Dacia 9–10 (1941–1944), 1945, 127–163.

1950: *Cercetări arheologice la Văleni (județul Neamț),* SCIV 1/2, 1950, 19–51.

Vl. Dumitrescu 1944: Vladimir Dumitrescu, *Dare de seamă asupra cercetărilor și săpăturilor întreprinse în anul 1942,* Raport MNA, 38–43.

1961: *K voprosu o kremnevych toporach v Moldove,* Dacia N.S. 6, 1961, 97–103.

1963: *Originea și evoluția culturii Cucuteni (II),* SCIV 14/2, 1963, 285–305.

1969: *Betrachtungen zur chronologischen Ansetzung der Cucuteni-Kultur im Verhältnis zu den Nachbarkulturen,* ŠZ AÚSAV 17, 1969, 87–103.

1980: *The Neolithic Settlement at Rast (South-West Oltenia, Romania),* BAR 72, 1980.

1983: *L'âge du bronze,* în: Vl. Dumitrescu/Al. Bolomey/Fl. Mogoșanu, Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie (București 1983) 163–202.

1985: *Cucuteni, cent ans après,* Dacia N.S. 29, 1–2, 1985, 35–43.

1988: în: Vladimir Dumitrescu/Al. Vulpe, Dacia înainte de Dromihete (București 1988).

Vl. Dumitrescu et al. 1954: Vladimir Dumitrescu/Hortensia Dumitrescu/M. Petrescu-Dîmbovița/N. Gostar, *Hăbășești. Monografie arheologică* (București 1954).

Dumitroaia 1985: Gh. Dumitroaia, *Obiecte de aramă și bronz descoperite pe teritoriul județului Neamț,* MemAntiq 9–11 (1977–1979), 1985, 465–481.
1986: *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1984–1985),* MemAntiq 12–14 (1980–1982) 1986, 317–322.
1992a: *Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1987–1991),* MemAntiq 18, 1992, 287–297.
1992b: *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț,* MemAntiq 18, 1992, 63–143.
1994: *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi, județul Neamț,* MemAntiq 19, 1994, 7–82.
2000: *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu* (Piatra-Neamț 2000).
2001a: *Poduri,* în: Cultura Costișa, 42–44.
2001b: *Lunca,* în: Cultura Costișa, 31–40.

Dumitroaia et al. 1999: Gh. Dumitroaia/C.-Emil Ursa/O. Cotoi/D. Nicola, *Cercetările arheologice din stațiunea cucuteniană "Dealul Mătăhuia", sat Cășăria, com. Dobreni, jud. Neamț,* în: Rezumatele comunicărilor Sesiunii științifice, Piatra-Neamț, noiembrie 1999, 5–7.

Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985: S.A. Dvorjaninov/A.N. Dzigovskij/L.V. Subbotin, *Raskopi kurgannoj gruppy u s. Višnevoe,* în: NMASZP, 132–173.

Dvorjaninov/Petrenko/N. Ryčkov 1981: S.A. Dvorjaninov/V.G. Petrenko/N.A. Ryčkov, *K izučeniju orientirovki jamnych pogrebenij,* în: DSZP, 22–38.

Dziekoński/Wiślański 1968: T. Dziekoński/T. Wiślański, *Untersuchung zweier der Kugelamphorenkultur entstammender aus Kupferlegierung bestehender gegenstände,* APol 10, 1968, 118–132.

Dzigovskij/Subbotin 1997: A.N. Dzigovskij/L.V. Subbotin, *Sergiïvs'kij mogil'nik ta jogo misce sered kurgannich pam'jatok Primors'koï zoni Budžaka,* în: Archeologia i etnoiogia Vostočnoj Evropy: materialy i issledovanija (Odessa 1997) 168–190.

Easton 2000: D.E. Easton, *A Pair of Pendant Earrings of Trojan Type,* StTroica 10, 2000, 239–250.

Ebert 1927/1928: Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte 11* (Berlin 1927/1928).

Ecsedy 1979: I. Ecsedy, *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary* (Budapest 1979).
1994: *Camps for Eternal Rest - Some Aspects of the Burials by the Earliest Nomads of the Steppe,* în:Symposium Naples, 167–176.
1999: *Szeghalom-Dióér in Eastern Hungary,* Cernavoda III Traditions, Coțofeni Connections and Kurgan Chronology. A Review. Comunicare la Symposium Cernavoda III-Boleráz (Mangalia, octombrie 1999).

Eliseev 1990: V. Ph. Eliseev, *Materialy katakombnoj kul'tury iz pogrebenij Stepnogo Pobuž'ja,* în: Problemy KKIO, 24–26.

Evdokimov 1977: G.L. Evdokimov, *Kurgany epochi bronzy Verchnetarasovskogo mogil'nika,* în: Kurgany juga Dnepropetroščiny (Kiev 1977) 5–55.

1979: *O rannem etape katakombnoj kul'tury v Severnom Pričernomor'e,* în: Tezisy konpherencii "Problemy epochi bronzy juga Vostočnoj Evropy" (Doneck 1979), 45–46.

Fischer 1956: U. Fischer, *Die Gräber der Steinzeit im Saalgebiet* (Berlin 1956).

A. Florescu 1959: Adrian Florescu, *K voprosu o kremnevych toporach v Moldove,* Dacia N.S. 3, 1959, 79–102.

1960: *Depozitul de unelte de caracter neolitic de la Valea Adâncă (com. Uricani, reg. Iași),* în: OCD, 215–224.

1967: *Sur les problèmes du bronze tardif carpato-danubien et nord-ouest pontiques (I),* Dacia N.S. 11, 1967, 59–94.

1991: *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole,* CCDJ 9, 1991.

1994: *Bogdănești,* în: EAIVR I, 1994, 191.

Florescu/M. Florescu 1959: Adrian Florescu/Marilena Florescu, *Sondajul de la Gîrceni (r. Negrești, reg. Iași),* Materiale 6, 1959, 221–229.

1996: *Lichitișeni,* în: EAIVR II, 1996, 311.

M. Florescu 1964: Marilena Florescu, *Contribuții la problema începuturilor epocii bronzului în Moldova,* ArhMold 2–3, 1964, 105–125.

1965a: *Unele observații asupra evoluției bronzului timpuriu în Moldova,* SCIV 16/4, 1965, 649–661.

1965b: *Quelques problèmes concernant le début de la civilisation de Monteoru de Moldavie (à la lumière des recherches du sud-ouest de la Moldavie),* Dacia N.S. 9, 1965, 69–81.

1966: *Contribuții la cunoașterea etapelor timpurii ale culturii Monteoru în Moldova,* ArhMold 4, 1966, 39–118.

1970a: *Le commencement de l'âge du bronze dans l'espace carpato-danubien,* în: Actes CISPP Praha, 615–619.

1970b: *Problèmes de la civilisation de Costișa à la lumière du sondage de Borlești,* Dacia N.S. 14, 1970, 51–81.

1978: *Câteva observații referitoare la ritul și ritualurile practicate de purtătorii culturii Monteoru în lumina săpăturilor de la Cîndești (județul Vrancea),* Carpica 10, 1978, 97–134.

1992: *Contribuții la cunoașterea istoriei zonelor est-carpatice în mileniul II î.Hr.,* Comunicare la simpozionul "Tracii și geții la est de Carpați" (Iași, noiembrie 1992).

1996: *Dădești,* în: EAIVR II, 1996, 30.

2001: *Comunitățile tribale din bronzul mijlociu din Moldova – legături și interferențe,* Comunicare la colocviul "Carpații Răsăriteni în epoca bronzului. Complexul cultural Costișa-Komarov" (Piatra Neamț, 13 septembrie 2001).

M. Florescu/Buzdugan 1972: Marilena Florescu/C. Buzdugan, *Așezarea din epoca bronzului de la Bogdănești (jud. Bacău). Raport amplu asupra cercetărilor arheologice efectuate în anii 1959–1962,* ArhMold 7, 1972, 103–205.

M. Florescu/Căpitanu 1964: Marilena Florescu/V. Căpitanu, *Topoare de aramă și de bronz dscoperite la Găiceana (raionul Adjud, reg. Bacău),* ArhMold 2–3, 1964, 445–451.

1968: *Descoperiri recente de obiecte din aramă și bronz în Moldova,* Carpica 1, 1968, 49–61.

1969: *Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău,* ArhMold 6, 1969, 213–275.

1971: *Cercetările arheologice de la Dădești (jud. Bacău),* Carpica 4, 1971, 119–128.

M. Florescu/Gh. Constantinescu 1967a: Marilena Florescu/Gh. Constantinescu, *Cercetări arheologice în așezarea din epoca bronzului (cultura Monteoru) de la Terchești (r. Focșani, reg. Galați),* SCIV 18/2, 1967, 285–305.

1967b: *Așezarea din epoca bronzului de la Mînăstioara-Fitionești,* Danubius 1, 1967, 61–73.

Foit 1973: Gr. Foit, *Două morminte ale culturii amforelor sferice descoperite la Suceava,* Suceava 3, 1973, 217–226.

Forenbaher 1993: S. Forenbaher, *Radiocarbon Dates and Absolute Chronology of the Central European Early Bronze Age,* Antiquity 67, 1993, 218–220, 235–256.

Frangipane 1998: M. Frangipane, *Arslantepe 1996: The Finding of an EB I "Royal Tomb",* KST 19/1, 1998, 291–309.

2000: *The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe. Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site,* în: Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe–IIIe millenaires (Paris 2000) 439–471.

Gadžiev/Magomedov 1990: M.G. Gadžiev/R.G. Magomedov, *Velikentskie katakomby,* în: Problemy KKIO, 14–16.

Garašanin 1958: Milutin Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien,* BerRGK 39, 1958, 1–130.

1961: *Ponski i stepski utičaji u Donjem Podunavliu i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalna doba,* Glasnik Sarajevo 15–16, 1961, 5–26.

Geisler/Teske 1971: H. Geisler/M. Teske, *Ein Brandgrab der Kugelamphorenkultur aus Rehfeld, Kr. Kyritz,* AusgrFunde 16, 1971, 128–131.

Georgiev et al. 1979: G.I. Georgiev/N.Ja. Merpert/R.V. Katinčarov/D.G. Dimitrov, *Ezero. Rannobronzovoto selišče* (Sofia 1979).

Gimbutas 1970: M. Gimbutas, *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millenia B.C.,* în: Indo-European and Indo-Europeans (ed. G. Cardona, H.M. Hoenigswald, A. Senn), University of Pennsylvania Press (Philadelphia 1970) 155–197.

Girić 1987: M. Girić, *Die Erforschung der äneolithischen Hügelgraber im nördlichen Banat,* în: Symposium Donji Milanovac, 71 76.

Głosik 1968: J. Głosik, *Kultura strzyżowska,* MS 11, 1968, 7 114.

Goessler 1927: P. Goessler, *Die Einzelfunde der Ausgrabungen,* în: W. Dorpfeld, Alt-Ithaka (München 1927) 275–338.

Gołub 1996a: S. Gołub, *Grave of the Globular Amphora Culture from Site no. 8 in Krasnystaw (Prov. Of Chełm, Poland),* B-PS 4, 1996, 35–43.

1996b: *Grave of the Globular Amphora Culture from Site no.1 in Łopiennik Dolny Kolonia (Prov. of Chełm, Poland),* B-PS 4, 1996, 44–50.

Govedarica 1991: Blagoje Govedarica, *Vorgeschichtliche Grabhügel vom Kupresfeld,* MBGAEU 12, 1991, 87–91.

1998: *Das Problem der Suvorovo-Gruppe in den Ost-West-Beziehungen,* în: Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe (hrsg. B. Hänsel, J. Machnik) (Munchen 1998) 179–190.

Görsdorf/Boyadziev 1996: J. Görsdorf/Yavor D. Boyadziev, *Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte,* EurAnt 2, 1996, 105–173.

Grossman/Michalski 1992: A. Grossman/J. Michalski, *Stanowisko wielokulturowe z epoku brązu w Zrębnie, gm. Połaniec, woj. Tarnobrzeskie, na tle osadnictwa w dolnym bieku rzek Czarnej i Wschodniej,* WiadArch 51/2 (1986 1990) 1992, 177 222.

Gudkova/Černjakov 1981: A.V. Gudkova/I.T. Černjakov, *Jamnye pogrebenija s kolesami u s. Cholmskoe,* în: DSZP, 38–50.

Gudkova/Novickij 1981: A.V. Gudkova/ E. Ju. Novickij, *Izdelie iz koži s ornamentom iz Jamnogo pogrebenija 7 kurgana u s. Cholmskoe,* în: DSZP, 51–53.

Gudkova/Toščev/Čebotarenko 1995: A.V. Gudkova/G.N. Toščev/G.Ph. Čebotarenko, *Kurgany u sel Kislica i Ozernoe Odesskoj oblasti,* DSPK 5, 1995, 91–109.

Gumiński 1989: W. Gumiński, *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych* (Wrocław 1989).

Gutter 1880: J. Gutter, *Die Hünengräber von Graniczestie,* MCC 6, 1880, 85, nota 45.

Gürsan-Salzman 1992: A. Gürsan-Salzman, *Alaca-Höyük. A Reassessement of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement* (Ph.D., Univ. of Pennsylvania 1992).

Haas/Maximilian 1958: N. Haas/C. Maximilian, *Antropologičeskie issledovanija okrašennych kostjakov iz kompleksa mogil s ochroj v Glăvăneştii Vechi, Corlăteni i Stoicani-"Cetăţuia"*, SovAntrop 4, 1958, 133–158.

Harţuche 1971: N. Harţuche, *Contribuţii la repertoriul arheologic al Dobrogei*, Pontica 4, 1971, 247–261.

1973: *Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului în jud. Brăila*, SCIV 24/1, 1973, 15–25.

1979a: *Contribuţii la repertoriul arheologic al judeţului Vrancea*, SC-Vrancea 2, 1979, 9–34.

1979b: *Probleme privind bronzul timpuriu şi mijlociu în nord-estul Munteniei, sud-estul Moldovei şi Dobrogea*, Danubius 8–9, 1979, 67–92.

1980: *Complexul cultural Cernavoda I de la Rîmnicelu - judeţul Brăila*, Istros 1, 1980, 33–91.

1987: *Cercetările arheologice de la Lişcoteanca. I. Aşezarea de la "Movila olarului" (1970–1976)*, Istros 5, 1987, 7–90.

Harţuche/Anastasiu 1968: N. Harţuche/F. Anastasiu, *Brăiliţa* (Brăila 1968).

1971: *Contribuţii la problema înmormântărilor cu ocru de pe teritoriul RSR în lumina ultimelor cercetări*, în: Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie 1964, I (Bucureşti 1971) 127–150.

1976: *Catalogul selectiv al colecţiei de arheologie a Muzeului Brăilei* (Brăila 1976).

Harţuche/Dragomir 1957: N. Harţuche/I.T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Brăiliţa (reg. Galaţi, r. Brăila)*, Materiale 3, 1957, 129–147.

Harţuche/Sîrbu 1982: N. Harţuche/V. Sîrbu, *Importations et influences egeo-myceniennes dans les cultures de la periode de transition et de l'age du bronze aux pays du Bas-Danube*, Thracia Pontica 1 (Sofia 1982) 156–175.

Harţuche/Anastasiu/Sârbu 1983: N. Harţuche/F. Anastasiu/V. Sârbu, *Săpăturile de salvare de la Grădiştea, judeţul Brăila (punctul "mormântul Elizei" - necropolă)*, Istros 2–3 (1981–1983) 1983, 49–65.

Haşotti 1997: P. Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogea* (Constanţa 1997).

Häusler 1976: A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten* (Berlin 1976).

1989: *Zur Problematik des Bestattungrituals im Äneolithikum Mitteleuropas*, Praehistorica 15, 1989, 163–166.

Hensel 1991: Z. Hensel, *Copper Alloys in the Globular Amphorae People in Kuiavia*, în: Tendencies in GAC, 201–217.

Hlobystina 1986: M.D. Hlobystina, *Trojnye pogrebenija evrazijskoj stepi v bronzovom veke*, KSIA AN SSSR 185, 1986, 28–34.

1988: *Biritualnye pogrebenija evrazijskoj stepi v bronzovom veke*, KSIA AN SSSR 193, 1988, 20–27.

Hristov 2000: M. Hristov, *Bronze Age Gold and Electron Adornments from Tabashka Cave in the Osum River Drainage (Northern Central Bulgaria),* în: Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory (ed. L. Nikolova), BAR 854, 2000, 277–279.

Iconomu 1968: C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun,* Pontica 1, 1968, 235–306.

Iessen 1950: A.A. Iessen, *K chronologii "bol'šich kubanskich kurganov",* SA 12, 1950, 157–200.

Ignat 1978: M. Ignat, *Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț-Dealul Burlei,* Suceava 5, 1978, 107–140.

1981: *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava,* Thraco-Dacica 2, 1981, 133–146.

Ignat/Popovici 1980: M. Ignat/Dr. Popovici, *Un mormânt în cistă descoperit la Șerbănești (com. Zvoriștea, județul Suceava),.* Suceava 6–7 (1979–1980), 1980, 657–662.

Il'inskaja 1960: V.A. Il'inskaja, *Poselenie komarovskoj kul'tury u s. Mošny,* KSIA AN USSR 10, 1960, 48–58.

Il'inskij/Pustovalov 1992: V.E. Il'inskij/S. Ž. Pustovalov, *Raboty na o. Bajda,* AV 3 (Zaporož'e 1992) 19–20.

Ioniță 2002: I. Ioniță, *Sondajul arheologic de la Iacobeni (jud. Iași),* ArhMold 23–24 (2001–2002), 2002 (sub tipar).

Irimia 1974: M. Irimia, *Cercetările arheologice de la Rasova-Malul Roșu. Raport preliminar,* Pontica 7, 1974, 75–137.

1977: *Un topor de bronz descoperit la Grădina (jud. Constanța),* Pontica 10, 1977, 297–300.

1981: *Observații privind epoca bronzului în Dobrogea în lumina unor cercetări recente* SCIVA 32/3, 1981, 347–369.

1998: *Unele considerații privind topoarele de tipul Baniabic în lumina descoperirii de la Izvoarele (jud. Constanța)* Pontica 31, 1998, 37–48.

István 1974: F. István, *Uj távlatok az erdélyi rézkor kutatásában. Az Aranyosgyéresen föltárt halomsír,* Korunk 1974/1, 127–135.

Ivanova 2001: S.V. Ivanova, *Social'naja struktura naselenija jamnoj kul'tury Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja* (Odessa 2001).

Ivanova/Vetčinnikova 1991: S.V. Ivanova/N.E. Vetčinnikova, *O datirovke derevjannoj povozki v Nižnem Podunav'e,* în: IANP (1991), 20.

Izbicer 1991: E.V. Izbicer, *Konstrukcija koles povozok epochi rannej bronzy Vostočnoj Evropy,* în: Drevnejšie obščnosti (Kišinev), 99–100.

Jarovoj 1979: E.V. Jarovoj, *Ochrannye raskopki kurgana u s. Bursuceni,* AO (1978) 1979, 491–492.

1984: *Pogrebal'nyj obrjad nekotorych skotovodčeskich plemen Srednego Pruta,* în: KZNM, 37–75.

1985a: *Drevnejšie skotovodčeskie plemena Jugo-Zapada SSSR* (Ki(inev 1985).

1985b: *O nekotorych derevjannych konstrukcijach v jamnych pogrebenijach kurgana u s. Byčok,* AIM (1981) 1985, 52–58.

1990a: *Kurgany eneolita - epochi bronzy Nižnego Podnestrov'ja* (Kišinev 1990).

1990b: *K voprosu o zapadnoj granice katakombnoj kul'turno-istoričeskoj obščnosti,* în: Problemy KKIO, 114–116.

1990c: *Katakombnye pogrebenija leso-stepnoj Moldavii,* în: Problemy KKIO, 116–119.

1991: *O tak nazyvaemoj "Budžakskoj kul'ture",* în: Drevnejšie obščnosti (Kišinev), 96–97.

1993: *Novye eneolitičeskie podkurgannye zachoronenija Pruto-Dnestrovskogo meždureč'ja,* DrevPrič (1993), 20 22.

1994: *O kul'turnoj prinadležnosti osnovnych kurgannych pogrebenij s vostočnoj orientirovkoj,* în: Drevnejaie obačnosti (Tiraspol), 30 32.

Jastrzębski 1990: S. Jastrzębski, *Some Remarks on the Investigations into Cultural Relations in the Volhynian Plateau in the First Half of the IIIrd Millenium BC,* în: Interregional Cultural Relations between Polish Territories and Adjacent Regions of Central and Eastern Europe (Warszawa 1990) 103–111.

Johnson 1999: Mats Johnson, *Chronology of Greece and South-east Europe in the Final Neolithic and Early Bronze Age,* PPS 65, 1999, 319–336.

Jones-Bley 1999: K. Jones-Bley, *Early and Middle Bronze Age Pottery from the Volga-Don Steppe,* BAR 796, 1999.

Jovanovič 1992: B. Jovanovič, *Chronological Relations of Late Aeneolithic of the Central and Eastern Balkans,* Balcanica 23, 1992, 243–253.

1993: *Silver in the Yamna (Pit-Grave) Culture in the Balkans,* JIES 21/3–4, 1993, 207–214.

1995: *Srebro u ranoj praistoriji centralnoi Balkana,* în: Radionice i kovnice srebra (Beograd 1995) 31–38.

Kačalova 1974: N.K. Kačalova, *Ermitažnaja kollekcija N.E. Brandenburga. Epocha bronzy. Archeologija SSSR* (Moskva 1974) B4-12.

Kadrow 1994: Sł. Kadrow, *From nomadism to the sedentary way of life. A case of the evolution of the Late Neolithic and the EBA communities in south-eastern Poland: 2900–1650 BC,* B-PS 2, 1994, 71–85.

Kadrow/Szmyt 1996: Sł. Kadrow/M. Szmyt, *Absolute Chronology of the Eastern Group of Globular Amphora Culture,* B-PS 4, 1996, 103–111.

Kadrow/Koško/Videiko 1995: Sł. Kadrow/A. Koško/M. Videiko, *Pottery stylistics of the Sofievka type, Genetic-cultural qualification,* B-PS 3, 1995, 200–213.

Kadrow/Maleev/Szmyt 2000: Sł. Kadrow/Ju. Maleev/M. Szmyt, *Schidna grupa kul'turi kuljastich amphor za danimi radiovglecevogo datuvannja,* Archeologija-Kiev 2000/1, 17–34.

Kaindl 1896: R.F. Kaindl, *Geschichte der Bukowina (I)* (Cernăuți 1896).

1903a: *Bericht über die Ausgrabungen der Hügelgräber von Unter-Horodnik und Prädit (Bukowina),* MAGW 33, 1903, 82–83.

1903b: *Prähistorisches aus der Bukowina* JbZK 1, 1903, 97–101.

Kalchev 1996: P. Kalchev, *Funeral Rites of the EBA Flat Necropolis near the Bereket Tell, Stara Zagora,* în: Reports of Prehistoric Research Project I/2–4, 1995 (Sofia 1996) 215–225.

Kalicz 1989: N. Kalicz, *Die chronologischen Verhältnisse zwischen der Badener Kultur und den Kurgangräber in Ostungarn,* Praehistorica 15, 1989, 121–132.

Kamenskij 1990: A.G. Kamenskij, *Rezultaty spektral'nogo i metallographičeskogo issledovanij metalličeskich predmetov iz pamjatnikov epochi bronzy s territorii Moldovy,* în: Jarovoj 1990a, 247–258.

Kamieńska/Kulczycka-Leciejewiczowa 1970: J. Kamieńska/A. Kulczycka-Leciejewiczowa, *The Bell Beaker Culture,* în: Neolithic în Poland, 366–382.

Katinčarov 1980: R. Katinčarov, *Les rites funéraires pendant l'âge du bronze en Bulgarie,* Thracia 5, 1980, 167–172.

Katinčarov/Macanova 1993: R. Katinčarov/V. Macanova, *Razkopki na seliščnata mogila pri s. Junacite, Pazardžiško,* în: Seliščna mogila pri selo Junacite (Pazardžiško) I (Sofia 1995) 155–173.

Kijaško 1999: A.V. Kijaško, *Proischoždenie katakombnoj kul'tury Nižnego Podon'ja* (Volgograd 1999).

Kitov/Panajotov/Pavlov 1991: G. Kitov/I. Panajotov/P. Pavlov, *Mogilni nekropoli v Loveškija kraj. Ranna bronzova epocha (nekropol"t Goran Slatina)* (Sofia 1991).

Klejn 1962: L.S. Klejn, *Kratkoe obosnovanie migracionnoj gipotezy o proischoždenii katakombnoj kul'tury,* VLU 2, 1962, 74–87.

1966: *Prototipy katakombnych kuril'nic i problema proischoždenija katakombnoj kul'tury,* ASGE 8, 1966, 5–17.

1975: Recenzie la N.M. Šmaglij/I.T. Černjakov, *Kurgany stepnoj časti meždureč'ja Dunaja i Dnestra,* SA 1975/1, 297–303.

Kljušincev 1990: V.N. Kljušincev, *O poselenijach ingul'skoj katakombnoj kul'tury v meždureč'e Tiligula i Ingul'ca,* în: Problemy KKIO, 31.

1993: *Kurgany južnobugskich stepej Ukrainy,* în: Symposium Kazanlyk, 30–40.

Kločko 1994: V.I. Kločko, *Metallurgičeskoe proizvodstvo v eneolite-bronzovom veke. în Remeslo epochi eneolita-bronzy na Ukraine* (Kiev 1994) 96–132.

Kločko/N. Ryčkov 1989: V.I. Kločko/N.A. Ryčkov, *Novi pochovanija katakombnoï kul'turi v Seredn'omu Podniprov'ï,* Archeologija-Kiev 1989/3, 60–65.

Kohl/Quitta 1963: G. Kohl/H. Quitta, *Berlin – Radiokarbondaten archäologischer Proben I,* AusgrFunde 8, 1963/6, 282–301.

1964: *Berlin Radiocarbon Measurements I,* Radiocarbon 6, 1964, 308–317.

Kokowski/J. Ścibior 1990: A. Kokowski/J. Ścibior, *Bemerkungen zur regionalen Gliederung der Kugelamphorenkultur in Polen,* ActaPraehArch 22, 1990, 37-55.

Koltuchov/Kislij/Toščev 1994: S.G. Koltuchov/A.E. Kislij/G.N. Toščev, *Kurgannye drevnosti Kryma* (Zaporož'e 1994).

Kondrašov/Rezepkin 1988: A.V. Kondrašov/A.D. Rezepkin, *Novosvobodenskoe pogrebenie s povozkoj,* KSIA AN SSSR 193, 1988, 91-97.

Konoplja 1980: V.M. Konoplja, *Issledovanie poselenij u sel Jaroslavič i Malye Dorogostai,* AO (1979) 1980, 286-287.

1982: *Obrobka kremenju naselennjam Zachidnoï Volini za dobi midi-rann'oï bronzi,* Archeologija-Kiev 37, 1982, 17-31.

Kopacz 1986: J. Kopacz, *Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Wójeczce, woj. Kielce,* SprawArch 38, 1986, 139-151.

Kopacz/Šebela 1992: J. Kopacz/L. Šebela, *Chipped Stone Industries of the Moravian Corded Ware Culture,* PrzArch 39, 1992, 67-85.

Korenevskij 1976: S.N. Korenevskij, *O metalličeskich toporach Severnogo Pričernomor'ja, Srednego i Nižnego Povolž'ja epochi srednej bronzy,* SA 1976/4, 16-31.

1978: *O metalličeskich nožach Jamnoj, Poltavkinskoj i Katakombnoj kul'tur,* SA 1978/2, 33-48.

1988: *Dva pogrebenija Majkopskoj kul'tury iz Kislovodska,* KSIA AN SSSR 193, 1988, 88-91.

Korenevskij/Petrenko 1982: S.N. Korenevskij/V.G. Petrenko, *Kurgan majkopskoj kul'tury u poselka Inozemcevo,* SA 1982/2, 96-112.

Korfmann 1991: M. Korfmann, *Troia - Reinigungs- und Dokumentationsarbeiten 1987,* Ausgrabungen 1988 und 1989. StTroica 1, 1991, 1-34.

1992: *Troia - Ausgrabungen 1990 und 1991,* StTroica 2, 1992, 1-42.

Korfmann/Kromer 1993: M. Korfmann/B. Kromer, *Demircihüyük, Beşik-Tepe, Troia - Eine Zwischenbilanz zur Chronologie dreier Orte in Westanatolien,* StTroica 3, 1993, 135-171.

Korvin-Piotrovskij/Movša 1999: A.G. Korvin-Piotrovskij/T.G. Movša, *Transportul pe roţi la comunităţile Cucuteni-Tripolie,* Interacademica 1, 1999, 21-26.

Koşay 1931: H.Z. Koşay, *Les fouilles d'Alaca Höyük (1937-1939)* (Ankara 1951).

Kośko 1973: Al. Kośko, *Osadnictwo w Łącku, pow. Inowrocław, stan 12 i 13,* PMŁ 20, 1979, 19-26.

1990: *The Migration of Steppe and Forrest-Steppe Communities into Central Europe,* JIES 18/3-4, 1990, 309-329.

1991a: *The Vistula-Oder basins and the North Pontic Region,* JIES 1991/3-4, 235-257.

1991b: *Globular Amphorae Culture versus Funnel Beaker Culture,* în: Tendencies in GAC, 87-112.

Kośko/Videiko 1995: Al. Kośko/M. Videiko, *Origins of Neolithic-Eneolithic Cremation Rites in Europe and Sofievka type Rituals,* B-PS 3, 1995, 247-258.

Kovaleva 1978: I.Ph. Kovaleva, *Pogrebenija "životilovskogo" tipa v Prisamar'e,* în: Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ja III-I tys. do n.e. (Dnepropetrovsk 1978) 45-54.

1984: *Sever stepnogo Podneprov'ja v eneolite-bronzovom veke* (Dnepropetrovsk 1984).

1991a: *Pogrebenija s Majkopskim inventarem v Levoberež'e Dnepra,* PAP (1991) 69-88.

1991b: *Pogrebenija životilovskoj gruppy na Levoberež'e Dnepra,* în: Drevnejšie obščnosti (Kišinev), 66-67.

Kovaleva/Marina 1980: I.Ph. Kovaleva/Z.P. Marina, *Raskopki kurganov epochi bronzy v Nižnem Prisamar'e,* în: Kurgany stepnogo Podneprov'ja (Dnepropetrovsk 1980) 4-17.

Kovaleva/Muchopad/Šalobudov 1993: I.Ph. Kovaleva/S.E. Muchopad/V.N. Šalobudov, *Raskopki kurganov po trasse Solonjano-Tomakovskoj orositel'noj sistemy,* PAP (1993), 9-45.

Kovalyukh/Videiko/Skripkin 1995: N. Kovalyukh/M. Videiko/V. Skripkin, *Chronology of Sofievka type Cemeteries: Archaeological and Isotopic one,* B-PS 3, 1995, 135-140.

Kovpanenko/Černich 1984: G.T. Kovpanenko/L.A. Černich, *Pochovannja katakombnoï kul'turi na Pivdennomu Buzi,* Archeologija-Kiev 48, 1984, 47-61.

Kovpanenko/Phomenko 1986: G.T. Kovpanenko/V.M. Phomenko, *Pochovannja dobi eneolitu-rann'oï bronzi na pravoberežži Pivdennogo Bugu,* Archeologija-Kiev 55, 1986, 10-25.

Kovpanenko/Kačalova/Šapošnikova 1967: G.T. Kovpanenko/N.K. Kačalova/O.G. Šapošnikova, *Kurgany u s. Novočernomor'e Chersonskoj oblasti,* în: Pamjatniki, 60-81.

Kozłowski 1924: L. Kozłowski, *Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit)* (Lwów 1924).

Kremenecki 1991: K.V. Kremenecki, *Paleoekologija drevnejših zemledel'cev i skotovodov Russkoj Ravniny* (Moskva 1991).

Krivcova-Grakova 1962: O.A. Krivcova-Grakova, *Pogrebenija bronzovogo veka i predskiphskogo vremeni na Nikopol'skom kurgannom pole,* MIA 115, 1962, 5-55.

Kruk/Milisaukas 1981: J. Kruk/S. Milisaukas, *Chronology of Funnel Beaker, Baden-like and Lublin-Volynian Settlements at Bronocice, Poland,* Germania 59, 1981, 1-19.

Krzak 1977: Z. Krzak, Cmentarzysko na "Gajowiźnie" pod względem archeologicznym. în:Cmentarzysko kultury amfor kulistich w złotej sandomierskiej (Wrocław 1977) 9-82.

Kubyšev 1990: A.I. Kubyšev, *Nekotorye itogi izučenija pamjatnikov epochi bronzy v Severo-Zapadnom Priazov'e,* în: Problemy KKIO, 26-28.

Kuniholm et al. 1998: Peter I. Kuniholm/B. Kromer/S.L. Tarter/C.B. Griggs, *An EBA Settlement at Sozopol, near Burgas, Bulgaria,* în: In memoriam Gaul, 399-409.

Kušnareva/Čubinišvili 1970: K. CH. Kušnareva/T.N. Čubinišvili, *Drevnie kul'tury južnogo Kavkaza* (Leningrad 1970).

Kuśnierz 1989: J. Kuśnierz, *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury Trzcinieckiej w Tyszowcach, stanowisko 25 A, woj. Zamość,* SprawArch 40, 1989, 217-230.

Kuz'minova 1990: N.N. Kuz'minova, *Paleoetnobotaničeskij i palinologičeskij analizy materialov iz kurganov Nižnego Podnestrov'ja,* în: Jarovoj 1990a, 1990, 259-265.

K"nčcev 1995: M. K"nčcev, *Nadgrobna mogila II (Goljamata Mogila) do selo Goljama Detelina, obščina Radnevo (I),* Marica-Iztok 3 (Radnevo 1995) 35-63.

K"nčceva-Ruseva 2000: T. K"nčceva-Ruseva, *Grobovete ot bronzovata epocha v praistoričesko selišče v Nova Zagora,* Archeologija-Sofia 41, 2000/3-4, 31-34.

Lagodovs'ka/Šapošnikova/Makarevič 1962: O.F. Lagodovs'ka/O.G. Šapošnikova/ M.L. Makarevič, *Michajlivs'ke poselennja* (Kiev 1962).

Larina 1989: O.V. Larina, *Novoe kurgannye materialy eneolita-rannej bronzy na Srednem Prute,* AIM (1984) 1989, 61-76.

László 1963: A. László, Recenzie la F. Köszegi, *Adatok a magyarorszàgi okkersirok eredetének kérdéséhez,* AŞUIaşi 9/3, 1963, 195-198.

1984: *Observations concernant les débuts de la pénétration vers l'ouest de la population des tumuli à tombes en fosse,* Thraco-Dacica 5, 1984, 22-27.

1994: *Începuturile epocii fierului la est de Carpați,* Bibliotheca Thracologica VI (București 1994).

Leahu 1965: V. Leahu, *Săpăturile arheologice de la Cătelu Nou,* CAB 2, 1965, 11-74.

D. Leahu 1992: Doina Leahu, *Considerații asupra unor podoabe antice de aur de la Lungoci, Balaci și Moigrad,* CA 9, 1992, 114-117.

Leštakov 1993: K. Leštakov, *The End of the EBA in Thrace,* în: Actes CISPP Bratislava II, 556-560.

1994: *The Detachment of the EBA Ceramics along the south Bulgarian Black Sea Coast,* Thracia Pontica 5, 1994, 23-38.

Leštakov/Borisov 1995: K. Leštakov/B. Borisov, *Nadgrobna Mogila IV ot rannata bronzova epocha v zemliščeto na selo Goljama Detelina, obščina Radnevo,* Marica-Iztok 3 (Radnevo 1995) 9-33.

Leštakov/Popova 1995: K. Leštakov/C. Popova, *Nadgrobna mogila II (Goljamata Mogila) do selo Goljama Detelina, obščina Radnevo (I),* Marica-Iztok 3 (Radnevo 1995) 65-86.

Levițki 1988: O. G. Levițki, *Kurgan epochi bronzy u s. Tomaj,* AIM (1983) 1988, 35-44.

1994: *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați,* Bibliotheca Thracologica VII (București 1994).

Levițki/Alaiba 1999: O. Levițki/R. Alaiba, *Raport asupra investigațiilor arheologice efectuate în anii 1997-1998, la Trinca-"Izvorul lui Luca", R. Edineț, R. Moldova. Campania 1997,* CAANT 3, 1999, 17-26.

Levițki/Demcenko 1994: O. Levițki/T. Demcenko, *Grupul tumular de la Corjeuți-Briceni (Rep. Moldova),* MemAntiq 19, 1994, 213-233.

1996: *Necropola tumular-plană a culturii Noua de la Burlănești, raionul Edineț, Republica Moldova,* Comunicare la simpozionul "Sud-estul Transilvaniei în contextul proceselor etnoculturale din perioada mijlocie și târzie a epocii bronzului" (Sf. Gheorghe 1996).

Levițki/Alaiba/Bubulici 1999: O. Levițki/R. Alaiba/V. Bubulici, *Raport asupra investigațiilor arheologice efectuate în anii 1997-1998, la Trinca-"Izvorul lui Luca", R. Edineț, R. Moldova. Campania 1998,* CAANT 3, 1999, 27-116.

Levițki/Manzura/Demcenko 1996: O. Levițki/I. Manzura/T. Demcenko, *Necropola tumulară de la Sărăteni,* Bibliotheca Thracologica XVII (București 1996).

Liguzińska-Kruk 1989: Zofia Liguzińska-Kruk, *Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Pałecznicy, woj. Kielce,* SprawArch 40, 1989, 113-127.

Linick 1979: T.W. Linick, *La Jolla Natural Radiocarbon Measurements VIII,* Radiocarbon 21, 1979, 186-202.

Lungu/Mănucu-Adameșteanu 1995: V. Lungu/Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Săpături arheologice de salvare pe teritoriul comunei Sarichioi (județul Tulcea),* Peuce 11, 1995, 339-362.

Machnik 1977: J. Machnik, *Frühbronzezeit Polens* (Wrocław 1977).

1979a: *Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowij Dorzeczu Górnego Dniestru,* AAC 19, 1979, 51-71.

1979b: *Krąg kulturowy ceramiki sznurowey,* în: Prahistoria ZP II, 1979, 337- 411.

1988: *Probleme der Schnurkeramikkultur im Mittel-Östlichen Teil der Polnischen Karpaten im Lichte des Aktuellen Forschungsstandes,* SlovArch 36/1, 1988, 157-168.

1991: *The earliest Bronze Age in the Carpathian Basin,* Archaeological Sciences (Bradford 1991).

1992: *Nordbalkanische und Donäulandische Kultureinflüsse im Pruth-Dnestr-Gebiete um die Wende des Äneolithikums zu der Bronzezeit,* Studia Praehistorica 11-12, 1992, 288-296.

1997: *Zwei Entwicklungswege der Schnurkeramikkultur in den Fluss-gebieten der Oberen Weichel, Bug und Dnestr,* în: Early Corded Ware Culture. The A-Horizon - fiction or fact? (Esbjerg 1992) 147-156.

1998: *Stan i perspektywy badań kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru,* SprawArch 50, 1998, 13-29.

Machnik/Pilch 1997: J. Machnik/Agata Pilch, *Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu koło Lubaczowa,* SprawArch 49, 1997, 143-168.

Maier 1991: R. Maier, *Die Kugelamphore von Holzhausen, Stadt Bad Pyrmont, Ldkr. Hameln-Pyrmont - zur Kugelamphorenkultur in Niedersachsen.* NNU 60, 1991, 3-88.

Maleyev/Pryshchepa 1996: Y. Maleyev/B. Pryshchepa, *Grave of Globular Amphora Culture from Tovpyzhyn (District of Rivne, Ukraine),* BP-S 4, 1996, 62-69.

Mallory 1994: J. Mallory, *Kurgany i social'naja struktura naselenija epochi rannej bronzy,* în: Drevnejšie obščnosti (Tiraspol), 86-89.

Maljukevič/Petrenko 1993: A.E. Maljukevič/V.G. Petrenko, *Usatovskij kompleks s phigurnymi pronizjami iz kurgana v nizov'jach Dnestra,* DrevPrič (1993) 25-30.

Manning 1995: St. Manning, *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age* (Sheffield 1995).

1997: *Troy, Radiocarbon, and the Chronology of the Northeast Aegean in the Early Bronze Age,* în: Poliochni, 498-521.

Mantu 1995: Cornelia-Magda Mantu, *Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România,* SCIVA 46/3-4, 1995, 213-235.

1998: *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături* (Piatra-Neamț 1998).

Mantu/Boroffka 1996: Cornelia-Magda Mantu/N. Boroffka, *Funde der Bronze- und Hallstattzeit aus Poienești und Scânteia,* în: Thracian World (Summaries), 298-299.

Mantu/Botezatu/Enache 1994: Cornelia-Magda Mantu/D. Botezatu/M. Enache, *Un mormînt de înhumație din perioada de tranziție la epoca bronzului de la Grumezoaia (jud. Vaslui),* ActaMN 31/1, 1994, 123-129.

Manzura 1984: I. V. Manzura, *Issledovanie kurganov u pos. Svetlyj,* în:KZNM, 109-142.

1986: *Usatovskij kurgan u s. Kazaklija,* AO (1984) 1986, 384-385.

1990: *O rasprostranenii Gordineštskich kul'turnych elementov v Severnom Pričernomor'e,* în: AIMUM, 25-39.

1992: *Stepnye vostočnoevropejskie obščnosti eneolita-rannej bronzy v chronologičeskoj sisteme Balkano-Dunajskich kul'tur,* în: MIAEM, 87-101.

1993: *The East-West Interaction in the Mirror of the Eneolithic and Early Bronze Cultures in the Northwest Pontic,* Revista arheologică (Chișinău 1993) 23-41.

1994a: *Manifestări culturale în perioada de tranziție,* Thraco-Dacica 15/1-2, 1994, 103-119.

1994b: *Culturi eneolitice în zona de stepă,* Thraco-Dacica 15/1-2, 1994, 93-101.

1994c: *Cultural Groups from the steppes of eastern Europe in the Eneolithic period and Early Bronze Age,* OJA 13, 3, 1994, 265-277.

1999: *Cernavoda I Culture,* în: L. Nikolova 1999, 95-174.

Manzura/Sava 1994: I. Manzura/E. Sava, *Interacțiuni "est-vest" reflectate în culturile eneolitice și ale epocii bronzului din zona de nord-vest a Mării Negre (Schiță cultural-istorică),* MemAntiq 19, 1994, 143-192.

Manzura/Tel'nov 1992: I. V. Manzura/N.P. Tel'nov, *Problema pozdnetripol'skogo pogrebal'nogo obrjada lesostepnoj zony Dnestrovsko-Karpatskich zemel'. Nekotorye itogi i perspektivy izučenja,* în: MIAEM, 118-130.

Manzura/Kločko/Sava 1992: I. V. Manzura/E.O. Kločko/E.N. Sava, *Kamenskie kurgany* (Kišinev1992).

Maran 1998: J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.,* UPA 53, 1998.

2000: *Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa,* în: Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Ögün zum 75. Geburstag, (Asia Minor Studien 39) (Bonn 2000), 179-193.

Marangou 1992: Chr. Marangou, *ΕΙΔΩΛΙΑ. Figurines et miniatures du Nèolithique Rècent et du Bronze Ancien en Grece,* BAR 576, 1992.

Mareş 1993: I. Mareş, *Sondajul arheologic de la Sf. Ilie "Silişte" (1991),* Suceava 17-19 (1990-1992), 1993, 496-502.

1996: *Un mormânt preistoric descoperit la Suceava-"Dealul Zamca",* Codrul Cosminului (S.N.) 2/2, 1996, 323-327.

Margos/Tončeva 1962: A. Margos/G. Tončeva, *Praistoričeskoto nakolno selišče pri s. Ezerovo, Varnensko,* IVAD 13, 1962, 1-16.

Marina/Kovaleva/Romaško 1982: Z.P. Marina/I. Ph. Kovaleva/V.A. Romaško, *Kurgany epochi bronzy u s. Kolpakova-Buzovka,* în: Drevnosti Stepnogo Podneprov'ja (III-I tys. do n.e.) (Dnepropetrovsk 1982) 4-18.

Marinescu-Bîlcu 1962a: S. Marinescu-Bîlcu, *Sondajul de la Tîrpeşti (r. Tg. Neamţ, reg. Bacău),* Materiale 8, 1962, 235-243.

1962b: *Un nou topor de silex şlefuit descoperit în Moldova de nord-vest (satul Tîrpeşti, comuna Petricani, reg. Bacău),* SCIV 13/1, 1962, 91-93.

1964: *Unele probleme ale perioadei de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului din Moldova în lumina a trei morminte plane de înhumaţie descoperite la Tîrpeşti,* SCIV 15/2, 1964, 241-250.

1968: *Unele probleme ale neoliticului moldovenesc în lumina săpăturilor de la Tîrpeşti,* SCIV 19, 3, 1968, 395-422.

1981: *Tîrpeşti. From Prehistory to History in Eastern Romania,* BAR 107, 1981.

Marinescu-Bîlcu/Alexianu/Ciubotaru 1992: S. Marinescu-Bîlcu/M. Alexianu/ E. Ciubotaru, *Săpăturile arheologice de la Izvoare-Piatra Neamţ din anul 1987,* MemAntiq 18, 1992, 173-188.

Marinescu-Bîlcu/Cârciumaru/Muraru 1981: S. Marinescu-Bîlcu/M. Cârciumaru/ A. Muraru, *Contributions to the Ecology of Pre- and Proto-Historic Habitations at Tîrpeşti,* Dacia N.S. 25, 1981, 7-31.

Markevič 1981: V.I. Markevič, *Pozdnetripol'skie plemena Severnoj Moldavii* (Kišinev 1981).

Matasă 1940: C. Matasă, *Cercetări din preistoria judeţului Neamţ,* BCMI 31, 97/fasc. 7-9, (1938) 1940, 97-133.

1946: *Frumuşica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord Roumanie* (Bucureşti 1946).

1959: *Descoperiri arheologice în raionul Piatra Neamţ,* Materiale 5, 1959, 723-734.

1964: *Aşezarea eneolitică Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-Podei (r. Tîrgu Ocna, reg. Bacău),* ArhMold 2-3, 1964, 11-66.

McGeehan Liritzis 1996: V. McGeehan Liritzis, *The Role and Development of Metalurgy in the Late Neolithic and Early Bronze Age of Greece* (Jonsered 1996).

Medović 1987: Pr. Medović, *Resultate der Untersuchungen auf drei Grabhügeln in der Gemarkung des Dorfes Perles im Mittleren Banat,* în: Symposium Donji Milanovac, 77-82.

Meljukova 1974: A.I. Meljukova, *Raboty zapadno-skiphskoj ekspedicii,* AIM (1973) 1974, 53-77.

Merlan 1999: V. Merlan, *Noi descoperiri de topoare de piatră la Răducăneni-Bazga (jud. Iași),* CercIst 18, 1999 (sub tipar).

Merlan/Burtănescu/Al. Comșa 2001: V. Merlan/Fl. Burtănescu/Alexandra Comșa, *Un mormânt Jamnaja cu lespede de piatră la Chersăcosu (com. Duda-Epureni, jud. Vaslui),* ArhMold 22, 2001 (sub tipar).

Merpert 1965: N.Ja. Merpert, *O svjazjach severnogo Pričernomor'ja i Balkan v rannem bronzovom veke,* KSIA AN SSSR 105, 1965, 10-20.

Merpert/Georgiev 1973: N.Ja. Merpert/I.G. Georgiev, *Poselenie Ezero i ego mesto sredi pamjatnikov rannego bronzovogo veka Srednej Evropy,* în: Symposium Baden, 215-257.

Merpert et al. 1995: N.Ja. Merpert/R.V. Katinčarov/V.CH. Macanova/L.I. Avilova, *Obšča stratigraphia na kulturnaja plast. în:Seliščna mogila pri selo Junacite (Pazardžiško) I* (Sofia 1995) 24-32.

Michajlov 1991: B.D. Michajlov, *Kurgan epochi bronzy na Melitopolščine,* DSPK 2, 1991, 63-65.

1995: *Kurgany epochi bronzy v Severo-Zapadnom Priazov'e,* DSPK 5, 1995, 169-181.

Mihăilescu 1966: Vintilă Mihăilescu, *Dealurile și câmpiile României* (București 1966).

Mikov 1940: V. Mikov, *Seliščnata mogila pri Junacitě (Pazardžiško),* GPNBM (1937-1939), 1940, 55-84.

Mitrea et al. 1955: B. Mitrea/Gh. Diaconu/M. Matei/A. Alexandrescu/N. Constantinescu, *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamțului,* SCIV 6/3-4, 1955, 753-818.

Miu 1996: Georgeta Miu, *Considerații paleodemografice asupra populațiilor epocii bronzului de pe teritoriul României,* SCA 33, 1996, 9-14.

Moisil 1910: C. Moisil, *Privire asupra antichităților preistorice ale României. Stațiuni preistorice,* BCMI 3, 4/fasc. 12, 1910, 171-176.

Monah 1986: D. Monah, *Topoare de aramă și bronz din județele Neamț și Bacău,* MemAntiq 12-14 (1980-1982), 1986, 31-40.

1991: *L'exploitation du sel dans les Carpates Orientales et ses rapports avec la culture de Cucuteni-Tripolye,* în: Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen (Iași 1991) 387-400.

Monah et al. 1987: D. Monah/Dr. Popovici/Gh. Dumitroaia/Șt. Cucoș/A. Bujor, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Poduri-"Dealul Ghindaru" (1984-1985),* MemAntiq 15-17 (1983-1985), 1987, 9-19.

Montag 1994: T. Montag, *Kugelamphorenkultur,* în: Das Neolithikum im Mittelelbe - Saale- Gebiet und in der Altmark (Wilkau-Hasslau 1994) 215-228.

Morgunova/Kravcov 1991: N.L. Morgunova/A. Ju. Kravcov, *Drevnejamnaja kul'tura Priural'ja (po materialam Orenburgskoj oblasti),* SA 1991/2, 35-50.

Morintz 1972: S. Morintz, *Probleme ale epocii bronzului în Dobrogea,* Pontica 5, 1972, 53-58.

1977: *Probleme privind originea tracilor în lumina cercetărilor arheologice,* RevIst 30/8, 1977, 1465-1488.

1978: *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii (I)* (București 1978).

1997: *Descoperiri din epoca bronzului în r. Muscel,* în: Schuster 1997, 217-222.

Morintz/Ionescu 1968: S. Morintz/B. Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958-1967),* SCIV 19/1, 1968, 95-128.

Morintz/Roman 1968a: S. Morintz/P. Roman, *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit in Raum der Niederdonau,* Dacia NS 12, 1968, 45-128.

1968b: *Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos,* SCIV 19/4, 1968, 553-573.

1969: *Über die Chronologie der Übergangszeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien,* Dacia N.S. 13, 1969, 61-71.

1970: *Cu privire la cronologia perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în România,* SCIV 21/4, 1970, 557-570.

1973: *Über die Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien,* în:Symposium Baden, 259-295.

Moscalu 1989a: E. Moscalu, *Topoare de piatră și de silex șlefuit de la Mateieni și Corlăteni (comuna Corlăteni, județul Botoșani),* Hierasus 7-8, 1989, 67-79.

1989b: *Săpăturile de salvare de la Cotârgaci (comuna Roma, jud. Botoșani),* Hierasus 7-8, 1989, 117-145.

Moscalu/Ungureanu 1989: E. Moscalu/N. Ungureanu, *Raport asupra săpăturilor de la Corlăteni (jud. Botoșani),* Arhiva Muzeului Județean Botoșani, februarie 1989.

Movša 1964a: T.G. Movša, *Novoe pozdnetripol'skoe poselenie Cviklovcy v Srednem Podnestrov'e,* SA 1964/1, 131-145.

1964b: *Tripil's'ke pochovannja v s. Cviklivci.* Archeologija-Kiev XVI, 1964, 213-222.

1965: *Skarb prikras z pizn'otripil's'kogo poselennja v s. Cviklivcy,* Archeologija-Kiev XVIII, 1965, 161-170.

1970: *Pozdnetripol'skoe poselenie v s. Žvanec,* KSIA AN SSSR 123, 1970, 84-93.

1971: *O severnoj gruppe pozdnetripol'skich pamjatniki,* SA 1971/1, 31-54.

1972: *Periodizacija i chronologija seredn'ogo ta pizn'ogo Tripillja,* Archeologija-Kiev 5, 1972, 3-24.

1985: *Vzaemovidnosini Tripillja-Kukuteni z sinchronnimi kul'turami Central'noï Evropi,* Archeologija-Kiev 51, 1985, 22-31.

1993: *Vzaemovidnosyny stepovych i zemlerobs'kych kul'tur v epochu eneolitu-rann'obronzovogo viku,* Archeologija-Kiev 1993/3, 36-51.

Munčaev 1975: R.M. Munčaev, *Kavkaz na zare bronzovogo veka* (Moskva 1975).

1994a: *Majkopskaja kul'tura,* în: Epocha bronzy Kavkaza i Srednej Azii (Moskva 1994) 158-225.

1994b: *Kuro-Arakskaja kul'tura,* în: Epocha bronzy Kavkaza i Srednej Azii (Moskva 1994) 8-57.

Müller 1976: D.W. Müller, *Ein Urnengrab der Kugelamphorenkultur von Ködderitzsch, Kreis Apolda,* JMV 60, 1976, 217-234.

Nagler 1985: E. Nagler, *Die Erscheinungen der Kugelamphorenkultur im Norden der DDR* (Berlin 1985).

1987: *Die Kugelamphorenkultur in Mecklenburg,* în: Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Toruń 1987) 441-454.

Necrasov 1954: O. Necrasov, *Asupra unor cranii vechi trepanate găsite pe teritoriul RPR,* PAntr 1, 1954, 119-126.

1979: *Les populations de la période de transition du Néo-Enéolithique à l'âge du Bronze roumain et leur particularités anthropologiques, Archives suisses d'anthropologie général* (Genéve 1979) 43/2, 1979, 59-68.

Necrasov/Cristescu 1957: O. Necrasov/M. Cristescu, *Contribuție la studiul antropologic al scheletelor din complexul mormintelor cu ocru de la Holboca, Iași,* PAntr 3, 1957, 73-147.

Necrasov/Antoniu/Feodorovici 1972: O. Necrasov/S. Antoniu/C. Feodorovic, *Sur la structure anthropologique des tribus néo-énéolithique appartenant á la culture des Amphores sphériques,* AnnRoum d'Anthr 9, 1972, 9-25.

Necrasov et al. 1990: O. Necrasov/M. Cristescu/D. Botezatu/G. Miu, *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României,* ArhMold 13, 1990, 173-223.

Nečitajlo 1984: A.L. Nečitajlo, *O krymskom variante katakombnoj kul'tury,* în: Kurgany stepnogo Kryma (Kiev 1984) 108-114.

Nestor 1928: I. Nestor, *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit,* PZ 19, 3/4, 1928, 110-143.

1933: *Der Stand der Vorgeschichtforschung in Rumänien,* BerRGK 22 (1932) 1933, 11-181.

1937: *Cercetări preistorice la Cernavoda,* Extras din Analele Dobrogei XVIII/1937 (Cernăuți 1937).

1950: *Probleme noi în legătură cu neoliticul din RPR,* SCIV 1/2, 1950, 208-219.

1954: *Asupra începuturilor metalurgiei aramei și a bronzului în RSR. Studii și referate de istoria României I* (București 1954) 41-59.

1959: *Cu privire la periodizarea etapelor târzii ale neoliticului din RPR,* SCIV 10/2, 1959, 247-264.

1960: în: Istoria României I (București 1960) 90-113, 114-132.

1970: *Les grandes problèmes de l'heritage de l'epoque des metaux,* în: Sources archéologiques de la civilisation européene (București 1970) 69-75.

Nestor/E. Zaharia 1968: I. Nestor/Eugenia Zaharia, *Sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița,* Dacia N.S. 12, 1968, 17-43.

Nestor et al. 1950: I. Nestor/A. Alexandrescu/E. Comșa/Al. Brătianu/S. Perju/ I. Vieru, *Activitatea șantierului de săpături arheologice Iași-Botoșani-Dorohoi,* SCIV 1/1, 1950, 27-32.

1951: I. Nestor/A. Alexandrescu/E. Comșa/E. Zaharia-Petrescu/Vl. Zirra, *Săpăturile de pe Șantierul Valea Jijiei (Iași-Botoșani-Dorohoi) în anul 1950,* SCIV 2/1, 1951, 51-76.

1952: I. Nestor/A. Alexandrescu/A. Nițu/A. Brăteanu, *Valea Jijiei II. Sondagiile de la Larga Jijia, com. Movileni, raion Iași, reg. Iași,* SCIV 3, 1952, 47-56.

1957: I. Nestor/A Alexandrescu/N. Constantinescu/Gh. Diaconu/ Tr. Martinovic/M. Matei/S. Morintz/St. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava. Raport preliminar asupra săpăturilor din campania anului 1955,* Materiale 3, 1957, 239-264.

Nica 1982: M. Nica, *Locuirea preistorică de la Sucidava-Celei din perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului,* Oltenia 4, 1982, 15-38.

Nica/Schuster/Zorzoliu 1995: M. Nica/C. Schuster/T. Zorzoliu, *Cercetările arheologice în tell-ul gumelnițeano-sălcuțean de la Drăgănești-Olt, - punctul "Corboaica". Campaniile din anii 1993-1994,* în:CAANT 1, 1995, 9-45.

C.S. Nicolaescu-Plopșor 1923: C.S. Nicolaescu-Plopșor, *Măgura din Viea lui Ion St. Bârțan, Plenița-Dolj,* Oltenia 1/6, 1923, 85-87.

D. Nicolaescu-Plopșor 1964: Dardu Nicolaescu-Plopșor, *Studiu antropologic și morfobiologic al scheletelor neolitice târzii descoperite la Tîrpești,* SCA 1, 1964/2, 157-172.

D. Nicolaescu-Plopşor/Wolski 1973: D. Nicolaescu-Plopşor/W. Wolski, *Elemente de demografie şi ritual funerar la populaţiile vechi din România* (Bucureşti 1973).

1990: *Ungewöhnliche Bestattungspraktiken,* ActaPraehArch 22, 1990, 147-155.

Niculică/Boghian/Mareş 2001: B. Niculică/D. Boghian/I. Mareş, *Date preliminare privind necropola tumulară din epoca bronzului de la Adâncata, jud. Suceava,* Comunicare la colocviul "Carpaţii Răsăriteni în epoca bronzului. Complexul cultural Costişa-Komarov" (Piatra Neamţ, 13 septembrie 2001).

Niculică/Ignătescu/Boghian 1999: B. Niculică/S. Ignătescu/D. Boghian, *Recunoaşteri arheologice în Podişul Sucevei.* Codrul Cosminului (S.N) 5/15, 1999, 39-60.

Nikitin 1989: V.I. Nikitin, *Matveevka I - poselenie katakombnoj kul'tury na Južnom Buge,* SA 1989/2, 136-150.

1991: *Katakombnye poselenija i stojbišča Pobuž'ja,* în: Problemy archeologii Severnogo Pričernomor'ja (Cherson 1991) 34-48.

Nikolaeva/Safronov 1976: N.A. Nikolaeva/V.A. Safronov, *Kurgany u s. Dumjany Ryškanskogo rajona,* AO (1975) 1976, 472-473.

1990: *Kuril'nicy predkavkaskoj katakombnoj kul'tury (Indoevropejskaja keramičeskaja phorma 1),* în: Problemy KKIO, 54-57.

Nikolov 1976: B. Nikolov, *Mogilni pogrebenija ot rannobronzovata epocha pri T"rnava i Kneža, Vračanski okr"g,* Archeologija-Sofia 18/3, 1976, 38-51.

A. Nikolova/Černich 1997: A. V. Nikolova/L. A. Černich, *Do odnieï z concepcii social'nogo rozvitky nociïv Katakombnoï kul'turi,* Archeologia-Kiev 1997/1, 107-119.

L. Nikolova 1993: Lolita Nikolova, *The Problem of the Difussion of the Cremation Rite (Baden-Kostolac-Coţofeni),* în: Actes CISPP Bratislava, 561-564.

1994a: *On the Early Bronze Age Burial Rites in the Bulgarian Lands,* în: Relations, 130-140.

1994b: *Data about Sea Contacts during the EBA in South-Eastern Europe (c. 3500/3400-2350/2250 B.C.),* Thracia Pontica 5 (Varna 1994) 57-86.

1995: *Burials in Settlements and Flat Necropolises during the EBA in Bulgaria,* în: Prehistoric Bulgaria, 271-275.

1996: *Settlements and Ceramics: the Experience of EBA Bulgaria,* în: Reports of Prehistoric Research Project I/2-4, 1995 (Sofia 1996) 145-186.

1999: *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)* (with contributions by I. Manzura and C. Schuster), BAR 791, 1999.

Nițu 1977: A. Nițu, *Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni-Tripolie și Gorodsk-Usatovo (Horodiștea-Folteşti),* CercIst 8, 1977, 145-212.

1980: *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor culturii cucuteniene,* CercIst 11, 1980, 135-222.

1984: *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie,* AIIAIași, Supl. V, 1984.

Nițu/Buzdugan 1971: A. Nițu/C. Buzdugan, *Așezarea cucuteniană de la Viișoara (Tg. Ocna),* Carpica 4, 1971, 95-111.

Nițu/Chirica 1989: A. Nițu/V. Chirica, *Două vase cucuteniene cu caractere antropomorfe recent descoperite,* Hierasus 7-8, 1989, 17-37.

Nosek 1967: St. Nosek, *Kultur amfor kulistich w Polsce* (Wrocław 1967).

Novickij 1990: E. Ju. Novickij, *Monumental'naja skul'ptura drevnejšich zemledel'cev i skotovodov Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja* (Odessa 1990).

Novikova/Šilov 1989: L.A. Novikova/Ju.A. Šilov, *Pogrebenija s licevymi nakladkami epochi bronzy (Chersonskaja oblast'),* SA 1989/2, 127-135.

Oancea 1976: Al. Oancea, *Unele observații cu privire la fazele finale ale culturii Monteoru în lumina cercetărilor de la Cîrlomănești, județul Buzău,* CA 2, 1976, 191-237.

Oancea/Drîmbocianu 1978: Al. Oancea/V. Drîmbocianu, *Contacte între cultura Monteoru și grupuri de populații nord pontice în lumina descoperirilor din județul Buzău,* Mousaios 2, 1978, 3-9.

Odobescu 1908: Al. I. Odobescu, Opere complete III (București 1908).

Olteanu 1959: St. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava. Sectorul oraș,* Materiale 5, 1959, 607-611.

Orlovskaja 1990: L.B. Orlovskaja, *Spektroanalitičeskie issledovanie cvetnovo metalla epochi rannej bronzy Moldovy (predvaritel'nye itogi),* în: Jarovoj 1990a, 241-246.

Ostroverchov/Sapožnikov 1990: A.S. Ostroverchov/I.V. Sapožnikov, *Novye katakombnye pamjatniki Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja,* în: Problemy KKIO, 72-76.

Panajotov 1989: I. Panajotov, *Jamnata kultura v B"lgarskite zemi* (Sofia 1989).

1990: *Date noi despre cultura mormintelor cu ocru din Bulgaria,* SympThrac 8 (Satu-Mare - Carei 1990) 98-100.

Panajotov/Alexandrov 1995: I. Panajotov/St. Alexandrov, *Mogilen nekropol ot rannata bronzova epocha v zemliščata na selata Mednikarovo i Iskrica,* în:Marica-Iztok 3 (Radnevo 1995) 87-113.

Panajotov/Dergacev 1984: I. Panajotov/V. Dergacev, *Die Ockergrabkultur in Bulgarien. Darstellung des Problems,* Studia Praehistorica 7, 1984, 99-116.

Parzinger 1993: H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus* (Mainz am Rhein 1993).

Passek 1959: T.S. Passek, *Stojanka Komarovskoj kul'tury na Srednem Dnestre,* KSIA AN SSSR 75, 1959, 154-162.

Patokova 1979: E.Ph. Patokova, *Usatovskoe poselenie i mogil'niki* (Kiev 1979).

Patokova/Petrenko 1989: E.Ph. Patokova/V.G. Petrenko, *Usatovskij mogil'nik Majaki,* în: Patokova et al. 1989, 50-81.

Patokova et al. 1989: E. Ph. Patokova/V.G. Petrenko/N.B. Burdo/L.Ju. Poliščuk, *Pamjatniki tripol'skoj kul'tury v Severo-Zapadnom Pričernomor'e* (Kiev 1989).

Păunescu 1958: Al. Păunescu, *Locuirea neolitică de la Dîrțu-Ceahlău,* SCIV 9/2, 1958, 265-273.

1970: *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României* (București 1970).

1996: *Dârțu-Ceahlău,* în: EAIVR II, 1996, 31.

Păunescu/Șadurschi 1989: Al. Păunescu/P. Șadurschi, *Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. II. Comuna Avrămeni,* Hierasus 7-8, 1989, 299-336.

1996: *Repertoriul arheologic al României. Județul Botoșani. VII. Comuna Bucecea,* Hierasus 10, 1996, 81-97.

Păunescu/Șadurschi/Chirica 1976: Al. Păunescu/P. Șadurschi/V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani* (București 1976).

Pârvan 1925: V. Pârvan, *La "statue-menhir" de Hamangia,* Dacia 2, 1925, 422-429.

Perianu 1988: Mihaela Perianu, *Date antropologice privind mormintele din tumulul de la Vînători (jud. Galați). Epoca bronzului,* Thraco-Dacica 9/1-2, 1988, 131-136.

1989: *Privire antropologică asupra unor tumuli din epoca bronzului de la Cotîrgaci (comuna Roma, județul Botoșani),* Hierasus 7-8, 1989, 117-145.

Petrenko 1989a: V.G. Petrenko, *Usatovskaja lokal'naja gruppa,* în: Patokova et al. 1989, 81-124.

1989b: *Pamjatniki eneolita i povorot epochi k bronzovomu veku v Severo-Zapadnom Pričernomor'e,* în: IANP (1989) 18-20.

1991a: *K otnositel'noj chronologii Usatovskoj gruppy,* în: Drevnejšie obščnosti (Kišinev), 74-75.

1991b: *Kurgan bronzovogo veka u s. Starye Beljary,* în: Voronovka II. Poselenie pozdnego bronzovogo veka v Severo-Zapadnom Pričernomor'e (Kiev 1991) 77-91.

1992: *Opyt korreljacii klimatičeskich i kul'turnych ritmov,* în: Severo-Zapadnoe Pričernomor'e, ritmy kul'turogeneza (Odessa 1992) 23-25.

1993: *Otnositel'no mesta v stepnom eneolite rjada pamjatnikov Dnestrovsko-Dunajskogo regiona,* DrevPrič (1993) 16-19.

1994: *Otnositel'no sistematizacii pamjatnikov pozdnego perioda kultury Tripol'e - Kukuten',* în: Drevnejšie obščnosti (Tiraspol), 61-64.

1996: *Über die Entstehung der Usatovo-Kultur,* în: Thracian World (Summaries), 404.

1998: *Eneolitičeskij kurgan u sela Sarata,* în: Subbotin/Dzigovskij/ Ostroverchov 1998, 159-164.

Petrenko/Toščev 1990: V.G. Petrenko/G. N. Toščev, *Veliko-Ziminovskij kurgan bronzovogo veka,* în: Ochrannye istoriko-archeologičeskie issledovanija na Jugo-Zapade Ukrainy (Odessa-Zaporož'e 1990) 71-86.

Petrescu-Dîmboviţa 1950a: Mircea Petrescu-Dîmboviţa, *Date noi asupra înmormântărilor cu ocru în Moldova,* SCIV 1/2, 1950, 110-125.

1950b: *Raport asupra săpăturilor arheologice din judeţele Covurlui şi Tutova,* SCIV 1/1, 1950, 57-68.

1953a: *Cetăţuia de la Stoicani,* Materiale 1, 1953, 13-155.

1953b: *Cimitirul hallstattian de la Stoicani,* Materiale 1, 1953, 157-211.

1959a: *Şantierul arheologic Bicaz. II. Neolitic (Hangu-Chiriţeni),* Materiale 6, 1959, 63-66.

1959b: notă la Matasă 1959, Materiale 5, 1959, 733.

1965: *Evolution de la civilisation de Cucuteni à la lumière des nouvelles fouilles archéologiques de Cucuteni-Băiceni,* RSP 20/1, 1965, 157-181.

1966: *Cucuteni* (Bucureşti 1966).

1969: *Einige Probleme der Cucuteni-Kultur im Lichte der neuen archäologischen grabungen,* ŠZ AÚSAV 17, 1969, 361-374.

1971: *Unele descoperiri arheologice din judeţul Galaţi în lumina noilor cercetări arheologice,* Danubius 5, 1971, 7-17.

1974: *La civilisation Glina III-Schneckenberg à la lumière de nouvelles recherches,* Preistoria Alpina 10, 1974, 277-289.

1976: *Folteşti,* în: DIVR, 271.

1977: *Depozitele de bronzuri din România* (Bucureşti 1977).

1978: *Scurtă istorie a Daciei preromane* (Iaşi 1978).

1980: *La contribution des recherches archèologiques à l'histoire des Thraces (Âge du bronze et debut de l'âge du fer),* în: Actes-Thracologie, 165-180.

1985: *Contributions des recherches archéologiques à l'ètude des commencements de l'ethnogenèse des Thraces dans l'espace carpato-ponto-danubien,* în: Studi di Paletnologia in onore di Salvatore M. Puglisi (Roma 1985) 617-624.

Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a: Mircea Petrescu-Dîmboviţa/M. Dinu, *Nouvelles fouilles archéologiques à Folteşti (dèp. de Galaţi),* Dacia N.S. 18, 1974, 19-72.

1974b: *Noi cercetări arheologice la Stoicani (jud. Galaţi),* SCIVA 25/1, 1974, 71-97.

Petrescu-Dîmboviţa et al. 1951: Mircea Petrescu-Dîmboviţa/I. Casan/C. Mateescu, *Săpăturile arheologice de la Folteşti (Raionul Tg. Bujor, Reg. Galaţi),* SCIV 2/1, 1951, 249-266.

Phedorova-Davydova 1967: E.A. Phedorova-Davydova, *Raskopki kurganov v Golopristanskom rajone v 1962 g,* în:Pamjatniki, 44-52.

Pislarij/Krotova/Kločko 1976: I.A. Pislarij/A.A. Krotova/T.N. Kločko, *Pogrebenie epochi eneolita v g. Vorošilovgrade,* în:Eneolit i bronzovyj vek Ukrainy (Kiev 1976) 21-28.

Plešivenko 1995: A.G. Plešivenko, *Kurganyj mogil'nik u s. Konskie Razdory,* DSPK 5, 1995, 143-159.

1996: *Kurgany sela Malokaterinovka* (Zaporož'e 1996).

Plešivenko/Rassamakin 1994: A.G. Plešivenko/Ju.Ja. Rassamakin, *Pro odnu z grup eneolitičnich pochovan' Dniprovs'kogo Livoberežžja,* Archeologija-Kiev 1994/4, 98-107.

Podzuweit 1979: Chr. Podzuweit, *Trojanische Gefässformen der Frühbronzezeit in Anatolien, Ägäis und angrenzenden Gebieten* (Mainz am Rhein 1979).

C. Poghirc 1976: Cicerone Poghirc, *Rituri funerare la traci, indieni şi români,* în: Studia Indo-europaea ad dacoromanos pertinentia (Studii de tracologie I) (Bucureşti 1976) 18-26.

P. Poghirc 1972: Pompiliu Poghirc, *Satul din Colinele Tutovei* (Bucureşti 1972).

Popandopulo 1991: Z.Ch. Popandopulo, *Kurgan "Sokolovskij" u goroda Pologi,* DSPK 2, 1991, 66-76.

1993: *Kurgany epochi medi-bronzy Baburskogo mogil'nika,* DSPK 4, 1993, 79-101.

A. Popescu 2001: Anca Popescu, *Ceramica cu decor striat de la Costişa şi Deleni,* Angustia 5, 2000, 203-208.

2001: *Costişa,* în: Cultura Costişa, 24-30.

D. Popescu 1952: Dorin Popescu, *Tumulul funerar de la Tariverdi,* SCIV 3/1-2, 272-274.

1963: *Les fouilles archéologiques dans la R.P. Roumanie en 1962,* Dacia N.S. 7, 1963, 569-587.

1965: *Asupra începuturilor epocii bronzului în Rōmânia (II),* SCIV 16/2, 1965, 323-340.

E. Popescu/Al. Vulpe 1966: Eug. Popescu/Alexandru Vulpe, *Necropola tumulară de la Milostea,* RevMuz 3/2, 1966, 148-155.

Popov 1932: R. Popov, *Mogilnitja grobove pri s. Endže,* IBAI 6 (1930-1931) 1932, 89-116.

Popova 1955: T.B. Popova, *Plemena katakombnoj kul'tury,* Trudy GIM 24, 1955.

Popovici 1977: Dr. Popovici, *Noi descoperiri de topoare de silex din județele Suceava și Neamț,* Suceava 4, 1977, 65-73.

Popușoi 1994: E. Popușoi, *Mormintele cu ocru de la Fălciu, jud. Vaslui,* AMM 9-11 (1987-1989), 1994, 15-26.

Posea/Popescu/Ielenicz 1974: G. Posea/N. Popescu/M. Ielenicz, *Relieful României* (București 1974).

Potupčik 1993: V.M. Potupčik, *Pochovannja v vizkom bilja s. Pisarivka,* ADU (1991) 1993, 97-98.

Priebe 1938: H. Priebe, *Die Westgruppe der Kugelamphoren,* JMV 28, 1938.

Primas 1992: M. Primas, *Velika Gruda. Ein Grabhügel des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. in Montenegro,* ArchKorr 22, 1992, 47-55.

1995: *Gold and Silver during the 3rd Mill. Cal. BC,* în: Prehistoric Gold in Europe. Mines, Metallurgy and Manufacture (ed. G. Morteani, J.P. Northover) (Dordrecht 1995) 77-93.

1996: *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. Im Adriagebiet - Velika Gruda, Mala Gruda und ihr. Kontext,* UPA 32, 1996.

Prjachin/Besedin 1990: A.D. Prjachin/V.I. Besedin, *Semilukskoe poselenie rannekatakombnogo vremeni,* în: Problemy KKIO, 91-93.

Prox 1941: Alfred Prox, *Die Schneckenbergkultur* (Brașov 1941).

Pustovalov 1990a: S.Ž. Pustovalov, *O formach politogeneza v katakombnom obščestve Severnogo Pričernomor'ja,* în: Problemy KKIO, 78-81.

1990b: *Bagatokamerni pochovannja ta dejaki pitannja social'noï strukturi katakombnoï spil'nosti,* Archeologija-Kiev 1990/3, 56-67.

1991a: *Nekotorye problemy rekonstrukcii social'nogo stroja "katakombnogo obščestva" Severnogo Pričernomor'ja,* în: Problemy archeologii Severnogo Pričernomor'ja (Cherson 1991) 48-52.

1991b: *Osobennosti orientirovok katakombnych pogrebenij Severnogo Pričernomor'ja,* DSPK 2, 1991, 38-45.

1994: *Economy and Social Organization of Northern Pontic Steppe - Forest-Steppe Pastoral Population: 2750-2000 BC (Catacomb culture),* B-PS 2, 1994, 86-134.

1995: *O vozmožnosti rekonstrukcii soslovno-kastovoj sistemy po archeologičeskim materialam,* DSPK 5, 1995, 21-32.

1999: *Modelirovanie lica po čerepu u naselenija Ingul'skoj katakombnoj kul'tury,* Stratum plus 2, 1999, 222-255.

Quitta 1978: H. Quitta, *Radiov"glerodni dati i tri chronologičeski sistemi,* InterIzsled 1, 1978, 12-24.

1981: *Zur Chronologie der frühbronzezeitlichen Trojaschichten,* în: Troja und Thrakien (Berlin 1981) 21-29.

Quitta/Kohl 1969: H. Quitta/G. Kohl, *Neue Radiocarbondaten zur Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion,* ZfA 3, 1969, 223-255.

Radunčeva 1981: A. Radunčeva, *Pernik. Praistoričeski selišča (V-II chil. pr. n. e.),* în:Pernik I, 11-51.

Rassamakin 1994: Ju.Ja. Rassamakin, *The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of Northern Pontic Zone: 4500-2450 BC (Pre-Yamnaya Cultures and Yamnaya Culture),* B-PS 2, 1994, 29-70.

1996: *On early elements of the Globular Amphora culture and other central European cultures in the late eneolithic of the Northern Black Sea Region,* B-PS 4, 1996, 112-132.

1997: în: Davnja istorija Ukraïni I (Kiev 1997) 273-301.

1999: *The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 B.C.,* în: Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe (Cambridge 1999) 59-182.

Rebedajlo 1987: G.P. Rebedajlo, *K otnositel'noj chronologii katakombnoj kuk'tury v Dneprovskom Pravoberež'e,* în: Drevnejšie skotovody stepej Juga Ukrainy (Kiev 1987) 74-82.

Renfrew 1971: C. Renfrew, *Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of South-east Europe,* Antiquity 45, 1971, 275-282.

Rişcuţia/D. Nicolaescu-Plopşor 1964: C. Rişcuţia/Dardu Nicolaescu-Plopşor, *Portretele unor oameni aparţinând neoliticului târziu, descoperiţi la Tîrpeşti (reconstituiri grafice după cranii),* SCA 1, 1964/2, 172-176.

Roman 1958: Petre I. Roman, *Grupa înmormântărilor cu ocru pe teritoriul RPR,* Lucrare pentru examenul de stat (Bucureşti, aprilie 1958) (mss).

1964: *Despre unele aspecte ale perioadei de tranziţie de la epoca neolitică la epoca bronzului în regiunile extracarpatice ale RPR,* RevMuz 1, 1964/4, 314-325.

1969: *Conceptul Folteşti II şi problema începuturilor epocii bronzului în Moldova,* Carpica 2, 1979, 17-22.

1970: *Période de transition entre l'énéolithique et l'époque du bronze dans les regions extracarpathiques de la Roumanie,* în: Actes CISPP Praha, 468-471.

1974: *Das Problem der "schnurverzierten" Keramik in Südosteuropa,* JMV 58, 1974, 157-174.

1975: *Zum Problem des Beginns der Frühbronzezeit in Rumänien,* AAC 15, 1975, 145-158.
1976a: *Cultura Coţofeni* (Bucureşti 1976).
1976b: *Zur kulturellen Grundlage der thrakischen Bronzezeit,* Thraco-Dacica 1, 1976, 53-57.
1976c: *Complexul Orlea-Sadovec,* SCIVA 27/2, 1976, 147-169.
1980: *Substratul cultural al bronzului tracic,* AH 1980, 13-21.
1981a: *Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu şi perioada de tranziţie spre epoca bronzului,* SCIVA 32/1, 1981, 21-42.
1981b: *Zur rümänischen Frühbronzezeit (der Forschungsstand),* în: Symposium Budapest-Velem, 157-169.
1982a: *Raportul cronologic dintre Ezero şi Troia în lumina cercetărilor de la nord de Balcani,* SCIVA 33/4, 1982, 402-414.
1982b: *Constituirea noilor grupe etno-culturale de la începutul epocii bronzului,* Carpica 14, 1982, 39-49.
1983: *Spätäneolithikum, Übergangsperiode und der Beginn der Bronzezeit im Südosten Rumäniens,* Thraco-Dacica 4/1-2, 1983, 69-72.
1984: *Probleme în legătură cu perioada timpurie a epocii bronzului şi începuturile culturii Otomani,* SCIVA 35/3, 1985, 266-274.
1985a: comunicare la Institutul de Arheologie din Kiev (ianuarie 1985).
1985b: *Cercetări la Govora Sat "Runcuri" în 1977,* SCIVA 36/4, 1985, 279-296.
1986a: *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României,* SCIVA 37/1, 1986, 29-55.
1986b: *Aşezări cu ceramică şnurată din Thracia, Macedonia, Thessalia şi raporturile lor cu evoluţia culturală din regiunile carpato-danubiene,* Thraco-Dacica 7/1-2, 1986, 14-30.
1989: *Fenomenul indoeuropenizării şi constituirii neamului tracic la Dunărea Inferioară în lumina cercetărilor arheologice,* SympThrac 7 (Tulcea 1989) 49-55.
1992a: *Die Schnurverzierte Keramik Südosteuropas,* în: Schnurverzierten Keramik Südosteuropas, 27-106.
1992b: *Die Jigodin-Gruppe und die Erscheinungen der Schnurverzierte Keramik im Oneşti-Becken,* în: Schnurverzierten Keramik Südosteuropas, 182.
1992c: *Neueste Funde der Schnurverzierte Keramik und ihre Bedeutung,* în: Schnurverzierten Keramik Südosteuropas,189-191.
1992d: în: Schnurverzierten Keramik Südosteuropas, 146-188.
2001: *Unpublizierte Daten über die Siedlungen der Cernavodă I-Kultur in Cernavodă,* Festschrift H. Hauptman, 345-350.

Roman/Németi 1976: P. Roman/I. Németi, *Cultura Baden în România* (Bucureşti 1976).

Roman/Pál/Csaba 1973: P. Roman/J. Pál/H. Csaba, *Cultura Jigodin. O cultură cu ceramică şnurată în estul Transilvaniei,* SCIV 24/4, 1973, 559-574.

Romstorfer 1913: C. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 şi 1904* (Bucureşti 1913).

Rosetti 1959: D.V. Rosetti, *Movilele funerare de la Gurbăneşti,* Materiale 6, 1959, 791-812.

Rosetti/Morintz 1997: D.V. Rosetti/S. Morintz, *Cercetările arheologice de la Apa Sărată, Cetăţenii din Deal şi Malul cu Flori (r. Muscel),* în:Schuster 1997, 223-225.

Roşu 1980: Al. Roşu, *Geografia fizică a României* (Bucureşti 1980).

1983: *Subcarpaţii,* în: Geografia României I (Bucureşti 1983) 626-629.

Rotea 1993: M. Rotea, *Contribuţii privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei,* Thraco-Dacica 14/1-2, 1993, 65-86.

Rowlett 1987: R.M. Rowlett, *Grave Wealth in the Horodenka Group of Sub-Carpathian Corded Ware,* în: Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem. Studies in Honor of Marija Gimbutas (ed. S.N. Skomal/ E.C. Polomé) (Washington 1987) 191-202.

Rulf 1981: J. Rulf, *Zur inneren Chronologie des schnurkeramischen Subkarpatenkultur (Oberdnestr und Podolische Gruppe),* JMV 64, 1981, 217-228.

M. Ryčkov 1982: M.O. Ryčkov, *Pro zobražennja "stupniv nig" na antropomorphnich stelach dobi rann'ogo metalu.* Archeologija-Kiev 38, 1982, 64-69.

N. Ryčkov 1994: N.A. Ryčkov, *Prostranstvennaja struktura naselenija Jamnoj kul'tury,* în: Drevnejšie obščnosti (Tiraspol), 89-91.

Safronov 1989: V.A. Safronov, *Indoevropejskie prarodiny* (Gor'kij 1989).

Salij 1997: N.G. Salij, *O kul'turnom i social'nom statuse pogrebennych ničkom v epochu bronzy i rannem železnom veke,* DSPK 6, 1997, 34-48.

Samar 1992: V.A. Samar, *Kurgan epochi eneolita-bronzy vblizi Michajlovskogo poselenija,* DSPK 3, 1992, 40-49.

Samojlovs'kij 1952: I.M. Samojlovs'kij, *Tilopal'nij mogil'nik kolo s. Sofiivka,* APU 4, 1952, 121-123.

Sampson/Facorellis/Maniatis 1999: A. Sampson/Y. Facorellis/Y. Maniatis, *New Evidence for the Cave during the Late Neolithic Period in Greece,* în: Actes du colloque "C14 Archèologie" Lyon, 279-286.

Sanžarov 1983: S.N. Sanžarov, *Katakombnoe pogrebenie bliz g. Severska,* SA 1983/3, 202-207.

1989: *Ochra v izobrazitel'noj dejatel'nosti plemen epochi sredney bronzy Donetčiny,* SA 1989/2, 202-207.

1992: *Kammennye sverlenye topory-molotki Donbassa,* RA 1992/3, 160-177.

Sava 1985: E.N. Sava, *Issledovanie kurganov v Tiraspole,* AO (1983) 1985, 460-461.

1987: *Katakombnoe pogrebenie u g. Tiraspolja. în:Moldavskoe Podnstrov'e v pervobytnuju epochu* (Kišinev 1987) 87-91.

1988: *Issledovanie kurgana u g. Tiraspolja,* AIM (1983) 1988, 44-59.

1992: *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja* (Kišinev 1992).

1994: *Epoca bronzului - perioada mijlocie şi târzie (sec. XVIII-XII î.e.n.),* Thraco-Dacica 15/1-2, 1994, 141-158.

1996: *Necropola tumulară Bălăbani-II,* ArhMold 19, 1996, 191-220.

Sava/Dergacev 1984: E. N. Sava/V.A. Dergacev, *Raskopki kurganov u s. Medveža,* în: KZNM, 98-108.

Schmidt 1932: H. Schmidt, *Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien* (Berlin-Leipzig 1932).

Schuster 1994: C. Schuster, *Despre aria de răspândire a culturii Glina,* Istros 7, 1994, 63-70.

1995: *Zu den Fußschalen der Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit und Frühbronzezeit aus Rumänien,* Thraco-Dacica 16/1-2, 1995, 45-53.

1996: *Consideraţii privind aşezările culturii Glina,* Drobeta 7, 1996, 12-17.

1997: *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare,* Bibliotheca Thracologica XX (Bucureşti 1997).

1998: *Die Frühbronzezeit in der Walachei und in Südostsiebenbürgen - kulturelle Verbindungen, Beziehungen und Einflüsse und ethnsiche Bewegungen,* Acta MN 35/1, 1998, 25-35.

1999: *The Early Bronze Age in Romania,* în: L. Nikolova 1999, 241-248.

Schwabedissen/Freundlich 1966: H. Schwabedissen/J. Freundlich, *Radiocarbon Measurements I.* Radiocarbon 8, 1966, 239-247.

Segeda 1986: S.P. Segeda, *Antropologičeskij material iz kurganov u s. Cholmskoe,* în: IASZP, 96-104.

1991: *Pozdnejamnoe naselenie Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja po antropologičeskim dannym,* în: Drevnejšie obščnosti (Kišinev), 97-99.

Serova 1981: N. L. Serova, *Issledovanie kurgana u s. Etulja,* AIM (1974-1976) 1981, 58-70.

Serova/Jarovoj 1987: N. L. Serova/E.V. Jarovoj, *Grigoriopol'skie kurgany* (Kišinev 1987).

Séfériadès 1983: M. Séfériadès, *Dikili Tash: introduction à la préhistoire de la Macédonie orientale,* BCH 107, 1983/2, 635-677.

1986: *Apparition d'éléments d'origine steppique en Égée du nord-est au début de l'age du bronze,* ActaArchHung 38, 1986, 295-298.

1996: *Deshayes' Excavations at Dikili Tash. The EBA Levels,* Reports of Prehistoric Research Project I/2-4, 1995 (Sofia 1996) 95-128.

1999: *Dikili Tash et Cernavoda III-Boleráz: contribution aux recherches archéologiques européennes récentes sur les débuts de l'Age du Bronze (Europe centrale et orientale),* Comunicare la Symposium Cernavoda III-Boleráz (Mangalia, octombrie 1999).

Sherratt 1986: A. Sherratt, *The Pottery of Phases IV and V. The Early Bronze Age,* în: C. Renfrew/M. Gimbutas/E.S. Elster, Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece (I) (Los Angeles 1986) 429-473.

Simache/Teodorescu 1962: N.I. Simache/V. Teodorescu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (r. Buzău, reg. Ploiești),* Materiale 8, 1962, 272-282.

Simion 1991: G. Simion, *O nouă cultură de la începutul epocii bronzului pe teritoriul istro-pontic,* Peuce 10/1, 1991, 33-39; 10/2, 1991, 24-34 (planșe).

Smirnov 1987: A.M. Smirnov, *Katakombnye kul'tury v bassejne Severskogo Donca* (Leningrad 1987) 25p.

Smirnova 1969a: G.I. Smirnova, *Stojanska komarovskoj kul'tury u s. Nezvisko na Dnestre,* ASGE 16, 1974, 50-61.

1969b: *Novyj mogil'nik kul'tury Noa u s. Starye Badraži na Prute,* ASGE 11, 1969, 48-71.

1974: *Stojanka komarovskoj kul'tury u s. Nezvisko na Dnestre,* ASGE 16, 1974, 50-61.

Sorokin 1983: V.Ja. Sorokin, *Tripol'skoe pogrebenie na mnogoslojnom poselenii Merešovka-Cetățuie,* în: Pervobytnye drevnosti Moldavii (Kišinev 1983) 213-217.

Sorokin/Manzura 1986: V. Ja. Sorokin/I.V. Manzura, *Kurgan u s. Speja,* AIM (1982) 1986, 20-28.

Spinei 1971: V. Spinei, *Descoperiri de topoare din silex în Moldova,* MemAntiq 3, 1971, 79-141.

Spinei/Nistor 1968: V. Spinei/Mihai Nistor, *Un mormânt din lespezi de piatră în nordul Moldovei,* SCIV 19/4, 1968, 621-628.

Srdoč et al. 1987: D. Srdoč/B. Obelić/A. Sliepčević/I.K. Bronić/N. Horvatinčić, *Rudjer Bošković Institute Radiocarbon Measurements X,* Radiocarbon 29/1, 1987, 137-147.

Srejović 1976: D. Srejović, *Humke stepkih odlika na teritoriji Srbiji,* Godišnjak 13, 1976, 117-135.

Stratan 1974: I. Stratan, *Un mormânt cu ocru la Bodo (com. Balinț, jud. Timiș),* Tibiscus 3, 1974, 71-74.

Stuiver/Reimer 1993: M. Stuiver/P. Reimer, *Extended ^{14}C Data Base and Revised Calib. 3.0 ^{14}C Age Calibration Program,* Radiocarbon 35/1, 1993, 215-230.

Subbotin 1972: L.V. Subbotin, *Novi pa"mjatki v Ponizzi Dunaju,* ADU 4 (1969) 1972, 362-368.

1980: *Nekotorye osobennosti pogrebal'nych obrjadov plemen jamnoj kul'tury ust'ja Dnestra,* în: SZPPO, 52-63.

1982: *Dva kurgana epochi bronzy v Bugo-Dnestrovskom meždureč'e,* în: Archeologičeskie pamjatniki Severo-Zapadnogo Pričernomor'e (Kiev 1982) 100-110.

1984: *Kurgan u s. Žovtnevoe,* în: KZNM, 143-152.

1985: *Semenovskij mogil'nik epochi eneolita-bronzy,* în: NMASZP, 45-95.

1993: *Chudožestvennoe pletenie u jamnych plemen,* DrevPrič (1993) 33-36.

1994a: *Drevnejšie pamjatniki kurgannogo mogil'nika u s. Sergeevka,* în:Drevnejšie obščnosti (Tiraspol), 97-98.

1994b: *Derevjannye izdelija rannebronzovogo veka iz kurganov juga Odesskoj oblasti,* DrevPrič (1994), 67-74.

Subbotin/Petrenko 1990: L.V. Subbotin/V.G. Petrenko, *Redkie pamjatniki drevnich kul'tur Podunav'ja,* SA 3/1990, 250-253.

Subbotin/Šmaglij 1970: L.V. Subbotin/N.M. Šmaglij, *Rozkopki kurgannogo mogil'nika v m. Bolgradi Odes'koï oblasti,* Archeologija-Kiev XXIV, 1970, 123-128.

Subbotin/Černjakov/Jadvičuk 1976: L.V. Subbotin/I.T. Černjakov/V.I. Jadvičuk, *Nekotorye problemy drevnejšej istorii Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja (po materialam raskopok kurgannovo u s. Velikodolinskoe),* MASP 8, 1976, 186-201.

Subbotin/Dobroljubskij/Toščev 1995: L.V. Subbotin/A.O. Dobroljubskij/G.N. Toščev, *Pamjatniki epochi bronzy kurgannogo mogil'nika Gradeška,* DSPK 5, 1995, 109-126.

Subbotin/Dzigovskij/Ostroverchov 1998: L.V. Subbotin/A.N. Dzigovskij/A.S. Ostroverchov, *Archeologičeskie drevnosti Budžaka. Kurgany u sel Višnevoe i Beloles'e* (Odessa 1998).

Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995: L.V. Subbotin/A.S. Ostroverchov/A.N. Dzigovskij, *Archeologičeskie drevnosti Budžaka. Kurgany vostočnogo poberež'ja ozera Sasyk* (Odessa 1995).

Sulimirski 1950: Tadeusz Sulimirski, *The Problem of Survival of the Tripolye Culture,* PPS 16, 1950, 42-51.

1968: *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians* (London 1968).

Suprunenko 1991: A.B. Suprunenko, *Antropomorphnaja stela epochi rannego metalla iz Poltavskoj oblasti,* SA 1991/3, 153-160.

Svešnikov 1967: I. Svešnikov, *Kultura Komarowska,* AP 12/1, 1967, 39-107.

1971: *Kul'tury šnurovoï keramiki zachidnoï častini URSR,* în: Archeologija URSR I (Kiev 1971) 292-308.

1974: *Istorija naselennja Predkarpattja, Podillja i Volini v kinci III-na počatku II tisjačolittja do našoï eri* (Kiev 1974).

1983: *Kul'tura šarovidnych amphor,* Archeologija SSSR (Moskva 1983) B1-27.

1985: *Podkarpatskaja kul'tura,* în: Archeologija USSR I (Kiev 1985) 375-391.

1993: *Novye pogrebenija načala bronzovogo veka na Zapadnoj Volyni,* RA 1993/3, 165-176.

1995: *Mogil'nik Pidkarpats'koï kul'tury šnurovoï keramiki poblizy s. Stril'če Ivano-Phrankivs'koï obl,* MDAPV 6, 1995, 85-93.

Szafrański 1987: W. Szafrański, *Praistoria religii na ziemiach polskich* (Wrocław 1987).

Székely 1957: Zoltan Székely, *Cercetările și săpăturile de salvare executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe în anul 1955,* Materiale 3, 1957, 149-159.

1970: *Contribuții la cunoașterea prelucrării metalelor la începutul epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei,* SCIV 21/2, 1970, 201-208.

1971: *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei,* SCIV 22/3, 1971, 387-400.

1973: *Așezările de la Vârful cu Stejari (Miercurea Ciuc, județul Harghita) și la Piatra de Veghe (Sf. Gheorghe, județul Covasna),* StCom Sf.Gheorghe 1973, 125-151.

Zs. Székely 1980: Zsolt Székely, *Date noi privind ritul de înmormântare al culturii Schneckenberg în județul Covasna,* Aluta 10-11 (1978-1979) 1980, 39-46.

1983: *Contribuții la dezvoltarea culturii Schneckenberg în județul Covasna,* Aluta 14-15, 1983, 61-67.

1997: *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei,* Bibliotheca Thracologica XXI (București 1997).

1998: *Common Elements and Chronological Relations between the Zăbala Culture and the Livezile Group,* în: Symposium Alba Iulia, 141-160.

1999: *Așezarea culturii Schneckenberg de la Ariușd, jud. Covasna,* Angustia 4, 1999, 9-12.

2000: *Extracarpathian funeral discoveries in the Early Bronze Age in the South-East of Transylvanie* (mss., 2000).

Szmyt 1996a: Marzena Szmyt, *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach* (Poznań 1996).

1996b: *Globular Amphora Culture in Eastern Europe. Present State of Research and Possibilities for Future Studies,* B-PS 4, 1996, 3-27.

Szmyt et al. 1997: M. Szmyt/E. Gajda/M. Mackowiecka/J. Rola, *Obiekt obrzędowy ludności kultury amfor kulistich na stanowisku 17 w Straduniu, gm. Trzcianka, woj. pilskie (Z badań nad kulturą amfor kulistich w strefie wielkodolinnej Nizu Polskiego),* SprawArch 49, 1997, 127-141.

Szombathy 1894: J. Szombathy, *Prähistorische Recognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893,* JBLM 2, 1894, 11-21.

1895: *Zweite Recognoscierungstour in die Bukowina,* JBLM 3, 1895, 20-24.

Şadurschi 1981: P. Şadurschi, *Toporul cu gaură transversală descoperit la Oroftiana de Sus pe Prut,* Hierasus 4, 1981, 7-11.

1994: *Rezultatele sondajului arheologic de la Ghilăneşti - Botoşani (1989),* Hierasus 9, 1994, 167-180.

Şadurschi/Moscalu 1994: P. Şadurschi/E. Moscalu, *Topoarele de piatră descoperite accidental în zona comunei Suharău, judeţul Botoşani,* Hierasus 9, 1994, 49-55.

Şadurschi/Ursulescu 1987: P. Şadurschi/N. Ursulescu, *Necropola tumulară de la Alimîndra (jud. Botoşani),* comunicare la cea de-a XXI-a Sesiune anuală de rapoarte arheologice, Timişoara, 1987, mss.

1989: *Date istorico-arheologice privind dinamica locuirii în bazinul Miletinului (zona comunei Prăjeni, judeţul Botoşani),* Hierasus 7-8, 1989, 281-298.

Ştefănescu 1999: Sergiu Ştefănescu, *Cercetări arheologice şi istorice în zona mediană a bazinului superior al râului Bârlad,* Acta MM 15-20/1 (1993-1998) 1999, 155-248.

J. Ścibior 1993a: J. Ścibior, *Die TRBkultur und die Tripolje-Kultur auf der Wolynien-Hochebene,* în: Actes CISPP Bratislava II, 522-528.

1993b: *Grób kultury amfor kulistych z Rzeczycy Mokrej k. Sandomierza,* SprawArch 45, 1993, 73-82.

1994: *Kulturi piz'nogo Tripillja ta lijčastogo posudu na Volini,* Archeologija-Kiev 1994/4, 30-48.

J. Ścibior/J.M. Ścibior 1990: J. Ścibior/J.M. Ścibior, *Sandomierz 78 - wielokulturowe stanowisko z przełomu neolitu i epoki brązu. Badania ratownicze w 1984 roku,* SprawArch 42, 1990, 157-201.

J. Ścibior/Kokowski/Koman 1991: J. Ścibior/A. Kokowski/W. Koman, *Zespoły grobowe kultury amfor kulistych z zacodniej części wyżyny Wołyńskiej,* SprawArch 43, 1991, 79-108.

Ślusarski/Ślusarska-Polańska 1989: Z. Ślusarski/M. Ślusarska-Polańska, *Badania stanowisk Strzyżowskiej w Raciborowicach Kolonii, woj Chełm, w latach 1956, 1958 i 1959,* SprawArch 40, 1989, 167-196.

Šalobudov et al. 1991: V.N. Šalobudov/I.I. Jaremenko/D.N. Lachmakov/D.L. Teslenko, *Kurgan "Dolgaja Mogila" u sela Zvoneckoe na Dnepre,* PAP (1991), 20-34.

Šapošnikova 1961: O. G. Šapošnikova, *Novye dannye o Michajlovskom poselenii,* KSIA AN USSR 11, 1961, 38-42.

1968: *Pro pam'jatki času katakombnoi kul'turi v Stepovomu Pridniprov'i,* Archeologija-Kiev XXI, 1968, 79-93.

1969: *Katakombnaja kul'turno-istoričeskaja oblast',* Origini 3, 1969, 85-118.

1971: *Katakombna kul'turna oblast'. în:Archeologija Ukraïns'koï RSR I* (Kiev 1971) 317-334.

1978: *Ingul'skaja kul'tura,* AIU (1976-1977) 1978, 6-8.

1980: *Kurgan u s. Sophievka. în:Archeologičeskie pamjatniki Poingul'ja* (Kiev 1980) 132-146.

1985: *Jamnaja kul'turno-istoričeskaja obščnosti. în:Archeologija USSR I* (Kiev 1985) 336-352.

Šapošnikova/Phomenko 1986a: O.G. Šapošnikova/V.N. Phomenko, *Pogreval'nyj obrjad,* în: Šapošnikova/Phomenko/Dovženko 1986, 11-21.

1986b: *Periodizacija i chronologija,* în: Šapošnikova/Phomenko/Dovženko 1986, 50-61.

1986c: *Material'naja kul'tura,* în: Šapošnikova/Phomenko/Dovženko 1986, 38-49.

Šapošnikova/Bočkarev/Šarafutdinova 1977: O.G. Šapošnikova/V.S. Bočkarev/I.N. Šarafutdinova, *O pamjatnikach epochi medi-rannej bronzy v bassejne r. Ingula,* în: Drevnosti Poingul'ja (Kiev 1977) 7-36.

Šapošnikova/Phomenko/Dovženko 1986: O.G. Šapošnikova/V.N. Phomenko/N.D. Dovženko, *Jamnaja kul'turno-istoričeskaja oblast' (Južnobugskij variant)* (Kiev 1986).

Šapošnikova et al. 1980: O.G. Šapošnikova/I.M. Šarafutdinova/V.N. Phomenko/ N.D. Dovženko, *Nekotorye itogi izučenija pogreval'nych pamjatnikov epochi medi-bronzy na Ingul,* în: Archeologičeskie pamjatniki Poingul'ja (Kiev 1980) 5-17.

Šarafutdinova 1977: I.M. Šarafutdinova, *Kurgan u s. Pelageevka,* în: Drevnosti Poingul'ja (Kiev 1977) 79-98.

1980: *Ornamentovani sokiri-molotki z katakombnich pochovan' na Inguli,* Archeologija-Kiev 33, 1980, 60-70.

Šepel' 1990: E.A. Šepel', *Ob obyčae iskusstvennoj dephormacii golovy v epochu bronzy na territorii Vostočnoj Evropy,* în: Problemy KKIO, 108-110.

Šišlina 1989: N.I. Šišlina, *Pogrebenie epochi bronzy s glinjanoj maskoj iz Kalmykii,* SA 1989/3, 231-236.

Šmaglij/Černjakov 1970a: N.M. Šmaglij/I.T. Černjakov, *Kurgany stepnoj časti meždurečʹja Dunaja i Dnestra* (1964-1966). MASP 6, 1970, 5-115.

1970b: *Raskopki kurganov epochi bronzy v Tatarbunarskom rajone Odesskoj oblasti v 1965 g,* SA 1970/1, 109-120.

1971: *Pri proniknennja katakombnich plemen v Pivnično-Zachidne Pričornomorʹja,* Archeologija-Kiev 4, 1971, 60-65.

1985: *Kurgany na levobereżʹe Nižnego Dnestra,* în:NMASZP, 95-131.

Šmaglij/Videiko 1988: N.M. Šmaglij/M. Ju. Videiko, *Issledovanija kurgana epochi bronzy na krupnom tripolʹskom poselenii u s. Majdaneckoe,* în: Novye pamjatniki jamnoj kulʹtury Ukrainy (Kiev 1988) 131-135.

1991: *Kurgany i problema isčeznovenija tripolskich protogorodov,* în: Drevnejšie obščnosti (Kišinev), 55-56.

Tallgren 1929: A.M. Tallgren, *Etudes sur le Caucase du nord,* ESA 4, 1929, 22-40.

Tarcan-Hrişcu 1995: C. Tarcan-Hrişcu, *Şantierul arheologic Cârniceni (judeţul Iaşi). Analiza arheozoologică,* CAANT 1, 1995, 79-80.

Telegin 1967: D. Ja. Telegin, *Grobnica mednogo veka u sovchoza Jamskij,* AO (1966), 1967, 191-194.

1976: *Ob osnovnych pozicijach v položenii pogrebennych pervobytnoj epochi evropejskoj časti SSSR,* în: Eneolit i bronzovyj vek Ukrainy (Kiev 1976) 5-21.

1977: *Ob absoljutnom vozraste jamnoj kulʹtury i nekotorye voprosy chronologii eneolita juga Ukrainy,* SA 1977/2, 5-19.

1985a: *Radiokarbonne i archeomagnitne datuvannja tripilʹsʹkoj kulʹturi,* Archeologija-Kiev 52, 1985, 10-22.

1985b: *Srednestogovskaja kulʹtura i pamjatniki Novodanilovskogo tipa v Podneprovʹe i stepnom Levobereżʹe Ukrainy,* în: Archeologija USSR I (Kiev 1985) 305-320.

1986: *Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper,* BAR 287, 1986.

1987: *Tripolʹskaja i Jamnaja kulʹtury: voprosy chronologii i sinchronizacii kulʹtur mednogo veka juga Ukrainy,* în: Kavkaz v sisteme paleometalličeskich kulʹtur Evrazii (Tbilisi 1987) 120-133.

D. Teodor/Ioniţă 1967: Dan Teodor/I. Ioniţă, *Cercetări arheologice în Podişul Sucevei,* ArhMold 6, 1967, 309-325.

S. Teodor 1980: Silvia Teodor, *Vestigii sporadice din epoca bronzului şi a fierului la Botoşana (judeţul Suceava),* Suceava 6-7 (1979-1980), 1980, 45-60.

S. Teodor/Şadurschi 1979: Silvia Teodor/P. Şadurschi, *Descoperirile arheologice de la Lozna, comuna Dersca, judeţul Botoşani,* Hierasus 1, 1979, 121-140.

Terezijska 1994: S. Terezijska, *Tipologija na kamennite bradvi ot bronzovata epocha ot seliščnata mogila pri s. Junacite, Pazardžiško,* Marica-Iztok 2 (Sofia 1994) 105-110.

Teslenko 1998: D.L. Teslenko, *Pogrebenija epochi rannej bronzy Podneprov'ja s repovidnoj keramikoj,* în: Izučenija KKIO i KIOMK, 55-59.

Tichomolova 1992: I. R. Tichomolova, *Kurgannyij mogil'nik u s. Kamenskoe,* DSPK 3, 1992, 70-82.

Tocilescu 1880: Gr.G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani* (Bucureşti 1880).

Todorova 1989: H. Todorova, *Ein Korrelationversuch zwischen Klimaänderungen und prähistorischen Angaben,* Praehistorica 15, 1989, 25-28.

Tomescu 2000: M. Tomescu, *Holocenul - date cronologice şi climatice,* CA 11, 2000/1, 235-270.

Tončeva 1978: G. Tončeva, *Nécropole tumulaire de l'âge du bronze ancien près du village Belogradec,* Studia Praehistorica 1-2, 1978, 228-237.

1981: *Un habitat lacustre de l'Âge du Bronze ancien dans les environs de la ville de Varna (Ezerovo II),* Dacia N.S. 25, 1981, 41-62.

Toščev 1981: G. N. Toščev, *O pamjatnikach katakombnoj kul'tury na territorii Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja,* în: DSZP, 63-71.

1986: *Zapadnye svjazy kul'tury mnogovalikovoj keramiki v Severo-Zapadnom Pričernomor'e,* în:IASZP, 104-115.

1989: *Izučenie kurgannych pamjatnikov bronzovogo veka SRR,* în: IANP (1989), 21-22.

1990: *Katakombnye pamjatniki Kryma,* DSPK 1, 1990, 116-127.

1991a: *Zapadnyj areal pamjatnikov katakombnoj kul'tury,* în: Katakombnye kultury Severnogo Pričernomor'ja.Istočniki.Problemy. Issledovanja (Kiev 1991) 85-100.

1991b: *O pozdnekatakombnom gorizonte pričernomorskich stepej,* în: Drevnejšie obščnosti (Kišinev), 109.

1992: *Kurgany epochi bronzy mežozer'ja Jalpuga i Kagula* (Zaporož'e 1992).

1993a: *Stepnye plemena epochi bronzy v Podunav'e,* în: Symposium Kazanlyk, 40-41.

1993b: *Pogrebenija KMK s vytjanutymi kostjakami v Krymu,* DSPK 4, 1993, 157-161.

1994: *O gruntovych mogil'nikach katakombnoj kul'tury,* în: Drevnejšie obščnosti (Tiraspol), 102-103.

1997: *Catacombnaya Culture in the System of Antiquities of Carpathian-Danube Basin,* în: The Third International Symposium of Funeral Archaeology (Rezumate) (Tulcea 1997) 37-39.

1998a: *Cultura Catacombelor şi contactele ei în partea de vest a arealului,* Thraco-Dacica 19/1-2, 1998, 51-69.

1998b: *Pogrebenija s kostjanymi prjažkami epochi srednej bronzy v Krymu,* în: Izučenija KKIO i KIOMK, 117-125.

Toščev/Samar 1990: G. N. Toščev /V.A. Samar, *Issledovanie kurgannogo mogil'nika epochi bronzy na Chersonščine,* DSPK 1, 1990, 31-66.

Toščev/Sapožnikov 1990: G. N. Toščev/ I.V. Sapožnikov, *Kurgannaja gruppa u stancii Fricăţei,* DSPK 1, 1990, 13-30.

D. Tudor et al. 1953: D. Tudor/R. Vulpe/Ec. Vulpe/N. Berlescu, *Şantierul Corlăteni,* SCIV 4/1-2, 1953, 408-429.

E. Tudor 1973: Ersilia Tudor, *Un mormânt de la începutul epocii bronzului descoperit la Răcăciuni (judeţul Bacău),* SCIV 24/2, 1973, 283-289.

1982: *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Sudrumänien,* Dacia N.S. 26, 1982, 59-75.

Tufescu 1966: V. Tufescu, *Subcarpaţii şi depresiunile marginale ale Transilvaniei* (Bucureşti 1966).

Ulanici 1976: A. Ulanici, *Noi cercetări arheologice la Braneţ,* CA 2, 1976, 33-72.

1979: *Noi cercetări arheologice la Greci, judeţul Ilfov,* CA 3, 1979, 9-26.

1981: *Cercetările arheologice din anul 1979 de la Braneţ, jud. Olt,* CA 4, 1981, 20-28.

1984: *Săpăturile de la Sănduliţa, com. Sărulești, judeţul Călăraşi,* CA 7, 1984, 113-116.

Ursachi 1968: V. Ursachi, *Cercetările arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman,* Carpica 1, 1968, 111-188.

1995: *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,* Bibliotheca Thracologica X (Bucureşti 1995).

Ursu 1995/1996: C. Emil Ursu, *Un topor de piatră din epoca bronzului descoperit la Bălăneşti (com. Icuşeşti, judeţul Neamţ),* Suceava 22-23, 1995/1996, 541-543.

Ursulescu 1977: N. Ursulescu, *Exploatarea sării din saramură în neoliticul timpuriu, în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava),* SCIVA 28/3, 1977, 307-317.

1983: *Contribuţii la cunoaşterea evoluţiei şi poziţiei cronologice a culturii Starčevo-Criş pe teritoriul Moldovei,* Suceava 10, 1983, 261-381.

1986/1987: *Contribuţia cercetărilor arheologice din judeţul Suceava la cunoaşterea evoluţiei neo-eneoliticului din Moldova,* Suceava 13-14, 1986/1987, 69-74.

1994: *Tumuli et incineration dans le Bronze thrace sur le territoire de la Moldavie,* în: Relations, 141-146.

1995: *L'utilisation des sources salees dans le Neolithique de la Moldavie (Roumanie),* ERAUL 68, 1995, 489-496.

1997: *Les commencements de l'utilisation du rite de l'incineration dans le monde proto-thrace du nord de la Moldavie,* în: Thracian World I, 1997, 447-464.

1998: *Începuturile istoriei pe teritoriul României* (Iași 1998).

Ursulescu/Batariuc 1978: N. Ursulescu/P.-V. Batariuc, *Cercetările arheologice de la Mihoveni (Suceava) - 1973,* Suceava 5, 1978, 89-106.

Ursulescu/Manea 1981: N. Ursulescu/St. Manea, *Evoluția habitatului din bazinul Șomuzului Mare în zona comunei Preoteşti,* Suceava 8, 1981, 169-182.

Ursulescu/Popovic 1987: N. Ursulescu/Dr. Popovic, *Contribuții la cunoașterea ritului funerar din Bronzul mijlociu în nordul Moldovei,* SCIVA 38/1, 1987, 72-76.

Ursulescu/Șadurschi 1986: N. Ursulescu/P. Șadurschi, *Săpăturile din 1985 din necropola tumulară de la Prăjeni (județul Botoșani),* Hierasus 6, 1986, 15-23..

Ursulescu/Andronic/Hău 1986/1987: N. Ursulescu/M. Andronic/Fl. Hău, *Contribuții la cunoașterea așezărilor de pe teritoriul Siretului înainte de constituirea orașului medieval,* Suceava 13-14 1986/1987, 85-102.

Ursulescu/Șadurschi/Diaconescu 1997: N. Ursulescu/P. Șadurschi/M. Diaconescu, *Prăjeni, județul Botoșani,* în: Cronica cercetărilor arheologice (1983-1992) (București 1997) 76-78.

Vajsov 1992: I. Vajsov, *S"stojanie na proučvanijata na t. nar. "Prechoden period v B"lgarija".* Archeologija-Sofia 1992/2, 45-49.

Vančugov/Subbotin/Dzigovskij 1992: V.P. Vančugov/L.V. Subbotin/A.N. Dzigovskij, *Kurgany primorskoj časti Dnestro-Dunajskogo meždureč'ja* (Kiev 1992).

Vangorods'ka 1985: O.G. Vangorods'ka, *Virobi z jantarju v kul'turach eneolitu i bronzi Ukraïni,* Archeologija-Kiev 50, 1985, 44-50.

1987: *Virobi z zolota ta sribla v kul'turach eneolitu-bronzi na teritorii Ukraïni,* Archeologija-Kiev 59, 1987, 1-11.

Varlam 1979: V. Varlam, *Complexele funerare tumulare de pe cursul mijlociu al rîului Bârlad,* Carpica 11, 1979, 217-230.

Vasiliev 1980: V. Vasiliev, *Sciții agatîrși pe teritoriul României* (Cluj Napoca 1980).

Vasiliu 1995a: I.Vasiliu, *Cercetări arheologice în Delta Dunării. Mormintele cu ocru de la Chilia Veche,* Peuce 11, 1995, 49-87.

1995b: *Mormintele cu ocru de la Luncavița, movila "Mocuța",* Peuce 11, 1995, 89-115.

1995c: *Noi informații privind epoca bronzului în nordul Dobrogei. Movilele funerare de la Luncavița, punctul "Drumul Vacilor",* Peuce 11, 1995, 117-140.

1995d: *Date noi privind înmormântările cu ocru din Dobrogea. Movilele funerare de la Mihai Bravu,* Peuce 11, 1995, 141-175.
1996: *Un nou topor de bronz cu tub de înmănuşare transversal din nordul Dobrogei,* Peuce 12, 1996, 27-30.
Velcea 1983: Valeria Velcea, *Carpaţii Orientali,* în: Geografia României I (Bucureşti 1983) 600-605.
Vetčinnikova 1996: N.E. Vetčinnikova, *Pochovannja epochi bronzy z kurganiv poblizu s. Strumok Odes'koï obl,* Archeologija-Kiev 1996/1, 141-146.
Videiko 1994: M. Y. Videiko, *Tripolye - "Pastoral" Contacts. Facts and Character of the Interactions: 4800-3200 BC,* B-PS 2, 1994, 5-28.
1995: *Archaeological Characteristics of the Sofievka type Cemeteries,* B-PS 3, 1995, 15-134.
Vogel/Waterbolk 1963: J.C. Vogel/H.T. Waterbolk, *Groningen Radiocarbon Dates IV,* Radiocarbon 5, 1963, 163-202.
Al. Vulpe 1961: Alexandru Vulpe, *K voprosu o periodizacii bronzovogo veka v Moldove,* Dacia N.S. 5, 1961, 105-122.
1964: *Cu privire la unele topoare de aramă şi bronz din Moldova,* ArhMold 2-3, 1964, 127-141.
1970: *Die Äxte und Beile in Rumänien I,.* PBF IX/2 (München 1970).
1974: *Probleme actuale privind metalurgia aramei şi a bronzului în epoca bronzului în România,* RevIst 27/2, 1974, 243-255.
1975: *Die Äxte und Beile in Rumänien II,* PBF IX/5 (München 1975).
1979: *Puncte de vedere privind istoria Daciei preromane,* RevIst 32/12, 1979, 2261-2284.
1983: *Pe marginea unor noi descoperiri din bronzul timpuriu,* SCIVA 34/1, 1983, 71-79.
1988: *Varia archaeologica (II),* Thraco-Dacica 9/1-2, 1988, 207-217.
1989/1990: *Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im unteren Donaugebiet,* Starinar 40-41, 1989/1990, 105-111.
1995: *Epoca bronzului în spaţiul carpato-dunărean. Privire generală.,* în: Comori, 17-23.
1996: *Spaţiul egeo-anatolian şi Europa sud-estică în lumina unei revizuiri a cronologiei epocii bronzului,* MSSIA, seria IV, t. XXI, 1996, 33-47.
1997: *Consideraţii privind începutul şi definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România,* în: Timpul istoriei (I). Memorie şi patrimoniu. In honorem emeritae Ligiae Bârzu (Bucureşti 1997) 37-50.
2001: *Considerations upon the Beginning and the Evolution of the Early Bronze Age in Romania,* Festschrift H. Hauptmann, 418-426.
Al. Vulpe/Drâmbocianu 1981: Alexandru Vulpe/V. Drâmbocianu, *Cercetări arheologice în raza comunei Năeni (Buzău),* SCIVA 32/2, 1981, 171-193.

Al. Vulpe/E. Tudor 1970: Alexandru Vulpe/Ersilia Tudor, *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănuşare transversală,* SCIV 21/3, 1970, 417-427.

R. Vulpe 1953: Radu Vulpe, *Săpăturile de la Poieneşti din 1949,* Materiale 1, 1953, 213-506.

1957: *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948* (Bucureşti 1957).

R. Vulpe/Ec. Vulpe 1933a: Radu Vulpe/Ecaterina Vulpe, *La station préhistorique de Perchiu, près de Hurueşti,* Dacia 3-4 (1927-1932) 1933, 157-166.

1933b: *Les fouilles de Poiana. Campagne de 1927,* Dacia 3-4 (1927-1932) 1933, 253-351.

Weber 1964: V. Weber, *Die Kugelamphoren in Sachsen,* AFSB 13, 1964, 73-192.

Wechler 1994: K.-P. Wechler, *Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni-Kultur aufgrund von ^{14}C Datierungen,* ZfA 28/1, 1994, 7-21.

Weisshaar 1990: H.-J.Weisshaar, *Die Keramik von Talioti. în:Tiryns. Forschungen und Berichte 11* (Mainz am Rhein 1990) 1-34.

Weninger 1995: B.Weninger, *Stratified ^{14}C Dates and Ceramic Chronologies: Case Studies for the Early Bronze Age at Troy (Turkey) and Ezero (Bulgaria),* Radiocarbon 37/2, 1995, 443-456.

Wiślański 1966: T. Wiślański, *Kultur amfor kulistich w Polsce północno-zachodniej* (Wrocław 1966).

1970: *The Globular Amphorae Culture,* în: Neolithic in Poland, 179-231.

1979a: *Kształtowanie się Miejscowych kultur Rolniczo-Hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkowatych,* în: Prahistoria ZP II, 1979, 165-260.

1979b: *Dalszy rozwój ludów neolitycznych plemiona kultury amfor kulistych,* în: Prahistoria ZP II, 1979, 261-299.

Włodarczak 1998: P. Włodarczak, *Chronologia absolutna grupy Krakowsko-Sandomierskiej kultury ceramiki sznurowej na podstawie danych z cmentarzyska w Żernikach Górnych,* SprawArch 50, 1998, 31-54.

Wojciechowski 1967: W. Wojciechowski, *Kultura amfor kulistych na Dolnym Śląsku,* Silesia Antiqua 9, 1967, 7-36.

Em. Zaharia/N. Zaharia/Şovan 1993: Emilia Zaharia/Neculai Zaharia /O.-L. Şovan, *Necropola din secolul al IV-lea d. Chr. de la Hăneşti (judeţul Botoşani),* ArhMold 16, 1993, 151-189.

E. Zaharia 1959: Eugenia Zaharia, *Die Lockenringe von Sărata Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen,* Dacia N.S. 3, 1959, 103-134.

1987: *La culture Monteoru. L'etape des dèbuts à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru,* Dacia N.S. 31, 1-2, 1987, 21-49.

1990: *La culture de Monteoru. Sa deuxième étape de développement à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău).* Dacia N.S. 34, 1990, 23-51.

E. Zaharia/Székely 1988: Eugenia Zaharia/Zoltan Székely, *Raport asupra săpăturilor noi de la Ariuşd,* Aluta 17-18 (1985-1986) 1988, 101-114.

N. Zaharia 1964: Neculai Zaharia, *Două vase pictate din grupul Horodiştea-Folteşti descoperite în raionul Iaşi,* ArhMold 2-3, 1964, 439-444.

N. Zaharia/Em. Zaharia 1974: Neculai Zaharia/Emilia Zaharia, *Contribuţii privind rezultatele unor cercetări arheologice în Câmpia Jijiei Superioare din judeţul Botoşani,* în: Din trecutul judeţului Botoşani I (Botoşani 1974) 135-155.

N. Zaharia/Petrescu-Dîmboviţa/Em. Zaharia 1956: Neculai Zaharia/M. Petrescu-Dîmboviţa/Emilia Zaharia, *Cercetări arheologice în oraşul Iaşi şi împrejurimi,* SCS-Iaşi 7/2, 1956, 1-56.

1970: *Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea* (Bucureşti 1970).

Zacharuk 1971: Ju. M. Zacharuk, *Pam'jatki kasperiv'kogo tipu,* în: Archeologija URSR I (Kiev 1971) 183-186.

Zbenovič 1968: V.G. Zbenovič, *Keramika Usativs'kogo tipu,* Archeologija-Kiev XXI, 1968, 50-78.

1972: *Chronologija pizn'ego Tripillja,* Archeologija-Kiev 7, 1972, 3-25.

1973: *Chronology and Cultural Relations of the Usatovo Group in the USSR,* în: Symposium Baden, 513-524.

1974: *Pozdnetripol'skie plemena Severnogo Pričernomor'ja* (Kiev 1974).

1976: *Pozdnee Tripol'e i ego svjaz' s kul'turami Prikarpat'ja i Malopol'ši,* AAC 16, 1976, 21-58.

1987: *Mesto Tripol'skoj kul'tury v eneolite Pričernomor'ja,* în: Kavkaz v sisteme paleometalličeskich kul'tur Evrazii (Tbilisi 1987) 109-119.

1996: *The Tripolye Culture: Centenary of Research,* JWP 10/2, 1996, 199-241.

Zbenovič/Leskov 1969: V.G. Zbenovič/A.M. Leskov, *O stratigraphii i klassiphikacii pogrebenij Odessko kurgana,* KSIA AN USSR 115, 1969, 29-38.

Zirra 1952: V. Zirra, *Descoperirile arheologice de la Holboca, raionul Iaşi, regiunea Iaşi,* SCIV 3, 1952, 94-111.

1960: *Kul'tura pogrebenij s ochroj v Zakarpatskich oblastjach RNR,* în: MIA JuZ SSSR i RNR, 97-127.

Zmejkova 1991: I. Zmejkova, *Pogrebenija epochi rannej bronzy iz kurgannogo mogil'nika u s. Belogradeca v Severo-Vostočnoj Bolgarii,* în: Drevnejšie obščnosti (Kišinev), 93-94.

Žuravlev/Syčeva 1989: O.P. Žuravlev/L.V. Syčeva, *Paleozoologičeskie issledovanija poselenija katakombnoj kul'tury Matveevka I,* SA 1989/2, 150-152.

Żaki 1960: A. Żaki, *Toporki miedziane na północnych stokach Karpat,* AAC 2, 1960, 87-105.

INTRODUCERE

1. Cadrul geografic şi resursele naturale

Importanţa relaţiilor om-natură, atât de complexe şi cu caracter de bivalenţă, impune includerea în tratarea problematicii aflată în discuţie şi a unei prezentări succinte a cadrului fizico-geografic şi resurselor naturale ale teritoriului de la răsărit de Carpaţi.

Privit în ansamblu, spaţiul dintre Carpaţi şi Prut prezintă trăsăturile definitorii ale peisajului geografic românesc din care face parte, adică proporţionalitate, armonie, etajare altitudinală. Microzonele care se individualizează în cadrul marilor unităţi de relief au suprafeţe relativ puţin extinse şi nu împiedică unitatea geosistemelor din care fac parte.

Zona montană care delimitează spre apus spaţiul în cauză este constituită din faţada estică a Carpaţilor Orientali. Lanţurile muntoase ale acesteia sunt orientate în general, pe direcţie N-S, fapt determinat de aceeaşi dispunere a zonei structurale (fliş). Alte trăsături de peisaj se referă la prezenţa culoarelor de vale longitudinale, dar şi transversale faţă de axa montană, larga dezvoltare a pădurilor (cu extensia mare a răşinoaselor în nord), predominanţa solurilor muntoase (*Roşu 1980,* 210-211).

În partea de nord a ramei estice a Carpaţilor Orientali se individualizează *Obcinele Bucovinene,* o suită de culmi paralele prelungi, orientate NV-SE (Mestecăniş, Feredeu, Obcina Mare) - cu altitudini mai coborâte cu 300-500 m faţă de masivele muntoase învecinate -, care alternează cu văi depresionare alungite ("câmpulunguri") pe râurile Moldova, Sadova şi Moldoviţa. Nota aparte a Obcinelor în comparaţie cu restul laturii de est a Carpaţilor Orientali este dată de particularităţile climatice ale acestora, datorate influenţelor maselor de aer nordic, de nuanţă baltică, influenţe care se răsfrâng şi asupra covorului vegetal (*Ibid.,* 224; *Velcea 1983,* 601). Datele arheologice referitoare la perioada anterioară epocii medievale sunt, pentru această zonă, puţine şi neconcludente, ceea ce nu înseamnă că regiunea nu a fost locuită din vechime.

Trecerea spre subunităţile regionale specifice *grupei centrale a Carpaţilor Orientali* se face, în partea de est, prin culoarul depresionar Câmpulung-Gura Humor, în timp ce la sud, acestea sunt delimitate de aliniamentul Oituz-Caşin. Munţii din bazinul Bistriţei şi al Trotuşului se caracterizează printr-o fragmentare puternică, astfel încât ne apar sub forma unor masive izolate (Burdacu, Ceahlău - masiv care domină prin înălţimile sale orizontul Carpaţilor grupei centrale) sau culmi prelungi (Munţii Stânişoarei, Tarcău, Ciuc, Nemira) încadrând depresiuni - culoare largi, orientate în mare parte diagonal faţă de structura majoră (*Roşu 1980,*

240-242). Aceste culoare, constituite din văile Bistriţei şi Trotuşului sunt alcătuite din terase cu utilizare agrar-păstorească, favorabile existenţei de aşezări şi în perioada studiată aici (Hangu-Chiriţeni, Ceahlău-"Dârţu"). În condiţiile în care Bicazul prezintă un defileu abrupt, traversarea lanţului carpatin spre şi dinspre depresiunile din sud-estul Transilvaniei se făcea în mileniul III B.C.[1] probabil prin pasurile mai accesibile de la Ghimeş şi Uz, care legau Depresiunea Ciucului de valea lată a Trotuşului. Materialele de tip Jigodin din Depresiunea Comăneşti (Vermeşti) sunt dovada utilizării acestor căi rutiere. Dacă e să judecăm după relativ numeroasele descoperiri făcute în Depresiunea Caşinului care au analogii în BT sud-est transilvănean, atunci putem presupune că la fel de frecventat a fost şi pasul situat de-a lungul văii Oituzului.

Sectorul montan al spaţiului analizat aici se încheie cu zona *Munţilor Vrancei* ataşată prin particularităţile structurale, climatice sau vegetale grupei de curbură a Carpaţilor Orientali. Munţii Vrancei, care domină către vest Ţara Vrancei, se prezintă sub forma unor pinteni înalţi desprinşi din creasta principală, între care se află înşeuările unor pasuri înalte (*Ibid.*, 262-263).

Următorul etaj altitudinal este constituit din zona subcarpatică orientală ce include, pentru spaţiul discutat, *Subcarpaţii Moldovei,* cărora li se adaugă *Subcarpaţii Vrancei,* aflaţi la limita sud-vestică a Moldovei şi integraţi Subcarpaţilor Curburii.

Subcarpaţii Moldovei - cel mai vechi sector subcarpatic - delimitaţi la nord de râul Moldova iar spre sud de valea Trotuşului, se constituie ca geosistem, dintr-un uluc depresionar alcătuit dintr-un singur şir de depresiuni bine adăpostite (Neamţ, Cracău-Bistriţa, Tazlău-Caşin), mărginit spre est de dealuri subcarpatice. Acestea din urmă sunt clar individualizate şi delimitate spre est, faţă de Podişul Moldovei, prin culoarul Moldovei şi Siretului (*Tufescu 1966,* 67-115; *Roşu 1983,* 628). Dealurile interpuse între Culmea Pleşu şi Pietricica au înălţimi relativ mici (în jur de 500 m), peisaj de podiş şi prezintă elemente de interferenţă cu zona Podişului Moldovei, ceea ce a favorizat intruziunea în depresiunile Neamţ şi Cracău-Bistriţa a unor elemente silvostepice dinspre răsărit şi chiar prezenţa aici a unor pajişti stepizate secundare (*Roşu 1980,* 370, 372). În felul acesta existenţa în aşezarea de la Târpeşti a mormintelor unor indivizi originari din aria Jamnaja (v. mai jos, p. 163-164) nu mai pare atât de surpinzătoare. De altfel, ceva mai la nord, la Broşteni, pe malul stâng al Moldovei a fost descoperită chiar o înmormântare tumulară (*Ciurea 1931,* 25; *Petrescu-Dîmboviţa 1950a,* 117-118) cu caracteristici Jamnaja şi ne putem aştepta ca în această regiune să mai apară indicii ale prezenţelor culturale răsăritene în perioada BT. Depresiunile de la extremitatea sudică a ulucului şi îndeosebi, Depresiunea Caşinului, s-au aflat la căpătul unor culoare transcarpatice frecvent folosite în această epocă, legăturile manifestărilor culturale de aici cu cele ale BT sud-est transilvănean fiind evidente. De aici,

urmând culoarul Trotușului și al Siretului, o parte a acestor influențe/elemente venite din Transilvania vor fi pătruns mai adânc în spațiul moldovenesc.

Subcarpații Vrancei prezintă caracteristicile geo-morfologice specifice ariei Subcarpaților de Curbură, fiind formați din două șiruri de depresiuni și dealuri (culmi) subcarpatice (*Tufescu 1966,* 119-131; *Roșu 1980,* 375-378).

Spre est de orogenul carpatic se desfășoară Podișul Moldovei, cel mai întins și mai reprezentativ podiș al țării, dominat spre nord-vest de Obcini și mărginit la vest de Subcarpați prin intermediul culoarului Moldova-Siret. Spre sud, delimitarea de Câmpia Română este mai greu de făcut datorită trecerii aproape insensibile spre Câmpia Siretului Inferior și Dunăre (*Mihăilescu 1966,* 245; *Băcăuanu 1983,* 629-630).

Evoluția paleogeografică evidențiază în nordul podișului un fundament din șisturi cristaline peste care se așterne o cuvertură de depozite sedimentare. Cele neogene, dispuse într-o mare (Marea Sarmatică) au acoperit în perioada sarmațiană fundamentul podișului, iar odată cu retragerea apei către sud, petrecută în cuaternar, văile care îl străbat s-au adâncit, formându-se terase și lunci (*Băcăuanu et al. 1980,* 17-35; *Roșu 1980,* 403-404).

Climatul este de tip temperat continental pronunțat, caracteristice fiind influențele est-europene, care în partea de nord-vest se interferează cu cel moderat continental (*Băcăuanu 1983,* 630).

Evoluția diferențiată, fundamentul neuniform, condițiile de climă, reflectate în structura învelișului vegetal, permit conturarea a trei mari diviziuni ale Podișului Moldovei: *Podișul Sucevei, Câmpia Moldovei* și *Podișul Bârladului.*

Caracteristica *Podișului Sucevei,* cea mai înaltă parte a Podișului Moldovei, o formează alternanța de înălțimi deluroase cu porțiuni joase - Culoarul Siretului și al Sucevei (*Mihăilescu 1966,* 253). Peisajul este de tip central-european, iar clima, relativ umedă și răcoroasă, se află sub influența curenților de aer nord-vestici. Vegetația corespunde etajului fagului, cu întinse păduri de fag, gorun, stejar în amestec cu alte foioase (*Băcăuanu et al. 1980,* 263-266, 280-286; *Roșu 1980,* 409). Toate aceste condiții, asemănătoare celor din zona podolo-volyniană, explică de ce evoluția culturală din perioada de tranziție și BT din regiunea Podișului Sucevei s-a aflat sub influența fenomenelor specifice părții de vest a Ucrainei și sud-estului Poloniei.

Suprafața *Câmpiei Moldovei* sau a *Jijiei,* căreia îi corespunde la est de Prut *Câmpia Moldovei de Nord,* este larg vălurită, fiind situată cu 200-300 m mai jos față de subunitățile înconjurătoare. Apariția de văi bogate, determinate de relieful altitudinal din vecinătate, existența vegetației de silvostepă, cu pătrunderi stepice în fâșii de-a lungul Prutului și afluenților săi (Jijia, Bașeu, Volovăț), prezența solurilor sărăturate (*Băcăuanu et al. 1980,* 280-286; *Băcăuanu 1983,* 633), au creat condiții prielnice în perioada BT populațiilor de păstori răsăriteni, fapt dovedit de

numărul şi densitatea mai mare a movilelor în această zonă în comparaţie cu regiunile înconjurătoare.

Din punct de vedere bio-pedogeografic, *Podişul Bârladului* a fost socotit ca un domeniu de intersectare a celor trei zone specifice Moldovei (forestieră, de silvostepă şi de stepă) care, în acestă ordine, se succed dinspre nord-vest spre sud-est, fiecare cu trăsături de vegetaţie şi soluri proprii (*Băcăuanu et al. 1980,* 300). Această caracteristică a Podişului Bârladului a influenţat în bună măsură şi harta fenomenelor culturale din zonă în cursul mileniului III B.C. Astfel, datorită probabil existenţei unor zone compacte împădurite, regiunea Podişului Central Moldovenesc, care constituie partea nordică a Podişul Bârladului şi corespunde în Basarabia Podişului sau Codrilor Bâcului, a fost ocolită în BT de comunităţile de crescători de animale de origine estică. Ca dovadă a acestui fapt stă harta răspîndirii movilelor din partea de sud a judeţului Iasi şi din nordul judeţului Vaslui (*Chirica/Tănăsachi 1985,* harta 14; *Coman 1980*), circumscrise zonei Podişului Central Moldovenesc, aici numărul tumulilor fiind extrem de redus în comparaţie cu cel din Câmpia Moldovei sau din subunităţile Podişului Bârladului, situate mai spre sud. Nici peisajul Colinelor Tutovei, cu culmile lor înalte, înguste şi văi lungi, cu pereţi abrupţi, odată împădurite, nu a fost agreat de grupurile de păstori estici, aici viеţuind comunităţi de altă origine. În interiorul colinelor tumulii aproape lipsesc (*P. Poghirc 1972,* 97).

Colinele Tutovei, precum şi Podişul sau Dealurile Fălciului sunt drenate aproape în întregime de bazinul Bârladului. Pe fundul văii Bârladului vegetaţia de stepă se infiltrează sub formă de benzi înguste până în apropiere de confluenţa Bârladului cu Crasna, punct ce marchează şi o limită în distribuţia cantitativă a movilelor ce se înşiruie de-a lungul acestui râu (*Varlam 1979,* 217-218 şi harta 1).

Depresiunea Elan-Horincea, desfăşurată între Podişul Fălciului şi Prut are un relief cu interfluvii largi amintind de Câmpia Moldovei şi o reţea hidrografică cu regim fluctuant (*Roşu 1980,* 416). Vegetaţia este de caracter stepic, pătrunzând adânc pe văile Elanului, Săratei, Grecului, cu ocuparea colinelor largi interfluviale, peisaj prielnic populaţiilor de păstori estici din BT.

În sud-estul Moldovei se desfăşoară fâşia moldovenească a Câmpiei Române, ce cuprinde *Câmpia Siretului Inferior, a Tecuciului* şi *a Covurluiului.* Prima subunitate prezintă o meandrare puternică a râurilor, caracterizându-se prin lipsa teraselor şi a albiilor mlăştinoase (*Ibid.,* 443). Câmpia Covurluiului, care se găseşte între valea Gerului şi Prut este o fâşie îngustă şi joasă, care în extremitatea sa sudică, pe o linie situată la sud de Tulucești, prezintă caracteristici de stepă tipică, asemănându-se cu stepa Bărăganului şi a Dobrogei (*Badea/Alexandru 1983,* 647).

Reţeaua hidrografică a Moldovei istorice face parte din bazinul Mării Negre. În spaţiul carpato-nistrean există trei mari sisteme hidrografice, cele ale Siretului, Prutului şi cel al Nistrului, toate cele trei mari râuri izvorând din lanţul carpatic şi

având o direcție de curgere discordantă față de liniile mari de relief. În partea sa sud-estică, teritoriul carpato-nistrean este străbătut pe o distanță de 160 de km de Dunăre, care se varsă în Marea Neagră printr-o deltă, iar între aceasta și limanul Nistrului este scăldat de apele Mării Negre. Litoralul de aici al acesteia este constituit pe cea mai mare întindere din grinduri nisipoase, fiind dominat de numeroase limane fluviatile care sunt destul de mari și foarte largi pentru văile pe care sunt situate. Aceste văi se termină prin depresiuni ce găzduiesc limane (lacuri) dunărene (Cahul, Ialpug, Catlabug) și maritime (Sasâc, Șagani, Alibei), între care, din diferite cauze - printre care, încetarea funcționării vadurilor dunărene - s-au constituit, în perioada BT, adevărate "nișe ecologico-istorice", în care s-a observat acumularea și persistența populației Jamnaja pe un parcurs temporal relativ îndelungat (*Toščev 1992,* 48). Concentrația mare de morminte Jamnaja remarcată în zona acestor lacuri (v. și *Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 104, 106) ar putea sta în legătură și cu fenomenul iernării constante aici a comunităților de păstori din această perioadă.

Teritoriul de la răsărit de Carpați dispune de importante resurse naturale, atât de suprafață, cât și de subsol, care au permis de-a lungul timpului desfășurarea unor diverse activități economice.

Pe lângă resursele forestiere (păduri de conifere în zonele mai înalte și de foioase în regiunile mai joase altitudinal), din perspectiva temei lucrării de față interesează prezența pășunilor și fânețelor naturale, care în Moldova se extind de pe plaiurile și suprafețele netede carpatice (unde ocupă azi, ca și în trecut, zone întinse) până în regiunea Câmpiei Moldovei și Depresiunii Elanului sau Câmpiei Bugeacului (pajiștile de stepă) și care au favorizat și în perioada BT o intensă activitate de creștere a animalelor (îndeosebi ovine și bovine).

Una dintre resursele subsolului exploatată încă din perioada neo-eneolitică (v. *Ursulescu 1977; Monah 1991*), cu multiple întrebuințări în viața comunităților preistorice, o constituie sarea, care în Carpații Orientali, Subcarpați și Podișul Sucevei se găsește în bună parte acoperită de fliș, dar și în aflorismente (zona Bistriței, Târgu-Ocna, Oituz-Slănic, Vrancea). Există date care demonstrează pentru epoca bronzului și valorificarea slatinelor (izvoarelor de apă sărată) (Lunca: *Dumitroaia 2000,* 141-145). Ne întrebăm chiar dacă nu cumva sarea din sudul Subcarpaților, sub formă de aflorismente sau slatini (v. *Alexianu/Dumitroaia/ Monah 1992,* 160-161) și exploatarea ei, nu va fi fost una din cauzele legăturilor acestei zone cu populația lipsită de resurse salifere din sud-estul Transilvaniei.

Rocile de construcție de origine sedimentară (gresiile și calcarele), ca cele exploatate azi la Câmpulung Moldovenesc, Tarcău sau Bicaz, au fost și ele extrase și utilizate, sub diverse forme de triburile din perioada BT din Moldova.

Deși nu există până în prezent urme ale exploatării lor la începutul epocii bronzului, merită amintite și zăcămintele de sulfuri polimetalice în care se află

cupru în asociere cu plumb şi zinc, cantonate în partea de nord a Carpaţilor Orientali (zonele Rodna Veche, Fundu Moldovei, Crucea, Leşu Ursului).

Excurs:
Evoluţia climei în mileniul III B.C.

Scările cronoclimatice întocmite pentru regiunile noastre (N. Boşcaiu 1971 *apud Cârciumaru/Tomescu 1994,* fig. 7; *Posea/Popescu/Ielenicz 1974,* 123-124, tab.2) ne indică pentru mileniul III B.C., pe parcursul căreia evoluează grupele culturale ale BT din Moldova, perioada subboreală a Holocenului, perioadă caracterizată în general printr-un climat cald şi uscat, marcat de dezvoltarea masivă a pădurilor de molid în regiunile înalte - corespunzând secvenţei finale a subfazei molidişurilor şi fazei de vegetaţie molid-carpen, cf. schemei lui E. Pop - şi de o nouă extensie a stepei în zonele coborâte altitudinal.

Analizele polinice efectuate pentru locuirea din BT de la Târpeşti (*Marinescu-Bîlcu/Cârciumaru/Muraru 1981,* 23, 30, fig. 7), care par a indica un climat relativ umed, rămân deocamdată singulare în Moldova pentru epocă şi, nefiind coroborate cu investigaţii similare în alte complexe mai mult sau mai puţin sincrone, nu ne pot spune dacă este vorba într-adevăr de o tendinţă generală a climei sau doar de caracteristici ale unui microclimat local. În sprijinul primei interpretări vin însă cercetările palinologice efectuate de K. V. Kremenecki pentru zona Ucrainei şi Basarabiei, cercetări care au arătat că perioada uscată se plasează spre a doua parte a mileniului III B.C. (*Kremenecki 1991,* 57), deci într-o epocă în linii mari post-Târpeşti.

Date utile pentru cunoaşterea condiţiilor climatice din mileniul III B.C. pot fi furnizate de oscilaţiile nivelului apei Mării Negre, ştiut fiind faptul că, în general, variaţiile nivelului apelor marine reflectă fluctuaţii ale factorilor de mediu (de pildă, transgresiunile marine coincid cu perioadele de climă relativ caldă, iar regresiile, cu cele de climă rece). Astfel, ultima parte a mileniului IV B.C. corespunde perioadei post maximum a Transgresiunii Marea Neagră Nouă, urmată de Regresiunea Phanagorică, al cărui punct culminant este înregistrat în prima jumătate a mileniului III B.C. (*Todorova 1989,* 26, 28)[2], pentru ca spre sfârşitul aceluiaşi mileniu să se producă o nouă ridicare a nivelului apei mării.

Interesantă este şi schema de corelare - folosind date radiocarbon calibrate - a culturilor arheologice din eneolitic şi BT specifice nord-vestului Mării Negre cu ritmicitatea de 1850 de ani a umidităţii generale, schemă propusă de V.G. Petrenko. Conform acesteia, existenţa complexului cultural Jamnaja coincide cu o perioadă de climat uscat, în timp ce fenomenul catacombelor probabil a evoluat într-o fază umedă (*Petrenko 1992,* 25, fig. 1).

În cea mai recentă încercare de reconstituire a climei Holocenului, pentru mileniul III B.C. s-au propus ca perioade cu veri calde şi lungi intervalele 3150-2400 B.C. şi 2200-2000 B.C., din care cele cuprinse între 3100 şi 2850 B.C. cu veri secetoase (*Tomescu 2000,* 268 şi fig. 9). Perioada cu veri ploioase a fost fixată între 2500 şi 2200 B.C., iar cea cu veri reci şi scurte între 2000 şi 1900 B.C. *(Ibid.).*

Aşa cum se poate observa, tabloul evoluţiei climei în perioada care ne interesează este diferit, chiar contradictoriu, în funcţie de metodele utilizate pentru reconstrucţia paleoclimei. Din această ecuaţie nu ar trebui să lipsească însă trăsăturile (economice, sociale, ideologice, de cultură materială, demografice) specifice diferitelor fenomene culturale, surprinse în desfăşurarea lor şi în care se reflectă, în proporţie considerabilă, modificări ale mediului natural. În acest sens, pentru Moldova, se poate presupune la începutul intervalului (cel puţin pentru primul sfert al mileniului III B.C.), din punct de vedere climatic, o vreme uscată şi rece, care coincide şi cu o regresie a Mării Negre. Aceste condiţii de climă au influenţat mobilitatea şi structura economică a comunităţilor şi nu întâmplător asistăm acum la o prezenţă consistenţă a triburilor Jamnaja, de origine răsăriteană, la vest de Prut. În a doua parte a perioadei BT a avut loc probabil o modificare a climei, care devine acum mai caldă şi mai umedă, efectele acestei schimbări putând fi sesizate şi în caracteristicile manifestărilor culturale specifice ultimei secvenţe a BT din zonă.

2. Preliminariile epocii bronzului. Perioada de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului*

Cei mai mulţi cercetători sunt de acord că epoca bronzului a fost precedată de o perioadă premergătoare, denumită perioadă de tranziţie de la (e)neolitic la epoca bronzului. Chiar şi Al. Vulpe, care în anii '70 credea că perioada de tranziţie trebuie inclusă în BT, întrucât aceasta "nu se desprinde structural de epoca bronzului" (*Al. Vulpe 1974,* 249; *Id. 1979,* 2266, nota 9)[3], admite mai recent existenţa unei scurte perioade intermediare, interpusă între sfârşitul eneoliticului şi constituirea primei culturi a epocii bronzului, în opinia sa, blocul cultural Baden-Coţofeni (*Id. 1995,* 18; *Id. 1997,* 42; *Id. 2001,* 421). N. Ursulescu, consideră, dimpotrivă, că aşa-numita perioadă de tranziţie se leagă mai mult de structurile societăţii anterioare, preferând utilizarea termenului de "eneolitic final" pentru perioada care marchează trecerea treptată spre epoca bronzului (*Ursulescu 1986/1987,* 72).

* Pentru detalierea unor aspecte ale perioadei de tranzitie în Moldova a se vedea *Addenda* I.

În Moldova, în aria ocupată odinioară de purtătorii culturii Cucuteni, formele de manifestare culturală specifice perioadei de tranziţie sunt în general mai noi decât etapa Cucuteni B2, însă datele existente acum converg spre ipoteza că, cel puţin în jumătatea nordică a Moldovei, începutul aşezărilor tip Horodiştea este sincron staţiunilor târzii Cucuteni B 2. Situaţia în jumătatea sudică a zonei Subcarpatice este neclară. De aici nu sunt cunoscute descoperiri care să permită conturarea unei perioade de tranziţie propriu-zise. În partea de sud-est a Moldovei, cele mai vechi locuiri de tip Folteşti (Folteşti I) sunt mai noi decât perioada târzie a culturii Cernavoda I, a cărei prezenţă şi în această zonă este de presupus.

Încetarea manifestărilor specifice perioadei de tranziţie nu se produce probabil peste tot în acelaşi timp. În nord-est, disoluţia fenomenului Horodiştea este provocată de o dublă presiune, dinspre nord şi dinspre est, şi pare a se petrece mai devreme decât finalul ultimelor locuiri de la Folteşti. În partea central-estică şi sud-estică a Moldovei, sfârşitul perioadei de tranziţie este determinat de un şoc Jamnaja, care dislocă grupele locale; o parte a lor îşi caută locuri mai ferite, dincolo de Siret. În zonele de podiş din centrul Moldovei şi în regiunea Podişului Sucevei, prezenţa amforelor sferice, care pătrund în Moldova dinspre nord, urmând cursul Siretului, după începutul perioadei de tranziţie, nu este probabil străină de încetarea evoluţiei unor manifestări locale. La capătul acestor vectori de mişcare apar treptat forme culturale cu caracteristici ale începutului epocii bronzului.

Definirea generală şi caracteristicile perioadei de tranziţie au fost deja făcute (citãm, printre alţii, pe *Roman 1981a,* 29-30; *Al. Vulpe 1997,* 41-42). În ceea ce priveşte Moldova, pot fi constatate următoarele:

1. Apariţia celor mai vechi manifestări culturale ale perioadei de tranziţie este în principal rezultatul unor restructurări şi deplasări de populaţii în interiorul ariei Cucuteni-Tripolie, sensul acestora fiind, în linii mari, dinspre periferii spre centru. Cauzele acestor restructurări sunt multiple (de natură economică, demografică, presiuni externe, modificări climatice) şi au acţionat convergent pentru fragmentarea şi dezarticularea culturală a blocului Cucuteni-Tripolie. Mişcări ce poartă mesaje culturale, dar, uneori, posibil, şi elemente etnice, sunt sesizabile şi pe parcursul epocii, cel mai evidente fiind acelea direcţionate nord-sud şi sud-nord. Perioada de tranziţie se încheie în Moldova în mod violent, odată cu infiltrarea, urmată în unele cazuri de adevărate puseuri populaţionale, ale unor comunităţi din afara cercului tripolian târziu.
2. Metalul este rar în perioada de tranziţie din zona vestică a cercului tripolian târziu (un topor plat din cupru de la Horodiştea: *H. Dumitrescu 1945,* 160, fig. 21-22[4], podoabe la Cviklovci, într-un depozit: *Movša 1965,* o sulă-împungător de la Folteşti: *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,*

fig. 6/2). Raritatea obiectelor din metal a fost explicată prin absența zăcămintelor de cupru în arealele de răspândire ale așezările Horodiștea-Gordinești și Folteşti, piesele din metal fiind suplinite în schimb de uneltele confecționate din silex în nord și gresie sau marnă în sud (v. mai recent și *Ursulescu 1998,* 168-169). În contrast, necropolele grupelor culturale învecinate (Usatovo, Sofievka) conțin destul de numeroase obiecte din metal. Să așteptăm descoperirea necropolelor grupelor din perioada de tranziție de la noi sau trebuie să credem că numărul mai mare al pieselor de metal din zona periferic-estică a cercului tripolian târziu se datorează apropierii față de curente culturale cu origini caucaziene, activate în această epocă?

3. Deși tumulul ca monument funerar nu apare în perioada de tranziție (v. discuția, în *Addenda* I.11), acum îl întâlnim din ce în ce mai frecvent. Zona de est a Moldovei este deocamdată singura de unde avem informații certe privind existența înmormântărilor tumulare în perioada de tranziție.

În ceea ce privește cronologia absolută, data de ± 3500 B.C. propusă a marca debutul BT și implicit, sfârșitul perioadei de tranziție (*Al. Vulpe 1995,* 18; *Id. 1996,* 47; *Id. 1997,* 46) este prea înaltă. Măsurătorile radiocarbon nu susțin pentru grupele culturale din perioada de tranziție ale cercului tripolian târziu (CII/γII) o datare mai veche de mijlocul mileniului IV B.C. Dimpotrivă, datele ^{14}C arată că evoluția lor s-a desfășurat în întregime în a doua jumătate a aceluiași mileniu, sfârșitul perioadei Tripolie CII/γII fiind plasat spre 3150/2900 B.C. (*Telegin 1986,* 96, fig. 2; *Mantu 1998,* 131-132) sau chiar după începutul sec. 29 B.C. (*Wechler 1994,* 13; puțin probabil totuși). Rezultatele la care a ajuns H. Parzinger nu sunt nici ele departe de aceste estimări. Astfel, pentru orizontul asociațiilor de descoperiri numerotat cu 10 (în care au fost incluse și materiale ale perioadei de tranziție din Moldova) a fost recomandat, pornind de la datele istorice din Orient, intervalul 3400/3300-3200/3100 î.Hr. (*Parzinger 1993,* 267, 290). În așezările grupului Małopolska al culturii Trichterbecher din sud-estul Poloniei (Bronocice, Gródek), ceramică de import sau de influență Tripolie CI/II și CII a apărut în complexe arheologice TRB datate, prin metoda radiocarbon, tot spre, și în a doua jumătate a mileniului IV B.C. (Bronocice III-V: *Kruk/Milisaukas 1981,* 1, 3, 16; pentru Gródek: *Jastrzębski 1989,* 106-109, tab. I; *J. Ścibior 1993,* 526).

Evoluția etno-culturală din perioada de tranziție în părțile de la răsărit de Carpați este dificil de reconstituit. Există zone unde descoperirile atribuite epocii lipsesc sau unde ele sunt reduse numeric și nesigure (sudul zonei Subcarpatice, vestul Podișului Bârladului). În alte regiuni (Podișul Sucevei, zona de la răsărit de râul Bârlad) punctele cu semnalări se înmulțesc, însă materialele sunt puține și deocamdată greu de ordonat (mai ales cronologic). În Câmpia Moldovei și pe Prutul Inferior, grație săpăturilor sistematice efectuate mai ales în anii '50 și '60 ai

secolului trecut, perioada de tranziţie este mai bine reprezentată, dar există diferite opinii relativ la încadrarea culturală şi cronologică a materialelor descoperite în aceste zone. Nu există totodată un acord între specialişti privind definirea unităţilor culturale ale perioadei de tranziţie din Moldova, asupra periodizării, cronologiei şi destinului lor, ca şi asupra ariilor lor de manifestare. Termenii utilizaţi pentru a numi aceste forme de manifestare sunt diverşi. Nu în ultimul rând, datorită faptului că perioada de tranziţie, dar mai ales BT, sunt perioade puţin cunoscute între Carpaţi şi Prut atribuirea unor materiale uneia sau alteia dintre cele două epoci oscilează, iar criteriile de încadrare culturală rămân uneori arbitrare sau subiective.

În ceea ce ne priveşte, pentru perioada de tranziţie din Moldova vedem următoarea hartă culturală.

Jumătatea nordică a Moldovei este integrată ariei complexului cultural Horodiştea-Gordineşti (harta 1/simbol I), arie care mai include zona de silvostepă dintre Prut şi Nistru, în nordul Basarabiei şi regiunea bazinelor superioare ale Nistrului, Prutului şi Siretului din sud-vestul Podişului volyno-podolic. În cadrul acestei unităţi culturale poate fi decelată o variantă clasică, Horodiştea-Gordineşti, iar spre periferii mai multe aspecte sau variante regionale. Câmpia Moldovei aparţine cultural variantei clasice a acestui complex, aşezarea etalon fiind cea de la Horodiştea-"Mălăişte" (*H. Dumitrescu 1945; Dinu 1978,* 3-6; pentru ceramică, v. şi *Roman 1992a,* pl. 18-20; la noi, pl. II-VII, cu materiale predominant din săpăturile Em. şi N. Zaharia[5]). În Podişul Sucevei nu ar fi exclusă conturarea unui aspect regional al acestui complex (materiale la Sf. Ilie, Suceava-"Sipot", "Câmpul Şanţurilor" şi "Cetatea de Scaun", Mihoveni, Cucorăni: *Romstorfer 1913,* 82, fig. 81; *Mitrea et al. 1955,* 777, fig. 22; *Nestor et al. 1957,* 242; *Ursulescu/Batariuc 1978,* fig. 8/9-11; 9/1-5; *Batariuc 1983,* 840, pl. I/2, II/2; *Mareş 1993; Andronic/ Batariuc 1993,* 14, fig. II/1; III/7; *Dumitroaia 2000,* fig. 17-18; la noi, pl. X, XII), ce ar putea fi denumit nord-vest moldovenesc (v. şi *Addenda* I.8).

Pe malul drept al Prutului Inferior, perioada de tranziţie la epoca bronzului este reprezentată de grupul Folteşti (harta 1/simbol II). Aşezarea cea mai reprezentativă este cea de la Folteşti-"Ruptura" (*Petrescu-Dîmboviţa et al. 1951; Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a;* la noi, pl. XIII/5-6; XLII/2), însă resturi de locuire de acelaşi caracter au fost descoperite şi la Stoicani (punctele "Cetăţuie" şi "Dealul de pe Râpă" - "Cimitirul hallstattian") (*Petrescu-Dîmboviţa 1953a,* 112-114, fig. 49; *Id. 1953b,* 161-166, fig. 4-6; *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* 71-87, fig. 2-5, la noi, pl. XLII/1a-b). Fără a intra aici în detalii (v. discuţia *in extenso* în *Addenda* I.6), credem că în această zonă culturală ne aflăm în faţa unei forme de manifestare care evoluează pe un parcurs temporal mai îndelungat şi care se adaptează rapid la situaţii create de presiuni exterioare, fiind capabilă de a sintetiza elemente culturale de origini diferite (Horodiştea, amfore sferice, Usatovo), în forme care o individualizează în raport cu grupele culturale învecinate. Evoluţia grupului Folteşti o

vedem împărțită în două mari faze: Folteşti I, cu două etape, Ia şi Ib, aceasta din urmă bine conturată, şi Folteşti II, iarăşi cu două etape de evoluție IIa (ce corespunde orizontului Folteşti II din periodizarea P. Roman) şi IIb (= Folteşti III-Roman). Fondul pe care se naşte Folteşti I este probabil Cernavoda I târziu, însă forma clasică de manifestare a periodei timpurii Folteşti (Folteşti Ib) prinde contur într-o perioadă în care, nu întâmplător credem, are loc şi deplasarea spre sud a unor elemente horodiştene, apar mormintele tumulare de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni, spre est grupa Usatovo se află în perioada sa târzie. Urmează însă o perioadă, Folteşti II, cf. periodizării noastre, ale cărei caracteristici în ceramică o diferențiază aparent în mod evident de epoca precedentă. S-ar putea crede că este vorba de o populație diferită. În fapt, multe elemente care se atribuie olăriei Folteşti II îşi au antecedente în Folteşti I târziu. Renunțarea la pictură, simplificarea formelor sunt, în opinia noastră, răspunsuri la noua situație creată în zona de nord-vest a Mării Negre, odată cu stabilirea aici a grupurilor Jamnaja şi încetarea evoluției grupei Usatovo. Spre nord, legăturile cu stațiunile tip Erbiceni sunt probabil întrerupte de ocuparea văii Prutului de același tip de comunități Jamnaja, dar vor continua totuşi să fie întreținute pe valea Siretului. Presate, comunitățile folteştene se vor orienta spre sud, unde în răsăritul Munteniei întemeiază aşezări de tip Cernavoda II. Momentul dispariției fenomenului folteştean coincide cu ocuparea arealului său tradițional de către triburi Jamnaja, într-un moment din evoluția acestui complex cultural clar conturat în regiunea de nord-vest a Mării Negre (etapa târzie a perioadei Jamnaja clasice). Fondul Folteşti târziu (IIb) îl vom găsi ulterior la baza unor forme de manifestare culturală specifice începutului epocii bronzului, situate nu întâmplător în zone unde lipsesc descoperirile Jamnaja.

Sudul Câmpiei Moldovei, la limita cu Podişul Central Moldovenesc, este ocupat de o serie de aşezări (v. harta 1/simbol III) a căror încadrare culturală şi cronologică a stârnit multe discuții. În această zonă, stațiunile care au furnizat cele mai consistente urme de locuire din perioada de tranziție sunt localizate la Erbiceni ("Dl. Sărăturilor" şi "Dl. Mănăstirea": *Dinu 1968,* 131-136, fig. 1, 4-5; Id. 1978, 6-9 - săpături încă inedite) şi Cârniceni-"Pe coastă" *(Alaiba/Grădinaru 1995; Id. 1999).* Lor li se adaugă puținele materiale de la Hăbăşeşti (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* 477-485, pl. CXXVI - fără nr. 17 -, CXXVII-CXXIX) şi Uricani (*N. Zaharia/Petrescu-Dîmbovița/Em. Zaharia 1956,* 9, fig. 4; sondaj: *Dinu 1959a,* 252-254, fig. 9-10; la noi, pl. XLIII). Ceramică specifică a fost deseori semnalată prin cercetări de suprafață, mai ales în partea centrală şi de nord a județului Iaşi (Coarnele Caprei, Popricani, Podu Iloaiei, Popeşti, Plugari: *Chirica/Tănăsachi 1985,* fig. 6/9, 16, 20; 38/30; 39/5-6, 16). La Erbiceni şi Cârniceni, pictura în stil Horodiştea-Gordineşti este bine reprezentată (de observat că ea are totuşi şi unele nuanțe deosebitoare în raport cu cea întâlnită la Horodiştea), în timp ce la Uricani şi Hăbăşeşti ceramica din pastă fină, "de tradiție cucuteniană" este restrânsă

numeric. De la Erbiceni, Horodiştea şi Uricani a fost publicată însă şi ceramică de tip Folteşti târziu (decorată cu brâie), ceea ce a determinat rezerve (*Roman 1986a,* 48) în ceea ce priveşte unitatea culturală a materialelor din aceste aşezări. Nu este exclus ca cele mai vechi aşezări din această regiune, care se pot data la nivel de Horodiştea II, să fi fost întemeiate de o parte a populaţiei horodiştene deplasată spre sud, ca urmare a presiunilor exercitate dinspre nord şi est (?). Contactul realizat de elementele horodiştene (alături de altele, de tip amfore sferice, de pildă) în sud-estul Moldovei, cu aşezările de tip Folteşti timpurii (partea activă în stabilirea acestor legături avându-l acum, probabil elementele nordice), au determinat o contrareacţie din partea acestora din urmă. Mormintele cu inventar tipic pentru Folteşti I (etapa mai târzie) din partea de vest a Podişului Bârladului (Vişan: *N. Zaharia 1964,* 441-443, fig. 2; Grumezoaia: *Mantu/Botezatu/Enache 1994;* Gugeşti: inf. M. Dinu), jalonează calea urmată spre nord de comunităţi Folteşti timpurii (harta 1/simbol V). Elemente specifice pentru Folteşti I (askos-ul, capacul pictat de formă tronconică, torţile crestate pe margini - care nu sunt specifice pentru complexul Horodiştea-Gordineşti -, idoli de tip Folteşti), le găsim la Cârniceni, dar mai ales la Erbiceni. Dacă în acest moment, valea Prutului pare a constitui calea de legătură nord-sud şi sud-nord cea mai frecventată, în perioada Folteşti II (-Burtănescu)-Cernavoda II, legăturile se realizează mai ales pe Siret şi sunt direcţionate aproape exclusiv sud-nord (deci dinspre sud-estul Moldovei şi estul Munteniei spre centrul Moldovei). În Folteşti IIb (= III-Roman) nu este exclusă o "redeschidere" a vechii căi a Prutului. Ca elemente sudice (de tip Folteşti II-Burtănescu - Cernavoda II) în staţiunile din centrul Moldovei pot fi menţionate: oala tip "butoi" (la Hăbăşeşti: Vl. Dumitrescu et al. 1954, pl. CXXVI/3, 5), întâlnită în Cernavoda II (v. *Berciu/Morintz/Roman 1973,* 385, pl. 7/3, 9/1-3), motivele incizate în "X"(la Hăbăşeşti: *Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVI/1), brâiele în relief alveolate sau crestate. Amintim aici şi alte elemente prezente în staţiunile de tip Erbiceni-Hăbăşeşti care au paralele în aşezările de tip Folteşti: la Hăbăşeşti (*Ibid.,* pl. CXXVIII/21) şi Uricani (pl. XLIII/2) torţi cu proeminenţe la capătul părţii superioare, trase lateral din pastă, într-o manieră mai apropiată de Stoicani (v. *Petrescu-Dîmboviţa 1953a,* 113-114, fig. 49/14), decât de Horodiştea-Gordineşti, şiruri de proeminenţe sub marginea recipientelor, castroane emisferice cu buza teşită oblic spre interior. Deocamdată nu este foarte clar dacă în perioada sincronă cu Folteşti II-Burtănescu (= Folteşti II şi III-Roman), aşezările de tip Erbiceni vor mai fi "alimentate" cultural dinspre nord sau dacă trebuie să credem că la acea vreme, varianta culturală horodişteană nu mai exista. Este de presupus că în zona din apropierea Podişului Central Moldovenesc, unde presiunile Jamnaja nu se manifestă aşa de devreme ca în partea de sud-est a Moldovei, iar comunităţile nu îşi schimbă elementele de cultură materiale în mod evident, cum se va fi întâmplat cu populaţia folteşteană la momentul Folteşti II, ceramica pictată

va continua să fie fabricată şi folosită. Acestă ipoteză ar explica posibilitatea asocierii ceramicii pictate cu cea decorată cu brâie în aşezările Erbiceni-Gordineşti, afirmată de unii cercetători (M. Dinu). Chiar dacă aşezările tip Erbiceni iau naştere printr-o extindere spre sud a Horodiştei (indiferent care a fost cauza sau natura ei), ele se vor individualiza relativ rapid faţă de varianta clasică a complexului Horodiştea-Erbiceni, un rol importanr revenind în acest sens influenţelor şi impulsurilor constante venite dinspre aria Folteşti. Într-o relaţie de cronologie relativă, aşezările de la Erbiceni ne-ar apărea ca fiind întemeiate mai devreme decât staţiunile de la Uricani şi Hăbăşeşti. Pe ansamblu, aşezările de tip Erbiceni-Hăbăşeşti se datează la nivel de Horodiştea II şi probabil post-Horodiştea, Folteşti I (etapa mai târzie) - Folteşti IIb, amfore sferice (faza veche din Moldova). Datorită reliefului mai înalt şi probabil împădurit ocupat de comunităţile Erbiceni-Hăbăşeşti, ele au fost ferite un timp de presiunile exercitate dinspre răsărit de populaţiile Jamnaja. Faptul că mormântul probabil primar al movilei de pe "Dl. Mănăstirea" de la Erbiceni (M 1), care suprapunea resturile unei locuinţe datate la începutul grupului aici în discuţie, conţinea un schelet aflat probabil în poziţia tipului 15/Jarovoj, poziţie care nu este specifică mormintelor Jamnaja foarte vechi, precum şi împrejurarea că la vest de Siret (Broşteni, M1 şi 2 de la Târpeşti) există morminte Jamnaja datate probabil spre sfârşitul perioadei Jamnaja clasice sau, eventual, la începutul celei târzii, ne determină să socotim verosimilă o contemporaneitate cel puţin a unor aşezări din grupul nostru şi cu prima parte a epocii Jamnaja clasice. Sub presiunea triburilor Jamnaja, comunităţile de tip Erbiceni-Hăbăşeşti se vor deplasa spre zone mai ferite - momentul pare a coincide şi cu finalul staţiunii de la Folteşti -, în depresiunile din nordul Subcarpaţilor contribuind la naşterea grupului Târpeşti, iar în zona Podişului Fălticenilor la apariţia aşezării de la Dolheştii Mari, din prima parte a BT.

În partea de vest a Podişului Bârladului, descoperirile de la Brad (mică necropolă de înhumaţie cu inventar: *Ursachi 1968,* 176, fig. 50-51; *Id. 1995,* 21, pl. 217) şi Năneşti-"Jidovina" (pl. XIII/4 - vas care a făcut probabil parte din inventarul unui mormânt) sunt susceptibile, judecând după caracteristicile ceramicii, de a aparţine orizontului Folteşti târziu (etapa IIb, cf. clasificării noastre). Pentru ele nu excludem însă şi o posibilă datare la nivelul manifestărilor de tip Aldeşti, prezente în zonă la începutul epocii bronzului. Recent, în partea de nord-vest a Podişului Central Moldovenesc au fost semnalate numeroase puncte cu descoperiri tip "Horodiştea-Erbiceni", "Horodiştea-Folteşti" sau "Folteşti II" (*Ştefănescu 1999,* passim şi p. 210), însă materialul ilustrativ publicat este mult prea puţin expresiv pentru a ne da seama dacă folosirea unor denumiri diferite îşi găseşte reflectarea şi în diferenţe la nivelul ceramicii. Unele descoperiri (de pildă, *Ibid.,* 158, pct. 4 A - câmp de urne?) par a nici nu aparţine perioadei de tranziţie.

Deocamdată, în partea de sud a regiunii cuprinse între Siret şi Carpaţi lipsesc datele care ne-ar permite să conturăm o perioadă de tranziţie de sine stătătoare (v. şi harta 1/simbol VIII). În fapt, aici nu sunt semnalate decât prezenţe ale unor elemente "de tip Folteşti" în aşezări Cucuteni B 2 târzii (Viişoara-"Mastacăn", Tg.Ocna-"Podei", Comăneşti, Poduri-Bacău) (*Cucoş 1982,* 254; *Id. 1999,* 152-153), fără a se şti dacă acestea sunt asociate cu ceramică Cucuteni în aceleaşi complexe sau dacă aparţin unor locuiri proprii din zonă (*Id. 1987,* 16). Vasul de tip "Gorodsk-Usatovo", descoperit la Viişoara "într-un context ceramic Cucuteni B" (*Niţu/Buzdugan 1971,* 96, fig. 11/2) a fost unul din argumentele pe baza cărora s-a susţinut întârzierea staţiunilor Cucuteni B 2, până la nivelul "Horodiştea - Erbiceni I" - Folteşti de început (*Cucoş 1982,* 254-255; *Id. 1987,* 16). Noi am văzut acest vas la Muzeul de Istorie din Oneşti (nr. inv. 510) şi caracteristicile lui (castron din pastă cenuşie cu cioburi pisate şi rare bucăţi de calcar, torţi late, uşor albiate pe mijloc, brâie în relief crestate - ce unesc capetele superioare ale torţilor -, asociate cu şase proeminenţe, din care patru mici şi două mai mari) ne-ar trimite mai curând la perioada Folteşti IIb (Folteşti III-Roman). Posibilitatea însă ca aşezările Cucuteni B2 din această regiune să dureze până la sfârşitul perioadei de tranziţie este totuşi greu de acceptat. Este mai degrabă verosimil ca recipientul de la Viişoara amintit aici să fi aparţinut de fapt fazei târzii a culturii Cernavoda I, apariţia materialelor de tip "varianta Monteoru" (= sinteză Cernavoda Ic- Cucuteni B2) în aşezările Cucuteni târzii din această zonă nefiind un fapt insolit (*Dodd-Opriţescu 1977,* 46; *Cucoş 1985a,* 38; *Id. 1999,* 150), spre deosebire de prezenţa ceramicii Folteşti IIb în acelaşi tip de staţiuni.

Este de asemenea posibil ca anumite morminte din T.2 de la Bolotești, să aparţină aceluiaşi orizont cultural-cronologic cu cel al M 11 de la Vânători, adică fazei I a grupului Vânători-Bolotești, datată în perioada de tranziţie (v. *Addenda* I.11/subcapitolul "Mormintele tumulare de tip Vânători-Bolotești").

Dintre manifestările culturale din perioada de tranziţie care sunt prezente în Moldova, dar care nu au antecedente locale, menţionăm cultura amforelor sferice (cu descoperiri mai ales în zonele de podiş din nord şi în regiunea Subcarpatică) (pentru detalii, v. *Addenda* I.10, precum şi harta 2, pl. II/10; XIV-XVI; XLIV-XLVI, tab. I-VI) şi grupul de populaţie tip Sofievka atestat prin cimitirul de incineraţie de la Suceava-"Parcul Cetăţii" *(Ursulescu 1997)* (v. *Addenda* I.9). Sunt de amintit şi apariţii de morminte tumulare; unele se pot interpreta ca extensii ale unor fenomene culturale cu rădăcini în est, altele trebuie probabil socotite creaţii locale (v. *Addenda* I.11, precum şi harta 1/simbol IX-XII).

3. Istoricul opiniilor privind conținutul cultural al perioadei Bronzului timpuriu în Moldova

În perioada interbelică, epoca bronzului era considerată reprezentată în Moldova de cultura Monteoru (*Nestor 1933,* 94-95). Întrucât nu se formulase încă ipoteza existenței unei perioade de tranziție interpusă între eneolitic și epoca bronzului se presupunea că: 1) fenomenul Cucuteni B durează până în BT (*Id. 1928,* 142, nota 102, tabel p. 143; *Id. 1933,* 95); 2) așezarea de la Horodiștea datează de la începutul epocii bronzului (*H. Dumitrescu 1934,* 120; *Eadem 1945,* 163).

Săpăturile de la Stoicani-"Cimitirul hallstattian" (1949) și Folteşti (1950) nu au exclus posibilitatea prezenței în aceste așezări, pe lângă materialele "de tip Usatovo" - care alături de acelea descoperite la Horodiștea, de aspect Gorodsk, se atribuie acum pentru prima dată unei perioade numite "de tranziție de la neolitic la epoca bronzului" - și a unor resturi de locuire mai noi, "înrudite" sau puse în legătură cu "cultura Glina III-Schneckenberg" sau chiar cu cultura Monteoru (*Petrescu-Dîmboviţa 1950a,* 119; *Petrescu-Dîmboviţa et al. 1951,* 250, 252, 256, 259, 263, 265-266; *Petrescu-Dîmboviţa 1953b,* 165). Acestea din urmă puteau fi contemporane cu "înmormântările cu ocru" de pe "Cetățuia" de la Stoicani, ale căror gropi tăiau nivelul "Usatovo-Folteşti" de acolo (Id. 1953a, 132, 153).

Propunerea lui Vl. Dumitrescu de a vedea în "complexul Gorodsk-Horodiștea-Usatovo" un fenomen cultural diferit de cultura Cucuteni-Tripolie, parțial mai nou decât aceasta (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* 533-539), îndemna la socotirea așezărilor de la Horodiștea și Folteşti ca aparținând, cel puțin în parte, perioadei timpurii a epocii bronzului.

Pe o poziție contrară s-a situat I. Nestor, care, pe linia de interpretare Kričevskij-Passek, socotea că fenomenul Cucuteni-Tripolie se încheie cu o etapă sau fază Gorodsk-Usatovo (*Nestor 1950,* 216) ce nu poate aparține epocii bronzului "și pentru simplu motiv că analizele chimice au arătat că ea nu a cunoscut bronzul, ci doar arama, iar tipurile de obiecte de metal cunoscute până acum din această fază nu sunt tipuri ale epocii bronzului, ci anterioare ei" (*Id. 1959,* 258). În opinia sa, în Moldova, "grupul înmormântărilor cu ocru", de dată post-usatoviană, este cel care "face treptat tranziția, pe căi, desigur complexe și încă obscure, către viața din nou așezată a epocii de bronz", reprezentată de cultura Monteoru (*Id. 1950,* 217). Ulterior, I. Nestor a înclinat să includă și sud-estul Moldovei în aria de formare a "culturii Glina III-Schneckenberg", presupunând chiar prezența în această zonă a "aspectelor deplin formate ale acestei culturi" (*Id. 1960,* 98).

În încercarea de a corela diferite etape ale "grupului înmormântărilor cu ocru" de la noi cu mediul cultural local, P. Roman (*Roman 1958,* 73-93) a

delimitat în Moldova perioadei post-eneolitice mai multe orizonturi culturale şi cronologice: 1) Horodiştea-Folteşti I (termen folosit iniţial de D. Berciu), cu două subetape, ce corespundea complexului Gorodsk-Usatovo; 2) Folteşti II-Stoicani II ("Horodiştea ne mai cuprinzând şi elemente mai noi"), sincron cu Schneckenberg A timpuriu şi cu materialele de la Cernavoda (sector b) şi, 3) orizontul sau nivelul Folteşti III, cu care "intrăm deja în epoca bronzului". Acesta din urmă era contemporan cu Schneckenberg A final şi cu începuturile "culturii Glina III". După acest orizont Folteşti III era plasată imediat cultura Monteoru, "cu faza ei cea mai timpurie, paralelă cu Schneckenberg B" (*Ibid.,* 87).

În deceniul 6 al secolului trecut se defineşte deci pentru Moldova o perioadă de tranziţie spre epoca bronzului, însă cu excepţia momentului de început, pentru care se propun mai multe variante de acoperire culturală, BT continua să fie perceput ca o epocă reprezentată de o parte a evoluţiei culturii Monteoru.

Perioada următoare, cea a anilor '60, a cunoscut o vie polemică între cercetători pe tema încadrării culturale a materialelor din săpăturile de la Folteşti şi Stoicani, mai ales.

D. Berciu (*Berciu 1960,* 77; *Id. 1961,* 139-142), urmându-l pe Roman, crede că la Folteşti, pe lângă un nivel "Horodiştea-Folteşti I", se distinge încă un orizont, Folteşti II-Stoicani II, ce corespunde unei faze sau chiar culturi noi, "care acoperă perioada propriu-zisă de tranziţie către epoca bronzului" şi poate încă un nivel, Folteşti III, care intră în epoca bronzului. Acesta din urmă este pus în legătură cu "aria şi cu perioada de formare a culturii Monteoru".

După săpăturile efectuate la Mândrişca (1959-1960), în urma cărora erau descoperite materiale asemănătoare celor Schneckenberg B din sud-estul Transilvaniei, Gh. Bichir introducea în literatură termenul de "cultură Folteşti II", ca fenomen specific BT din Moldova (*Bichir 1962,* 106-114). În evoluţia acestei culturi erau distinse două etape: Ruptura (reprezentată în primul rând de resturile de locuire presupus mai noi de la Folteşti), ce corespundea lui Schneckenberg A şi Mândrişca II, fază sincronă cu Schneckenberg B (*Ibid.,* 111-114). Conform noii scheme de evoluţia culturală, pătrunderea culturii Monteoru era socotit acum evenimentul care marca sfârşitul BT în această regiune (*Ibid.,* 113, tabel p.114).

Ideea prezenţei unei "culturi Folteşti II" a BT la est de Carpaţi a fost reluată şi dezvoltată în câteva studii de M. Florescu. Iniţial, cercetătoarea de la Iaşi scrie de un "grup cultural Folteşti II" (*M. Florescu 1964,* 119) şi apoi, direct de o "cultură Folteşti II" (*Eadem 1965a,* 652), dar îi sunt atribuite descoperiri neunitare cultural, parţial sau total asincrone şi inegale ca valoare. Este văzută ca o sinteză a fondului local din perioada de tranziţie (reprezentată de grupul Horodiştea-Folteşti I), căruia i s-au adăugat influenţe externe dinspre sud-vest şi nord-vest (*Eadem 1964,* 120; *Eadem 1965a,* 655) şi este socotită ca parte integrantă a "mărelui complex Glina III-Schneckenberg" (*Eadem 1964,* 117-118; *Eadem 1965a,* 655,

659; *Eadem 1965b,* 79; *Eadem 1970a,* 617; *M. Florescu/Buzdugan 1972,* 195-197). Pentru ceramică sunt afirmate analogii mai ales cu Schneckenberg A, paralelele cu Glina fiind sesizate pe baza materialelor din sudul Moldovei. Sfârşitul acestei culturi ce caracteriza BT din Moldova era privit în etape. În sud el ar fi fost determinat de pătrunderea culturii Monteoru, comunităţile Folteşti II adoptând noile forme monteorene de expresie culturală (*Eadem 1965a,* 658; *Eadem 1965b,* 78-79; *Eadem 1966,* 99, 112; *M. Florescu/Buzdugan 1972,* 197). În partea de nord a Moldovei, după încă o etapă de dezvoltare a culturii Folteşti II, ce ar fi căpătat forma unui aspect cultural derivat, aspect sincron cu Monteoru Ic3 din sud, evoluţia culturii respective este, după M. Florescu, întreruptă de înaintarea culturii Belopotok/Costişa (*Eadem 1964,* 120-122; *Eadem 1965a,* 658-659; *Eadem 1966,* 43-44, 108-109).

Treptat, ipoteza existenţei unei culturi sau faze Folteşti II de la începutul epocii bronzului în Moldova începe să se impună şi să fie acceptată în literatura de la noi, însă atunci când nu este doar enunţată, argumentaţia în sprijinul ei nu este convingătoare (*D. Popescu 1965,* 330-331; *Petrescu-Dîmboviţa 1965,* 175 - scrie despre cultura de tip Folteşti II-Schneckenberg; *Berciu 1966a,* 164-166; *Id. 1966b,* 30; *Id. 1967,* 77 - care vorbeşte de "cultura Folteşti", cu acelaşi înţeles şi poziţie cultural-cronologică cu cele ale noţiunii de "Folteşti II" - Bichir/Florescu; *Dinu 1968,* 137-138; *Vl. Dumitrescu 1969,* 99; *Dinu 1970,* 474 - discerne o fază Folteşti IIB, ce "corespunde debutului epocii bronzului în Moldova"-; *E. Comşa 1970,* 475 - cultura Horodiştea-Folteşti II durează până la începutul Bronzului mijlociu; *Petrescu-Dîmboviţa 1971,* 10-11).

În opoziţie cu terminologia utilizată de Gh. Bichir şi M. Florescu şi cu conţinutul cultural al noţiunii de "Folteşti II" dat de cei doi arheologi, P. Roman va relua, în articolele publicate pe parcursul deceniului 7 al secolului trecut, mai vechile idei conturate în 1958. Astfel, în cadrul "complexului Folteşti" sunt propuse trei faze diferite: Folteşti I (de tip Usatovo, cu ceramică pictată şi şnur), Folteşti II (care corespundea culturii Cernavoda II) şi Folteşti III, acest din urmă orizont (denumit şi Folteşti III-Dolheşti II), caracterizat prin ceramica ornamentată cu brâuri în relief, pentru care nu era exclusă posibilitatea unui sincronism şi cu Schneckenberg A (*Roman 1964; Morintz/Roman 1968a,* 117-118, 123; *Id. 1968b,* 561, 566; *Roman 1969,* 20-21; *Morintz/Roman 1973,* 274-276). Din punct de vedere cultural şi cronologic, orizontul Folteşti III (-Dolheşti) era plasat iniţial în BT (*Roman 1964,* 316, 323). Ulterior, acest aspect cultural a fost atribuit sfârşitului perioadei de tranziţie (*Morintz/Roman 1968a,* 127; *Id. 1968b,* 569-570; *Id. 1969,* 70, tabel, fig. 1, p. 68), începutul epocii bronzului fiind rezervat culturilor "a căror evoluţie se continuă în bronzul clasic" "şi care şi cunosc la un moment dat, metalurgia bronzului" (*Roman 1969,* 21). Pentru Moldova erau menţionate în acest context culturile Monteoru şi Costişa. În exemplificarea culturală a epocii BT, mai

importantă era considerată "precizarea celor mai timpurii etape din evoluţia culturilor" menţionate *(Ibid.)*.

Întrucât afirmaţiile făcute cu prudenţă la începutul anilor '50 asupra existenţei la Folteşti şi Stoicani a unui moment mai nou de locuire de la începutul epocii bronzului au condus la vii discuţii în literatura arheologică de la noi, în anii 1971 şi 1972 s-au reluat săpăturile în cele două staţiuni (la Stoicani, în punctul "Cimitirul hallstattinan") *(Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a; Id. 1974b)*. Principala concluzie la care au ajuns autorii noilor săpături a fost aceea că în cele două aşezări nu există decât un singur nivel de locuire aparţinând "culturii Folteşti" din perioada de tranziţie la epoca bronzului (*Id. 1974a,* 66-72; *Id. 1974b,* 86-87; *Petrescu-Dîmboviţa 1978,* 80-81). Cum acum nu mai existau argumente pentru a susţine prezenţa unei "culturi Folteşti II" în BT din Moldova, au fost necesare încercări noi de definire a manifestărilor culturale specifice acestei perioade în această zonă. Astfel a fost pusă în discuţie noţiunea de "aspect cultural Bogdăneşti", aspect "născut pe baza fondului culturii Folteşti" din perioada de tranziţie şi care "a avut apoi un rol la geneza culturii Costişa din jumătatea de nord a Moldovei" (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* 71; *Petrescu-Dîmboviţa 1974,* 283; *Id. 1976,* 271; *Id. 1978,* 80-81; *Id. 1980,* 170; *Id. 1985,* 621; termen acceptat şi de alţi cercetători, v. printre alţii, *Vl. Dumitrescu 1983,* 180).

Pentru P. Roman, perioada de început a epocii bronzului în regiunile de la est de Carpaţi rămâne încă neclară (*Roman 1975,* 157; *Id. 1980,* 19). Chiar şi după formularea teoriei "cercurilor culturale", problema BT în Moldova rămânea, în opinia sa, puţin lămurită. Într-o perioadă contemporană cu debutul BT, P. Roman distinge în jumătatea estică a ţării două cercuri culturale: unul vest-pontic (care teritorial, include şi sudul Moldovei), mai clar exprimat cultural sub forma Ezerovo şi care, din punct de vedere etnic are în structura sa "numeroase elemente de origine nord-pontică", iar celălalt, denumit est-carpatic, manifest, în etapa de început sub forma Folteşti III sau a descoperirilor Dolheşti-Târpeşti, devine "o punte de legătură între ţinuturile podolice şi ale Nistrului superior cu ţinuturile vest-pontice" (*Id. 1986a,* 32-33, 45-49; *Id. 1989,* 54; *Id. 1992a,* 66, 79-83). Ambele cercuri culturale păstrau, conform lui P. Roman, caractere ale perioadei de tranziţie spre epoca bronzului (*Id. 1986a,* 45) şi "nu par să fi acumulat elementele esenţiale care să ne permită încadrarea lor printre manifestările specifice epocii bronzului" (*Id. 1989,* 54). Sincrone locuirilor de tip Dolheşti-Târpeşti (Folteşti III) sau posterioare acestora (cele mai numeroase), documentarea îi oferea cercetătorului amintit, complexe funerare plane sau tumulare (Corlăteni, M 22 Valea Lupului, Lichitişeni, Aldeşti, Răcăciuni, Gârceni, Găiceana), cărora încearcă să le stabilească poziţia cronologică în sistemul său de periodizare a BT românesc (*Id. 1982b,* 45; *Id. 1983,* 72; *Id. 1986a,* 48-52; *Id. 1989,* 54; *Id.. 1992a,* 80-83). Nu poate afirma cu certitudine prezenţa la est de Carpaţi a unei culturi a BT, însă

sesizează existența unor enclave cu caracteristici ale BT, "ce țin de cercul central-românesc" și aduce în discuție, pe baza descoperirilor de tip Edineț din Basarabia, posibilitatea apariției și în Moldova a unui orizont cultural-cronologic de tip "protomonteoru" (*Id. 1986a,* 49; *Id. 1989,* 55).

Al. Vulpe, după Roman, constată că în perioada BT, situația din Moldova și Dobrogea este neclară, descoperirile izolate care se pot atribui acestei epoci, nefiind de natură să ofere o imagine clară a evoluției culturale (*Al. Vulpe 1997,* 46). Deși cultura Costișa conține, în opinia lui Al. Vulpe, elemente ale BT, evoluția ei se desfășoară în principal în paralel cu primele faze ale culturii Monteoru, Ic4,3 și Ic3 *(Ibid.).*

Într-o recentă lucrare monografică privind manifestările culturale din jumătatea nordică a Moldovei din perioada de tranziție până în Bronzul mijlociu inclusiv, Gh. Dumitroaia constată pentru BT contribuția adusă de "factorii demografici de origine estică" (referirea se face la triburile de tip Jamnaja și catacombe prezente între Siret și Prut) și de cei din zona volyno-podolică (*Dumitroaia 2000,* 101). În zona Subcarpaților, autorul citat aici, presupune, cu prudență, persistența și pe durata BT a unor comunități mai vechi, cu rădăcini în faza finală a "culturii Horodiștea-Erbiceni" (atestată, de pildă, în așezările de la Izvoare, Frumușica, Văleni, Târpești), comunități care vor fi influențate și apoi înlocuite de triburile "complexului Komarow-Costișa-Bialy Potok" *(Ibid.).*

NOTE

1. În această lucrare, valorile în B.P. exprimă ani radiocarbon, iar cele în B.C., ani reali, astronomici, obținuți prin calibrarea datelor ^{14}C.

2. Conform unei alte nomenclaturi, această coborâre a nivelului apelor Mării Negre, al cărui început este plasat în linii mari în ultimul sfert al mileniului IV B.C., fiind sincron cu Usatovo târziu (*Petrenko 1989a,* 116-117), este denumită Regresiunea Chadžibej.

3. Apariția obiectelor din bronz în perioada de tranziție a fost unul din argumentele prin care s-a justificat necesitatea includerii perioadei de tranziție în epoca bronzului. Ca exemple au fost aduse piesele de podoabă din bronz descoperite în M 11 (cf. numerotării Comșa, M 10) din T. I-1949 de la Glăvănești Vechi, mormânt care în anii '70 era datat în perioada de tranziție (*Al. Vulpe 1974,* 246-247). Astăzi avem suficiente dovezi să credem că acest complex funerar aparține de fapt unei epoci mai târzii, și anume, primei părți a Bronzului mijlociu (v. mai jos p. 364 și nota 11).

4. În discuție rămâne poziția cultural-cronologică a toporului de bronz (?) de tip Altheim sau, după tipologia lui Al. Vulpe, de tip Breite Flachbeile/varianta Petrești (*Al. Vulpe 1975,* 60-61, pl. 34/297-298A), de la Suharău-"Comori" (descoperire accidentală, inf. P. Șadurschi; nr. inv. 16 851 Muzeul Județean Botoșani) (tabelul XVII/1). Pentru forma cvasi-dreptunghiulară în plan și arcuirea accentuată a tăișului, cele mai bune paralele

pentru piesa de la Suharău nu se află în zona Tripolianului târziu (Sofievka, Usatovo), ci în spaţiul carpato-balcanic (Fărcaşu de Sus, Petreşti, "Banat", M 5/Drăgăneşti-Olt, Varna, Hotnica-Vodopada: *Ibid.; Nica/Schuster/Zorzoliu 1995,* 12, 16-18, fig. 15/6, 8; *Vajsov 1992,* fig. 3). Aici, ca limită cronologică superioară pentru topoarele plate cvasi-dreptunghiulare se poate propune orizontul Boian V-Gumelnita I (v. piesa din aşezarea de la Fărcaşu de Sus-"Silişte": *Nica/Schuster/Zorzoliu 1995,* 16, 18 şi nota 18), însă cele mai multe dintre ele par a se grupa în limitele orizontului Sălcuţa IV - Pevec - Galatin, Bajč-Retz, Cucuteni AB - B etc. În Europa centrală, piesele de acest tip îşi încep evoluţia la nivel de Bajč-Retz-Křepice, Mondseę, TRB (Wiórek), pe care şi-o continuă până la grupele şnurate şi Glockenbecher (*Dobeš 1989,* 45 şi fig. 1). În ceea ce priveşte exemplarul de la Suharău, suntem înclinaţi să-l datăm mai curând înainte de Horodiştea, poate spre Cucuteni B, apariţia sa în nordul Moldovei fiind de pus probabil în legătură cu comunităţi central-europene (TRB?).

5. Cercetările soţilor Zaharia la Horodiştea (com. Păltiniş, jud. Botoşani), desfăşurate în 1965 şi 1967, au vizat două puncte, "La pârâu" şi "Mălăişte", în ambele fiind descoperite resturi de locuire aparţinând complexului cultural Horodiştea-Gordineşti. Materialul din aceste săpături se află în depozitele Muzeului Judeţean Botoşani (la pl. VIII şi XI/1, 3, 6, 8, ceramica din punctul "La pârâu").

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CATALOGUL DESCOPERIRILOR DIN MOLDOVA ATRIBUITE PERIOADEI TIMPURII A EPOCII BRONZULUI

Descoperirile vor fi prezentate în ordinea alfabetică a localităţilor; dacă într-o localitate există mai multe puncte cu descoperiri, ele vor fi prezentate separat. Catalogul cuprinde trei secţiuni:

I. *Aşezări.*

II. *Morminte,* împărţite în: II.a.- morminte tumulare şi II.b.- morminte plane, care, după caracterul lor, au fost incluse în următoarele categorii: II.b.1 morminte situate în apropierea tumulilor; II.b.2. morminte descoperite în perimetrul sau în vecinătatea aşezărilor; II.b.3. morminte/necropole izolate.

III. *Descoperiri izolate,* secţiune în cadrul căreia au fost cuprinse piesele din piatră (III.a.1. - silex; III.a.2. - piatră şlefuită), metal (III.b., împărţite în: III.b.1 - topoare cu gaură de înmănuşare şi III.b.2. - topoare plate) şi ceramică (III.c.) găsite accidental, care prin caracteristicile lor tipologice sau tehnică de realizare se pot atribui (şi) Bronzului timpuriu.

Descoperirile care ni s-au părut a avea un grad mai mare de incertitudine privind apartenenţa lor la perioada Bronzului timpuriu au fost notate cu asterisc.

Pentru prezentarea informaţiilor s-a utilizat următorul sistem:

A. Caracterul şi istoricul descoperirii;

B. Punctul descoperirii (denumire şi descriere geografică sumară);

C. Conţinutul descoperirii;

D. Locul de păstrare a materialului;

E. Indicaţii bibliogafice;

F. (doar la secţiunea II - *Morminte*): 1. Date antropologice şi alte informaţii relativ la complexele funerare prezentate; 2. Bibliografie.

Abrevieri folosite:

BM	Bronzul mijlociu.
BT	Bronzul timpuriu.
BTz	Bronzul târziu.
CC	Complexul cultural al catacombelor.
CCMB	Cultura ceramicii cu multe brâie.
CI	Complexul cultural Jamnaja.
CI(C)	Jamnaja, perioada clasică.

CI(T)	Jamnaja, perioada târzie.
CŞ	Cercul ceramicii şnurate vest ucrainiene.
GT	Grupul cultural Târpeşti.
Jig	Descoperiri de tip Jigodin.
M	Cultura Monteoru.
MA	Manifestări de tip Aldeşti.
MSÎ	Morminte tumulare cu schelete întinse.
MVB	Morminte tumulare de tip Vânători-Bolotești.
MŽVB	Morminte de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni.
Schn (A, B)	Fenomenul Schneckenberg, fazele A şi B.

La săpăturile efectuate în movile, am utilizat prescurtarea "E", acolo unde cercetarea lor a fost exhaustivă şi "P", în cazul în care tumulii au fost săpaţi doar parţial.

I. Aşezări (v. harta 3)

1. ASĂU (com. Asău, jud. Bacău)*.

A. Cercetare de suprafaţă: V. Căpitanu.

B. Pe un promontoriu denumit "Cetăţuie".

C. De aici provin câteva fragmente ceramice, între care o toartă, considerate a aparţine "unei culturi din Bronzul timpuriu, cultura Horodiştea-Folteşti".

E. *Căpitanu 1982,* 140, punctul 1.a.

2. BAZGA (com. Horgeşti, jud. Bacău)*.

A. Cercetare de suprafaţă: V. Căpitanu.

B. În partea de vest a satului, pe terasa înaltă a Siretului şi la circa 0,5 km nord-est de podul peste Siret.

C. Aşezare cu locuinţe de suprafaţă, din care s-au cules fragmente ceramice friabile, de culoare cărămizie, decorate, datate cu precauţie în BT. MA?

D. *Căpitanu 1982,* 146, punctul 21.1.

3. BODEŞTII DE JOS (com. Bodeşti, jud. Neamţ).

A. Sondaje şi săpături: C. Matasă (1928, 1936, 1939-1942).

B. Pe un pinten desprins din terasa mijlocie de pe dreapta râului Cracău, în punctul "Cetăţuia Frumuşica".

C. Printre materialele provenite de aici se pot identifica fragmente ceramice provenind de la amfore şi străchini, decorate cu impresiuni, şiruri de proeminenţe şi brâie crestate specifice GT.

D. Muzeul de Istorie Piatra Neamţ (inv. 1388, 1389, 1398, 1648, 1650).

E. *Matasă 1946,* fig. 24/3, pl. XII/43, 55 - fragmentul decorat cu brâu alveolat -, 56?58; la noi, pl. XX/1-6; XLIX/2a-b.

4. BOGDĂNEŞTI I (com. Bogdăneşti, jud. Bacău).

A. Săpături: colectiv condus de M. Florescu (1959-1962).

B. Pe un promontoriu denumit "Todoscanu", desprins din terasa superioară a Oituzului.

C. Aşezare cu mai multe niveluri: Cucuteni B, locuire din BT, probabil cu două secvenţe, M Ic3 (cu trei etape de locuire), M Ic2 (cu 2 etape de locuire). Locuirii din BT socotită de descoperitori a aparţine "culturii Folteşti II", i-au fost atribuite 6 locuinţe semi- îngropate, un şanţ de apărare în formă de pâlnie, cu adâncimea de 2 m şi o deschidere de 1-2, 5 m şi o înmormântare rituală a 4 indivizi (M 1, v. fişa complexului la II.b.2, nr. 4). Materialul arheologic aparţinând acestei perioade constă din ceramică, fusaiole, roţi de care votive, amulete - pandantiv din lut, vârfuri de săgeată cu baza concavă, cuţite curbe, topoare plate, râşniţe, împungătoare şi ace din os. Nu sunt menţionate obiecte metalice. Caracteristicile ceramicii permit evidenţierea a cel puţin două momente de locuire a promontoriului în perioada BT: unul sincron cu Schn A, celălalt care marchează pătrunderi Schn B (?) şi Jig, acestea din urmă documentate în aşezare prin elemente specifice, inclusiv ceramică şnurată.

D. Muzeul de Istorie a Moldovei din Iaşi, Institutul de Arheologie din Iaşi, Muzeul de Istorie din Oneşti, Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău.

E. *M. Florescu 1964; M. Florescu/Buzdugan 1972; Roman 1992b,* pl. 11; 58; 59/1-7; la noi, pl. XXVIII-XXXI; XXXII/1-5; LIII/1.

5. BOGDĂNEŞTI II (com. Bogdăneşti, jud. Bacău).

A. Săpături: colectiv condus de M. Florescu (1960).

B. În punctul "Podeac", în marginea de vest a satului Bogdăneşti, pe resturile unei terase a Oituzului.

C. Aşezare multistratigrafică: Cucuteni A şi B, M Ic3 şi M Ic2. Printre resturile de locuire descoperite aici am identificat şi câteva fragmente ceramice provenind de la torţile unor recipiente (căni?) decorate cu şnurul în manieră tipică Jig (pl. XXXII/6-7).

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău.

E. *M. Florescu/Buzdugan 1972,* 192.

6. BOTOŞANA (com. Botoşana, jud. Suceava).

A. Sondaj: colectiv condus de D.Gh.Teodor.

B. Pe "Dl. Crucii", în zona fostelor grajduri ale C.A.P.

C. Locuire din BT, distrusă de aşezările ulterioare din perioada dacică şi medievală timpurie, din care s-au recuperat fragmente ceramice provenind de la borcane şi cești din pastă cu pietricele şi nisip, din care unele cu urme de lustruire. Decorul constă din impresiuni, inclusiv realizate cu şnurul, brâie în relief simple

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

sau crestate/alveolate, proeminenţe, linii incizate. Aceleiaşi aşezări i-au mai fost atribuite un vârf de săgeată din silex cu baza concavă şi două linguri fragmentare din lut. Judecând după caracteristicile materialului arheologic, locuirea din BT de la Botoşana se poate ataşa CŞ şi/sau perioadei Costişa timpurii. Pumnalele încovoiate din silex descoperite întâmplător pe teritoriul comunei (*Andronic 1995/1996,* pl. IV/8, 10) au şi ele paralele în aria şnurată din nord.

D. Muzeul Naţional al Bucovinei, Suceava.

E. *S. Teodor 1980,* 45-46, fig. 1/2-4, 7, 10-11; 4/1-2, 4, 7, 10; 5; 6.

7. CÂRLIGI (com. Filipeşti, jud. Bacău).

A. Săpături: colectiv (Iulian Antonescu, V. Căpitanu, V. Ursachi, C. Buzdugan) (1960, 1962).

B. Staţiunea cunoscută sub numele de "Aldeşti" sau "Budăile Blanariu" se află pe terasa superioară a Siretului, în apropierea unor izvoare.

C. Resturile de locuire din perioada BT constau din fragmente ceramice provenite de la castroane cu gâtul în formă de pâlnie, străchini, oale/borcane, vase pântecoase prevăzute cu torţi tubulare. Decorurile constau din şiruri de impresiuni şi motive incizate în "X" sau în "reţea". MA.

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău.

E. Inedit; la noi, pl. XXV/1-2, 4-6; XXVI/1-5, 7-9.

8. CEAHLĂU (com. Ceahlău, jud. Neamţ)*.

A. Săpături: colectivul şantierului Bicaz (1955-1956).

B. Pe terasa stângă, mijlocie, a Bistriţei, cunoscută sub numele de "Dârţu".

C. Nivel de locuire situat deasupra straturilor cu resturi ale paleoliticului superior, în care au fost surprinse două locuinţe semiadâncite, cu un bogat material arheologic (ceramică, piese litice), în jurul căruia s-au purtat multe discuţii (o succintă trecere în revistă a lor, la *Ursulescu 1983,* 326-327) privind apartenenţa culturală şi cronologică. Oricum, printre puţinele fragmente ceramice publicate (*Păunescu 1958,* 269, fig.1) sunt de identificat elemente (borcane cu buza răsfrântă brusc, torţi tubulare, motive incizate în "X") care nu exclud posibilitatea ca, cel puţin o parte a materialului, să aparţină perioadei de tranziţie şi/sau începutului epocii bronzului. De dată târzie este şi toporul fragmentar din piatră, cu gaură de prindere, apărut "la limita inferioară a stratului vegetal" (*Ibid.,* 271, fig. 3/8). Mai recent, acest nivel de locuire de la "Dârţu" a fost atribuit perioadei de tranziţie *(Păunescu 1996).* Cf. unei informaţii primite de la P. Roman, la Ceahlău-"Dârţu" ar fi vorba de un material Schneckenberg.

E. *Păunescu 1958; Id. 1996.*

9. CLEJA (com. Cleja, jud. Bacău)*.

A. Descoperire întâmplătoare (1976).

B. La locul numit "Cetățuia", pe teritoriul satului.

C. În apropierea unei gropi descoperită la adâncimea de 1,20 m, ce a furnizat un topor din piatră perforat, s-au aflat fragmente ceramice atribuite BT.

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău.

E. *Căpitanu 1982,* 142, punctul 7.b.

10. CLIPICEȘTI (com. Țifești, jud. Vrancea)*.

A. Sondaj: N. Harțuche (1952).

B. La 4 km est de Clipicești și la circa 1,5 km vest de satul Văleni, pe un promontoriu denumit "Cetățuia mică", pe terasa de pe malul drept al râului Șușița.

C. Din sondajul executat aici, pe lângă materialul ceramic Monteoru este amintit și un fragment de vas cu toartă, decorat sub buză cu găuri-butoni, atribuit "fie culturii Glina III, fie culturii Cernavoda II-Folteşti II".

D. *Harțuche 1979a,* 9-10.

11. COTNARI (com. Cotnari, jud. Iași)*.

A. Săpături: A.C. Florescu (1967-1970).

B. Pe colina-platou denumită "Dl. Cătălina".

C. În zona de sud-vest a cunoscutei cetăți traco-getică, sub locuirea aparținând sec. IV-III î.Hr. s-au semnalat urme arheologice mai vechi, atribuite BT, constând din resturile a trei colibe de dimensiuni modeste, marcate de mici bucăți de chirpic. Au fost semnalate și resturi de vetre. Ceramica, din pastă bună cu puțin nisip sau mai poroasă, este reprezentată prin fragmente de la borcane, boluri, oale cu corp rotunjit, decorate cu impresiuni. Au fost descoperite și tortițe mici, tubulare, străpunse orizontal. Inventarul neceramic constă din piese de os fragmentare, două cuțite curbe și o dăltiță plată din piatră. Aceste resturi de locuire din BT au fost socotite a marca începuturile "culturii Folteşti II".

D. Institutul de Arheologie, Iași; Muzeul de Istorie al Moldovei, Iași.

E. Inf. Marilena Florescu; *M. Florescu/Buzdugan 1972,* 196-197, notele 37, 40, 44.

12. DĂDEȘTI (com. Vultureni, jud. Bacău)*.

A. Sondaj: M. Florescu, V. Căpitanu (1963).

B. Pe platoul dl. Dădești, amplasat pe terasa pârâului Berheci. Punctul se află la 1,5 km spre sud de stațiunea de la Lichitișeni- "Pe Tablă".

C. Semnalate urme de locuire "Folteşti II", reprezentate de fragmente ceramice din pastă cu nisip, de culoare neagră sau cenușie, cu luciu la exterior, decorate cu incizii sau crestături, brâie alveolare, barbotină. Unele vase-borcan

sunt prevăzute cu torţi tubulare. Aceleiaşi aşezări sporadice "Folteşti II" i-au mai fost atribuite câteva fusaiole tronconice, cosoare din piatră, împungătoare din os.

E. *M. Florescu/Căpitanu 1969,* 260; *Id. 1971,* 125-126; *M. Florescu 1996,* 30.

13. DOLHEŞTII MARI (com. Dolheşti, jud. Suceava).

A. Săpături: M. Dinu (1957-1958).

B. În partea de nord-vest a satului, pe terasa inferioară (Dl. Vântului) de pe stânga pârâuluiŞomuzul Mare, în grădina locuitorului I. Hapău.

C. Aşezare de la începutul BT cu strat cultural subţire (0,10-0,20 m) ce suprapune stratigrafic orizontul mormintelor atribuite culturii amforelor sferice descoperite aici. Au fost cercetate trei gropi aparţinând locuirii din BT. Materialul arheologic constă din ceramică şi puţine obiecte din lut (fusaiole), os (sule şi o mărgea) şi piatră. A fost remarcat numărul mic al oaselor de animale. Tipologic, vasele aparţin categoriei borcanelor, oalelor, străchinilor / castroanelor, amforelor. Decorul constă din impresiuni de diferite forme, brâie în relief simple sau crestate, alcătuind uneori motive dreptunghiulare, linii incizate, proeminenţe.

E. *Dinu 1959b,* 213-215, fig. 2; *Id. 1961a,* 121-125, fig. 1-4.

14. HANGU (com. Hangu, jud. Neamţ)*.

A. Săpături: colectiv, condus de M. Petrescu-Dîmboviţa (1957).

B. Pe terasa "Chiriţeni" de lângă confluenţa pârâului Hangu cu Bistriţa.

C. Spre capătul de sud-est al terasei au fost descoperite resturi aparţinând la două complexe de locuire atribuite unei perioade de început a epocii bronzului, resturi constând din fragmente de vase, strecurători, fusaiole, un vârf de săgeată din silex, grupe de pietre plate şi pietriş. Fragmentele ceramice erau decorate cu brâuri în relief simple sau alveolate, dungi în relief, benzi de linii incizate, neregulate, proeminenţe simple.

E. *Petrescu-Dîmboviţa 1959a,* 64, 66; *M. Florescu 1966,* 114-115 (inf. după manuscrisul privind săpăturile arheologice de la Hangu-Chiriţeni, redactat de M. Petrescu-Dîmboviţa şi D. Teodor).

15. HĂBĂŞEŞTI (com. Strunga, jud. Iaşi).

A. Săpături: colectiv condus de Vl. Dumitrescu (1949-1950).

B. La nord-nord-est de sat, pe un promontoriu înalt, numit "Holm".

C. Printre resturile ceramice atribuite "culturii Gorodsk-Horodiştea" s-au identificat şi materiale care se datează în perioada BT, cu analogii în Schn B (?).

E. *Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVI/13, 17; *Roman 1958,* 85, notele 321 şi 322; *Bichir 1962,* 113 şi nota 113.

16. IZVOARE (com. Dumbrava Roșie, jud. Neamț).

A. Săpături: R. Vulpe, C. Matasă, Ec. Vulpe (1936-1948); săpăturile au fost reluate în 1984 (colectiv: Șt. Cucoș, V. Spinei, D. Monah, Gh. Dumitroaia, M. Alexianu) și continuate în 1987-1992 (sondaj, colectiv: S. Marinescu-Bîlcu, M. Alexianu, E. Ciubotaru).

B. Pe un promontoriu puțin înalt aflat în unghiul de nord-vest al confluenței văilor Bistriței și Cracăului, la 1 km est de satul Izvoare.

C. Resturile de locuire GT (Izvoare III) s-au aflat deasupra ultimului strat cucutenian, fără a forma un strat propriu-zis. Nu au fost descoperite urme de locuințe sau vetre. Principalele recipiente sunt amforele cu gât înalt, tronconic și margine puternic evazată, decorată cu alveole, străchinile și castroanele, apoi borcanele, un vas tip sac. O toartă pare a proveni de la o formă askoidală. Decorul constă din brâie în relief aranjate în diferite motive ornamentale, proeminențe și creste în relief, impresiuni, caneluri striate (rar). Nu există pictură și nici ornamente șnurate. Tot din ceramică s-au mai confecționat linguri, fusaiole și figurine antropomorfe.

D. Materialul din săpăturile noi, la Muzeul de Istorie Piatra Neamț (inv. 17 060 - 17063, 17 086) (pl. XIX; XLVIII).

E. *R. Vulpe 1957,* 266-274, fig. 276-283; *Dumitroaia 2000,* 40, fig. 33; 34/1-4; 38/1, 4 (aceste două ultime fragmente ceramice au fost din greșeală atașate ceramicii de la Mihoveni-"Cahla Morii"); inf. Gh. Dumitroaia.

17. JEVRENI (com. Oituz, jud. Bacău).

C. Ca provenind de la Jevreni sunt publicate fragmente ceramice ornamentate cu șnur tip Jig, precum și "dinți de lup" în asociație cu motivul incizat în rețea.

E. *M. Florescu 1966,* 72, fig. 12/7; 14/15.

18. LICHITIȘENI (com. Vultureni, jud. Bacău)*.

A. Prierighează și săpături: colectiv (M. Florescu, V. Căpitanu, V. Ursachi, C. Buzdugan).

B. La circa 300 m vest de fostul IAS Lichitișeni, pe terasa inferioară a pârâului Berheci, în sectorul de vest al punctului "Pe Tablă" sau "Iezătură".

C. Din acest punct sunt semnalate câteva complexe de locuire, anexe și gropi menajere atribuite "culturii Folteşti II", din al căror inventar ceramic fac parte vase de dimensiuni mici cu gura în formă de pâlnie și buza crestată, recipiente prevăzute cu torți tubulare. A fost publicat și un fragment de amforă sau amforetă decorat la baza gâtului cu trei șiruri orizontale de brâie crestate de la care pornesc în jos, probabil în dreptul torților, benzi de câte trei brâie. MA?

E. *M. Florescu/Căpitanu 1969,* 258, fig. 7/4, 6, 8; 15/2-3; *A. Florescu/ M. Florescu* 1996, 311.

19. MĂNĂSTIREA HORGA (înglobat în satul Răcăuţi, com. Ştefan cel Mare, jud. Bacău).

C. De aici sunt publicate fragmente ceramice decorate în manieră tipică M Ic4, precum şi ceramică şnurată Jig.

E. *M. Florescu 1966,* 59, fig. 9/6; 13/11-12, 14; 15/8; 21/11.

20. MÂNDRIŞCA (com. Valea Seacă, jud. Bacău).

A. Săpături: Gh. Bichir (1959-1960).

B. Pe o colină desprinsă prin eroziune din terasa Siretului, colină denumită "Titelca Morăriei".

C. Aşezare cu mai multe niveluri de locuire: I - Precucuteni; II - de tip Schn B (?); III - M Ic3 (împărţit în două niveluri: IIIa - M Ic3, 1 şi IIIb - M Ic3, 2). Din stratul Mândrişca II provin pahare cilindrice şi cu picior, borcane, decorate cu proeminenţe, brâie.

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău; Muzeul de Istorie al Moldovei, Iaşi.

E. *Bichir 1962,* 110-113, fig. 13/2, 4; 14; *Bichir/Dogan 1962,* 297, fig. 6; 7/2-3; *Bichir 1970,* 117; *E. Zaharia 1990,* 47.

21. POIENEŞTI (com. Poieneşti, jud. Vaslui).

A. Săpături: C. Cihodaru (1936); R. Vulpe (1949); colectiv: M. Babeş, N. Boroffka, C.-M. Mantu (1979-1998, cu întreruperi).

B. Măgura de pe Dl. Teilor, un pinten de formă rotundă, cu înălţimea de 12 m, din lunca Racovei, la 2-2,5 km nord-est de sat.

C. Epoca bronzului pare a fi reprezentată la Poieneşti prin material ceramic - destul de redus numeric -, piese din os şi metal, ce provin din gropi sau aglomerări ceramice, aparţinând la trei mari grupe, care marchează probabil tot atâtea perioade de locuire distincte. Primei, de datat la nivelul BT, i se pot atribui relativ puţine fragmente ceramice din pastă de calitate bună, cu degresanţi din cioburi pisate, nisip sau calcar, provenind de la castroane, pahare, borcane şi cupe, decorate prin adâncire (impresiunile şnurate aranjate în şiruri orizontale paralele şi incizia în reţea sunt caracteristice) şi în relief (brâie netede şi crestate, proeminenţe). Vasele de dimensiuni medii şi mici au fost decorate cu ajutorul brâielor singulare verticale crestate între care s-au trasat, cu ajutorul liniilor incizate, motive în reţea sau poartă împresiuni cu şnurul răsucit. Dintre ultimele semnalăm un fragment ceramic descoperit în campania din 1991, provenind probabil de la un pahar sau borcan cu marginea uşor răsfrântă, care a fost ornamentat pe gâtul înalt, cilindric, cu patru linii paralele realizate cu un şnur gros (pl. XXVII/6). Pentru forma de vas, tipul şi maniera de utilizare a şnurului, unele apropieri se pot face cu Brăiliţa (*Harţuche/Anastasiu 1971,* fig. 6/2) şi Slobozia-Hăneşti (mormânt CC) (v. pl. XXXVII/3).

Un ciob provenind de la un borcan decorat în manieră similară a fost publicat de R. Vulpe (*R. Vulpe 1953,* fig. 56/4). BT îi aparţin probabil şi alte fragmente ceramice din săpăturile mai vechi (de pildă, v. *Cihodaru 1937/1938,* fig. 50/2, 6, 10; *R. Vulpe 1953,* fig. 56/1 - probabil de la un castron tronconic, decorat cu incizii în "X" şi alveole), precum şi o lingură de lut fragmentară cu căuşul mic, din săpăturile noi. Nu poate fi exclusă posibilitatea ca materialul ceramic atribuit BT să aparţină unor orizonturi culturale şi cronologice diferite; pentru o parte a sa, o legătură cu MA este însă certă.

A doua grupă ceramică bine conturată la Poieneşti şi care aparţine epocii bronzului este reprezentată de recipiente (cupe, ceşti, pahare cu gât înalt) din pastă neagră-cenuşie, mată, decorate exclusiv cu triunghiuri incizate (din care unele neobişnuit de alungite), cu vârful în jos, al căror câmp este umplut cu impresiuni, linii incizate oblic sau linii realizate cu ajutorul împunsăturilor succesive. Acestei grupe îi aparţin şi torţile cu marginile uşor înălţate apărute încă din săpăturile vechi, precum şi fragmentul decorat cu triunghiuri alungite publicat de R.Vulpe (*Ibid.,* fig. 56/2). Această a doua grupă ceramică poate fi datată, în mare, în prima parte a BM şi prezintă evidente analogii cu Costişa.

În fine, ultima perioadă a epocii bronzului care pare a fi atestată pe Măgura Teilor se datează la nivel de Noua, cu precizarea că materialul ceramic se încadrează predominant într-un orizont mai timpuriu. Culturii Noua îi aparţin şi două seceri din bronz de tip răsăritean, precum şi câteva piese din os (printre care o psalie de tip Spiš).

Tot în epoca bronzului, fără a preciza mai exact când, se datează şi o serie de alte obiecte provenite din săpăturile noi de la Poieneşti, printre care: rotiţe de cărucioare, o măsuţă-altar (sau poate o ladă de car miniatural) din lut, pastrată fragmentar, de formă rectangulară, cu decor incizat cruciform şi şiruri de impresiuni, precum şi fragmentele de topoare din piatră perforate, publicate în 1953 (*Ibid.,* fig. 57/1, 2; pentru acestea pare mai probabilă o datare la nivel de BTz).

D. Materialul din săpăturile de după 1979 a putut fi consultat de noi (februarie-aprilie 1999), graţie amabilităţii doamnei Cornelia-Magda Mantu, la Institutul de Arheologie, Iaşi.

E. *Cihodaru 1937/1938,* 35, fig. 48/11, 12; 50/2, 6, 10; *R. Vulpe 1953,* 275-277, fig. 55-57; *Mantu/Boroffka 1996,* 298; la noi, pl. XXVII. Informaţiile privind săpăturile noi de la Poieneşti ne-au fost furnizate de C.-M. Mantu. La determinarea cultural-cronologică a materialului din epoca bronzului a participat şi M. Florescu.

22. PREUTEŞTI (com. Preuteşti, jud. Suceava)*.

A. Săpături: N. Ursulescu, Dr. Popovici (1977-1979).

B. Pe teritoriul satului, în punctul "Haltă".

C. În diferite puncte ale suprafeţei cercetate aici au fost găsite materiale ceramice sporadice atribuite unei locuiri sezoniere de la începutul epocii bronzului, materiale socotite de factură nouă pentru BT din Moldova.

E. *Ursulescu/Manea 1981,* 173 şi nota 32.

23. PODURI (com. Poduri, jud.Bacău).

A. Săpături: colectiv condus de D. Monah (1979 - până în prezent, cu unele întreruperi).

B. Pe un pinten desprins din "Dl. Ghindaru", pe teritoriul fostului sat Rusăeşti, la locul "Între Pâraie", pe terasa de pe malul drept al Tazlăului Sărat.

C. Din săpăturile întreprinse în cunoscutul *tell* cucutenian de aici provin şi fragmente ceramice cu analogii evidente în Jig şi Schn B (pl. XXXIII/4-5; LIII/2).

D. Muzeul de Istorie Piatra Neamţ (inv. 13 978, 14 447, 14 449, 19874).

E. Inf. D. Monah; *Dumitroaia 2001a,* 42-44, pl. 36/4-5.

24. PROHOZEŞTI (com. Poduri, jud. Bacău)*.

A. Cercetări de suprafaţă: colectiv (D. Monah, Dr. Popovici, Gh. Dumitroaia, Şt. Cucoş, A. Bujor - 1984-1985).

B. Pe capătul de nord al "Dl. Bisericii", la circa 800 m de cunoscuta staţiune de pe "Dl. Ghindaru".

C. În acest punct a fost identificată o aşezare atribuită de autorii cercetării, pe baza ceramicii, BT.

E. *Monah et al. 1987,* 14; inf. D. Monah.

25. TÂRPEŞTI (com. Petricani, jud. Neamţ).

A. Sondaj: R. Vulpe (1938); săpături: S. Marinescu-Bîlcu (1959-1968).

B. La nord-nord-est de sat, pe o terasă mijlocie de pe stânga pârâului Topoliţa, în punctul "Râpa lui Bodai".

C. Aşezare cu mai multe straturi arheologice. Orizontul BT este reprezentat de resturi de locuire GT împrăştiate pe întreaga suprafaţă săpată, fără a forma un nivel cultural propriu-zis, 4 sau 5 morminte de înhumaţie cu inventar ceramic şi metalic situate în perimetrul aşezării (v. fişa lor, la secţiunea II.b.2., nr. 7) şi un topor plat de bronz (?) de tip Randleistenbeile descoperit fortuit în zona "Râpa lui Bodai" (fişa, la secţiunea III.b.2., nr. 20). Printre recipientele ceramice se recunosc amfore şi amforete, străchini şi castroane, oale şi borcane, un askos, o ceaşcă cu două torţi. Decorul constă din impresiuni amplasate pe buza şi umărul vaselor, brâie în relief în diferite combinaţii (inclusiv vălurite sau segmente scurte amplasate orizontal), barbotina (rar), incizii în "X". Nu există şnur şi nici pictură. Un fragment ceramic are analogii în ceramica amforelor sferice. În afara recipientelor

din lut ars, aşezării din BT i-au mai fost atribuite fusaiole de diferite forme, unele ornamentate, linguri de lut, figurine antropomorfe, un topor plat din silex.

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (amforeta din M 2: inv. 5643; figurine antropomorfe, ceramică); Muzeul de Istorie din Piatra Neamţ (inv. 6639, 7826, 7895, 8056, 8060).

E. *Matasă 1940,* 24, fig. 30/stânga sus; *Marinescu-Bîlcu 1962a,* 236, 240, fig. 7/15, 16; *Eadem 1968,* 396, 416, 418, fig. 12/2-5; *Eadem 1981,* 95-101, fig. 208/3-11; 209-210; 211/4-9, 11-13; 212-213; la noi, pl. XX/7-8; XXI-XXIII; XLIX/1, 2c; L/1-3; LI). Dintr-o eroare, fragmentul de la noi, pl. XXI/1=L/3c, apare la *Dumitroaia 2000,* fig. 38/2 ca provenind de la Mihoveni-"Cahla Morii".

26. ŢIGĂNEŞTI (com. Vultureni, jud. Bacău).

A. Săpături: M. Florescu, V. Căpitanu (1962-1966).

B. Pe teritoriul satului, în punctul "Cetăţuia".

C. Ca provenind din săpăturile efectuate aici, am identificat fragmente ceramice din BT, de atribuit MA (pl. XXV/3; XXVI/6).

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău.

E. *Căpitanu/Ursachi 1979,* 136; inedit.

27. VĂLENI-PIATRA NEAMŢ (jud. Neamţ).

A. Săpături: C. Matasă (1938), H. Dumitrescu (1942); Şt. Cucoş, D. Monah (1974-1977).

B. În punctul "Cetăţuia", pe o terasă a Bistriţei, la 3 km sud-est de Piatra Neamţ.

C. Printre materialele rezultate din săpăturile în acest punct există şi câteva fragmente ceramice cu analogii în GT.

D. Muzeul de Istorie din Piatra Neamţ (inv. 5867).

E. *H. Dumitrescu 1950,* fig. 18/5; la noi, pl. XVIII/7-9, inedit.

28. VERMEŞTI (suburbie a oraşului Comăneşti, jud. Bacău).

A. Sondaj/săpături: Petre Prohozescu, T. Tăzlăoanu (1967); D. Monah (1971-1972).

B. Pe platoul "Dl. Cetăţuia", situat în marginea nordică a Vermeştilor, în dreapta şoselei Comăneşti-Moineşti.

C. În perimetrul aşezărilor neo-eneolitice de aici au apărut şi fragmente ceramice de factură Jig (pl. XXXIII/1, 3), împreună cu care s-a descoperit o dăltiţă-sulă din bronz (?) (L. 7,4 cm; l. tăiş 1,5 cm) (pl. XXXIII/2).

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (inv. dăltiţă, nr. 12 352).

E. Inf. D. Monah; inedit.

II. Complexe funerare

IIa. Morminte tumulare (v. harta 4)

1. BOLOTEŞTI (com. Boloteşti, jud. Vrancea).

A. Săpături (E): C. Buzdugan, V. Bobi, A. Paragină, N. Cernea (1983-1985).

B. Cele două movile cercetate făceau parte din grupul tumular "Movilele Vrancei" situat pe terasa superioară a râului Putna, între comunele Jariştea şi Boloteşti, de-o parte şi de alta a şoselei Focşani-Vidra.

C. *Mov. 1* (săpături: C. Buzdugan, V. Bobi, A. Paragină - 1983) conţinea 4 morminte de înhumaţie cu sau fără inventar ceramic a căror datare depăşeşte foarte probabil cadrul BT, fiind de plasat în perioada BM (posibilă apartenenţă la CCMB) sau, eventual, a BTz.

Mov. 2 (săpături: C. Buzdugan, V. Bobi, N. Cernea - 1984-1985): la 4 km sud de Boloteşti, în dreptul bornei kilometrice 14 Focşani-Vidra; formă rotundă, î. 3 m, D. 29-30 m.

M 5 - în partea estică a tumulului, la adîncimea de 1,70 m. *Groapa:* ovală. *Schelet:* parţial păstrat, probabil de copil, în poziţie chircită, orientat E-V. *Inventar:* borcan din pastă fină, cu umăr carenat.

M 7 - la adâncimea 1,50 m. *Groapa:* dreptunghiulară cu colţurile rotunjite. *Schelet:* culcat pe stânga (grupa II sau III - Jarovoj), orientat VNV-ESE. Ocru roşu: bulgări în dreptul picioarelor. *Inventar:* în zona capului - împungător os; lângă coloana vertebrală - pahar cu decor din crestături; în dreptul oaselor frontale - vas borcan. În preajma mormântului, în partea sa de sud: fragmente ceramice de la un vas, spart probabil ritual (tabelul VII/6-8).

M 9 - în partea de est-sud-est a movilei, la adâncimea de 1,70 m. *Groapa:* dreptunghiulară cu colţurile rotunjite. *Schelet:* adult, chircit pe stânga (apropiat variantei 53/grupa III - Jarovoj), orientat NNE-SSV. *Inventar:* în dreptul frunţii - vas tip amforetă, cu decor incizat; în dreptul antebraţelor - căniţă cu toartă supraînălţată, decorată pe corp cu striuri oblice paralele. În preajma mormântului, spre sud: fragmente ceramice de la un vas, spart probabil ritual (tabelul VII/9-11).

M 10 - în partea de vest a tumulului, la adâncimea de 1,40 m. *Groapa:* rectangulară cu colţurile mult rotunjite. *Schelet:* prost păstrat, probabil chircit pe spate, cu înclinare pe stânga (grupa II - Jarovoj), orientat VSV-ENE. Ocru roşu: lângă oasele picioarelor. *Inventar:* lângă ceafă - vas cu corp bombat, decorat cu incizii oblice şi "pastile" dispuse simetric (tabelul VII/3-4).

M 12 - în partea de sud-vest a tumulului, la adâncimea de 3,20 m. *Groapa:* rectangulară cu colţurile rotunjite. *Schelet:* copil, doar câteva oase. *Inventar:* în colţul de nord-est al gropii - două vase, un borcan cu decor incizat şi o cupă mică, tronconică (tabelul VII/5).

Reconstituirea modului de ridicare a movilei şi succesiunea mormintelor se pot preciza numai în linii mari. Nu se exclude ca mormântul cel mai vechi al tumulului să fie M 4, ale cărui elemente de ritual îl apropie de complexele grupei HadŽider. M 5 - pahar cu analogii la Zăbala şi în locuirea veche a BT de la Bogdăneşti; M 7, 9, 10, 12 - MVB; alte morminte au putut aparţine CCMB (M 14 - în cistă de piatră); M 8 - are ca inventar un vas M Ic2; M 11 şi 15 sunt medievale. M 2, 3, 6, 13 sunt greu de încadrat cultural şi cronologic.

D. Muzeul de Istorie, Focşani.

E. *Buzdugan/Bobi/Paragină 1986; Buzdugan/Bobi/Cernea 1987.*

2. BROŞTENI (com. Drăguşeni, jud. Suceava).

A. Sondaj: Dim. Drăguşeanu (1920).

B. Movila sondată se afla în grădina unui locuitor, aproape de drumul ce duce la satul Uda-Tătăruşi (jud. Iaşi). În acelaşi punct, la numai câţiva metri, se afla o altă movilă.

C. La adâncimea de 1,80 m: un mormânt de înhumaţie. *Schelet:* culcat pe stânga "cu genunchii aduşi spre gură", orientat N-S, aşezat pe un "pod de piatră alcătuit din stânci destul de mari". *Inventar:* o oală de dimensiuni mici în care s-ar fi aflat oase de pasăre şi un pandantiv de tâmplă spiralat (1,5 rotiri) din sârmă subţire de argint de secţiune rectangulară (tabelul XII/11-12). Apartenenţă probabilă: CI(C/T).

D. Muzeul "I. Irimescu", Fălticeni.

E. *Ciurea 1931,* 25 (nu aminteşte de pandantivul spiralat; V. Ciurea avea în vedere să publice un studiu special dedicat acestui mormânt); *Berciu 1942a,* 10; *Petrescu-Dîmboviţa 1950a,* 117-118, fig. 1/c,d; *Zirra 1960,* fig. III/7, pct. 6 din catalog.

3. CHERSĂCOSU (com. Duda-Epureni, jud. Vaslui).

A. Descoperire întâmplătoare. Sondaj de salvare: Vicu Merlan (1994).

B. În dreptul staţiei de autobuz Chersăcosu, pe partea dreaptă a drumului Iaşi - Albiţa - Huşi.

C. Movilă distrusă în proporţie de 80 %. S-a păstrat doar partea nord-vestică a ei.

M 2 (tabelul XII/3) - la 3,30 m NV de centrul presupus al movilei şi adâncimea de 3 m de la suprafaţa movilei. *Groapa:* dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (1,10 x 0,65 x 0,60 m), îngustată spre fund, acoperită cu o lespede din calcar prelucrată (stelă primitivă), parţial păstrată, de formă iniţial probabil dreptunghiulară (dimensiuni actuale: 0,48/0,84 x 0,86 x 0,16/0,20 m) (tabelul XII/4). Pe pereţii gropii: urme de var. *Scheletul:* chircit pe spate (varianta 11/grupa I - Jarovoj), picioarele căzute spre dreapta, orientare VNV-ESE, ocru pe oasele

craniului. Fără inventar, cu excepţia unui os provenind de la un cubitus de pasăre. În legătură probabilă cu acest mormânt: resturile unui rug (vetre), descoperite în mantaua tumulului, în apropierea lui M 2, dar la 0,50 m deasupra sa.

M 2 - tumular secundar (?), CI(C).

E. *Merlan/Burtănescu/Al. Comşa 2001.*

F. 1. M 2 - copil (3-4 ani).

2. Determinare antropologică: Al. Comşa (Institutul Român de Tracologie).

4. CORLĂTENI I (com. Corlăteni, jud. Botoşani).

A. Săpături (P): E. Comşa (1949) - T.1; E. Moscalu (1987-1988) - T.2 .

B. Pe Dl. Stadole, la nord-nord-est de sat, în apropierea locului numit "La Cîrnu".

C. Grup tumular format din cinci movile, dintre care s-au cercetat două.

Mov. I (1949) - amplasată la capătul de nord-vest al şiragului de movile; î. 2 m, D. aproximativ 32 m. În manta: fragmente ceramice cucuteniene, bucăţi de lipitură, oase fragmentare de animale, urme de bârne putrezite şi arse; în pământul de umplutură a două morminte (neprecizate): fragmente ceramice probabil Cucuteni B. Tumul ridicat în mai multe etape (trei?). Numerotarea mormintelor se va face, cf. *E. Comşa 1982.*

M 2 - aproximativ în centrul movilei, groapa suprapunea parţial camera funerară a M 1. *Groapa:* formă rectangulară, cu colţurile mult rotunjite şi laturi neregulate. *Schelet:* întins, orientat N-S, acoperit cu o împletitură care avea lângă marginea ei estică o dungă de culoare neagră. Ocru roşu: presărat pe cadavru. Fără inventar.

M 3 - săpat de la suprafaţa nivelului preistoric. *Groapa:* formă aproape ovală (1,60 x 1,30 x 0,50 m), spre fund, margini rotunjite. *Schelet:* depus oblic faţă de axul lung al gropii, chircit pe spate (grupele I sau II - Jarovoj), orientat NNE-SSV. Ocru roşu: presărat pe cadavru. Pe fundul gropii: o rogojină. Fără inventar.

Cel mai vechi mormânt al movilei: M 1 (a avut o movilă proprie - î. 1 m, D. 10 m - deasupra căreia s-a pus un strat subţire de lut), care se atribuie MŽVB.

M 2 - probabil tumular secundar I (cu manta proprie - depusă asimetric în raport cu movila cea mai veche - deasupra căreia a fost pus de asemenea un strat subţire de lut), MSÎ (se datează spre sfârşitul perioadei de tranziţie); M 3 - CI (C/T).

Mov. II (1987-1988) - cercetată prin intermediul a 7 şanţuri paralele (21,5 x 1,25 m), cu păstrarea unor martori de 0,50 m, suprafaţa cercetată fiind de 190 m^2. În manta: fragmente ceramice Cucuteni A-B sau B şi un amnar de fier.

M 1 - situat periferic, cu groapa săpată de la nivelul solului vechi. *Schelet:* chircit pe stânga, fără inventar. Este semnalată prezenţa ocrului roşu.

M 1 - socotit de autorul săpăturii ca aparţinând CI.

E. *Nestor et al. 1950,* 31-32; *E. Comșa 1982; Moscalu 1989a,* 67; *Moscalu/Ungureanu 1989,* 2.

F. 1. M 3 / T.I - adolescent (14-16 ani).

M 1 / T.II - infans II.

2. *Haas/Maximilian 1958,* 136, tab. Ia; *Moscalu/Ungureanu 1989,* 2.

5. CORLĂTENI II (com. Corlăteni, jud. Botoșani).

A. Săpături (P): R.Vulpe și colaboratorii (1952).

B. În punctul cel mai proeminent al Dl. Cetății, pe muchia unei coaste râpoase, la 80 m vest de drumul care urcă din sat spre cetate.

C. Tumulul cercetat - î. 2 m, D. 50 m; marginea sud-vestică distrusă prin eroziune. În manta: artefacte silex și fragmente ceramice cucuteniene. În partea de nord-est a movilei, la baza mantalei (adâncimea de 1,40 m): o vatră patrulateră (0,80 x 1 m), orientată V-E, acoperită cu puțină cenușă, urme slabe de arsură, oase calcinate, în jurul căreia s-au descoperit fragmente ceramice de la o cupă pe picior lobat (forma, la *Roman 1986a,* fig. 5/5 a-d) (unul din fragmente a avut în interior urme de ocru roșu) și un gratoir dublu. Complexul a putut avea legătură cu M 1 și cu perioada ridicării movilei.

M 1 - în partea de sud-vest a movilei. *Groapa:* dreptunghiulară (2,03 x 1,06 m), umplută cu pământ înainte de ridicarea tumulului. *Schelet:* chircit pe spate (probabil varianta 7/grupa I - Jarovoj), picioare pe dreapta, orientat SV-NE. Ocru roșu: presărat pe fundul gropii și schelet (mai gros în preajma genunchilor și în jurul capului); bulgări mici și mari - lângă umărul drept și palma dreaptă. O țesătură (împletitură) a acoperit probabil scheletul în timp ce peste umplutura gropii mormântului au fost sesizate - pe o arie de 10 x 10 m - urme ale unei împletituri (rogojini) de papură. Fără inventar.

M 2 - în sfertul sud-estic al movilei, adâncimea 0,37-0,50 m. *Groapa:* probabil rectangulară (0,60 x 0,50 m), orientată SSE-NNV, acoperită cu pete ocru. Mici fragmente osteologice umane, răvășite.

M 1 - probabil tumular principal, CI(C); M 2 - CI (?).

D. Institutul de Arheologie, București.

E. *D. Tudor et al. 1953,* 408-415, fig. 13-17.

F. 1. M 1 - talie 173 cm.

6. COTÂRGACI I (com. Roma, jud. Botoșani).

A. Săpături: E. Moscalu (1985-1986).

B. La 100-200 m de marginea est-sud-estică a satului, pe partea dreaptă a șoselei Cotârgaci-Roma, în zona livezii intensive.

C. Cercetați 4 tumuli înșirați paralel cu șoseaua.

Mov. 1 - î. 1,05 m, D. circa 25 m. Ridicat într-o singură etapă.

M 1 - în centrul movilei, groapa săpată probabil de la nivelul antic. *Groapa:* dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (1,45 x 0,90 x 1 m). *Schelet:* chircit pe spate (varianta 8/grupa I - Jarovoj), picioarele pe stânga, orientat SV-NE. Craniul, oasele mâinilor şi picioarelor: culoare roşiatică. Fără inventar.

M 1 - tumular principal, CI(C).

Mov. 2 - la 100 m vest de mov. 1, î. 0,50 m, D. circa 20 m. Ridicat într-o singură etapă.

M 1 - în partea centrală a movilei. *Groapa:* formă ovală (1,75 x 0,65 x 1 m). *Schelet:* chircit pe stânga (cu uşoară înclinare pe spate), orientare N-S. *Inventar:* în spatele capului - jumătatea inferioară a unui vas.

M 1 - tumular principal; apartenenţă incertă la epoca BT (*Moscalu 1989b,* 124, îl atribuie, fără a folosi totuşi argumente convingătoare, culturii Komarów sau culturii Noua).

Mov. 3 - î. 0,80 m, D. circa 25 m. Tumul cenotaf (?). În manta: un fragment Cucuteni A-B sau B şi unul cu brâu alveolar, precum şi două lame silex. Apartenenţa la BT posibilă.

Mov. 4 - la 300 m vest de movila 2, î. 0,90 m, D. 23 m. În manta: un fragment ceramic Cucuteni A-B sau B şi o aşchie silex. Ridicat într-o singură etapă.

M 1 - în centrul movilei. *Groapa:* dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (2,15 x 1 x 0,60 m). *Schelet:* chircit pe spate (varianta 11/grupa I - Jarovoj), picioarele pe stânga, orientat SV-NE. Ocru roşu: o grămăjoară sub humerusul stâng; oasele colorate în brun roşcat. Fără inventar.

M 1 - tumular principal, CI(C).

E. *Moscalu 1989b,* 117-118, fig. 1; 6; 7/1, 5-7, 10, 12.

F. 1. M 1/mov. 1 - individ sex masculin, adult I (22-25 ani), statură înaltă (talie: 179 cm).

M 1/mov. 2 - individ sex masculin, matur (peste 50 ani), talie supramijlocie, protoeuropoid gracilizat.

M 1/mov. 4 - individ sex masculin, adult (peste 30 ani), statură înaltă (talie: 174 cm), fond protoeuropoid cu elemente nordoide.

2. *Perianu 1989,* 147-150.

7. COTÂRGACI II (com. Roma, jud. Botoşani).

A. Săpături: E. Moscalu (1985-1986).

B. Lângă livada veche din sat, la 600 m vest de grupul de tumuli nr. 1-4.

C. Grup tumular din care s-au cercetat două movile (nr. 5 şi 6), situate la circa 100 m distanţă între ele.

Mov. 5 - î. 0,75 m, D. circa 20 m. Tumul ridicat într-o singură etapă.

M 1 - în centrul movilei. *Groapa:* dreptunghiulară cu colțurile rotunjite (2,25 x 1,50 x 0,80 m). *Schelet:* chircit pe spate (varianta 12/grupa I - Jarovoj), picioarele pe stânga, orientat SV-NE. Oase colorate roșiatic. Fără inventar.

M 1 - tumular principal, CI(C).

Mov. 6 - î. 1,10 m, D. 25 m. În manta: un fragment ceramic, un silex, un topor neo-eneolitic din tuf vulcanic. Tumul ridicat, cf. autorului săpăturii, într-o singură etapă.

M 1 - *Groapa:* dreptunghiulară cu colțurile rotunjite (1,40 x 0,70 x 0,60 m). *Schelet:* chircit pe spate (varianta 11/grupa I - Jarovoj), picioarele pe dreapta, orientat SV-NE. Oasele aveau culoare roșiatică. Fără inventar.

M 2 - *Groapa:* dreptunghiulară cu colțurile rotunjite (2 x 1 x 1 m). *Schelet:* chircit pe spate (varianta 22/grupa I - Jarovoj), picioarele pe dreapta, orientat SV-NE. Oasele aveau o culoare brun-roșcată cu pete negre. Fără inventar.

M 3 - *Groapa:* dreptunghiulară cu colțurile mult rotunjite (2 x 1,55 x 0,65 m). *Schelet:* chircit pe spate (varianta 12/grupa I - Jarovoj), picioarele pe stânga, orientat V-E. Oasele au o culoare roșiatică. Fără inventar.

M 1-3 - tumulare principale (cf. modului de constituire a necropolei presupus de descoperitor), CI(C).

E. *Moscalu 1989b,* 118-120, fig. 2; 3; 4/1; 7/2-4, 8, 9, 13.

F. 1. M 1/mov. 5 - individ sex feminin, matur (peste 45 ani).

M 1/mov. 6 - copil, infans II (8-9 ani).

M 2/mov. 6 - individ sex masculin, adult (25-30 ani), statură înaltă (177 cm), protoeuropoid cu elemente nordoide.

M 3/mov. 6 - individ sex masculin, matur (peste 35 ani), statură 174 cm.

2. *Perianu 1989,* 150-152.

8. COTÂRGACI III (com. Roma, jud. Botoşani).

A. Săpături: E. Moscalu (1985-1986).

B. Pe dealul din dreapta pârâului care curge prin sat, spre cătunul La Bucovineni, pe drumul care duce la Cătămărăşti.

C. Grup de doi tumuli izolați (nr. 7 şi 8).

Mov. 7 - î. 1,30 m; D. 20 m. În manta: un vas de formă şi cu decor (Moscalu 1989b, fig. 8/1; desenul corect, la noi, tabelul XVI/4) specific CC.

M 1 - în centrul tumulului. *Groapa:* dreptunghiulară cu colțurile rotunjite (1,50 x 1,75 x 0,60 m). *Schelet:* chircit pe spate (varianta 11/grupa I - Jarovoj), picioarele pe dreapta, orientat SV-NE. Fără inventar.

M 1 - tumular principal, CI(C). Vasul din manta a fost atribuit de descoperitor culturii Komarów, deşi recunoştea că nu a găsit în bibliografia privind această cultură "piese identice" (ca formă şi decor) cu oala de la Cotârgaci (*Moscalu 1989b,* 122). Lui *Dumitroaia 2000,* 149, i se pare discutabilă atribuirea

vasului din T.7 culturii Komarów şi afirmă că ornamentul "aminteşte mai mult sistemul de decorare al vaselor culturii Wietenberg".

Mov. 8 - la 200 m est de movila 7, î. 0,65 m, D. circa 19 m. În manta: un topor perforat din rocă marnoasă (pl. XXXIX/1). Tumul ridicat într-o singură etapă.

M 1 - aproximativ în centru, groapa săpată probabil de la nivelul antic de călcare. *Groapa:* dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (2,20 x 1,20 x 0,50 m). Mormânt dublu: primul schelet, adult, chircit pe spate (varianta 11/grupa I - Jarovoj), picioarele pe dreapta, orientat SV-NE; al doilea, copil, în stânga adultului, pe spate (picioarele nu s-au păstrat), faţa în sus, orientat SV-NE. Fără inventar.

M 1 - tumular principal, CI(C).

D. Muzeul Judeţean Botoşani (vas: nr. inv. 10 871; topor: nr. inv. 10 876).

E. *Moscalu 1989b,* 120-121, fig. 4/2; 5/1; 8/1, 4.

F. 1. M 1/mov. 7 - individ sex feminin, adult (peste 22 ani), statură înaltă (166 cm), protoeuropoid.

M 1/mov. 8 - individ sex masculin, matur (spre 60 ani), protoeuropoid cu elemente nordoide; copil, infans II (8-9ani).

2. *Perianu 1989,* 152-153.

9. COTÂRGACI IV (com. Roma, jud. Botoşani).

A. Săpături: E. Moscalu (1985-1986).

B. Pe acelaşi deal cu movilele 7 şi 8, dar la 2 km vest în dreapta drumului care duce de la Cotârgaci la Popeni.

C. *Mov. 9* - î. 1,40 m, D. 28 m. Tumul ridicat într-o singură etapă.

M 1 - aproximativ în centru. *Groapa:* dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (adâncime 0,60 m), orientată NE-SV. În groapă doar câteva oase, de culoare roşiatică.

M 1 - tumular principal, posibilă apartenenţă la CI.

E. *Moscalu 1989b,* 121, fig. 5/2.

F. 1. M 1/mov. 9 - individ sex masculin, adult I (21-25 ani), statură înaltă (176 cm).

2. *Perianu 1989,* 153.

10. CRASNALEUCA (com. Coţuşca, jud. Botoşani).

A. Săpături: L. Dascălu (1991-1992).

B. Punctul "Drumul Morii".

C. Printre mormintele aparţinând necropolei Nouă descoperite aici se evidenţiază în mod evident M 24, ce a conţinut 4 indivizi, din care unul, de adult (probabil bărbat), s-a aflat în poziţie chircită pe spate (varianta 1/grupa I-Jarovoj).

Alături de el şi având aceeaşi orientare est-sud-estică au fost depuşi doi indivizi chirciţi pe dreapta. Ultimul schelet, de infans I, era situat la picioarele personajului din mijloc (femeie?). Această înmormântare a putut aparţine CI, fiind iniţial acoperită probabil de o movilă, aplatizată cu timpul. Cimitirul Noua s-a constituit ulterior, eventual, în jurul acestui tumul.

E. *Dascălu 1994,* 145, fig. X/dreapta jos.

11. DRĂGUŞENI (com. Drăguşeni, jud. Botoşani)*.

A. Cercetare de suprafaţă: A. Crîşmaru.

B. La circa 4 km nord de Drăguşeni, pe culmea unui deal, pe stânga drumului ce duce spre satul Codreni.

C. Pe partea sudică a unei movile aflată în acest punct, denumită "Movila din Sărături" (î. 1,5 m; D. circa 60 m), lucrările agricole au scos la iveală resturile unei locuinţe Cucuteni A-B, resturi care se întind şi sub movilă. Spre poalele acesteia, la 0,30-0,40 m adâncime, au fost observate fragmente mici de putregai lemnos scoase la iveală de arăturile adânci, care provin probabil de la acoperişul unui mormânt. CI (?).

E. *Crîşmaru 1977,* 105-105, 125.

12. ERBICENI (com. Erbiceni, jud. Iaşi).

A. Sondaj: M. Dinu (1968).

B. Pe colina "Dl. Mănăstirea", într-un punct situat pe marginea de vest a dealului, la 800 m sud de aşezarea de pe "Dl. Sărăturilor".

C. Tumulul sondat: î. 0,80 m; D. 16 m. Sub tumul: resturile unei locuinţe "Horodiştea-Erbiceni", de tipul colibelor, cu vatră.

M 1 - la câţiva metri est de centrul movilei, uşor adâncit în solul de locuire. *Groapa:* protejată de o construcţie uşoară din lemn. *Schelet:* chircit pe spate (probabil varianta 17/grupa I - Jarovoj), picioarele pe dreapta, orientat, cf. Dinu 1974, fig. 4, SSE-NNV. Fără inventar.

M 2 - *groapă* ovală. *Schelet:* culcat pe dreapta, orientat spre ENE. Fără inventar.

M 1 - tumular principal (?), CI(C); M 2 - BT târziu sau, mai probabil, BM.

E. *Dinu 1974,* 264, fig. 4; Id. 1977, 105-106; Id. 1978, 8-9.

13. GALAŢI - CARTIERUL "DUNĂREA".

A. Săpături (E): M. Brudiu, I. Limbidis (1976).

B. Terasa înaltă de la confluenţa Siretului cu Dunărea, în cartierul "Dunărea" al oraşului Galaţi.

C. Movila cercetată în acest punct: formă oval neregulată, î. 1,70 m, D. 33 x 30 m. În jurul movilei: un şanţ circular (lăţ. 0,80/1 m, adâncime 0,60 m). În manta descoperite: un vârf din silex şi o dăltiţă-sulă din bronz (?).

M 2 - în partea de sud a movilei. *Groapă:* ovală. *Schelet:* poziţie chircită (varianta 46/grupa III-Jarovoj), orientat S-N. *Inventar:* în dreptul feţei - două vase, din care unul cu corp sferoidal şi două torţi, din care una ruptă, cu orificii verticale şi o cupă tronconică (tabelul XII/25, 26).

M 4 - în partea de sud-vest a movilei, la adâncimea de 0,80 m. *Schelet:* reînhumat. Inventar: o cupă tronconică.

M 5 - în partea de sud-sud-est a movilei, la adâncimea de 0,85 m. *Schelet:* chircit pe spate, picioarele spre stânga, orientat ENE-VSV. Fără inventar.

Modul de constituire a necropolei şi succesiunea mormintelor sunt dificil de precizat. După cum se pare, construcţia pentru care s-a ridicat tumulul este groapa - cenotaf (?) de formă trapezoidală din centrul său (CI?); tot din perioada înălţării movilei mari datează şi şanţul din jurul ei. Dacă M 2 - CI(T) - a avut o movilă mică deasupra, aşa cum afirmă descoperitorul, atunci acesta este mai vechi decât mormântul cenotaf, a cărui manta a acoperit tumulul presupus ca ridicat deasupra M 2. M 4-5 CI? Nu excludem ca din grupul de morminte suprapuse (M 6-8), unul (-ele) să fie datat (-e) în aceeaşi perioadă. Alte morminte din tumul aparţin CCMB, altele sunt mai târzii.

D. Muzeul Judeţean de Istorie Galaţi (vf. silex: nr. inv. 11436; dăltiţa-sulă din metal: nr. inv. 11 437; cupa-borcan cu torţi din M 2: nr. inv. 11 431; cupa tronconică din M 2: nr. inv. 11 432; cupa din M 4: 11 433).

E. *Brudiu 1987,* 242-247, fig. 1 b; 5/4; 7/5-7.

F. Pentru acest tumul există o dată ^{14}C (Bln-2510: 3400±150 B.P.; cal. în domeniul lui 1s: 1900-1520 B.C. şi în cel al lui 2 s: 2133-1410 B.C.; materialul din care provine proba: cărbune, v. *Mantu 1995,* anexa 2, nr. 125; la *L. Nikolova 1999,* tab. A, 406, cal. 1s: 1890-1520 B.C. şi cal 2 s: 2150-1350 B.C), însă nu este precizat complexul din care provine proba datată. Probabil însă că este vorba de M 8, singurul mormânt în care s-a descoperit cărbune. Datarea trimite mai degrabă spre BM şi/sau eventual, BTz şi este compatibilă cu cea aşteptată, pe criterii arheologice, pentru M 8.

14. GLĂVĂNEŞTII VECHI (azi Glăvăneşti, com. Andrieşeni, jud. Iaşi).

A. Săpături (E, P): I. Nestor şi colaboratorii (1949-1950).

B. La circa 1 km vest-sud-vest de sat, pe un martor de eroziune din terasa inferioară de pe partea dreaptă a Jijiei, în punctul numit "La Ghilitoare".

C. Grup tumular format din cinci movile, în perimetrul căruia, prin săpături arheologice, au fost depistate mai multe niveluri de locuire (Criş, ceramică liniară, Precucuteni, Cucuteni B, Hallstatt, sec. III-II î. Hr., Sântana de Mureş), care se

suprapun parțial și mai multe morminte plane din epoci diferite. Stratigrafic, s-a constatat că tumulii au fost înălțați ulterior locuirii cucuteniene.

Mov. I - 1949 (E: 1949-1950): î. 1,60 m; D. circa 31 m. Sub movilă: strat cu urme de locuire ale purtătorilor culturii ceramicii liniare și resturile unei locuințe mari Cucuteni B. Mormintele au fost numerotate cf. *E. Comșa 1987,* 369, nota 7.

M 3 - în partea de sud-est a tumulului, la adâncimea de 1,92 m. *Schelet:* întins pe spate (poziția picioarelor nu s-a putut preciza), orientat SSV-NNE. Pe fundul gropii: strat de ocru roșu; pe oase, urme de ocru. *Inventar:* lângă cap, o cupă scundă.

M 5 - aproximativ în centrul movilei, groapa "săpată înainte de înălțarea movilei". *Groapa:* rectangulară cu colțurile rotunjite (2,25 x 1,25 m), acoperită în lung cu bârne. *Schelet:* chircit pe spate (varianta 11/grupa I - Jarovoj), picioarele pe stânga, orientat VSV-ENE. Pe oase: mult ocru roșu, mai ales pe craniu și la picioare. Cadavru depus pe o rogojină ce avea pe laturile lungi câte două benzi negre paralele; pe cap: urme de frunziș (?). Fără inventar.

M 6 - în partea de sud-est, groapa săpată în pământul viu. *Schelet:* la 2,10 m adâncime, chircit pe spate (grupa I - Jarovoj), picioare pe stânga, orientat NE-SV. Pe fund: strat ocru; pe oase: urme de ocru. Deasupra stratului de ocru, așternută o împletitură. Fără inventar.

M 8 - în manta, în partea de sud-sud-est, la adâncimea de 1,15 m. *Schelet:* parțial deranjat de M 7, chircit pe stânga, orientat SV-NE. Pe oase: slabe urme de ocru roșu. Fără inventar.

M 9 - aproximativ în centru. *Groapa:* acoperită cu bârne, săpată în parte prin manta și care ajungea la pământul viu. *Schelet:* aproape complet putrezit, probabil chircit pe spate (variantele 11-13/grupa I - Jarovoj), picioarele pe dreapta (?), orientat NV-SE. Sub schelet: o rogojină. Fără inventar.

M 10 - aproximativ în centru, groapa "săpată înainte de înălțarea movilei". *Groapa:* rectangulară, cu o latură parțial arcuită (1,77 x 0,87 m). *Schelet:* chircit pe stânga (varianta 50/grupa III - Jarovoj), orientat ESE-VNV. În dreptul bazinului: ocru galben. *Inventar:* sub craniu, inel buclă spiralic din bronz (cf. *Al. Vulpe 1974,* 246 - Sn 1,55 %), doi butoni cu tortiță din bronz (cf. *Ibid.* - Sn 3,4 %); în groapă și o aşchie silex (tabelul XII/29-31).

M 12 - în partea de sud -est a movilei, în manta, la adâncimea de 1,56 m. *Schelet:* chircit pe stânga, (varianta 50/grupa III - Jarovoj), orientat VNV-ESE. Pe fund, sub oasele mâinilor și sub coaste: urme de țesătură (resturi de la îmbrăcăminte?). *Inventar:* în dreptul capului - o tibie animal, la creștet - un vas cu corp bombat și gât tronconic, decorat cu șnurul iar sub cap - o verigă aramă (?) cu capetele deschise.

M 13 - în partea de sud-sud-est a movilei, la baza ei. *Schelet:* putrezit în mare parte, întins (oasele picioarelor nu s-au păstrat), capul întors spre dreapta,

orientat NNE-SSV. Pe oase: mult ocru roşu, mai ales la mâna dreaptă. *Inventar:* în dreapta capului - o oală, cu suprafaţa exterioară netezită cu măturica (tabelul XVI/3); lângă cap - o "piatră plată, rotundă, tocită puţin" ("nicovală"?).

M 14 - în partea de sud-est a movilei, în manta, la adâncimea de 0,85 m. *Schelet:* prost păstrat, chircit moderat pe stânga, orientat NNV-SSE. Pe oase şi sub ele: urme de ocru roşu. Sub schelet: o ţesătură sau rogojină. Fără inventar.

M 15 - în partea de sud a movilei, groapa "săpată înainte de înălţarea movilei". *Groapa:* rectangulară, cu trepte (adâncimea 1,90), fundul - cu marginile uşor albiate. *Schelet:* chircit pe spate (variantă nouă a tipului 15/grupa I - Jarovoj, apropiată de varianta 18 şi notată de noi cu I A, v. tabelul IX), picioarele pe stânga, orientare VSV-ENE. Pe fund: strat subţire de ocru roşu iar pe oase, mai ales lângă craniu şi în preajma picioarelor, mult ocru roşu. Peste stratul de ocru: o împletitură pe care s-au sesizat câteva dungi albe. Inventar: în dreptul feţei - obiect de cupru (nit?) conic, cu 4 faţete şi resturile unui alt obiect (din lemn?).

M 16 - în partea de est-nord-est a movilei. *Schelet:* chircit pe spate cu înclinare pe dreapta (varianta 30/grupa II - Jarovoj), orientat NNV-SSE. Pe fund: strat de ocru roşu. Fără inventar (tabelul XII/14).

M 17 - în partea de sud-sud-est a movilei, groapa "săpată înainte de înălţarea movilei". *Groapa:* adâncă de 0,80 m, se îngusta spre fund. *Schelet:* chircit pe dreapta (grupa III - Jarovoj), orientat NNE-SSV. Pe fund: strat de ocru roşu; pe toate oasele: pete de ocru; sub cap: o grămăjoară ocru. Peste stratul de ocru a fost întinsă o împletitură. *Inventar:* lângă ceafă - un vas-cupă; pe piept - un pandantiv dintr-un dinte perforat de animal (tabelul XII/19-21). În aceeaşi groapă, dar la adâncime mai mică s-au aflat resturile unui alt schelet de copil de circa 1 an.

Reconstituirea modului de ridicare a movilei şi a succesiunii mormintelor este dificilă. Conform observaţiilor de teren (v. *E. Comşa 1987,* 376), unul dintre mormintele anterioare ridicării tumulului a avut o manta proprie. M 5 este probabil mormântul tumular principal (primar). Conform unei alte opinii (*Roman 1992a,* 103), M 5 şi 6 sunt cele mai vechi ale movilei, fiind construite înainte de ridicarea movilei.

În opinia noastră: M 5, 6, 9, 15 - CI(C); M 8, 14, 16, 17 - CI(T), dar pot fi şi mai târzii; M 13 - CC (cf. *Burtănescu 1996,* tab. II/nr.1); M 3, 10 pot aparţine CCMB; apartenenţa M 12 la epoca bronzului este nesigură şi având în vedere caracteristicile vasului de acolo socotim mai potrivită o datare în perioada hallstattiană - Belozerka sau cimerieni, etapa Cernogorovka).

Mov. II - 1949 (E: 1949): la 130 m sud-est de movila I-1949, formă ovală, î. circa 0,90 m, D. 30 x 20 m. Pe locul unde s-a înălţat movila: o depunere a ceramici liniare şi o pătură de pământ formată în timpul locuirii Cucuteni B din apropiere. Movila s-a ridicat în două etape. Mormintele sunt prezentate cf. numerotării *E. Comşa 1989a.*

M 1 - în centrul movilei. *Groapa:* trapezoidală, cu colțurile ușor rotunjite (1,80 x 1 m). *Schelet:* oase descompuse în parte, probabil chircit pe spate, picioarele pe dreapta (?), orientare, cf. planului movilei: *Ibid.,* fig. 2, pe direcție ENE-VSV. Pe oase: slabe urme de ocru roșu. Pe fundul gropii: întinsă o împletitură. Fără inventar.

M 2 - în centrul movilei, la baza și în mantaua movilei mici ridicată deasupra M 1, la 0,51 m adâncime. *Schelet:* descompus în mare parte, chircit accentuat pe stânga (probabil, varianta 48/grupa III - Jarovoj), orientat ENE-VSV. Fără inventar.

M 3 - în centrul movilei, groapa suprapunea parțial M 1. *Schelet:* la adâncimea 1, 17 m, prost păstrat, chircit pe stânga (varianta 51/grupa III - Jarovoj), orientat ENE-VSV. *Inventar:* de-o parte și de alta a craniului - două pandantive spiralice de tâmplă din bronz cu înveliș electron (1,5 rotiri), în dreptul feței - un vas amforă neornamentat (tabelul XII/22-24).

M 1 - tumular principal pentru o movilă cu î. 0,40 m, D. 13 m - CI (C?); M 3 - tumular secundar (cu manta proprie) - CI(T); M 2 - CI(T?) (poate fi și mai târziu).

Mov. IV - 1949 (P: 1949-1950): la circa 150 m sud de movila II-1949, î. 1,80 m, D. 43 m (inițial î. 1,20 m, D. 36 m); jumătatea vestică a movilei a fost distrusă de apele Jijiei. În pământul de umplutură al movilei s-au întâlnit fragmente ceramice Cucuteni B "de un caracter deosebit și nou", iar sub baza tumulului, resturi de locuire liniar-ceramică.

M 1 - în partea de est a movilei, în manta. *Schelet:* aproape complet descompus. În groapă: mult ocru roșu. Fără inventar.

M 2 - în partea de est a movilei. *Groapa:* aproximativ rectangulară, acoperită cu bârne dispuse longitudinal. *Schelet:* oase descompuse în mare parte, chircit pe stânga, orientat NNE-SSV. Pe oase: mult ocru roșu. Pe fund: întinsă o rogojină. Fără inventar.

În opinia noastră: M 2 - CI(T?), dar poate fi și CCMB timpuriu; M 1 - CI (?).

Mov. II - 1950 (P: 1950): î. 3 m, D. 44 m. Pe locul pe care a fost înălțată movila: două stațiuni suprapuse, una Precucuteni, cealaltă Cucuteni.

M 6 - în partea estică a movilei, "spre baza movilei mari". *Schelet:* deranjat, probabil în poziție chircită pe stânga, orientarea, cf. plan movilă *E. Cimșa 1985a,* fig. 1, NNE-SSV. Pe oase: urme de ocru. Fără inventar.

M 7 - în mantaua movilei, la adâncimea de 2, 17 m. *Schelet:* chircit pe spate (grupa I sau II - Jarovoj), picioare pe stânga, orientare NNV-SSE. Ocru roșu: presărat în strat pe fundul gropii, grămăjoare în dreptul capului, la cotul drept, între clavicula dreaptă și coaste. Fără inventar.

M 8 - în centrul tumulului, groapa săpată de la nivelul vechi al movilei. *Camera funerară:* dreptunghiulară, acoperită iniţial cu bârne deasupra cărora s-a întins un strat de nisip. *Schelet:* chircit pe spate (varianta 1/grupa I - Jarovoj), picioarele slab chircite, în romb, orientare VSV-ENE. Ocru roşu: presărat pe fundul gropii şi pe corp. Ocru galben: grămăjoare/pete sub torace şi lângă antebraţul drept. Fără inventar. În preajma gropii: mic rug (cenuşă şi cărbuni) şi grămăjoare de oase mici calcinate (de pasăre sau animale mici) având deasupra şi dedesubt nisip ars.

M 10 - în centrul tumulului, groapa a perforat movila de humă de deasupra M 8. *Schelet:* "la baza movilei", chircit pe stânga (varianta III C, cf. tipologiei noastre din tabelul IX), orientat VSV-ENE. Ocru roşu: puţin în dreptul bărbiei. Fără inventar.

M 11 (menţionat de *A. Florescu 1991,* 157, fig. 207/4 - pentru vas) - în zona centrală a movilei, la adâncimea de 3,22 m. *Schelet:* copil, o parte din oase răvăşite, culcat pe spate. *Inventar:* cupă tronconică cu suprafaţa netezită cu măturica.

În opinia noastră: M 8 - tumular principal (deasupra sa s-a ridicat o movilă de humă cu î. 0,70 m, D. 7 m), CI(C); M 7, 11 - CI, M 11 - poate aparţine şi CC; M 6 - CI (?), M 10 - poate CI(T)/CCMB; M 4 cu un vas specific CCMB.

D. Institutul de Arheologie Bucureşti.

E. *Nestor et al. 1950,* 28-31; *Nestor et al. 1951,* 64-66, fig. 12, pl. I; *Zirra 1960,* 98-102, 112, 114, 126, pct. 11 catalog; *E. Comşa 1985a;* Id. 1987; *Id. 1989a; Id. 1994.*

F. 1. *Mov. I - 1949:* M 3 - foetus (?)

M 5: femeie, matur I (20-30 ani).

M 6: infans I (circa 6 ani).

M 8: copil (circa 2 ani).

M 10: bărbat, matur I, craniu protoeuropoid (indice 73,5), talie 1,76 m.

M 12: copil (10-12 ani).

M 14: adult.

M 15: bărbat, 30-40 ani, talie 1,64.

M 16: bărbat, matur I (circa 30 ani), craniu dolicocran (indice 68,3), talie 1,45-1,48.

M 17: a. copil (circa 2 ani); b. copil (cca 1 an).

Mov. II - 1950: M 8 - femeie (la E. Comşa 1985a, 340 - bărbat), matur II (30-40 ani), talie 1,90 m.

M 10 - femeie, juvenis II, talie 1,56 m.

2. *Haas/Maximilian 1958; E. Comşa 1985a; Id. 1987.*

15. GRIVIŢA (com. Griviţa, jud. Galaţi).

A. Săpături (E): M. Brudiu (1986).

B. Punct neprecizat, în zona văii Gerului.

C. Au fost cercetate două movile (notate 314 şi 315) situate la distanţă de 150 m între ele.

Mov. 314 - formă rotundă, î. 1,60 m, D. 31 m. La 13 m de centrul movilei, pe latura de vest: o vatră "calcinată la roşu" cu D. 0,70 m şi grosimea 0,07 m. Tumul ridicat într-o singură etapă.

M 3 - în centrul movilei, săpat de la nivelul vechi de călcare. *Groapa:* construcţie cu cameră de intrare de formă rotundă (D. 3,20 m; adâncimea 0,80 m) şi cameră funerară propriu-zisă, de formă dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (adâncimea 1 m), orientată E-V. *Schelet:* răvăşit, autorul descoperirii crede că scheletul a fost chircit pe spate cu genunchii ridicaţi, capul la est. Ocru roşu: pe oase şi pe fundul gropii, în zona laturii ei de sud. Fără inventar. În marginea sudică a camerei de intrare, pe nivelul antic: o vatră "calcinată la roşu" cu D. 0,60 m.

M 3 - tumular principal, CI(C).

Mov. 315 - formă rotundă, î. 0,90 m, D. 30 m. Pe orizontul antic, sub movilă: o râşniţă din piatră (probabil, gresie), de formă oval neregulată, uşor albiată în centru, de grosime relativ mare (dimensiuni: 0,35 x 0,27 x 0,11 m). Tumul ridicat într-o singură etapă.

M 2 - la 4 m sud de centrul movilei. *Groapa:* dreptunghiulară cu colţurile drepte (1,70 x 1,40 x 0,50 m). *Schelet:* chircit pe spate (varianta 1/grupa I - Jarovoj), picioare în romb, orientat E-V. Ocru: la cap, la mâini, pe bazin şi la picioare. *Inventar:* în colţul nord-estic al gropii - cupă pe trei picioruşe, cu decor şnurat (pe suprafaţa exterioară : urme de afumătură); în stânga craniului - o strachină miniaturală în care se găsea ocru. Lângă colţul sud-estic al gropii: o vatră puternică (D. 0,70 m) (tabelul XII/5-7).

M 3 - la 1,5 m nord de M 2. *Groapa:* dreptunghiulară (1,40 x 1 x 0,20 m). *Schelet:* probabil copil, nu s-a păstrat (poate fi şi un cenotaf). Fără inventar.

M 2 - tumular principal, CI(C); M 3 - CI(C?).

D. Muzeul de Istorie Galaţi (răşniţa de sub mov. 315: nr. inv. 21 100; cupa şnurată: nr. inv. 21 098; strachina miniaturală: nr. inv. 21 099).

E. *Brudiu 1987,* 11-15, fig. 3-5; 6/1-2; 7-8; *Roman 1992c,* 190; *Schuster 1995,* 46-47 (fig. 2 A - pentru cupa din M 2/T.315).

16. GRIVIŢA (com. Griviţa, jud. Vaslui).

A. Săpături (P): V. Spinei, cu participarea temporară a lui V.Varlam.

B. Movila cercetată era situată la vest-nord-vest de sat, în zona Ieravăţului, în dreptul Km 4,2 al şoselei Griviţa - Bârlad.

C. Dimensiunile movilei: î. 3 m; D. 30 m.

La baza movilei s-a descoperit o groapă de contur probabil dreptunghiular acoperită cu lemn, ce conţinea un schelet. Datorită faptului că mormântul se afla sub nivelul pânzei freatice, acesta a fost puternic afectat de umezeală, aşa încât nu s-a putut stabili poziţia scheletului. S-a remarcat totuşi prezenţa ocrului. Fără inventar. CI(C?).

E. Inf. V. Spinei; v. şi *Varlam 1979,* 225, pct.34.

17. HOLBOCA (com. Holboca, jud. Iaşi).

A. Săpături (E): Vl. Zirra (1951).

B. În marginea de sud-vest a satului, pe un martor de eroziune din şesul Bahluiului, în punctul "La Cimitir".

C. Movila cercetată: î. 1,2 m; D. iniţial probabil 30-32 m. Jumătatea sud-vestică distrusă de lucrările la calea ferată şi şoseaua Iaşi - Cristeşti. Sub manta: o dăltiţă menelit şi un fragment ceramic cucutenian.

M 9 - în partea de nord a movilei, la adâncimea 0,82 m. *Schelet:* chircit pe dreapta cu înclinare pe spate (varianta 3.2, cf. clasificării noastre, v. tabelul XIV), orientat SSV-NNE. *Inventar:* în dreptul feţei - o măciucă piriformă din piatră; la picioare - o oală netezită cu "măturica", aşezată cu gura în jos (tabelul XVI/1).

M 11 - în partea nord-vestică a movilei, adâncimea 1,53 m. *Schelet:* oase deranjate, probabil în poziţie chircită pe dreapta, orientat SSV-NNE. Ocru roşu: urme - în regiunea capului şi pe o falangă a picioarelor. Pe fundul gropii: urme de cărbune. Fără inventar.

M 16 - în partea nord-nord-vestică a movilei, adâncimea 2,08 m. *Schelet:* chircit pe stânga (varianta III B, cf. tipologiei noastre, v. tabelul IX), orientat NNE-SSV. Ocru roşu: mult presărat pe fundul gropii şi deasupra "preşului" împletit; bulgăre mic - în dreptul obrazului. Pe fundul gropii: un strat de humă, deasupra căruia - o împletitură care se ridica şi pe marginile gropii. Fără inventar.

M 17 - în partea nordică a movilei. *Schelet:* chircit pe spate, cu o uşoară aplecare pe partea dreaptă (varianta 3.1, cf. clasificării noastre, v. tabelul XIV), orientat SSV-NNE. Ocru roşu: urme pe oasele scheletului; bulgăre mare - la 0,50 m în stânga scheletului. *Inventar:* în preajma humerusului drept - un fragment dintr-un obiect mic de cupru.

M 21-22 - în partea nord-nord-estică a movilei, adâncimea 1,50 m. Mormânt dublu: M 21 - *schelet* chircit pe spate (varianta 2b.1., cf. clasificării noastre, v. tabelul XIV), picioarele uşor îndoite spre dreapta, orientare VNV-ESE; M 22 - schelet chircit pe spate, cu picioarele în poziţia "alergătorului" (varianta 2a.1., cf. clasificării noastre, v. tabelul XIV), orientat VNV-ESE. Ocru roşu: urme pe oase. Pe fundul gropii: urme slabe de "preş". Fără inventar.

M 23-25 - în partea de nord a movilei, la câțiva metri de presupusul centru al movilei, adâncimea 1,53 m. Mormânt triplu: M 23 - *schelet* chircit pe spate, cu picioarele în poziția "alergătorului" (varianta 2a.2., cf. clasificării noastre, v. tabelul XIV), orientat SV-NE. M 24 - 25 distruse în mare parte de o groapă medievală (M 24 - *schelet* chircit pe spate, tipul 2b,cf. tipologiei noastre - v. tabelul XIV -, picioarele pe dreapta, orientat SV-NE). Ocru roșu: presărat pe rogojină. Fundul gropii: puțin înclinat, acoperit cu o împletitură. Fără inventar.

M 28-30 - marginea nord-vestică a movilei, adâncimea 1,50 m. Mormânt triplu: *schelete* întinse (M 28: varianta 1.1, cf. clasificării noastre, v. tabelul XIV; M 29-30: varianta 1.2., cf. tipologiei noastre, v. tabelul XIV), orientate ESE-VNV. Ocru roșu: pete slabe pe oase și sub ele. Fundul gropii: acoperit cu o împletitură. Fără inventar.

M 31 - deranjat și distrus de M 28-30, *schelet* probabil chircit.

M 33 - marginea nord-vestică a movilei, adâncimea 1,35 m. *Schelet:* întins (varianta 1.3, cf. clasificării noastre, v. tabelul XIV), orientat ENE-VSV. Ocru roșu: pete - la 10 cm de humerusul drept (sub forma unei tălpi umane) și între omoplat și humerusul stâng. Printre oasele scheletului - oase calcinate verzui (provenind de la un alt individ?).

M 34 - în partea de nord-vest a movilei, adâncimea 1,31 m. *Schelet:* chircit pe dreapta, cu o ușoară aplecare pe spate (varianta noastră 4.1, v. tabelul XIV), orientat SSV-NNE. Ocru roșu: o grămăjoară în dreptul feței; oasele - ușor înroșite. Inventar: în dreptul craniului - un vas tip "vază" (tabelul XVI/9).

Pe singurul profil publicat (*Zirra 1952,* fig. 4), se observă că gropile M 33 și 34 pornesc de la partea superioară a humusului vechi.

M 35 - în partea de vest-nord-vest a movilei, adâncimea 1,51 m. *Schelet:* chircit pe stânga, cu înclinare pe spate (grupa noastră 3, v. tabelul XIV), orientat ESE. Pe fundul gropii, sub schelet: urme de "preș". *Inventar:* în spatele craniului - cupă tronconică, netezită cu "măturica" (tabelul XVI/7).

M 36 - marginea nord-vestică a movilei, adâncimea 0,38 m. *Schelet:* întins (grupa noastră 1) orientat SSV-NNE. Ocru roșu: pete mici - pe fundul gropii, în dreptul toracelui. Fără inventar.

M 37 - în partea de nord-vest a movilei, adâncimea 1,42 m. *Schelet:* chircit pe dreapta (varianta 46/grupa III - Jarovoj sau 4.1, cf. clasificării noastre din tabelul XIV), orientat NE-SV. Ocru roșu: pete - în dreptul gâtului, toracelui, calcaneului. *Inventar:* în fața scheletului - vas de "culoare neagră", răsturnat și turtit pe loc.

M 38 - spre marginea nordică a movilei, adâncimea 1,31 m. *Schelet:* chircit pe dreapta cu aplecare pe piept, orientat NNV-SSE. Un "preș": acoperea scheletul. *Inventar:* între mandibulă și omoplatul stâng - 2 pandantive.

M 42 - în partea de nord a movilei, adâncimea 0,95 m. *Schelet:* distrus în mare parte, chircit pe dreapta, orientat VNV-ESE. Ocru roşu: oase colorate puternic. Fără inventar.

M 44 - *schelet* păstrat parţial. Ocru roşu: pete pe oase. Fără inventar.

Reconstituirea modului de ridicare a movilei şi succesiunea mormintelor sunt dificil de precizat. Mormântul primar: probabil distrus.

Cf. *Zirra 1952,* 99-103 - trei grupe (I - M 21-22, 23-25, 28-30, 33, 36, probabil şi M 17; II - M 6, 16; III - M 9, 34, 35, 37, 43, probabil şi M 38) cărora le-a atribuit şi o valoare cronologică, grupa I fiind cea mai veche, iar III, cea mai nouă.

Roman 1958, 23-24 pune sub semnul îndoielii componenţa unora dintre grupele stabilite de Zirra, precum şi succesiunea lor. Astfel, grupa I-Zirra nu poate fi cea mai veche, întrucât, unele morminte incluse aici deranjează alte înmormântări. Pentru M 16 este propusă o apropiere de grupa III-Zirra, iar M 6 este socotit cel mai nou al tumulului. Grupa III-Zirra "se încadrează cronologic înaintea mormântului 6".

La *E. Comşa 1985b,* 155-159, grupa I - Zirra este subîmpărţită în grupul de morminte din centru (M 21-22, 23-25) şi cel din partea de vest-nord-vest a movilei (M 26a, 28-30, 33, 36), acesta din urmă fiind mai vechi decât primul. Mormintele celor două grupuri sunt atribuite CI. Grupa II-Zirra este menţinută, dar este considerată mai timpurie decât grupa I. Grupa III - Zirra este menţinută, o parte a mormintelor ce intră în componenţa ei (M 9, 35) având atribute ale CC.

Burtănescu 1996, 87, 100 consideră M 26 a turanic şi evidenţiază trei grupe ale CC, individualizate prin poziţia scheletelor şi inventar: 1. grupul din centru (M 21-22, 23-25), 2. intermediar (M 9, 17, 34, 35, 37), 3. grupul din marginea de vest-nord-vest a movilei (M 28-30, 33, 36).

În opinia noastră: M 11, 16 (CIT, dar pot fi şi din BM, eventual, CCMB, sau din BTz), 31, 38, 42, 44 - posibilă apartenenţă la perioada BT, dar nu se exclud şi alte datări.

D. Institutul de Arheologie, Bucureşti.

E. *Zirra 1952,* 108-111, fig. 1-4, 6-11; *E. Comşa 1985b.*

F. 1.M 9 - copil, infans II.

M 16 - individ sex masculin, matur (peste 50 ani), craniu dolicocran extrem, talie 179,9 cm, tip protoeuropoid, varianta Brünn-Przedmost.

M 17 - individ sex masculin, adult, craniu hiperbrahicran, talie submijlocie (162 cm), apropiat tipului armenoid sau dinaroid.

M 21-22: 21 - adolescent, probabil bărbat, talie 167, 7 cm, craniu mezocran, apropiat tipului Crô-Magnon.

22 - individ sex masculin, matur, talie înaltă (179,3 cm), craniu mezocran, tip protoeuropoid, varianta Crô-Magnon.

M 23-25: 23 - individ sex masculin, matur, craniu dolicocran moderat, trepanat, talie supramijlocie (168,1 cm), tip protoeuropoid, varianta Brünn-Przedmost, uşor gracilizat.

24 - adolescent (?).

25 - individ sex masculin.

M 33 - individ sex masculin, matur, dolicocran moderat, talie foarte înaltă (180, 5 cm).

M 34 - adolescent, craniu mezocran.

M 35 - individ sex feminin, matur, craniu dolicocran moderat, talie supramijlocie (158,5 cm), tip protoeuropoid, varianta Crô-Magnon, destul de gracilizat.

M 37 - individ sex masculin, matur, craniu dolicocran moderat, talie mijlocie.

M 38 - individ sex masculin, matur, craniu hiperdolicocran, talie înaltă (171 cm), tip protoeuropoid gracilizat.

Tipologic, s-a constatat că seria "ocromană" de la Holboca este destul de uniformă, cu predominarea evidentă a scheletelor dolicomezocrane de talie înaltă sau mijlocie, ce aparţin tipului protoeuropoid - în care sunt prezente variantele Crô-Magnon şi Brünn-Przedmost -, la care se adaugă, ca o excepţie, apariţia unui element brahicran (scheletul 17), apropiat cu prudenţă de caracteristicile antropologice ale populaţiei catacombelor din stepele sud-ruseşti.

2. *Necrasov 1954; Necrasov/Cristescu 1957.*

18. HORODNICU DE JOS (com. Horodnic, jud. Suceava).

A. Săpături: H. Klausser; J. Szombathy (1893-1894); R.F. Kaindl (1902); M. Ignat (1976). Nu ar fi exclus ca primele săpături să fi fost întreprinse de S. Fl .Marian în 1882.

B. Întinsă necropolă tumulară, azi în mare parte distrusă, constituită din mici grupe de movile, răspândite pe o fâşie de peste 10 km.

C. *Săp. H. Klausser* - sondaj în cea mai mare movilă din grupul II-Szombathy. La adâncimea de 5 m: strat cu urme de calcar ars (incineraţie pe loc?), oase şi un fragment ceramic. Alţi tumuli: săpaţi de locuitorii din împrejurimi; descoperiri: un craniu şi un vas "în formă de oală" pierdut ulterior.

Săp. J. Szombathy/R.F. Kaindl - 1893 - Vf. Colnicului:

T. I - î. 1,70 m; D. 12 m (un profil al movilei, cu poziţia mormintelor descoperite, la *Kaindl 1896,* pl. II/17). În manta: fragmente ceramice.

M 1 - cel mai vechi, incineraţie în groapă (lăţ. 0,60 m, adâncimea 0,20 m). *Inventar:* cărbune, fragmente oase calcinate, un topor-ciocan din piatră, un obiect din piatră de formă rectangulară, perforat la colţuri şi două lame fragmentare din silex.

M 2 - aproape de centrul movilei, la 0,50 m deasupra solului viu, într-un strat "bituminos". Înhumaţie. *Schelet:* matur, chircit.

T. II - î. 1,3 m, D. 14 m.

M 1 - în centru, la nivelul solului viu. *Schelet:* chircit; sub el - o albiere.

T. III - î. 0,60 m; D. 7 m. Sub nivelul vechi de călcare: "ca un fel de strat de cultură".

Săp. J. Szombathy - 1894 - Vf. Colnicului: cercetate movile din grupele II şi III. Într-un tumul din grupa II - un mormânt de înhumaţie în cistă, fără inventar; în doi tumuli din grupa a III-a: morminte de incineraţie în vase de uz comun dintr-o ceramică calificată de descoperitor ca "neolitică" şi două aşchii silex.

Săp. R. F. Kaindl - 1902: cercetate 12 movile (un tumul din cei cinci tumuli mari aflaţi la nord de şoseaua care duce spre Rădăuţi şi aproape de halta Horodnicu de Jos; patru aflaţi în zona celor cercetaţi în 1893-1894; doi amplasaţi pe Vf. Colnicului şi cinci pe panta vestică a aceleiaşi culmi).

Înălţime tumuli 0,8-1,5 m; D. tumuli 6-16 m. Presupuse morminte de incineraţie (în şase din ele s-au găsit oase arse) cu fragmente ceramice din pastă neagră, de proastă calitate, provenite mai ales de la vase de dimensiuni mici, aşchii din silex, cărbune. Vasele şi resturile de oase au apărut de obicei în centrul tumulilor, aproximativ la nivelul solului. Într-unul din tumulii de pe culmea Colnicului, departe de centrul movilei - un "inel" din sârmă de aur, cu mijlocul îngroşat, decorat cu mici impresiuni. Poziţia stratigrafică a "inelului" din aur nu a putut fi determinată.

Săp. M. Ignat - 1976 - Vf. Colnicului: cercetate trei movile. În centrul uneia dintre ele, la adâncimea de 0,95 m: un mormânt de incineraţie cu oasele depuse direct pe sol. Inventar: vas globular mic fragmentar şi o aşchie silex.

În opinia noastră: M 1/T.I-1893, M 1/T.II-1976 (poate aparţine eventual şi culturii Komarów), M 2/T.I-1893, T.II-1893; o parte (?) a mormintelor Kaindl 1902 - posibil CŞ. Mormintele din grupa III-Szombathy 1894 sunt de datat probabil ulterior BT; mormântul în cutie de piatră dintr-un tumul grupa II-Szombathy 1894 are o încadrare cultural-cronologică incertă.

E. *Szombathy 1894,* 18-19; *Id. 1895,* 22; *Kaindl 1896,* 7-8; *Id. 1903a; Id. 1903b,* fig. 89-90; *Ignat 1981,* 134-136, fig. 1/1-3.

19. IACOBENI (com. Vlădeni, jud. Iaşi).

A. Săpături: I. Ioniţă (1962).

B. La 0,5 km vest de sat, pe un martor de eroziune din terasa inferioară a Jijiei.

C. Movila cercetată: î. 1 m; D. 26 m.

M 2 - la 0,60 m, în zona periferică a mantalei tumulului. Marcat doar printr-un vas tip cupă (sau borcan) decorat cu un brâu simplu în relief.

M 18 - în manta. *Schelet:* chircit pe stânga. Ocru: roşu - lângă cap, o bucată mică.

M 19 - sub baza movilei, la adâncimea de 1,77 m de la nivelul antic. *Groapa:* ovoidal-alungită, de dimensiuni relativ mari (2,45 x 1,30 m). *Schelet:* aşezat cu faţa în jos, în poziţia "alergătorului", mâinile pe lângă corp (varianta noastră 5a.1., v. tabelul XIV), orientat SSV-NNE (pl. XXXVIII/1). *Inventar:* la 0,5 m S de cap - oală, aşezată cu gura în jos, de dimensiuni mari, din pastă neagră-cenuşie, decorată pe marginea gurii cu un şir de impresiuni rotunde sau alveole; pe corp, poartă striuri făcute cu "măturica" (pl. XXXVIII/2).

În opinia noastră: M 19 - CC (*A. Florescu 1991,* 158-159 - include Iacobenii printre descoperirile de tip "Srubno-Hvalinsk"; I. V. Manzura şi E. Sava atribuie M 19 complexelor tumulare eneolitice: Manzura 1994b, 99 şi nota 44; *Leviţki/ Manzura/Demcenko 1996,* 75, nota 3); M 2, 18 - atribuire BT incertă (pentru *Dumitroaia 2000,* 109, "este aproape sigur că M 18... aparţine culturii Jamnaja").

D. Vasul din M 19 se află la Institutul de Arheologie din Iaşi (nr. inv. II - 2736).

E. *Ioniţă 2002; A. Florescu 1967,* 74, nota 45 (M 19 - greşit publicat ca fiind de incineraţie), fig. 5/1-2; *Id. 1991,* 158-159, fig. 207/1, 6.

20. IVĂNEŞTI (com. Ivăneşti, jud. Vaslui).

B. Punct numit în literatura mai veche "La Dejugaţi", lângă râul Racova şi la 1 km nord de cei 5 tumuli situaţi în apropierea Dl. Făgăraş, de-a lungul văii pârâului Coşeşti.

C. Într-un tumul situat în acest punct a fost semnalată în perioada interbelică descoperirea de fragmente ceramice pictate (probabil cucuteniene) precum şi a două schelete din care unul înzestrat cu două pandantive spiralice de buclă (?) din cupru, nituite (?). CI (?).

E. *Cihodaru 1933,* 51-52; *Zirra 1960,* 127, pct. 18; *Coman 1980,* 161, pct. XXXVII.23.

21. LARGA JIJIA (com. Movileni, jud. Iaşi).

A. Săpături: A. Alexandrescu, A. Niţu, Z. Székely (1951).

B. La est de sat, pe un grind din albia majoră a Jijiei, în punctul denumit "La Grădină".

C. Cu ocazia sondajului efectuat în acest punct s-au descoperit mai multe morminte, din care două (M 4 şi M 5) pe locul unde probabil a existat o movilă aplatizată, iar M 1, la poalele movilei mari de la capătul sud-estic al grindului şi " în afara ei" (mormânt plan; v. fişa lui în secţiunea II.b.1, nr. 2).

M 4 - la adâncimea de 1,65 m, matur, chircit pe dreapta, urme slabe de ocru roşu. *Inventar:* o dăltiţă - împungătoare din cupru (?), pătrată în secţiune.

M 5 - la adîncimea de 1,58 m, adolescent, culcat chircit pe stânga, orientat N-S. Ocru roșu: presărat pe schelet, în strat subțire; sub cap - bulgăre mic.

În opinia noastră: M 4, 5 - apartenență la BT posibilă (CIT?), dar nu se exclud și alte datări (M 4 poate aparține și perioadei de tranziție). În apropierea celor două morminte s-a descoperit un mormânt distrus (M 6) din inventarul căruia făcea parte un vas globular decorat pe umăr cu proeminențe împinse dinăuntru în afară - apartenență la epoca bronzului incertă (poate Hallstatt?).

D. Insitutul de Arheologie, București.

E. *Nestor et al. 1952,* 55; *Zirra 1960,* 99, 102, 112, 119, 127, pct. 19, fig. IV/7 (pentru dăltiță); *Chirica/Tănăsachi 1985,* 259-260, pct. LII.3.D.

22. LIEȘTI (com. Liești, jud. Galați).

A. Săpături (E): M. Brudiu (1985).

B. Pe un interfluviu scurt dintre o viroagă și Valea Gerului.

C. *Movila Arbănașu:* î. 4,25 m, D. 80 m. Tumul cu structură complexă, ridicat în mai multe etape.

Descoperite 29 de morminte din epoci diferite (perioada de tranziție, epoca bronzului, sarmați, turanici, epoca modernă). Mormântul cel mai vechi, M 22, aparține prin ritual și inventar perioadei de tranziție (MŽVB). Ulterioare acestuia sunt mai multe morminte Jamnaja (10?), cu elemente de arhitectură funerară și ritual specifice. Unul dintre complexe (M 2) a avut ca inventar un pahar decorat pe umăr cu un șir de impresiuni circulare, de atribuit probabil CI(C), iar un alt mormânt, datat la nivelul CI(T), o amforetă, un obiect din gresie și un vârf-străpungător din os. Sunt amintite și 9 înmormântări din epoca bronzului, cu schelete chircite moderat, culcate pe dreapta sau stânga.

D. Muzeul Județean de Istorie Galați (paharul din M 2: nr. inv. 20 922; amforeta: nr. inv. 20 925; obiectul din gresie: nr. inv. 20 926; vârful din os: nr. inv. 20 934).

E. *Brudiu 1991b,* 47, pct. 78; *Id. 1996;* inf. M. Brudiu.

F. Analiza antropologică a materialului osteologic a fost efectuată A. Cezarina Bălteanu, însă rezultatele ei nu au fost publicate.

23. MĂCIȘENI (com. Corni, jud. Galați).

A. A.Săpături (P): M. Brudiu (1983).

B. În zona "valului lui Athanaric"

C. *Mov. 282* - î. 0,50 m, situată lângă val.

La adâncimea de 0,60 m, în partea centrală a tumulului și la baza lui, pe o suprafață de 2 m^2, s-au descoperit fragmente ceramice aparținând unei oale decorate cu sisteme de brâie în relief crestat. Printre fragmentele ceramice: resturi

de molare de bovine. Nu s-au găsit complexe funerare. Apartenență la BT posibilă, dar nu se exclude și o datare mai târzie (BM).

D. Muzeul Județean de Istorie Galați.

E. *Brudiu 1987,* 11, fig. 2.

24. PODU ILOAIEI (jud. Iași)*.

A. Descoperire întâmplătoare.

B. În șesul Bahluiului, între terasa Henciu și calea ferată Podu Iloaiei - Hârlău, lângă drumul spre Românești.

C. În acest loc se află un tumul în care, prin scoaterea lutului de către localnicii, au fost găsite mai multe schelete umane "cu fața în sus" și două coarne mari de bovidee (depuneri rituale sau resturi ale unor locuiri mai vechi aflate sub movilă?). Apartenență la epoca bronzului sau la perioadele mai vechi, posibilă.

E. *Nestor et al. 1952,* 30; *Chirica/Tănăsachi 1985,* 310, pct. LVI.1.N.

25. PRĂJENI I (com. Prăjeni, jud. Botoșani).

A. Săpături (P): N. Ursulescu, P. Șadurschi (1985).

B. Spre vârful pantei dinspre râul Miletin a interfluviului format în zona de confluență a acestuia cu Valea Rea, pe partea stângă a șoselei Botoșani - Vlădeni - Iași (D.J. 282 B), la 3,3 km de centrul satului (43,3 km de Botoșani), în punctul "Nelipești".

C. Grup tumular format din două movile, orientate pe direcție NV-SE, având o distanță între ele de circa 30 m, din care s-a săpat una (notată cu nr. 1).

Mov. 1 - formă aproximativ ovală, dimensiuni: î. 1 m; D. 46 x 32 m. În stratul de humus de la baza movilei, ce constituia nivelul antic de călcare s-au aflat urme de locuire cucuteniene (probabil din faza Cucuteni B), iar în manta au fost descoperite două fragmente ceramice decorate cu sisteme de brâie în relief crestate sau cu împunsături, din care unul provine de la o amforă (pl. XIII/2). Tumul ridicat în două (?) etape.

M 2 - în zona centrală a movilei, la adâncimea de 0,50/0,60 m. Mormânt distrus, marcat doar prin câteva resturi osteologice umane din care un fragment colorat în roșu.

M 3 - la adâncimea de 0,95 m de suprafața actuală a centrului movilei. *Groapa:* aproximativ ovală (1,63 x 0,83/1,10 x 0,85 m); în partea de sud-est, pe o adâncime de 0,20 m, a fost cruțată o treaptă rectangulară. *Scheletul:* probabil adult, chircit pe spate, cu înclinare pe dreapta (tipul 30/grupa II - Jarovoj), orientat SV-NE. În umplutura gropii și pe fundul ei: mult ocru roșu, presărat sau sub formă de bulgări. Mortul a fost înfășurat într-o împletitură vegetală (tabelul XII/13). În pământul de umplutură a gropii, la diferite adâncimi: trei grupuri a câte 7 cochilii de scoici (resturi de la ospățul funerar?).

M 3 - tumular principal, CI(T); M 2 - tumular secundar (?), CI (?).

E. *Ursulescu/Șadurschi 1986; Șadurschi/Ursulescu 1989,* 289; *Ursulescu/Șadurschi/Diaconescu 1997,* 76-77.

F. Materialul antropologic: predat spre analiză lui D. Botezatu, la Laboratorul de Antropologie al Universității din Iași. Pe teren s-a remarcat aspectul robust al oaselor din M 3; talia măsurată: 1,85 m. O probă din materialul vegetal al lințoliului din M 3 a fost trimis spre analiză radiocarbon la Berlin.

26. PRĂJENI II (com. Prăjeni, jud. Botoșani).

A. Săpături (P): P. Șadurschi, N. Ursulescu (1986).

B. Aceeași poziție geografică cu cea a grupului tumular din zona "Nelipești", dar în punctul "Alimândra", în stânga șoselei D.J.282 B, la 2,3 km est de vatra satului, în apropierea fostului complex zootehnic al C.A.P. Prăjeni.

C. Grup tumular format din două movile (notate cu nr. 3 și 4), aflat la 1 km vest de grupul din punctul "Nelipești". Tumulii erau situați la 50 m distanță între ei, pe direcție S-N.

Mov. 3 - formă ovală, dimensiuni: î. 1 m; D. 40 x 29 m (inițial 28,5 x 25 m). În stratul de humus antic: sporadice materiale cucuteniene. Ridicată probabil într-o singură etapă.

M 5 - la adâncimea de 0,30/0,40 m de la suprafața movilei. *Schelet* întins, capul întors spre dreapta, orientat V-E. Lângă cap, în stânga sa, era depus un os de animal.

M 7 - în centrul movilei, la adâncimea de 0,63 cm de la suprafața sa. *Groapa:* rectangulară, cu laturile lungi arcuite și colțurile rotunjite (1,70 x 0,90/1,10 x 0,90 m) acoperită cu un planșeu de bârne sprijint pe pari, ale căror urme au putut fi observate în groapa mormântului (D. pari = 8 cm). *Scheletul:* probabil adult, chircit pe spate (una din variantele 1-3/grupa I - Jarovoj), picioarele pe stânga, orientat N-S (pl. LV/1); palma mâinii drepte era deschisă spre exterior, cea stângă a fost strânsă pumn (pl. LV/2). Pe fundul gropii: mult ocru roșu presărat în strat. *Inventar:* lângă laba piciorului drept, câteva oase de animal (urme ale ospățului funerar?).

M 7 - tumular principal, CI(C); M 5 - săpat în manta, apartenență la epoca bronzului nesigură.

Mov. 4 - formă ovală, dimensiuni: î. 0,40 m; D. 33 x 26 m (inițial 29 x 23 m). În stratul de humus antic: sporadice materiale cucuteniene. Ridicată probabil într-o singură etapă.

M 2 - *schelet* întins, coloana vertebrală arcuită spre dreapta, capul pe dreapta, orientat V-E. Fără inventar.

M 5 - la adâncimea de 0,60 m. *Scheletul:* cu părți lipsă, chircit pe spate cu înclinare pe stânga (se poate atribui cu probabilitate variantei 40/grupa II - Jarovoj), orientare V-E (pl. LV/4). Fără inventar.

M 6 - în zona centrală, la adâncimea de 0,70 m de la suprafața movilei. *Groapa:* trapezoidală cu colțurile rotunjite (1,40 x 0,60/0,80 x 0,70 m), acoperită cu lemn deasupra căruia a fost pus, pentru impermeabilizare, lut galben. *Schelet:* probabil adolescent, chircit pe spate (foarte probabil, varianta 1/grupa I - Jarovoj; antebrațul și palma stângă lipsesc), picioarele spre dreapta, orientat VNV-ESE (pl. LV/3). Pe fundul gropii: ocru roșu presărat. Fără inventar.

M 6 - tumular principal, CI(C); M 5 - probabil CI(T); M 2 - apartenență la epoca bronzului nesigură.

E. Documentația de șantier; v. și *Șadurschi/Ursulescu 1989,* 288-289; *Ursulescu/Șadurschi/Diaconescu 1997,* 77.

F. M 7/mov. 3 - pe teren s-a remarcat aspectul deosebit de robust al oaselor; talia: circa 1,90 m.

M 6/mov. 4 - talia măsurată pe teren circa 1,50 m.

Din bârnele acoperișului M 7 / T.3 a fost prelevată o mostră pentru datare ^{14}C.

27. PREDITUL (azi, Brădetul, înglobat satului Horodnicu de Jos, com. Horodnic, jud. Suceava)*.

A. Săpături: R.F. Kaindl (1902).

B. Grup tumular aflat de-a lungul șoselei care lega Preditul Nou de Preditul Vechi.

C. Cercetați 18 tumui aplatizați (î. max. 0,80 m; D. 4?16 m). Descoperiri: oase arse, fragmente ceramice de culoare neagră, aşchii silex, cărbune. În doi tumuli, pe nivelul antic: două vetre mari (de la incinerație pe loc?). Într-un mormânt: o gropiță adâncă de 0,50 m, plină cu cenușă și cărbune. Autorul cercetării crede că acești tumuli au conținut morminte de incinerație datate în epoca pietrei și compară descoperirile de aici cu acelea din necropola tumulară de la Horodnicu de Jos.

E. *Kaindl 1903a;* Id. 1903b, 99-101, fig. 91-92.

28. RIPICENI (com. Ripiceni, jud. Botoșani).

A. Săpături (P): Fl. Burtănescu (1997).

B. La 6,2 km sud-vest de sat, pe partea dreaptă a șoselei Ripiceni - Ștefănești, în punctul "La Trei Movile".

C. Grup tumular compus inițial din trei movile - una din ele fiind distrusă însă în anii' 70 -, situate la mică distanță între ele, grup care face parte dintr-un

aliniament tumular întins, orientat pe direcţia NV-SE, aflat între Ripiceni şi Ştefăneşti, pe culmea Şleahului (sau Căii) Hotinului.

Mov. I (pl. XXXV/1; LVII/1-2) - formă oval-neregulată, dimensiuni: î. 3,40-3,60 m; D. 54 x 62,5 m. În partea de tumul cercetată au fost descoperite două morminte din epoca bronzului (M 1 şi 2), o înmormântare rituală de animal (Gr.1), probabil din aceeaşi perioadă şi o vatră aproximativ circulară (D. 0,80 x 1 m), care nu este exclus să se fi aflat în legătură cu M 2. În manta, la diferite adâncimi, au fost descoperite aşchii de silex atipice, câteva fragmente ceramice - din care unul mai păstrează un decor pictat în stil Cucuteni B -, oase de animale şi umane (?) (ce nu este exclus să fi aparţinut unor morminte distruse). Tumul ridicat în două (?) etape.

M 2 - la 2,5 m VSV de centrul movilei şi la adâncimea de 3, 80 m (măsurată de la reper) (pl. XXXV/2). *Groapa:* construcţie cu cameră de intrare dreptunghiulară cu colţurile rotunjite şi laturile scurte arcuite (2,20 x 1,76 x 0,50 m) şi cameră funerară propriu-zisă de formă dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (1,90 x 1,15 x 0,80 m), cu pereţi verticali şi fund drept. Iniţial, camera superioară a fost acoperită probabil cu 6 bârne groase de lemn (stejar?), din care însă s-au păstrat capetele a 5 dintre ele. Judecând după acestea este de presupus că bârnele au fost aşezate în lungul gropii. Deasupra "capacului" de lemn, pe o suprafaţă dreptunghiulară de 4,25 x 2,55 m, s-a aflat o împletitură/aşternut din stuf (v. anexa 4), iar peste acesta a fost depus un strat de lut galben de 3-5 cm grosime, cu scopul de a asigura impermeabilitatea construcţiei funerare şi/sau camuflarea mormântului. *Scheletul:* răvăşit, pe fundul gropii aflându-se multe fragmente de oase umane, unele cu urme evidente de ocru roşu. În colţul de sud-est al gropii s-au identificat fragmente de la cutia craniană. În apropierea mormântului, pe nivelul antic: un fragment de os femural, provenind de la un alt individ (v. anexa 3) şi probabil de la un alt mormânt. În umplutura gropii: câteva aşchii de silex, fragmente de lemn de la acoperiş şi o cochilie de melc. Printre resturile de la capacul din lemn au fost descoperiţi mici cărbuni. Deasupra mormântului şi în apropierea sa, la diferite adâncimi faţă de suprafaţa movilei, au fost descoperite câteva fragmente ceramice, unele din pastă de calitate foarte bună, de aspect cucutenian, altele cu miez negru şi angobă brun-cărămizie, câteva bucăţi de ocru galben, aşchii silex.

M 2 - tumular principal (?) - CI(C). M 1 - săpat în manta, cu schelet chircit pe stânga, cu înclinare pe piept, orientat ENE-VSV şi un vas-borcan depus în dreptul capului ca inventar (pl. XL/1-2; LVII/3) - se atribuie BM de final sau, eventual, BTz. Complexul pe care l-am denumit Gr. 1 (pl. XL/3), de asemenea săpat în manta, a fost marcat de o groapă ovală, care spre fund căpăta un contur rectangular, cu laturile scurte arcuite, orientată SE-NV, cu urme puternice de arsură şi cărbuni. Pe fundul gropii se aflau - aparent în neorânduială - oase de animal (cal), din care unele în conexiune anatomică şi care prezentau urme de

ardere. Deasupra gropii, la circa 10 cm, s-au descoperit fragmente ceramice de la un vas a cărui formă nu a putut fi reconstituită (ceaşcă?), din pastă neagră, cu slip brun - cărămiziu pe suprafaţa exterioară, cu degresant din cioburi pisate şi rare bucăţi de calcar, ce poartă un decor incizat, cu triunghiuri haşurate (pl. XL/4-5). În vas, care poartă urme de arsură (funingine) pe suprafaţa exterioară, s-a aflat un os de animal. Un mic fragment de la acest recipient a fost descoperit pe fundul gropii, printre oasele de animal. Nici în umplutura camerei şi nici pe fundul acesteia nu am sesizat oase umane calcinate. Propunere de atribuire cultural-cronologică: sfârşitul BM sau BTz.

Modul de ridicare a tumulului rămâne în discuţie. Cercetarea exhaustivă a movilei poate va aduce lămuriri. Este posibil ca M 2 să se afle în legătură cu o primă fază de construcţie; cea de-a doua etapă ar putea fi demonstrată de prezenţa unei adăugiri de pământ cernoziomic peste cupola de lut galben - construită deasupra movilei iniţiale - şi care în decursul timpului s-a "scurs"spre poalele tumulului. Ne este greu să legăm explicit M 1 sau Gr. 1 de această a doua fază de construcţie, după cum nu excludem ca eventualul mormânt principal pentru această manta să nu fi fost descoperit încă.

D. Muzeul Judeţean Botoşani.

E. Inedit.

F. 1. M 1- individ sex masculin, 30-35 ani, caractere protoeuropoide;
M 2- posibil individ de sex feminin, 20-24 ani

2. Determinare antropologică: Al. Comşa (v. anexa 3).

Din capacul de lemn al M 2 s-au prelevat probe pentru analiză radiocarbon.

29. RUGINOASA (com. Ruginoasa, jud. Iaşi)*.

A. Descoperire întâmplătoare (1832).

B. Punct neprecizat.

C. Într-o notiţă de arhivă referitoare la încercarea de a afla o comoară "din vremea vechilor bătălii" se menţionează descoperirea într-o movilă a unei gropi cu pereţii acoperiţi cu var, aflată sub o "tencuială împietrită" (lespede de calcar?). Prezenţa culorii roşii (ocru?) lângă groapă a determinat presupunerea că acolo ar fi fost "căldare de silitră". Datele consemnate par a sugera descoperirea unui mormânt ale cărui componente de arhitectură şi/sau de ritual nu exclud posibilitatea comparării, de pildă, cu elementele similare ale M 2, de tip Jamnaja, de la Chersăcosu (v. fişa sitului, la secţiunea II.a., nr. 3).

E. *Balica 1963,* 153, nr. 69.

30. SALCEA (comună suburbană a oraşului Suceava)*.

A. Săpături: Gh. Diamandi (sf. sec. XIX ? - înc. sec. XX ?).

B. Punct neprecizat.

C. Într-o movilă de lângă Salcea, Gh. Diamandi a găsit mai multe schelete la un loc (probabil este vorba de un mormânt colectiv) având ca inventar "arme de piatră foarte bine lustruite". Apartenenţa la epoca bronzului nu poate fi exclusă.

E. *Moisil 1910,* 173; *Ignat 1981,* 142.

31. SLOBOZIA - HĂNEŞTI (com. Hăneşti, jud. Botoşani).

v. anexa 2.

32. STOICANI (com. Folteşti, jud. Galaţi).

A. Săpături: Mircea Petrescu-Dîmboviţa (1949).

B. Pe un promontoriu din terasa inferioară a Prutului, denumit "Cetăţuia".

C. În partea de est-nord-est a suprafeţei cercetate în 1949, în zona cunoscutei aşezări preistorice multistratificate, s-au descoperit 15 morminte de înhumaţie din epoca bronzului, care, judecând după dispunerea lor în plan, s-au aflat probabil într-un tumul, aplatizat în decursul vremii. Stratigrafic s-a constatat că mormintele sunt mai noi decât sporadica locuire "de tip Folteşti" de pe Cetăţuie.

M 5 - adâncimea 0,40-0,60 m (adâncimile sunt date de la nivelul suprafeţei solului), mai jos cu 0,50 m decât M 2 şi cu 0,15 m mai sus decât M 11. *Schelet:* chircit pe spate (varianta 15/grupa I - Jarovoj sau tip 2b.2., cf. clasificării noastre din tabelul XIV), picioarele pe dreapta, orientat VSV-ENE. *Inventar:* pe piept - topor fragmentar din piatră, îndreptat cu tăişul spre nord.

M 9 - adâncimea 0,95 m . Deranjat de o groapă hallstatiană. Triplu (?):

M 9a - *Schelet:* chircit pe spate cu înclinare pe dreapta (apropiat variantei 29/grupa II - Jarovoj), orientat V-E. Oasele vopsite cu ocru roşu. Fără inventar.

M 9b - matur, deranjat, picioarele - chircite pe dreapta, orientat V-E, oase vopsite cu ocru roşu. Fără inventar.

M 9c - copil, câteva resturi osteologice la picioarele primelor două schelete, probabil pe partea dreaptă, orientat E-V, oase vopsite cu ocru roşu. Fără inventar.

M 10 - adâncimea 1, 85 m. *Schelet:* chircit pe stânga (variantă noastră III D, v. tabelul IX), orientat NNE-SSE. Ocru roşu: sub craniu - o porţiune (0,10 x 0,08 m); sub oase - strat (2-5 mm) ocru roşu-gălbui. Fără inventar.

M 13 - adâncimea 0,15 m. *Schelet:* culcat pe abdomen (tip 5b.1., cf. clasificării noastre, v. tabelul XIV), orientat VNV-ESE. Fără inventar.

M 14 - adâncimea 0,80 m. *Schelet:* chircit pe stânga (varianta 51/grupa III-Jarovoj), craniu lipsă (datorită probabil deranjamentului produs de o groapă mai târzie), orientat NNV-SSE. Fără inventar.

M 15 - adâncimea 0,35 m. *Schelet:* chircit pe stânga (varianta 45/grupa III - Jarovoj), orientat ESE-VNV. Fără inventar (tabelul XII/18).

Succesiunea mormintelor este dificil de reconstituit.

P. Roman încerca în 1958, pornind de la poziția scheletelor, inventar și de la cazurile de suprapunere a complexelor, o cronologie internă a mormintelor în 3-4 grupe (*Roman 1958,* 25-27). Grupa I ar include M 1, 12, 14, 15, poate și M 10, grupa II, M 3, 4, 6, 8, 11, eventual și M 7și 9, iar grupa III, cea mai nouă, M 2. Nu exclude ca M 5 și 13, încadrate într-o grupă aparte, să fie cele mai vechi sau, eventual, sincrone cu înmormântările din grupa I (Ibid., 84).

În opinia noastră: M 9-10, 14-15 - CI(T), dar pot fi și mai târzii; M 5, M 13 posibil CC. Alte morminte aparțin BM (M 3, M 7 sigur CCMB) sau BTz.

D. Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași; Muzeul de Istorie Galați.

E. *Petrescu-Dîmbovița 1950b,* 62-63; *Id. 1953a,* 116-132, fig. 52; 53/5; 54/5,9; 55/10, 13-15; 59.

F. 1.M 5 - individ sex masculin, matur I, craniu hiperbrahican.

M 9a - individ sex feminin, juvenis II (17-18 ani), talie foarte mică (137 cm), tip alpin

M 10 - individ sex masculin, matur II, talie foarte înaltă (189 cm), încercare de trepanație, tip protoeuropoid.

M 13 - individ sex masculin, senilis, tip mediteranoid.

M 14 - tip protoeuropoid atenuat.

M 15 - individ sex feminin, juvenis II (17-18 ani).

2. *Haas/Maximilian 1958.*

33.ȘENDRENI (com. Șendreni, jud. Galați).

A. Descoperire fortuită (1974).

B. În apropiere de șoseaua Galați - Brăila, în partea de est a Centrului Mecanic Agricol, pe malul stâng al Siretului.

C. Descoperirea s-a făcut cu ocazia nivelării unei movile situată în acest punct. Scheletul: răvășit de buldozer; nu s-au putut preciza poziția și orientarea lui. O parte din oase prezentau urme de ocru roșu. *Inventar:* un pahar, patru fragmente de mărgele tubulare din tablă de bronz (de la o brățară?), patru mărgele din cochilii de Dentalium, o aşchie silex de culoare gri. CI(T).

D. Muzeul Județean de Istorie Galați (paharul: nr. inv. 21 357).

E. *Dragomir 1976,* 55, fig. 3.

34. ȘERBEȘTII VECHI (com. Șendreni, jud. Galați).

A. Săpături (E): M. Brudiu (1988).

B. Punct neprecizat.

C. Cercetat un tumul în care s-au găsit patru morminte.

M 4 - în partea vestică a movilei. *Groapa:* cu treaptă. *Schelet:* așezat pe spate cu picioarele chircite (grupa I sau II - Jarovoj). Pe craniu și oasele picioarelor: ocru. *Inventar:* un vas tronconic (cupă-borcan).

M 4 - CI(T).

D. Muzeul Județean de Istorie Galați (cupa: nr. inv. 21 356).

E. *Brudiu 1991a,* 19-20.

35. ȘULETEA (com. Șuletea, jud. Vaslui).

A. Sondaj: R.Vulpe (1950).

B. La 2,5 km est de sat, pe culmea Dl. Giurcanilor, în marginea drumului Șuletea - Giurcani.

C. *"Movila Carului"* - dimensiuni: î. 1,5 m; D. 20 m; deteriorată parțial de lucrările agricole și de o groapă de jaf.

M 1 - la adâncimea de 0,60 m de vârful tumulului. *Schelet:* chircit pe spate (varianta 11/grupa I - Jarovoj), picioarele ușor îndoite și aplecate spre stânga, orientare VSV-ENE. *Inventar:* pe brațul drept, fragment ceramic "de aspect neolitic primitiv", care după descoperitori nu are legătură cu mormântul.

M 2 - la adâncimea de 1,52 m de vârful tumulului. *Groapa:* dreptunghiulară (1,45 x 1 m). *Schelet:* chircit pe spate cu înclinare (?) pe stânga (posibil, varianta 35/grupa II - Jarovoj), orientat NE-SV, presărat din abundență cu ocru roșu închis. Peste stratul de ocru, în dreptul abdomenului: strat subțire de cretă sau var. În umplutura gropii: fragment gratoir pe lamă, din silex de culoare galben închis

M 3 - spre partea de vest a secțiunii săpate, la adâncimea de 1,80 m. *Groapa:* dreptunghiulară (1,5 x 1 m). *Schelet:* chircit pe spate cu înclinare pe dreapta (varianta 30/grupa II - Jarovoj), orientat VSV-ENE. Fundul mormântului și scheletul (mai ales deasupra capului): presărate cu ocru roșu. În dreptul abdomenului, peste ocru: strat subțire probabil de cretă sau var. *Inventar:* fragment lamă din silex de culoare galben-deschis.

M 2, M 3 - CI(T); M 1 - apartenența la epoca bronzului nesigură, poate fi și mai recent, descoperitorii socotindu-l posibil de datat în "epoca migrațiilor".

E. *Cihodaru et al. 1951,* 221-222, fig. 5, 6; *Zirra 1960,* 127, pct. 26; *Coman 1980,* 233.

36. TĂUTEȘTI (com. Zamostea, jud. Suceava)*.

A. Sondaj efectuat de un localnic.

B. În stânga drumului județean 291 (sensul Tăutești - Zamostea), la câțiva zeci de metri de calea rutieră.

C. Unul din cei doi tumuli aflați în acest punct a fost sondat central, cu acest prilej fiind descoperite un vas și un topor din piatră perforat. Nu se știe dacă cele două obiecte găsite au fost sau nu legate de complexe funerare. Apartenența la BT nu este exclusă, dar poate fi luată în calcul și o datare în BM.

D. Toporul se păstrează în colecția școlii Zamostea.

E. Inf. I. Mareș, care a atribuit toporul epocii bronzului; *Andronic 1994,* 17, pct. XCIII.8.A.

37. TIMUŞ (com. Avrămeni, jud. Botoşani)*.

A. Descoperire întâmplătoare.

B. Punctul "Bajura", la Ferma zootehnică Timuş a fostului C.A.P. Avrămeni.

C. Pe locul unei movile aplatizate sau în zona ei, cu ocazia săpării unei/unor gropi pentru însilozarea furajelor, s-au găsit morminte atribuite culturii Noua, dintr-unul (cu schelet chircit) provenind un topor perforat din piatră (L. 8,5 cm; d. găurii de prindere 2,7 cm.). Nu se exclude ca unele morminte să aparţină la epoci mai vechi

D. Muzeul de Arheologie din Săveni (topor); câteva fragmente ceramice din acest punct se află în colecţia şcolii din Panaitoaia.

E. *Crîşmaru 1977,* 123, nota 37; *Păunescu/Şadurschi 1989,* 312, pct. II. 7.C.

38. TUDOR VLADIMIRESCU (com. Avrămeni, jud. Botoşani)*.

A. Descoperire întâmplătoare (1973).

B. În marginea de nord-nord-vest a satului, la circa 0,5 km pe partea dreaptă a şoselei Avrămeni - Manoleasa.

C. În acest punct a existat o movilă (î. 3-4 m, D. 40-50 m), în care, după spusele localnicilor, cu ocazia excavării ei în vederea modernizării şoselei, spre centru, s-ar fi descoperit resturi osteologice umane. Cf. *Crîşmaru 1977,* 125, nota 47, aici s-au găsit "morminte cu schelete presărate cu ocru roşu". Posibilă apartenenţă la CI.

E. *Păunescu/Şadurschi/Chirica 1976,* 45, pct. II.8.; *Crîşmaru 1977,* 125, nota 47; *Păunescu/Şadurschi 1989,* 312, pct. II.8.A.

39. VALEA LUPULUI I (com. Rediu, jud. Iaşi).

A. Sondaj: Vl. Zirra (1950).

B. În punctul "La Căpriţă", la 1,5 km nord de Fabrica Chimică, pe un promontoriu scund al terasei de luncă de pe stânga Bahluiului, în marginea şoselei Iaşi - Tg. Frumos.

C. În 1950, în movila situată în acest punct (notată I-1950) au fost descoperite 4 morminte, două aflate sub nivelul Criş, dar deranjând locuinţa I, iar două, situate în manta (*Nestor et al. 1951,* 66) (cf. însă *Zirra 1960,* 102, 127, pct. 27 ar fi vorba de doar trei înmormântări "cu ocru", alte trei, atribuite aceleiaşi grupe de morminte, fiind găsite în apropierea tumulului), iar în 1957 încă două. Movila a fost ridicată peste resturile unei locuiri de tip Criş. Movilă distrusă în întregime.

M 4 - 1950 era cel mai vechi, groapa sa fiind tăiată de cea a M 3 - 1950. Cf. *Roman 1958,* 17 (cu date obţinute de la autorul săpăturii), mormântul, descoperit

la 2,29 m adâncime a adăpostit un schelet chircit pe spate, cu picioarele căzute spre dreapta și mâinile întinse în lungul corpului (probabil tipul 11/grupa I - Jarovoj).

M 3 - 1950, după descriere (cf. *Ibid.,* 17-18), cu schelet de tip 15/grupa I - Jarovoj. Ocru: presărat din abundență pe schelet. Sub schelet: împletitură.

În opinia noastră: M 3, probabil și M 4 - CI(C); M 2 - după elementele de ritual și caracteristicile vasului descoperit ca inventar se poate atribui CCMB (v. și *Cernjakov/Toščev 1985,* 24, fig. 5/23); M 1, deranjat de M 2, ar putea aparține BT; celelalte morminte, descoperite în manta, fără inventar - dificil de datat (la mormintele găsite în 1957 - schelete chircite).

Cf. N. Zaharia (*N. Zaharia/Petrescu-Dîmbovița/Em. Zaharia 1970,* 224, pct. 82.c.), la 700-800 m N de punctul "La Căpriță" se afla o movilă, distrusă și ea, în care se aflau "morminte mai vechi, precum și de la începutul epocii migrațiilor".

E. *Nestor et al. 1951,* 57, 66, pl. II; *Roman 1958,* 17-18; *Zirra 1960,* 99-102, 127, pct. 27; *Dinu 1959c,* 209; *N. Zaharia/Petrescu-Dîmbovița/Em. Zaharia 1970,* 224, pct. 82.c.

40. VALEA LUPULUI II (com. Rediu, jud. Iași).

A. Săpături (E): M. Dinu (1953-1957).

B. Pe partea stângă a șoselei Iași - Tg. Frumos, pe un grind scund din lunca Bahluiului, punctul "Fabrica Chimică".

C. Movila cercetată - formă ușor ovală, î. 4 m, D. max. 70 m. Sub movilă: un strat Cucuteni B în care s-au surprins 10 gropi (materialul ceramic publicat, v. *Dinu 1959a,* fig. 2-3, aparține etapei B 2), iar între depunerea eneolitică și baza movilei - un nivel gros de 0, 25 m, steril din punct de vedere arheologic. Cf. autorului săpăturii, movila se compunea din trei tumuli mai mici (I-III), fiecare cu î. 2,5 m și D. circa 17 m, (marginile mov. II și III, parțial suprapuse), reuniți apoi într-o movilă mare. În jurul acesteia din urmă a fost surprins un șanț circular (lăț. 2,5/3 m, adâncimea 1,60 m), cu fundul plat. În manta s-a descoperit un topor fragmentar din piatră (pl. XXXVIII/3), aparținând probabil CC.

M 5 - în partea de nord-est a movilei mari, ocupând o poziție ex-centrică în cadrul tumulului I. *Groapa:* dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. *Schelet:* chircit pe spate (după descriere, varianta 11/grupa I - Jarovoj), picioarele pe dreapta, orientat VNV-ESE. Ocru: brun - în strat deasupra scheletului (mai gros în dreptul capului și corpului) și lințoliului de pe fundul gropii; roșu - bulgări de-o parte și de alta a craniului și în dreptul humerusului stâng (roșu purpuriu); galben - pe oasele bazinului și în regiunea lombară. Împletitură stuf sau papură: pe fundul gropii și peste rămășițele înhumate. Fără inventar.

M 10 - în partea de nord-vest a movilei mari, în centrul tumulului III. *Groapa:* ușor trapezoidală cu colțurile rotunjite. *Schelet:* chircit pe spate (varianta 5/grupa I - Jarovoj), picioarele pe dreapta, orientat SSV-ENE. Ocru: roșu - presărat

pe linţoliu şi pe oasele scheletului; brun roşcat - bulgări în dreptul mâinii drepte. Pe fundul gropii: o împletitură de papură sau stuf. Fără inventar.

M 22 - în partea de nord-est a movilei mari. *Groapa:* rectangulară, "săpată în trepte". *Schelet:* chircit pe spate cu înclinare pe stânga (fără variantă la grupa II din tipologia lui E.V. Jarovoj), orientat NNV-SSE. Ocru: roşu - presărat pe linţoliu; pe planul mormântului, în dreptul cotului drept este figurată o "pungă cu ocru". Fundul şi pereţii gropii până la î. 1 m: căptuşiţi cu o împletitură stuf sau papură. *Inventar:* în dreptul capului - amforă cu torţi, cu decor în relief şi incizat (pl. LVI).

M 24 - ocupa o poziţie ex-centrică în cadrul tumulului II. *Groapa:* dreptunghiulară, orientată NNE-SSV. Mormânt jefuit; oase răvăşite.

În categoria "mormintelor cu ocru" au fost incluse de descoperitor şi M 11-14, 16-19, 21, 23, amplasate mai ales în jumătatea estică a movilei mari, între şanţul din jurul ei şi cei trei tumuli mici din interior. M 19 şi 23: duble. M 19 (cf. *Roman 1958,* 20, cu date obţinute de la Vl. Zirra), "conţinea scheletul unui matur culcat pe spate şi a unui copil în aceeaşi poziţie". În M 11 şi 12, aflate la aceeaşi adâncime (2,20) şi conţinând câte un schelet de copil, în afară de ocru s-a mai descoperit, în dreptul craniilor, câte un vas: unul (în M 12) decorat pe gât cu impresiuni de şnur răsucit (tabelul XVI/10), celălalt, în M 11, fragmentar, poartă pe umăr impresiuni făcute cu unghia. M 13, găsit la adâncime de 1 m, a avut ca inventar un şirag de mărgele tubulare din os (tabelul XII/16).

În opinia noastră: M 5 - tumular principal (?) pentru tumulul I, CI(C); M 10 - tumular principal pentru movila III, CI(C); M 22 - sinteză probabil CI - Schn B - CŞ; M 24 - tumular principal (?) pentru tumulul II, foarte probabil CI(C). M 19 - CI (C?); M 13 - CI (T?); M 12 - CC; M 11 - apartenenţă culturală probabilă CCMB (v. în acest sens, *Čemjakov/Toščev 1985,* 24, fig. 5/30); M 21 - CCMB.

D. Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi (vasul decorat cu şnur: nr. inv. 761; amfora din M 22: nr. inv. 787).

E. *Dinu 1957,* 171-176, fig. 8; *Roman 1958,* 18-20; *Dinu 1959a,* 248-252, fig. 1, 6-8; *Id. 1959c,* 203-207, fig. 1, 3-4; *Id. 1974,* 263-264.

F. 1.M 5 - individ sex masculin, vârsta (până în 30 ani), talie înaltă (174 cm), protoeuropoid.

M 10 - individ sex masculin, vârsta: 25-30 ani, talie circa 168 cm, amestec de caractere nordoide cu cele mediteranoide.

M 11 - copil (11-12 ani).

M 12 - copil (aproximativ 2 ani).

M 13 - individ sex masculin, matur (peste 30 ani).

M 22 - individ sex masculin, matur (35 ani), talie înaltă (174 cm), tip nordic evoluat.

M 24 - individ sex masculin, matur.

2. *Antoniu/Roşca-Gramatopol 1966.*

41. VÂNĂTORI (com. Vânători, jud. Galaţi).

A. Săpături de salvare (E): M. Brudiu (1981).

B. La 1 km nord de localitate.

C. *Movila "de la Nicolae Ţocu"* - î. 3 m; D. 60 m. Ridicată în două etape.

M 10 - în partea de sud-vest a tumulului, groapa descoperită în solul de sub mantaua movilei, la adâncimea de 1,60/1,80 m. *Groapa:* dreptunghiulară cu colţurile rotunjite, latura vestică uşor curbată. În mormânt: 6 schelete din care 2 de maturi şi 4 de copii, în poziţii chircite pe dreapta (copiii) sau stânga (maturii), orientate E-V (5 schelete) sau S-N (un schelet). Ocru: sub scheletul unui matur şi sub copii; un bulgăre în faţa unui copil. *Inventar:* lângă craniul unui matur - un vas ovoidal cu fund rotunjit ce a avut probabil pe umăr două torţi-apucători, rupte din vechime; în faţa unuia dintre copii - două aşchii din silex de Prut (tabelul XII/1-2).

M 13 - în centrul movilei, săpat de la nivelul antic. *Groapa:* construcţie cu cameră de intrare dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (2,20 x 1,90 x 0,40 m) acoperită în lung cu bârne sprijinite de pari şi cameră funerară propriu-zisă, de formă dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (1,70 x 1,20 x 0,70 m). Pe fundul gropii: podină de lespezi subţiri. *Schelet:* chircit pe spate (varianta 11/grupa I - Jarovoj), picioarele în romb, orientare V-E. Ocru: bulgăre de ocru vişiniu lângă umărul drept. *Inventar:* sub clavicula stângă - un pandantiv spiralic din argint (2 rotiri) de secţiune rectangulară (tabelul XII/9-10).

M 14 - în partea de vest a movilei, în manta. *Schelet:* poziţie chircită pe dreapta (varianta noastră III A, v. tabelul IX), orientare NV-SE. *Inventar:* în dreptul cefei - vas-cupă cu pereţi arcuiţi.

După noi: cel mai vechi mormânt al movilei pare a fi M 11 (deasupra căruia s-a ridicat o movilă cu î. 1 m, D. 13 m), de atribuit, prin inventar, MVB. M 10 - probabil MŽVB sau CI. Movila mare, care a acoperit tumulul de deasupra M 11, a fost ridicată pentru M 13 - CI(C). M 14 - CI(T?), dar posibil de datat şi mai târziu, eventual, CCMB sau BTz, ca cea mai mare parte a mormintelor săpate în partea de sud a mantalei movilei mari (de exemplu, M 2 - cu cameră cotlonită, CCMB; M 4; M 6; M 7-8).

D. Muzeul Judeţean de Istorie Galaţi (pandantivul spiralic din M 13: nr. inv. 20 347; cupa din M 14: nr. inv. 20 344).

E. *Brudiu 1985a,* 235-242, fig. 1/A; 2-4; 7/1-3.

F. 1.M 10 - a. femeie, maxim 25 ani, craniu mezocran, talie mijlocie, aparţine tipului mediteranoid.

b. individ matur, peste 40 ani, statură mijlocie (1,60 m), aparţine tipului mediteranoid.

M 13 - bărbat adult (20-22 ani), schelet masiv, talia, peste 1,75 m, aparţine tipului protoeuropoid atenuat.

M 14 - bărbat adolescent (17-18 ani), oase robuste, craniu dolicocran, talie 1,75 m, protoeuropoid accentuat.

2. *Perianu 1988,* 131-135.

42. VLĂDEŞTI (com. Vlădeşti, jud. Galaţi).

A. Săpături (P): M. Brudiu (1988).

B. Punct neprecizat, în "zona Prutului".

C. În partea de tumul cercetată au fost descoperite trei morminte.

M 2 - spre marginea movilei. *Camera funerară:* formă dreptunghiulară, cu treaptă. *Schelet:* amplasat pe diagonala gropii, în "decubit lateral", orientat E-V, acoperit din abundenţă cu ocru roşu şi aşezat pe un aşternut vegetal. *Inventar:* lângă schelet, o cupă-borcan tip Bugeac; la încheietura mâinii stângi s-au remarcat urme de oxizi de cupru, provenind probabil de la o brăţară, precum şi un dinte de urs.

M 2 - CI(T). În aceeaşi movilă este semnalată descoperirea a încă unui mormânt CI.

D. Muzeul Judeţean de Istorie Galaţi.

E. *Brudiu 1991a,* 19; inf. M. Brudiu.

43. ZORLENI (com. Zorleni, jud. Vaslui)*.

A. Descoperire întâmplătoare. Cercetare: V. Palade (1968).

B. La circa 6 km nord de sat, la locul numit "Fântânele".

C. Cu ocazia unor lucrări necesare construirii terasamentului căii ferate a fost afectat un tumul, în a cărui zonă centrală, la 0,75m sub baza sa, a fost descoperit un schelet chircit pe stânga, orientat NV-SE, ce avea la picioare, ca inventar, o căniţă cu toartă bandată. A.C. Florescu include mormântul printre complexele de caracter "Srubno-Hvalinsk", dar este evident că descoperirea este mai veche decât BTz.

D. Muzeul din Bârlad.

E. *A. Florescu 1991,* 160, pct. 656/O,6, fig. 208/8.

44. 30 DECEMBRIE (com. Banca, jud. Vaslui).

A. Sondaj: R. Maxim-Alaiba, Gh. Gherghe (1988).

B. Punctul "La movilă", situat la sud de staţiunea arheologică identificată în apropierea fermei zootehnice, în lunca din stânga Bârladului.

C. La baza unei movile aflată în acest punct s-au descoperit două morminte de înhumaţie, presărate cu ocru, fără inventar. CI(C?).

E. *Alaiba/Gherghe 1994,* 253, pct. 18; inf. Ruxandra Maxim-Alaiba.

45. "MOLDOVA"*.

C. În lucrarea sa, *Geografia României,* publicată în 1816, Daniel Philippide descrie destul de amănunţit descoperirea unui mormânt tumular, probabil de caracter CI, făcută în Moldova pe la începutul secolului XIX.

E. *Bănescu 1924,* 167.

II. b. Morminte şi necropole plane (v. harta 5)

II.b.1. Morminte situate în apropierea movilelor (harta 5/simboluri I-II)

1. GLĂVĂNEŞTII VECHI (azi Glăvăneşti, com. Andrieşeni, jud. Iaşi).

A. Săpături: I. Nestor şi colaboratorii (1950).

B. V. fişa sitului la II.a., nr. 14.

C. În 1950, săpăturile întreprinse în intervalele dintre movilele funerare cu scopul cercetării aşezărilor Criş şi liniar-ceramică au condus la descoperirea mai multor morminte de înhumaţie plane, izolate, aflate uneori la distanţe destul de mari de tumuli. Din grupul de 5 morminte aflate între mov. I-1949 şi II-1949 doar M 3, pe baza poziţiei scheletului, poate fi într-o mai mare măsură susceptibil de a se data în BT. Oricum, poziţia stratigrafică a mormintelor din acest grup este post Cucuteni B (v. *E. Comşa 1995,* 72-73); M 1, 2, 4 şi 5 (cu schelete accentuat chircite) se pot atribui BM sau BTz, dar nu se exclud şi alte propuneri de datare.

M 3 - *Situaţie stratigrafică:* perfora o groapă cu material liniar-ceramic. *Schelet:* după descriere, chircit pe spate (poziţie probabil circumscrisă variantelor 10 sau 27/grupa I - Jarovoj), orientat VNV-ESE. Fără inventar. CI (?).

Din grupul de 4 morminte aflate la sud de movila IV-1949, M 1 şi 2 aparţin, cu probabilitate, culturii Criş, celelalte două, cu schelete chircite, sunt mai dificil de datat (M 4 a deranjat resturile unei locuinţe Criş) (*Ibid.,* 74-76).

E. *Nestor et al. 1951,* 66; *Zirra 1960,* 102, 126, pct. 11; *E. Comşa 1995.*

F. 1. M 3 - individ sex feminin, 45-50 ani, talie 158 cm, tip mediteranoid.

2. *Haas/Maximilian 1958,* tab. 1, p. 135.

2. LARGA JIJIA (com. Movileni, jud. Iaşi)*.

A. şi B. cf. II.a., nr. 21 - Larga Jijia, punctul "La Grădină".

C. La poalele movilei din capătul de sud-est al grindului şi "în afara ei" s-a descoperit un mormânt de copil (M 1). *Schelet:* aşezat "pe spate, cu picioarele strânse şi culcate pe dreapta" (grupele I sau II - Jarovoj), orientare NE-SV. *Inventar:* lângă humerusul drept - un arşic. Datare: incertă; poate aparţine BT, dar sunt posibile şi alte interpretări.

E. *Nestor et al. 1952,* 55.

3. VALEA LUPULUI (com. Rediu, jud. Iaşi)*.

A. şi B. cf. II.a., nr. 39 - Valea Lupului, punctul "La Căpriţă".

C. Cf. *Nestor et al. 1951,* 66, în afara movilei I - 1950: un mormânt dublu (numerotat M 5a-b) cu schelete chircite (primul pe stânga, al doilea cu faţa în jos), orientat E-V, acoperit cu fragmente de la un vas de provizii "care au fost luate din vechea aşezare Criş de pe acest loc" (deci complexul funerar era considerat posterior locuirii neolitice), în timp ce Vl. Zirra (*Zirra 1960,* 102, 127, pct. 27) aminteşte de trei schelete descoperite în apropierea movilei, pe care le atribuia grupei de morminte "cu ocru". Apartenenţă la BT incertă. N. Ursulescu (*Ursulescu 1983,* 323) înscrie mormântul dublu de la Valea Lupului printre descoperirile Starčevo-Criş.

E. *Nestor et al. 1951,* 66; *Roman 1958,* 18, *Zirra 1960,* 102, 127, pct. 27.

II.b.2. Complexe funerare aflate în perimetrul sau în apropierea aşezărilor (harta 5/simbol III)

4. BOGDĂNEŞTI (com. Bogdăneşti, jud. Bacău).

A. şi B. cf. I., nr. 4 - Bogdăneşti - "Todoscanu".

C. Mormânt colectiv (4 indivizi) (M 1) de înhumaţie descoperit în perimetrul aşezării "Folteşti II". Situaţie stratigrafică: cf. autorilor cercetării, mormântul a fost deranjat de groapa 17 în care s-a aflat material M Ic3 (faza I) dar şi şnurat, acesta din urmă de tip Jig, groapă suprapusă la rândul ei de o alta (nr. 16) M Ic2, nivelul de pornire a gropii mormântului fiind partea superioară a solului brun-gălbui ce conţinea resturi "Folteşti II".

Schelet nr. 1 - culcat pe abdomen, orientat VNV-ESE.

Schelet nr. 2 - culcat pe partea stângă, cu bustul în jos, orientat ESE-VNV. *Inventar:* oasele din dreptul gâtului înverzite probabil de la o podoabă (colier?) din metal, podoabă care nu s-a păstrat.

Schelet nr. 3 - distrus în mare parte de groapa 17; chircit pe dreapta, orientat SE-NV, cu privirea spre scheletul nr. 2. *Inventar:* în dreptul urechii - cercel din cupru sau bronz cu capetele deschise şi uşor lăţite.

Schelet nr. 4 - deranjat de groapa 17; doar fragmente craniu aflate între craniul scheletului 1 şi regiunea lombară a scheletului 2.

M 1 se poate atribui locuirii vechi a perioadei BT reprezentată pe "Todoscanu", fiind deci anterior orizontului Schn B/Jig de acolo.

E. *Florescu/Buzdugan 1972,* 190-191.

F. Sch. 1 - matur, probabil bărbat.
Sch. 2 - matur, probabil de femeie.
Sch. 3 - adolescent.
Sch. 4 - copil.

5. CÂRLIGI (com. Filipești, jud. Bacău).

A. și B. cf. I., nr. 7 - Cârligi - "Aldești".

C. Necropolă cu morminte de înhumație în poziție chircită și inventar ceramic. În 1960 au fost dezvelite 5 morminte, iar în 1962 sunt descoperite și schelete însoțite de vase atribuite BT. Conform marcajelor de pe acestea, din M 1 provin un castron decorat pe umăr cu incizii în rețea întrerupte de grupe a câte două pastile lipite (pl. XXIV/1 = LII/1), un borcan decorat pe umăr cu un șir de impresiuni întrerupt de proeminențe (pl. XVII/6 = LII/4) și, de lângă scheletul 2, un castron prevăzut cu proeminențe pe umăr (în registrul inventar al muzeului din Bacău, vasul figurează ca aflat în M 3, scheletul 10) (pl. XXIV/2 = LII/2); din M 2, scheletul 8, o amforetă cu torți tubulare (pl. XXIV/5 = LII/5) și de lângă scheletul 9, un askos (pl. XXIV/4 = LII/3). MA. Având în vedere descoperirea aici și a unui mormânt de înhumație aflat într-un vas care a fost datat în epoca fierului este posibil ca înmormântările de aici să aparțină mai multor necropole.

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (inv. 1824-1828).

E. Inf. V. Căpitanu; *Ursachi 1968,* 133-140; *Harțuche 1979b,* 73, fig. 8/1; *Căpitanu/Ursachi 1979,* 136; *Roman 1986a,* 49, fig. 4/4-7; Id. 1992a, 82a, pl. 61/1-4; *Dumitroaia 2000,* fig. 86/2-3 (vasele de la *Ibid.,* fig. 86/1, 4 nu provin de la "Aldești").

F. 1. Aldești 11 - individ sex masculin, vârsta 20-30 ani, talie supramijlocie (167 cm), craniu hiperdolicocran, tip protoeuropoid, ușor gracilizat "poate sub o oarecare influență mediteranoidă".

2. *Necrasov et al. 1990,* 197.

6. LICHITIȘENI (com. Vultureni, jud. Bacău).

A. Săpături: M. Florescu, V. Căpitanu (1964-1965).

B. În punctul "Pe Tablă"-"Iezătură", imediat spre nord de grupul de așezări semnalate aici (v. fișa sitului la I., nr. 18).

C. Dintr-un mormânt plan cu schelet în poziție chircită pe spate provine un vas căruia i s-au găsit analogii la Ezerovo II și Foltești. MA (?).

D. Institutul de Arheologie Iași.

E. *Roman 1986a,* 49; *Id. 1992a,* 82; inf. V. Căpitanu.

7. TÂRPEȘTI (com. Petricani, jud. Neamț).

A. Sondaj neautorizat (1958); săpături: S. Marinescu-Bîlcu (1962-1963).

B. v. fișa sitului la I., nr. 25.

C. Descoperite patru morminte de înhumație, un altul, cu schelet chircit, fiind găsit în 1958 în urma unui sondaj nesistematic. Vasele din morminte își găsesc analogii în așezarea sezonieră de la începutul epocii bronzului, aflată în același punct.

M-1958 - *Schelet:* poziție chircită. *Inventar:* ca provenind din mormânt sau din pământul de deasupra scheletului se amintește un mic topor de piatră, pierdut ulterior descoperirii.

M 1 - *Situație stratigrafică:* a tăiat locuința cucuteniană nr. 10. *Schelet:* chircit pe spate (varianta 2/grupa I - Jarovoj), picioare "în romb", orientare ESE-VNV. *Inventar:* la încheietura mâinii drepte - inițial, probabil o brățară compusă din perle tubulare din cupru, din care s-a păstrat o piesă; la picioare - amforă piriformă fragmentară cu gât înalt tronconic, decorată cu alveole și brâie verticale crestate.

M 2 - situat foarte aproape de M 1. *Situație stratigrafică:* parțial deranjat de o groapă. *Schelet:* chircit pe spate (grupa I - Jarovoj), mâna stângă întinsă, antebrațul mâinii drepte deranjat, picioare "în romb", orientare ESE-VNV. *Inventar:* la gât - probabil o podoabă din cupru (pandantiv?); la picioare - amforă globulară fragmentară, cu gât înalt; lângă vas - câteva oase de ovi-caprine și bovine.

M 3 - la 10 m N de M 2. *Situație stratigrafică:* jumătatea inferioară a scheletului distrusă de o groapă din sec. II-III d. Hr. *Schelet:* chircit pe spate (fără variantă la grupa I, tipul 15 - Jarovoj), orientare ESE-VNV.

M 4-1968 - la 86 m N de M 3. *Schelet:* chircit pe stânga cu o ușoară înclinare pe spate; mâna stângă întinsă cu palma pe bazin, cea dreaptă, îndoită, cu palma pe brațul stâng, orientare E-V. *Inventar:* în fața scheletului și dreptul jumătății sale superioare, 2 vase, o strachină (pl. L/4) și o amforetă.

Judecând după caracteristicile de rit și ritual, ca și după trăsăturile antropologice, M 1 și 2 au aparținut unor indivizi originari din aria CL

D. Muzeul de Istorie din Piatra Neamț; Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (amfora din M 2, inv. 5643).

E. *Marinescu-Bîlcu 1964; Eadem 1981,* 89-92, fig. 205-207; 208/1-2 = 211/1-2; 211/3, 10.

F. 1. M 1 - individ sex feminin, matur (31,6 - 34,4 ani), talie submijlocie: 154,5 cm; craniu mezocran; detaliile morfologice indică o activitate variată cerută de ocupațiile tipice felului de viață seminomad; caractere morfologico-funcționale identice cu cele ale scheletului din M 2.

M 2 - individ sex masculin, adult (27,9 - 31,1 ani), talie înaltă: 171,4 cm; craniu hiperdolicocran; constituție robustă, caracteristicile morfologice indică o activitate variată legată de o viață seminomadă; grupele de mușchi ale picioarelor dovedesc mersul pe distanțe lungi.

M 3 - individ sex feminin (17-20 ani), craniu dolicocran.

Există și o reconstrucție grafică și plastică ale fețelor făcută după craniile scheletelor din M 1-3. Cf. acesteia: M 1 și 2 - trăsături tipic europoide; M 3 - cu caractere "grimaldoide", de tip local.

2. *D. Nicolaescu-Plopșor 1964; Rișcuția/D. Nicolaescu-Plopșor 1964.*

II.b.3. Morminte / necropole izolate (harta 5/simboluri IV-V)

8. BRAD (com. Negri, jud. Bacău)*.

A. Săpături: V. Ursachi.

B. Platoul "La stâncă", o extremitate a terasei de pe malul stâng al Siretului.

C. În cunoscuta staţiune arheologică din acest punct, spre marginea nord-estică a platoului, au fost descoperite patru morminte de înhumaţie a căror datare şi încadrare culturală se pot ataşa perioadei de tranziţie (cu posibilă atribuire orizontului cultural Folteşti târziu) şi/sau începutului BT - MA). Numerotarea lor se va face cf. *Ursachi 1995,* 21.

M I - dublu (bărbat în vârstă şi un copil mic: *Nescrasov 1979,* 59, unde figurează cu sigla "Brad 3"), cu scheletul de adult chircit pe dreapta, orientat ENE-VSV. *Inventar:* la picioare un vas, în care s-au aflat câteva oase de animal, care nu s-a păstrat (*Ursachi 1968,* 176; *Id 1995,* 21). La *Căpitanu/Ursachi 1979,* 136 însă vasul este menţionat ca fiind de tip askos (confuzie cu Aldeşti?). Din fotografia mormântului (*Ursachi 1968,* fig. 50, 51) reiese că a fost vorba mai curând de o strachină/cupă sau castron.

M II - schelet chircit pe stânga, cu braţele în poziţe de adoraţie, orientat V-E. *Inventar:* şirag de mărgele (90 exemplare) din pastă roşie şi os, care amintesc mai curând de cele eneolitice şi din perioada de tranziţie.

M III - chircit, orientat N-S, fără inventar.

M IV - chircit, orientat ENE-VSV. *Inventar:* în zona picioarelor, vas tip sac, cu două torţi, decorat cu sisteme de brâie crestate.

D. Muzeul de Istorie din Roman.

E. *Ursachi 1968,* 176, fig. 50 şi 51; *Căpitanu/Ursachi 1979,* 136; *Ursachi 1995,* 21, pl. 217.

F. 1. Brad 3 - individ sex masculin, 60 ani, talie supramijlocie (168 cm), craniu dolicocran, tip protonordic. Atins de spondilartrită anchilozantă a ultimelor trei vertebre lombare.

2. *Necrasov 1979,* 59; *Necrasov et al. 1990,* 197.

9. CĂTĂMĂRĂŞTI-DEAL (com. Mihai Eminescu, jud. Botoşani).

A. Sondaj: M. Dinu, S. Raţă (1962).

B. Pe ultimele prelungiri ale Dl. "La Morişcă", pe partea dreaptă a pârâului Sitna.

C. În perimetrul unei aşezări Cucuteni A 3 s-a descoperit un mormânt plan de înhumaţie (notat de descoperitori cu sigla M 2), care perfora platforma unei locuinţe cucuteniene (pl. LIV). Scheletul, însoţit de ocru, era aşezat culcat pe spate, cu picioarele "în romb". *Inventar:* două topoare piatră, câteva piese din silex

(lame) și două vase, amplasate deasupra jumătății inferioare a scheletului. Datarea complexului este în limitele BT, însă atribuirea sa culturală rămâne în discuție.

D. ? (cele două vase au aparținut colecției Muzeului Județean Botoșani, astăzi ele sunt probabil pierdute).

E. *D. Popescu 1963,* 454; *Păunescu/Șadurschi/Chirica 1976,* 172, pct. XXXVII.4.C.

10. GÂRCENI (com. Gârceni, jud. Vaslui).

A. Sondaj: A.și M. Florescu (1957).

B. La 2,5 km sud-est de sat, pe ultimele prelungiri ale "Dl. Plopilor", în punctul "Capul sau Coada Plopilor".

C. Necropolă distrusă în 1956 constând din 6 morminte de înhumație în cutii de piatră. În sondajul din 1957 s-au identificat: 1. în apropierea M 1 (în cistă), două grupe de lespezi din gresie (a și b) (construcții de caracter ritual legate de M 1 ?) (complexul I), într-una din ele fiind descoperit un castron din BT din pastă cu nisip și cioburi pisate, de culoare cenușie, cu pete cărămizii la exterior (MA) (pl. XXIV/3) și 2. o temelie din piatră, sub care sau în apropierea căreia au fost dezvelite trei morminte de înhumație cu schelete chircite și inventar (o cataramă de os, un topor din piatră și 5 vârfuri de săgeți din silex) datând din BM (CCMB) (complexul II). Stratigrafic, cele două complexe s-au aflat la un nivel corespunzător părții superioare a stratului cu material ceramic Cucuteni B și foarte probabil că sunt mai vechi decât depunerea Monteoru târzie de pe același loc.

D. Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași (castronul are nr. inv. 758).

E. *A. Florescu/M. Florescu 1959.*

11. ONCEȘTI (com. Onceşti, jud. Bacău).

A. Săpături: C. Buzdugan (1971).

B. Punctul "Berghiu".

C. Mormânt plan cu schelet în poziție chircită din care provine un vas askos fragmentar, cu pereți subțiri, din pastă fină, cenușie, decorat cu benzi de linii orizontale și verticale incizate. Toarta vasului prezintă în partea superioară două perechi de proeminențe, trase lateral din pastă. MA (?).

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (fără nr. inventar).

E. *Harțuche 1979b,* 73, fig. 8/2.

12. RĂCĂCIUNI (com. Răcăciuni, jud. Bacău).

A. Săpături: E. Tudor (1969).

B. Pe terasa înaltă a Siretului, la marginea de nord-est a satului, în punctul "Dl. Vrăbii".

C. Mormânt plan de înhumaţie. *Situaţie stratigrafică:* groapa mormântului perfora un nivel de locuire Cucuteni B. *Camera funerară:* dreptunghiulară cu colţurile rotunjite (1,50 x 0,75 x 0,80 m de la nivelul solului), orientată NE-SV. Pe fundul gropii: doar câteva oase (fragmente craniu şi oasele picioarelor, aceste din urmă aflate în partea de sud-vest a gropii). Inventar: lângă latura de nord-est a gropii - vas cană cu toartă bandată ruptă, decor din impresiuni la baza gâtului; spre sud-vest de vas - topor din diorit de tipul cu ceafă cilindrică; la sud de topor - pandantiv cupru de tip Zimnicea; spre est de pandantiv - două fragmente ale unei (?) mărgele (perle) tubulare din cupru, decorate cu caneluri oblice paralele.

D. Muzeul Militar Central, Bucureşti.

E. *E. Tudor 1973.*

III. Descoperiri izolate (v. harta 6)

III.a. Piese litice

III.a.1. Obiecte din silex (harta 6/simbol I)

1. DRĂGUŞENI (com. Drăguşeni, judeţul Botoşani).

A. Descoperire accidentală (1962).

B. În punctul "În Cumpănă", pe dreapta şoselei Săveni - Coţuşca, în dreptul fostei ferme I.A.S. Drăguşeni.

C. Vârf de lance/pumnal din silex de bună calitate, de formă lanceolată şi secţiune lenticulară. Pedunculul, a cărui lungime reprezintă circa 1/3 din lungimea totală a piesei, are o formă rectangulară şi este uşor deviat spre dreapta faţă de linia profilului lamei. Piesa este atent retuşată pe ambele feţe, marginile lamei fiind denticulate fin. Bune apropieri tipologice se pot face cu unele vârfuri/pumnale din aria CŞ de la sfârşitul BT şi eventual, de la începutul BM, dar nu se exclude şi o datare mai târzie, la nivel de Costişa-Komarów. Dimensiuni: L. 14,7 cm; L. peduncul 4,4 cm; l. lamă 3,6 cm; l. peduncul 2,5 cm.

E. *Crîşmaru 1969; Căpitanu 1969,* 308, fig. 2; *Păunescu 1970,* 202; *Crîşmaru 1977,* 121-122, fig. 77/1.

2. ION CREANGĂ (com. Ion Creangă, judeţul Neamţ).

A. Descoperire izolată.

B. Punct neprecizat.

C. Vârf de lance/pumnal din silex de bună calitate, de culoare vânăt-albicios, lucrat în tehnica aşchierilor plate de suprafaţă şi a retuşelor laterale. Spre deosebire de piesele de la Drăguşeni şi Luncani, pedunculul nu se mai detaşează de

restul corpului. Aceeași propunere de datare ca și pentru Drăguşeni și Luncani. Dimensiuni: L. 16 cm; l. max. 4,6 cm.

D. Muzeul de Istorie, Roman.

E. *Căpitanu 1969,* 305, 308, fig. 3.

3. LUNCANI (com. Mărgineni, județul Bacău).

A. Descoperire fortuită (1967).

B. În stânga șoselei Bacău-Moinești, în punctul "Vulpea".

C. Vârf de lance/pumnal din silex de culoare vineție, cu pete fumurii. Tipologic este o piesă similară celei de la Drăguşeni; în plus, tehnica de confecționare, prin intermediul retușelor mici și regulate spre marginile lamei și a celor mai mari spre mijlocul ei, este aceeași. Prin urmare, datarea piesei de la Luncani nu poate fi decât apropiată celei propuse pentru pumnalul de la Drăguşeni. Dimensiuni: L. 17 cm; L. peduncul 5,5 cm; l. lamei 3,8 cm; l. peduncul 3 cm.

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (nr. inventar 5771).

E. *Căpitanu 1969,* 305, fig.1; *Păunescu 1970,* 202, fig. 41/11.

III.a.2. Unelte/arme din piatră șlefuită (harta 6/simbol II)

4. BĂLĂNEŞTI (com. Icuşești, județul Neamț).

A. Descoperire întâmplătoare.

B. Punct neprecizat.

C. Topor perforat din șist, zvelt, cu ceafă cilindrică, profil arcuit și tăiș convex, lățit. Pe fața interioară a fost realizată o nervură în relief. Analogii în CŞ.

E. *Ursu 1995/1996.*

5. BĂLTENI DEAL (com. Bălteni, județul Vaslui).

A. Periegheză: Iulia Marin (1981).

B. Pe panta dinspre nord a Dealului Capul Rediului.

C. În acest punct au fost descoperite două topoare din piatră, din care unul, cu tăișul lățit și arcuit, avea partea din dreptul găurii de prindere îngroșată și decorată cu dungi în relief. Topoare cu decor asemănător se cunosc din Schn (miniatură în lut, atribuită fazei Schn A: *Prox 1941,* 26, pl. XII/4a-b) și Junacite (mai ales din orizonturile finale - XV-XIV - ale primei etape a BT din așezare: *Terezijska 1994,* 106-107, fig. 1; 3/y, т, ϕ; pentru succesiunea stratigrafică de la Junacite, v. *Katinčarov/Macanova 1993*). Apropieri tipologice se pot face și cu topoarele de paradă specifice grupei Ingul' a CC *(Šarafutdinova 1980).*

E. *Alaiba/Marin 1994,* 226, fig. 11/1.

6. LOZNA (com. Dersca, judeţul Botoşani).

A. Descoperire întâmplătoare .

B. Piesa a fost găsită în turbăria de la Lozna şi până în anul 1977 s-a aflat în colecţia şcolii din localitate, în acelaşi an ea fiind donată Muzeului Judeţean din Botoşani.

C.Topor din gresie calcaroasă, de profil naviform, cu ceafa evidenţiată, cilindrică şi decor pe ambele laturi în dreptul găurii de prindere, constând din câte o nervură în relief şerpuită strâns, ce capătă forma literei "M", între braţele căreia s-au format caneluri dispuse alternativ. Piesa este zveltă, fără a fi elegantă, îngrijit modelată, fără a fi minuţios finisată. Prezintă urme de folosire. Dimensiuni: L. 9,5 cm; lăţ. 2,8 cm; diametrul găurii de prindere 1, 6 cm (pl. XXXVIII/4).

D. Muzeul Judeţean Botoşani (nr. inv. 16 187).

E. *S. Teodor/Şadurschi 1979,* 126, fig. 3/2.

III.b. Piese metalice (harta 6/simboluri III-VIII)

III.b.1. Topoare cu gaură pentru fixarea cozii (harta 6/simboluri III-VII)

7. CORBASCA (com. Scărişoara, jud. Bacău).

A. Descoperire întâmplătoare, cu ocazia construirii unei şosele.

B. "În pădurea Scărişoarei".

C. Depozit constând dintr-un topor şi o dăltiţă, precum şi un cuţit curb în curs de prelucrare, toate din silex alb-vinetiu, o daltă de cupru dreptunghiulară de secţiune lenticulară, cu ceafa îngustă, tăiş uşor curbat şi câte o linie canelată pe cele două feţe ale sale precum şi dintr-un topor de tip Corbasca, cu tub de înmănuşare neprofilat şi lamă curbată, de secţiune pentagonală (dimensiuni: L. 10 cm; lăţ. 4,6 cm; gr. 325 g) (pl. XLI/6; LVIII/2).

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (nr. inventar topor 5626) .

E. *M. Florescu/Căpitanu 1968,* 50-51, fig. 1/2; *Al. Vulpe 1970,* 30, pl. 3/40; pl. 65/C.

8. GOEŞTI (com. Lungani, jud. Iaşi).

A. Descoperire întâmplătoare.

B. Punct neprecizat.

C. Topor zvelt din cupru (?) de tip Mărăşti, aparţinând unei variante caracterizată prin lăţimea mică a manşonului de prindere. Lama are secţiunea pentagonală. Pe corpul piesei există resturi de la turnare, neînlăturate Dimensiuni: L. 14 cm, l. max. manşon 2,8 cm, l. tăiş 4 cm, gr. 700 g (pl. XLI/4).

D. Muzeul de Istorie a Moldovei (fără nr. inv).

E. Inedit.

9. IZVORUL BERHECIULUI (com. Izvorul Berheciului, jud. Bacău).

A. Descoperire întâmplătoare.

B. "Dealul Cimbala".

C. Topor de tip Mărăşti, tipologic situat între piesele de la Oroftiana de Sus şi Găiceana. De aspect masiv, are un manşon profilat şi lama curbată, de secţiune hexagonală (dimensiuni: L. 14,5 cm; lăţ. tăiş 5,8 cm; gr. 870 g) (pl. LVIII/1).

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (nr. inventar 24 837).

E. *Antonescu-Iovița 1981,* fig. 1; 2.

10. MIROSLOVEŞTI (com. Mirosloveşti, jud. Iaşi).

A. Descoperire întâmplătoare.

B. Punct neprecizat.

C. Topor de tip Mărăşti, mai puţin evoluat tipologic decât cele de la Găiceana sau Mărăşti. Are un manşon profilat, profilul longitudinal al lamei este uşor curbat, tăişul arcuit (dimensiuni: L.13,3 cm; lăţ. lamei 3,4 cm).

D. Cf. *Chirica/Tănăsachi 1985,* 243, toporul se păstrează în colecţia înv. Gh. Irinei-Bodoaşcă.

E. *Chirica/Tănăsachi 1985,* 243, fig. 9/9.

11. OROFTIANA DE SUS (com. Suharău, jud. Botoşani).

A. Descoperire accidentală.

B. Punct neidentificat.

C. Topor de tip Mărăşti, aparţinând unei variante mai arhaice. Toporul are manşonul profilat, muchia superioară curbată, lama de secţiune pentagonală (dimensiuni: L. 9,9 cm; lăţ. 4,3 cm; gr. 395 g) (pl. XLI/3).

D. Piesa provine din colecţia muzeală a şcolii din Oroftiana de Sus şi în prezent se păstrează la Muzeul Judeţean Botoşani (nr. inv. 919).

E. *Şadurschi 1981.*

12. OSOI (com. Comarna, jud. Iaşi).

A. Descoperire întâmplătoare.

B. Punct neprecizat.

C. Topor apropiat tipologic de tipul Corbasca, dar ceva mai evoluat. Toporul are manşonul neprofilat, lama uşor curbată, de secţiune hexagonală, tăiş lăţit (dimensiuni: L. 13,1 cm; lăţ. 5,5 cm) (tabelul XVII/11). Atribuit în mod eronat de I. Vasiliu, tipului Baniabic (*Vasiliu 1996,* 28). Apartenenţa mai probabilă a piesei la tipul Corbasca a fost susţinută de M. Irimia (*Irimia 1998,* 39 şi nota 4).

E. *Chirica/Tănăsachi 1985,* 90, fig. 9/5.

13. PETRICANI (com. Petricani, jud. Neamţ).

A. Descoperire accidentală.

B. Pe locul descoperirii: resturi de locuire aparţinând culturii Cucuteni (cf. *Al. Vulpe 1970,* 42).

C. Topor încadrat tipologic între tipul Corbasca şi tipul Mărăşti, cu manşonul uşor profilat, lama curbată şi de lăţime relativ mare, tăiş lăţit. Dimensiuni: L. 16,2 cm, l. tăiş 7 cm (tabelul XVII/8).

D. Muzeul sătesc "N. Popa" - Târpeşti.

E. *Al. Vulpe 1970,* 42, pl. 8/112.

14. PODURI (com. Poduri, jud. Bacău).

A. Descoperire întâmplătoare.

B. Pe marginea de sud-vest a terasei pârâului Tazlăul Sărat, în apropierea punctului "Între Pâraie", în perimetrul cunoscutei staţiuni de pe Dl. Ghindaru.

C. Topor de tip Corbasca, dar ceva mai evoluat. Toporul are manşonul foarte puţin profilat, lama lungă, puţin curbată, de secţiune pentagonală, tăiş lăţit (dimensiuni: L. 12,8 cm; lăţ. 5,5 cm) (pl. XLI/5; tabelul XVII/10).

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (nr. inventar 24 846).

E. *Antonescu 1980.*

15. RĂCĂTĂU (com. Horgeşti, jud. Bacău).

A. Săpături sistematice: Viorel Căpitanu (1972).

B. În cunoscuta aşezare de pe "Cetăţuie", situată pe un pinten din terasa de pe malul stâng al Siretului.

C. Topor aparţinând unei variante mai noi a tipului Dumbrăvioara. Manşonul este uşor profilat şi faţetat, tăişul lăţit, secţiunea lamei hexagonală (dimensiuni: L. 12,5 cm; lăţ. 4,5 cm; gr. 580 g) (tabelul XVII/12).

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (nr. inv. 12 280).

E. *Căpitanu 1976,* 34, fig. 2/1.

16. RĂDENI (com. Păstrăveni, jud. Neamţ).

A. Descoperire întâmplătoare (1968).

B. În punctul "Corlăţi".

C. Topor de tip Baniabic, din cupru (?) cu manşon neprofilat, tăiş lăţit şi uşor curbat, lama de secţiune aproximativ dreptunghiulară, feţele laterale foarte puţin curbate spre interior (dimensiuni: L. 12 cm; lăţ. 6,4 cm; gr. 625 g) (tabelul XVII/6).

D. Colecţie particulară.

E. *Dumitroaia 1985,* 465-466, fig.4/a.

17. ROTUNDA (com. Liteni, jud. Suceava).

A. Descoperire întâmplătoare.

B. Punct neprecizat.

C. Topor de tip Baniabic, asemănător celui de la Rădeni, dar de dimensiuni mai mici, cu manşon neprofilat, tăiş lăţit şi uşor curbat spre direcţia cozii, lamă de secţiune dreptunghiulară. Pe feţele laterale ale lamei se observă resturi de metal de la turnare, neînlăturate. Culoarea piesei: verzui - închis (dimensiuni: L. 10,2 cm; lăţ. tăiş 5,6 cm; gr. 480 g) (pl. XLI/2).

D. Muzeul Naţional al Bucovinei, Suceava (nr. inv. C/165).

E. *Ignat 1981,* 133, nota 4; *Dumitroaia 2000,* fig. 91/1.

18. 23 AUGUST (com. Murgeni, jud. Vaslui).

A. Periegheză: Gh. Coman.

B. Punctul "Măgeana", la 1,5 km SSV de sat.

C. Topor de certă origine răsăriteană, de tip Kolontaevka (tabelul XVII/14). Al. Vulpe (*Al. Vulpe 1970,* 42 - unde ca loc de proveniență se menționează Bîrlălești) atribuie această piesă tipului Darabani. Toporul are lama scurtă, uşor lărgită spre tăiş, profil curbat, secţiune pentagonală (dimensiuni: L. 12,8 cm; lăţ. tăiş 5 cm). Ca provenind tot din punctul "Măgeana" mai sunt menţionate şi resturi de locuire Noua, dar credem că toporul este mai vechi decât acestea.

E. *Al. Vulpe 1970,* 42, pl. 8/115; Coman 1980, 188, fig. 116/7.

III.b.2. Topoare plate (harta 6/simbol VIII)

19. HLĂPEŞTI (com. Dragomireşti, jud. Neamţ).

A. Descoperire întâmplătoare, recuperare: Şt. Cucoş (1974).

B. Punctul "Dejugătoare".

C. Topor plat cu marginile ridicate *(Randleistenbeile)* din bronz (?), de formă trapezoidală, cu ambele capete ascuţite, părţile laterale faţetate regulat, tăişul uşor lăţit (dimensiuni: L. 14 cm; lăţ. tăiş 3,5 cm; gr. 210 g) (tabelul XVII/3). Încadrare tipologică: varianta Târpeşti-Grădina.

D. Muzeul de Istorie Piatra Neamţ (nr. inv. 4698).

E. *Monah 1986,* 34-35, fig. 3/2; 4/2.

20. TÂRPEŞTI (com. Petricani, jud. Neamţ).

A. Descoperire întâmplătoare.

B. În zona "Râpa lui Bodai".

C. Topor plat cu marginile ridicate *(Randleistenbeile)* de formă trapezoidală alungită, ambele capete ascuţite, profil lenticular, marginile laterale uşor ridicate (dimensiuni: L. 11,1 cm; lăţ. 3,4 cm) (pl. XLI/1). Încadrare tipologică: varianta

Târpești-Grădina. Nu se exclude ca piesa să fi aparținut resturilor de locuire din BT din cunoscuta așezare de pe "Râpa lui Bodai".

D. Muzeul sătesc "N. Popa" - Târpești.

E. *Dumitroaia 1985,* 469-470, fig. 3/d.

III.c. Ceramică (harta 6/simbol IX)

21. NĂNEȘTI (com. Părincea, jud. Bacău)*.

A. Descoperire întâmplătoare (1976).

B. În punctul "Jidovina".

C. Căniță cu corp bombat, gât înalt, gură lărgită și fund drept, confecționată din pastă brun-cenușie, cu cioburi pisate și nisip. O toartă îngustă (lăț. 1,1 cm), cu marginile ridicate pornește de sub margine și se sprijină pe umărul vasului. Pe gât, cana este decorată cu un brâu în relief crestat (pl. XIII/4). Dimensiuni: î. 13,5 cm; d. gurii 8,4 cm; d. max. 12,8 cm; d. fund 7 cm. Este foarte posibil ca recipientul să fi făcut parte din inventarul unei înmormântări. Datare: sfârșitul perioadei de tranziție (Folteștí târziu) sau prima parte a BT (MA?).

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (nr. inv. 14 341).

E. Inedit.

22. UNGURI (-ARINI) (com. Găiceana, jud. Bacău).

A. Descoperire întâmplătoare (1974).

B. În apropierea "Dl. Popii".

C. Ca provenind probabil din contexte funerare, de aici ne sunt sunt cunoscute 2 vase (un castronaș decorat și o căniță neornamentată, cu toarta ruptă) de datat în BT.

D. Muzeul de Istorie "Iulian Antonescu", Bacău (nr. inventar 22168 - 22169; vasele au făcut parte din colecția Al. Aparu).

E. *Harțuche 1979b,* 76; *Căpitanu 1982,* 145, punctul 16.b.; *Roman 1986a,* 52, fig. 2/4-5; *Id. 1992a,* 82, pl. 60/16-17; inf. V. Căpitanu.

23. "MOLDOVA".

A. Descoperire întâmplătoare.

B. Necunoscut.

C. În colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași se păstrează un vas-cupă de formă bitronconică (tabelul XVI/6), din pastă cu cioburi pisate și rare pietricele sau bucăți de calcar ca degresanți. Suprafața exterioară a recipientului are o culoare cărămizie, cu pete de culoare mai închisă, iar suprafața interioară este cenușie. Miezul este negru. Pe gâtul vasului au fost trasate cu un șnur subțire 3-4 șiruri orizontale de impresiuni. Dimensiuni: î. 6,1 cm; d. gurii 6,5 cm; d. max. 6,8

cm; d. fund 3,5 cm; gros. pereților 4 mm. Vasul, care foarte probabil a făcut parte din inventarul unui mormânt, se poate atribui fie CC, fie unui orizont CC/CCMB.

D. Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași (nr. inv. 759).

E. Vasul a fost publicat de *Roman 1992a,* pl. 61/6 și *Dumitroaia 2000,* fig. 86/1 (la acesta din urmă, recipientul figurează în mod greșit ca provenind de la Cîrligi-"Aldești").

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BRONZUL TIMPURIU ÎN MOLDOVA. DEFINIRE. MANIFESTĂRI CULTURALE. PERIODIZARE ȘI CRONOLOGIE

1. Definire. Harta culturală. Delimitări culturale și cronologice.

Înainte de a încerca stabilirea unor criterii pe baza cărora să se poată defini perioada BT la est de Carpați, este necesar a aminti opiniile exprimate în literatura noastră cu privire la elementele ce ar trebui luate în considerație în fixarea începuturilor epocii bronzului în România.

Cel mai des invocat criteriu a fost cel fenomenologic, tehnologic. Conform acestuia, BT este definit prin prezența/utilizarea bronzului ca aliaj al cuprului, mai întâi cu arseniu (tehnică descoperită, se pare, în eneolitic), și mai apoi cu staniu și plumb. Pe de altă parte, în opinia specialiștilor, debutul epocii bronzului este marcat de producerea unor tipuri de unelte/arme necunoscute în eneolitic sau epoca de tranziție, precum topoarele cu gaură de prindere și tăiș vertical și topoarele plate cu marginile ridicate (*Al. Vulpe 1974,* 243–248; *Roman/Németi 1976,* 59; *Roman 1980,* 16; *Id. 1981a,* 30; *Ciugudean 1996,* 19; *Al. Vulpe 1997,* 44). Ca și criteriu regional, pentru Transilvania, se mai adaugă apariția primelor depozite ce includ un mare număr de topoare și coliere-bare (*Ciugudean 1996,* 19).

Așa cum s-a arătat în mai multe rânduri (v. *Al. Vulpe 1974,* 244; *Ciugudean 1996,* 19; *Al. Vulpe 1997,* 37), în definirea începutului epocii bronzului trebuie avute în vedere toate elementele, toți factorii ce au determinat transformări profunde la nivelul structurilor materiale și spirituale ale societății, nu numai criteriul fenomenologic. Această viziune a obligat, totodată, și la încercarea de precizare a acelor elemente de structură prin care epoca bronzului se deosebește de perioada anterioară (*Ciugudean 1996,* 19; *Al. Vulpe 1997,* 38).

Dacă am face apel la criteriul „metalurgic", atunci am avea suficiente dovezi în sprijinul existenței unei perioade a BT și în Moldova. Din această zonă sunt cunoscute descoperiri de topoare arhaice cu gaură de prindere și tăiș vertical (de tip Baniabic, la Rotunda și Rădeni, și de tip Dumbrăvioara la Răcătău), precum și de topoare plate cu marginile ridicate (Hlăpești, Târpești)[1]. Elementele din domeniul metalurgiei nu pot rămâne totuși singurele criterii de stabilire a începuturilor epocii bronzului. Obiecte din bronz propriu-zis (din aliaj al cuprului cu staniu și/sau plumb) apar și în complexe ale unor culturi atribuite epocii (e)neolitice sau perioadei de tranziție (v., de pildă, pentru cultura amforelor sferice din zona Kujaviei: *Hensel 1991,* 202–203 și tab. I/primele trei poziții), după cum un topor cu gaură de prindere

și tăiș vertical a fost descoperit într-un mormânt tumular de la Alexandrovka, atribuit grupei Usatovo (inf. V.G. Petrenko). Sigur, viziunea structurală asupra debutului epocii bronzului pare logică și pertinentă, însă, în ceea ce privește Moldova, descoperirile nu sunt, deocamdată, suficient de consistente pentru a permite reconstituirea de o manieră mai coerentă a vieții economice și sociale din perioada BT și implicit, pentru a permite extragerea acelor elemente de structură specifice epocii. Aceasta rămâne un deziderat, în pofida unor încercări meritorii pe anumite segmente structurale și culturale (v. de pildă, mai nou, propunerile de reconstituire a structurii sociale la populația Jamnaja din nord-vestul Mării Negre: *Ivanova 2001*). De aceea, trebuie să căutăm criterii de separare culturală în zone (domenii) unde cercetarea arheologică oferă deocamdată date mai concrete și mai închegate. Preconizăm de aceea utilizarea, pe lângă criteriul fenomenologic și a unui criteriu evenimențial, respectiv urmărirea hărții culturale din Moldova pe o perioadă mai lungă de timp. Aceasta ne-ar permite surpinderea momentelor de ruptură în evoluția fenomenelor culturale, momente ce ar putea marca trecerea de la o epocă la alta.

Începutul perioadei de tranziție îl vedem ca pe un rezultat al restructurărilor ce se produc în interiorul marilor complexe culturale specifice sfârșitului eneoliticului, restructurări determinate de mai mulți factori, din care nu trebuie excluse presiunile exterioare. În zona Moldovei apar astfel două mari entități culturale, ale căror rădăcini sunt puternic ancorate în eneoliticul final local: în nord, Horodiștea și variantele derivate (ca parte a cercului nordic de tip Tripolie târziu CII) și în sud, având la bază un fond Cernavoda I târziu pe care s-au grefat și alte elemente, Folteşti timpuriu (Folteşti I), cu pandantul său estic, grupul Usatovo.

În nord, complexul cultural Horodiștea-Gordinești pare a manifesta destul de devreme semne de destabilizare (probabil spre începutul ultimului sfert al mileniului IV B.C.). Aparițiile amforelor sferice (presc. CAS) și cele ale mormintelor tumulare de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni (în cadrul acestora din urmă fiind distinse componente central-europene, dar și de tip Majkop-Novosvobodnoj) nu sunt străine de aceste evenimente, însă probabil că ele nu sunt și singurele cauze. Că acum, în acest areal se produc frământări, o demonstrează și prezența unui grup uman de tip Sofievka, originar de pe Niprul Mijlociu, în zona Sucevei (v. *Addenda* I.9). Deocamdată este greu de spus dacă impactul pătrunderilor amforelor sferice și a aparițiilor mormintelor tumulare tip Bursuceni în nordul Moldovei a fost major asupra evoluției locale. Au determinat ele „spargerea" și disoluția blocului horodiștean sau avem de-a face doar cu infiltrări ale unor grupe umane ce ocupă anumite nișe ecologice neexploatate sau puțin exploatate? Constatăm următoarele:

1. Într-o perioadă ce coincide cu aparițiile amforelor sferice și a mormintelor de tip Bursuceni, vase Horodiștea apar în zone îndepărtate de nucleul teritorian horodiștean.

2. Ceramică de tip amfore sferice se înregistrează acum în mai toate aşezările locale, inclusiv la Folteşti.

3. Perioada Folteşti timpurie intră într-o etapă nouă, bine individualizată (Folteşti Ib, cf. periodizării noastre).

4. Tot acum par a fi luat naştere şi aşezările de tip Erbiceni.

Deci, anumite evenimente se petrec. Pe de altă parte, morminte specifice amfore sferice nu s-au descoperit deocamdată în Câmpia Moldovei, adică în aria centrală a complexului Horodiştea-Gordineşti, ci numai în zone de podiş. În acestea din urmă este posibil ca grupe CAS să fi fost contemporane cu unele aşezări locale din perioada de tranziţie, însă nu e mai puţin adevărat că există indicii clare şi că amforele sferice le depăşesc cronologic. Ce s-a întâmplat exact cu Horodiştea şi când şi-a încetat evoluţia este greu de spus deocamdată. Datele radiocarbon pentru aşezarea de la Horodiştea (v. *Mantu 1998,* tab. 7, poziţiile 113–115) sunt mult prea coborâte şi ne indică un sincronism cu Jamnaja, ceea ce nu este în concordanţă cu datele oferite de stratigrafia tumulilor. În silvostepă, ca şi în zona de stepă din nord-vestul Mării Negre, mormintele Jamnaja suprapun în tumuli înmormântări cu vase pictate tip Horodiştea şi, respectiv, Usatovo; pe alocuri chiar între cele două momente se interpun morminte cu schelete întinse. Oricum ar sta lucrurile, după aşezările de tip Horodiştea, în Câmpia Moldovei semnalăm doar inmormântări Jamnaja cu caracteristici ale epocii de început a fazei Jamnaja clasice, iar în Podişul Moldovei, până la posibila apariţie a complexelor ceramicii şnurate podolo-volyniene, putem presupune doar prezenţe ale amforelor sferice.

În sud, un prim moment cu impact asupra evoluţiei locale, pare a fi reprezentat de primele pătrunderi ale grupelor Jamnaja (care probabil se produc ceva mai târziu decât primele apariţii ale CAS în nordul Moldovei). Ele nu îi dislocă pe folteşteni, dar îi obligă la anumite modificări în modul de viaţă şi poate la o reorientare a legăturilor culturale. Se renunţă la pictură, iar şnurul devine rar. Suntem în perioadele Folteşti II şi III-Roman.

Ne este totuşi dificil să începem BT în Moldova odată cu apariţiile amforelor sferice sau cu primele pătrunderi Jamnaja. Din punct de vedere evenimenţial, cel puţin pentru partea estică şi nordică a Moldovei, ele marchează într-adevăr momentul de început al unor prezenţe mai consistente aici a elementelor central-europene şi respectiv stepice, care au avut ca finalitate, ulterior, intrarea definitivă a acestor zone în sferele de influenţă culturală central-europeană şi, respectiv, estică (nord-pontică). Credem că la acest moment avem de-a face mai curând cu infiltrări de grupe alogene, al căror impact asupra fenomenelor locale a fost mai mult sau mai puţin important, fără însă, cel puţin în mod cert în cazul Folteşti, să ducă la dispariţia lor. Mai mult, nici amforele sferice (v. *Roman 1981a,* 39) şi nici primele comunităţi Jamnaja sosite la vest de Prut nu aduc cu ele elemente specifice epocii

bronzului. Şi apoi, în ce măsură, un fenomen precum amforele sferice, considerat în aria centrală de manifestare a sa ca expresie a societăţii neolitice, poate deveni în nordul Moldovei o formă culturală ataşată epocii bronzului? În cazul amforelor sferice, impactul lor asupra evoluţiei locale a fost, credem, supraestimat în literatura de la noi. Exagerată în celălat sens este şi interpretarea lui J. Machnik, care vede în amforele sferice din partea de nord a Moldovei "un episod fără nici un rol important în evoluţia situaţiei culturale din perioadele mai târzii" ale zonei (*Machnik 1991,* 8). Din ceea ce ne spun deocamdată datele, unele elemente CAS se întrevăd într-adevăr integrate în forme de manifestare ale BT din Moldova (Târpeşti, Aldeşti), fără însă ca ponderea lor să fie de natură a le socoti ca pe componente culturale de bază.

Schimbările şi transformările care se produc, mai ales la nivelul fenomenelor locale, odată cu apariţiile CAS şi a primelor înmormântări Jamnaja din Moldova, dau o notă aparte acestui moment. El se deosebeşte de etapa anterioară, fără totuşi a-l socoti ca marcând începutul epocii bronzului. Dacă ne este îngăduită o butadă, atunci am numi această perioadă, „perioada intermediară dintre perioada de tranziţie şi epoca bronzului".

Adevăratul moment de cotitură în dezvoltarea culturală din jumătatea răsăriteană a României, datat în jurul lui 2900 B.C., este legat probabil de efectele produse de un nou şi puternic (?) puseu răsăritean de tip Jamnaja. Aşezările locale dispar din zonele ocupate până atunci. Presiunea estică va împinge o parte a populaţiei indigene spre zone mai adăpostite. Apar astfel în partea centrală a ţării, pe o fâşie îngustă, orientată NS, în regiuni împădurite, înalte, forme de manifestare cu elemente ale Bronzului incipient, de tip Căţelu Nou-Coşereni-Zăbala-Târpeşti-Dolheştii Mari, în care fondul autohton de tip Folteşti târziu, Erbiceni târziu-Hăbăşeşti, Cernavoda II târzie este predominant. Treptat, se vor constitui noile cercuri culturale specifice BT (pentru a face apel la terminologia P. Roman), unele din ele atingând cu periferiile (?) şi zona dintre Carpaţi şi Prut (v. harta 7). Cel mai vechi dintre ele, „cercul est-carpatic", în care poate fi inclus în primul rând grupul Târpeşti, dar şi aşezarea de la Dolheştii Mari, continuă, într-o perioadă nouă, linia de evoluţie locală începută anterior, în perioada de tranziţie.

Probabil ca răspuns la presiunile dinspre stepele răsăritene, „cercul cultural central-românesc" (P. Roman) şi mai exact BT sud-est transilvănean, devine activ în partea central-vestică a Moldovei. Manifestările de tip Aldeşti şi Bogdăneşti, precum şi prezenţele cu analogii în Schneckenberg B-Jigodin de la răsărit de Carpaţi, par extensii ale unei „oecumene centrale" situate în colţul sud-estic al Transilvaniei. În schimb, dinamismul culturii Glina s-a manifestat în direcţie opusă, spre vest, căci spre nord-est şi est căile de înaintare îi erau barate de populaţiile nord-pontice.

Extremitatea nord-vestică a Moldovei ne apare, în BT, ca periferie a cercului şnurat nordic, podolo-volynian şi supusă oricum, curentelor culturale de origine central-europeană.

Pe întreaga durată a perioadei aici discutate, regiunile cu aspect stepic din estul Moldovei au fost ocupate de comunități cu rădăcini culturale în stepele est-europene, strâns atașate fenomenelor Jamnaja și catacombe, manifeste în partea de nord-vest a Mării Negre.

Între aceste „cercuri culturale" pe care, pe baza documentației actuale, le distingem în BT din Moldova, au existat legături și întrepătrunderi, ceea ce a condus printre altele, și la apariția unor complexe de caracter mixt (cazul M 22 de la Valea Lupului).

Aceeași geografie culturală se va menține în linii mari și pe durata Bronzului mijlociu, ceea ce înseamnă că momentul conturării ei coincide și cu începutul unei epoci noi, cea a bronzului, distinctă de perioadele anterioare. Astfel, la vest de Siret, în nord, complexul Costișa-Komarów se înscrie într-un fenomen cultural de caracter central-european. În sud, cultura Monteoru, indiferent dacă include în zona sa de formare și sud-vestul Moldovei sau pătrunde gata formată, este o cultură cu puternice legături în partea central-nordică a Munteniei. La est de Siret, locul fenomenelor gen Jamnaja sau catacombe este luat de cultura ceramicii cu multe brâie, care independent de modul în care diferiți cercetători îi interpretează originea în zona sa vestică de manifestare, rămâne strâns legată de tradițiile culturale est-europene.

Urmând o definiție generală (*Roman 1986a,* 29), perioada timpurie a epocii bronzului ocupă și în Moldova intervalul de timp cuprins între sfârșitul perioadei de tranziție și debutul manifestărilor atribuite Bronzului „clasic" (sau Bronzului mijlociu).

În ceea ce privește limita superioară, delimitările nu sunt ușor de făcut, deoarece:

1. Aceeași descoperire a căpătat mai multe înțelesuri culturale, fiind când atribuită perioadei de tranziție, când BT.

2. Încetarea evoluției grupelor locale specifice perioadei de tranziție (Horodiștea, Folteşti, Erbiceni-Hăbăşeşti) se produce, așa cum par a indica datele actuale, la momente diferite și din cauze diferite.

3. Există zone (sudul Subcarpaților) unde lipsesc deocamdată dovezi ale unei perioade de tranziție închegate.

Pe de altă parte, apariția în Moldova a manifestărilor atribuite Bronzului mijlociu (petrecută în cele mai multe cazuri la nivel de Monteoru Ic4,3), se produce probabil într-un moment în care mai existau fenomene ale BT. Generalizarea formelor de manifestare culturală specifice epocii Bronzului mijlociu nu credem că se produce în Moldova mai devreme de 2100/2000 B.C.

2. Manifestări etno-culturale

I. Linia de evoluție locală

Includem aici manifestările culturale de la începutul epocii bronzului puternic atașate tradițiilor locale din perioada de tranziție, și anume: grupul Târpești, aspectul cultural reprezentat de așezarea de la Dolhești Mari (v. harta 7/simbolul I) și faza târzie a mormintelor tumulare de tip Vânători-Bolotești. Apariția lor la vest de Siret, în zone de „refugiu", a fost determinată de presiunea la care comunitățile Jamnaja au supus vechile populații din partea răsăriteană a Moldovei, nevoite să-și părăsească astfel arealele de locuire tradiționale.

Localizare. Delimitări culturale și cronologice. Grupul Târpești și așezarea de la Dolhești Mari se află localizate în sudul Podișului Sucevei și în partea de nord a Subcarpaților Moldovei. Din punct de vedere cultural și cronologic, perioada BT din această regiune este delimitată, în linii mari, în partea superioară de amforele sferice și de descoperiri gen Rădășeni, Dobreni și Văleni-Neamț (parțial?), în timp ce locuirile de tip Lunca-nivelul 1 și Costișa-Komarów timpurii marchează limita inferioară. Acest cadru cronologic general este fixat pornind de la realitățile stratigrafice semnalate la Dolhești Mari, unde morminte ale amforelor sferice au fost suprapuse de un nivel de locuire din BT (*Dinu 1959b,* 219; *Id. 1961a,* 122–124, fig. 1). Sunt indicii însă care ar proba o prezență a comunităților amforelor sferice, în anumite zone, și pe un anumit parcurs de la începutul BT (de pildă, o anumită excludere teritorială a descoperirilor amforelor sferice și a celor de tip Târpești în nordul Subcarpaților). Grupul Târpești (din depresiunile Neamț și Cracău-Bistrița), aspectul cultural reprezentat de locuirea de la Dolhești Mari (din bazinul Șomuzului Mare), precum și înmormântările de aspect Jamnaja de la Broșteni și Târpești se pot atribui unei prime etape a BT din regiune. Tot acum sunt de datat și ultimele (?) prezențe ale triburilor amforelor sferice din Depresiunea Neamț. Este posibil ca evoluția grupului Târpești să se prelungească, însă până la aspectul de cultură materială reprezentat în nivelul 1 de la Lunca-Vânători, ne mai lipsesc una-două etape de evoluție.

Faza târzie a grupului Vânători-Bolotești este atestată deocamdată numai în partea de nord a câmpiei colinare ce mărginește spre est regiunea Subcarpaților de Curbură, așadar în partea de sud-vest a Moldovei. Apariția unor morminte mai noi doar la vest de Siret și paralelele pentru materialele acestora în ceramica Jamnaja și catacombe, ne arată cauza încetării evoluției grupei Vânători-Bolotești în partea estică a arealului său: ocuparea Câmpiei Covurluiului de către comunități de păstori răsăriteni. Ne este greu să precizăm pe baza datelor care există acum dacă în sud-vestul Moldovei, faza târzie a mormintelor Vânători-Bolotești se prelun-

geşte până la apariţia în zonă a primelor comunităţi monteorene Ic4,3 sau dacă între cele două momente se interpun şi alte descoperiri. Unele dintre acestea ar putea fi, dacă ne uităm la ceea ce se întâmplă mai la sud (v. harta descoperirilor la *Al. Vulpe 1989/1990,* fig. 4), de tip Odaia Turcului sau Năeni, o eventuală apariţie a acestora şi în nordul Subcarpaţilor de Curbură neputând fi exclusă.

I.1. Grupul Târpeşti

Istoricul cercetării. Deşi cele mai vechi materiale ale grupului Târpeşti, provenite din cercetări de mică amploare, au fost descoperite în perioada interbelică (Târpeşti, Bodeşti, Izvoare), doar săpăturile sistematice efectuate în anii '60 ai secolului trecut au permis o interpretare culturală mai consistentă şi într-un context mai larg a acestor descoperiri.

Iniţial, pentru ceramica "Izvoare III", apropieri s-au făcut cu Schneckenberg, dar mai ales cu "cultura Gorodsk-Usatovo" (*R. Vulpe 1957,* 273). Ceramica de la Izvoare era inclusă încă din 1958, de P. Roman, într-un orizont cultural - "Folteşti III" -, orizont pe care îl plasa atunci, chiar la debutul epocii bronzului (*Roman 1958,* 87–88).

Autoarea săpăturilor noi de la Târpeşti, S. Marinescu-Bîlcu, atribuia resturile de locuire de aici unui orizont/aspect cultural denumit Uricani-Dolheştii Mari, care ar precede imediat faza Schneckenberg A, dar care nu mai poate aparţine "culturii Horodiştea - Folteşti I" (*Marinescu-Bîlcu 1964,* 247–248; *Eadem 1981,* 100). În contradicţie, M. Dinu, vorbeşte de un orizont "de tip Uricani-Târpeşti" (în care erau incluse şi aşezările de la Hăbăşeşti, Izvoare şi Dolheştii Mari) ca despre o etapă, ultima, a culturii respective (*Dinu 1968,* 136–137).

În descoperirile de la Târpeşti, Izvoare, Rădăşeni, Frumuşica, Dolheşti, P. Roman vedea, mai recent, o bună ilustrare a orizontului cultural Folteşti târziu (Folteşti III), pe care-l denumeşte şi "Dolheşti-Târpeşti", ele fiind socotite reprezentative pentru etapa de început a "cercului cultural est-carpatic" (*Roman 1982a,* 404, nota 1; *Id. 1986a,* 48; *Id. 1989,* 54; *Id. 1992a,* 79–80). Prin acceptarea datării ante-Schneckenberg pentru Târpeşti presupusă de S. Marinescu-Bîlcu, spre vest materialele de aici fiind sincronizate cu Coţofeni I, P. Roman (*Id. 1986a,* 48–49, fig. 7; *Id. 1992a,* 80) susţinea implicit o situare a acestei etape vechi a cercului est-carpatic într-o perioadă sincronă cu cele mai timpurii manifestări ale BT din partea centrală a României (Zimnicea-Mlăjeţ, Zăbala). Cu toate acestea, cercetătorul amintit considera că din punct de vedere cultural, descoperirile tip Târpeşti păstrează un caracter de tranziţie.

Resturile de locuire de la Târpeşti au fost incluse de M. Florescu printre manifestările timpurii ale "culturii Folteşti II" de la începutul epocii bronzului *(M. Florescu 1992).*

Recent şi Gh. Dumitroaia a susţinut existenţa unor apropieri a ceramicii de la Târpeşti de cea găsită la Izvoare, Frumuşica, Văleni, "din finalul culturii Horodiştea-Erbiceni sau chiar de mai târziu", din Bronzul timpuriu (*Dumitroaia 2000,* 48, 122).

Aria de răspândire a grupului Târpeşti, aşa cum ne apare astăzi, se limitează la depresiunile Neamţ şi Cracău-Bistriţa din partea de nord a Subcarpaţilor Moldovei (hărţile 3 şi 7). Acestui fenomen cultural i se pot atribui aici descoperirile de la Târpeşti (aşezare şi morminte: *Matasă 1940,* fig. 30/stânga sus; *Marinescu-Bîlcu* 1962a, 236, 240, fig. 7/15,.16; *Eadem 1964; Eadem 1981,* 89–101, fig. 205–213; la noi, pl. XX/7–8; XXI–XXIII; XLIX/1; 2c; L–LI), Izvoare ("faza Izvoare III": *R. Vulpe 1957,* 265–274, fig. 276–282; *Dumitroaia 2000,* fig. 33; 34/1–4)[2], Bodeşti-Frumuşica (*Matasă 1946,* fig. 24/3, pl. XII/43, 55 - fragmentul decorat cu un segment de brâu alveolat -, 56–58; la noi, pl. XX/1–6; XLIX/2a–b). La Văleni-Neamţ, o parte a materialului ceramic inclus în categoria "Cucuteni C" pare a se ataşa de asemenea grupului nostru (*H. Dumitrescu 1950,* fig. 18/5; la noi, pl. XVIII/7–9)[3]. În schimb, ceramica de la Căşăria (Dobreni)-"Dl. Mătăhuia" (*Matasă 1940,* fig. 59/dreapta jos; la noi, pl. XVIII/1–6, cu materialul rezultat din săpăturile noi)[4] prezintă caracteristici - tehnică de confecţionare, forme, decor - ceva mai vechi decât Târpeşti şi pare a aparţine aceluiaşi orizont cultural şi cronologic în care se înscriu şi materialele de la Mihoveni-"Cahla Morii" (pentru ceramica de la Mihoveni: *Ursulescu /Batariuc 1978,* fig. 8/9–11; 9/1–5). Puţina ceramică decorată cu brâie crestate publicată de la Costişa (*Matasă 1940,* fig. 49/dreapta jos) este insuficientă pentru a asigura o atribuire cultural-cronologică mai exactă, fiind posibil ca ea să se încadreze şi într-o secvenţă anterioară grupului Târpeşti[5].

Nu se exclude ca şi terasele Bistriţei din zona Ceahlăului să fi fost ocupate. Din păcate, însă rezultatele descoperirilor de la Hangu-"Chiriţeni" (*Petrescu-Dîmboviţa 1959a,* 64, 66) şi Ceahlău-"Dârţu" *(Păunescu 1958),* care au fost atribuite sau sunt de atribuit BT, nu ne sunt cunoscute decât din note preliminare. De la "Dârţu" provin fragmente ceramice cu trăsături apropiate olăriei Târpeşti, dar care prezintă şi elemente deosebitoare. Oricum, puţina ceramică publicată din acest punct (*Ibid.,* 269, fig. 1/1–11), sau cel puţin o parte a ei, are caracteristici (cioburi pisate ca degresanţi, torţi tubulare, motive incizate în "X") care permit încadrarea ei printre descoperirile care ilustrează în Moldova perioada de tranziţie şi/sau prima etapă a BT. P. Roman, care a studiat materialul de la Ceahlău, îl atribuie fenomenului Schneckenberg (comunicare personală).

Aşezări, tipuri de locuinţe, amenajări. Analizând ampalsarea aşezărilor se constată că în majoritate acestea au ocupat locuri proeminente, de regulă pinteni desprinşi din terasele Cracăului, Bistriţei sau afluenţilor Moldovei (Topoliţa). Au fost alese acele promontorii care ofereau o suprafaţă suficient de întinsă pentru

locuire şi adăpostul animalelor, şi, cum a fost cazul la Târpeşti sau Bodeşti, care erau protejate natural prin pante abrupte şi râpe adânci. În toate staţiunile cercetate, materialele arheologice din această epocă au apărut împrăştiate pe întreaga suprafaţă cercetată, deasupra nivelurilor eneolitice, fără a fi surprinse nivele de locuire propriu-zise. De aici şi presupunerea unor locuiri "izolate şi efemere" (*R. Vulpe 1957,* 272), de tip sezonier (*Marinescu-Bîlcu 1964,* 247; *Eadem 1968,* 418).

Locuinţele au fost adaptate caracterului aşezărilor, fiind probabil de tipul colibelor uşoare de suprafaţă (*Eadem 1981,* 98). Unele vetre de la Târpeşti au fost legate, cu serioase rezerve însă (v. *Ibid.*), de aşezarea din BT.

Rit şi ritual funerar. Date despre acest important domeniu al vieţii spirituale nu se cunosc decât de la Târpeşti. Aici s-au descoperit 4 morminte de înhumaţie plane, cu inventar ceramic şi metalic (la care se adaugă unul descoperit întâmplător în 1958, de apartenenţă incertă), situate în perimetrul aşezării (*Marinescu-Bîlcu 1964; Eadem 1981,* 89–95, fig. 205–207, 208/1–2 = 211/1–2; 211/3, 10).

Obiceiul înmormântărilor *intramuros* sau în imediata apropiere a spaţiului locuit este de dată mai veche în partea estică a României, pentru prima parte a BT el mai fiind atestat în Moldova la Bogdăneşti (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 190–191, fig. 49), Aldeşti, Lichitişeni (v. mai jos), iar în sud-estul Transilvaniei, la Zăbala (*Székely 1971,* 391, fig. 8). Spre deosebire de forma de prezentare a înmormântărilor menţionate sau a celor similare neo-eneolitice şi din aria Horodiştea-Gordineşti, mormintele de la Târpeşti îşi capătă aspectul ritual în alt mod, a cărui origine credem este alohtonă. Aici mormintele au apărut în două grupe distincte, atât teritorial cât şi în ceea ce priveşte elementele de ritual (poziţia scheletelor, modul de amplasare a ofrandelor) (*Marinescu-Bîlcu 1981,* 91). Prima grupă este reprezentată de M 13, cu schelete în poziţii chircite pe spate, tip Jamnaja (grupa de poziţii I, cf. clasificării lui E.V. Jarovoj: *Jarovoj 1985a,* 44, 46), din care M 1 (de femeie matură; determinare antropologică: *D. Nicolaescu-Plopşor 1964*) şi M 2 (de bărbat adult), amplasate foarte aproape unul de celălalt, iar M 3 (de femeie tânără, cu caracteristici antropologice considerate de origine locală: *Ibid.,* 168), ceva mai departe. M 4, descoperit la distanţă mai mare faţă de primul grup, are o poziţie a scheletului diferită de cele întâlnite la M 13 (chircită pe o parte, cu o uşoară aplecare pe spate). Având în vedere poziţia scheletelor din M 1-2 şi caracteristicile lor antropologice asemănătoare (de tip europoid: *Ibid.,* 169; *Rişcuţia/D. Nicolaescu-Plopşor 1964,* 176), se poate presupune că indivizii înmormântaţi aici au aparţinut unei populaţii de origine estică, foarte probabil Jamnaja, intrată însă în relaţii cu autohtonii. Spre aceiaşi atribuire culturală şi etnică îndreaptă de asemenea tipul de brăţară compusă din perle tubulare de cupru aflată la încheietura mâinii drepte a scheletului din M 1 - tip de podoabă bine

reprezentat în mormintele Jamnaja târzii din Bugeac şi sud-estul Moldovei (Şendreni, Vlădeşti) -, sau prezenţa ofrandelor-depuneri de părţi de animale din M 2. Judecând după asemănările elementelor de ritual şi caracteristicile ceramicii depusă ca inventar este de presupus că între M 1 şi M 2 intervalul de timp nu a fost prea îndelungat, dacă nu chiar cele două înmormântări vor fi fost săvârşite concomitent. În acest caz ni se pare seducătoare ipoteza socotirii lui M 1 ca reflectare a obiceiului sacrificării femeii la moartea soţului, obicei întâlnit la multe populaţii indo-europene atestate istoric (în legătură cu acest subiect, *C. Poghirc 1976*) şi care a putut fi prezent de asemenea la comunităţile Jamnaja. Mergând pe aceeaşi linie de interpretare, femeia din M 3, de origine locală după datele antropologice, dar înmormântată tot în poziţie Jamnaja este posibil să fi fost o sclavă sacrificată la moartea stăpânului (-ilor) ei.

Autoarea descoperirii a considerat deosebirile sesizate între cele două grupe de morminte ca determinate de un oarecare decalaj cronologic dintre ele, M 4 fiind cel mai târziu - fapt confirmat în opinia noastră de caracteristicile ceramicii oferită ca ofrandă -, dar nu a exclus ca ele să reflecte deopotrivă diferenţe sociale sau de rudenie (*Marinescu-Bîlcu 1981,* 91).

Inventarul aşezărilor. *Industria litică.* Singurul obiect litic ce poate fi atribuit cu mai mult sau mai puţină certitudine grupului aici în discuţie este toporul din silex descoperit pe "Râpa lui Bodăi" (*Ibid.,* fig. 208/11 = 213/3). Din desenul publicat reiese că, tipologic, piesa de la Târpeşti se atribuie categoriei topoarelor cu secţiunea transversală lenticulară (tipul A, cf. clasificării noastre: v. anexa 1), însă lipsa porţiunii dinspre ceafă împiedică încadrarea sa exactă într-una din variantele evidenţiate la acest tip. Forma generală şi proporţiile piesei păstrate, precum şi grosimea mare (circa 2,8 cm) apropie însă cel mai mult toporul de la Târpeşti de varianta Cristeşti.

Activitatea metalurgică. Dovezile privind stadiul cunoştiinţelor metalurgice la comunităţile Târpeşti sunt destul de puţine şi nesigure. Obiectele de podoabă din metal (o brăţară compusă din perle tubulare şi un pandantiv) descoperite în M 1 şi M 2 de la Târpeşti au putut avea o altă proveniență decât cea locală, având în vedere originea indivizilor înmormântaţi acolo. În aria de manifestare a fenomenului Târpeşti se concentrează şi o serie de piese metalice găsite accidental (v. hărţile 6 şi 7). Topoarele plate de tip *Randleistenbeile* descoperite în zona aşezării de la Târpeşti (*Dumitroaia 1985,* 469–470, fig. 3d) (pl. XLI/1) şi la Hlăpeşti (*Monah 1986,* fig. 3/2 = 4/2) (tabelul XVII/3) se pot atribui din punct de vedere tipologic, şi având în vedere şi analogiile, perioadei BT. Ele au fost incluse de noi într-o variantă aparte de topor plat cu marginile ridicate, numită Târpeşti-Grădina, cu circulaţie în aria Târpeşti şi în regiunile ocupate sau controlate de triburile Jamnaja (v. subcapitolul "Obiecte din metal" din partea care tratează fenomenul Jamnaja în Moldova). Nu se exclude ca toporul de tip Baniabic de la Rădeni

(*Dumitroaia 1985,* 465–466, fig. 4/a) (tabelul XVII/6) să se dateze tot în perioada de funcţionare a aşezărilor de tip Târpeşti. În schimb, topoarele cu gaură transversală mai evoluate, ca acelea de la Petricani (*Al. Vulpe 1970,* 42, pl. 8/112; la noi, tabelul XVII/8) (care trebuie plasat între tipul Corbasca şi tipul Mărăşti[6]) sau Miroslovești (*Chirica/Tănăsachi 1985,* fig. 9/9) (care tipologic, se află la începutul seriei de topoare Mărăşti), aparţin unei perioade mai târzii, cu posibiliatea datării lor şi spre sfârşitul BT. Tipologic, ultimele piese ne par mai arhaice în comparaţie cu topoarele de la Oniceni (*Al. Vulpe 1970,* 33, pl. 5/70; la noi, tabelul XVII/13) şi Dragomireşti (*Dumitroaia 1985,* 466, fig. 4/b), descoperite în aceeaşi zonă şi circumscrise tipurilor Izvoarele sau Izvoarele/Pădureni, datate în prima parte a Bronzului mijlociu. Lingurile de lut descoperite la Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 283/2) şi Târpeşti (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 208/12), cel mai probabil că nu au fost utilizate în activitatea metalurgică. Pentru nici una din piesele de metal amintite nu dispunem de analize metalografice.

Ceramica deţine ponderea cea mai însemnată, însă în majoritate a fost descoperită în stare fragmentară, ceea ce îngreunează adeseori eforturile de reconstituire a formelor. În plus, dincolo de elementele comune, fiecare aşezare îşi are caracteristici proprii în ceea ce priveşte ceramica. Pentru deosebirile în inventarul ceramic sesizate între aşezările de tip Târpeşti pot fi căutate mai multe explicaţii (de pildă, de natură economică, diferenţe cronologice).

În ceea ce priveşte tehnica de lucru, se constată existenţa a trei categorii ceramice:

1) relativ de bună calitate (cea mai frecventă), din pastă bine frământată, arsă neuniform, cu o culoare a suprafeţelor diferită;

2) fină (mai puţin numeroasă), de culoare cenuşie, brun-cenuşie sau neagră, cu ciobul compact şi subţire, adesea bine netezit sau chiar lustruit (Izvoare, Bodeşti), cu suprafaţa exterioară uneori slipuită (Izvoare);

3) mai grosieră, de uz comun, din pastă prost frământată, de aspect poros şi culoare ce variază de la cărămiziu la negru-cenuşiu.

Nu există specia pictată de factură cucuteniană. Cioburile pisate sunt degresanţii cei mai des utilizaţi. În pastă se adaugă uneori calcar, pietricele, nisip (cu mică la Târpeşti) - mai frecvent - şi Izvoare), probabil şi vegetale. Două cioburi de la Târpeşti, confecţionate dintr-o pastă mai fină, prezintă, datorită degresanţilor folosiţi, un aspect mozaicat.

Cu toate că starea materialului constituie un serios impediment în încercarea de a stabili un repertoriu complet al formelor, principalele tipuri de vase utilizate, unele cu variante, pot fi totuşi determinate.

I. Amforele şi amforetele sunt bine reprezentate în toate aşezările, la Târpeşti ele fiind depuse şi ca ofrande funerare. Apar destul de diversificate din punct de vedere al formelor, putându-se distinge următoarele variante:

• *Ia,* zvelte, cu corp ovoidal, gât înalt, cilindric, uşor bombat (Târpeşti: M 1) sau tronconic (Izvoare) (tabelul VIII/1, 2), cu buza răsfrântă aproape plat-orizontal. Unele exemplare de la Târpeşti sunt prevăzute pe diametrul maxim cu două torţi simple sau bandate[7].

Forma pare a-şi avea mai bune analogii/ascendenţe la Erbiceni (*Dinu 1968,* fig. 4/6) şi în aşezarea de la Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 16/3; 32/4–5, 8 - cu gura răsfrântă), decât în staţiunile Horodiştea-Gordineşti, unde predominant se întâlnesc alte tipuri de amfore. De altfel, apropieri ale vasului din M 1 de la Târpeşti de amfora de la Uricani, au fost mai demult sesizate (*Marinescu-Bîlcu 1964,* 246). Dintre manifestările specifice BT, cele mai bune paralele se pot stabili cu Zăbala (*Székely 1971,* fig. 2/1 - amforă zveltă cu corp ovoidal-alungit, gât cilindric cu marginea răsfrântă) şi Căţelu Nou (*Leahu 1965,* fig. 5 - formă zveltă cu corp piriform, gât înalt arcuit, fără torţi). Amfore ovoidale sau de aspect piriform, prevăzute pe diametrul maxim cu câte două torţi sunt cunoscute şi din mormintele Jamnaja de la est de Prut (*Jarovoj 1985a,* fig. 20/4; *Dergacev 1986,* fig. 9/14–16).

• *Ib,* de formă mai pântecoasă, cu gât înalt (tabelul VIII/3). Această variantă are o largă răspândire în Moldova în cadrul grupelor culturale din perioada de tranziţie.

• *Ic,* cu gât înalt (înălţimea gâtului reprezintă 1/3 din cea a vasului), uşor bombat în zona mediană, gura evazată, corp bitronconic, cu partea superioară mai înaltă (Târpeşti: M 4) (tabelul II/4). Această formă nu îşi găseşte corespondenţe în perioada de tranziţie şi nici printre descoperirile din BT nu există multe paralele. Bune analogii semnalăm numai cu tipul de amforă caracteristic nivelului Odaia Turcului din aşezarea de la Sărata Monteoru (*E. Zaharia 1987,* 28, fig. 11/8), însă gâtul amforei de la Târpeşti este altfel profilat. Maniera de a modela gâtul vasului cu o uşoară bombara a sa, întâlnită ca o caracteristică la Târpeşti pe amforele din M 1 (mai puţin evidentă şi făcută prin îngroşarea peretelui exterior în partea sa mediană) şi M 4, precum şi la askos-ul din aşezare (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 211/4) o găsim în complexul cultural Horodiştea-Gordineşti (Horodiştea: pl. VII/1, 4–5; Tovtri: *Movša 1972,* fig. 1/2), dar şi la Bogdăneşti (pl. XXVIII/7; XXIX/2). Ea este vizibil specifică şi recipientelor askoi de tip Năeni (de o formă mai evoluată decât vasul de acelaşi gen de la Târpeşti) (*Székely 1973,* pl. 10/1–2; *Al. Vulpe/Drâmbocianu 1981,* fig. 8/1a–c; *E. Zaharia 1987,* fig. 9/10), care o va transmite askos-ului Monteoru (*E. Zaharia 1987,* fig. 17/1). Documentaţia actuală nu ne permite să explicităm legăturile stabilite pe aceste baze tipologice între Târpeşti şi fenomenele culturale din a doua parte a BT din nordul Munteniei Centrale. Din punct de vedere morfologic, vasele de la Târpeşti par totuşi mai vechi.

• *Id,* corp globular, fără torţi, gât relativ înalt, cilindric, buza îndoită aproape vertical (Târpeşti: M 2) (tabelul VIII/5). Pentru perioada de tranziţie, unele corespondenţe găsim la Horodiştea (*H. Dumitrescu 1945,* fig. 6) şi în cultura amforelor sferice, în timp ce în grupele din BT acest tip de amforetă, prevăzută adeseori cu torţi, este bine reprezentată (Zăbala: *Zs. Székely 1997,* pl. XXIII/6; Braşov-"Gesprengberg": *Prox 1941,* pl. II/7 - atribuită fazei Schneckenberg A; Glina: *Schuster 1997,* 62; Livezile-"Dl. Sârbului": *Ciugudean 1996,* 87, fig. 21/12[8]).

• unei variante aparte, *Ie,* credem că îi aparţine un fragment de amforetă publicat de la Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 279/3), cu corpul relativ bitronconic şi prevăzut cu torţi pe diametrul maxim, formă cu analogii în Schneckenberg (faza A, cf. *Prox 1941,* fig. 2).

Indiferent de formă, amforele descoperite în aşezările grupului Târpeşti au întotdeauna marginea gurii evazată, îndoită aproape orizontal, decorată cu alveole adânci. Ele se individualizează astfel faţă de recipientele similare din staţiunile gen Horodiştea, Erbiceni, Folteşti (I–III - Roman), Cernavoda II, unde apar şi amfore cu gura dreaptă, iar cele cu buza răsfrântă au de cele mai multe ori marginea gurii neornamentată sau decorată cu impresiuni superficiale.

Torţile amforelor sunt simple, înguste, de secţiune cvasi-ovală sau în bandă lată (pl. XXII/5), însă la acestea din urmă marginile nu au fost niciodată ridicate şi nici nu sunt albiate, ca în cazul unora dintre torţile bandate de la Folteşti, Erbiceni, Cernavoda II, Zăbala, Aldeşti. Torţile tubulare lipsesc.

Această categorie de recipiente a fost cel mai frecvent ornamentată prin intermediul brâielor în relief crestate. Motivele constau din benzi formate din trei brâie paralele orizontale amplasate la baza gâtului, din care pornesc în jos, în dreptul torţilor, vertical sau oblic, alte benzi de câte două-trei brâie (Izvoare: *R. Vulpe 1957,* fig. 282; Târpeşti: *Marinescu-Bîlcu 1962a,* fig. 7/16; *Eadem 1981,* fig. 211/1; Bodeşti: *Matasă 1946,* fig. 24/3), cu analogii în orizontul anterior Folteşti târziu-Erbiceni târziu-Uricani (Folteşti - foarte bine reprezentat: *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 23/9; 24/1–2, 6; 26/6; Erbiceni: *Dinu 1968,* fig. 5/5; Dobreni: *Matasă 1940,* fig. 59/dreapta jos; Uricani: pl. XLIII) sau amplasate orizontal în motive unghiulare (Izvoare: *R. Vulpe 1957,* fig. 279/1, cu bune paralele la Horodiştea: *H. Dumitrescu 1945,* fig. 4/5 şi Folteşti: *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 34/6). Uneori, ca la Izvoare, brâiele au fost înlocuite cu puncte incise dispuse în aceleaşi motive ornamentale (*R. Vulpe 1957,* fig. 276/2), similar cu Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 23/1). Acest tip de ornament, credem, a fost preluat de la amforele sferice. Tot la Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 279/3) apare şi ghirlanda compusă din câte trei brâie crestate, care reprezintă probabil o transpunere în această tehnică de decor a motivului similar de pe ceramica amforelor sferice, executat cu ajutorul impresiunilor şnurate. Corpul

uneia din amforele de la Târpești poartă segmente de brâie decorate cu impresiuni (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 211/3), specifice așezării.

Este de semnalat faptul că la Târpești sunt prezente modalități de decorare a amforelor diferite de cele întâlnite la Izvoare, Bodești sau în așezările perioadei de tranziție, concomitent însă cu lipsa altora (de pildă ornamentarea prin împunsături).

II. Străchinile, ca și castroanele de altfel, reprezintă una din formele frecvent întâlnite și destul de variate tiplogic. Apar în două variante principale: a) emisferice și b) de aspect bitronconic cu umăr reliefat, fiecare cu mai multe subvariante:

• *IIa1,* cu buza îngroșată spre exterior și teșită drept, neornamentată (Târpești) (tabelul VIII/6). Un astfel de procedeu de modelare a buzei este cunoscut de la Horodiștea (*H. Dumitrescu 1945,* fig. 12/7, 8, 15 - unde, de obicei însă, suprafața teșită a marginii este ornamentată), Folteşti (un exemplar: *Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 39/5) și Dobreni (pl. XVIII/5).

• *IIa2,* cu buza îngroșată spre interior și teșită oblic în aceeași direcție, nedecorate (Târpești) (tabelul VIII/7). Străchini de acest tip, însă decorate, se întâlnesc frecvent în așezările complexului cultural Horodiștea (Horodiștea: *H. Dumitrescu 1945,* fig. 9/1; 11/1, 4; 12/9, 11; Sf. Ilie: *Mareș 1993,* fig. 2/12) și în cele de tip Erbiceni (Cârniceni: *Alaiba/Grădinaru 1995,* fig. 15/1). Pentru perioada BT, analogii se pot stabili cu Livezile-"Baia" (*Ciugudean 1996,* fig. 11/1).

• *IIa3,* cu buza simplă, neîngroșată, teșită oblic spre interior, fără decor (Târpești) (tabelul VIII/8). Această formă este bine reprezentată în așezările complexului cultural Horodiștea-Gordinești, unde este însă de cele mai multe ori ornamentată.

• *IIa4,* cu marginea evazată și teșită oblic sau rotunjită spre interior (Târpești, Bodești) (tabelul VIII/9–14; pl. XX/5–6). La această subvariantă sunt specifice tortițele perforate orizontal, care în dreptul prinderii lor de buză formează uneori o creastă sau "cocoașă". Două străchini fragmentare de la Târpești au corpul fațetat (pl. XXI/4). Pentru strachina de tip IIa4, minus tortițele cu creastă, bune paralele se pot face cu Horordiștea (Horodiștea: *H. Dumitrescu 1945,* fig. 12/4; la noi, pl. IV/4; Sf. Ilie: *Mareș 1993,* fig. 2/9), Erbiceni (*Dinu 1968,* fig. 4/4), Coțofeni (fazele IIII: *Roman 1976a,* pl. 56/12; 71/14; 99/8). Tortițe ce unesc marginea cu umărul străchinilor se cunosc de la Mihoveni (*Ursulescu/Batariuc 1978,* fig. 9/3) și Sf. Ilie (*Mareș 1993,* fig. 2/11), însă pe forme diferite de cele din grupul Târpești. Creste în dreptul torților au apărut la Cățelu Nou (*Leahu 1965,* fig. 6/1) și Coșereni (inedit), însă aici torțile au fost fixate uneori cu capătul superior nu de marginea gurii, ci de gâtul vasului. La Târpești, torțile au fost înlocuite câteodată cu apucători plate verticale plasate sub buză (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 211/3 = 209/17), astfel de elemente de prindere fiind întâlnite și la Horodiștea (*Roman 1992a,* pl. 19/6) și în

Glina (*Ulanici 1976,* fig. 14/3). Tehnica de confecţionare a străchinilor folosind fâşii înguste de lut lipite între ele pe lung, care a şi determinat aspectul faţetat al corpurilor unor străchini, a fost cunoscută în Moldova, în perioada BT, şi la Aldeşti (pl. XXVI/4). Pentru modul de profilare a marginii unor străchini IIa4, bune analogii se pot face cu străchinile orizontului Makrovouni-Kefalari Magoula-Talioti, din Argolida (perioada târzie a Helladicului timpuriu I) (compară *Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 212/16 cu *Weisshaar 1990,* pl. 2/8).

• *IIa5,* tip bol, cu marginea curbată spre interior, prevăzut cu o tortiţă prinsă de buza vasului (Târpeşti) (tabelul VIII/15).

• *IIb1,* cu profil bine reliefat, margine evazată şi teşită oblic sau rotunjită spre interior (Târpeşti - aşezare şi ca vas de ofrandă în M 4; Izvoare; Bodeşti; Văleni) (tabelul VIII/16–19; pl. XIX/3–4; XX/3; XXI/1–3; XLVIII/2a–b; L/4). Forma are clare ascendenţe în aşezările de tip Horodiştea-Gordineşti (Horodiştea: *H. Dumitrescu 1945,* fig. 9/10; 11/2; 12/12; la noi, pl. IV/7; XI/1) şi Erbiceni (Erbiceni: *Dinu 1968,* fig. 4/3; Cârniceni: *Alaiba/Grădinaru 1995,* fig. 12/12; 18/7)). La Târpeşti şi Bodeşti, străchinile de acest tip au fost prevăzute pe umeri cu tortiţe/torţi sau cu apucători ovale orizontale (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 210/3; 212/18; la noi, pl. L/4; *Matasă 1946,* pl. XII/45). Astfel de apucători se mai cunosc de la Suceava-"Câmpul Şanţurilor" (pl. VIII/5), Cârniceni (*Alaiba 1995,* fig.1/10) şi Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 35/11–12), însă spre deosebire de acestea, apucătorile plate de la Târpeşti şi Bodeşti sunt crestate pe margine. Un recipient de la Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 276/1) şi un altul de la Târpeşti (pl. XXI/1 = L/3c) aveau câte o tortiţă prinsă de buză, în dreptul căreia, de-o parte şi de alta, au fost trase din marginea buzei câte două mici creste, absolut identice cu cele de pe un vas Glina de la Greci (*Ulanici 1979,* fig. 3/6). "Creste" de acest tip apar şi la Gordineşti, dar pe alte forme de străchini, fără torţi (*Dergacev 1973a,* fig. 4/10).

• *IIb2,* cu profilul mai lin, în formă de "S" prelung (Târpeşti) (tabelul VIII/20).

Străchinile au fost constant decorate cu impresiuni triunghiulare, romboidale, alveolare, semilunare sau dreptunghiulare care împodobesc de obicei buza şi umărul vasului. În unele cazuri (Târpeşti: *Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 211/9 = 209/24; 210/5; la noi, pl. L/3a–b), pe marginea buzei s-au trasat în pasta crudă, grupe de impresiuni între care s-au format mici "cocoaşe", procedeu cunoscut şi de la Cârniceni (*Alaiba/Grădinaru 1995,* fig. 18/6, 7) sau Erbiceni (*Dinu 1968,* fig. 4/1a–b). Pe unele exemplare, au apărut sub margine mici creste în relief sau proeminenţe (Târpeşti, Izvoare), element întâlnit la Horodiştea, Erbiceni, în Glina, şi tot la Târpeşti se cunosc segmente de brâie în relief crestate (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 212/17). Frapează frecvenţa străchinilor prevăzute cu tortiţe prinse de marginea buzei şi uşor supraînălţate, element care, în perioada de tranziţie este mai bine reprezentat la vest de Siret, în Podişul Sucevei (Mihoveni, Sf. Ilie), dar care

apare și la Hăbășești (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVI/4; CXXVIII/19). În BT el ne este cunoscut de la Dolheștii Mari (*Dinu 1959b,* fig. 2/4), pe forme însă de străchini/castroane ușor diferite de cele din așezările grupului Târpești. La Bodești și Târpești au apărut chiar și torți mai masive.

În așezările grupului Târpești, străchinile de tip *IIa4* și *IIb1,* prevăzute cu tortițe sau apucători ovale și decorate cu impresiuni, reprezintă formele cele mai frecvente și caracteristice. În schimb, vasele emisferice de tip *IIa1-1IIa3,* obișnuite în complexul cultural Horodiștea, au apărut extrem de rar. De altfel, prin compararea cu așezările din perioada de tranziție, repertoriul formelor de străchini din stațiunile Târpești pare mai sublimat, nu mai există unele tipuri sau variante (de pildă, formele tronconice sau cele cu marginea lată și răsfrântă în formă de pâlnie, acestea din urmă binecunoscute în Folteşti II (-Burtănescu)-Cernavoda II[9]), altele sunt rar utilizate, buza vaselor nu mai preocupă în mod deosebit[10]. Decorul străchinilor Târpești se simplifică. Lipsește șnurul, dar apar elemente noi de ornamentare. Impresiunile decorează în mod invariabil atât marginea cât și umărul recipientelor, manieră destul de rar întâlnită la Horodiștea, unde accentul a fost pus pe ornamentarea marginilor lățite ale buzelor, predominant prin intermediul șnurului. Tipologic, la Târpești ne aflăm în fața unui moment nou.

III. Castroanele sunt forme greu de separat de categoria străchinilor. În general însă ele sunt diferențiate prin adâncimea mai mare a recipientelor. Apar în următoarele variante:

• *IIIa,* tip bol (Târpești) (tabelul VIII/21), formă care apare în mai multe variante în așezările perioadei de tranziție sau în cele din BT.

• *IIIb,* asemănătoare străchinilor *IIb1,* dar mai adânci (Târpești) (tabelul VIII/22–23). Acest tip de recipient apare în stațiunile din perioada de tranziție, dar este reprezentat și în cele din BT (în cultura Glina: *Schuster 1997,* fig. 71/1).

• *IIIc,* cu profil în "S", gât bine marcat, corp rotunjit, margine evazată (Târpești) (tabelul VIII/24; pl. XXI/5). Această variantă, credem, este originară din sud-estul Moldovei, unde este bine reprezentată la Stoicani (*Petrescu-Dîmbovița 1953a,* fig. 49/2, 4; *Id. 1953b,* fig. 4/9, 11). Ea apare și la Aldești (pl. XXVI/5).

• *IIId,* cu corp emisferic, margine puternic evazată, deschiderea gurii largă (Târpești, Izvoare) (tabelul VIII/25).

De la Izvoare provine o formă sferoidală (*R. Vulpe 1957,* fig. 280/1), decorată pe corp cu proeminențe lipite, în "stil Hăbășești". Modul de ornamentare a castroanelor de la Târpești este similar celui al străchinilor.

IV. Oalele sunt bine reprezentate în așezările grupului Târpești. În cadrul acestei categorii de recipiente pot fi evidențiate două variante:

• *IVa,* cu gât cilindric, relativ înalt, margine dreaptă, corp bombat (Târpești) (tabelul VIII/26 = pl. XXIII/2). Vasele de acest tip sunt rare. Unele analogii sunt

de semnalat la Horodiștea și în Cernavoda II (Cernavoda: *Morintz/Roman 1968a,* fig. 53/17).

• *IVb,* cu gât tronconic, în mai multe subvariante:

• *IVb1,* cu gât scurt, arcuit, buza mai mult sau mai puțin răsfrântă (Târpești, Izvoare) (tabelul VIII/27–28; pl. XIX/1 = pl. XLVIII/1c; XXII/1–3; XLIX/1, 2c), formă bine reprezentată numeric.

• *IVb2,* cu gât scurt, trecerea spre corp fiind bine marcată (Târpești) (tabelul VIII/29). Paralele pot fi semnalate cu Horodiștea (pl. VII/8).

• *IVb3,* cu gât tronconic, relativ înalt, sub formă de pâlnie, cu buza dreaptă sau evazată (Târpești, Izvoare, Văleni) (tabelul VIII/30; pl. XVIII/8–9), formă de oală care pare cea mai răspândită.

Unele recipiente de tip *IVb* au fost prevăzute cu torți de secțiune ovală, pornite din buza oalei și sprijinite pe umăr.

Ornamentarea pe acest gen de vase, acolo unde există, constă în principal din impresiuni pe marginea gurii, uneori și pe gât (Izvoare), mai rar brâie în relief pe gât (Târpești) (pl. XXII/1). Câteva fragmente de oale de la Târpești poartă pe gât linii incizate, aranjate uneori în "X" (pl. XXIII/1), ca la Folteşti (faza Folteşti II, cf. periodizării noastre) (*Nestor/E. Zaharia 1968,* fig. 5/10; *Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 21/4–5, 8–9; 38/9, 10), Cernavoda II (*Berciu/Morintz/Roman 1973,* pl. 7/2; 13/2), Hăbășești (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVII = CXXXVI/1) și Ceahlău-"Dârțu" (*Păunescu 1958,* fig. 1/3).

V. Borcanele se separă de oale prin dimensiunile lor mai reduse, căci în ceea ce privește forma, cele mai multe au un profil asemănător celui constatat pentru oalele de tip *IVb.* Un exemplar aproape întreg de la Târpești, prevăzut pe maxima rotunjime cu apucători (tabelul VIII/31), își găsește bune paralele la Cernavoda II (*Berciu/Morintz/Roman 1973,* pl. 7/7, de unde va trece și în repertoriul ceramic al culturii Glina sau în cel al fenomenului Ezerovo II).

Oalele și borcanele sunt forme comune tuturor așezărilor din Moldova în perioada de tranziție și BT.

VI. În categoria cupelor pot fi incluse unele recipiente cu gât înalt și corp bombat de la Târpești (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 211/8; 21/8) (tabelul VIII/32), cu analogii în BT de pe coasta de vest a Mării Negre (Urdoviza: *Leštakov 1994,* pl. III/6–7).

VII. Vasul-sac publicat de la Izvoare (*R. Vulpe 1957,* 266, fig. 283/1) (tabelul VIII/33), decorat cu alveole pe buză și două proeminențe plasate pe corp a fost atribuit ceramicii Izvoare III.

VIII. Ceașca cu două (?) torți este semnalată printr-un exemplar singular la Târpești (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 211/12) (tabelul VIII/34), din pastă poroasă, de culoare cărămizie, cu cioburi pisate și calcar. Buza vasului a fost crestată. Toarta păstrată este decorată cu mici impresiuni într-un mod ce amintește mai

vechea manieră de a cresta marginile torților specifică pentru Folteşti (cu începere din Folteşti IIa sau specifică doar etapei Folteşti IIb?) (cu apariții şi la Hăbăşeşti: *Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVIII/15 sau Dolheştii Mari: *Dinu 1961a,* fig. 4/1). Pe corp, vasul poartă un brâu şerpuit crestat. Singura analogie pe care am găsit-o pentru acest tip de decor provine din aşezarea de la Livezile-"Baia" (*Ciugudean 1996,* fig. 15/9).

IX. Un fragment de la Târpeşti (tabelul VIII/35 = pl. XXII/6) provine probabil de la o cană pântecoasă, prevăzută cu o (?) toartă în bandă lată, ce porneşte de sub buză.

X. Askos-ul este reprezentat de exemplarul amintit mai sus de la Târpeşti (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 211/4) (tabelul VIII/36), cu corpul dezvoltat şi gâtul înalt, arcuit. Pe corp, în partea opusă torții există un segment de brâu alveolat, plasat orizontal. Prin formă, *askos*-ul de la Târpeşti aminteşte de cele folteştene sau de acelea descoperite la Erbiceni, prin arcuirea gâtului se apropie de recipientele similare Năeni, în timp ce maniera de decor are analogii la Zimnicea (v. *Alexandrescu 1974,* pl. 5/1, 4–5). La vest de Siret, un alt *askos* ne este cunoscut de la Rădăşeni (*Ciurea 1933,* pl. 2/7), însă după formă, credem că datarea lui este mai veche decât cea a exemplarului de la Târpeşti (analogii pentru Rădăşeni sunt de semnalat la Erbiceni: Dinu 1998, fig. 3/2). Nu este exclus ca una din torțile publicate de la Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 279/4) să fi aparținut tot unui *askos.*

Torțile sunt variate funcțional şi tipologic. Sunt prezente atât cele de agățat (mai ales sub forma tortițelor perforate orizontal, întâlnite pe străchini şi castroane), cât şi cele de apucat (torți în bandă, apucători). De la Târpeşti provine un fragment de toartă cu mici proeminențe la capătul părții superioare, trase lateral din pastă (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 211/7), într-o manieră ce se întâlneşte la Hăbăşeşti (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVIII/21), Uricani (pl. XLIII/2), Stoicani-"Cetățuie" (*Petrescu-Dîmbovița 1953a,* 113–114, fig. 49/14 - aici însă este vorba de pastile aplicate în partea de sus a torții) şi pe toarta askosului de la Oncești (*Harțuche 1979b,* fig. 8/2). Spre deosebire însă de acestea, toarta de la Târpeşti este decorată cu segmente de brâie orizontale, în manieră specifică aşezării. Tipul de toartă cu protuberanțe în partea sa superioară este răspândit în complexul cultural Horodiştea-Gordineşti şi în aşezările Erbiceni, unde se întâlneşte mai ales la amfore (*H. Dumitrescu 1945,* fig. 15/15–19; Movşa 1971, fig. 3/3; 4/7, 8; *Zbenovič 1972,* fig. 1/13; *Alaiba/Grădinaru 1995,* fig. 11/8; 17/13; la noi, pl. XII/1). În Horodiştea însă, astfel de protuberanțe, care au avut un rol practic (*H. Dumitrescu 1945,* 146), dar şi ornamental, sunt trase/lipite nu lateral, ca la Târpeşti, Stoicani, ş.a., ci în sus. Torțile cu proeminențe sunt apariții extrem de rare în aşezările Folteşti şi lipsesc în Cernavoda II. În grupul Târpeşti, spre deosebire de alte manifestări culturale moldovenești din prima parte a BT, lipsesc torțile tubulare.

De tradiția Horodiștea-Gordinești poate fi legat modul de reliefare și ondulare a marginii fundului unor vase de la Târpești (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 210/24–26; la noi, pl. LI/7).

În ceea ce privește ornamentarea, procedeele utilizate sunt cele prin adâncire (imprimare, și în cazuri excepționale, incizie sau canelură) și în relief. Pictura lipsește.

Impresiunile au forma capătului instrumentului cu care au fost executate (romboidale, dreptunghiulare, triunghiulare, ovalare, de contur neregulat) și de obicei formează șiruri orizontale ce decorează marginea și/sau umărul vaselor. În general, ele sunt destul de puțin variate, însă forma și maniera de utilizare a acestui gen de impresiuni în așezările Târpești nu diferă de cele întâlnite în Moldova în perioada de tranziție. Chiar și impresiunile mai deosebite, cum sunt cele realizate cu ajutorul unei unelte cu două vârfuri gemene sau cu capătul în forma literei "L" (prezente la Horodiștea, dar și în Folteşti, Cernavoda II sau la Dolheștii Mari), se regăsesc pe ceramica aici în discuție (Târpești: *Ibid.,* 95, fig. 209/10). Impresiunile dreptunghiulare îngrijit trasate și ordonate (*Ibid.* fig. 211/9) amintesc de cele întâlnite pe vasele amforelor sferice. Impresiunile alveolare și mai ales cele realizate cu unghia prin împingerea și strângerea surplusului de pastă la unul din capetele alveolei (pl. XIX/1; XX/2; XXI/3; XXII/3) sunt caracteristice grupului Târpești. Pe două fragmente ceramice de la Târpești (*Ibid.,* fig. 209/11; la noi, pl. XXIII/9) impresiuni semilunare fine, realizate cu vârful unghiei direct în pasta vasului au fost aranjate în compoziții geometrice. Împunsăturile au apărut, rar, la Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 276/2). Nu există ornamente executate cu șnurul. Incizia a fost folosită foarte rar, în timp ce la Izvoare, fragmentele unui vas atribuit fazei Izvoare III au fost decorate cu caneluri striate (*Ibid.,* fig. 281/4–5).

Ornamentarea în relief constă din brâie simple, mai frecvent însă crestate sau decorate cu diverse impresiuni (pl. XVIII/7; XIX/5; XX/4, 7–8; XXI/1; XXIII/5, 7; XLVIII/1b; LI/6, 9–10), proeminențe, creste, barbotină (puțin frecventă). Brâiele în relief crestate apar în motive decorative întâlnite și pe ceramica Folteşti sau Erbiceni (compară, de pildă, Matasă 1940, fig. 30/stânga sus, sau *Dumitroaia 2000,* fig. 33/1, cu *Dinu 1968,* fig. 5/1 și *Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 34/6), însă există și unele diferențe față de aceasta. Astfel, în stațiunile Târpești, benzile de brâie întrerupte de segmente de brâie sau proeminențe așezate transversal, de genul celor cunoscute la Folteşti (*Petrescu-Dîmbovița et al. 1951,* fig. 4/4; *Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 26/12; 41/7), Uricani (pl. XLIII) sau Rădășeni (*Ciurea 1933,* pl. 2/4, 6) sunt extrem de rar atestate (pl. XX/8). În schimb, la Târpești, ca o caracteristică a ceramicii de aici, sunt prezente segmentele de brâie singulare, plasate orizontal[11], iar la Târpești (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 209/1) și Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 279/3; la noi, pl. XIX/5 = XLVIII/1b), brâiele "în laț" sau "în ghirlandă". Proeminențele (conice, "gurguie" sau de tipul

"pastilelor"), precum și crestele prezente pe ceramica grupului nostru își găsesc de asemenea analogii/ascendențe în fenomenele culturale anterioare (Horodiștea, Hăbășești sau Folțești). Șirurile de proeminențe lipite întâlnite la Bodești (pl. XX/1) sau Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 279/2), care lipsesc însă de la Târpești, sunt de comparat cu Hăbășești, unde acest tip de ornament este frecvent (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVI/3–5, 14–15, 19; CXXVIII/7, 22; CXXIX/1). Proeminențele lipite sau trase din pasta vasului, amplasate sub marginea răsfrântă a unor recipiente (Izvoare: *Dumitroaia 2000,* fig. 34/1–3) sunt evoluate probabil din elementele asemănătoare întâlnite la Folțești (*Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 39/13), Hăbășești (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVI/16; CXXVIII/17) și Erbiceni (*N. Zaharia/Petrescu-Dîmbovița/Em. Zaharia 1970,* pl. LIII/1).

Fațetele care au rezultat în urma tehnicii de modelare a corpurilor unor străchini de la Târpești, au avut și un aspect decorativ. Tot la Târpești, pe unele vase, barbotina apare și în formă organizată.

Găurile care au perforat pereții unor recipiente (Târpești: *Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 210/5; Izvoare: Dumitroaia 2000, fig. 34/1), au avut probabil un rol practic.

Plastica antropomorfă ne este cunoscută prin câțiva idoli fragmentari de la Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 280/23) și Târpești (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 213/1; 208/3 = 213/2)[12]. Cei de la Târpești, din care s-au păstrat doar părțile superioare, sunt de tipul idolilor plați, cu bustul cvasi-oval, ușor arcuit în profil, prevăzut cu două proeminențe ce marchează sânii. Talia la aceste figurine este marcată prin îngustarea lățimii bustului în partea sa inferioară. Statuete plate similare celor de la Târpești, au apărut la Uricani-"Dl. Cimitirului" (*N. Zaharia/Petrescu-Dîmbovița/Em. Zaharia 1956,* fig. 27), Folțești (*Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 43/1, 7 - pictată), Erbiceni (Cf. *Dumitroaia 2000,* fig. 36/1–2) și Cârniceni (*Alaiba/Grădinaru 2000,* fig. 4/1, 3–9). Apropieri cu plastica de la Târpești s-au făcut și pentru idolii de la Dereivka (*Rassamakin 1994,* 41; *Id. 1999,* 87, 90), așezare a cărei datare rămâne totuși ante-Târpești[13]. În schimb, paralelele tipologice căutate la Târpești și Cârniceni pentru figurina descoperită la Dikili Tash, singura de altfel din această așezare *(Séfériadès 1999),* nu ni se par corecte[14], aceasta din urmă fiind în mod evident diferită de idolii din așezările moldovenești menționate.

Alte obiecte de lut. Fusaiole de formă conică sau bitronconică, decorate cu crestături, împunsături și linii scurte incizate au fost publicate de la Târpești (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 213/4-11) și Izvoare (*Dumitroaia 2000,* fig. 33/5–8), găsindu-și bune analogii îndeosebi în așezările de tip Horodiștea. Linguri de lut, cu căușul larg, provin de la Izvoare (*R. Vulpe 1957,* fig. 283/2) și Târpești (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 208/12). Așa cum am menționat mai sus, având în vedere forma lor este de presupus că aceste linguri au servit mai curând în activități casnice decât în cele legate de metalurgie.

Origine şi evoluţie culturală. Datare. Analiza descoperirilor de tip Târpeşti evidenţiază participarea nemijlocită a fondului local din perioada de tranziţie la apariţia acestei forme de manifestare culturală de la începutul epocii bronzului din partea de nord a zonei subcarpatice.

Tipul de înmormântare în perimetrul locuit, o serie de forme ceramice, precum străchinile cu buza îngroşată spre exterior sau interior şi teşită oblic spre interior - subvariantele *IIa1-IIa3* -, străchinile cu profil reliefat de tip IIb1, apucătorile plate verticale, crestarea fundului vaselor, fusaiolele decorate, trimit spre tradiţia horodişteană. O derivare din fondul Horodiştea pentru ceramica din aşezările atribuite de noi grupului Târpeşti a fost mai demult presupusă (*Roman 1986a,* 48). Totuşi, cele mai multe elemente culturale (amfora zveltă cu corp ovoidal - varianta Ia - castronul cu profil în "S" - varianta IIIc -, unele borcane, forma askoidală, majoritatea motivisticii ornamentale realizată cu ajutorul brâielor în relief crestate, inciziile în "X", figurinele antropomorfe), îşi găsesc mai bune ascendenţe în aşezările din sud, de tip Folteşti (mai vizibile la nivelul momentelor II şi III-Roman) sau Cernavoda II, precum şi în staţiunile Erbiceni-Uricani-Hăbăşeşti. Torţile cu proeminenţe laterale trase din pastă şi şirurile de proeminenţe lipite sunt de comparat numai cu aşezările din partea central-estică a Moldovei (Uricani, Hăbăşeşti), deşi ascendenţele lor se pot căuta tot în aspectele culturale din sud (Folteşti). În schimb, preferinţa pentru străchini/castroane dotate cu tortiţe prinse de marginile recipientelor este mai vizibilă în aşezările de la vest de Siret (Sf. Ilie, Mihoveni). Impresiunile dreptunghiular-alungite, împunsăturile fine şi ghirlanda ca motiv decorativ, vin probabil din mediul amforelor sferice. De altfel, paralele cu amforele sferice au fost deja sesizate (*Marinescu-Bîlcu 1981,* 98).

Lipsa ceramicii pictate şi a şnurului, repertoriul de forme şi decoruri cu antecedente vechi, ceva mai sărac, concomitent cu apariţia unor elemente noi, se constituie în bune argumente pentru a plasa descoperirile de tip Târpeşti nu după Horodiştea, ci mai curând după Erbiceni (v. şi *Dinu 1968,* 136) - Hăbăşeşti şi Folteşti târziu (pentru poziţia cronologică post-Folteşti, *Marinescu-Bîlcu 1981,* 100). Chiar dacă în unele locuri materialele sunt neunitare cultural şi/sau cronologic (v. *Roman 1986a,* 48), cum pare a fi cazul, de pildă, la Văleni-Neamţ sau Hăbăşeşti, datarea loturilor ceramice din aşezările gen Târpeşti faţă de cele din staţiunile amintite mai sus, rămâne în linii mari neschimbată. Este posibil totuşi ca, cel puţin la Izvoare (poate şi la Bodeşti?), primele resturi de locuire să fi fost parţial sincrone cu sfârşitul aşezărilor de la Hăbăşeşti, Uricani sau Folteşti (IIb). În afară de argumentele tipologice, poziţia cronologică post-Folteşti-Erbiceni a aşezărilor Târpeşti este dovedită şi de situaţia stratigrafică de la Erbiceni-"Dl. Mănăstirea", unde o movilă ridicată peste resturile unei locuinţe Erbiceni (*Dinu 1974,* 264, fig. 4), a conţinut un mormânt Jamnaja de ritual similar M 1–3 de la Târpeşti.

Aşezările Târpeşti reprezintă o evoluţie a unui orizont anterior mai vast, de tip Folteşti târziu (etapa IIb, cf. periodizării noastre)-Erbiceni târziu-Hăbăşeşti, a cărui arie, în bună parte, a fost ocupată de alte comunităţi, evoluţie continuată în condiţii noi în zona mai adăpostită a depresiunilor subcarpatice. Tumulul de la Erbiceni şi mormintele de caracter Jamnaja de la Târpeşti, ne-ar putea arăta cauza, poate şi momentul, tulburărilor din estul Moldovei care au determinat deplasarea unei părţi (?) a populaţiei locale la vest de Siret, unde va da naştere, şi cu participarea unui fond cultural existent deja aici, fenomenului Târpeşti. Probabil că printre primele comunităţi ajunse la vest de Siret din partea central-estică a Moldovei în urma acestor evenimente se numără cele care au lăsat ceramica de la Rădăşeni. Întrucât credem că o bună parte a elementelor Horodiştea, dar mai ales Folteşti (faza II, după noi, echivalentă cu Folteşti II şi III-Roman) şi Cernavoda II ajung în repertoriul Târpeşti nu direct, ci prin intermediul manifestărilor de tip Erbiceni sau Hăbăşeşti, o participare (decisivă?) a acestora din urmă la naşterea fenomenului Târpeşti este de presupus. Apropierea teritorială a celor două forme de manifestare culturală oferă un argument în plus acestei ipoteze.

Deşi în stadiul actual al cercetării nu se pot formula decât ipoteze de lucru, o anumită periodizare internă a descoperirilor de tip Târpeşti este de întrevăzut pe baza diferenţelor care există în repertoriul ceramic al aşezărilor. Astfel, staţiunea de la Izvoare are unele elemente arhaice care nu apar la Târpeşti şi care ar putea indica existenţa unei etape mai vechi. În schimb, la Târpeşti, pe lângă ceramica de tradiţie mai veche există şi material ce oferă mai multe paralele cu fenomenele specifice BT din alte regiuni, dovedind că aşezarea de aici îşi prelungeşte existenţa şi pe parcursul unei presupuse etape târzii a grupului aici discutat.

Orizontul Folteşti târziu (IIb)-Erbiceni final-Hăbăşeşti reprezintă în linii mari limita cronologică superioară pentru grupul Târpeşti. Spre est, acesta din urmă se sincronizează, dacă avem în vedere caracteristicile mormintelor de la Târpeşti, probabil cu etapa mai nouă a perioadei Jamnaja clasice şi cu un anumit parcurs al perioadei Jamnaja târzii. În zona subcarpatică, în general, cultura amforelor sferice este mai veche, dar identificarea printre materialele de la Târpeşti a unui fragment ceramic dintr-un vas confecţionat din pastă neagră, friabilă, prevăzut cu o mică tortiţă şi decorat cu trei şiruri orizontale de impresiuni, în mod evident străin de ceramica Târpeşti, dar cu analogii în amforele sferice (pl. L/3d), pune şi problema unui sincronism între cele două fenomene (pentru grupul nostru, mai probabil la nivelul etapei vechi). Ceramică amfore sferice a apărut şi la Bodeşti, însă nu ştim dacă ea a însoţit acolo resturile aparţinând grupului Târpeşti. Un sincronism Târpeşti - amfore sferice în zona din nordul Subcarpaţilor este posibil şi din perspectiva unei anumite excluderi teritoriale în această regiune a descoperirilor atribuite celor două fenomene şi din cea a prezenţei în nordul Basarabiei a vaselor amfore sferice în morminte Jamnaja care aparţin aceluiaşi

orizont cultural-cronologic cu cel al M 1–3 de la Târpeşti (v. *Addenda* I.10/ subcapitolul "Sincronisme cu fenomenele culturale din Bronzul timpuriu").

Alte elemente, ca amforele de tip *Id* şi *Ie,* "crestele"-perechi din dreptul torţilor, segmentele de brâie crestate sau brâul şerpuit, apropie grupul Târpeşti de fenomenele culturale specifice primei etape a BT românesc, cf. periodizării Roman *(Roman 1986a),* precum Zăbala, Cătelu Nou (=faza I a culturii Glina), Schneckenberg A, Zimnicea-Batin. Caracteristicile tipologice ale amforei din M 4 şi *askos*-ului de la Târpeşti, care indică un moment ante-Odaia Turcului şi ante-Năeni, ar putea prelungi datarea grupului aici în discuţie (cu referire la etapa sa mai târzie) şi pe un anumit parcurs al etapei II-Roman.

În Moldova, grupul Târpeşti a putut fi sincron în linii mari cu descoperirile de tip Aldeşti şi cu locuirea timpurie de la Bogdăneşti, cu specificarea că fenomenul Târpeşti a început mai devreme şi, probabil, a durat ceva mai mult. Aşezarea de la Dolheştii Mari a fost posibil contemporană cu perioada mai veche a grupului Târpeşti.

Destinul acestui fenomen cultural din partea de nord a Subcarpaţilor rămâne neclar. Posibilitatea ca apariţia comunităţilor atestate prin nivelul inferior de la Lunca-"Poiana Slatinii" să fi determinat sfârşitul grupului Târpeşti nu poate fi exclusă, deşi datele de care dispunem acum nu o susţin. Acestea ne arată că între cele două momente reprezentate la Târpeşti şi Lunca (nivelul inferior), în alte zone, mai există cel puţin o etapă de evoluţie.

I.2. Aşezarea de la Dolheştii Mari[15]

Istoricul cercetării. Locuirea din BT de la Dolheştii Mari, care a suprapus o mică necropolă aparţinând culturii amforelor sferice a fost cercetată parţial în 1957 şi 1958 (*Dinu 1959b,* 214–215, 219, fig. 2; *Id. 1961a,* 121–125, fig. 1–4). Iniţial, M. Dinu, autorul descoperirii, a atribuit aşezarea unei etape târzii a "culturii Horodiştea-Folteşti", legând-o de "cultura Gorodsk" (*Dinu 1959b,* 215), pentru ca în 1961 să vadă şi "alte elemente culturale străine grupului Horodiştea-Folteşti, care au contribuit la formarea aspectului Dolheşti", aspect pe care-l data cu probabilitate la începutul epocii bronzului (*Id. 1961a,* 124). Aceeaşi datare şi încadrare culturală a fost acceptată la început şi de P. Roman, care scrie despre existenţa unui complex sau orizont Folteşti III-Dolheşti, sincron cu Glina III-Schneckenberg A (*Roman 1964,* 316, 323; *Id. 1970,* 471 – Folteşti III-Dolheşti II: "varianta locală şi specifică a civilizaţiei Glina III-Schneckenberg pentru Moldova"). Din păcate, ipoteza plasării sitului în BT, care ne pare cea mai apropiată de realitatea oferită de materialul arheologic, a fost abandonată după săpăturile de la Erbiceni şi Horodiştea, aşezarea de la Dolheştii Mari fiind încadrată acum când printre descoperirile menite să ilustreze în Moldova "orizontul de tip Uricani-Târpeşti",

socotit ca o ultimă etapă a "civilizației Horodiștea-Folteşti" (*Dinu 1968,* 136–137), când atribuită unei ipotetice faze Folteşti IIA, datată spre sfârşitul perioadei de tranziție (*Id. 1970,* 474). În opoziție, S. Marinescu-Bîlcu considera că materialul de la Dolheştii Mari nu mai poate fi atribuit "culturii Horodiștea-Folteşti", ci ataşat unui orizont/aspect cultural denumit "Uricani-Dolheştii Mari" situat spre sfârşitul perioadei de tranziție şi începutul epocii bronzului, mai vechi decât "complexul Glina III-Schneckenberg" şi originea BT în Moldova (*Marinescu-Bîlcu 1964,* 247–248; *Eadem 1981,* 98–100).

În acord cu cele susținute de M. Dinu în 1961, Gh. Bichir (*Bichir 1962,* 111)[16] şi M. Florescu (*M. Florescu 1964,* 115; *Eadem 1965a,* 653) au atribuit aşezarea de la Dolheştii Mari începutului epocii bronzului, înscriind-o printre descoperirile ce ilustrau în Moldova "cultura Folteşti II".

Aşezarea aici în discuție a fost inclusă mai recent de P. Roman printre descoperirile etapei vechi a "cercului cultural est-carpatic", etapă sincronă cu cele mai vechi manifestări ale BT din Muntenia şi sud-estul Transilvaniei, dar care păstrează trăsături ale perioadei de tranziție (*Roman 1986a,* 48–49; *Id. 1992a,* 79).

În seria de staţiuni din jumătatea nordică a Moldovei, care au furnizat "pe lângă ceramică Horodiștea-Erbiceni şi materiale aparținând bronzului timpuriu", Gh. Dumitroaia înscrie recent şi situl de la Dolheştii Mari (*Dumitroaia 2000,* 122).

Este de observat că, dacă în ceea ce priveşte statutul cultural al sitului de la Dolhești au fost exprimate opinii diverse, caracterul târziu al aşezării aici discutate, raportat la perioada de funcționare a staţiunii de la Horodiştea, a fost unanim acceptat şi afirmat. În acelaşi sens al datării materialelor de la Dolhești într-o perioadă post-Horodiştea s-a pronunțat şi V.G. Zbenovič, care le atribuia în plus, urmând opiniile lui Gh. Bichir şi M. Florescu, "culturii Folteşti II" (*Zbenovič 1976,* 46).

Amplasare. Tipul aşezării. Locuințe. Situl de la Dolheştii Mari se află localizat în Podişul Fălticenilor, în partea de sud-vest a Podişului Sucevei (v. harta 7), ocupând o porțiune a terasei inferioare de pe stânga Şomuzului Mare (afluent al Siretului). Prin tipul de aşezare joasă, Dolheştii se diferențiază de staţiunile gen Târpeşti, amplasate predominant pe locuri înalte.

A putut fi surprins un nivel subțire de locuire (cu grosimea de 0,10–0,20 m), bucățile mici de lipitură din lut cu nisip aparținând probabil unor locuințe uşoare, de tipul colibelor. Având în vedere forma şi dimensiunile lor, cele trei gropi descoperite la Dolhești, din care, de altfel, provine majoritatea materialului ceramic, nu au servit ca locuințe, fiind probabil destinate altor scopuri.

Inventarul aşezării. *Industria litică.* Deşi suprafața cercetată a fost destul de mare, singurul obiect litic amintit ca provenind din aşezare este o dăltiță din gresie (*Dinu 1961ă,* fig. 2/4). Astfel de unelte din gresie au fost găsite în număr destul de mare în aşezările grupului Folteşti, în timp ce în Horodiştea au apărut rar, aici fiind

preferat silexul. Tipologic, totuşi, dăltiţa de la Dolheşti pare mai apropiată de exemplarele complexului cultural Horodiştea-Gordineşti.

Obiectele din os sunt reprezentate la Dolheşti de două sule-împungătoare şi o mărgea (*Ibid.*, fig. 2/5–7).

Ceramica. La Dolheşti au putut fi evidenţiate două categorii ceramice: una fină, mai puţin frecventă, de culoare cărămizie sau cenuşie şi cealaltă, mai grosieră, cu degresanţi din cioburi pisate şi pleavă, de culoare cărămizie sau neagră-cenuşie.

Din datele publicate, repertoriul formelor ar include străchini/castroane tronconice sau cu gura în formă de pâlnie, de forme apropiate celor întâlnite în aşezările folteştene (faza noastră Folteşti II) sau la Hăbăşeşti (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVIII/2, 8), numai că la Dolheşti ele sunt decorate cu brâie în relief, oale şi borcane cu gât scurt sau mai înalt, cu marginea evazată, decorate pe buză şi umăr cu impresiuni, întrerupte de proeminenţe singulare (*Dinu 1961a,* fig. 3/5–6), în manieră Folteşti II (cf. periodizării noastre)-Cernavoda II. Bolurile emisferice cu tortiţe prinse de marginea buzei, perforate orizontal (*Id. 1959b,* fig. 2/4) sunt apropiate subvariantei *IIa5* a ceramicii Târpeşti, însă cele mai bune paralele se află în ceramica aspectului nord-vest moldovenesc al complexului Horodiştea-Gordineşti (la Sf. Ilie şi Mihoveni: *Mareş 1993,* fig. 2/10–11).Un pahar cu corp zvelt şi profil în "S" (*Dinu 1961a,* fig. 3/1) are analogii la Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 39/3) şi Stoicani-"Cimitirul hallstattian" (*Id. 1974b,* pl. 2/1), iar un castron cu marginea îndoită vertical, buza dreaptă şi uşor subţiată (*Dinu 1961a,* fig. 4/4) îşi găseşte bune similitudini la Bogdăneşti, în ceramica atribuită acolo stratului "Folteşti II" (*M. Florescu 1964,* fig. 5/4). Unele fragmente ceramice de la Dolheşti pot proveni de la amfore. Unui astfel de recipient i-a aparţinut probabil şi o toartă albiată, cu marginile crestate (*Dinu 1961a,* fig. 4/1), foarte asemănătoare uneia de la Hăbăşeşti (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVIII/15). Oala (?) scundă cu corp bombat şi torţi trase din buza vasului, fără a fi supraînălţate, sprijinite cu capătul înferior pe umărul recipientului (*Dinu 1961a,* fig. 4/1) se regăseşte ca formă la Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 28/10) şi Hăbăşeşti (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVI/13 – care este mai apropiată tipologic exemplarului de la Dolheşti).

Vasele de la Dolheştii Mari au fost decorate cu şiruri de impresiuni, întrerupte de proeminenţe singulare, ampalsate pe marginea gurii şi pe umăr (mod ce aminteşte de Folteşti II-Burtănescu – Cernavoda II) (pe oale şi borcane), linii incizate trasate aparent neglijent (*Dinu 1961a,* fig. 3/1), cu paralele mai bune la Folteşti şi Stoicani (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 28/3; 31/3, 6; 36/5; 38/4, 6, 12; 41/1; *Petrescu-Dîmboviţa 1953b,* fig. 4/9; *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974b,* pl. 3/8), brâie în relief simple sau crestate, uneori cu capetele deschise şi îndoite în jos, mici creste pe marginea recipientelor. Pe pântecul unei amfore au fost realizate

din brâie crestate, motive dreptunghiulare înlănțuite (*Dinu 1959b,* fig. 2/5 - fragmentul poate fi privit și invers), identice celor de la Cățelu Nou (*Leahu 1965,* fig. 5; 7/1 - în brâu simplu). Pe ceramica de la Dolhești lipsește, conform autorului descoperirii (*Dinu 1959b,* 215; *Id. 1961a,* 124), ornamentarea prin pictură și șnur.

Alte obiecte din lut. Din aceeași așezare au fost publicate mai multe fusaiole de formă bitronconică sau piramidală, unele decorate cu impresiuni (*Dinu 1961a,* fig. 2/1–3), asemănătoare celor din complexul Horodiștea-Gordinești sau acelora descoperite la Târpești și Izvoare.

Origine. Datare. Cele mai multe paralele pentru ceramica de la Dolhești, așa cum ne este ea cunoscută din publicația sitului, trimit, ca și în cazul fenomenului Târpești, nu spre Horodiștea, ci spre manifestările culturale situate mai la sud (Hăbășești, faza Folțești II, cf. împărțirii noastre). Cum la Dolhești unitatea materialelor nu a fost pusă sub semnul întrebării, vom încerca să stabilim care este poziția cultural-cronologică a acestora. În primul rând, atrag atenția numeroasele similitudini în Folțești II (-Burtănescu)-Cernavoda II, moment din evoluția perioadei de tranziție din sud-estul României care nu mai cunoaște pictura. Apar de asemenea elemente cu analogii în așezările de tip Sf. Ilie-Mihoveni din Podișul Sucevei (la Mihoveni, nu există pictură și nici șnur), precum și la Hăbășești (unde lipsește șnurul). Cum așezarea suprapune morminte ale culturii amforelor sferice (*Id. 1959a,* 219; *Id. 1961b,* 124, fig.1), morminte pe care le socotim printre cele mai vechi din Moldova (v. *Addenda* I.10/subcapitolul "Încercare de periodizare" și tabelul VI) și cum cele mai timpurii apariții de tip amfore sferice la Folțești le plasăm la nivelul momentului Folțești I târziu (Folțești Ib) (v. *Addenda* I.6 și I.10/subcapitolul "Încercare de periodizare"), ar exista argumente pentru a data așezarea de la Dolhești într-o perioadă sincronă cu Folțești II-Burtănescu.Totuși, unele componente ale repertoriului de forme și ale celui motivistic proprii sitului de la Dolhești, precum și paralelele sesizate cu ceramica din stațiunile încadrate în prima parte a BT (Cățelu Nou, Bogdănești), ne determină să coborâm datarea așezării de la Dolheștii Mari. Atribuirea resturilor de locuire din situl discutat aici începutului epocii bronzului are unele consecințe. În primul rând, demonstrează că anumite elemente ceramice considerate specifice pentru Folțești II-Roman, trebuie să fi avut o evoluție mai lungă, prelungită inclusiv pe durata momentului Folțești III-Roman. De altfel, probabil că și aspectul Cernavoda II durează timp mai îndelungat. Nu excludem o participare a populației Folțești IIb (=Folțești III-Roman) la întemeierea așezării de la Dolhești, dar analogiile semnalate cu Hăbășești ne îndeamnă să socotim mai verosimil un aport direct al așezărilor de tip Hăbășești (unde elementele de tip Folțești II-Burtănescu, Cernavoda II sunt numeroase) la acest proces. În felul acesta, aceleași cauze ce au determinat apariția grupului Târpești ar sta și la originea întemeierii așezării de la Dolheștii Mari: împingerea de către Jamnaja a grupelor de populație tip Uricani-Hăbășești.

Aşezarea de la Dolheşti ne indică şi un alt traseu urmat de aceste grupe pentru deplasarea spre zonele mai sigure, cum sunt cele împădurite ale Podişului Fălticenilor, şi anume, valea Siretului. În regiunea Şomuzului, ele au dat de o zonă exploatată deja de comunităţi amfore sferice şi locuită probabil şi de grupe tip Mihoveni.

Aspectul de la Dolheşti este în totalitate mai nou decât complexul cultural Horodiştea-Gordineşti, iar pe baza paralelelor cu fenomenele culturale din BT, se pot stabili sincronisme cu Târpeşti (faza timpurie), Jamnaja clasică faza mai nouă, Cătelu Nou, parţial cu Aldeşti şi Bogdăneşti (locuirea mai veche a BT).

I.3. Faza târzie a grupului Vânători-Bolotești

În tumulul 2 de la Bolotești, în afara mormintelor care se ataşează orizontului vechi sau clasic al grupei Vânători-Bolotești (v. *Addenda* 1.11/subcapitolul "Morminte de tip Vânători-Bolotești"), există cel puţin o înmormântare (M 9: *Buzdugan/Bobi/Cernea 1987,* 227, 229, fig. 3/19) care pare a susţine evoluţia acestei grupe şi pe un anumit parcurs de la începutul epocii bronzului. M 9 prezintă o serie de elemente de arhitectură funerară şi ritual (cameră funerară dreptunghiulară, depunerea ofrandelor ceramice în regiunea capului, spargerea rituală de vase în apropierea gropii) caracteristice mormintelor "clasice" de tip Vânători-Bolotești, dar manifestă şi trăsături noi (poziţie a scheletului, orientare) (v. tabelul VII/9–11). Inventarul era reprezentat printr-o amforetă (*Ibid.*, fig. 4/2 = 6/2), care tipologic nu poate fi prea departe de ceramica din perioada de tranziţie, şi o căniţă cu toartă supraînălţată şi umăr cu prag, decorată pe corp cu striuri oblice (*Ibid.*, fig. 5/1 = 7/1), ce are analogii exacte pentru formă în morminte ale fenomenului catacombă (M 17/T. 3 Svetlyj: *Manzura 1984,* 130–131, fig. 6/8; M 11 Lişcoteanca: *Harţuche 1987,* 34, fig. 44/4). Ornamentul de pe aceeaşi cană se regăseşte pe o cupă descoperită în T. 87 de la Parcani, pe Nistrul Inferior (*Dergacev 1973b,* 34, fig. 7/k. 87), atribuită culturii Jamnaja, varianta nistreană (*Id. 1986,* fig. 18 A/15). Toate acestea se pot constitui în argumente care ar susţine ipoteza apartenenţei M 9 la tradiţii mai vechi din zonă şi pe cea a prelungirii lor cel puţin până într-o perioadă sincronă cu Jamnaja clasică de final - catacombe timpurii. În acelaşi sens ar pleda şi paralelele târzii pentru cupa cu gât înalt şi corp scund din M 7 descoperit în acelaşi tumul 2 de la Bolotești (*Buzdugan/Bobi/Cernea 1987,* fig. 4/4 = 6/3).

II. Extensia moldovenească a "cercului cultural central-românesc"

Formele de manifestare culturală incluse aici se leagă aproape exclusiv de BT sud-est transilvănean (manifestările de tip Aldești, locuirea veche a BT de la Bogdănești, prezențele de tip Schneckenberg B -?- și Jigodin). Pe valea Siretului au putut pătrunde totuși în această perioadă și elemente culturale de origine sudică (v., de pildă, mormântul de la Răcăciuni) (v. harta 7/simbolul II).

Localizare. Delimitări culturale și cronologice. Aria culturală din Moldova pe care o vedem ca pe o extensie a "cercului cultural central-românesc" se circumscrie în linii mari extremității sudice a Subcarpaților Moldovei, precum și părții centrale și de vest a Podișului Bârladului (zona Colinelor Tutovei), împreună cu lunca largă a Siretului care o mărginește spre vest.

În ceea ce privește sudul Subcarpaților Moldovei, prima manifestare culturală specifică începutului epocii bronzului pare a fi locuirea veche a BT de la Bogdănești, probabil o variantă a fenomenului Schneckenberg A din sud-estul Transilvaniei. În partea inferioară, delimitarea culturală și cronologică rămâne încă în discuție. Întrucât nu avem deocamdată din zonă descoperiri care să fie paralelizate cu Năeni sau Odaia Turcului, iar prezențele Monteoru Ic4,3 de aici par, în stadiul actual al cercetării, destul de slab documentate, nu ar fi exclus ca aici fenomenul Jigodin să-și continue existența până la apariția fazei Monteoru Ic3. Aceasta din urmă marchează de altfel în mod decisiv intrarea sudului Subcarpaților în arealul de manifestare culturală al Bronzului mijlociu.

În regiunea Colinelor Tutovei și culoarului adiacent al Siretului, perioada BT o vedem delimitată în partea superioară de descoperiri gen Brad sau Năneşti-"Jidovina", cu corespondențe în Folteşti târziu (Folteşti IIb) - care la rigoare însă, pot fi interpretate și ca momente de debut pentru BT din zonă. Așezările monteorene timpurii Ic4,3 sau de tranziție la Ic3, dar mai ales cele de fază Ic3 (mai numeroase pe valea Siretului) și Ic2 (în timpul căreia Colinele Tutovei întră ferm în arealul Monteoru) (pentru acestea, v. *M. Florescu 1966,* 43 și harta de la fig. 1; *M. Florescu/Căpitanu 1969*), marchează aici debutul Bronzului clasic[17].

Între aceste limite cultural-cronologice se înscriu în aria extensiei moldovenești a "cercului cultural central-românesc" o serie de descoperiri care se pot atribui BT. Le vom prezenta în ordinea succesiunii lor cronologice.

II.1. Manifestările de tip Aldești.

Pentru partea nordică și centrală a regiunii Colinelor Tutovei precum și pentru porțiunea adiacentă a văii Siretului, documentația care ne-a fost accesibilă

ne permite conturarea aici, pentru prima parte a BT, a unui grup de descoperiri pe care le denumim, provizoriu, *manifestări de tip Aldești* (harta 3/simbolurile III–IV și harta 7). Se pot include aici descoperirile de la Aldești (-Cârligi) (așezare și necropolă plană de înhumație) (pl. XXIV/1–2, 4–6 = pl. LII; XXV/1–2, 4–6; XXVI/1–5, 7–9), Gârceni (depuneri rituale -?- în apropierea unor morminte în cistă) (*A. Florescu/M. Florescu 1959,* fig. 3; la noi, pl. XXIV/3), probabil o parte a resturilor de locuire din BT de la Poienești-"Măgura Teilor" (*R. Vulpe 1953,* fig. 56/1; *Mantu/Boroffka 1996;* la noi, pl. XXVII) și Țigănești-Vultureni (pl. XXV/3; XXVI/6). Acestora li se atașează probabil și complexele de locuire atribuite "culturii Folteşti II" și mormântul plan cu inventar ceramic din imediata apropiere a acestora, de la Lichitișeni-"Pe tablă" (*M. Florescu/Căpitanu 1969,* 258, fig. 7/4, 6, 8; 15/2–3; *Roman 1986a,* 49). Rămâne în discuție cu posibilă apartenență la același gen de manifestări, descoperirea de la Onceşti-"Berghiu" (mormânt?: *Harțuche 1979b,* 73, fig. 8/2) și așezarea de la Bazga (*Căpitanu 1982,* 146, punctul 21.1), în timp ce materialele de la Cleja (în colecția Muzeului de Istorie din Bacău) și Dădești-Vultureni (*M. Florescu/Căpitanu 1969,* 269; *Id. 1971,* 125–126), datate la nivel de BT, nu par a se încadra printre descoperirile de tip Aldești.

Deocamdată nu avem suficiente date pentru a afirma apartenența acestor descoperiri la o unitate culturală mai închegată, de unde și preferința pentru utilizarea noțiunii de "manifestări de tip Aldești". Deosebirile față de grupul Târpești, sesizate deja (*Roman 1992a,* 82), justifică însă apartenența manifestărilor de tip Aldești la un fenomen cultural aparte. Există totodată o serie de elemente care permit tratarea împreună a complexelor atribuite acestui cerc de descoperiri, elemente ce vor ajuta și în încercările de descifrare a originii, legăturilor culturale și poziției cronologice a manifestărilor de tip Aldești.

Istoricul cercetării. Cele mai vechi descoperiri de materiale tip Aldești au fost făcute la Poienești-"Măgura Teilor", însă ele nu au fost diferențiate cultural de cele aparținând culturii Monteoru de acolo (*R. Vulpe 1953,* 241, 275–277). A urmat descoperirea de la Gârceni *(A. Florescu/M. Florescu 1959).* Deși complexele funerare din acest ultim sit aparțin în mod evident unor perioade diferite (v. discuția mai jos), autorii săpăturii, precum și alți cercetători le-au tratat împreună, socotind că ele trebuie datate la începutul epocii bronzului și legate (mai mult sau mai puțin ezitant) de "complexul înmormântărilor cu ocru" (*Ibid.*, 226–227; *Bichir 1962,* 111, nota 112; *M. Florescu 1964,* 120). În 1964, P. Roman a atribuit descoperirile de la Gârceni orizontului "Folteşti III-Dolheşti" de la începutul epocii bronzului, intuind că și acolo ar fi vorba de "asimilarea unui fond local al amforelor sferice" (*Roman 1964,* 325).

Mai nou, inventarul ceramic al mormintelor de la Aldești i-a permis lui P. Roman să atribuie cultural necropola "unei etape timpurii" a BT (*Id. 1983,* 72; *Id. 1986a,* 49), în timp ce descoperirile de la Gârceni erau incluse printre cele

considerate a reflecta influențe "exercitate din aria cercului cultural central-românesc (respectiv a culturii Glina-Schneckenberg) asupra regiunilor de la est de Carpați" (*Roman 1986a,* 51–52). Totodată, s-a sesizat corect că: 1) Aldeștii și descoperirile tip Dolhești-Târpești, deși contemporane, sunt deosebite cultural și, 2) castronul de la Gârceni prezintă similitudini la Aldești (*Id. 1992a,* 82).

Perioadei BT i-au fost atribuite și materialele de la Lichitișeni (*M. Florescu 1965a,* 653 - încadrate "culturii Folteşti II"; *Roman 1986a,* 49).

H. Ciugudean a observat prezența unor elemente de comparație între ceramica grupului denumit de el "Livezile", din partea centrală și de sud-vest a Transilvaniei, și cea descoperită în Moldova la Poienești, Gârceni sau Aldești (cu referire la castroanele cu gura în formă de pâlnie și a motivelor incizate în "rețea") (*Ciugudean 1996,* 82–83, 90).

Recent, pe baza ceramicii, Gh. Dumitroaia datează necropola de la Cârligi-"Aldești" într-o fază târzie a "culturii Horodiștea-Erbiceni", "dacă nu chiar ulterior acesteia" (*Dumitroaia 2000,* 58).

Descoperirile de caracter funerar care se pot atribui acestui gen de manifestări indică practicarea înhumației în poziții chircite, în gropi simple, plane, săpate în perimetrul sau în apropierea așezărilor (Aldești, Lichitișeni). Pentru perioada BT acest gen de comportament funerar mai este documentat în Moldova la Târpești (v. mai sus) și Bogdănești (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 190–191, fig. 49), iar în sud-estul Transilvaniei este prezent la Zăbala (*Székely 1971,* 391, fig. 8). De observat că toate aceste morminte se datează în prima parte a BT.

În ceea ce privește complexele funerare descoperite în 1957 la Gârceni *(A. Florescu/M. Florescu 1959)* ele aparțin, în opinia noastră, la cel puțin două momente cultural-cronologice diferite, evidențiate și spațial.

1. Primul este reprezentat de ceea ce autorii săpăturii au notat ca fiind *complexul I* (cutia de piatră a M 1- răvășită anterior intervenției autorizate, împreună cu conținutul altor cinci morminte de același tip - și cele două lespezi din gresie, a și b, situate în vecinătatea M 1), pentru care, cel puțin în ceea ce privește grupa b, în care a fost găsit castronul de tip Aldești (pl. XXIV/3), se poate asuma o datare în BT.

2. Al doilea moment este reprezentat de *complexul II* (compus din trei morminte de înhumație cu inventar și o "temelie" din piatră), situat la 16 m distanță de complexul I și care se poate atribui pe baza materialului descoperit lângă schelete, culturii ceramicii cu multe brâie din Bronzul mijlociu[18].

Dacă vasul de la Gârceni socotit de noi a se încadra printre descoperirile de tip Aldești are legătură cu mormintele în cutie de piatră de acolo (complexul I), atunci ar trebui clarificată prezența unor astfel de construcții funerare la est de Siret în perioada BT. Pentru această epocă, în zone învecinate Moldovei, înmormântări în ciste ne mai sunt cunoscute din sud-estul Transilvaniei (de caracter plan

sau tumular), unde se atribuie mai multor secvențe cultural-cronologice (*Roman 1986a,* 35, 41, 45; *Zs. Székely 1997*), de la est de Prut (de caracter tumular, v. discuția la p. 199, nota 48), din zona culturală șnurată podolo-volyniană (de caracter plan: *Svešnikov 1993,* 163–165) și din zona Subcarpaților Meridionali, unde se datează spre finele BT (de tip plan sau săpate în movile mai vechi: *Morintz 1997; Rosetti/Morintz 1997*). În Moldova, toate cistele al căror inventar este cunoscut, se atribuie amforelor sferice. Pentru Gârceni, doar o conexiune cu amforele sferice sau, eventual, cu cistele de tip Sânzieni-Turia din sud-estul Transilvaniei pare deocamdată mai logică și mai verosimilă. Recenta propunerea de atribuire a complexelor de la Gârceni grupului Năeni *(M. Florescu 1992)* este greu de argumentat. Menționarea complexelor transilvănene din prima parte a BT ne este impusă de faptul că vedem posibilă o legătură între prezența cistelor de la Sânzieni și Turia, cu askoi (*Zs. Székely 1980,* 39–41, fig. 1; *Id. 1983,* 62, fig. 3) de tip Ezerovo, dispersia fenomenului Zăbala și apariția fenomenului Aldești în Podișul Bârladului. Recenta descoperire a unui mormânt în cutie de piatră de tip amfore sferice la Sânmartin-Ciuc *(Id. 2000),* ne obligă totuși să luăm în calcul posibilitatea ca la originea cistelor din BT sud-est transilvănean să se afle tot filiera amforelor sferice.

Inventarul așezărilor. *Ceramica* este lucrată din pastă în care s-au amestecat cioburi pisate (după o tradiție care se înregistrează în Moldova în grupele culturale din perioada de tranziție, dar care apare și la Târpești, Dolhești Mari sau Ceahlău-"Dârțu", calcar (ca la Folteşti și Târpești) și nisip (mai rar). La pipăit, pasta este moale. Arderea, neuniformă în majoritatea cazurilor, s-a făcut în mediu reducător, vasele căpătând nuanțe închise la culoare. Unele recipiente au suprafețele netezite sau slipuite. Nici unul din vasele sau fragmentele ceramice văzute de noi nu are barbotină.

I. Forma cea mai caracteristică o reprezintă *castronul* sau *bolul* cu gura în formă de pâlnie, care a apărut atât în așezări, cât și în morminte. După aspectul corpului, se pot evidenția două variante: a) cu corp tronconic înalt (pl. XXIV/1–3; XXV/2) și b) cu corp emisferic și gât înalt (pl. XXV/3; XXVII/1–2). La acest gen de recipiente, umărul a fost întotdeauna bine marcat printr-un adaos de pastă și prin intermediul decorului incizat/imprimat sau în relief. Marginea gurii a fost uneori îngroșată sau lățită spre exterior, fiind utilizată ca suport pentru executarea de ornamente incizate și imprimate.

Castroanele cu gura în formă de pâlnie de tip Aldești nu pot fi prea depărtate tipologic de recipientele similare din Folteşti (etapele Folteşti IIa și IIb, cf. periodizării noastre) și Cernavoda II (v și *Roman 1986a,* 49), însă cele mai bune paralele pentru formă, plus manieră și tehnică de evidențiere și decorare a marginii gurii și umărului sunt de stabilit cu aspectele culturale transilvănene din prima parte a BT, îndeosebi cu Zăbala (*Zs. Székely 1997,* pl. XX/2–5; XXI/4–6; XXVI)

și Schneckenberg A (*Prox 1941,* fig. 7–11; pl. VIII/4–5). Material asemănător există și în așezarea de la Livezile-"Baia" (*Ciugudean 1996,* 82–83; fig. 4/6; 10/3; 11/5; 16/1).

La Poienești a apărut și tipul de castron tronconic (pl. XXVII/3).

II. Străchinile, de formă semisferică, au corpul fațetat (pl. XXVI/4), ca la Târpești.

III. Amforeta ne este cunoscută printr-un exemplar întreg descoperit într-unul din mormintele de la Aldești (pl. XXIV/5 = LII/5). Aceasta are corpul ovoidal, prevăzut pe maxima rotunjime cu două torți tubulare, și gâtul înalt, în formă de pâlnie. Cea mai bună analogie pentru amforeta de la Aldești o găsim în necropola tumulară de la Ampoița (*Ibid.*, fig. 31/7). Torțile tubulare de la pl. XXVI/7–9, care sunt de comparat cu cele întâlnite la Zăbala (*Zs. Székely 1997,* pl. XVI–XVIII), au aparținut probabil tot unor vase de tipul amforelor sau amforetelor.

IV. Oalele și borcanele sunt destul de numeroase și variate tipologic (pl. XXIV/6; XXVI/1–3, 5). Borcanul de la Aldești (pl. XXIV/6 = LII/4) își găsește bune analogii la Smeieni (M 13: *Simache/Teodorescu 1962,* fig. 3/2), într-un mormânt care prin poziția stratigrafică și elementele de ritual poate fi atribuit complexelor Jamnaja clasice de final-Jamnaja târzii (de început).

V. Categoria vaselor de tip *askos* este reprezentată prin două recipiente. Pentru cel de la Aldești (pl. XXIV/4 = LII/3) s-au făcut trimiteri spre aria Ezerovo și Schneckenberg A (*Roman 1986a,* 49)[19], însă unele ascendențe găsim la Folteşti (*Petrescu-Dîmbovița et al. 1951,* fig. 3/3).

Forma generală a *askos*-ului de la Onceşti-„Berghiu" (*Harțuche 1979b,* 73, fig. 8/2) o amintește de asemenea pe cea a vaselor folteștene (compară cu *Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 17/1–2), însă este evident că recipientul de la Onceşti reprezintă, tipologic, un moment mai nou decât Folteşti târziu (etapa noastră Folteşti IIb). Unele elemente de decor de pe askos-ul aici în discuție sunt apropiate celor întâlnite pe vasul similar din M 18 de la Brăilița (*Dragomir 1959,* fig. 5/2). Stratigrafic, acesta din urmă este interpus între mormintele din perioada de tranziție - din care unul, M 20, cu amforetă picatată și capac tip Folteşti Ib, aparține complexelor de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni - și M 17, care prin elementele de ritual (poziție întinsă pe spate, ocru, prezența vasului în partea dreaptă a craniului) și inventar (un vas și o „nicovală" din piatră) (*Ibid.*, 683–685, fig. 6; 7), aparține cu certitudine fenomenului catacombă. Având în vedere caracteristicile *askos*-ului, M 18 poate fi inclus, în necropola de la Brăilița, grupului de morminte cu ceramică de tip Ezerovo (pentru identificarea acestui grup la Brăilița, v. *Roman 1992a,* 67, 72–73), însă poziția chircită pe spate a scheletului, nu exclude credem și o apartenență a individului din acest mormânt la populația Jamnaja. Deși forma și pasta vasului de la Onceşti este diferită de cea a *askos*-ului

de la Brăilița, descoperirea aici în discuție nu poate fi atribuită decât tot BT (v. și *Harțuche 1979b,* 73). Spre aceeași datare împinge și tipul de toartă în bandă cu proeminențe laterale prezent la vasul de la Onceşti, care are analogii, din nou, în fenomenul Ezerovo (Sozopol: *Draganov 1998,* fig. 5/6).

Ornamentul specific ceramicii atribuite manifestărilor de tip Aldeşti îl reprezintă motivele incizate în „X" sau în „rețea", aranjate în șiruri orizontale pe umărul (unde sunt întrerupte uneori de proeminențe singulare sau duble) și buza lățită a castroanelor de tip *Trichterrand* (pl. XXIV/1, 3; XXV/1, 3–6; XXVII/1, 5). În estul României, acest ornament derivă probabil prin evoluție din motivele în „X" folteștene (*Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 21/8–10; 38/9–10) (etapele Folteşti IIa și IIb, cf. periodizării noastre) și Cernavoda II (*Morintz/Roman 1968a,* fig. 49/3; 50/4; 53/5; *Berciu/Morintz/Roman 1973,* pl. 7/2; 13/12). În Moldova, în perioada BT, motivele în „X" înlănțuite sau în „rețea", similare celor de pe ceramica Aldeşti ne mai sunt cunoscute de pe un ciob de la Bogdăneşti, atribuit acolo așezării „Folteşti II" (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* fig. 14/8) și de pe amfora din M 22 de la Valea Lupului (pl. LVI/4). Și într-un caz și în celălalt, bănuim legături, într-un fel sau altul, cu aria Aldeşti. Acest tip de ornament apare relativ frecvent pe ceramica Coțofeni II, dar mai ales pe cea din faza Coțofeni târzie, în timpul căreia se resimt influențele vučedoliene (*Roman 1976a,* pl. 70/18; 82/7; 99/2; 107/3; 108/7, 10) și se întâlnește de asemenea pe vasele din stațiunile contemporane fazelor Coțofeni II și III, situate pe valea Strumei (Hotovo: *Alexandrov/Gotzev 1990,* fig. 2/2–3, 7; 5/4; 12/6; Kovačevo III: *Demoule/Lichardus-Itten 1994,* fig. 6/6; 8/16). Bune paralele găsim și în așezarea de la Livezile-"Baia" (*Ciugudean 1996,* 90, fig. 6/4; 10/3; 11/5; 12/2–3 - în manieră degenerată; 16/1–2, 6–7), unde n-ar fi exclus, în cazul în care materialul nu este amestecat, să fi existat o mixtură Coțofeni târzie-elemente tip Zăbala (= "grupul Livezile") (v. *Id. 1998,* 69).

Pe ceramica Aldeşti sunt frecvente și impresiunile simple sau circulare în 1-2 șiruri orizontale, ce împodobesc umărul castroanelor și borcanelor. Unul din castroanele de la Aldeşti este decorat pe umăr cu proeminențe conice, gen cornițe (pl. XXIV/2), specifice diferitelor grupe ale Tripolianului târziu (CII/γII) și recipientelor din mormintele de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni, dar care sub această formă apar și la Zăbala (*Zs. Székely 1997,* pl. XX/5). Există și fragmente ceramice decorate cu brâie în relief crestate, atestate la Poienești (pl. XXVII/5, 7) și Lichitișeni (*M. Florescu/Căpitanu 1969,* fig. 15/3), într-un mod care amintește de Folteşti (Folteşti IIb, cf. periodizării noastre) și care pune în discuție posibilitatea apartenenței la grupul de descoperiri tip Aldeşti a ceramicii de la Brad și Năneşti.

Șnurul înfășurat este prezent pe borcanul din necropola de la Aldeşti (pl. XXIV/6 = LII/4). Astfel de impresiuni apar și pe un fragment de la Cățelu Nou, în centrul Munteniei (*Leahu 1965,* 17, fig. 6/3). Aceste două exemple sunt dovezi ale

persistenței tehnicii șnurului fals și la începutul perioadei BT. În schimb, apartenența la grupul de descoperiri tip Aldești, și implicit la prima parte a BT, a fragmentelor ceramice de la Poienești decorate cu linii orizontale de șnur gros răsucit (*R. Vulpe 1953,* fig. 56/4; la noi, pl. XXVII/6), rămâne încă în discuție.

Origine. Sincronisme. O parte a materialului ceramic atribuit descoperirilor de tip Aldești, atât cât îl cunoaștem, manifestă destul de evident tradiții locale vechi, din perioada de tranziție, mai ales Folteşti II (cf. periodizării noastre), însă tipologic el marchează un moment nou, de datat la începutul epocii bronzului. N-ar fi exclusă și participarea unui curent cultural sudic, de esență Ezerovo. Totuși, specificul acestui grup de descoperiri este dat de o serie de elemente ceramice pentru care bune paralele se pot face cu Zăbala și cu o parte a materialului din așezarea de la Livezile-"Baia". Analogii există, mai puțin vizibile totuși, și cu Schneckenberg timpuriu. Aceasta ne determină să presupunem un aport direct Zăbala la nașterea manifestărilor de tip Aldești, similar cu cel presupus la formarea "grupului Livezile" (*Ciugudean 1996,* 141)[20]. Apariția elementelor Zăbala la est de Carpați, pe valea Siretului și în Podișul Bârladului, ar putea avea astfel aceeași cauză ca și cea a prezenței lor în partea centrală a Transilvaniei. H. Ciugudean (*Ibid.*) explică împingerea spre vest a comunităților Zăbala în contextul evenimentelor presupuse de P. Roman a fi contribuit la nașterea fazei Schneckenberg A, și anume "un nou adaus de elemente din aria Glina" în sud-estul Transilvaniei, peste fondul Zăbala (*Roman 1986a,* 38). Ar putea exista însă și o altă explicație a dispersiei fenomenului Zăbala, și ea ne este sugerată de prezența materialelor cu paralele în Ezerovo la Sânzieni și Turia[21], în sud-estul Transilvaniei. Astfel, presiunea dinspre sud-est exercitată de grupe tip Ezerovo, pătrunse în Transilvania probabil, pe valea Buzăului (acest traseu este indicat de descoperirea de la Mlăjeț, com Nehoiu, pe cursul Buzăului: *Roman 1986a,* 35, fig. 2/1, 2), ar fi determinat migrarea spre est, spre Moldova, și spre vest, spre centrul și vestul Transilvaniei, a comunităților Zăbala. Deocamdată nu avem date directe care să ne indice o posterioritate a descoperirilor de tip Ezerovo față de începutul sau față de întreg orizontul cultural Târpești timpuriu-Dolheștii Mari-Cățelu Nou-Coșereni (?)-Zăbala, însă datarea părții principale a ceramicii din așezările Ezerovo-Sozopol în relație cu secvența de la Ezero și unele sincronisme stabilite cu alte fenomene culturale din Balcani[22], nu exclud un astfel de raport cronologic și, prin urmare, nici interpretarea noastră relativ la cauza dispersiei Zabalei. Dacă acceptăm o astfel de interpretare a apariției manifestărilor de tip Aldești în Podișul Bârladului, atunci datarea acestui moment nu poate fi decât undeva în timpul fazei timpurii a grupului Târpești (probabil spre ultima parte a acesteia) și după începutul secvenței târzii a perioadei Jamnaja clasice. În schimb, sfârșitul manifestărilor tip Aldești apare mai cert conturat, fiind legat de aparițiile în Moldova a elementelor cu paralele în Schneckenberg B/Jigodin. Pentru Aldești poate fi presupus de asemenea un sincronism cu "grupul

Livezile" și prin acesta cu ultima parte a fazei Coțofeni III (pentru o evoluție paralelă Livezile-Coțofeni IIIc, v. *Ciugudean 1996,* 140), precum și cu Jamnaja târzie (probabil cu prima parte a evoluției sale).

Pentru toporul de tip Mărăști provenit de la Izvorul Berheciului (*Antonescu-Iovița 1981,* 5, fig. 1 = fig. 2) (pl. LVIII/1), în plină arie Aldești, este posibilă o datare spre sfârșitul BT (v. mai jos, p. 175), în care caz însă rămâne îndoielnică vehicularea sa de către comunitățile Aldești.

II.2. Discuție asupra locuirii din perioada Bronzului timpuriu de la Bogdănești-"Todoscanu"

Așezarea multistratigrafică de la Bogdănești (jud. Bacău), situată în depresiunea Cașinului din sudul Subcarpaților Moldovei (v. harta 3/simbolul V și harta 7), a fost cercetată între 1959 și 1962, un raport amplu al săpăturii fiind publicat zece ani mai târziu *(M. Florescu/Buzdugan 1972).* Ea se află amplasată pe platoul unui promontoriu numit "Todoscanu" cu aspect de "cetățuie", desprins din terasa superioară a Oituzului. Resturile de locuire din BT, care ne interesează aici, erau concentrate spre marginea nord-estică a platoului, mai puține fiind situate pe "creasta" acestuia. Pe latura de sud (sud-est), acolo unde panta coboară în șa, a fost amenajat un șanț de apărare, dincolo de care nu au mai fost descoperite materiale de la începutul epocii bronzului. Locuirii din BT i s-au atribuit de autorii cercetării 6 locuințe semi-îngropate, 6 vetre deschise, câteva gropi, un șanț de apărare și o înmormântare cvadruplă, M 1, probabil rituală, de unde a fost recoltat material ceramic și neceramic (*M. Florescu 1964,* 105–110, fig. 1–4; 5/1–4; 6–12; *M. Florescu/Buzdugan 1972,* 108–117, 190–191, fig. 1–2; 5; 9; 11/1, 3–6; 14–17; 49). Stratigrafic, s-a putut delimita un nivel propriu de locuire, suprapus de o depunere Monteoru Ic3, în cadrul căreia s-au distins trei orizonturi de locuire. Relațiile stratigrafice dintre nivelul "Folteși II" de aici și depunerile cu materiale atribuite etapei I/Monteoru Ic3 au fost surprinse în Ș.I, III și VIIB (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 105, fig. 2). Mai mult, în partea de sud a Ș. III, în caseta 9 (Ș. VIIIa), pe Ș. B2 și pe traseul Ș. L, în dreptul gropilor 16, 18, resturile de locuire Monteoru Ic3, etapa I, au suprapus direct fie șanțul de apărare al așezării "Folteși II", fie M 1 (*Ibid.*, 105, 107, 190–191, fig.1; 5; 9/4–5).

Istoricul punctelor de vedere privind BT de la Bogdănești. Resturile de locuire din BT de la Bogdănești-"Todoscanu" situate stratigrafic sub nivelurile Monteoru au fost incluse de M. Florescu printre cele menite să ilustreze "aspectul" sau "cultura Folteși II", noțiune extinsă teritorial și cronologic, "cu care în linii mari începe epoca bronzului din Moldova" (*M. Florescu 1964,* 120; *Eadem 1965a,* 652; *M. Florescu/Buzdugan 1972,* 194–197; *M. Florescu 1992*). În același sens al cuprinderii materialelor de la Bogdănești în sfera "culturii Folteși II" s-au

pronunțat și alți cercetători (*Bichir 1962,* 111; *Nestor/E.Zaharia 1968,* 29; *A. Florescu 1994,* 191).

Încă din momentul primei publicări a materialelor "Folteşti II" de la Bogdăneşti s-au remarcat la nivelul ceramicii, "afinități cu cultura Schneckenberg", cu referire la faza A, fapt explicat prin poziția geografică a sitului, pe una din căile de legătură dintre Moldova și Transilvania sud-estică (*M. Florescu 1964,* 117–118; *Eadem 1965b,* 79). Pornind de la constatarea că între materialele de la Bogdăneşti și acelea din așezările tip Folteşti cu greu se pot găsi asemănări, Petre Roman nu a exclus, mai demult, ipoteza atribuirii ceramicii "Folteşti II" de la Bogdăneşti culturii Monteoru (*Morintz/Roman 1968a,* 116, nota 87; *Roman 1969,* 20).

După noile săpături de la Folteşti și Stoicani, pornind de la faptul că: 1) nu există o fază Folteşti II de la începutul epocii bronzului, și 2) materialul de la Bogdăneşti este diferit de cel de la Folteşti (realitate sesizată deja de Petre Roman), M. Petrescu-Dîmbovița a pus în discuție posibilitatea ca în Moldova, BT să fie în fapt reprezentat de un aspect cultural pe care-l denumește "Bogdăneşti", născut pe fondul "culturii Folteşti" din perioada de tranziție și care, la rândul său, a avut un rol la geneza culturii Costișa (*Petrescu-Dîmbovița 1974,* 283; *Id. 1978,* 80–81). Pe baza cercetărilor de la Bogdăneşti, poziția cronologică a acestui presupus aspect cultural era între așezarea de la Folteşti și faza Monteoru Ic3 (*Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* 71).

La Bogdăneşti-"Todoscanu", perioada BT mai este însă în mod cert reprezentată și de ceramica șnurată (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* fig. 19/4, 12; 29/2; *Roman 1992b,* pl. 11; 58; 59/1–7; la noi, pl. XXXII/3–4), pe care autorii săpăturii au legat-o de nivelele timpurii Monteoru Ic3 de acolo (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 143–144, 150–153, 155). Originea transilvăneană a șnurului de la Bogdăneşti și din alte locuri aflate în depresiunea Caşinului, ca și primele încercări de explicare a prezenței lui aici au fost afirmate/formulate de M. Florescu (*M. Florescu 1965b,* 80–81; *Eadem 1966,* 83–84, 104–107), identificarea grupului Jigodin indicând exact sursa acestui tip de ceramică în Moldova (*Roman/Pál/Csába 1973; Roman 1975,* 157–158; *Id. 1986a,* 41; *Id. 1992a,* 78, *Id. 1992b*). Evidențierea unei grupe culturale aparte Bogdăneşti, de dată relativ târzie în cadrul "fenomenului Glina-Schneckenberg-Jigodin" (*Id. 1982b,* 45–46) ne indica și faptul că erau intuite anumite trăsături specifice ale ceramicii BT din așezare.

Inițial, P. Roman a acceptat ipoteza asocierii ceramicii șnurate cu materialele timpurii Monteoru Ic3, pe care M. Florescu o susținuse pornind de la săpăturile întreprinse la Bogdăneşti (*Roman/Pál/Csába 1973,* 572; *Roman 1974,* 159, 166–167; *Id. 1975,* 155, nota 51; 157). Mai târziu, pe baza observației că între Schneckenberg B, Jigodin și Monteoru Ic3 trebuie să mai existe câteva etape de evoluție, același cercetător a fost înclinat să creadă că în depresiunea Onești ceramica Jigodin este mai veche decât locuirea Monteoru Ic3 și independentă de

ea. Întregul orizont cultural şi cronologic "Folteşti II"-Florescu de la Bogdăneşti era legat acum de fenomenul Jigodin (*Id. 1981b,* 163–164; *Id. 1986a,* 31, 41), fără a mai lăsa deci loc, în această aşezare, şi pentru alte forme de manifestare din BT anterioare. Într-o ultimă luare de poziţie asupra acestui subiect, pornind de la premiza că Jigodin nu poate fi decât anterior fazei Monteoru Ic3, P. Roman a socotit că ceramica şnurată din zona Oneşti "entweder eine Einheit mit dem, was Florescu unter «Folteşti II» zusammenfaßt (in dem es in Bogdăneşti auch andere Ähnlichkeiten mit Jigodin gibt), bildete oder, daß es eine vereinzelte Ablagerung mit Jigodin und Schneckenberg B, die zeitgleich war, gegeben hat" (*Id. 1992b,* 182).

Pe baza informaţiilor publicate, a materialelor arheologice văzute de noi în depozitele muzeelor de la Oneşti, Bacău şi Iaşi şi a premizei, întemeiată pe argumente, că locuirea BT de la Bogdăneşti are multe în comun cu BT din partea de sud-est a Transilvaniei (perioadă ale cărei fenomene culturale sunt relativ bine ordonate, clasificate şi clarificate în conţinutul şi succesiunea lor, v. *Zs. Székely 1997,* 25–35, şi planşele corespunzătoare - pentru Zăbala; *Prox 1941; Bichir 1962* - pentru Schneckenberg; *Roman 1992d* - pentru Jigodin), încercăm să vedem în ce măsură în aşezarea aici în discuţie sunt atestate unul sau mai multe orizonturi cultural-cronologice, de datat la începutul epocii bronzului. Înţelegerea perioadei BT de la Bogdăneşti este însă mult îngreunată de: 1) nepublicarea pe complexe a materialelor şi, 2) ca şi consecinţă a punctului anterior, ridicarea unor semne de întrebare în legătură cu concluziile formulate în raportul de săpătură, din momentul în care se constată că poziţia stratigrafică a unor fragmente ceramice nu le susţin (v. *Roman 1992b,* 182)[23].

Tipul de aşezare. Tipul de aşezare pe locuri înalte, apărate natural, cum este cea de la Bogdăneşti-„Todoscanu", apare pentru BT şi în sud-estul Transilvaniei, însă elemente de fortificare artificială nu sunt cunoscute în mod sigur decât la Zăbala (şanţ de apărare: *Zs. Székely 1997,* 26–27, pl. VII/2).

Locuinţele atribuite la Bogdăneşti nivelului „Folteşti II", în număr de şase, sunt de tipul „semibordeielor" sau locuinţelor semi-îngropate, de formă rectangulară, cu colţurile rotunjite, de dimensiuni medii (3/4,8 m x 3/5,30 m), cu podele din pământ galben amestecat cu cenuşă şi cărbuni sau din pietre (L. 2). Suprastructura era uşoară, iar acoperişul sprijinit probabil pe pari amplasaţi la colţuri. În fiecare locuinţă se afla câte o vatră, situată de obicei ex-centric. Acestea erau construite fie direct pe sol, fie pe un strat de pietre plate sau fragmente ceramice, având în unele cazuri (L. 3 şi 6), gardină din piatră. Vetrele descoperite în afara locuinţelor, de formă ovală, sunt similare ca procedee de construire celor din interiorul semibordeielor. Judecând după materialul descoperit în preajma lor, destinaţia vetrelor nu putea fi decât una menajeră, neexistând dovezi directe care să certifice şi o funcţionalitate cultică. Cu excepţia gropii c (cu profilul în formă de pungă), celelalte gropi „menajere" aveau forma unor mici alveolări (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 108–112, 179–180, fig. 5).

Între locuințele din BT sud-est transilvănean (cu date numai pentru Schneckenberg și Jigodin) și acelea atribuite nivelului "Folteşti II" de la Bogdăneşti există numeroase elemente comune. Ele se referă la formă, dimensiuni, la podinile din lut sau din pietre plate (la Cuciulata, în nivelul II), la "laviţa" construită din piatră (Bogdăneşti, L. 2; Cuciulata, nivelul II), poziționarea excentrică a vetrelor în interiorul locuințelor și modul lor de construcție (pentru "patul" de fragmente ceramice, analogii la Leliceni), cu precizarea că la Bogdăneşti vetrele au și gardini din piatră.

Rit și ritual funerar. În perimetrul așezării aparținând "culturii Folteşti II" a fost dezvelit un mormânt colectiv (M 1), care stratigrafic era anterior gropii 17 - cu materiale atribuite de descoperitori etapei I a culturii Monteoru Ic3 -, pornind de la "partea superioară a solului brun-gălbui", cu resturi de tip "Folteşti II" (*Ibid.*, 190–191, fig. 49). Mormântul conținea patru indivizi, doi adulți, un adolescent și un copil. Scheletele de adulți erau așezate în poziții chircite pe partea stângă, "culcat pe abdomen" (scheletul 1) sau cu "răsucire pe piept" (scheletul 2), fiind orientate în sens invers. Inventarul era compus din podoabe metalice (un cercel din cupru sau bronz - scheletul 3 -, și probabil, un colier - scheletul 2). Presupunerea că avem de-a face aici cu "sacrificarea forțată a unei întregi «familii»" (*Ibid.*, 191) pare verosimilă. În același sens al interpretării mormântului colectiv de la Bogdăneşti s-au pronunțat și alți cercetători (*Al. Comşa/Schuster 1995,* 281). Într-adevăr, compararea M 1 de la Bogdăneşti cu deja analizatele morminte colective de la Dolni Vestoniče (Gravettian) și Sălacea (Otomani II) (v. *D. Nicolaescu-Plopşor/ Wolski 1973,* 118–130; *Id. 1990*) scoate în evidență un șir de asemănări ce nu pot fi întâmplătoare. Printre ele: plasarea mormintelor la periferia sau în perimetrul așezărilor, prezența în toate cele trei complexe a câte patru indivizi dintre care, întotdeauna, o tânără femeie împreună cu un copil mic ocupau poziția centrală, sugerarea prin intermediul poziției corpurilor (Bogdăneşti) sau a mâinilor (Dolni Vestoniče, Sălacea) a relației speciale, de natură sexuală, dintre acest personaj feminin și unul dintre indivizii înhumați[24], depunerea celui de-al patrulea mort în poziție culcată pe pântece, într-un gest de respingere și dezaprobare sugerat de întoarcerea capului acestui personaj cu privirea în direcție opusă perechii femeie - bărbat, iar la Bogdăneşti și de depunerea corpului său pe direcție inversă în raport cu același cuplu. Asemănările izbitoare constatate, demonstrează că în cazul celor trei morminte colective discutate ne aflăm în fața unei mise-en-scène similare, a unei practici rituale riguros stabilite și aplicate în condiții excepționale de membrii unor comunități situate pe paliere culturale și cronologice diferite. Analiza antropologică a craniilor de adulți de la Sălacea a arătat că aceștia nu numai că aparțineau aceleiași populații, dar probabil că se și înrudeau între ei, ceea ce a condus, firesc, la interpretarea că la Dolni Vestoniče și Sălacea este vorba de sacrificii, săvârșite concomitent, ca pedeapsă pentru practicarea de relații incestuase sau ca

urmare a încălcării altor reguli ale comunităţilor respective, fără a exclude şi un fundal magico-religios (*D. Nicolaescu-Plopşor/Wolski 1973,* 152, 155). O astfel de "execuţie intenţionată", ca măsură punitivă impusă de violarea codului de ordine socială şi morală comunitară, poate fi presupus şi în cazul M 1 de la Bogdăneşti.

Dacă ne raportăm la BT din Moldova, mormântul fără construcţie din piatră situat în perimetrul sau în apropierea aşezării ne este cunoscut doar în cadrul fenomenelor din prima parte a perioadei (Târpeşti, Aldeşti). Ce-i drept, însă, pentru mormântul de la Bogdăneşti se poate presupune ca a fost unul de caracter special. Pentru BT sud-est transilvănean o înmormântare în perimetrul aşezării a apărut la Zăbala (*Székely 1971,* 391, fig. 8). În ceea ce priveşte cultura Schneckenberg - cu date aproape exclusiv pentru Schneckenberg B -, mormintele sunt variate ca formă de prezentare, cele din perimetrul aşezărilor (Sf. Gheorghe-„Piatra de Veghe", Rotbav - *Id. 1957,* 157–158; *Id. 1970,* 205) fiind în cutii de piatră.

Inventarul aşezării "Folteşti II". *Industria litică.* Piatra cioplită este reprezentată prin vârfuri de săgeţi cu baza concavă din silex alburiu sau alb-vineţiu (descoperite în L. 1, 5 şi groapa a), iar piatra şlefuită prin topoare plate şi dăltiţe trapezoidale sau rectangulare, topoare/ciocan perforate cu ceafa cilindrică (?), cuţite curbe de tip Krummesser din gresie sau rocă dură, râşniţe şi frecătoare (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 115–116, 180 şi fig. corespunzătoare).

Pentru Schneckenberg, vârfuri de săgeţi din silex cu baza concavă nu au fost publicate decât de A. Prox din aşezări situate în vecinătatea Braşovului (*Prox 1941,* pl. XIII/1–3; XXX/1–7 - atribuite ambelor faze, A şi B, ale culturii). În celelalte staţiuni cercetate mai recent (Cuciulata, Braşov-"Sprenghi", Sf. Gheorghe-"Piatra de Veghe") nu au fost raportate astfel de descoperiri. Nici la Zăbala nu au apărut vârfuri de săgeată de acest tip. De altfel, silexul lipseşte din această ultimă aşezare (*Zs. Székely 1997,* 31), în timp ce în cultura Schneckenberg a fost foarte rar utilizat, preferându-se andezitul, menelitul sau cuarţitul, roci de calitate inferioară, dar frecvent prezente în zonă (*Bichir 1962,* 92; *Zs. Székely 1997,* 49). În schimb, la Leliceni, cea mai importantă aşezare a grupului Jigodin cercetată până acum, obiectele din silex (inclusiv vârfuri de săgeată de diferite tipuri) sunt numeroase şi variate tipologic (*Roman 1992d,* 154–157). Cuţite curbe nu au fost amintite de la Zăbala, însă ele sunt bine reprezentate în aşezările Schneckenberg (la Cuciulata fiind atestate în ambele niveluri de locuire, corespunzătoare celor două faze, A şi B, ale culturii: *Bichir 1962,* 92) şi în cele Jigodin.

Industria osului. Din inventarul aşezării de la Bogdăneşti atribuit „culturii Folteşti II" sunt menţionate ca fiind confecţionate din os: împungătoare, ace cu capetele ascuţite, dăltiţe. În schimb, nu este publicat nici un obiect din corn sau metal.

Ceramica descoperită în legătură cu complexele de locuire sau în stratul cultural se prezintă aproape exclusiv în stare fragmentară şi este relativ puţin

numeroasă. Din analiză am exclus aici ceramica șnurată, a cărei origine este indiscutabil legată de grupul Jigodin (ea va fi tratată separat în subcapitolul dedicat prezențelor de tip Schneckenberg B și Jigodin, v. mai jos), și ne vom ocupa numai de materialul atribuit de M. Florescu „culturii Folteşti II".

Din punct de vedere al caracteristicilor tehnice (ardere, compoziția pastei, mod de prelucrare a suprafețelor, culoare, consistență) se pot evidenția două categorii ceramice:

1) fină (descriere: ardere bună, nisip ca degresant, suprafețe lustruite, de culoare cenușie sau galben- cenușie);

2) uzuală (descriere: ardere variată, ciob compact, degresanți din cioburi pisate, pietricele, mai rar calcar, suprafața interioară de culoare cenușie sau neagră-cenușie, netezită sau chiar lustruită, cea exterioară brun-cenușie sau în nuanțe cărămizii, cu aspect grunjos; jumătatea inferioară a recipientelor a fost de regulă barbotinată).

În raportul de săpătură publicat nu se specifică raportul numeric dintre cele două categorii ceramice, dar din observațiile proprii am tras concluzia că vasele de uz comun predomină în mod clar. La aceste două tipuri ceramice a mai fost adăugată o specie din pastă moale, mai puțin densă, slab reprezentată (*M. Florescu/ Buzdugan 1972,* 180). Sub raport tehnic, ceramica de tip "Folteşti II" de la Bogdănești este deosebită de cea descoperită la Folteşti sau Târpești și ne pare ceva mai evoluată decât cea legată de manifestările tip Aldești. Asemănări sunt de constatat cu ceramica specifică fenomenelor culturale ale BT din sud-estul Transilvaniei (mai ales cu Zăbala și Schneckenberg, dar și cu Jigodin). La Cuciulata, de unde avem observații stratigrafice, s-a constatat că în nivelul I, corespunzătoar fazei Schneckenberg A, ceramica fină este redusă numeric pentru a se înmulți în nivelul superior, aparținând fazei Schneckenberg B (*Bichir 1962,* 92–93). Semnalăm prezența la Bogdănești, în cadrul ceramicii uzuale, a unei categorii cu angobă roșiatică, atestată la Cuciulata doar în nivelul inferior (*Ibid.*).

Repertoriul de forme ceramice atribuite nivelului „Folteşti II"de la Bogdănești este destul de sărac. Predomină oalele și borcanele, apărute în mai multe variante. Pentru borcanele de tip a (cf. clasificării *M. Florescu/Buzdugan 1972,* 112), cu umărul clar evidențiat și cu marginea răsfrântă, analogii s-au căutat îndeosebi în Schneckenberg A (*Ibid.*)[25]. În cadrul acestei categorii de vase s-a observat tendința de a crea recipiente cu gâtul și marginea drepte (*M. Florescu 1964,* fig. 5/1, 6; *M. Florescu/Buzdugan 1972,* 112), ceea ce reprezintă o caracteristică a borcanelor de la Bogdănești. Pentru această manieră de modelare a părții superioare a vaselor-borcan, parelele se pot face cu Stoicani-"Cimitirul hallstattian" (*Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974b,* pl. 3/5; 4/1) și Zăbala (*Zs. Székely 1997,* pl. XI/3; XIV/3).

În ceea ce privește paharele, la Bogdănești sunt prezente unele forme specifice pentru Schneckenberg B și Jigodin (paharul cu picior sau paharul cilindric), dar ele sunt atribuite acolo nivelului Monteoru Ic3 (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 143).

Vasele de la *M. Florescu 1964,* fig. 4/9 și de la noi, pl. XXVIII/6–7; XXIX/2–5, par a aparține categoriei oalelor sau eventual celei a recipientelor cu gât cilindric și corp sferic (?), fără a exclude ca unele din ele să fi fost amfore. La unele exemplare, umărul a fost carenat. Marginea gurii a fost întotdeauna răsfrântă spre exterior sub formă de "sul", în profil acestea căpătând o formă aproape rotundă. Tipul acesta de modelare a buzei nu îl întâlnim la Folteşti și nici la Târpești sau Aldești. Marginea gurii acestor recipiente a fost adeseori crestată, iar umărul prevăzut cu un brâu în relief, decorat cu crestături. Astfel de vase, ornamentate și în această manieră, ne sunt cunoscute de la Zăbala (*Zs. Székely 1997,* pl. VIII/2; X/5; XI/3; XIV/3) - unde însă nu întâlnim margini în „sul" și unde suprafața lățită a buzei vasului a fost adeseori decorată, ceea ce nu întâlnim pe ceramica „Folteşti II" de la Bogdănești - și din Schneckenberg, unde găsim și cele mai bune paralele (*Prox 1941,* pl. II/1–2, 7, VIII/5, 7 - toate atribuite fazei A). Analogii se pot căuta însă și printre materialele grupului Jigodin (*Roman 1992d,* pl. 98/4; 106/2; 107/1–7).

Amforele și amforetele sunt reprezentate de varianta cu corp globular și gât înalt, prevăzută sau nu pe umăr cu 2–4 torți tubulare (pl. LIII/1) și de cea cu corpul ușor alungit, gât scurt, torți tubulare aplicate în partea inferioară a corpurilor. Recipientele de acest gen descoperite la Bogdănești, mai ales cele din prima variantă, sunt bine reprezentate în BT din sud-estul Transilvaniei. Inițial, A. Prox credea că în cultura Schneckenberg amforele sunt specifice numai fazei A (*Prox 1941,* 19–21), însă cercetările de la Cuciulata au demonstrat că ele apar și în Schneckenberg B (*Bichir 1962,* 101). Torți tubulare cu marginile ușor înălțate, uneori și crestate (*M. Florescu 1964,* fig. 3/5–6; la noi, pl. XXXI/3–5), similare celor pe care Prox le încadra în Schneckenberg A (*Prox 1941,* pl. X/6, 10–11), au mai apărut în Moldova la Poduri (pl. LIII/2a, în asociere cu ceramică șnurată), pe amfora din M 22 de la Valea Lupului (pl. LVI/2–3) - în aceste două situri torțile au fost și puternic lustruite - și la Vermești (pl. XXXIII/1, decorată cu șnurul), deci la un nivel cultural-cronologic târziu. Astfel de torți se cunosc și de la Leliceni (*Roman 1992d,* pl. 135/3, 8). Așadar, în lipsa ilustrării amforelor de la Cuciulata suntem rezervați în a atribui această categorie de vase de la Bogdănești unui sau doar unui nivel cronologic și cultural de tip Schneckenberg timpuriu, numai pe baza celor afirmate de A. Prox. Îndoiala vine și din faptul că torțile tubulare pe care le-am văzut ca provenind de la Bogdănești nu au fost găsite la adâncimi mari.

Bolurile sunt reprezentate de forme tronconice sau emisferice, cu marginea invazată și buza dreaptă sau ușor rotunjită, în majoritatea cazurilor prevăzute cu

fund bine evidențiat și reliefat, care uneori capătă aspect de picioruș (*M. Florescu 1964,* fig. 4/11; 5/2–3, 7, 9). Astfel de boluri-cupe se deosebesc de cele de la Folteşti, iar de la Zăbala nu sunt amintite. Prin arcuirea spre interior a marginii gurii, se pot face apropieri cu un pahar de la Cuciulata găsit în nivelul I (*Bichir 1962,* fig. 7/2), dar o serie relativ numeroasă de boluri asemănătoare a fost publicată de la Leliceni (*Roman 1992d,* pl. 81 și 82). Varianta cu umăr reliefat și gât vertical (*M. Florescu 1964,* fig. 5/4) are analogii în așezarea de la Dolheştii Mari (*Dinu 1961a,* fig. 4/4).

Străchinile/castroanele cu *Trichterrand,* apar în mai multe variante: a) cu deschiderea gurii puțin largă, corp rotunjit, înălțimea corpului mai mare decât cea a gâtului (pl. XXIX/1); b) asemănătoare variantei precedente, dar cu corp tronconic și marginea gurii dreaptă (*M. Florescu 1964,* fig. 5/12); c) apropiată variantei b, dar gura răsfrântă în "sul", larg deschisă (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* fig. 20/5 - fragment ceramic atribuit culturii Monteoru; la noi, pl. XXVIII/1, ciob provenit din cas. 12/ad. 0,80 m). În primul rând trebuie menționat că la Cuciulata, Gh. Bichir a observat că, spre deosebire de nivelul I, în nivelul II, corespunzător fazei Schneckenberg B, castroanele cu gâtul în formă de pâlnie au gura mai puternic reliefată, iar deschiderea mai largă (*Bichir 1962,* 94). Castroanele de tip c de la Bogdănești se înscriu perfect în caracteristicile recipientelor Trichterrandschüsseln din nivelul II de la Cuciulata (compară și cu *Ibid.*, fig. 9/14). În schimb, vasele a au bune analogii la Zăbala (*Zs. Székely 1997,* pl. XX/1; XXVI/1–3) și Schneckenberg A (*Prox 1941,* fig. 8). La Leliceni, recipiente asemănătoare sunt ornamentate cu șnurul (*Roman 1992d,* pl. 86 și 87; anexa 1/21–23). Castronul b este apropiat mai curând de exemplarele de la Folteşti (*Petrescu-Dîmbovița et al. 1951,* fig. 4/6; *Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 28/2; 31/12; 36/11). În materialul de la Bogdănești lipsește castronul cu gura pâlnie și toarta lată trasă din buză, caracteristic pentru Schneckenberg B și Jigodin.

Datorită stării fragmentare a materialului, cana și ceașca nu sunt bine conturate tipologic. Unele torți în bandă, din pastă fină, descoperite la adâncimi mari, pot proveni de la căni (pl. XXXII/5).

Decorul constă în principal din brâie în relief crestate, alveolate, uneori lățite, dispuse de obicei singulare, imediat sub buză, pe umărul sau pântecul vaselor și impresiuni în 1–2 șiruri orizontale, amplasate la baza gâtului sau pe umăr (pl. XXVIII/1, 4, 8–9; XXIX/2; XXXI/1). Buza răsfrântă și îngroșată a vaselor a fost adeseori crestată sau ornamentată cu impresiuni (pl. XXVIII/1; XXIX). Rareori brâiele au apărut organizate în compoziții ce amintesc pe cele folteștene târzii (etapa Folteşti IIb) (v. *M. Florescu/Buzdugan 1972,* fig. 16/11; același fragment ceramic a fost atribuit însă anterior etapei I a culturii Monteoru Ic3: *M. Florescu 1966,* 72, fig. 26/5). În mod frecvent, brâiele crestate sau șirurile de impresiuni delimitează în partea superioară acea zonă a vasului pe care s-a

aplicat barbotina (pl. XXVIII/8; XXX/1–2, 4–5). Nervuri/creste în relief amplasate în grupe de câte trei, ca la pl. XXXI/2, apar în Schneckenberg (A și B) și Jigodin, compozițiile mai complexe însă, precum și benzile din linii în relief (v. *M. Florescu/Buzdugan 1972,* fig. 14/14; *Roman 1992d,* pl. II/25, 27) nu pot fi legate decât de Schneckenberg B și Jigodin. Din rândul ornamentelor plastice mai fac parte și proeminențele conice sau rotunde ("pastile") și găurile-butoni (*M. Florescu/ Buzdugan 1972,* fig. 14/6, 8, 16). Acestea din urmă sunt rare la Folteşti, iar la Zăbala și Leliceni lipsesc. În așezarea de la Cuciulata, găurile-butoni sunt mai frecvente în nivelul I (*Bichir 1962,* 94). De la Bogdănești sunt amintite, fără a fi ilustrate, și găurile perforate (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 115). Pe un fragment ceramic este prezent decorul incizat în formă de rețea (*Ibid.*, fig. 14/8), însă aceasta nu este delimitată de linii incizate, așa cum se întâlnește în Schneckenberg B (*Bichir 1962,* fig. 10/5) sau în materialul de influență Vučedol din așezările Glina ale fazei Govora Sat-"Runcuri" (Odaia Turcului: *E. Tudor 1982,* fig. 5/7–8, 12; Govora Sat: *Roman 1985b,* fig. 3/1–2, 4, 9–10). El amintește în schimb de ceramica Aldești, unde acest ornament este destul de frecvent (pl. XXIV/1, 3; XXV/1, 3–6; XXVII/1, 5). Importantă ni se pare și apariția la Bogdănești a câtorva fragmente de funduri de vase crestate (unul din ele, ilustrat la *M. Florescu 1964,* fig. 3/8), a căror origine aici nu o vedem posibilă decât prin legături cu grupul Târpești, situat imediat la nord. Din repertoriul motivistic al ceramicii "Folteşti II" de la Bogdănești lipsesc șănțulețele adânci, specifice pentru Schneckenberg B, Jigodin și Năeni.

Alte obiecte din lut. Din această categorie sunt amintite fusaiole decorate cu împunsături, roți de cărucioare miniaturale, figurine zoomorfe (*M. Florescu/ Buzdugan 1972,* 181). Nu excludem ca și pandantivele-amulete cu perforații la capete, publicate ca Monteoru (*Ibid.*, fig. 48/3–4) să fi aparținut tot locuirii din BT, astfel de piese fiindu-ne cunoscute de la Zăbala (*Zs. Székely 1997,* pl. XXIX/11) și Leliceni (*Roman 1992d,* pl. 136/7, 11).

Interpretare. Fără îndoială, pentru BT de la Bogdănești avem elemente care se leagă indiscutabil de Jigodin, eventual și de Schneckenberg B, dar există o serie de alte fapte care ne îndreptățesc să presupunem că aici este documentată și o locuire mai timpurie la nivelul acestei perioade. Le rezumăm:

1) existența unei realități stratigrafice semnalată ca atare de autorii săpăturii;

2) prezența tipului de înmormântare intramuros, în groapă simplă, care în Moldova este atestată deocamdată, pentru BT, doar la un nivel cronologic timpuriu;

3) prezența la nivelul ceramicii, atât cât a fost descoperită într-o săpătură considerată "un sondaj de mai mare amploare" (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 104) și a unor elemente evident apropiate de Zăbala și mai ales de Schneckenberg timpuriu, alături de altele cu ascendențe sau analogii în Folteşti târziu sau în

manifestările derivate de la începutul epocii bronzului (Târpești, Dolhești). Noi nu afirmăm aici că toată ceramica "Folteşti II" de la Bogdăneşti este de atribuit unui nivel cronologic ante–Schneckenberg B-Jigodin, ci doar că o parte a acesteia manifestă şi o serie de trăsături mai vechi decât Schneckenberg târziu şi Jigodin, dovadă probabilă a faptului că materialul este neunitar şi, cel puţin parţial, amestecat.

4) realitatea că între perioada de funcţionare a şanţului de apărare "Folteşti II" de la Bogdăneşti şi orizontul următor de locuire surprins stratigrafic (Monteoru Ic3), a trecut un oarecare timp, suficient însă ca şanţul să fie complet astupat (această observaţie, la *E. Zaharia 1987,* 44; v. şi *Eadem 1990,* 48), în umplutura sa nefiind descoperite decât fragmente ceramice "Folteşti II" şi doar sporadic şi exclusiv în partea superioară a depunerii, cioburi Monteoru Ic3 (cf. *M. Florescu/ Buzdugan 1972,* 105, 107, fig. 9/2–4). Acestui interval de timp i-ar putea corespunde, în opinia noastră, materialele Schneckenberg B şi/sau Jigodin şi n-ar fi exclus ca efectuarea unor noi săpături la Bogdăneşti să surprindă şi stratigrafic acest moment al aşezării.

5) suprapunerea M 1 de către groapa 17, groapă în care, conform autorilor săpăturii, alături de ceramică Monteoru Ic3 (etapa I) s-ar fi aflat şi fragmente şnurate (*Ibid.*, 190–191).

Deocamdată, această locuire timpurie de la începutul epocii bronzului este destul de vag conturată în trăsăturile ei şi deci dificil şi riscant a o desemna cu un termen oarecare. Materialul ceramic ne-ar indica însă, şi aceasta o formulăm deocamdată numai cu titlul de ipoteză, existenţa aici a unei variante (?) a fenomenului Schneckenberg A, a cărei coloratură locală va fi fost dată probabil şi de un fond local Folteşti târziu (?), la care s-au adăugat eventuale influenţe (sau doar importuri?) venite din partea manifestărilor moldoveneşti învecinate şi parţial contemporane. În acest caz, utilizarea termenului de "aspect cultural Bogdăneşti", ca desemnând însă doar acest nivel cultural-cronologic din aşezarea eponimă, ar putea fi justificată. Oricum, limita cultural-cronologică inferioară a acestui nivel poate fi considerat orizontul Schneckenberg B/Jigodin. Pe de altă parte, într-o relaţie de cronologie relativă, începutul primei locuiri din BT de la Bogdăneşti nu poate fi plasat decât după cel al manifestărilor de tip Aldeşti şi spre finalul fazei vechi a grupului Târpeşti, pentru ca, ulterior, cele trei forme de manifestare culturală să evolueze paralel.

II.3. Prezenţe de tip Schneckenberg B (?) şi Jigodin

Istoricul cercetării. În Moldova, identificarea de material ceramic cu presupuse asemănări în Schneckenberg B a fost făcută pentru prima oară de Petre Roman (*Roman 1958,* 85 şi notele 321 şi 322), care a apropiat căniţa cu toartă lată

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

fragmentară publicată de la Hăbășești (v. *Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVI/17) de recipiente similare din cultura Schneckenberg, pe care A. Prox le încadra în faza B.

În timpul cercetărilor arheologice care au avut loc la Mândrișca, a fost surprins un nivel de locuire, Mândrișca II, a cărui ceramică prezenta similitudini cu faza Schneckenberg B (*Bichir/Dogan 1962,* 296; *Bichir 1962,* 113). Pe baza acestui nivel, Gh. Bichir a definit faza Mândrișca II a "culturii Folteşti II", fază pe care o sincroniza cu perioada mai nouă a culturii Glina și cu Schneckenberg B, și căreia i-au fost atribuite în Moldova și alte descoperiri (Popești, unele vase de la Hăbășești: *Bichir 1962,* 113–114; asupra caracterului târziu al unor recipiente de la Hăbășești atrăsese atenția și D. Berciu: *Berciu 1961,* 140).

În opoziție, pentru M. Florescu, materialul de la Mândrișca este socotit mult prea puțin și neconcludent pentru a justifica denumirea de "Mândrișca II" pentru o fază târzie din evoluția "culturii Folteşti II" (*M. Florescu 1965a,* 657 și nota 41). Deși recunoștea că unele vase de la Mândrișca își au paralele în Schneckenberg B, cercetătoarea amintită înclina să le atribuie nivelului de locuire Monteoru Ic3 de acolo (*Ibid.*), pornind de la constatarea făcută la Bogdănești, unde materiale ceramice cu analogii în Schneckenberg B fuseseră legate de contexte Monteoru Ic3. De aici și încercările de a explica modul în care astfel de elemente (plus șnurul) ajung în repertoriul etapei de început a fazei Monteoru Ic3 din Moldova. Întrucât nu vedea posibilă o legătură directă între Schneckenberg B și Monteoru Ic3, datorită diferențelor cronologice, M. Florescu a pus inițial apariția elementelor cu analogii în sud-estul Transilvaniei din așezările Monteoru Ic3 pe seama unui "contact foarte strâns" cu un presupus grup transilvănean născut pe fond Schneckenberg și Coțofeni târziu (*M. Florescu 1965b,* 80–81; *Eadem 1966,* 105–106). Ulterior, acest grup a fost asimilat "culturii Ciomortan", însă s-a pus și problema ca motivele decorative specifice etapei Monteoru Ic3 din Moldova, inclusiv șnurul, să fie creații locale (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 200–201). Totodată, nu a fost exclus acum nici un contact al purtătorilor culturii Monteoru cu cultura Schneckenberg (*Ibid.*, 201). Prin definirea grupului Jigodin s-a indicat însă în mod cert care este originea șnurului în depresiunea Onești (*Roman/Pál/Csába 1973,* 572; *Roman 1974,* 159, 166).

Apariția materialelor cu analogii în Jigodin la est de Carpați este certă. Problematică rămâne în schimb prezența comunităților de tip Schneckenberg B în această zonă. Oricum, cel puțin în cazul materialelor Jigodin rămân încă de lămurit: 1) caracterul prezenței lor aici, deși noi înclinăm să credem că ele au fost însoțite și de populație originară din sud-estul Transilvaniei; 2) statutul lor cultural (deci dacă reprezintă sau nu o variantă a fenomenului cultural respectiv); 3) durata prezenței acestora.

Material arheologic. *1) de tip Schneckenberg B (?).* În Moldova, prezențe de tip Schneckenberg B au fost semnalate la Mândrișca (în nivelul de locuire denumit Mândrișca II: *Bichir/Dogan 1962,* 297, fig. 6; 7/2; *Bichir 1962,* 110–113, fig. 13/2, 4; 14; *Id. 1970,* 117) și Hăbășești (*Roman 1958,* 85, cu trimitere la *Vl. Dumitrescu et al. 1954,* pl. CXXVI/ 17). Pentru amfora din M 22 de la Valea Lupului s-au făcut de asemenea trimiteri, pentru paralele, și spre Schneckenberg B (*Roman 1986a,* 49; *Id. 1992a,* 81). Elemente culturale de tip Schneckenberg târzii au fost sesizate și în depresiunea Cașinului.

De la Mândrișca II, din nivelul distrus de locuirile monteorene ulterioare, au fost publicate câteva forme ceramice (paharul cu picior și paharul cilindric, borcanul cu gura evazată și marginea dreaptă), decorate cu proeminențe, alveole și brâuri alveolate, pentru care s-au căutat analogii în Schneckenberg B. De aici lipsesc însă butonii și găurile perforate (cf. *Bichir 1962,* 112), ceea ce ne-ar putea indica o etapă mai târzie din evoluția fenomenului Schneckenberg B. Totuși, în materialul publicat de acolo nu apar motivele tip Năeni, respectiv șănțulețele adâncite aranjate în ogive sau arcade. Nu sunt amintite nici decoruri realizate cu șnurul. E. Zaharia consideră că paharele cu fund conic sau îngust, de tipul celor care apar la Mândrișca II, sunt tipice pentru culturile "Glina-Schneckenberg-Monteoru (Ic4,1 și Ic4,2)" (*E. Zaharia 1990,* 47). La Hăbășești, cănița cu gât înalt și corp scund, prevăzută cu toartă bandată a fost pusă în legătură cu un nivel de locuire mai nou de pe "Holm". Pe amfora din M 22 de la Valea Lupului-"Fabrica Chimică" (pl. LVI/2–3), ca elemente cu origine și în Schneckenberg B pot fi considerate în primul rând sistemele de brâie netede (ele se întâlnesc însă și pe ceramica Jigodin) (v., de asemenea, *Roman 1986a,* 49; *Id. 1992a,* 81).

De la Bogdănești sunt amintite, ca provenind din câteva gropi (nr. 3 și 17), atribuite etapei I a fazei Monteoru Ic3, forme (pahare cilindrice sau cu fundul ascuțit, *askoi*) și ornamente considerate a avea similitudini în Schneckenberg B (*M. Florescu 1965b,* 79; *M. Florescu/Buzdugan 1972,* 143, 151, 199 - material neilustrat).

Așa cum se poate ușor constata, informațiile publicate privind prezența elementelor de tip Schneckenberg B în Moldova sunt prea puține, iar materialul ceramic atribuit aici acestui fenomen nu este foarte tipic, "plaja" de evaluare culturală fiind mai largă. Sigur, dacă ipoteza deplasării unei părți a comunităților Schneckenberg B din sud-estul Transilvaniei spre nord-estul Munteniei, într-un moment ce corespunde periodei clasice a culturii Glina (*Schuster 1994,* 68; *Id. 1996,* 15; *Id. 1998,* 26–27), s-ar verifica, atunci am avea un argument teoretic pentru a socoti posibilă o pătrundere cel puțin a unor influențe Schneckenberg B și în Moldova, la acest moment și în contextul acestor evenimente (v. și *Id. 1994,* 69).

2) de tip Jigodin. Originea ceramicii șnurate din depresiunile situate în partea de sud a Subcarpaților Moldovei este legată de fenomenul Jigodin

(*Roman/Pál/Csába 1973,* 572; *Roman 1986a,* 41; *Id. 1992a,* 78; *Id. 1992b*). Prezența ceramicii șnurate la est de Carpați poate fi explicată printr-o extindere a ariei Jigodin (*Roman/Pál/Csába 1973,* 572).

În Moldova, ceramica șnurată de tip Jigodin este atestată în mod cert în depresiunea Comănești (la Vermești: *Roman 1992d,* 176; la noi, pl. XXXIII/1) și în cea a Tazlăului (Poduri: *Dumitroaia 2001,* pl. 36/4; la noi, pl. XXXIII/5 = LIII/2b), pătrunsă aici probabil prin pasurile Ghimeș și Uz din regiunile Ciuc și Plăieși, unde se concentrează cele mai numeroase și reprezentative așezări ale grupului Jigodin (*Roman 1992d,* 173–175). O altă zonă unde au fost constant înregistrate prezențe Jigodin este depresiunea Cașinului (Bogdănești, Răcăuți, Mănăstirea Horga, Jevreni: *M. Florescu 1966,* fig. 9/1, 5–6; 13/4–5, 8, 14; 14/3, 7, 12, 14–15; 15/8; *M. Florescu/Buzdugan 1972,* fig. 19/4, 9, 12, 14; 29/2; *Roman 1992b,* pl. II; pl. 58 și 59; la noi, pl. XXXII/1–4, 6–7). Analogiile observate pentru decorul castronașului de la Unguri (-Găiceana) (*Roman 1992a,* 82) nu exclud posibilitatea extinderii influențelor Jigodin și mai spre est, în zona Podișului Bârladului.

Ceramica de tip Jigodin din Moldova este reprezentată prin amfore, căni, boluri, poate și *askoi,* modelate din pastă fină și bună, cu mult nisip în compoziție, de culoare neagră-cenușie până la brun-cărămizie, cu suprafețele netezite și/sau lustruite.

Ca tehnici de ornamentare sunt de menționat în primul rând impresiunile șnurate, aranjate în diverse combinații (benzi late orizontale și verticale, umplute cu linii șnurate dispuse în rețea, triunghiuri cu vârful în jos hașurate, romburi înlănțuite, benzi de linii dispuse unghiular, linii simple), apoi impresiunile circulare, care însoțesc de regulă motivele șnurate, butonii aplicați, încrustația cu pastă albă (păstrată pe unele fragmente ceramice). Jumătatea inferioară a unor vase a fost barbotinată. De la Bogdănești provine un fragment de vas cu marginea gurii manșetată (în depozitul Muzeului de Istorie din Onești). Benzile late din linii șnurate dispuse în rețea (*Roman 1992b,* pl. 58/2, 12, 16) vor trece și în repertoriul motivistic al etapei I a fazei Monteoru Ic3 din Moldova, unde însă vor fi realizate prin intermediul inciziei adânci sau împunsăturilor succesive (Răcăuți, Jevreni: *M. Florescu 1966,* fig. 9/5; 12/7; Bogdănești, Mândrișca: material inedit, în colecția Muzeului de Istorie din Bacău).

La Vermești, alături de cioburi șnurate tip Jigodin a fost descoperită o dăltiță-sulă din metal (cupru sau bronz), în patru muchii, de secțiune dreptunghiulară (inf. D. Monah; pl. XXXIII/2).

În timpul săpăturilor de la Răcătău a fost descoperit un topor din bronz atribuit de descoperitor tipului Dumbrăvioara (*Căpitanu 1976,* 34, fig. 2/1). Piesa a fost pusă în legătură cu fazele Monteoru Ic3-Ic2 atestate pe "Cetățuie" (*Ibid.*). Gh. Dumitroaia apropie toporul de la Răcătău de piesa de la Dragomirești, pe care o

atribuie unei serii tipologice situate între tipul Izvoarele și tipul Pădureni (*Dumitroaia 1985,* 466), în timp ce Al. Vulpe optează pentru încadrarea descoperirilor de la Răcătău și Dragomirești în tipul Izvoarele (*Al. Vulpe 1988,* 207, nota 4 și 209, nota 15). Aspectul general al piesei, fațetarea tubului de fixare, care are și dimensiuni reduse, apropie în mod evident toporul de la Răcătău de descoperirile tipului Dumbrăvioara. Secțiunea hexagonală a lamei ne indică însă o variantă mai evoluată a tipului Dumbrăvioara sau, eventual, una intermediară între tipul Dumbrăvioara și tipul Izvoarele. Oricum, toporul de la Răcătău este tipologic mai puțin evoluat decât piesele de la Dragomirești și Oniceni. Menționarea aici a toporului de la Răcătău este justificată prin aceea că există dovezi ale unei producții proprii de topoare tip Dumbrăvioara la comunitățile grupului Jigodin (v. formele de turnat de la Leliceni: *Roman/Pál/Csába 1973,* 562, fig. 3). În cazul în care el s-a aflat într-adevăr în nivelul Monteoru Ic3–Ic2 (deși noi am văzut printre materialele monteorene descoperite la Răcătău și elemente ceramice mai vechi, de tip Monteoru Ic4,3 și/sau de tranziție la Monteoru Ic3; se păstrează în depozitul Muzeului din Bacău), atunci prezența lui aici poate fi explicată prin preluarea sa de către comunitățile monteorene direct din sud-estul Transilvaniei, fie, cum pare mai plauzibil, a ajuns în stăpânirea monteorenilor chiar din zona Moldovei, pe căi încă neclare. N-ar fi exclus ca toporul de la Răcătău să stea în legătură cu prezența - mai mult bănuită, deocamdată - în această zonă a culoarului Siretului și la un nivel cert ante-Monteoru, a unor elemente de tip Jigodin.

Concluzii. Ceramica apărută la Mândrișca, Hăbășești, precum și anumite elemente de pe amfora din M 22 de la Valea Lupului, indiferent căror fenomene au aparținut (Schneckenberg B?, Jigodin?, de alt tip?) ne-ar îndemna să socotim posibil un itinerariu urmat spre nord, pe valea Siretului, de comunitățile care au vehiculat acest gen de material. Oricum, prezența pe amfora de la Valea Lupului - care se datează în mod cert la nivel de Schneckenberg B-Jigodin - a ornamentului incizat în "rețea", în manieră specifică olăriei Aldești, ne indică momentul și cauza încetării în zona Podișului Bârladului a manifestărilor de tip Aldești.

Pe temeiuri stratigrafice îndeosebi (cu referire la situația de la Bogdănești), ceramica șnurată din Moldova a fost atribuită etapei de început a fazei Monteoru Ic3 (*M. Florescu/Buzdugan 1972,* 135). Prezența în depresiunile din sudul Subcarpaților Moldovei a ceramicii șnurate la un moment anterior celui Monteoru, așa cum deja s-a afirmat, este însă clară. În condițiile în care materialul Monteoru Ic4,3 sau de tranziție spre Ic3 este puțin numeros în zona din sudul Subcarpaților[26], un contact al purtătorilor ceramicii șnurate de tip Jigodin cu faza Monteoru Ic3, în Moldova, este însă, de asemenea posibil. Până la apariția și generalizarea fazei Monteoru Ic3, pe cursul Siretului, Monteoru Ic4,3 sau etapa de tranziție spre Monteoru Ic3 a putut evolua parțial paralel cu descoperirile de tip Jigodin din depresiunile sudice ale Moldovei. Publicarea materialelor de la

Răcătău, printre care am identificat și o serie de fragmente ceramice cu posibile elemente monteorene vechi, ar putea aduce argumente acestui sincronism, avînd în vedere și descoperirea pe "Cetățuie" a toporului de tip Dumbrăvioara, menționat mai sus. Toate aceste ipoteze se bazează pe materialul documentar care există acum pentru partea de sud-vest a Moldovei, și trebuie precizat că în zone învecinate (sud-estul Transilvaniei, nord-estul Munteniei), între orizontul cronologic reprezentat de Jigodin și acela ilustrat de faza Monteoru Ic3 și Ciomortan (nivel Păuleni) se interpun alte descoperiri (Odaia Turcului, Năeni, de tip Moacșa, parțial de tip Zoltan-cu ceramică striată), care nu sunt atestate deocamdată în sudul Moldovei, plus etapa Monteoru Ic4,3.

II.4. Alte descoperiri din partea a doua a Bronzului timpuriu

Cele două vase (un castronaș și o căniță), ce provin probabil din morminte, descoperite la Unguri (-Arini) (com. Găiceana, jud. Bacău) au fost legate de impulsuri culturale venite din aria culturii Glina-Schneckenberg (*Roman 1986a,* 51–52, fig. 2/4–5; la noi, pl. XXXIV/5–6). Ulterior s-a constatat că ornamentul de pe castronaș (șnur fin, delimitat de impresiuni triunghiulare) "pare a reflecta influențe din mediul Jigodin" (*Id. 1992a,* 82). Să se explice oare în felul acesta și ciobul decorat cu linii orizontale realizate cu ajutorul șnurului fin răsucit publicat mai demult de la Huruiești-Perchiu (*R. Vulpe/Ec. Vulpe 1933b,* 161, fig. 8/15 = 10/11), dintr-o stațiune situată în aceeași parte sud-vestică a Colinelor Tutovei în care se află și Găiceana? O opinie diferită asupra descoperirilor de la Găiceana a avut N. Harțuche, care a atribuit cele două vase Bronzului mijlociu, pentru castronul decorat găsind analogii în răsărit (*Harțuche 1979b,* 76).

Judecând după datarea și aria de răspândire pe teritoriul României a topoarelor cu gaură de prindere de tip Corbasca (*Al. Vulpe 1970,* 30; *Al. Vulpe/E. Tudor 1970,* 419, 425), credem că și piesa din depozitul de la Corbasca-Scărișoara (jud. Bacău) (*M. Florescu/Căpitanu 1968,* 50–51, fig. 1/2; la noi, pl. XLI/6; depozitul a fost publicat de *Al. Vulpe 1970,* pl. 65/C; la noi, pl. LVIII/2) poate fi inclusă printre descoperirile discutate în acest subcapitol. În sudul Moldovei, un topor de același tip, dar ceva mai evoluat este cunoscut de la Poduri (*Antonescu 1980;* la noi, tabelul XVII/10).

***

Mormântul de la Răcăciuni

Unul din complexele descoperite pe valea Siretului care pune probleme de interpretare culturală și cronologică este mormântul plan cu schelet dezmembrat (?) de la Răcăciuni (jud. Bacău) *(E. Tudor 1973).* Inițial, el a fost paralelizat în linii

mari cu Glina și Schneckenberg (*Ibid.*, 288; *Roman 1975,* 157, nota 59 - îl include printre mormintele din Moldova care aparțin în întregime "etapei Schneckenberg", recunoscând totuși că este foarte greu de a le ordona cronologic -; *Id. 1981b,* 163). Ulterior, același mormânt a fost atașat celui mai vechi orizont al BT de la noi, orizont care precede faza Schneckenberg A și constituirea Glinei (*Id. 1982b,* 45; *Id. 1983,* 72; *Id. 1986a,* 30, 49; *Id. 1992a,* fig. 6, p. 130). E. Comșa consideră mormântul de la Răcăciuni ca sincron cu începutul "culturii Glina-Schneckenberg" (*E. Comșa 1981,* 53). Mai recent, M. Florescu propune pentru Răcăciuni o datare în limitele perioadei Schneckenberg B *(M. Florescu 1992).*

Inventarul acestui mormânt cuprindea o cană cu toartă bandată, decorată la baza gâtului cu un șir de impresiuni, un pandantiv din metal cu capetele răsucite, un topor de paradă/luptă, de tipul cu ceafă cilindrică și două fragmente ale unei (?) mărgele tubulare din cupru, decorată cu caneluri oblice paralele (*E. Tudor 1973,* fig. 2 și 3; la noi, pl. XXXIV/1–4).

Cana a fost apropiată de "categoria ceramicii fine a complexului Glina-Schneckenberg" (autoarea descoperiri înclinând spre faza Schneckenberg B) și i s-au găsit paralele cu vasul descoperit în M 24 de la Brăilița (*Ibid.*, 284–285, 288). Căni de tipul celor care apar la Răcăciuni și Brăilița (în M 24, 36, 46) sunt produse care fără îndoială își au originea în sud, probabil în cercul descoperirilor din zona nord-est balcanică, de tip Ezerovo (în acest sens, *Roman 1981b,* 163; *Harțuche/ Sîrbu 1982,* 158; *Roman 1992a,* 67, 73), dar ele nu lipsesc nici de la Ezero (pentru seria de căni de la Ezerovo II: *Tončeva 1981,* 50, fig. 10; 21/18; pentru Ezero: *Georgiev et al. 1979,* fig. 175/3, 5; 183/0).

Pandantivul de la Răcăciuni își găsește paralele la Zimnicea (*Alexandrescu 1974,* 92, pl. 9/3 = pl. 11/3), dar și în contexte culturale mai târzii (Stubło: *Antoniewicz 1929,* 136, fig. 3, depozit în mediul Strzyżów: cf. *Svešnikov 1974,* 137; Greci, într-o locuință Tei I: *Ulanici 1979,* 10, 12, 22, fig. 10).

Toporul de luptă are analogii pe un spațiu mai vast, care include de asemenea sudul, dar și mediul șnurat central-european.

Mormântul de la Răcăciuni ar putea fi unul din argumentele în sprijinul acelora care susțin pătrunderea elementelor culturale de origine sudică în aria șnurată nordică din vestul Ucrainei și sud-estul Poloniei (v. mai nou, asupra acestui subiect, *Machnik 1992*), însă sunt posibile și alte explicații (de pildă, că ne aflăm în fața unui complex de mixtură culturală). În discuție rămâne de asemenea și datarea acestei înmormântări, pentru care nu poate fi exclusă și o poziție mai târzie în cadrul BT din Moldova.

III. Privire asupra ariei de influență central-europeană (podolo-volynică)

Localizare. Delimitări culturale și cronologice. Perioada BT este puțin cunoscută în zona Podișului Sucevei. Cele câteva date de care dispunem, unele din ele discutabile, ne îngăduie să presupunem totuși, cu precauția necesară, că, cel puțin partea centrală și de nord a regiunii s-au aflat în BT sub influența fenomenelor care se manifestă în partea de vest a Ucrainei și în sud-estul Poloniei (v. harta 7/simbolul III).

Deocamdată, nici limita cronologică și culturală superioară și nici cea inferioară a BT din zonă nu sunt suficient de clare. Dintre toate descoperirile, destul de numeroase, care se atribuie aici perioadei de tranziție, doar pentru amforele sferice am avea argumente, și acestea indirecte, că și-au continuat existența și în timp ce la sud evoluau așezările de tip Dolhești și Târpești (etapa veche), iar regiunea de la est de Siret era ocupată de comunitățile Jamnaja. Un sincronism chiar la nivelul orizontului mai târziu al perioadei Jamnaja clasice este dovedită de prezența vaselor tipice amfore sferice în morminte tumulare Jamnaja din nordul Basarabiei (Kamenka, Corpaci, Mărculești, Badragii Vechi, Ocnița). Dacă amforele sferice evoluează și într-o perioadă contemporană cu Jamnaja târzie și Schneckenberg B, nu știm. Deocamdată, nu avem date care să confirme acest sincronism. În ceea ce privește materialul ceramic publicat de la Mihoveni-„Cahla Morii" și încadrat de descoperitori „într-un orizont care precede începuturile culturilor Costișa și Monteoru" (*Ursulescu/Batariuc 1978,* 90, fig. 8/9–11; 9/1–5), el ne pare tipologic mai arhaic decât acela din așezările tip Târpești. Ca *terminus ante quem* pot fi considerate, descoperirile atribuite fenomenului Costișa-Komarów, din care unele de caracter socotit timpuriu (Hârtop - mormânt plan de incinerație în cistă: *Ursulescu/Popovici 1987;* probabil Șerbănești-Zvorîștea - mormânt tumular de incinerație în cutie de piatră: *Ignat/Popovic 1980;* Baia: *D. Teodor/Ioniță 1967,* 318, 323; Suceava-„Biserica Beizadelelor": cf. *Ursulescu/ Popovici 1987,* 76; Mihoveni: *Batariuc 2001,* pl. 53; 54/1–3; posibil unele morminte din necropola de la Horodnic).

Între aceste limite, deocamdată provizorii și fluctuante, se pot încadra, cu rezerve, o parte sau cea mai mare parte a mormintelor descoperite în necropola tumulară de la Horodnicu de Jos, cu legături posibile în aria ceramicii șnurate podolo-volyniene, precum și o serie de obiecte descoperite accidental, din care unele au analogii de asemenea în aria șnurată din nord. În materialul de la Botoșana atribuit „aspectului nordic al culturii Costișa - Bialy-Potok" (S. Teodor 1980, 45–46, fig. 1/2–4, 7, 10–11; 4/1–2, 4, 7, 10; 5; 6) sunt de remarcat elemente care pot fi legate de fenomenele șnurate târzii din vestul Ucrainei. Perioadei BT îi

aparține fără îndoială și mormântul plan descoperit la Cătămărăști-Deal (inf. M. Dinu). Incerte rămân sub aspect cultural-cronologic, descoperirile făcute în tumulii de la Salcea (săpături, Gh. Diamandi: *Moisil 1910,* 173) și Tăutești (inf. I. Mareș; v. și *Andronic 1994,* 17), fără a exclude apartenența lor la epoca bronzului.

III.1. Despre posibila prezență a ceramicii șnurate podolo-volyniene

Există indicii, chiar dacă reduse și în bună parte provenite din săpături vechi sau din descoperiri întâmplătoare, care susțin posibila prezență în extremitatea nord-vestică a Moldovei a manifestărilor culturale specifice cercului ceramicii șnurate nordice (mai probabil a culturii Subcarpatice). În sprijinul ipotezei unei asemenea prezențe poate fi adus și un argument logic. Este greu de crezut că fenomenul șnurat podolo-volynian din perioada BT, atât de bine reprezentat pe cursurile superioare ale Nistrului, Bugului, și mai puțin deocamdată, pe cel al Prutului (cf. *Sulimirski 1968,* harta 1, și, mai nou, *Machnik 1998,* fig. 1), nu s-a răspândit și în zona de podiș înalt din nord-vestul Moldovei (în același sens, *Id. 1992,* harta 1). În plus, în perioada premergătoare BT și în cea de după prima parte a epocii bronzului, avem exemplul cert al amforelor sferice și pe cel al complexului Trzciniec-Komarów, ambele manifestări de sorginte central-est europeană, ai căror purtători au ajuns și în partea de nord a Moldovei.

La Horodnicu de Jos, modul de amplasare a movilelor și poziția lor topografică sunt similare celor constatate pentru necropolele din zona podolo-volyniană, indiferent de perioada în care au fost ridicate, inclusiv pentru cimitirele tumulare din BT[27]. Datele privind conținutul acestor movile provin atât din cercetări științifice, cât și din săpături neautorizate (*Szombathy 1894,* 18–19; *Id. 1895,* 22; *Kaindl 1903a; Id. 1903b; Ignat 1981,* 134–136, fig. 1/1–3).

Asupra datării acestei întinse necropole s-au exprimat opinii diferite, de la epoca neolitică (J. Szombathy, R.F. Kaindl), la Bronzul mijlociu (M. Ignat). Folosind observațiile stratigrafice din movile, R.F. Kaindl socotea că mormintele de înhumație de la Horodnic trebuie să fie mai noi decât cele de incinerație de acolo (pe care le atribuia "der jungeren Steinzeit"), dar credea totuși, pe baza comparației cu cistele de la Grănicești, că înhumații de la Horodnic aparțin încă epocii neolitice (*Kaindl 1903b,* 100). Mai prudent, I. Nestor nu s-a pronunțat asupra perioadei căreia îi aparțin tumulii de la Horodnic și Brădet (-Preditul) (*Nestor 1933,* nota 244 de la p. 66).

În ceea ce privește forma de prezentare a complexelor funerare, se remarcă o destul de mare varietate, ceea ce poate fi un indiciu că movilele, respectiv mormintele de aici, datează din perioade diferite. Astfel de la Horodnic sunt cunoscute morminte de înhumație în manta (M 2/T.I-1893 - stratigrafic, ulterior

M 1, de incinerație-, mormînt legat de un moment nou de utilizare a movilei), depuse pe suprafața antică (T. II-1893) sau în cutie de piatră (tumul, grupa II-Szombathy-1894), precum și morminte de incinerație în groapă (M1/T.I-1893), în urne (în două movile din grupa III-Szombathy-1894) sau cu oasele așezate direct pe solul antic (tumuli Kaindl-1902; T.II-1976). Morminte de înhumație și incinerație par a fi fost descoperite și cu prilejul unor săpături neautorizate (v. *Szombathy 1894*). În unii tumuli, în legătură de obicei cu morminte (de înhumație sau incinerație) sunt menționate resturi de cărbune de lemn, care puteau proveni fie de la vetre/ruguri, fie, eventual, de la construcții de lemn. În doi tumuli cercetați de Kaindl la Brădet (-Preditul) s-au găsit „vetre mari", presupuse a fi resturile rugurilor de incinerație (*Kaindl 1903a,* 83; *Id. 1903b,* 99). M 2/T.I-1893 de la Horodnic se afla într-un „bituminösen Schichte" care conținea și fragmente ceramice, un indiciu probabil al utilizării focului sau al existenței unor resturi de locuire. În legătură cu acest fapt stă și constatarea că în T.III-1893 nu s-a găsit decât un „Art Culturschichte" (*Szombathy 1894,* 19).

Multe din elementele semnalate la Horodnic le întâlnim și în cadrul fenomenelor șnurate din vestul Ucrainei. Astfel, vetre sau ruguri au apărut în tumulii tuturor grupelor locale ale culturii șnurate Subcarpatice, însă sunt cunoscute și din movilele culturii Strzyżów (*Svešnikov 1974,* 30, 55, 128). În aria culturii șnurate Subcarpatice, au fost semnalate adeseori cazuri în care sub tumuli nu s-au descoperit înmormântări, ci doar fragmente ceramice, obiecte din silex sau piatră, pete de arsură, ceea ce a și determinat uneori interpretarea acestor movile ca resturi de locuiri sezoniere. T. Sulimirski a respins o asemenea interpretare, susținând că movilele au avut toate un caracter funerar, unele din ele fiind însă ridicate pe locul campărilor temporare ale păstorilor, înmormântați ulterior aici (*Sulimirski 1968,* 7, 132)[28]. Este totuși de semnalat că o parte a ceremoniilor funerare presupuse a se fi desfășurat la Horodnicu de Jos și Brădet (-Preditul) își găsesc corespondențe și în perioadele mai târzii (de pildă, în Bronzul târziu și Hallstattul timpuriu, v. movilele de la Volovăț: *Ignat 1978,* 125–126; *László 1994,* 58–61).

Inventarul descoperit la Horodnic este destul de sărac. Din M 1/T.I-1893 sunt menționate un topor șlefuit din piatră, o plăcuță din piatră de formă rectangulară prevăzută la colțuri cu perforații (podoabă?, apărătoare de braț?)[29] și două fragmente de lame din silex (*Szombathy 1894,* 18–19; *Kaindl 1903b,* 98). Așchii de silex au fost găsite în mormintele de incinerație în urne cercetate în 1894 (*Szombathy 1895,* 22), în tumulii săpați de Kaindl în 1902 (*Kaindl 1903a; Id. 1903b,* 99), precum și în mormântul de incinerație găsit în 1976 (*Ignat 1981,* fig. 1/2). Piese de silex nu lipsesc nici din tumulii de la Adâncata (atribuiți culturii Komarów: *Niculică/Boghian/Mareș 2001*) și Volovăț (*Ignat 1978,* 125). Materialul ceramic descoperit la Horodnic la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului

XX, ca și cel neceramic este socotit pierdut. Din câte cunoaștem, doar Kaindl a publicat ceramică de la Horodnic, și anume: jumătatea inferioară a unei oale (?) și un vas bitronconic, cu gâtul înalt, arcuit, prevăzut cu o toartă (?) și partea inferioară scundă, ambele recipiente nedecorate (*Kaindl 1903b,* 101, fig. 89 și 90). Analogii exacte pentru vasele publicate de Kaindl sunt dificil de găsit, dar forma lor nu exclude apartenența la cultura Subcarpatică sau la cultura Komarów. Vasul fragmentar descoperit în 1976 (*Ibid.*, fig. 1/1) este probabil să fi fost de tipul străchinilor bitronconice, ca acelea descoperite la Kul'čic și Kolokolin (în grupa Nistrului superior) (*Svešnikov 1974,* fig. 5/3; 7/9) sau de tipul castroanelor specifice pentru cultura Komarów (*Sulimirski 1968,* fig. 20/1). Deși din aria șnurată nordică ne este cunoscută o piesă din aur (un mic pandantiv: *Svešnikov 1974,* 69, fig. 16/6), cercelul sau inelul de buclă cu mijlocul îngroșat, decorat cu „mici impresiuni", confecționat din aur, descoperit în 1902 într-unul din tumulii de la Horordnic (*Kaindl 1903a,* 83), aparține probabil unei perioade mai târzii (Bronzului mijlociu?).

Cu precauția dată de un material insuficient sau de caracterul lacunar al informațiilor provenite din sursele vechi de informare, credem că spre cercul complexelor ceramicii șnurate podolo-volyniene (culturii Subcarpatice, spre care înclinăm, fără a exclude și legături cu alte fenomene șnurate, precum culturile Gorodok-Zdolbica și Strzyżów)[30] sau, eventual, spre cultura Komarów, ar putea gravita, în necropola de la Horodnic, mormintele de incinerație M 1/T.I-1893, o parte (?) a celor găsite de Kaindl în 1902, precum și M 1/T.II-1976, mormintele de înhumație M 2/T.I-1893 și cel din T.II-1893. Nu ar fi exclus ca și tumulii cercetați la Brădet (-Preditul), în care s-au făcut descoperiri similare cu cele de la Horodnic (*Kaindl 1903a; Id. 1903b,* 99, fig. 91–92) să aparțină aceluiași cerc cultural șnurat, dar sunt de luat în calcul și alte datări mai târzii (Komarów, Hallstatt).

Întrucât în aria șnurată Subcarpatică, datele privind prezența mormintelor de incinerație în urne (*Svešnikov 1974,* 36, 55) sunt nesigure sau provin din săpături efectuate în secolul XIX, atribuirea cultural-cronologică a mormintelor de acest tip de la Horodnic rămâne deschisă, pentru ele fiind mai probabilă o apartenență la o perioadă ulterioară ceramicii șnurate (v. și recentele descoperiri din tumulii de la Adâncata: *Niculică/Boghian/Mareș 2001*[31], precum și mormintele de incinerație în urne din necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț: *Ignat 1978,* 114).

În acest context se poate rediscuta și descoperirea de la Brășăuți/Cut-Dumbrava (jud. Neamț), unde ar fi vorba de o cutie de piatră cu incinerații în urne, însoțite de piese din metal, complex situat în apropierea unei movile (*Matasă 1940,* 37–38; *Id. 1959,* 723). Atribuirea acestei ciste culturii amforelor sferice este incertă și, de aceea, poate fi luată în considerare și o datare mai târzie a sa, care, credem, nu poate depăși totuși epoca bronzului. Culturii amforelor sferice le aparțin în mod cert însă cistele de la Piatra Neamț și Dolheștii Mari, în care mai

demult s-a încercat a se vedea elemente ale ceramicii șnurate (*Al. Vulpe 1961,* 119; pentru critica acestei opinii, *Svešnikov 1967,* 77).

Probleme pune și mormântul de înhumație în cutie de piatră descoperit la Horodnic în 1894 (*Szombathy 1895,* 22). Acesta a fost discutat uneori în legătură cu prezența amforelor sferice în Moldova (*Petrescu-Dîmbovița 1959b; Cucoș 1982,* 255), dar rezervele privind existența unor morminte tumulare în ciste de piatră în grupa estică a amforelor sferice (*Häusler 1989,* 163), determină la o oarecare precauție. Morminte în construcții de piatră (cutii din lespezi sau din bolovani), dar de caracter plan, sunt cunoscute din cultura ceramicii șnurate Subcarpatice (grupa podoliană) și din etapa Zdolbica a culturii Gorodok-Zdolbica (*Svešnikov 1974,* 56, 99, 101, fig. 12; 31; *Id. 1993,* 165–168; *Id. 1995*). Morminte plane de înhumație în cistă de piatră sunt caracteristice și pentru grupul Biały Potok (*Id. 1967,* 102). În atare situație, caracterul tumular al mormântului în cistă de la Horodnic ar putea fi pus sub semnul întrebării, cu atât mai mult cu cât descoperirea s-a făcut într-o perioadă în care săpăturile arheologică nu erau foarte riguroase.

Deși informațiile care ne parvin din sursele vechi sunt nesigure, nu poate fi totuși exclusă posibilitatea prezenței în partea de nord-vest a Moldovei a unor complexe funerare cu caracteristici (incinerații în urne aflate în cutii de piatră, ciste de inhumație în tumuli) ce nu își află corespondențe în zonele situate mai spre nord. Și aceasta pentru că avem exemplul cert al „variantei Hârtop a complexului Komarów-Bilyi Potik-Costișa" din Bronzul mijlociu (*Ursulescu/Popovici 1987,* 74). Ele se pot constitui în variante ale unor fenomene, inclusiv variante ale ceramicii șnurate din BT, cu o arie de manifestare mai largă. Pentru mormintele în cutie de piatră, o legătură genetică cu amforele sferice este totuși cea mai probabilă.

La Botoșana, cel puțin o parte a materialului publicat ca aparținând unei etape timpurii a „culturii Costișa - Bialy-Potok" (*S. Teodor 1980,* 45–46) poate fi la fel de bine legată și de o fază mai avansată a ceramicii șnurate din vestul Ucrainei sau din sud-estul Poloniei. Acestei propuneri de încadrare culturală nu i se opun aici caracteristicile tehnologice ale ceramicii (cu folosirea ca degresanți a pietricelelor și nisipului), unele forme (între care ceașca cu profil în „S", scundă, cu torți bandate trase din buză) și motive ornamentale (linii duble realizate cu șnurul răsucit – *Ibid.*, fig. 1/3 -, impresiuni triunghiulare, linii incizate, proeminențe, brâie simple sau crestate), care își găsesc paralele în ceramica șnurată Subcarpatică, dar și în alte grupe șnurate (de pildă, în Chłopice-Vesele). Situația din așezarea amintită este comparabilă cu cea de la Nezvisko, pe Nistru - unde sunt de aflat și cele mai bune analogii pentru materialul de la Botoșana -, sit care a furnizat pe lângă vase de tip Komarów și o specie ceramică șnurată (*Smirnova 1974,* fig. 2/8; 4/15, 17). Aceasta din urmă a fost explicată acolo în contextul

stratului Komarów, dar nu s-a exclus posibilitatea existenței unor complexe șnurate târzii, cu material neamestecat, de tip Chłopice-Vesele Počapy" (*Ibid.*, 57–58). Săpăturile de la Botoșana nu au putut aduce lămuriri în problema apartenenței ceramicii șnurate, întrucât resturile așezărilor din epoca bronzului și Hallstattului timpuriu au fost distruse de locuirile dacică și prefeudală (*S. Teodor 1980,* 45). În legătură cu materialul de la Botoșana discutat aici, pot fi exprimate mai multe ipoteze.

1. Fie că el aparține unei așezări „Costișa timpurii", care mai păstrează elemente moștenite din fondul șnurat târziu (pentru șnur pe ceramică Komarów, v. și *Il'inskaja 1960,* fig. 1/7, dar trebuie precizat că la Borlești, o altă stațiune atribuită unei perioade vechi a „culturii Costișa", acest mod de ornamentare lipsește: *M. Florescu 1970b*).

2. Fie că el trebuie atașat (parțial?, în totalitate?) unui grup cultural șnurat.

3. Fie, în sfârșit, avem de-a face cu importuri șnurate în mediul „Costișa timpuriu".

În aria șnurată din nord își au probabil originea unele piese descoperite accidental în zona aici studiată sau în cea învecinată ei, precum pumnale încovoiate din silex (interpretate și ca seceri) (Botoșana: *Andronic 1995/1996,* pl. IV/8, 10) sau vârfuri de lance/pumnale din aceeași rocă, cu peduncul rectangular lung și lamă triunghiulară (Luncani, jud. Bacău: *Căpitanu 1969,* fig. 1; Drăgușeni, jud. Botoșani: *Crîșmaru 1977,* fig. 77/1). Prezența acestor unelte/arme în Moldova a fost explicată prin relațiile de schimb intertribale cu triburile din nord, de tip Komarów, datarea lor poate fi însă ușor urcată având în vedere că piese de acest tip se cunosc și din culturile ceramicii șnurate din vestul Ucrainei și sud-estul Poloniei (*Svešnikov 1974,* fig. 11/12–13, 18; 16/3; 38/7; 48/5; *Konoplja 1982,* fig. 5/1, 12–15; *Svešnikov 1993,* fig. 2/18, 20). De asemenea, unele topoare plate din silex (v. anexa 1) sau topoare perforate de piatră descoperite întâmplător în Moldova au analogii în aceeași arie culturală. Astfel, toporul cu nervură în relief de la Călugăreni (în partea de nord-est a Podișului Sucevei: *Ignat 1981,* fig. 1/4) este asemănător unui exemplar atribuit grupei podoliene a culturii șnurate Subcarpatice (*Svešnikov 1974,* fig. 13/3), în timp ce toporul perforat de profil naviform, cu nervură pe fața interioară de la Bălănești (jud. Neamț) *(Ursu 1995/1996)* își găsește foarte bune paralele în seria de topoare de tip A ale ceramicii șnurate din zona bazinelor superioare ale Vistulei, Bugului și Nistrului (*Machnik 1997,* fig. 4), precum și printre materialele ceramicii șnurate a Niprului Mijlociu (*Berezanskaja 1971,* fig. 4/11–12)[32].

În contextul discutării relațiilor dintre Moldova și aria șnurată vest ucraineană, merită amintită și problematica topoarelor cu tub de înmănușare transversal, atribuite de Al. Vulpe tipului Darabani (*Al. Vulpe 1970,* 41–42; *Al.*

Vulpe/E. Tudor 1970, 423, 426). În fapt, topoarele incluse de Al. Vulpe în acest tip se pot împărţi, după forma lamei, în două tipuri aparte:

1) *Darabani,* cu muchia superioară a lamei dreaptă la împreunarea sa cu tubul de prindere, manşon lung, bine reliefat, cu muchia superioară orizontală, lamă zveltă în jumătatea sa superioară şi tăiş lăţit (Darabani: *Berciu 1942b,* fig.1; *Al. Vulpe 1970,* pl. 8/111; la noi, tabelul XVII/15; Lespezi: *Chirica/Tănăsachi 1985,* 213, fig. 9/7; Stubło - în depozit: *Antoniewicz 1929,* 136, fig. 2; Komarów: *Sulimirski 1968,* fig. 35/8; probabil Cucuteni: *Schmidt 1932,* pl. 30/10)[33];

2) *Mărăşti,* caracterizat prin îndoirea mai mult sau mai puţin puternică a muchiei superioare a lamei, care în partea dinspre manşonul de prindere este mai lată, manşonul prezentând aceleaşi caracteristici ca ale tipului Darabani (Miroslovești: *Chirica/Tănăsachi 1985,* fig. 9/9; Oroftiana: *Şadurschi 1981;* la noi, pl. XLI/3 - care tipologic sunt cele mai arhaice; Mărăşti: *M. Florescu/Căpitanu 1968,* 50, fig. 1/1; la noi, pl. LVIII/3 şi tabelul XVII/9; Găiceana: *Id. 1964,* 446, fig. 1; Izvorul Berheciului: *Antonescu-Ioviţă 1981,* 5, fig. 1 şi 2; la noi, pl. LVIII/1; Goeşti: pl. XLI/4 - ce reprezintă o variantă cu tubul de prindere îngust).

Ambele tipuri se află răspândite mai ales în zonele de podiş, însă piesele tipului Darabani se găsesc în principal în zona Podişului Sucevei şi în cea a platoului podolo-volynian, în timp ce topoarele tipului Mărăşti, cu excepţia piesei de la Oroftiana, sunt localizate mai spre sud, cu o concentrare a lor în regiunea Podişului Bârladului (v. harta 7). Pentru o parte (?) a topoarelor Darabani poate fi admis un raport cu complexul Costişa-Komarów (*Al. Vulpe 1970,* 42; pentru Cucuteni: *Id. 1964,* 136; ulterior datarea acestei descoperiri în Bronzul mijlociu a fost privită cu rezerve: *Al. Vulpe/E. Tudor 1970,* 427), însă trebuie spus că există şi opinia atribuirii unora dintre ele fenomenelor şnurate anterioare. Astfel, piesa de la Komarów a fost încadrată de I. Svešnikov în etapa a III-a a grupei Nistrului superior a culturii Subcarpatice (*Svešnikov 1985,* 379), iar depozitul de la Stubło a fost explicat în mediul Strzyżów (*Id. 1974,* 137). În ceea ce priveşte topoarele de tip Mărăşti este posibil ca ele să fi fost vehiculate în mai multe medii culturale, penru cele tipologic mai arhaice (Oroftiana, Miroslovești, poate Goeşti şi Izvorul Berheciului) fiind probabilă o datare şi în a doua parte sau spre finalul BT din Moldova.

Discuţii ridică şi topoarele de tip Baniabic descoperite la PistyD, pe cursul superior al Siretului (*Żaki 1960,* 90, fig. 1/3) şi Rotunda-Liteni (pl. XLI/2), pe cursul mijlociu al aceluiaşi râu. Tipologic, acestea sunt mai vechi decât piesele de tip Darabani şi Mărăşti. Pentru Liteni poate fi avută în vedere o legătură cu aşezarea din BT de la Dolheştii Mari, situată câţiva kilometri mai la sud, însă apariţia piesei de la Rădeni, de acelaşi tip (*Dumitroaia 1985,* fig. 4/a), în aria grupului cultural Târpeşti, ne determină să socotim posibilă şi o legătură a topoarelor Baniabic apărute pe cursul Siretului cu grupe Târpeşti, deplasate în afara ariei

lor de manifestare, spre nord (în acest sens, v. și unele materiale de la Malye Dorogostaj, în Volynia: *Svešnikov 1983,* pl. II/7, tipice, în opinia noastră, fenomenului Târpești). Nu pot fi totuși excluse și alte explicații ale prezențelor topoarelor de tip Baniabic în această zonă, ca de pildă, vehicularea lor de către comunități amfore sferice sau ale culturilor ceramicii șnurate timpurii.

Puținele informații care există astăzi referitoare la popularea nordului Podișului Sucevei în perioada de început a epocii bronzului ne determină să bănuim că alături de comunități amfore sferice, zona va fi fost exploatată atunci și de grupuri șnurate[34]. Apartenența/definirea lor culturală exactă nu poate fi deocamdată precizată/făcută, dar semnalăm faptul că multe elemente de apropiere există cu fenomenul ceramicii șnurate Subcarpatice. O extindere a ariei acestei din urmă culturi și în partea de nord-vest a Moldovei este foarte posibilă. Pe de altă parte însă, nu se exclude ca descoperirile menționate în acest capitol să aparțină mai multor orizonturi/grupe culturale și cronologice, întinse pe o perioadă mai lungă de timp. Dacă cel puțin o parte a materialelor și complexelor prezentate aici aparțin cercului șnurat podolo-volynian, atunci ar exista motive pentru ca o sincronizare a lor cu etapele II și III ale ceramicii șnurate Subcarpatice să fie cea mai verosimilă (asupra periodizării culturii șnurate Subcarpatice: *Sulimirski 1968,* 25–37; *Machnik 1979a* - pentru bazinul superior al Nistrului; *Rulf 1981; Svešnikov 1985,* 377–380)[35].

III.2. Mormântul plan de la Cătămărăști-Deal (jud. Botoșani)

Dacă încadrarea mormântului plan de la Cătămărăști-„Morișca" (com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani) printre complexele din perioada BT nu credem că poate fi pusă sub semnul îndoielii, în schimb rămâne problematică atribuire sa culturală. Mormântul, localizat într-o zonă aflată la limita dintre Câmpia Moldovei și Podișul Sucevei (v. harta 7), a fost descoperit în cursul unui sondaj efectuat într-o așezare Cucuteni A3 (săpături: M. Dinu și S. Rață, 1962). Acesta era stratigrafic mai nou decât o locuință cucuteniană, a cărei platformă din lut ars o perfora. Scheletul din mormânt, aflat într-o poziție „Jamnaja" (varianta 1/grupa I, cf. tipologiei lui E.V. Jarovoj: *Jarovoj 1985a,* 38, fig. 2/1), era însoțit așa cum se poate vedea din fotografia de la pl. LIV, de două topoare din piatră perforate, de formă romboidală, câteva piese din silex, precum și de două vase. Din păcate, nu am reușit să identificăm locul actual de păstrare a pieselor din inventarul acestui complex funerar, cândva însă cele două vase au făcut parte din colecția veche a Muzeului Județean Botoșani. Din scurtele informații înregistate în inventarele muzeului (unde cele două recipiente ceramice figurează la numerele 301 și 302), reiese că ar fi fost vorba de vase de dimensiuni medii, confecționate din „pastă neagră", unul din ele păstrând o toartă lată, pornită din buza vasului, „care este puțin răsfrântă în afară".

Elementele de ritual (poziția scheletului) ale acestui mormânt sunt tipice pentru Jamnaja, caracterul plan al complexului, bogăția și varietatea inventarului trimit mai curând spre alte fenomene. Având în vedere prezența și tipul pieselor litice ne-am putea gândi la o fază veche a ceramicii șnurate central-europene (la așa-numitul „orizont comun european"), pentru care sunt cunoscute și morminte cu schelete în poziții „Jamnaja" (v., de pildă, M 2711 de la Kietrzu, reg. Opole, în Silezia: *Chochorowski 1976,* fig. 1). Caracteristicile ceramicii de la Cătămărăști, așa cum ne sunt ele cunoscute din puținele informații deținute, ne par însă mai noi. În acest sens, pentru mormântul de la Cătămărăști s-ar putea propune legături fie cu comunități șnurate nordice, de tip Subcarpatic târziu, fie cu fenomenul Glockenbecher. Apropierea de Glockenbecher este întemeiată și pe similitudinile de ritual dintre complexul discutat aici și M 3 de la Samborzec (sud-estul Poloniei), atribuit vaselor campaniforme (*Kamieńska/Kulczycka-Leciejewiczowa 1970,* 374, 376, fig. 131).

IV. Fenomene culturale de origine nord-pontică

Localizare. Delimitări culturale și cronologice. În partea de răsărit a Moldovei, evoluția culturală din perioada BT s-a aflat în strânsă legătură cu cea din spațiul pruto-nistrean, fiind dominată de prezența comunităților de origine răsăriteană de tip Jamnaja și catacombe (harta 7/simbol IV). Ele urmează în general grupelor culturale din perioada de tranziție, însă este posibil ca primele prezențe Jamnaja să fi fost contemporane cu perioadele târzii ale așezărilor gen Erbiceni-Hăbășești sau Folteşti. Din datele care ne sunt deocamdată accesibile din această zonă a Moldovei, se pare că perioada Bronzului miljociu este reprezentată aici de cultura ceramicii cu multe brâie care este, conform situațiilor stratigrafice înregistrate în tumuli, mai nouă decât Jamnaja și decât mormintele aparținând fenomenului catacombelor. Recent, M. Florescu a pus problema existenței în Bronzul mijlociu din sud-estul Moldovei a unui "facies monteorean", pe care-l denumește provizoriu "aspect sau grup Vânători" *(M. Florescu 2001).* Acest aspect ar fi fost reprezentat de "un grup de comunități locale", evoluate din BT "de tip Folteşti II-Bogdăneşti sau Cotnari" și care se dezvoltă sub o puternică influență Monteoru (*Ibid.*).

IV.1. Complexul cultural Jamnaja (al mormintelor în groapă simplă) (CI)

Istoricul cercetării. *Perioada medievală–prima jumătate a sec. XIX.* Încă din evul mediu, și cu deosebire începând din sec. XVII, movilele de pământ de pe teritoriul Moldovei încep să atragă atenția cronicarilor interni, precum și pe cea a solilor sau călătorilor străini care încearcă să ofere explicații asupra originii și destinației lor. Din *Memoriile* pe anii 1685 și 1686 ale lui Philippe Le Mason du Pont aflăm astfel că "pe întinsurile Moldovei" se văd "nenumărate movile făcute de mâna omului", ce conțin "morminte ale căpeteniilor uciși în lupte", cele mai înalte fiind atribuite "fețelor mai alese" (*Călători străini 1976,* 306).

Primele informații ale unor posibile descoperiri de morminte tumulare Jamnaja în Moldova, de caracter întâmplător, firește, datează din prima jumătate a sec. XIX (*Bănescu 1924,* 166–168; *Balica 1963,* 153). Una din ele, cea mai amănunțită, se datorează interesului cărturarului grec D. Philippide pentru tumuli, interes atât de viu încât a consacrat un subcapitol special acestor monumente în lucrarea sa *Geografia României,* publicată la Leipzig în 1816[36].

A doua jumătate a secolului XIX–primul deceniu al secolului XX. Până după primul război mondial nu mai aflăm date despre descoperiri care să poată fi legate de fenomenul Jamnaja, deși cu începere din a doua jumătate a sec. XIX se efectuează, timid și într-un cadru neorganizat, primele săpături cu caracter științific în movilele din Moldova *(Cerchez 1877; Butureanu 1895).* Cu toate acestea, după 1864 când la București ia ființă Muzeul Național de Antichități și se instituie un Comitet Arheologic, interesul pentru movile crește. Astfel, într-o serie de lucrări redactate în perioada 1868–1872, Al. Odobescu acordă o atenție cu totul specială acestor monumente, subliniind pentru prima dată la noi, importanța pe care o au investigațiile în tumuli pentru cunoașterea epocii bronzului din regiunile extracarpatice, atunci aproape deloc cunoscută aici. Savantul român va încerca și o primă clasificare a movilelor, având drept criterii dimensiunile, forma și denumirile lor și a dovedit că avea cunoștință de tehnicile de săpare a tumulilor, deși nu le-a aplicat niciodată (*Odobescu 1908,* 108–109, 188). El este și inițiatorul întocmirii unui repertoriu arheologic al României pe județe, prin trimiterea unui *Cestionar* (1871) administrațiilor locale și învățătorilor sătești. În urma informațiilor primite, Odobescu a reușit să redacteze două asemenea repertorii, printre care cel al județului Dorohoi, intitulat *Rămășițe antice din județul Dorohoi* (1871, 1887), cuprindea numeroase localizări de movile, cu indicarea dimensiunilor și denumirilor lor (*Ibid.*, 118–166). Și alți savanți români s-au ocupat în epocă de problematica monumentelor tumulare. Gr. G. Tocilescu, de pildă, susținea că tumulii aparțin mai multor perioade și că pot conține "mai mulți

îngropați", "la diferite epoci". El a încercat chiar să atribuie cultural și cronologic unele morminte tumulare după poziția cadavrului în mormânt, cele mai vechi socotindu-le a aparține, urmându-l pe J. Lubbock, "epocii neolitice a pietrei" (*Tocilescu 1880,* 540, 550–551, 554). Se cunoșteau și rezultatele cercetărilor întreprinse la sfârșitul secolului XIX și începutul sec. XX în movilele din stepele nord pontice, însă era privită cu reticență ipoteza ca tumulii să se fi răspândit din Rusia sudică (*Andrieșescu 1912,* 20). Lipsa de săpături a făcut ca analiza fenomenului tumular din lucrările unor savanți români redactate până la primul război mondial să se reducă la încercări de clasificare a lor după criterii exterioare (formă, dimensiuni, denumiri, funcționalitate), în timp ce la est de Prut, de pildă, prin cercetările și observațiile lui F.I. Knauer, V.B. Antonovič, N.E. Brandenburg, soților Stempkovskij, M.F. Skadyšek, A.V. Dobrovolskij și V.A. Gorodcov numărul mormintelor tumulare din epoca bronzului descoperite acum în zona nord-vest pontică ajungeau deja la câteva sute, fiind aduse și o serie de clarificări privind succesiunea lor (v. *Jarovoj 1985a,* 7–12).

Perioada interbelică. Lipsa unor date mai amănunțite privind puținele săpături efectuate în movilele din Moldova în perioada dintre cele două războaie mondiale îngreunează eforturile de încadrare cultural-cronologică a descoperirilor făcute. Unele din ele (Broșteni, Ivănești: *Ciurea 1931,* 25; *Cihodaru 1933,* 51–52; *Petrescu-Dîmbovița 1950a,* 117–118, fig. 1/c–d) au conținut obiecte de inventar caracteristice și pentru Jamnaja (un vas, pandantive spiralice), mormântul de la Broșteni fiind de altfel încă de atunci datat în epoca eneolitică sau BT (*Berciu 1942a,* 10).

Anii 1950. Cu începere din 1949, când activitatea din domeniul arheologiei a început să fie coordonată de Academia Română, s-a trecut la o nouă formă de organizare a săpăturilor arheologice, prin alcătuirea unor mari colective de lucru care au efectuat cercetări sistematice într-o serie de obiective preistorice, inclusiv tumuli. S-a remarcat în acest sens colectivul șantierului Valea Jijiei, condus de I. Nestor, care între 1949 și 1951, a efectuat săpături într-o serie de tumuli și necropole tumulare din nord-estul Moldovei (Glăvăneștii Vechi – 5 movile; Corlăteni-"Dl. Stadole", Valea Lupului-"La Căpriță", Holboca, Larga Jijia), încheiate cu descoperirea unui număr important de morminte din epoca bronzului, inclusiv de tip Jamnaja (*Nestor et al. 1950,* 28–32; *Id. 1951,* 60–66; *Zirra 1952,* 55, 94–111). Tot în această parte a Moldovei, au activat și alte colective arheologice care au cercetat movile din epoca bronzului cu înmormântări Jamnaja (Corlăteni-"Dl. Cetății" - 1952: *D. Tudor et al. 1953,* 408–415; Valea Lupului-"Fabrica Chimică" - 1953–1957: *Dinu 1957,* 171–174; *Id. 1959a; Id. 1959c,* 203–207). Un alt tumul cu două morminte Jamnaja a fost săpat în 1950 la Șuletea, în județul Vaslui (*Cihodaru et al. 1951,* 221–222), în timp ce în sudul Moldovei, sub conducerea prof. M. Petrescu-Dîmbovița, au fost dezvelite în 1949 pe "Cetățuia"

de la Stoicani, 15 morminte considerate ca aparținând "grupului înmormântărilor cu ocru" (*Petrescu-Dîmbovița 1953a,* 116–132). Din păcate, publicarea multora din movilele cercetate în această perioadă s-a făcut, cu rare excepții, foarte lacunar. De abia în anii '80–'90 ai secolului XX, datorită eforturilor întreprinse de E. Comșa au fost redate circuitului științific o bună parte din materialele rezultate din săpăturile întreprinse de colectivul Valea Jijiei în tumulii din nord-estul Moldovei *(E. Comșa 1982; Id. 1985a; Id. 1985b; Id. 1987; Id. 1989a; Id. 1994; Id. 1995).*

Activitatea de cercetare a movilelor din Moldova din această perioadă nu s-a limitat la efectuarea de săpături arheologice, studiile realizate și publicate de antropologi pe baza seriilor de schelete provenite din diferite stațiuni au completat imaginea despre populațiile purtătoare ale ritualului funerar tumular *(Necrasov/Cristescu 1957; Haas/Maximilian 1958; Antoniu/Roșca-Gramatopol 1966).*

Observațiile stratigrafice și descoperirea unui număr relativ mare de morminte tumulare au permis acum formularea unor prime concluzii cu caracter general privind statutul cultural și datarea acestora. Astfel, posterioritatea tumulilor față de Cucuteni B târzie a fost în mod cert stabilită pornind de la raporturile stratigrafice surprinse la Glăvăneștii Vechi și Valea Lupului, unde mantalele movilelor au fost ridicate peste resturi de locuințe cucuteniene datând din această fază (*Nestor et al. 1950,* 28–30; *Petrescu-Dîmbovița 1950b,* 62; *Dinu 1957,* 175–176). Deși s-a observat că unele morminte prezintă construcții funerare specifice "tipului yamno" din stepele pontice (*Nestor et al. 1950,* 28), toate înmormântările erau atribuite, fără diferențieri, unui grup, cultură sau complex cultural unitar denumit(ă) "a(l) mormintelor cu ocru", cu legături evidente în sudul fostei URSS (*Nestor 1950,* 217; *Petrescu-Dîmbovița 1950a; Id. 1950b,* 62; *Rosetti 1959,* 805, 807–813). Datarea sa era în general limitată la perioada de tranziție, eventual prinzând și începutul epocii bronzului *(Petrescu-Dîmbovița 1950a).* I. Nestor a restrâns încă și mai mult durata acestui grup al "înmormântărilor cu ocru roșu", grup pe care-l data după Usatovo și până în epoca bronzului (*Nestor 1950,* 217; *Id. 1959,* 258).

Grupele de morminte stabilite de Vl. Zirra la Holboca pe baza poziției scheletelor (*Zirra 1952,* 97, 99, 101, 103), de N. Harțuche și I.T. Dragomir la Brăilița pe baza tipologiei inventarului (*Harțuche/Dragomir 1957,* 143–144; *Dragomir 1959,* 689–691) și de M. Dinu la Valea Lupului prin observații stratigrafice (*Dinu 1959c,* 209) au atras atenția asupra faptului că în movile înmormântările s-au făcut în mai multe etape, fiind propusă chiar și o primă împărțire în trei faze a "grupului mormintelor cu ocru" (*Harțuche/Dragomir 1957,* 144). De asemenea, s-a pus pe seama purtătorilor obiceiului înmormântărilor "cu ocru roșu" prima apariție în zonele noastre a argintului (*Nestor 1954,* 53).

Cea mai avansată lucrare din punct de vedere teoretic privind "grupul înmormântărilor cu ocru roșu" a fost întocmită spre sfârșitul deceniului de P. Roman *(Roman 1958).* Deși a rămas în manuscris, lucrarea a circulat în mediul științific de la noi. În ea au fost strânse toate datele arheologice cunoscute la acea dată despre acest gen de morminte, pe fiecare regiune în parte, folosind uneori ca sursă de informare documentarea de teren sau manuscrise ale unor studii care vor fi publicate mai târziu (a fost consultată, de pildă, lucrarea lui Vl. Zirra ce va apărea în 1960 în MIA). Multe din ideile cuprinse în această primă sinteză serioasă despre "mormintele cu ocru" din România le vom regăsi ulterior, în literatura de specialitate dedicată acestui fenomen (de cele mai multe ori fără indicarea sursei). Încă de la începutul lucrării se face precizarea că termenul de "înmormântări cu ocru" nu poate fi decât "convențional, vag, impropriu", pentru că "în această mare grupă, se includ și alte elemente etnice și culturale" în afara celor stepice (*Ibid.*, 8). Pe baza stratigrafiei, a inventarului funerar și elementelor de ritual, "mormintele cu ocru" de la noi au fost împărțite în 5 mari etape cultural-cronologice (unele din ele cu subetape) - eșalonate pe un parcurs îndelungat, începând din perioada eneolitică și până în Bronzul mijlociu -, și s-a încercat inserarea acestor etape în desfășurarea evoluției culturale locale (*Ibid.*, 62–93). Pornind de la principalele tipuri de poziții ale scheletelor evidențiate de Vl. Zirra, P. Roman observă că "în cadrul acestor tipuri principale se întâlnesc alte numeroase variante care, uneori sunt constante în complexe diferite" (*Ibid.*, 59). Și mai departe, se afirmă că poziția stratigrafică a diferitelor variante (chiar aparținând aceluiași tip principal) ar putea indica și "o diferență cronologică" (*Ibid.*, 60). Cele mai multe analogii în "cultura yamna" din stepele nord-pontice, autorul citat le găsește în principal la mormintele "cu ocru" din etapa a doua, sincronă perioadei de tranziție (*Ibid.*, 76–79), însă morminte cu caracteristici pe care azi le atribuim fenomenului Jamnaja sunt incluse și în etapele mai târzii ale "înmormântărilor cu ocru", contemporane cu manifestări din BT.

Anii 1960 sunt cei ai frecventelor încercări de interpretare taxonomică și cultural-istorică a înmormântărilor descoperite în movilele cercetate în deceniul anterior, care compensează într-un fel activitatea de teren, extrem de redusă în această perioadă (singurul tumul Jamnaja săpat acum în Moldova fiind cel de la Erbiceni-"Dl. Mănăstirea": *Dinu 1974,* 264). Se vorbește în continuare de o "cultură" sau "complex cultural al mormintelor cu ocru" de caracter unitar, în care sunt incluse înmormântări foarte variate ca formă de prezentare și ritual, datarea acestuia rămânând, la majoritatea cercetătorilor, limitată, în linii mari, la perioada de tranziție (*Berciu 1960,* 72–74; *Id. 1961,* 148; *Zirra 1960,* 110; *Dinu 1970,* 472; *Harțuche/Anastasiu 1971,* 136–140). Pornind de la ideea că triburile nord-pontice care au lăsat aceste morminte au pătruns în regiunile noastre într-un timp îndelungat și "în răstimpuri diferite" (*Berciu 1961,* 148), periodizarea tripartită a

"culturii mormintelor cu ocru" a fost menținută și argumentată suplimentar (*Zirra 1960,* 110; *Harțuche/Anastasiu 1971,* 136–140 - cu mai multe subfaze de evoluție). În plus, Vl. Zirra a încercat și evidențierea mai multor grupe geografice în cadrul acestei "culturi", pentru Moldova fiind documentate grupele central-nordică și sudică (*Zirra 1960,* 100–102).

De altfel, lucrarea lui Vl. Zirra din 1960, bine documentată și cu numeroase date inedite, a constituit pentru mult timp un punct de referință în studiul problematicii mormintelor tumulare din România, îndeosebi pentru cercetătorii străini. Aici se găsește o analiză amănunțită a poziției scheletelor în mormânt, a construcțiilor funerare, orientării scheletelor, a altor elemente de ritual (ocru, împletituri vegetale, poziție a inventarului în mormânt, ofrande animale), însoțită constant de comparații cu spațiul nord-pontic. Astfel, se constată o serie de elemente comune ale "mormintelor cu ocru" de la noi cu cele atribuite mai spre răsărit "culturii Jamnaja" (gropile simple și cele acoperite cu lemn, poziția chircită pe spate și cea întinsă a scheletelor, prezența ocrului, a așternuturilor vegetale, pandantivii din dinți de animal și cerceii spiralici din metal) dar și diferențe (varietatea orientării scheletelor în comparație cu caracterul constant al orientării estice în mormintele Jamnaja târzii) (*Ibid.*, 110–113). Evoluția pe etape cultural-cronologice a poziției scheletelor în "mormintele cu ocru" din România, schițată de Vl. Zirra (*Ibid.*, 110–111), care atribuia mormintele chircite pe o parte celei de a doua și mai ales ultimei faze de evoluție, iar pe cele cu schelete întinse și chircite pe spate primelor două etape ale "culturii mormintelor cu ocru", va fi confirmată zece ani mai târziu de N.M. Šmaglij și I.T. Černjakov, care pe baza propriilor săpături în tumulii din nord-vestul Mării Negre au ajuns la aceeași concluzie, și anume, creșterea gradului de chircire a scheletelor în mormintele Jamnaja odată cu trecerea timpului (*Šmaglij/Černjakov 1970a,* 97–98). Tot Vl. Zirra a remarcat și diferențele existente între vasele descoperite în mormintele tumulare de la noi și cele din complexele răsăritene Jamnaja și catacombe, sesizând în schimb pentru primele, apropieri de repertoriul ceramic local (*Zirra 1960,* 112–114). În final, arheologul român crede că triburile care au adus la noi "cultura mormintelor cu ocru" sunt de tip Jamnaja târzii, venite din regiunea malului drept al Niprului, "aproximativ din regiunea Kievului", împinse spre vest în primul sfert al mileniului II î. Hr. de presiunea exercitată de comunitățile catacombe și de cele Gorodsk-Usatovo (*Ibid.*, 115).

În prima jumătate a deceniului încep să apară concomitent, în lucrări ale unor arheologi străini, primele critici la adresa utilizării noțiunii de "cultură a mormintelor cu ocru". Se constată, pe bună dreptate, că mormintele de acest tip aparțin nu unei culturi unitare, ci mai multor fenomene culturale distincte, fiind necesară o diferențiere a lor (*Garašanin 1961,* 11; *Merpert 1965,* 14). Pe această linie, se înscriu și noi încercări de a lega o serie de morminte cu sau fără ocru,

plane sau tumulare, din Moldova de aspectele locale din perioada de tranziție și BT (*Roman 1964,* 324–325; *M. Florescu 1964,* 120–121) sau de culturile răsăritene, altele decât Jamnaja (*Smirnova 1969b,* 62).

Într-o recenzie la un articol semnat de F. Köszegi consacrat mormintelor cu ocru din Ungaria, A. László respingea propunerea arheologului maghiar de a data aceste morminte imediat după cultura Bodrogkeresztúr, pronunțându-se și împotriva utilizării poziției scheletelor ca element de constatare cronologică *(László 1963).*

Spre sfârșitul anilor '60, problema "mormintelor cu ocru" a fost succint discutată și de S. Morintz și P. Roman. În opinia celor doi arheologi, "mormintele cu ocru" plane sau tumulare au aparținut unor fenomene culturale cunoscute, majoritatea datând din perioada de tranziție, altele, cu analogii în stepele nord-pontice, "nu pot fi încă atribuite unei anumite culturi" (*Morintz/Roman 1968a,* 118; *Id. 1968b,* 561–562; *Id. 1969,* 64). Cele mai vechi morminte tumulare "cu ocru" de la noi erau plasate la nivelul orizontului "Foltești I" (*Morintz/Roman 1969,* 70) și se constata că în afară de Smeeni, "unde pare a fi vorba și de morminte cu catacombă, toate celelalte sunt de tip «yamna»" (*Id. 1968a,* 118; *Id. 1968b,* 561–562).

Totodată, expansiunea spre vest a grupelor de păstori stepici cu morminte tumulare presărate cu ocru și amestecul lor cu populațiile locale neo-eneolitice sunt puse în legătură cu procesul lingvistic de indo-europenizare a Europei (*Nestor 1970,* 72; *Gimbutas 1970*).

Perioada deceniului 8 al secolului XX nu înregistrează o creștere a ritmului de cercetare a tumulilor cu morminte Jamnaja. În nord-estul Moldovei, N. și Em. Zaharia efectuează sondaje în trei movile la Slobozia-Hănești (1972), în două din ele fiind găsite înmormântări Jamnaja (v. anexa 2). Spre sud, tumuli izolați sunt săpați la Grivița-Vaslui (inf. V. Spinei) și Galați (*Brudiu 1985a,* 242–247), iar în 1976, I.T.Dragomir publică inventarul unui mormânt Jamnaja descoperit întâmplător la Șendreni cu doi ani mai înainte (*Dragomir 1976,* 55, fig. 3).

Anii 1970 aduc totuși o serie de interpretări noi și clarificări în problematica "mormintelor cu ocru". Se încearcă acum o delimitare cronologică, culturală și etnică a mormintelor tumulare de cele plane în cadrul "complexului mormintelor cu ocru", concept care este treptat abandonat. Ultimele sunt considerate prezențe mai vechi, deopotrivă de caracter local și răsăritean, în timp ce apariția primelor morminte în tumuli la vest de Prut este legată de arheologii români, de expansiunea purtătorilor fenomenului Jamnaja din stepele nord-pontice[37], eveniment plasat fie la sfârșitul perioadei de tranziție (*Morintz 1978,* 96–97; aceeași datare și la *László 1984,* 24 și nota 19), fie la începutul Bronzului timpuriu (*Dinu 1974,* 274; *Id. 1978,* 18–19; *Id. 1980,* 38). În același timp, prezența înmormânărilor tumulare era eșalonată pe o perioadă îndelungată de timp, până spre sfârșitul epocii

bronzului, fiind în plus asumate în mod corect mai multor aspecte culturale (*E. Comșa 1976,* 40–41; *Id. 1981,* 59; *Morintz 1978,* 97). Observația că în partea de nord-vest și vest a Mării Negre, inclusiv în estul Moldovei, primele două perioade ale epocii bronzului nu sunt documentate decât prin morminte de caracter tumular, l-a condus pe S. Morintz la încheierea că zona trebuie să fi fost populată atunci de comunități de păstori stepici a căror înfățișare culturală variată se datora spațiului întins pe care-l ocupau și contactelor cu diferitele populații locale (*Morintz 1972,* 57; *Id. 1977,* 1470, 1474; *Id. 1978,* 98). La aceeași concluzie a ajuns și N. Harțuche, care însă socotea necesar a înzestra aceste comunități păstorești din Bronzul timpuriu și mijlociu cu o cultură proprie, subînțeles unitară, pe care o denumește "cultura de stepă nord-vest pontică" (*Harțuche 1973,* 21–23; *Harțuche/Anastasiu 1976,* 17–18; *Harțuche 1979b,* 78–82).

Pe o linie de interpretare mai veche, cronologia "mormintelor cu ocru" era stabilită în raport cu orizonturile decelate în spațiul nord pontic (*Morintz 1977,* 1475; *Id. 1978,* 96–97). În acest sens, E. Comșa a încercat o corelare a înmormântărilor Jamnaja descoperite în România, inclusiv în Moldova, cu cele trei grupe cronologice Jamnaja stabilite pentru Bugeac de N.M. Šmaglij și I.T. Černjakov (*E. Comșa 1978,* 361–362).

Ultimele două decenii ale secolului XX. În anii 1980 cercetarea movilelor Jamnaja s-a intensificat în Moldova, pentru ca în ultimul deceniu al secolului XX să asistăm la un recul evident al activității de teren vizând aceste obiective arheologice. În nord-est sunt săpați tumuli cu înmormântări Jamnaja la Cotârgaci (9 movile, în anii 1985–1986: *Moscalu 1989b*), Prăjeni (3 tumuli, 19851986: *Ursulescu/Șadurschi 1986; Ursulescu/Șadurschi/Diaconescu 1997,* 76–77), Corlăteni-"Dl. Stadole" (1987–1988: *Moscalu/Ungureanu 1989*) și Ripiceni (1997), în timp ce în sud cercetarea movilelor a fost legată de numele lui M. Brudiu, care efectuează săpături în movile de pe teritoriul județului Galați, la Vânători (1981: *Brudiu 1985a,* 235–242); Lieşti (1985: *Id. 1996*), Grivița (1986: *Id. 1987,* 11–15), Vlădești (1988: *Id. 1991a,* 19) și Șerbeștii Vechi (1988: *Id. 1991a,* 19–20). Numărul mormintelor Jamnaja găsite acum în zona de stepă din sud-estul Moldovei se ridică la circa 20, multe din ele cu interesante caracteristici de ritual și inventar. Din păcate însă, autorul cercetărilor (M. Brudiu) nu a publicat decât o parte din descoperiri. În zona central-estică a spațiului dintre Siret și Prut, semnalările de morminte Jamnaja sunt puține (30 Decembrie: inedit, săpături 1988, R. Maxim-Alaiba, Gh. Gherghe; Chersăcosu, cu acoperiș din lespede de piatră: *Merlan/Burtănescu/Al. Comșa 2001*).

Mormintele tumulare Jamnaja de la vest de Prut preocupă în această perioadă mai mult arheologii basarabeni și ucrainieni, care le analizează, de regulă sumar, în contextul discutării specificului fenomenului Jamnaja în zona nord-vest pontică. Astfel, I.T. Černjakov și G.N. Toščev (*Černjakov/Toščev 1985,* 13–20)

includ și ceramica descoperită în complexele tumulare din Moldova (Broșteni – prima încercare de atribuire CI; Valea Lupului, Holboca) în prezentarea trăsăturilor "culturii Bugeac", subliniind că elementele de ritual unitare și formele ceramice caracteristice mormintelor Jamnaja târzii din regiunea de nord-vest și vest a Mării Negre reprezintă o dovadă a "apropierii proceselor culturale care se petrec în această vastă zonă".

O listă cu stațiunile din Moldova în care s-au găsit morminte Jamnaja, listă în care figurează pentru prima dată și mormintele de la Târpești, a întocmit V.A. Dergacev (*Dergacev 1986,* 23–24, 29).

G.N. Toščev (*Toščev 1989,* 22) crede că materialele Jamnaja din România caracterizează toate etapele evoluției culturii.

Într-o serie de studii, P. Roman oferă o imagine mai nuanțată a situației culturale de la începutul perioadei BT în regiunile estice ale României și zonele adiacente unde s-ar fi constituit un "cerc cultural est-balcanic", "nord-est peninsular" sau "vest-pontic", mai bine conturat sub forma Ezerovo II, care prezintă numeroase elemente din spațiul stepic răsăritean, dar care este dominat cultural de regiunea sud-balcanică și anatoliană, cerc ale cărui grupe ar fi jucat un rol major în transmiterea de bunuri egeo-anatoliene spre nord (*Roman 1976b,* 54; *Id. 1981b,* 163; *Id. 1982b,* 44; *Id. 1986a,* 32–33, 45–47; *Id. 1989,* 53–54).

În 1991, într-o scurtă notă, M. Brudiu anunța descoperirea în sudul Moldovei a unor morminte Jamnaja târzii specifice variantei Bugeac, cf. terminologiei lui V. Dergacev, extinzând arealul acesteia până la Siret *(Brudiu 1991a).*

În încercările de stabilire a sincronismelor dintre diferitele aspecte culturale ce caracterizează perioada BT în spațiul general est-european, I.V. Manzura va folosi și datele oferite de mormintele Jamnaja din Moldova. Astfel, cupa șnurată pe picior din mormântul de la Grivița este luată ca reper în stabilirea corelației cronologice dintre varianta nistreană-Dergacev și Michajlovka, nivelul III (*Manzura 1992,* 95). În plus, remarcăm și eforturile de sincronizare ale diferitelor grupe Jamnaja cu aspectele locale din BT moldovenesc (de pildă, grupa Bugeac-Dergacev cu materialele de tip Bogdănești) (*Ibid.*).

Pe baza datelor existente, Fl. Burtănescu a încercat o privire de ansamblu asupra fenomenului Jamnaja din Moldova, care a inclus caracterizarea culturală - pornind de la analiza elementelor de ritual -, periodizarea - cu surprinderea acelorași orizonturi evidențiate și la est de Prut -, sincronizarea cu manifestările locale (*Burtănescu 1998a,* 39–47).

Și mai recent, s-a publicat o analiză a "mormintelor cu ocru" tip Jamnaja din jumătatea nordică a Moldovei (*Dumitroaia 2000,* 102–116). Deși afirma că face referire doar la varianta nistreană (cf. terminologiei Dergacev) a "culturii Jamnaja", Gh. Dumitroaia examinează și complexe funerare care aparțin perioadei Jamnaja târzii (variantei Bugeac – Dergacev), precum și morminte sau descoperiri

care nu se încadrează în acest fenomen (de pildă, Bogonos, Giurcani, M 21 Valea Lupului, Satu Nou sunt tipice pentru CCMB).

Aria de răspândire. Considerații statistice generale. Problema înmormântărilor plane. Teritorial, Moldova se află la periferia vestică a întinsei arii de răspândire a CI. Săpăturile efectuate în tumuli și concluziile ce se pot trage din consultarea hărții distribuției movilelor aflate în zona dintre Siret și Prut[38] ne dau baza pentru a încerca o delimitare spațială a *oecumenei* vestice, "moldovenești", a CI. Apare astfel evident că două sunt regiunile preferate aici de comunitățile Jamnaja: în sud-est, interfluviul Bârlad (de la cursul mijlociu) – Siret – Dunăre – Prut, cursuri inferioare, (zonă ce prezintă un peisaj asemănător stepei Bugeacului) iar în nord, Câmpia Moldovei, ambele oferind condiții favorabile economiei păstorești (v. hărțile 4 și 7). În ultima microregiune menționată, zonele de concentrare a complexelor Jamnaja constituite pe afluenții de pe dreapta ai Jijiei (Sitna, Miletin, Bahlui), se opresc în apropierea culmilor lungi și strâmte ale dealurilor care se interpun între culoarul Siretului și Câmpia Moldovei (Bour, Bucecii, Dl. Mare, Șaua Ruginoasa) precum și lângă Coasta Iașului ce face trecerea spre înaltul Podiș Central Moldovenesc. Prin culoarul Moldova – Siret, grupe izolate Jamnaja au putut pătrunde spre pajiștile cu aspect familiar din nordul Subcarpaților Moldovei. Dovezi ferme există de la Broșteni (mormânt tumular cu inventar ceramic și metalic: *Ciurea 1931,* 25; *Petrescu-Dîmbovița 1950a,* 117–118, fig. 1/c–d) și Târpești (morminte plane în perimetrul așezării din BT: *Marinescu-Bîlcu 1964*). Infiltrările/pătrunderile de populație răsăriteană la vest de Siret par totuși, în stadiul actual al cercetării, destul de sporadice[39]. Alături de Bugeac și de câmpia colinară a Moldovei de Nord, arealele de concentrare Jamnaja de la vest de Prut formează un macrosistem spațial și cultural relativ unitar, după modelul celui evidențiat pentru cultura ceramicii șnurate vechi din Polonia (*Czebreszuk 1996,* 280–281), în care grupuri înrudite de păstori s-au putut deplasa liber. În schimb, datorită peisajului (regiuni deluroase împădurite) și/sau prezenței altor tipuri de comunități, zonele Podișului Central Moldovenesc și Colinelor Tutovei, precum și Culoarul Siretului au fost evitate de populația Jamnaja. Nu avem pentru moment argumente care să ne permită a considera Siretul ca apă interioară a arealului Jamnaja în Moldova.

Deocamdată, la vest de Prut, complexe funerare cu apartenență sigură sau posibilă la fenomenul Jamnaja sunt semnalate din circa 35 de puncte, însumând ceva peste 90 de morminte. În comparație cu regiunea imediat învecinată spre est (v. *Dergacev 1986,* 28 – cu datele de la începutul anilor 1980), numărul înmormântărilor Jamnaja cunoscute din Moldova este de peste 20 de ori mai mic, fapt care nu credem că se datorează unei locuiri mai puțin intense a zonelor favorabile modului de viață Jamnaja, cât stadiului cercetării. În majoritate, mormintele s-au aflat în tumuli, însă există unele date care trebuie discutate în legătură cu prezența înmormântărilor plane.

În zona nordică de concentrare a complexelor Jamnaja, morminte plane cu schelete chircite pe spate, susceptibile de a aparține perioadei BT, au fost descoperite în preajma movilelor de la Glăvănești Vechi, Larga Jijia și Valea Lupului-„La Căpriță" (v. *Catalogul descoperirilor,* secțiunea II.b.1). Rezultatele analizelor antropologice au arătat că în unele dintre ele (de pildă, M 3 de la Glăvănești Vechi) au fost înmormântate femei care prezentau caractere predominant mediteranoide (*Haas/Maximilian 1958,* 140–142 și tab.1). Vl. Zirra se gândea, nu fără temei, că aceste morminte au putut aparține unei alte populații care deși „a trăit împreună cu triburile culturii mormintelor cu ocru, a avut totuși un alt ritual de înmormântare" (*Zirra 1960,* 102).

În apropierea periferiei vestice a arealului Jamnaja semnalăm morminte plane, cum sunt cele de la Târpești, Cătămărăști-Deal (pl. LIV) sau Lichitișeni (inf. V. Căpitanu), care conțineau schelete în "poziții Jamnaja", unele însoțite și de ocru, cu inventar ceramic care însă, la Târpești și foarte probabil la Cătămărăști, este străin populațiilor răsăritene. Statutul etno-cultural al acestor complexe poate fi interpretat în două feluri. Fie ne aflăm în prezența unor indivizi originari din aria Jamnaja, care în procesul cooperării cu populația locală, sedentară, ca sursă de procurare a produselor agrare, se "autohtonizează", prin renunțarea la obiceiul ridicării de movile, cum pare a fi cazul la Târpești, fie asistăm la adoptarea de către o altă populație a obiceiului de depunere a morților în poziție chircită pe spate, ca formă de manifestare – împrumutată? - a unui oarecare prestigiu social, cum probabil este cazul la Cătămărăști.

Prezența mormintelor plane atribuite perioadei CI nu ar fi un fapt nou, căci necropole plane sunt cunoscute și din regiunea pragurilor Niprului și din cea a Niprului Inferior (în gropi simple sau sub temelii de piatră, înconjurate de cromlehuri), unde reprezintă un element specific al ritualului funerar. În aceste zone, apariția înmormântărilor plane de tip Jamnaja a fost pusă pe seama persistenței tradițiilor funerare locale neo-eneolitice, caracterizate prin morminte grupate în necropole plane sau explicată prin contactele cu triburile tripoliene de pe malul drept al Niprului (*Kovaleva 1984,* 67). Existența în aceste regiuni a celor două obiceiuri funerare, cel plan și cel tumular, reflectă, într-o altă opinie, varietatea componenței etnice a populației (*Šapošnikova 1985,* 345, 347–348). Morminte de caracter plan socotite ca Jamnaja sunt semnalate de altfel și în Basarabia (Garmackoe, Taraklija: *Dergacev 1986,* 29; incerte la Anenii Noi și Novoselskoe II: *Id. 1973b,* 53–54; *Bruiako/Novițkii 1997,* 123, fig. 13/4–5).

În Moldova nu au fost evidențiate urme ale staționării comunităților Jamnaja marcate prin nivele sau resturi de locuire, astfel de complexe lipsind și în spațiul pruto-nistrean. Aceasta nu înseamnă că populația Jamnaja nu a putut ridica sălașe/așezări, ci doar că resturile lor, din diferite motive, nu s-au păstrat. „Casele

morților" reprezintă una din dovezile indirecte ale existenței la populația Jamnaja a locuințelor reale (*Ivanova 2001,* 104).

Movilele funerare. La vest de Prut, numărul movilelor cercetate care au adăpostit înmormântări Jamnaja este deocamdată de aproximativ 45. Tumulii au fost ridicați pe forme de relief variate, pe cumpene de ape și promontorii înalte ce străjuiesc văile râurilor, vizibili de la distanțe mari, sau pe locuri joase, din apropierea unor ape. Se întâlnesc atât movile izolate cât și necropole formate din 3–5 tumuli, amplasați în șiruri sau "în cuiburi".

Movilele Jamnaja sunt în mod obișnuit de mărimi mici și medii cu înălțimi de 1–3 m și diametre cuprinse între 20 și 40 m, dar se întâlnesc și tumuli de dimensiuni mai mari, cu înălțimi de peste 4 m și diametre de 60–70 m (Lieşti-„Movila Arbănaşu", Ripiceni, Valea Lupului-„Fabrica Chimică").

Movilele cercetate au avut formă rotundă sau ovală. La acestea din urmă axa lungă era orientată pe direcția N–S (Glăvăneștii Vechi, Valea Lupului-„Fabrica Chimică", Galați), mai rar E–V (Ripiceni, Prăjeni). De regulă, la movilele cu o astfel de configurație ovală una din pantele movilei este abruptă, iar cea situată în partea opusă, mai lină. Acest profil este specific unei bune părți a tumulilor din epoca bronzului de pe întreaga stepă nord-pontică și a fost explicat fie prin acțiunea factorilor naturali (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 11), fie prin asumarea sa conștientă din motive practice (accesul mai ușor al mijloacelor de transport în timpul ridicării movilei) sau din rațiuni de natură cultică (*Toščev/Samar 1990,* 63). În sprijinul acestei din urmă ipoteze poate fi adus exemplul tumulilor 3 și 4 de la Prăjeni-„Alimândra", care înainte de săpătură se prezentau alungiți în sensul de înclinare a terenului pe care erau amplasați (N–S), pentru ca, în timpul săpăturii să se constate că inițial, movilele, de asemenea de formă ovală, erau așezate cu axele lungi în sens invers (E–V), deci perpendicular pe direcția pantei *(Șadurschi/ Ursulescu 1987).*

Ca și la est de Prut, comunitățile Jamnaja au refolosit movile mai vechi din perioada de tranziție (Corlăteni-„Dl. Stadole", Vânători, Lieşti-„Movila Arbănaşu") - în care caz, înainte de începerea ciclului de înmormântări, purtătorii acestei culturi își făceau propriul „mormânt inițial" după ce uneori distrugeau, probabil intenționat, mormântul principal anterior, cum a fost cazul în T.I de la Slobozia-Hănești - dar, de regulă, preferau ridicarea unor tumuli noi. De obicei, înmormântările principale Jamnaja nu erau distruse de cele secundare aparținând aceluiași fenomen cultural. Acest cadru de comportament este similar celui constatat și la est de Prut pentru Jamnaja (v. *Dvorjaninov/Petrenko/N. Ryčkov 1981,* 25; *Dergacev 1986,* 30).

În nord-estul Moldovei, tumulii au fost ridicați uneori peste nivele de locuire (în unele cazuri și peste locuințe) cucuteniene sau din perioada de tranziție, fapt semnalat încă din momentul primelor săpături sistematice în movilele de aici

(Glăvăneștii Vechi: *Nestor et al. 1950,* 28; *Id. 1951,* 61–63, 65; Valea Lupului-„Fabrica Chimică": *Dinu 1959a,* 248–250; Erbiceni-„Dl. Mănăstirea": *Id. 1974,* 264; Prăjeni-„Nelipești": *Ursulescu/Șadurschi 1986,* 15–16; Slobozia-Hănești (v. anexa 2); poate și Drăgușeni-„Movila din Sărături": *Crîșmaru 1977,* 105–106). Din Moldova de sud cunoaștem o situație asemănătoare la Stoicani (*Petrescu-Dîmbovița 1953a,* 153). Mai recent, la Majdaneckoe, în Ucraina, au fost cercetați doi tumuli Jamnaja înălțați peste resturile marii așezări tripoliene de aici (*Šmaglij/Videiko 1988; Id. 1991,* 55). Nu este poate lipsit de relevanță faptul că, în majoritatea cazurilor amintite, sub tumuli s-au aflat rămășițe de construcții/locuire datând din faza Cucuteni B (mai ales B 2)-Tripolie C I sau din perioada de tranziție (Erbiceni, Foltești), în cazul așezărilor Cucuteni-Tripolie, acestea încheindu-și existența cu oarecare timp înainte de ridicarea movilelor. La Glăvăneștii Vechi, Valea Lupului și Majdaneckoe, între cele două momente s-a observat chiar interpunerea unui strat de pământ/humus, cu grosimi de la 0,10 la 0,25 m, steril din punct de vedere arheologic. În perioada BT, un comportament similar au avut, de exemplu, și grupurile de crescători de vite cu ceramică șnurată din partea răsăriteană a Carpaților polonezi care, profitând de condițiile favorabile pășunatului create în zonă după permanentele despăduriri rezultate în urma activității populațiilor de agricultori ale culturii TRB, s-au stabilit aici construindu-și tumulii lângă sau în perimetrul fostelor așezări ale acestora din urmă *(Machnik 1988).*

Ca structură, tumulii Jamnaja din Moldova se pot împărți în simpli și cu structură complexă. Primii includ o movilă deasupra unei înmormântări primare (cf. autorului săpăturii, T.6 de la Cotârgaci a fost ridicat deasupra a trei morminte principale: *Moscalu 1989b,* 119–120)[40] și, eventual, unul sau mai multe morminte săpate în manta. În ceea ce privește cea de-a doua categorie, la vest de Prut par a fi atestate cert, deocamdată, două variante de constituire a tumulilor Jamnaja cu stratigrafie complexă: 1) cu construirea a două mantale una peste alta, aparent, fără schimbarea centrului movilei (T.II-1949/ Glăvăneștii Vechi, T.1/Prăjeni-„Nelipești"); 2) cu înălțarea a trei movile, amplasate în apropiere, unite apoi într-un tumul mai mare, probabil după săvârșirea unei noi înmormântări (Valea Lupului-„Fabrica Chimică"), cu unele analogii în spațiul pruto-nistrean la Medveža (T. 5: *Sava/Dergacev 1984,* 107, fig. 4) și Suvorovo II (T.1: cf. *Dergacev 1986,* 30). Nu s-a exclus ca și alte movile (de pildă, T.I-1949/Glăvăneștii Vechi: *E. Comșa 1987,* 376–377; sau Lieşti-„Movila Arbănașu": *Brudiu 1996,* 241) să se fi constituit din mai multe movile mici acoperite ulterior de o manta comună, ca la Hamangia, în Dobrogea (*Berciu 1965,* 53–54; *Morintz 1972,* 55) și Smeieni, în nord-estul Munteniei (*Simache/Teodorescu 1962,* 276, fig. 1–2)[41]. La Vânători, tumulul Jamnaja a acoperit o movilă mai veche, cu modificarea centrului movilei, care a devenit acum înmormântarea din BT (M 13) (*Brudiu 1985a,* fig. 1A). Conform datelor preliminare, se pare că movila cercetată la Ripiceni a fost ridicată într-un

mod mai deosebit. Astfel, inițial a fost construit un rambleu de pământ cernoziomic, în mijlocul căruia a fost lăsat un spațiu liber, în care, probabil ulterior, a fost săpată groapa mormântului principal. După înmormântare, spațiul central de deasupra mormântului a fost umplut cu pământ galben argilos, un strat de lut asemănător fiind depus și peste rambleul ridicat inițial. De altfel, utilizarea acestui gen de "ciment preistoric" pentru protejarea mormintelor principale și asigurarea unei bune impermeabilizări, care să împiedice erodarea pantelor movilei a fost constatată și în alte cazuri (Prăjeni-„Nelipești": *Ursulescu/Șadurschi 1986,* 17; T.II-1950/Glăvănești Vechi: *E. Comșa 1985a,* 340).

Tumulii de la Galați-„Dunărea" și Valea Lupului-„Fabrica Chimică" au fost înconjurați de câte un șanț circular care, pe lângă un rol practic, au avut probabil și o semnificație rituală.

Deocamdată, la vest de Prut nu avem date privind folosirea de către triburile Jamnaja a pietrei în arhitectura tumulară sub forma ringurilor sau a placării suprafeței movilei.

Purificarea locului unde urma să se ridice tumulul era realizată prin intermediul rugurilor sau vetrelor întâlnite uneori sub movilele Jamnaja (Corlăteni-„Dl. Cetății", Grivița-Galați, Ripiceni). Aceste vetre au putut avea legătură de asemenea cu ritualurile de pomenire, dar nu este exclus să fi avut și un rol profan.

Prezența tumulilor-cenotaf Jamnaja nu poate fi în mod cert afirmată. În acest context, doar T. 3 de la Cotârgaci (*Moscalu 1989b,* 118) ar putea fi, eventual, menționat.

Movilele cercetate prin săpături au conținut de obicei 1–2 înmormântări Jamnaja, dar se cunosc și tumuli cu un număr mai mare de morminte (5–10) (T. I-1949 Glăvănești Vechi, Lieşti, Valea Lupului-„Fabrica Chimică"). Numărul de înmormântări descoperite raportat la cel al movilelor cercetate dă o medie de 2 morminte/movilă, de peste 2 ori mai mică decât cea calculată pentru spațiul prutonistrean, - unde, conform datelor de la începutul anilor 1980, 400 de tumuli săpați au furnizat circa 2000 de morminte Jamnaja (*Dergacev 1986,* 28), ceea ce înseamnă (scăzând mormintele grupei Suvorovo) o medie de peste 4, 5 morminte Jamnaja/movilă -, și de peste 3 ori mai mică decât cea pentru zona variantei Bugului sudic (v. datele la *Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 11).

Ritul funerar. Pentru CI din spațiul analizat, ca de altfel pentru întreaga arie de răspândire a acestui fenomen cultural, singurul rit funerar este înhumația[42].

În majoritate, mormintele Jamnaja din Moldova sunt individuale, dar se cunosc și înmormântări colective. Unele date par a confirma prezența mormintelor-cenotaf. În schimb, existența înmormântărilor cu schelete dezmembrate intenționat este discutabilă.

Analiza ritualului funerar și a construcțiilor sepulcrale. *Metoda de cercetare.* Datele existente azi despre complexele Jamnaja de la vest de Prut sunt relativ puțin numeroase. Cu atât mai necesară este deci o sistematizare riguroasă a acestora după criterii care să permită în stadiul actual al cercetării cel puțin o evaluare a caracteristicilor lor culturale în raport cu cele surprinse pentru teritoriile învecinate. Raportarea trebuie făcută, în primul rând, la ansamblul descoperirilor Jamnaja din spațiul pruto-nistrean, mult mai consistente și care s-au bucurat în două rânduri (*Jarovoj 1985a; Dergacev 1986,* 25–87) de o analiză amănunțită, ce a îngăduit definirea mai clară a statutului taxonomic și cultural-istoric al complexelor din zonă în cadrul vastului areal Jamnaja. Astfel, în studiul practicilor funerare Jamnaja din estul Moldovei vom adopta metoda de cercetare propusă de E.V. Jarovoj, care pornește de la o corelare a componentelor principale legate de ritual și de spațiul funerar în funcție de poziția scheletului în mormânt, socotită ca elementul "cel mai expresiv" pentru complexele analizate (*Jarovoj 1985a,* 28–29). Într-adevăr, modul în care a fost depus defunctul în mormânt poate fi considerat ca unul din elementele cele mai durabile și riguros stabilite ale ritualului funerar, schimbările observate în regulile sau canoanele de depunere a morților în groapa funerară fiind de interpretat ca modificări specifice trecerii de la o epocă la alta, schimbărilor culturale/etnice în limitele aceleiași perioade sau trecerii de la o etapă la alta în cadrul aceluiași fenomen cultural. În plan orizontal însă, diferențele dintre modurile de așezare a morților pot avea și semnificații sociale (*Mallory 1994,* 87) sau etnice (*N. Ryčkov 1991,* 84) ceea ce, evident, că ar îndemna la precauție în considerarea lor ca elemente de evaluare cronologică. Metoda statistico-combinatorie pentru elementele de ritual, coroborată cu stratigrafia verticală oferită de monumentele tumulare sunt totuși singurele în măsură să ofere pentru Jamnaja un cadru general de evoluție culturală și cronologică în limitele unei regiuni și, de aceea, le vom aplica și noi pentru Moldova.

În acest scop, am întocmit un tabel combinatoriu al elementelor de ritual din mormintele individuale Jamnaja de la vest de Prut (tabelul X), având ca model tabelele realizate de E.V. Jarovoj (*Jarovoj 1985a,* anexele 1 și 2). Spre deosebire însă de acestea, în tabelul X am rânduit, pentru facilitarea analizei, complexele funerare nu pe stațiuni, ci pe grupe și variante-Jarovoj de poziții ale scheletelor. În plus, față de componentele luate în calcul de E.V. Jarovoj (v. *Ibid.*, 29–33 și anexele 1 și 2), noi am urmărit și alte elemente care ar putea aduce un plus de informații, precum poziția mormintelor în cadrul movilelor, unghiul format de coloana vertebrală cu membrele inferioare, rezultatele determinărilor antropologice. S-a încercat totodată a fi prezentate cât mai amănunțit diferitele moduri de utilizare a ocrului în ritualul funerar. Spre deosebire de întreprinderea lui E.V. Jarovoj, care având la dispoziție o "bază de date" uriașă a putut selecta pentru studiu doar informațiile sigure, am fost constrânși, de lipsa unor date certe și din

dorința de a cuprinde cât mai mult material, să includem în tabelul de combinare și morminte cu schelete în poziții doar bănuite, precum și pe cele pentru care nu se cunoaște modul de depunere inițial al morților. Subliniem însă că rezultatele analizei combinatorii ale acestor complexe se vor menționa ca atare și, acolo unde o vom face, vor fi folosite cu prudență.

Deși numărul mic de morminte avut la dispoziție pentru cercetare împiedică formularea unor concluzii ferme, nu putem totuși să nu ținem cont de tendințele manifestate de analizele cantitative ale diferitelor elemente de ritual specifice mormintelor Jamnaja din Moldova, acestea grupate în funcție de poziția scheletelor, tendințe care, credem nu întâmplător, coincid sau se apropie de rezultatele obținute pe loturile mult mai numeroase de complexe de la est de Prut.

Poziția scheletului în mormânt (v. tabelul IX). În mormintele Jamnaja din Moldova sunt prezente trei grupe mari de poziții ale scheletelor[43]: chircite pe spate, cu picioarele ridicate inițial cu genunchii în sus (grupa I-Jarovoj: *Jarovoj 1985a,* 44; varianta 1-Ivanova: *Ivanova 2001,* 34–35; în tipologia elaborată de D. Ja Telegin, ele figurează la poziția a II-a: *Telegin 1976,* 6, fig. 1/II), chircite pe spate cu înclinare pe o parte, întotdeauna pe aceeași latură pe care au fost depuse încă de la început picioarele îndoite (grupa II-Jarovoj: *Jarovoj 1985a,* 4647; variantele 2–3 - Ivanova: *Ivanova 2001,* 35; parțial poziția III/a-Telegin, a "călărețului în galop": *Telegin 1976,* 6–7, fig. 1/IIIa, care însă nu distinge caracterul de sine stătător al acestui mod de depunere a morților) și chircite pe o parte (grupa III-Jarovoj: *Jarovoj 1985a,* 48; variantele 4–5 - *Ivanova 2001,* 35; în general, poziția III-Telegin: *Telegin 1976,* 6, fig. 1/III).

Deocamdată, în Moldova nu sunt atestate în perioada Jamnaja morminte cu schelete întinse[44] și nici înmormântări în care defuncții să fie depuși în poziție șezândă (acestea din urmă sunt foarte rare și în zona Bugeacului, v. M 5/T.8 Semenovka: *Subbotin 1980,* 56–57, fig. 4; *Id. 1985,* 66–67; M 4/T.6 Zarečnoe: *Id. 1981,* 311; M 4/T.6 Beloles'e: *Subbotin/Dzigovskij/Ostroverchov 1998,* 90–91, fig. 33/5). Deși poziția "cu fața în jos" este atestată printre complexele Jamnaja din zona Prut-Nistru (M1/T.2 Fricăței: *Toščev/Sapožnikov 1990,* 14, fig. 1/10; probabil și M 15/T. 3 Cotiujeni: *Agulnikov 1992a,* 116, fig. 7/3), socotim că M 13 de la Stoicani trebuie mai curând explicat prin complexul cultural al catacombelor (prescurtat, CC) sau, la rigoare, privit ca ansamblu mixt Jamnaja-CC.

La scheletele așezate chircit pe spate, cel mai frecvent picioarele s-au găsit aplecate spre dreapta, mai rar spre stânga și doar în trei cazuri s-au aflat „în romb". Dacă se pornește de la ipoteza că inițial la acest mod de depunere a defuncților genunchii au fost întotdeauna îndoiți în sus, atunci este evident că aceste constatări cantitative nu pot avea relevanță, întrucât în acest caz poziția în care s-au aflat picioarele, nu are legătură cu ritualul, ci se datorează întâmplării. Totuși nu poate fi exclusă posibilitatea ca unele corpuri să fi fost așezate în mod intenționat cu

picioarele "în romb" (și oferim ca argument cazul scheletului din M 26/T. 1 Svetlyj, atribuit CC, cu o astfel de poziție a picioarelor, dar aflat cu fața în jos: *Manzura 1984,* fig. 6/3), în care situație trebuie presupusă existența unei anumite semnificații pe care o va fi avut această postură a membrelor inferioare. Deocamdată în mormintele Jamnaja de grupa I-Jarovoj din estul Moldovei nu sunt atestate și alte poziții ale picioarelor (de pildă, "în cruciș" sau "cu femurele înainte").

Pe baza variației modului de amplasare a brațelor și, în subsidiar, a poziției craniului, E.V. Jarovoj a evidențiat pentru mormintele Jamnaja din nord-vestul Mării Negre în cadrul fiecărei grupe principale de poziții, mai multe variante, grupate pe tipuri (*Jarovoj 1985a,* 38–48, fig. 2), în Moldova fiind prezente următoarele dintre ele (v. tabelul IX):

- la **grupa I-Jarovoj:**

varianta 1 - mîinile îndoite din coate, cu palmele așezate pe sol, lângă bazin sau capetele femurelor, capul cu privirea în sus (3 morminte);

Variantele 2 și 3 includ schelete în poziții asemănătoare celor atribuite variantei 1, însă craniile sunt întoarse spre stânga sau spre dreapta.

varianta 5 – mâna dreaptă îndoită, cea stângă întinsă, ambele cu palmele puse pe sol, capul întors sau înclinat spre stânga (1 mormânt);

varianta 7 – mâna dreaptă întinsă, stânga îndoită, cu palmele lângă bazin sau lângă șolduri, capul cu fața în sus (1 mormânt);

varianta 8 – schelet în poziție similară variantei 7, dar craniul întors sau înclinat spre stânga (1 mormânt).

Varianta 1 a fost inclusă în tipul 1 (caracterizat prin chircirea pe spate a corpurilor, cu mîinile ușor îndoite și depuse pe sol), în timp ce acelea numerotate cu 5, 7, 8 ocupau, în tipologia lui E.V. Jarovoj, o poziție intermediară între tipurile 1 și 11 (*Ibid.*, 46).

varianta 11 – schelete chircite pe spate, cu mâinile întinse în lungul corpurilor, capul cu privirea în sus (7 morminte);

varianta 12 – poziție asemănătoare cu cea a variantei precedente, însă craniul întors sau înclinat spre stânga (2 morminte).

Varianta 13 se deosebea de acestea două, prin poziția capului, înclinat spre dreapta. Variantele 11 și 12 au fost ordonate de E.V. Jarovoj într-un tip aparte – 11 – definit prin chircirea pe spate, cu mâinile întinse în lungul corpurilor (*Ibid.*).

varianta 17 - chircire pe spate, cu mâinile îndoite din coate și palmele așezate pe bazin, capul întors sau înclinat spre dreapta (1 mormânt);

varianta 22 – chircire pe spate, mâna dreaptă îndoită, cu palma pe bazin, cea stângă întinsă în lungul corpului, capul cu fața în sus (1 mormânt).

E.V. Jarovoj a inclus variantele 17 și 22 în tipul 15, caracterizat prin chircirea pe spate a corpurilor, cu mâinile îndoite din coate și așezate pe bazin (*Ibid.*). În M 15/T. I-1949 de la Glăvăneștii Vechi a fost descoperit un schelet într-o poziție fără variantă la tipul 15-Jarovoj, notată de noi cu *I A* (chircire pe spate, cu ambele mâini îndoite, cea dreaptă, cu palma în partea de jos a abdomenului, iar cea stângă, cu palma așezată tot în regiunea abdomenului, dar ceva mai sus, cu capul întors spre stânga). Ținând cont de coincidența a trei din patru elemente cu varianta 18-Jarovoj, precum și de celelalte componente de ritual și arhitectură funerară, tipice CI, nu credem că mormântul de la Glăvăneștii Vechi poate fi atribuit altor fenomene culturale. Chircirea accentuată a picioarelor scheletului din M 15, în aparent dezacord cu tendința evidentă spre grade de chircire mai mari sesizată la grupa I (*Ibid.*, 50, fig. 5; pentru Moldova, v. mai jos) trebuie judecată ca o excepție. De altfel, chiar M 2/T. 26 de la Plavni, singurul atribuit variantei 18, a avut picioarele îndoite sub unghi de 45° (*Ibid.*, anexa 1, nr. 963). Morminte Jamnaja cu schelete chircite pe spate ale căror picioare s-au aflat într-o poziție identică celei din M 15/T.I-1949 Glăvăneștii Vechi cunoaștem și din alte puncte situate la est de Prut (M 9/T. I Primorskoe; M 26/T. 3 Beloles'e; M 6/T. 2 Purcari; M 9/T. 2 Corpaci).

- la **grupa II-Jarovoj:**

varianta 30 – chircire pe spate, cu înclinare spre dreapta, mâna dreaptă întinsă sau foarte ușor îndoită, stânga îndoită din cot, cu palma pe bazin (3 morminte).

Varianta 30 a fost socotită în analiza lui E.V. Jarovoj ca reprezentativă pentru unul din tipurile principale ale grupei II, tipul 30, individualizat prin chircirea pe spate cu înclinare pe dreapta, cu capul întors sau înclinat spre umărul drept, cu mâna dreaptă întinsă în lungul corpului și cealaltă îndoită, cu palma pe bazin (*Ibid.*, 48).

varianta 35 – chircire pe spate cu înclinare spre stânga, capul întors spre stânga, ambele mâini întinse în lungul corpului (1 mormânt);

varianta 40 – chircire pe spate cu înclinare spre stânga, capul întors spre umărul stâng, mâna dreaptă întinsă sau ușor îndoită, cea dreaptă fiind îndoită din cot, cu antebrațul petrecut peste abdomen, palma lângă mâna stângă (1 mormânt).

În analiza lui E.V. Jarovoj, variantele 35 și 40 au fost interpretate ca modificări apărute întâmplător ale poziției variantei 37 – constituită la rândul său într-un tip aparte la grupa II -, poziție ce reprezintă "reflectarea în oglindă" a celei specifice variantei/tipului 30 (*Ibid.*).

- la **grupa III-Jarovoj:**

varianta 45 – chircire pe partea dreaptă, mâna dreaptă întinsă, stânga îndoită din cot, cu palma lângă mâna stângă (1 mormânt);

varianta 46 – analoagă variantei precedente, dar palma/antebrațul stâng pe mâna dreaptă (1 mormânt).

Varianta 45 a fost considerată ca reprezentând un tip aparte în cadrul grupei III, tipul 45, iar varianta 46 socotită ca modificare a variantei 45 (*Ibid.*).

varianta 48 – chircire pe partea stângă, cu mâinile îndoite din coate și palmele în dreptul feței sau pieptului (așa-numita poziție "în adorație") (1 mormânt);

varianta 51 – reflectarea "în oglindă" a poziției specifice variantei 46 (2 morminte).

Aceste două variante s-au inclus în tipul 50 de la grupa III, definit prin chircirea pe stânga a corpurilor, cu mâna stângă întinsă iar cea dreaptă îndoită din cot, cu palma pe mâna stângă (*Ibid.*).

Grupei III i-am atribuit și o serie de morminte cu schelete în poziții care nu figurează în tipologia elaborată de E.V. Jarovoj, astfel:

varianta III A – schelet în poziție chircit pe dreapta, cu mâinile întinse, paralele, palmele lângă genunchi (1 mormânt);

varianta III B – schelet în poziție asemănătoare variantei 51-Jarovoj, însă mâna dreaptă îndoită sub unghi de aproximativ 45°, cu palma în dreptul pieptului (1 mormânt);

varianta III C – schelet chircit pe stânga, mâinile întinse, încrucișate, palmele lângă femure (1 mormânt);

varianta III D – schelet chircit pe stânga, ambele mâini îndoite sub unghi drept, cu palmele lângă genunchi (1 mormânt).

În lipsa unor indicatori culturali mai clari, atribuirea unora dintre mormintele cu schelete în aceste poziții (cu referire mai ales la variantele III A, B și D) este dificilă. Statutul lor cultural nu este lămurit nici la est de Prut. De pildă, E. Sava încadrează acest tip de complexe în ceea ce numește CCMB, faza timpurie (*Sava 1992,* fig. 3; 14/30–31, 35–36), în timp ce alți arheologi atribuie unele din înmormântările chircite cu mânile întinse în față sau îndoite sub unghi drept, cu palmele lângă genunchi, perioadei Jamnaja târzie sau finală (*Jarovoj 1985a,* 108, fig. 2 – variantele 43 și 53/grupa III din tipologia sa se definesc prin poziții care reprezintă "reflectarea în oglindă" a celor specifice variantelor noastre III A și D; *Dergacev 1986,* 39, fig. 7/B; *Agulnikov/Bubulič/Kurčatov 1997,* 89, fig. 6/5, 7). Un mormânt cu schelet III A de la Sergeevka (M 13/T.1) era însoțit de un vas catacombă specific (*Dzigovskij/Subbotin 1997,* 176, fig. 3/5, 6). Ceva mai clară ne pare situația M 10/T. II-1950 de la Glăvănești Vechi (circumscris variantei III C). Poziția sa stratigrafică mai târzie în raport cu un mormânt Jamnaja clasic, orientarea pe direcție vestică, prezența ocrului sunt elemente care fac posibilă o datare în limitele perioadei Jamnaja târzie/finală. De altfel, mormintele descoperite între Prut și Nistru cu defuncți așezați în mod identic sunt socotite de asemenea ca

aparținând fenomenului Jamnaja (M 23/T.8 și M 6/T.2 Semenovka: *Subbotin 1985,* 62, 65, 80, fig. 7/17, 11/12; M 14/T. 2 Fricăței - perioada Jamnaja târzie: *Toačev/Sapožnikov 1990,* 16, fig. 2/2). O astfel de poziție încrucișată a brațelor se întâlnește și la unele schelete din morminte Jamnaja descoperite pe Bugul sudic (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 17, fig. 3/д). În schimb, M 15/T.1 Nikol'skoe - pe Nistrul Inferior -, (chircit pe dreapta), cu o astfel de poziție a brațelor, a fost atribuit fenomenului catacombă (*Agulnikov 1999,* 118, fig. 3/6).

Evaluarea cantitativă (v. tabelul IX) arată că poziția chircită pe spate a reprezentat cel mai frecvent mod de depunere a morților în mormintele individuale Jamnaja din Moldova (20 de morminte, ceea ce reprezintă circa 52,6 % din cazurile în care s-a putut determina exact poziția corpurilor), urmată de poziția chircită pe una din părți (12 morminte sau circa 31,6 %) și de cea chircită pe spate cu înclinare (6 morminte sau circa 15,8 %). Și la est de Prut s-a constatat predominarea mormintelor Jamnaja cu schelete chircite pe spate (55–60 % din numărul mormintelor analizate), însă aici ele sunt urmate numeric de cele cu schelete înclinate pe dreapta sau pe stânga (ușor peste 30 %), în timp ce mormintele chircite reprezintă procentual 6–13 % (*Jarovoj 1985a,* 44, 46, 48; *Dergacev 1986,* 37, fig. 7/B; *Ivanova 2001,* 34–35). Numărul relativ mare al mormintelor chircite în comparație cu cel al înmormântărilor în care corpurile au fost așezate "înclinat" nu este exclus să aibă în Moldova caracter de specificitate. Acest fapt rămâne totuși în discuție, întrucât raportul numeric dintre aceste modaliăți principale de depunere ar putea fi modificat în favoarea grupei II-Jarovoj în condițiile în care: 1) mormintele cu încadrare probabilă în grupele I/II (5 cazuri) sau II/III (8 cazuri) sunt cu mult mai numeroase decât cele similare circumscrise grupei III (1 mormânt); 2) unele dintre mormintele cu schelete în poziții chircite pe una din părți, incluse de noi în analiză, este posibil să depășească mediul cultural-cronologic Jamnaja.

Îndoieli privind omogenitatea culturală și cronologică a mormintelor atribuite de noi grupei III-Jarovoj apar și în momentul în care se compară raporturile numerice pe variante și tipuri (v. tabelul IX) cu cele similare relevate de E.V. Jarovoj pentru spațiul pruto-nistrean (*Jarovoj 1985a,* 44–48, fig. 3). Astfel, la grupele I și II similitudinile cu evaluările Jarovoj sunt evidente și semnificative și ele se referă la:

1) supremația numerică a variantei/tipului 11 în cadrul grupei I și față de toate celelalte variante/tipuri[45];

2) numărul mai mare al mormintelor de tipul 1, în comparație cu cel al tipului 15, la grupa I;

3) ascendentul numeric al tipului 30 față de tipul 37, la grupa II. La grupa III, conform calculelor lui E.V. Jarovoj (*Ibid.*, 48), tipul 45 este mai puțin reprezentat decât tipul 50, în timp ce după estimările noastre, în Moldova situația este inversă.

Gradul de chircire a picioarelor reprezintă un element component al poziției scheletului. La acest element de ritual s-a urmărit compararea gradului de chircire a membrelor inferioare și a celui dat de unghiul format de acestea cu coloana vertebrală între cele trei grupe de poziții ale scheletelor, analiza făcându-se separat pentru fiecare picior. S-a procedat astfel și pentru a se putea constata, concomitent, dacă a existat sau nu o acțiune deliberată de chircire diferită a picioarelor. Pentru a se asigura acuratețea analizei, au fost luate în calcul numai datele certe și complete (fig.1).

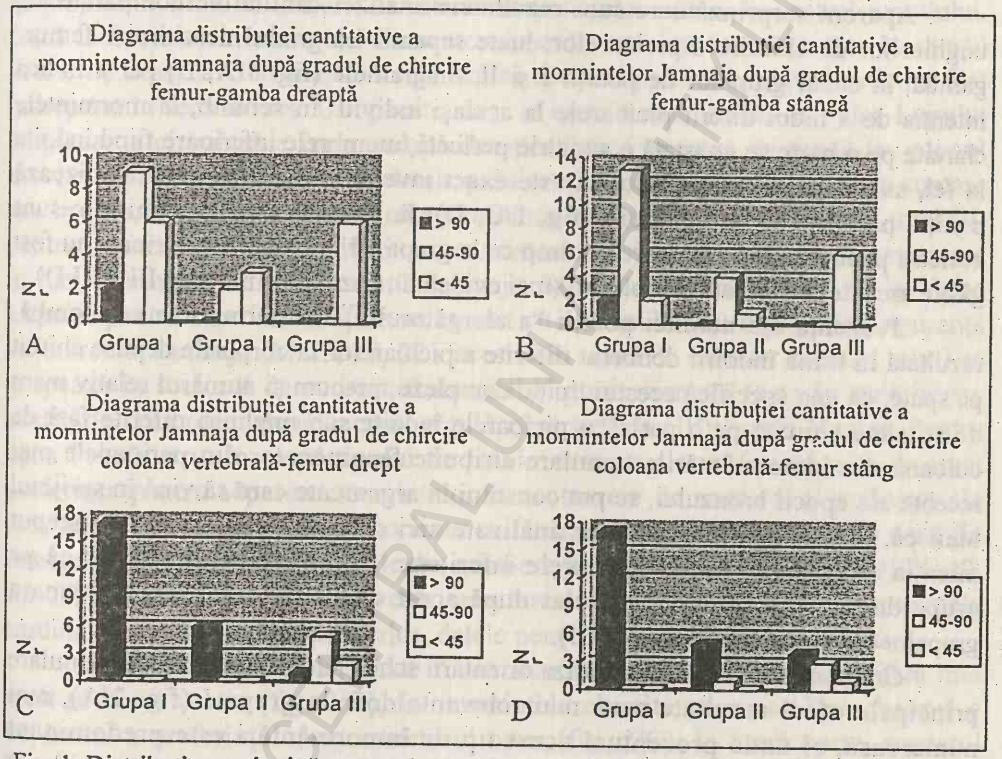

Fig. 1. Distribuția cantitativă a mormintelor Jamnaja după gradul de chircire a picioarelor.

Diagramele întocmite pentru chircirea picioarelor (fig. 1/A, B) confirmă creșterea progresivă de la grupa I la grupa III a chircirii membrelor inferioare, remarcată de E.V. Jarovoj pentru aceeași componentă de ritual a mormintelor analizate de el (*Jarovoj 1985a,* 51, fig. 6). În Moldova totuși, această tendință pare, deocamdată, mai puțin evidentă datorită în primul rând predominării la grupa I a unghiurilor de chircire cuprinse între 45° și 90° și numărului mare de morminte cu picioare îndoite puternic, spre deosebire de ceea ce s-a constatat la aceeași grupă pentru nord-vestul Mării Negre, unde în cele mai cazuri s-au înregistrat chirciri slabe (*Ibid.*).

În ceea ce privește unghiul format de coloana vertebrală și picioare se poate remarca, de asemenea, dispoziția spre micșorarea unghiului de îndoire de la grupa I la grupa III (fig. 1/C, D), însă aici nu poate fi vorba decât de o ușoară moderare a chircirii. Specific mormintelor Jamnaja cu schelete chircite pe spate sau chircite cu înclinare este tocmai slaba îndoire a picioarelor față de corp. Interesant este totodată că la mormintele atribuite variantelor noi incluse grupei III nu s-au înregistrat la acest parametru unghiuri mai mici de 45°.

Aparent surprinzătoare sunt rezultatele analizei cantitative comparate ale unghiurilor de chircire a picioarelor, luate separat. La gradul de chircire femur-gambă, în cazul grupelor de poziții I și II, diagramele (fig. 1/A, B) par a indica intenția de a îndoi diferit picioarele la același individ. În schimb, la mormintele chircite pe o parte se constată o simetrie perfectă, membrele inferioare fiind îndoite la fel, sub unghiuri mici. Situația este exact inversă atunci când se analizează poziția picioarelor față de corp (fig. 1/C, D): la grupele I și II unghiurile sunt aceleași pentru ambele picioare, în timp ce la grupa III, membrele inferioare au fost găsite așezate diferit față de coloană (mai evident în cazul mormintelor III AIII D).

Prezența așa numitei poziții "a alergătorului" în mormintele catacombă, rezultată în urma îndoirii deliberat diferite a picioarelor la corpurile depuse chircit pe spate, ca una specifică acestui tip de complexe, precum și numărul relativ mare de schelete chircite pe o parte cu picioarele îndoite sub unghiuri diferite față de coloană din înmormântările tumulare atribuite fenomenelor din perioadele mai recente ale epocii bronzului, se pot constitui în argumente care să vină în sprijinul ideii că, și în cazul mormintelor analizate aici de noi, a existat de la început intenția de a chircii variat membrele inferioare. Semnificativ este faptul că pe grupe de poziții se conturează clar după acest element două categorii (una a grupelor I și II, cealaltă a grupei III).

Orientarea scheletelor. Analiza orientării scheletelor în mormintele tumulare principale oferă rezultate ceva mai relevante doar la grupa I (fig. 2/A), mai numeroasă, și unde procentual acest tip de înmormântări este predominant (75%–85% din numărul mormintelor). Aici se înregistrează preferința evidentă pentru amplasarea corpurilor pe direcție vestică, sud-vestică, în concordanța cu cea constatată la est de Prut pentru mormintele primare de grupa I (*Jarovoj 1985a,* fig. 7/a). Înmormântările principale ale grupei II și unele de tip tumular secundar din grupa III (nesigure, totuși) (M 4/T.I Hănești, M 10/T.II-1950 Glăvănești Vechi) sunt de asemenea orientate pe direcție general sud-vestică, în timp ce restul mormintelor cu schelete chircite pe o parte pentru care s-au construit mantale de pământ au fost îndreptate pe direcție general estică. Predominarea orientării spre vest, sud-vest este o particularitate a arealului nord-vest pontic de răspândire a culturii Jamnaja, deoarece în regiunile situate mai spre răsărit se observă

prevalarea orientării pe direcție estică și nord-estică a mormintelor principale (*Dvorjaninov/Petrenko/N. Ryčkov 1981,* 30; *Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 19).

În ceea ce privește mormintele săpate în manta (periferice), din datele disponibile se poate crede că a existat o oarecare preferință pentru amplasarea lor cu deosebire în jumătatea estică a movilelor. La Stoicani, Glăvănești Vechi (T.I-1949), Valea Lupului-„Fabrica Chimică" și Lierti (inf. M. Brudiu) pot fi sesizate, mai mult sau mai puțin clar, ordonări pe circumferințe sau arce de cerc, în acest tip de amplasări fiind de urmărit orientarea mormintelor relativ la centrul tumulului. Dacă la Stoicani mormintele din sectorul nord-vestic au fost orientate în sensul acelor de ceas, la Glăvănești Vechi acelea din sectorul estic și nord-estic au fost îndreptate în sens invers. Din păcate, deși în movila amintită de la Valea Lupului amplasarea circulară a înmormântărilor periferice ne pare evidentă (v. planul movilei la *Dinu 1959c,* fig. 1), datele publicate despre ele sunt extrem de sumare sau lipsesc, astfel încât nu știm câte morminte de acest tip au aparținut în total CI, pentru a putea formula concluzii mai consistente privind modalitatea de amplasare în tumul urmată aici de populația Jamnaja. Mormintele din tumulul de la Valea Lupului pentru care informațiile ne permit cu mai multă sau mai puțină siguranță atribuirea la Jamnaja (M 13, 19, 22 - acesta din urmă de caracter cultural mixt) se grupează în sectorul de sud-est al movilei și sunt orientate toate în sens invers acelor de ceas (deci după aceeași regulă observată la Glăvănești Vechi). Pentru zona Prut-Nistru, în cazul tipului de planimetrie pe circumferință, s-a observat preferința pentru săparea mormintelor în sectoarele de nord-est și sud-vest ale movilelor, în cele din sud-vest orientarea făcându-se în sensul acelor de ceas (în direcția mișcării soarelui), în cele din nord-est, în sens invers (*Dergacev 1986,* 40; *Id. 1994,* 125). În ceea ce privește orientarea absolută - în raport cu punctele cardinale - a mormintelor periferice, datele pentru grupele II și III sunt puține.

Dacă pentru grupa II, poate fi remarcată ușoara tendință de a utiliza mai mult sectorul vestic (fig. 2/B), în mormintele chircite pe o parte se observă o deplasare a preferințelor spre sectorul opus (fig. 2/C). În bună parte, aspectul histogramei de la grupa III se datorează mormintelor atribuite de noi variantelor III A–III B, trei dintre ele având scheletele orientate spre nord-nord-est și din nou vom fi tentați să socotim această evaluare ca dovada unei individualități rituale a mormintelor de grupa III (sau doar a unora dintre ele) față de cele cu schelete în pozițiile grupelor I și II. Totuși, dat fiind numărul foarte mic de complexe, concluziile referitoare la acest parametru de ritual trebuie privite cu precauție, cu atât mai mult cu cât pentru mormintele similare de grupa II și III, E.V. Jarovoj nu a sesizat predominarea absolută a vreunei direcții anume (*Jarovoj 1985a,* 56–57, fig. 8/b, 9/b). Aceasta l-a și determinat pe arheologul amintit să creadă că în cazul înmormântărilor periferice orientarea a jucat un rol secundar, pentru ele funcționând doar principiul amplasării „pe cerc" în jurul mormântului principal (*Ibid.*, 61). În

același sens s-au pronunțat și arheologii care au studiat mormintele Jamnaja dintre Bug și Ingul' (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 19). O analiza similară întreprinsă de V.A. Dergacev l-a condus spre concluzia că în mormintele Jamnaja periferice din zona nord-vest pontică, defuncții au fost predominant orientați pe direcțiile nordică și vestică (*Dergacev 1986,* 41, fig. 4/4). Anumite diferențieri zonale în sistemul orientării absolute a morților Jamnaja au fost observate pentru spațiul Bug-Ingul' (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 19).

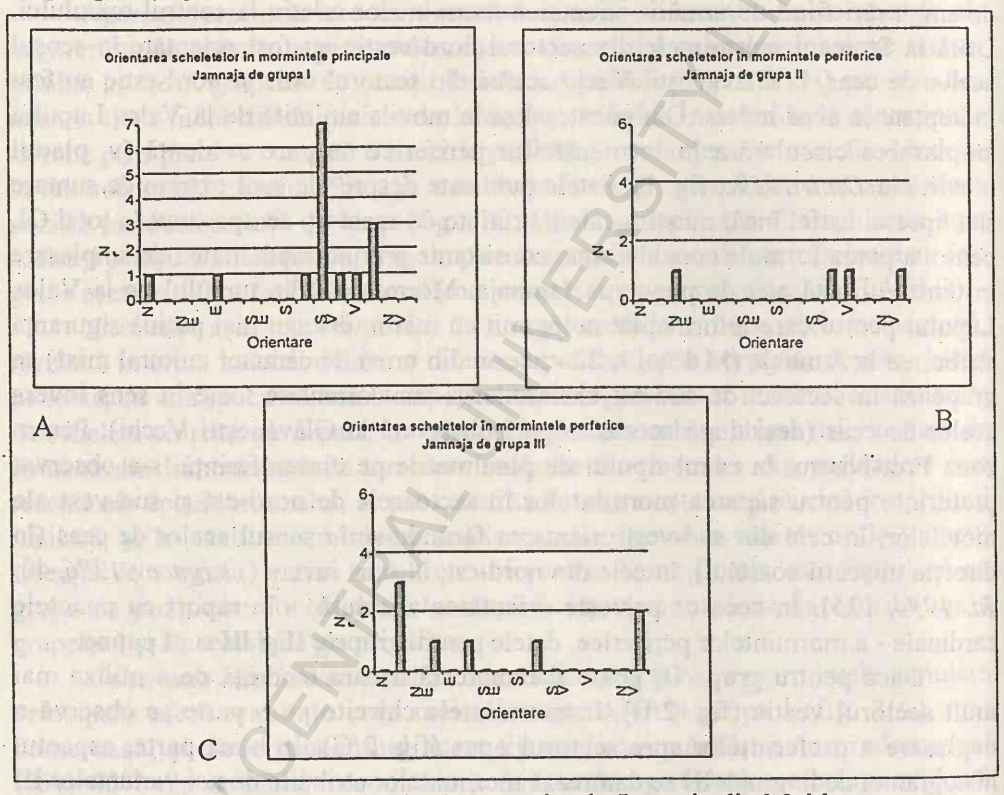

Fig. 2. Orientarea scheletelor în mormintele Jamnaja din Moldova.

Caracteristicile construcțiilor funerare. În tabelul X au fost ordonate datele privind construcțiile funerare Jamnaja din Moldova, astfel:

a) Profilul gropii funerare. Există informații despre: 1) gropi cu pereți verticali; 2) gropi cu pereți care se îngustează spre fund, în profil ele căpătând o formă trapezoidală.

b) Conturul camerei funerare. În Moldova s-au înregistrat următoarele forme ale camerelor funerare: 3) dreptunghiulară cu colțurile drepte; 4) dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, unde au fost incluse și cazurile în care autorii cercetărilor au menționat doar forma dreptunghiulară a

gropilor, fără a o specifica și pe cea a colțurilor; 5) rectangulară; 6) trapezoidală; 7) ovală; 8) oval-neregulată.

c) Forma camerei de intrare, în cazul gropilor cu "trepte": 9) dreptunghiulară cu colțurile rotunjite; 10) rotundă; 11) neprecizată.

d) Modul în care a fost amenajat fundul camerei funerare sau alte informații în legătură cu acesta: 12) împletitură vegetală întinsă pe fundul gropii; 13) semnalarea prezenței cărbunilor de lemn; 14) urme de pari; 15) presărare cu ocru; 16) "pod" de lespezi din piatră; 17) lutuire cu pământ argilos a podelei.

e) Informații despre pereții gropniței: 18) urme de împletitură vegetală; 19) urme de var sau cretă.

f) Modul în care a fost acoperită groapa: 20) cu bârne de lemn dispuse în lungul gropii; 21) cu lemn, dar nu se cunoaște felul în care a fost aranjată construcția; 22) cu acoperiș din lemn sprijinit pe pari; 23) strat de lut galben deasupra capacului din lemn; 24) cu lespede piatră; 25) strat de nisip peste acoperiș; 26) împletitură vegetală deasupra umpluturii gropii; 27) împletitură vegetală peste acoperișul de lemn; 28) cărbuni și urme de arsură deasupra acoperișului.

Construcțiile funerare sunt reprezentate de gropi simple și de gropi cu "trepte", acestea din urmă compuse din cameră de intrare și din cameră funerară propriu-zisă. Primele se întâlnesc la toate categoriile de morminte și indiferent de poziția scheletului. Camerele funerare au avut pereții verticali, dar la Chersăcosu și Cotârgaci au apărut și gropi care se îngustau spre fund. Ca excepție, M 3/T.1 Prăjeni-„Nelipești" se pare că era prevăzut cu o groapă cotlonită, care se lărgea ușor spre fund pe una din laturi. La mormintele tumulare principale de grupa I, cel mai ades gropile funerare sunt de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, mai rar fiind prezente și alte contururi (dreptunghiulare cu colțurile drepte: M 2/T. 314 Grivița-Galați; trapezoidale: M 6/T.4 Prăjeni-„Alimândra", M 10/Valea Lupului-„Fabrica Chimică"), ceea ce este în concordanță cu constatările arheologilor basarabeni și ucraineni pentru spațiul pruto-nistrean și pentru interfluviul Bug-Ingul' în legătură cu forma gropilor Jamnaja (*Jarovoj 1985a,* 63; *Dergacev 1986,* 34; *Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 14). Niciodată însă în Moldova, la acest tip de înmormântări cu schelete chircite pe spate nu s-au semnalat gropi ovale. Camere ovale încep să apară în schimb la morminte tumulare principale (?) și secundare de grupa II și, mai ales III. Datele cumulate din tabelul XI par a indica, în general, o "abandonare" a gropilor de forme rectangulare în favoarea celor cu contururi ovale odată cu creșterea gradului de chircire a scheletelor. O creștere procentuală de la grupa I la grupa III a prezenței camerelor ovale a fost de asemenea semnalată și la est de Prut (*Jarovoj 1985a,* 62, tab. 4, elementul nr. 9).

Tipul de groapă cu „treaptă" este specific mormintelor secundare, unele probabil de tip tumular (cu manta proprie) (M 15/T. I-1949 Glăvăneștii Vechi, M 4/Șerbeștii Vechi, M 2/Vlădești) - ambele camere ale acestui tip de construcție funerară au de obicei o formă dreptunghiulară -, dar apare și la cele primare (M 3/T.314 Grivița-Galați; M 13 Vânători – cu schelet de grupa I; M 2/Ripiceni – de tip tumular principal incert). În T. 314 de la Grivița-Galați, M 3 a avut o construcție funerară deosebită, cu cameră de intrare rotundă și groapă funerară dreptunghiulară (*Brudiu 1987,* 12–13, fig. 8), destul de rar întâlnită la est de Prut la mormintele tumulare principale (M 6/T. 3 Cholmskoe: *Černjakov/Stanko/ Gudkova 1986,* 84, fig. 10/1; M 1/T.3 Kurči: *Toščev 1992,* 20–22, fig. 7/5, ambele în stepa Bugeacului). La Taraclia II (M 17/T.III: *Agulnikov/Sava 1986,* 50, fig. 6/2) și Strumok (M3/T.5: *Vetčinnikova 1996,* 141, fig. 1/8) camerele superioare au avut contururi ovale.

În cazul mormintelor tumulare secundare sau celor din manta, săparea camerei superioare a fost interpretată ca o necesitate constructivă, determinată de rațiuni pur tehnice (*Krivcova-Grakova 1962,* 8–9; *Šmaglij/Černjakov 1970b,* 116; *Černjakov/Toščev 1985,* 13; *Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 14; *Jarovoj 1991,* 96), însă atunci când aceasta a apărut și la mormintele principale nu s-a exclus posibilitatea ca prezența gropii cu "trepte" să reflecte, la anumite triburi, o tradiție culturală specifică (*Čebotarenko/Jarovoj/Tel'nov 1989,* 177). Tipul de cameră funerară cu "treaptă" are în cazul mormintelor primare și o valoare cronologică, în sensul că acestea, în general, după o serie de elemente, nu se datează la nivelul orizonturilor Jamnaja vechi. De asemenea, trebuie observat că atât la vest cât și la est de Prut, în mormintele principale cu "treaptă" s-au aflat numai schelete chircite pe spate, cu sau fără înclinare pe o parte (tumuli cu astfel de complexe au apărut în Basarabia la Kurči, Višnevoe, Cholmskoe, Taraclia II, Novoselica, Balaban, Chirileni, Trapovka, Strumok, Bălăbani II). Acest tip de construcție funerară la mormintele principale este specific mai ales stepei Bugeacului, cu apariții și în partea de sud-est a Moldovei, precum și în zona variantei Bugului sudic a CI (v. pentru aceasta, *Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 14), înmormântările primare cu „treaptă" fiind de datat aici probabil spre sfârșitul perioadei Jamnaja clasice și, eventual, la începutul perioadei Jamnaja târzii.

Deocamdată, în Moldova nu sunt atestate construcții mai complexe ca acelea documentate în zonele învecinate, de pildă, de tipul "cu două camere de intrare" (prezente la M 7/T.19 Novoselica, M 11/T.8 Nikolaevka, M 4/T.1 și M 7, 9/T.2 Gurbănești), cu o singură cameră superioară pentru două gropi funerare (M 56/T.1 Crihana Veche; M 12, 17 / T.1 Kasperovka) sau sisteme de gropi comunicante (M1/T.1 și M 11/T.2 Gurbănești).

Se remarcă priceperea și mai ales acuratețea cu care vechii „constructori" au realizat camerele funerare, în condițiile în care uneltele folosite la săpare - ale

căror urme, sub forma unor „jgheaburi" înguste, au fost observate uneori de arheologii de peste Prut pe pereții gropilor - erau rudimentare (asemănătoare foarte probabil „hârlețelor" din os descoperite la Ezerovo II: *Tončeva 1981,* 47, fig. 5/6 a, b; E.V. Jarovoj crede că a fost vorba de săpăligi din corn: *Jarovoj 1984,* 68)[46].

Fundul camerelor funerare s-a bucurat de o tratare aparte la toate tipurile de morminte. Cel mai frecvent au apărut împletiturile vegetale și straturile de ocru presărat, cu grosimi de 2–5 mm, uneori ele fiind semnalate împreună în același mormânt. Trebuie totuși observată scăderea prezenței ocrului presărat la grupa III, în comparație cu cea înregistrată procentual la grupele I și II. Atrage atenția pardosirea cu lespezi de piatră a fundului camerei funerare întâlnită în Moldova în 2 cazuri (Broșteni și Vânători). Acoperișul de lemn de deasupra gropii era susținut uneori de pari, ale căror urme au fost descoperite în unele morminte, însă este posibil ca aceștia să fi avut și rolul de a fixa pe peretele gropii o căptușeală din pâslă sau rogojină (v. demonstrația la *Jarovoj 1984,* 68)[47]. De altfel, la Holboca, în M 16 s-a observat că "preșul" ce era întins sub schelet acoperea parțial și marginile gropii (*E. Comșa 1985b,* 148). Prezența unei împletituri pe o anumită înălțime a pereților ca și pomestirea cu var sau cretă a acestora (în Moldova, la M 2/Chersăcosu) sunt documentate în morminte Jamnaja și în zonele limitrofe. În nord-vestul Mării Negre, mormintele Jamnaja cu urme de gropi pentru pari pe fundul camerelor funerare sau pe cel al treptelor sunt destul de numeroase (*Ivanova 2001,* 34, 97, 99, fig. 20).

Datele existente arată că acoperirea într-un fel sau altul a camerei funerare a fost aproape exclusiv apanajul mormintelor cu schelete depuse în poziție chircită pe spate, ceea ce nu se confirmă la est de Prut, unde de pildă, prezența acoperișurilor din lemn este atestată la toate grupele de poziții (*Jarovoj 1985a,* 63). Situația din Moldova nu se datorează vreunui specific al ansamblului Jamnaja de aici, cât numărului mic de complexe funerare avute spre cercetare. Afirmăm aceasta, întrucât, ca și în spațiul pruto-nistrean, la mormintele Jamnaja din Moldova cel mai ades la acoperirea gropilor s-a folosit lemnul, fie sub forma „podețelor" din bârne de stejar (așezate de obicei în lungul gropii și prezente îndeosebi la mormintele tumulare principale sau secundare), fie sub cea a acoperișurilor ușoare din scânduri, prăjini, crengi (M 1/Erbiceni) sau a simplelor rogojini (M 1/Corlăteni-„Dl.Cetății") (în acest din urmă caz, groapa funerară a fost în prealabil umplută cu pământ și apoi deasupra sa s-a așternut împletitura, v. pentru analogii, mormintele de la Gradeška: *Subbotin/Dobroljubskij/Toščev 1995,* 124). Deasupra acoperișurilor din lemn au fost așezate uneori împletituri din stuf (M 2/Ripiceni), destul de prezente la est de Prut în legătură cu morminte principale sau tumular-secundare (Semenovka, Trapovka, Višnevoe, Cholmskoe, Tiraspol). Pentru asigurarea unei bune impermeabilizări a camerelor funerare și pentru camuflarea acestora, peste planșeurile din lemn s-au pus straturi de lut galben

(M 6/T. 4 Prăjeni-„Alimândra"; M 2/Ripiceni - deasupra stufului, combinația acoperiș lemn-rogojină-strat de lut atestată și la M 12, 13/T. 3 Tiraspol, cu schelete dezmembrate: Sava 1988, 48–49) sau nisip (M 8/T.II-1950 Glăvăneștii Vechi). Doar pentru acoperirea M 2/Chersăcosu a fost utilizată piatra sub forma unei lespezi prelucrate din calcar (stelă primitivă). De altfel, raritatea folosirii pietrei la acoperirea mormintelor Jamnaja a fost remarcată și pentru spațiul nord-vest pontic (*Jarovoj 1985a,* 63.; *Dergacev 1986,* 35–36, care dă procentul de mai puțin de 5 % din numărul total de morminte). Utilizarea pietrei pentru acoperirea gropilor funerare reprezintă, în schimb, una din caracteristicile variantei Bugului sudic a CI (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 15 - cu un procent cuprins între 55% și 80% din numărul mormintelor Jamnaja).

Alte elemente constructive legate de construcția sau amenajarea camerei funerare, precum: cutiile din piatră (Krasnoe, Căușani, Beljaevka, Tatarbunar)[48], șănțulețele pe perimetrul gropii (apărute rar în stepa Bugeacului și în zona Bug-Ingul'), căptușirea și pardosirea cu lemn a pereților și fundului camerei funerare (6 cazuri în nord-vestul M. Negre, cf. *Jarovoj 1985a,* tab. 4, elementele nr. 32 și 43; M 15/Smeieni, M 2/T.I Kjulevča), lipsesc deocamdată din Moldova. Aceste componente de arhitectură funerară sunt de altfel destul de rar întâlnite printre mormintele Jamnaja din teritoriile învecinate.

Alte elemente de ritual. În tabelul X au fost ordonate și date despre alte elemente de ritual, precum: depunerea corpului pe diagonala camerei funerare (nr. 29), împletitură vegetală pe schelet (30), cretă presărată deasupra scheletului (31), urme de frunziș în zona capului (32), oase de animale în camera funerară (33), cochilii de melci în groapă (34), vetre sau urme de foc în apropierea mormintelor (35), gropi umplute cu pământ după terminarea ceremoniilor funerare.

În unele morminte cu schelete chircite pe spate sau chircite cu înclinare s-a constatat așezarea defuncților nu paralel cu axul lung al gropii, ci oblic. Astfel de situații au fost înregistrate și la est de Prut, cel mai ades scheletele din aceste morminte fiind găsite chircite pe spate cu înclinare sau chircite pe o parte, acestea din urmă procentual mai numeroase (*Ibid.*, 63, elementul nr. 59). De altfel, acesta a fost și motivul pentru care s-a căutat explicarea depunerii corpurilor pe diagonala camerei în specificul poziției chircite pe o latură, care ar fi determinat devierea înclinării scheletului față de axa gropii (*Ibid.*, 65; Dergacev 1986, 39). Cel puțin însă în unele din cazurile de morminte cu schelete chircite pe spate (grupa I), în majoritate morminte primare sau tumular-secundare (cu manta proprie), cauza ar putea fi decalajul de timp între momentul săpării gropii și cel al înhumării, suficient de mare pentru ca orientarea defunctului, făcută, conform obiceiului pentru acest tip de morminte, în dependență de mersul astrelor cerești (*Jarovoj 1985a,* 61), să nu mai coincidă acum cu cea a camerei funerare[49]. Credem deci că nu întotdeauna aflarea scheletelor deviat de la axul lung al gropii s-a datorat unor

cauze naturale, ci şi amplasării lor intenţionat în acest mod, fapt evident de pildă în cazurile în care scheletele au fost găsite depuse de-a latul în groapă (M7/T.11 Sergeevka: *Subbotin 1994a,* 97; *Dzigovskij/Subbotin 1997,* fig. 6/2; M 10/T. 1 Novogradovka: *Dzigovskij/Subbotin 1997,* 187; M 4/T.6 Beloles'e: *Subbotin/ Dzigovskij/Ostroverchov 1998,* fig. 33/5).

Alte elemente precum învelirea trupurilor cu un aşternut vegetal sau din alte materiale, presărarea pe schelete a cretei sau varului (Şuletea), identificarea unor urme de frunziş pe craniu (Glăvăneştii Vechi) - probabil urme ale unei "perne" vegetale (analogii în nord-vestul Mării Negre: *Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 101; *Agulnikov 1985,* 46 şi în zona Bug-Ingul': *Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 15, 17) -, s-au întâlnit extrem de rar în mormintele Jamnaja din Moldova.

Urmele de foc marcate prin vetre sau ruguri, mai mult sau mai puţin puternice, descoperite în imediata vecinătate a mormintelor primare cu schelete de grupa I (M 2 / Chersăcosu - deasupra sa la 0,50 cm; M 8/T.II-1950 Glăvăneştii Vechi; M 3/T.314 Grivița-Galaţi; M 2/T.315 Grivița-Galaţi) sau la o oarecare distanţă de ele (Ripiceni, Corlăteni-"Dl. Cetăţii"), precum şi în interiorul gropilor sau pe acoperişurile de lemn (mai rar) sunt dovezi ale practicării ritualurilor de purificare prin foc a spaţiului funerar şi ale ceremoniilor de pomenire[50]. Legate poate de acestea din urmă sunt şi descoperirile de oase de animale din unele morminte (M 7/T.3 Prăjeni-"Alimândra"; M 3/T.1 Prăjeni-"Nelipeşti" - melci; Broşteni - oase de pasăre în vasul aflat ca inventar; M 2/Chersăcosu - un cubitus de pasăre)[51], dar nu se exclude ca ele să constituie depuneri rituale, având în vedere rolul jucat de unele animale sau păsări în contextul funerar, dovedit pe cale etnografică. Tot în categoria depunerilor rituale pot fi incluse, cu precauţie totuşi, unele obiecte descoperite sub sau în mantalele tumulilor (de pildă, râşniţa din piatră de sub T.315 de la Grivița-Galaţi, toporul din marnă descoperit în movila 8 de la Cotârgaci – pl. XXXIX/1).

Deocamdată, din Moldova nu ne sunt cunoscute menţiuni privind descoperirea de adâncituri semisferice de dimensiuni mari pe fundul camerelor funerare sau al treptelor, de genul celor apărute la est de Prut (M1/T.20 Novoselica, M13/T.4 Trapovka, M5, 13 /T.8 Semenovka). Cf. *Subbotin 1980,* 57–58, rolul acestor adâncituri era acela de a adăposti recipiente organice (din coajă de leimn sau piele) cu hrană rituală. La Duruitorii Noi (M 15/T.1) şi Strumok (M 3/T.5) în astfel de scobituri s-a aflat ocru.

Ocrul, în diferite nuanţe de roşu, mai rar galben, a fost utilizat ritual în morminte ca simbol al focului purificator şi substitut al sângelui. Prezenţa sa a fost semnalată în aproape 70 % din numărul total al înmormântărilor Jamnaja din Moldova şi în toate tipurile de morminte. Deocamdată, acest procent este mai mare decât, de pildă, cel înregistrat în zona variantei Bugului sudic a CI (*Šapošnikova/ Phomenko 1986a,* 20 - cu cifre de la 55% la 64% din numărul înmormântărilor).

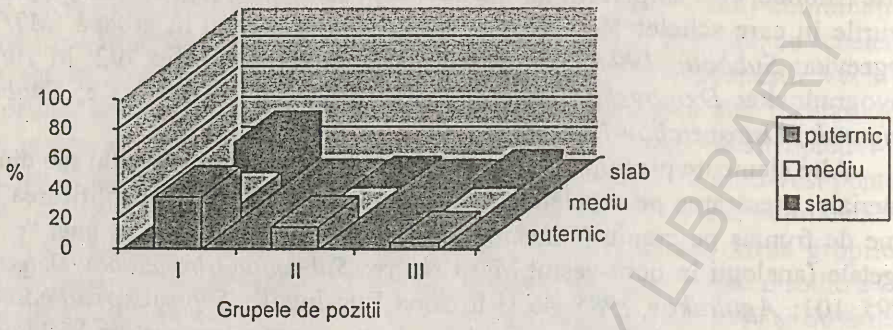

Fig. 3. Intensitatea vopsirii cu ocru a scheletelor din mormintele Jamnaja descoperite în Moldova

În ceea ce privește frecvența apariției ocrului în cadrul fiecărei grupe de poziții reprezentată, se poate constata o scădere a ei de la grupa I (circa 80 % din totalul mormintelor grupei) la grupa III (50 %) și, corespunzător, o creștere în același sens a numărului de complexe fără urme de utilizare a ocrului. O evoluție similară a fost înregistrată și pentru spațiul nord-vest pontic (*Jarovoj 1985a,* 66–67).

Gradul de vopsire cu ocru a scheletelor a fost evaluat ca puternic (elementul nr. 37 din tabelul X), atunci când s-a constatat presărarea cadavrelor, mediu (38) și slab (39), acesta din urmă marcat în cazurile în care s-au menționat numai urme de culoare roșie pe oase. Există informații și despre intensitatea deosebită a colorării cu ocru pentru anumite părți ale corpurilor (cap – cel mai ades, mâini, picioare). La o evaluare procentuală pe grupe a gradului de vopsire cu ocru (fig. 3) se poate observa, la toate grupele, o ușoară predominare a gradului puternic de colorare, urmat de cel slab, în contrast cu ceea ce a constatat E.V. Jarovoj pentru regiunea Prut-Nistru, unde s-a remarcat dimpotrivă, o oarecare preponderență a gradului mediu de vopsire (*Ibid.*, 67, tab. 5, fig. 13). Sigur, rezultatele noastre se bazează pe analiza unui număr foarte mic de morminte - care este cel al complexelor ce au putut fi, pe baza poziției scheletului, ferm atribuite uneia sau alteia dintre grupe - și de aceea ele nu pot fi luate ca dovezi hotărâtoare în sprijinul unei specificități la acest element pentru zona de la vest de Prut.

Din numărul total al mormintelor, în circa 12 % s-a remarcat faptul că anumite părți ale corpului au fost mai intens presărate cu ocru, fapt constatat exclusiv în înmormântările de grupa I (mai frecvent) și II. De obicei, în același mormânt s-au bucurat de acest tratament ritual mai multe zone ale corpului, rar fiind semnalate cazuri de presărare mai puternică doar a unei părți a scheletului. Așa cum rezultă din fig. 4, cel mai ades în combinări a apărut regiunea craniului, urmată de cea a membrelor inferioare, apoi zonele bazinului, toracelui și mâinilor.

	Craniu	Torace	Mâini	Bazin	Picioare
Craniu	XX	X	X	XX	XXXX
Torace	X	X	-	X	-
Mâini	X	-	-	X	X
Bazin	XX	X	X	-	X
Picioare	XXXX	-	X	X	-

Fig. 4. Modul de combinare a părţilor corpului intens presărate cu ocru la mormintele Jamnaja din Moldova (X – un mormânt).

Prezenţa bulgărilor sau petelor de ocru este specificată în circa 19 % din mormintele Jamnaja, având şi o răspândire mai largă, dacă e să ne raportăm la tipologia mormintelor după poziţia scheletelor. Frecvent, bulgării şi petele de ocru au fost semnalate în acelaşi complex în apropierea unei anumite regiuni a corpului, mult mai rar fiind prezente în mai multe zone. În legătură cu aceasta se constată că, de cele mai multe ori, bulgării au fost găsiţi amplasaţi în jumătatea superioară a scheletelor, cu deosebire în preajma membrelor superioare (mai des în apropierea braţului drept) şi apoi a craniului (la Larga Jijia, sub cap), foarte rar ei fiind depuşi la picioare (fig. 5).

	Craniu	Torace	Mâini	Bazin	Picioare
Craniu	XXXX	-	XX	-	-
Torace	-	-	X	-	-
Mâini	XX	X	XXXXX	-	X
Bazin	-	-	-	X	-
Picioare	-	-	X	-	-

Fig. 5. Locul de amplasare a bulgărilor/petelor de ocru în mormintele Jamnaja din Moldova (X – un mormânt).

În M 2/T.315 Griviţa-Galaţi şi Corlăteni-„Dl. Cetăţii" (în cupa de lângă vatră), ocru roşu a fost găsit şi în interiorul vaselor (elementul nr. 40 din tabelul X). Cazuri în care ocru era depus în recipientele de lut sau colora suprafeţele exterioare ale vaselor ne mai sunt cunoscute de la Kislica (M 5/T.2: *Gudkova/Toščev/Čebotarenko 1995,* 94), Dubăsarii Vechi (M 28/T. 1: *Borzijak/Levitki 1989,* 124) şi Olăneşti (M7/T.8: *Jarovoj 1990a,* 190) la est de Prut, Belogradec în Bulgaria de nord-est (Tončeva 1978, 232) şi Seaca de Câmpie în Oltenia (*Vl. Dumitrescu 1944,* 43; *Id. 1980,* 127). Este interesant de observat că în majoritatea cazurilor, vasele cu ocru aparţin categoriei cupelor sau recipientelor puţin adânci.

Ocrul de culoare galbenă nu a apărut niciodată singur, ci numai împreună cu cel roşu, fiind de obicei prezent în mormintele principale. Forma sub care a apărut este cea de bulgări sau grămăjoare amplasate în partea superioară a scheletelor.

Rezultate ale *analizelor antropologice* cunoaștem pentru circa 1/3 din numărul mormintelor individuale Jamnaja din Moldova, grupele I și III deținând procentul cel mai ridicat de determinări (70 % și respectiv 60 % din totalul complexelor atribuite acestor grupe).

În ceea ce privește structura pe sexe (fig. 6), datele indică faptul că, la fiecare grupă de poziții, numărul bărbaților înmormântați este dublu față de cel al femeilor. Aceasta ar putea constitui o dovadă în sprijinul ipotezei care acordă bărbatului rolul predominant în societatea Jamnaja, el fiind tratat cu respect deosebit și după moarte. Pe ansamblu, numărul indivizilor de sex masculin este de circa 2,3 ori mai mare decât cel al femeilor, proporție apropiată celei rezultate din cifrele pentru zona nord-vest pontică, de unde există date despre 106 schelete de bărbați și 41 de femei (*Segeda 1991,* 98). Totuși, analizele comparative ale elementelor de ritual și arhitectură funerară din puținele morminte avute la dispoziție nu ne-au relevat diferențe majore în modul de tratare al decedaților de sex masculin față de cel al femeilor. Nu există poziții generale specifice în care să fi fost depuși indivizii, diferențiat pe sexe, iar mormintele principale de femei nu se constituie în excepții. Nici în ceea ce privește orientarea, la grupa I cel puțin, nu se pot semnala deosebiri. Deci cadrul general al ritualului funerar, în ceea ce înseamnă componentele sale principale, a fost păstrat indiferent de sex. Distincții foarte probabil că au existat, însă ele trebuie căutate în altă parte. Deocamdată aceste diferențe sunt mai greu de decelat datorită în primul rând numărului mic de morminte ce au beneficiat de o cercetare antropologică, probabil însă că astfel trebuie interpretată de pildă, la grupa I, prezența mai frecventă în mormintele de bărbați a bulgărilor de ocru și cea exclusivă, a podoabelor de metal.

	♂		♀	
	n.	%	n.	%
I	8	66, 66	4	33, 34
II	1	100	-	-
III	4	66, 66	2	33, 34
?	3	75	1	25

Fig. 6. Distribuția indivizilor pe sexe la fiecare grupă de poziții a scheletelor reprezentate în mormintele Jamnaja din Moldova

Mormintele individuale au conținut de obicei adulți și mult mai rar copii sau adolescenți (fig. 7). Mormintele de copii reprezintă aproximativ 18–19 % din totalul complexelor la care cunoaștem vârsta defuncților, procent care se apropie de cel anunțat pentru zona Prut-Nistru (*Dergacev 1986,* 36; *Segeda 1991,* 98). Din arealul vestic Jamnaja se cunosc și morminte individuale primare de copii, apărute

fie singular (M 2/T. 3 Speja: *Dergacev/Manzura/Sava 1992,* 98; M 1/T. 4 Gura Bâcului: *Dergacev 1984,* 14), fie alături de alte 1–2 morminte de copii, adolescenți sau maturi (ca în cazul T. 6 Cotârgaci). În comparație cu situația din necropolele epocii bronzului de pe teritoriul României (*Miu 1996,* 10, Tab. 1), se poate observa că, procentual, mortalitatea infantilă la populația Jamnaja este cea mai scăzută. Posibil ca aceasta să stea în legătură cu durata medie de viață mai mare la comunitățile Jamnaja (38, 9 ani: *Segeda 1991,* 98) în raport cu cea calculată pentru populațiile epocii bronzului de la noi (22–30 ani: *Miu 1996,* 12), dar poate fi invocată și prezența la purtătorii fenomenului Jamnaja, a unui ritual funerar special, netumular, practicat în cazul copiilor, ritual care nu a lăsat urme arheologice (*Dergacev 1986,* 36).

Pe ansamblu, intervalul de vârstă cel mai reprezentat este cel cuprins între 30 și 40 de ani, însă la grupa I predomină indivizii care la moarte au avut între 20 și 30 ani. Și la est de Prut, s-a observat că, cel mai adesea, atât bărbații cât și femeile mureau la vârste cuprinse între 20 și 30 de ani (*Segeda 1991,* 98). Procentual, de abia 7,5 % din indivizii înmormântați au atins o vârstă mai înaintată. Numărul prea mic de morminte ne împiedică să aflăm dacă au existat ritualuri aparte pentru fiecare categorie de vârstă. Anumite indicii nu exclud totuși ca, cel puțin unii indivizi din categoriile limită (copii și bătrâni), să fi fost tratați mai deosebit.

	0-9	10-20	20-25	25-30	30-40	>45
♂			●●■	●●●	●●●■▼■	▼
♀		▼(▼)	●●(▼)■	●	●	●
?	●●▲◇▼	●?▲▼■				

Legendă:
● grupa I
▲ I/II
■ grupa II
◇ II/III
▼ grupa III
■ ?

Fig. 7. Structura pe vârste a populației Jamnaja din Moldova.

Analiza seriilor de cranii a demonstrat evidenta predominare a indivizilor cu caractere protoeuropoide (notate cu P în tabelul X), urmați de cei cu trăsături amestecate, protoeuropoide și nordoide (P + N) sau nordoide și mediteranoide (N + M). Superioritatea numerică a indivizilor cu trăsături europoide a fost remarcată de asemenea pentru perioada Jamnaja târzie din zona nord-vest pontică (*Segeda 1991,* 98).

Din Moldova se cunosc și înmormântări duble sau colective (duble la Cotârgaci și Valea Lupului-„Fabrica Chimică", la Stoicani unul triplu și încă unul, cvadruplu, la Crasnaleuca), dar nu în toate cazurile avem certitudinea apartenenței la CI. Pozițiile scheletelor, elementele de ritual, caracteristicile construcțiilor funerare ale acestor morminte nu se deosebesc de cele întâlnite în înmormântările

individuale. De obicei, în mormintele colective s-au aflat maturi cu copii. Ca și la est de Prut, în acest gen de înmormântări nu au apărut niciodată mai mult de doi maturi, fapt interpretat ca dovadă a existenței la triburile de crescători de animale din BT a familiei monogame (*Jarovoj 1985a,* 70). M 17 din T. I-1949 de la Glăvănești Vechi este posibil să aparțină așa-numitelor "înmormântări pe nivele", extrem de rare și în spațiul pruto-nistrean[52], întrucât în el fost semnalată prezența a doi copii de 1–2 ani, aflați în groapă la adâncimi diferite (*E. Comșa 1987,* 376). E.V. Jarovoj a semnalat faptul că în mormintele duble și colective întotdeauna există un mort "dominant", ce ocupă în groapă locul central și este depus după un canon strict, în mormintele cu copii acesta fiind adultul și în cele cu maturi de sexe diferite, bărbatul (*Jarovoj 1985a,* 73). Acest din urmă aspect a fost pus în legătură cu prezența la triburile Jamnaja a relațiilor de tip patriarhal (*Ibid.*, 74).

În legătură cu mormintele duble și colective se ridică problema practicării sacrificiilor umane la triburile Jamnaja. Pentru stepa Bugeacului această posibilitate a fost respinsă cu argumentul că, probabil cu excepția M 10/Zărnești în care scheletul unei femei avea craniul găurit, în nici unul din mormintele colective de aici scheletele nu purtau urme de moarte violentă (*Čebotarenko/Jarovoj/Tel'nov 1989,* 179). Trebuie totuși observat că, în afara cazului de la Zărnești, există morminte duble care conțin pe lângă un schelet întreg, resturi osteologice umane dezmembrate sau schelete descompletate (M18/T.1 Căușani, M6/T.8 Kurči, M10/T.19 Novoselica, M14/Staŕye Beljary), ceea ce, pe lângă alte explicații, nu exclude ipoteza practicării în anumite împrejurări a sacrificiilor umane sau chiar a canibalismului ritual. Apoi, în cazul acestui gen de jertfă funerară, puteau fi folosite procedee de ucidere neviolente, care nu lasă urme vizibile, de exemplu, prin otrăvire. În Moldova, ca exemplu al practicării obiceiului satti poate fi citat cazul M 1–3 din așezarea de la Târpești (v. mai sus, p. 137). Sacrificiul uman a fost presupus și în cazul M 10/T. II-1950 de la Glăvănești Vechi (*Zirra 1960,* 98), însă P. Roman a exprimat rezerve față de ipoteza înmormântării forțate a femeii din M 10, „pentru cinstirea celui îngropat în M 8" (*Roman 1958,* 15, 61).

Într-o serie de morminte principale (M 1/T.9 Cotârgaci, M 3/T.314 Grivița-Galați, M 2/Ripiceni) oasele scheletelor au fost găsite răvășite, explicația care se dă în mod obișnuit în astfel de cazuri fiind aceea că mormintele au fost distruse în timpul jefuirii lor. S-a încercat să se interpreteze și ritual acest tip de distrugere a mormintelor ("curățirea" locului de către o altă populație, în vederea înmormântărilor viitoare ale "conaționalilor", consolidarea simbolică a drepturilor asupra unui teritoriu de către noii veniți) (*Subbotin 1985,* 92). Nu se exclude totuși ca în unele cazuri oasele să fi fost depuse astfel în groapă încă de la început. Oricum, deocamdată, în Moldova nu au fost descoperite morminte Jamnaja de tipul „cu schelete dezmembrate", în care resturile osteologice au fost așezate în grămezi haotice sau ordonate, nici înmormântări cu schelete în poziții nefirești și nu avem

dovezi ale practicării unui cult al craniului[53]. Toate acestea sunt, așa cum am amintit mai sus, relativ bine documentate în tumulii Jamnaja dintre Prut și Nistru, dovezi ale practicării sacrificiilor umane, dezmembrării cadavrelor sau cultului craniilor fiind atestate și în nord-estul Peninsulei Balcanice (Independența, Carevbrod). Totodată este posibil ca lipsa palmelor sau labelor picioarelor observată în unele morminte să nu se datoreze întotdeauna "topirii" în timp a oaselor, ci unui anumit ritual, legat poate de teama față de cei morți. O anumită semnificație o vor fi avut și pozițiile curioase în care s-au aflat uneori palmele (de pildă, cazul scheletului din M 7/T. 3 de la Prăjeni, la care o palmă a fost așezată cu dosul pe sol, în timp ce cealaltă era strânsă în pumn, v. pl. LV/1–2).

Singurele morminte-cenotaf cu posibilă apartenență la Jamnaja par a fi M 3/T.315 Grivița-Galați (*Brudiu 1987,* 12) și cel descoperit în movila de la Galați-„Dunărea" pentru care a fost ridicată movila mare și săpat șanțul ce o înconjoară (*Id. 1985a,* 242, fig. 1/B). În cele două morminte nu a fost descoperit nimic. Lipsa inventarului în mormintele-cenotaf primare este o caracteristică remarcată pentru zona din nord-vestul Mării Negre (*Jarovoj 1985a,* 76).

Inventarul este prezent în aproximativ 25 %–30 % din numărul mormintelor, fiind și destul de modest. Procentual se observă o creștere a numărului de înmormântări înzestrate cu inventar funerar de la grupa I (15 %) la grupa III (25 %), și, în același sens tendențial, o sporire a mormintelor cu mai mult de un obiect *per* complex (fig. 8). Rezultatele analizei distribuției inventarului în mormintele Jamnaja de la vest de Prut, deși bazată pe studiu unui număr foarte mic de morminte, sunt în perfectă concordanță cu cele obținute pentru zona Prut-Nistru, unde s-a remarcat de asemenea o creștere numerică a mormintelor cu obiecte, de la grupa I la grupa mormintelor cu schelete chircite pe o parte (*Ibid.*, 77, fig. 16).

	Număr obiecte/complex				
	1	2	3	4	
I	1	2 ?	-	-	Număr morminte
I/II	1	-	-	-	
II	3	-	-	-	
II/III	1	-	1	-	
III	1	1	1	-	
III ?	-	1	-	-	
?	2	1	-	1	

Fig. 8. Distribuția cantitativă a numărului de obiecte/complex la mormintele individuale Jamnaja din Moldova

Ca și la est de Prut (*Dergacev 1986,* 42) sau în spațiul Bug-Ingul' (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 20), în Moldova *ceramica* reprezintă categoria de inventar cea mai bine reprezentată în mormintele Jamnaja (fig. 9). Cu toate acestea, numărul vaselor legate de complexe Jamnaja este în această regiune destul de mic, circa 15 % din numărul total al mormintelor fiind înzestrate cu recipiente ceramice. Procentual, ceramica este mai puțin reprezentată în mormintele cu schelete în pozițiile grupei I, decât în cele de grupa III. De obicei în morminte a fost depus câte un vas, mai rar două (M 2/T.315 Grivița-Galați), ele fiind amplasate de regulă în groapa funerară. La Corlăteni-„Dl. Cetății" fragmentele ceramice ale unui vas s-au aflat în apropierea unei vetre aflată pe nivelul antic, vatră legată probabil de mormântul principal al tumulului (*D. Tudor et al. 1953,* 413–414). De cele mai multe ori, recipientele ceramice s-au găsit în apropierea capului defunctului.

Ca și în cazul ceramicii din spațiul de la est de Prut, în ceea ce privește tehnica de lucru (compoziția pastei, tehnica de ardere, aspectul suprafeței), se observă variații de la formă la formă. În general, pasta este grosieră, degresanții cei mai folosiți fiind cioburile pisate, mai rar calcarul. Arderea este cel mai adesea incompletă, culoarea suprafețelor exterioare variind de la gălbui-cărămizie la neagră-cenușie. O serie de recipiente poartă pe suprafețele exterioare, uneori și pe cele interioare, urme ale încercărilor de netezire a pereților cu ajutorul smocurilor de paie sau iarbă. În unele cazuri s-au observat spre fundul vaselor urme de funingine.

	Ceramică	Podoabe metal	Unelte metal	Podoabe os/scoică	Silex	Piatră	Obiecte din lemn	Număr piese
I	2	2	-	-	-	-	1?	
I/II	1	-	-	-	-	-	-	
II	-	-	-	-	2	1	-	
II/III	1	1	1	1	-	-	-	
III	4	2	-	-	-	-	-	
III?	1	1	-	-	-	-	-	
?	2	3	-	2	1	-	-	

Fig. 9. Distribuția categoriilor de inventar pe grupe de poziții ale scheletelor la mormintele individuale Jamnaja din Moldova

Repertoriul formelor ceramice include câteva tipuri principale, la unele din ele fiind stabilite variante și subvariante.

I. *Amforele și amforetele* sunt documentate deocamdată prin două exemplare, care aparțin la tot atâtea variante:

• *Ia,* reprezentată de un recipient tip amforetă descoperit la Liești-„Movila Arbănașu", caracterizat prin gât înalt, umăr bine delimitat, prevăzut inițial probabil cu două tortițe tubulare, perforate orizontal (se mai păstrează una), corp ușor tronconic, fund drept (dimensiuni î. 9,5 cm; diametrul gurii 5,2 cm; diametrul fundului 5,4 cm). Marginea gurii vasului a fost ornamentată cu șnurul (inedit, în expoziția Muzeului de Istorie din Galați). Din informațiile primite de la autorul descoperirii, M. Brudiu, rezultă că acest recipient s-a aflat într-un mormânt în care au mai apărut, ca piese de inventar, un obiect din piatră și un vârf-străpungător din os. Cele mai bune analogii pentru amforeta șnurată de la Liești le găsim în Bugeac, la Gradeška, într-un mormânt secundar de copil dintr-un tumul cu înmormântare primară ce se poate atribui orizontului clasic Jamnaja (M 1/T.5-I: *Subbotin/Dobroljubskij/Toščev 1995,* 114–115, fig. 3/3) și Primorskoe (T. I/manta: *Čebotarenko/Černjakov/Toščev 1993,* fig. 6/12). Prin forma corpului, a torților și a modului lor de amplasare, vasul nostru este mai apropiat de cel de la Gradeška, în timp ce recipientul de la Primorskoe se află la începutul unei serii de amforete specifice zonei de stepă Jamnaja, denumite "de tip ploscă". Acestea din urmă sunt de dimensiuni mici și medii, cu gât înalt, corp bombat sau tronconic, prevăzut pe umeri cu două torți-apucători verticale de formă rectangulară, cu duble perforații verticale (M 15/T.1 Olănești, M 5/T.19 Semenovka, T.1 Ursoaia/manta). Exemplarele decorate poartă pe umeri sau pe tot corpul impresiuni șnurate liniare sau unghiulare (în zig-zag), specifice mai ales perioadei Jamnaja târzii, sau șiruri de crestături amplasate variat. Acest tip de vas a apărut în stepa Bugeacului în morminte cu caracteristici Jamnaja târzii și finale. De altfel, la nivel supraregional, amforetele gen "ploscă" sunt caracteristice comunităților Jamnaja târzii (v. de exemplu, zona Bugului Sudic, unde acest gen de recipient a apărut în mormintele etapei II - Jamnaja târzie, cf. periodizării *Kovpanenko/Phomenko 1986,* 19–20, fig. 3/5), de la care probabil au fost preluate de diferite grupe catacombă, exemplare tipice apărând spre est până în grupa catacombă Donеț (*Bratčenko 1976,* 41, fig. 18/1, 3)[54]. Așadar, pentru amforeta de la Liești propunem o datare spre sfârșitul orizontului Jamnaja clasic și/sau începutul celui târziu. Ca și recipientul de la Primorskoe, vasul de la Liești precede și anunță apariția formei "ploscă".

• *Ib,* varianta cu corp bombat, gât înalt, bine evidențiat, gură evazată cu marginea rotunjită spre exterior, fund plat de diametru mai mare sau egal cu cel al gurii vasului (M 3/T.II-1949 Glăvănești Vechi - într-un mormânt cu caracteristici Jamnaja târzii/finale: *E. Comșa 1989a,* fig. 8) (tabelul XII/23).

II. Oala este atestată ca formă prin exemplarul descoperit în mormântul de la Broșteni (*Petrescu-Dîmbovița 1950a,* fig.1/c) (tabelul XII/11), cu corpul ovoidal alungit, gât profilat, margine răsfrântă spre exterior, fără decor. Această variantă de oală a apărut la est de Prut în etapa mai nouă a perioadei Jamnaja clasică (M 14/Etulja I, M 3/T.3 și M 5/T.4 Balaban) și în mormintele Jamnaja târzii (în M

56/T.9 Nerušaj alături de o cupă-borcan pe fund inelat cu decor șnurat; M 10/T.3 Efimovka; M 19/T.3 Tiraspol).

III. La vest de Prut, în Moldova, în categoria *paharelor* pot fi incluse două recipiente din pastă mai fină, care aparțin variantei *(IIIa),* la care înălțimea corpului este mai mare sau egală cu cea a gâtului (Șendreni: *Dragomir 1976,* fig. 3/1; M 2 Lieşti-„Movila Arbănaşu": inedit, în expoziția Muzeului de Istorie Galați). Tipologic, cele două vase se pot constitui în tot atâtea subvariante:

• *IIIa1,* cu gât cilindric înalt, marginea gurii îndoită aproape orizontal, umăr bine delimitat printr-un prag, corp ușor tronconic, fund plat (Șendreni). Vasul nu este ornamentat.

• *IIIa2,* cu gât arcuit, margine teșită oblic spre exterior, umăr delimitat printr-un ușor prag și marcat printr-un șir orizontal de impresiuni rotunde, corp tronconic, fund drept (Lieşti).

Prin arcuirea gâtului, forma corpului și modul de delimitare a celor două părți ale vasului, paharul de la Lieşti își găsește bune analogii printre recipientele similare din nord-vestul Mării Negre descoperite în morminte Jamnaja atribuite aici variantei nistrene (= faza Jamnaja clasică) (*Dergacev 1986,* fig. 9/3–8; *Bogataja/Manzura 1994,* 77–81, fig. 9/17–18). Paralele sunt de semnalat și cu recipientele la care înălțimea gâtului este mai mare decât cea a corpului, ceea ce le conferă mai degrabă aspect de cupe decât de pahare, cum sunt cele găsite în Moldova la Bolotești (M 7/T.2: *Buzdugan/Bobi/Cernea 1987,* fig. 6/3) - într-un mormânt atribuit de noi grupului Vânători-Bolotești -, în tumulii din Bugeac (M 16/T. 1 Cholmskoe: *Černjakov/Stanko/Gudkova 1986,* fig. 3/13 – mormânt care se datează probabil la nivel de Jamnaja târziu; M 23/T. 1 Purcari: *Jarovoj 1990a,* fig. 31/8 – descoperit împreună cu o cupă-borcan șnurată de tip Bugeac; T. 2 Purcari, sub cercul din piatră usatovian: *Ibid.*, 103, fig. 44/5) și în Oltenia, la Milostea (*E. Popescu/Al. Vulpe 1966,* fig. 1/7a, b). Pentru vasul de la Șendreni nu cunoaștem analogii.

Deși nu avem detalii despre elementele de ritual ale mormântului în care a fost descoperit, suntem înclinați să datăm paharul de la Lieşti în limitele perioadei Jamnaja clasice. Judecând după inventarul metalic găsit alături de pahar, complexul de la Șendreni ar putea aparține în schimb perioadei târzii a fenomenului Jamnaja din arealul său vestic.

IV. Cupele reprezintă formele cele mai des întâlnite în mormintele Jamnaja din Moldova, fiind documentate deocamdată prin două variante principale, fiecare din ele cu mai multe subvariante.

• *IVa, cupe cu picior (Fußschalen),* care se pot împărți în:

- *IVa1,* pe trei picioruşe (M 2/T.315 Grivița-Galați: *Brudiu 1987,* 11–12, fig. 5; 6/1; v. și desen *Schuster 1995,* fig. 2A) (tabelul XII/6).

- *IVa2,* pe picior lobat, (în jurul vetrei de sub movila cercetată la Corlăteni-„Dl. Cetății"; desen vas: *Roman 1986a,* fig. 5/5a–d) (tabelul XII/8).

Ambele recipiente sunt decorate cu motive șnurate, pe vasul de la Corlăteni, șnurul purtând și urme de incrustație cu alb (cf. *Id. 1992a,* 81). Din Dobrogea ne este cunoscută și o variantă pe picioruș inelat, cu corpul ușor rotunjit spre margine, fără decor însă (M 86/T.I Chilia Veche: *Vasiliu 1995a,* pl. V/2).

Pentru datarea acestei forme din mormintele moldovenești s-au făcut trimiteri la Michajlovka, nivelul III și la perioada Jamnaja târzie (*Roman 1986a,* 49; *Brudiu 1987,* 15; *Schuster 1995,* 47). O mare concentrare de astfel de „cădelnițe-afumători" (cum sunt ele denumite de specialiștii ruși și ucrainieni, după un termen introdus prima oară de A.M. Tallgren: *Tallgren 1929,* 27) s-a observat în zona Niprului Inferior, unde provin din morminte catacombă (*Bratčenko/ Šapošnikova 1985,* 411) și în regiunea Subcaucaziană, unde s-au aflat în mormintele catacombă de tip Manyč. Ele sunt însă prezente și în alte grupe/culturi ale fenomenului catacombelor (pe Donet, în regiunea Donului Mijlociu) (*Bratčenko 1976,* 46).

Acest tip de vas a atras mult timp atenția specialiștilor. L.S. Klejn credea că prototipul cupelor cu picior trebuie căutat în regiunea Dunării Mijlocii (*Klejn 1962,* 80; *Id. 1966*). Mai recent, cupelor cu picior din fenomenele culturale estice (inclusiv Jamnaja și catacombe) li s-au găsit legături genetice directe cu vasele similare din TRB, care la rândul lor ar proveni din cupele vinciene (*Nikolaeva/ Safronov 1990,* 55). P. Roman socotea că originea cupelor cu picior "răsăritene" trebuie căutată în complexele de tip Ezerovo, Ezero și Vučedol, de unde, prin intermediul "cercului cultural vest-pontic", s-ar fi răspândit spre est (*Roman 1992a,* 81). Ca argument în sprijinul ipotezei originii balcanice s-ar putea invoca lipsa acestui gen de recipient din complexele funerare de origine răsăriteană ale BT pruto-nistrean și extrema lor raritate în mormintele din stepa de pe malul drept al Niprului[55], concomitent cu prezența cupelor în estul Moldovei. Aceasta în condițiile în care, pentru această din urmă regiune, numărul mormintelor tumulare datate în epoca timpurie a bronzului este cu mult mai mic decât cel înregistrat la est de Prut. Nu poate fi exclusă totuși nici apariția independentă a acestui tip de cupă în regiunile estice (Nipru, Donet, Don, nordul Caucazului; asupra diferitelor ipoteze privind originea estică sau, dimpotrivă, vestică a "cădelnițelor" din mormintele catacombă, v. *Klejn 1966,* 5–7).

Având în vedere elementele de ritual ale mormintelor în care au apărut, cupele pe picior din estul României se pot data în cadrul perioadei Jamnaja clasice din nord-vestul Mării Negre (probabil primul orizont). Cum cele mai vechi apariții ale recipientelor de acest tip în perioada de tranziție și BT de pe teritoriul României se leagă de grupa Orlea-Sadovec (*Schuster 1995,* 48–49) este posibil ca triburile Jamnaja să fi preluat cupele șnurate cu picior tocmai de la aceasta (deși

anumite diferențe tipologice există între exemplarele celor două fenomene culturale). Ipoteza este întemeiată pe sincronismul dintre Orlea-Sadovec - Coțofeni I și cele mai timpurii pătrunderi Jamnaja de-a lungul Dunării, sincronism dovedit în T. I de la T"rnava (v. mai jos, nota 71).

• *IVb, cupe - borcan* reprezentate la vest de Prut prin următoarele subvariante:

- *IVb1,* cu gât scund, în formă de pâlnie, corp bombat, profil în formă de „S" alungit (M 17/T.I-1949 Glăvăneștii Vechi: *E. Comșa 1987,* fig. 9/2) (tabelul XII/21). Prin elementele de ritual, mormântul este de atribuit unei perioade Jamnaja târzii/finale sau, eventual, uneia de tranziție spre CCMB.

- *IVb2,* asemănătoare cu subvarianta precedentă, dar de proporții mai scunde, cu gâtul scurt și corpul mai bombat, prevăzut pe umeri cu două torți perforate vertical (M 2 Galați: *Brudiu 1985a,* fig. 7/5; la acest vas una din torți este ruptă) (tabelul XII/26). Pentru vasul de la Galați se poate propune o datare în limitele perioadei Jamnaja târzie/finală.

- *IVb3,* tronconice sau cu pereții ușor arcuiți, fără torți și neornamentate (M 14/Vânători: *Ibid.*, fig. 7/2; M 2/Galați-„Dunărea": *Ibid.*, fig. 7/6; M 4/Șerbeștii Vechi: *Brudiu 1991a,* 19) (tabelul XII/25), care apar în Moldova în morminte Jamnaja târzii sau finale.

- *IVb4,* tip Bugeac, de formă tronconică, fund ușor evidențiat, margine tăiată drept, imediat sub care s-au aflat două torți-apucători cu câte două perforații verticale, fără decor (M 2/Vlădești: *Ibid.*). Tipul acesta de cupă este specific mai ales zonei Bugeacului, apariții sunt semnalate însă și în zonele limitrofe (Vlădești, Independența, Mihai Bravu; spre est de Nistru, într-un mormânt de tip Kemi-Oba de la Starye Beljary: *Petrenko 1991b,* 85, fig. 27/4; importuri în complexe Jamnaja târzii de pe Bugul Sudic: *Kovpanenko/Phomenko 1986,* 19, fig. 2/9, 4/2). Cupele-borcan cu sau fără picioruș inelat, cu torți apucători perforate vertical și bogat decorate cu compoziții geometrice șnurate, au apărut în majoritate covârșitoare în morminte cu schelete chircite pe spate cu înclinare pe una din părți sau chircite pe o latură, fiind unul din elementele caracteristice perioadei Jamnaja târzie din nord-vestul Mării Negre (sau variantei Bugeac, cf. terminologiei lui V.A. Dergacev) (*Dergacev 1986,* 85). Foarte puține au apărut în morminte cu schelete chircite pe spate (de exemplu, M 10/T.3 Svetlyj: *Manzura 1984,* 129, fig. 6/4) și într-un caz, într-o înmormântare catacombă (M 31/T.17 Višnevoe: *Dvorjaninov/Dzigovskij/ Subbotin 1985,* 158–159, fig. 9/7). Ultimul cronologic din seria acestor cupe-borcan este probabil vasul din M 16/T.8 Kislica, decorat pe corp cu caneluri orizontale (*Gudkova/Toščev/Čebotarenko 1995,* fig. 8/7). I.L. Alekseeva, care denumește aceste recipiente, „vase în formă de situlă", le atribuie etapei vechi a „culturii Nistru-Dunăre" (*Alekseeva 1992,* 69, fig. 18).

V. Strachină miniaturală (M 2/T. 315 Grivița-Galați: *Brudiu 1987,* fig. 6/2) (tabelul XII/7), de formă tronconică, cu fundul plat. Forme tronconice, dar de dimensiuni mai mari, cu corpul ușor rotunjit spre margine se mai cunosc din morminte tumulare Jamnaja descoperite la Cholmskoe (M 14/T.5: *Černjakov/Stanko/Gudkova 1986,* fig. 11/9) și Primorskoe (M 34/T.1: *Čebotarenko/Černjakov/Toščev 1993,* fig. 4/10). În nord-vestul Mării Negre, strachinile (care, în afară de varianta tronconică mai sunt atestate și prin recipiente cu corpul calotiform și gura invazată, cum este vasul din M 13/T.2 de la Chadžimus: *Čebotarenko/Jarovoj/Tel'nov 1989,* fig. 72/2) apar în morminte asociate cu cupe-borcan tip „Bugeac", lângă schelete în poziții chircite cu înclinare sau pe o parte, deci în complexe specifice perioadei Jamnaja târzii. Mormântul de la Grivița-Galați este însă ceva mai vechi. Strachini scunde, asemănătoare celei de la Grivița, dar cu fundul rotunjit au apărut în mormintele Jamnaja din zona Bugului, unde cunosc cea mai mare răspândire în cel de-al doilea orizont stratigrafic al CI evidențiat aici (*Šapošnikova/Phomenko 1986b,* 56–57, fig. 15/IV-A1; *Id. 1986c,* 43). Trebuie remarcat că în cadrul fenomenul Jamnaja din arealul său vestic de manifestare, prezența strachinilor, ca și a castroanelor de altfel, este extrem de redusă, dacă o comparăm cu cea înregistrată în cadrul culturilor sau grupelor culturale din spațiul carpato-dunăreano-balcanic, cu care s-a învecinat sau a venit în contact.

Industria litică. *Piatra cioplită.* Deocamdată, numărul pieselor de silex legate nemijlocit de complexe funerare Jamnaja este mic (descoperiri la Șendreni și Șuletea). Repertoriul uneltelor este și el sărac, cuprinzând așchii geometrice, lame, un fragment de gratoar pe lamă. În general, tehnica preferată de obținere a artefactelor este cea pe așchii de caracter microlitic, specific arealului vestic al CI. Destul de multe piese din silex provin din mantalele tumulilor (Ripiceni, Slobozia-Hănești, Corlăteni-„Dl. Cetății", Cotârgaci; în movila de la Galați - un străpungător din silex: *Brudiu 1985a,* fig. 6/5), însă nu există certitudinea că ele au fost depuse intenționat de constructorii tumulilor. Mai probabil este că aceste piese au fost aduse odată cu pământul necesar ridicării movilelor, luat de multe ori de pe locul unor foste așezări eneolitice sau, eventual, mai vechi.

Lipsesc până acum aparițiile de toporașe/tesle din silex și vârfurile de săgeată cu baza concavă în mormintele Jamnaja din Moldova. La est de Prut, primele sunt semnalate în complexele funerare atribuite perioadei târzii Jamnaja (Roșcani, Semenovka, Purcari, Cholmskoe, Tatarbunar, Alkalija, Majaki, Grigor'evka), conferindu-i acesteia, alături de alte elemente, un specific aparte în zonă prin comparație cu alte teritorii CI (v. *Ivanova 2001,* 81). Prezența topoarelor din silex în mormintele Jamnaja a fost explicată prin contactul comunităților de păstori nord-pontici cu fenomenele șnurate din nord (*Dergacev 1986,* 86–87; *Ivanova 2001,* 81 – ca importuri). Este totuși interesant de observat că toporașele

din silex descoperite în mormintele Jamnaja au anumite caracteristici tipologice, ceea ce permite integrarea lor într-un ansamblu aparte, specific, nefiind exclusă fabricarea lor de către meșteri Jamnaja. Faptul că, în majoritate, piesele din mormintele Jamnaja de la est de Prut nu se înscriu perfect, prin particularitățile lor, în variantele de topoare stabilite de noi pentru Moldova, pe baza descoperirilor în cea mai mare parte întâmplătoare (v. anexa 1), ne conduce și la ipoteza că ele au fost special confecționate pentru a fi depuse în morminte.

Vârfuri de săgeți cu baza scobită din silex sau din alt material, de un tip și tehnică de realizare proprii, s-a spus, ariei culturale a catacombelor (*Jarovoj 1985a,* 80; *Alekseeva 1992,* 63; *Agulnikov 1999,* 122) au apărut în nord-vestul Mării Negre într-o serie de morminte Jamnaja datate spre sfârșitul perioadei clasice și, în cele mai multe cazuri, în perioada Jamnaja târzie (M 1/T.13 Nikol'skoe; M 27/T.3 Beloles'e, M 3 Kaplany, M 11/T. 3 Sărăteni, M 24/T. 14 Semenovka, M 16/T. 4 Roșcani, M 18/T. 6 Ocnița)[56]. Astfel de piese au fost semnalate în contexte similare și mai spre vest (M 1/T. IV și M 2/T. IX Goran Slatina, în Bulgaria central-nordică: *Kitov/Panajotov/Pavlov 1991,* fig. 50/3; 72/7).

Piatra șlefuită. În mormintele Jamnaja din Moldova, prezența obiectele de piatră a fost rareori semnalată.

Într-unul din mormintele de la Liești, a fost găsit un obiect din gresie (pl. XXXVI/4) cu lungimea de 17 cm, lățimea maximă de 6 cm și grosimea de 2,7 cm, care, spre unul din capete se îngustează, căpătând forma unui mâner, în timp ce capătul opus este tăiat oblic în maniera întâlnită la piesa din roca cristalină descoperită în M 3/T. 2 de la Ocnița (*Manzura/Kločko/Sava 1992,* fig. 6/2). Aceasta din urmă a fost interpretată ca frecător (*Ibid.*, 15). Prin îngustarea căpătului superior, piesa aici în discuție se aseamănă cu cea publicată de la Primorskoe (T. 1, din manta: *Čebotarenko/Černjakov/Toščev 1993,* fig. 6/3) și în mai mică măsură cu acea din M 1/T. 4 Fricăței (*Toščev/Sapožnikov 1990,* 19, fig. 3/6), în zona Bugeacului, ambele interpretate ca produse semifinite (materie primă) pentru confecționarea de topoare. Având în vedere prezența în același mormânt de la Liești și a unui vârf de os (inf. M. Brudiu), nu poate fi exclus ca piesa din gresie discutată aici să fi fost folosită la confecționarea acestuia. În sprijinul acestei interpretări vine recenta descoperire în zona Zaporož'e (pe Nipru) a unui mormânt Jamnaja, aparținând probabil unui meșteșugar specializat în prelucrarea osului (M 19/T. 7 Malokaterinovka II), din inventarul căruia făcea parte, pe lângă un obiect din piatră similar celui de la Liești, câteva gratoare și așchii din silex, precum și piese din os în stare finită sau semifinită (un străpungător, 5 dinți de animale, un vârf de os cu un capăt ascuțit) (*Plešivenko 1996,* 93, pl. L/4–8).

De discutat rămâne și utilitatea obiectului de formă paralelipipedică, confecționat dintr-o specie de rocă argiloasă, descoperit în M 4/T. II de la Slobozia-Hănești (pl. XXXVI/2). Una din fețele late ale acestuia este netedă, ușor

lustruită, în timp ce cealaltă prezintă asperități și slabe urme de culoare roșie. Urme de vopsea neagră, uneori în dungi, sunt vizibile pe toate laturile obiectului. Prin formă și dimensiuni piesa de la Hănești se apropie de cea de la Ocnița amintită mai sus, de o alta de la Ševčenkovo (Ivanova 2001, fig. 18/10) și de râșnița de mână din gresie de la Olănești, pe Nistrul inferior (M 3/T. 5: Jarovoj 1990a, 168, 170, 219–220, fig. 74/6). Roca moale din care a fost realizată unealta de la Hănești exclude, credem, folosirea ei la sfărâmarea boabelor, fiind mai probabile alte întrebuințări (de pildă, ca lustruitor, unealtă pentru prelucrarea pieilor, a țesăturilor vegetale sau pentru măcinarea ocrului).

Contextele în care astfel de obiecte au apărut atât la est cât și la vest de Prut, le leagă cu precădere de perioada Jamnaja târzie.

Alte două descoperiri făcute în răsăritul Moldovei ar putea sta în relație cu prezența comunităților Jamnaja, și anume: toporul din marnă aflat în mantaua T. 8 de la Cotârgaci (*Moscalu 1989b,* fig. 8/4; la noi, pl. XXXIX/1) și râșnița din calcar, de formă oval-neregulată, de grosime relativ mare, ușor albiată în centru (dimensiuni: 0,35 x 0,27 x 0,11 m), găsită pe nivelul antic de sub movila 315 de la Grivița-Galați (cu mormânt principal Jamnaja de grupa I-Jarovoj) (*Brudiu 1987,* 12). Ca și în cazul piesei de la Grivița, râșnițele descoperite la est de Prut s-au aflat în majoritatea cazurilor sub sau în tumulii Jamnaja (*Ivanova 2001,* 43). Alături de alte dovezi, râșnițele din piatră descoperite în tumulii Jamnaja s-au constituit în argumente pentru susținerea existenței la triburile de stepă din BT a preocupării pentru cultivarea cerealelor de cultură (*Jarovoj 1990a,* 172, 220; *Kuz'minova 1990,* 263).

Oricum, indiferent de utilizarea acestor unelte/arme în viața cotidiană a comunităților Jamnaja, prezența lor în circumstanțe funerare nu poate avea decât un caracter ritual (v. și *Ivanova 2001,* 71–75, 80–85).

Dintre numeroasele topoarele de piatră găsite accidental în răsăritul Moldovei, unele au putut aparține de asemenea comunităților Jamnaja.

Industria osului. Din mormintele Jamnaja de la vest de Prut, ca obiecte confecționate din os se cunosc podoabe de tipul mărgelelor tubulare strânse în coliere (M 13/Valea Lupului-„Fabrica Chimică": *Dinu 1959a,* fig. 8), pandantivilor din colți de animal (în același mormânt; în M 17/T.I-1949 Glăvănești Vechi: *E. Comșa 1987,* fig. 11/4)[57], unii din ei prinși în brățări de mână metalice (M 2/Vlădești - dinte de urs: *Brudiu 1991a,* 19). Singura unealtă/armă cunoscută până acum este un vârf-străpungător (lungime 13,5 cm), descoperită într-un mormânt din movila de la Lieși (inf. M. Brudiu; inedit, în expoziția Muzeului de Istorie Galați).

Din mormântul distrus de la Șendreni s-au recuperat, pe lângă alte obiecte și 4 mărgele din cochilii de scoici Dentalium (*Dragomir 1976,* 55, fig. 3/6–9), care este posibil să fi făcut parte dintr-o brățară metalică, dacă e să judecăm după prezența acolo a patru mărgele tubulare din cupru[58].

Având în vedere că în mormintele din celelalte zone ale arealului vestic al fenomenului Jamnaja, numărul și varietatea, cel puțin a uneltelor și armelor din os și corn este mai mare (lustruitoare din omoplați de animal, ace, săpăligi și pluguri primitive, arșice - prezente până în Ungaria de est: *Ecsedy 1979,* fig. 16/5a–b -, vârfuri de săgeată conusoidale, specifice perioadei Jamnaja târzii: *Dergacev 1986,* 55, 83, fig. 13/16–17; *Ivanova 2001,* 43)[59] ne putem aștepta ca și în Moldova, să apară, prin săpături noi, un sortiment mai bogat de astfel de obiecte din os. În aria variantei Bugului sudic a CI, obiectele din os și corn (specifice fiind acele cu capul în formă de ciocănel) reprezintă a doua categorie de inventar, ca răspândire, după ceramică (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 21; *Id. 1986b,* 47).

Obiecte din metal. În înmormântările Jamnaja din Moldova, piesele confecționate din metal se atribuie aproape exclusiv categoriei podoabelor. Acest fapt este în deplină concordanță cu situația din partea de vest a arealului Jamnaja, unde se constată o clară predominare a podoabelor din metal asupra uneltelor și armelor confecționate din același material, care apar în număr mai mic.

Dintre toate celelalte obiecte de inventar, podoabele metalice se asociază cel mai ades în morminte cu vase. În cazurile în care în morminte se observă asocierea vase-podoabe metalice, cel mai frecvent acestea din urmă sunt realizate din cupru/bronz, iar brățările din cupru/bronz au fost întotdeauna însoțite de recipiente ceramice. Această repartizare a ceramicii pe categorii de podoabe metalice în mormintele Jamnaja din Moldova (după materialul din care sunt confecționate și după tipul piesei) este similară cu cea constatată pentru arealul Jamnaja din partea de nord-vest a Mării Negre (*Ivanova 2001,* 97). În ceea ce privește explicația unei asemenea distribuții, s-a recunoscut că este dificil de găsit (*Ibid.*).

Dintre podoabele de metal, cel mai frecvent întâlnite în mormintele Jamnaja din Moldova sunt pandantivele rotunde de tâmplă spiralate, de obicei răsucite de 1,5 ori, din sârmă de argint, mai rar din cupru[60], rotundă sau rectangulară în secțiune, cu capetele ascuțite sau lățite (Broșteni: tabelul VI/12; M 3/T.II-1949 Glăvănești Vechi: tabelul XII/24; M 13/Vânători: tabelul XII/10; probabil Ivănești). Ele au apărut singulare sau în perechi în zona oaselor temporale, fiind prezente atât în mormintele perioadei Jamnaja clasice (cu deosebire în cele din partea a doua a evoluției sale), cât și în înmormântările perioadei Jamnaja târzii.

Acest tip de podoabă (inele de buclă de tip A, varianta 2-Zaharia: *E. Zaharia 1959,* 107; în tipologia realizată de O. G. Vangorods'ka ele au fost atribuite categoriei pandantive, tipul I. 1.: Vangorods'ka 1987, 8, iar în cea mai recentă a L. Nikolova, tipului 4: *L. Nikolova 1999,* 306–307) apare pentru prima dată în răsăritul Europei, confecționat din argint, în mormintele grupei Usatovo (*Patokova 1979,* 109, fig. 24/2, 30/10–11)[61]. Dintre culturile epocii bronzului prezente în această zonă, cea mai mare răspândire a pandantivelor spiralate este semnalată în cadrul CI (*Vangorods'ka 1987,* 3, 8–9, tabel). Ținând cont de faptul că în zona

balcanică și carpatică obiectele preistorice din argint sunt foarte rare și, până în epoca fierului, doar importate sau apărute în complexe alohtone, deși în zonă există depozite argentifere variate (*Jovanovič 1995,* 37), posibilitatea ca argintul, ca materie primă să fi provenit la triburile Jamnaja din estul Mediteranei (*Id. 1993,* 212) poate fi reținută[62]. În această ultimă regiune, așa cum este deja cunoscut (v. mai recent, *Primas 1995,* 78, fig. 1; *Maran 2000*), argintul era utilizat înainte de mileniul III B.C..

În partea de vest a arealului Jamnaja se cunosc și alte tipuri de pandantivi de tâmplă/cercei ca: foițe tubulare din cupru îndoite (Trapovka, Nerušaj), inele simple (Primorskoe, Mihai Bravu, Gurbănești, Kalugerica, Goran Slatina, Verbița, Kétegyháza), cercei/pandantivi simpli cu mijlocul îngroșat și capete subțiate, neunite sau petrecute (Corpaci, Orhei, Goran Slatina, Goljama Detelina)[63], inele de tip Leukas (T"rnava – din aur, Kétegyháza – din argint), ultimele două fiind de origine probabil balcanică[64].

Unei brățări de mână îi pot fi atribuite mărgelele tubulare din metal provenite din mormântul distrus de la Șendreni (*Dragomir 1976,* fig. 3/2–5). O brățară din cupru, de același tip (?), s-a aflat probabil și la mâna stângă a defunctului din M 2/Vlădești (*Brudiu 1991a,* 19) și la încheietura mâinii drepte a scheletului de femeie din M 1 de la Târpești (*Marinescu-Bîlcu 1981,* 89). Astfel de podoabe realizate din foițe de metal răsucite apar relativ frecvent în mormintele Jamnaja din zona Bugeac, cu precădere în cele cu schelete așezate în pozițiile grupelor II și III-Jarovoj, unde sunt de regulă găsite la încheietura mâinilor (Cholmskoe, Semenovka, Roșcani, Borisovka, Plavni), lipsind în schimb în zona de silvostepă din nord sau în regiunile balcanice. Ele nu apar nici în complexele Jamnaja din regiunea Bugului sudic și Ingulului. În partea de sud a interfluviului Prut-Nistru este atestat și tipul de brățară din sârmă metalică, cu capetele neunite (4 exemplare: cf. *Ivanova 2001,* 96; piesa din M 11/T.1 Răscăeți Noi a fost confecționată din bronz As-Pb: *Jarovoj 1990a,* 19, fig. 6/3; *Orlovskaja 1990,* 244), prezentă mai ales în morminte Jamnaja târzii sau finale.

Nu este exclus ca obiectul din cupru (?) sub formă de "nit" conic fațetat descoperit în M 15/T.I-1949 Glăvăneștii Vechi să aparțină de asemenea categoriei podoabelor.

Din partea de vest a arealului Jamnaja ca podoabe din metal se mai cunosc inele (M 7/T.1 Ščerbanka), mărgele tubulare utilizate pentru împodobirea veșmintelor sau ca brățări de picior (?) (M 11/T.5-I Gradeška), pandantive rotunde din argint (M 6/T.8 Kislica, M 16/T.1 Cholmskoe - ?), mărgele în formă de butoiaș din aur și argint (M 1/T.III Goran Slatina, M 1/T.IV Mednikarovo-Iskrica – în colier).

Dălțițele-împungătoare din cupru sau bronz de secțiune pătrată sau romboidală se cunosc din M 4/Larga Jijiei (cu schelet chircit și orientat spre nord-

est) (*Zirra 1960,* fig. IV/7) și din mantaua tumulului de la Galați-„Dunărea" (*Brudiu 1985a,* fig. 6/6), însă nu avem certitudinea că au aparținut perioadei Jamnaja. La est de Prut, astfel de piese sunt documentate într-adevăr în morminte Jamnaja (Olănești, Bogatoe, Jasski, Taraklija, Grădești, Kongaz), însă forma aceasta de unealtă este destul de comună și proprie și altor arii culturale.

Deocamdată, între Siret și Prut nu există descoperiri de cuțite/pumnale și nici de topoare plate din metal în morminte Jamnaja. Astfel de prezențe se cunosc totuși din regiunile învecinate (cuțite: Taraclia, Cazaclia, Glinoe, Olănești, Gradište, Jasski – artefacte pentru care s-a presupus și o producție proprie la triburile Jamnaja: *Korenevskij 1978; Kamenskij 1990,* 250–251; topoare plate: Byčok, Koržovo și Alkalija, la est de Prut, Ploiești-Triaj în Muntenia).

Legăturilor de natură complexă existente între triburile Jamnaja și populația locală, carpatică, li se datorează probabil apariția și circulația în ambele medii culturale a unei variante de topor plat cu marginile ridicate, exemplificată prin descoperirile de la Târpești (*Dumitroaia 1985,* 469–470, fig. 3/4) (pl. XLI/1), Hlăpești (*Monah 1986,* 34–35, fig. 3/2=4/2) - ambele în partea de nord a zonei subcarpatice, circumscrisă ariei fenomenului Târpești -, Ploiești-Triaj, într-un mormânt "cu ocru" (M 4a/T. I: *Al. Vulpe 1975,* 66, pl. 37/342)[65] și Grădina, în Dobrogea (*Irimia 1977,* fig. 1), într-o regiune stăpânită/controlată în BT de triburile nord-pontice. Această variantă, ce poate fi denumită *Târpești-Grădina* (în care ar mai putea fi inclusă și piesa de la Tilișca: *Al. Vulpe 1975,* pl. 37/341), face parte din categoria topoarelor plate cu marginile ridicate, de aspect zvelt și formă trapezoidală, cf. tipologiei lui *Al. Vulpe* (*Ibid.*, 66–67), fiind înrudită cu variantele Ațel și Șincai din aceeași clasificare. Această variantă Târpești-Grădina include topoare de profil lenticular, înguste, de lungimi medii (L. 11–14 cm, cu excepția piesei de la Ploiești care este mai scundă) și grosimi mici (1–2 cm), cu tăișul ușor lățit și capăt de prindere drept, cu știrbituri.

Contactele cu comunitățile locale explică probabil și prezența unui topor plat de tip îngust, cu ceafa încovoiată - de atribuit variantei Sălacea, cf. clasificării lui Al. Vulpe -, într-un mormânt cu caracteristici Jamnaja târzii, la Koržovo, pe malul drept al Nistrului Inferior (M 4/T.4: *Borzijak/Manzura/Levițki 1983,* 18, 20, fig. III/8). Toporul similar de la Brânzeni III (*Markevič 1981,* fig. 54/2), precum și piesa de la Koržovo, pe de o parte extind aria variantei Sălacea și în jumătatea nordică a Basarabiei, iar pe de alta, confirmă ipoteza formulată de Al. Vulpe (*Al. Vulpe 1975,* 58–59), privind posibilitatea unei durate mai îndelungi de utilizare a topoarelor variantei Sălacea în comparație cu cele atribuite variantei Cucuteni, cu care se aseamănă, existând temeiuri pentru prelungirea datării primelor până în prima parte a BT inclusiv. Mai mult, pe baza contextelor cultural-cronologice în care apar și a caracteristicilor tipologice ale piesei de la Sorok I (*Markevič 1981,* fig. 54/2), credem că în această zonă, topoarele cu ceafă încovoiată, tăiș lățit și

secțiune îngustă, de tip Sălacea, derivă din cele ale variantei Cucuteni. În aria variantei Bugului sudic a CI, topoarele plate din metal lipsesc deocamdată din complexele funerare Jamnaja.

Cum pentru arealul vestic al CI nu există dovezi directe ale producerii sau utilizării de către triburile Jamnaja a topoarelor de metal cu tub de înmănușare transversal, nu putem în mod cert lega nici unul dintre piesele vechi de tip *Schaftlochäxte* din Moldova de prezența acestor comunități. Având în vedere localizarea descoperirii, ca excepție poate figura doar toporul de la Osoi-Comarna, în partea de sud-est a județului Iași (*Chirica/Tănăsachi 1985,* fig. 9/5; la noi, tabelul XVII/11), care, judecând după secțiunea hexagonală a piesei, reprezintă probabil o variantă mai nouă a tipului Corbasca. În această zonă de pe malul drept al Prutului și în perioada BT și/sau Bronzului mijlociu, vehicularea acestui topor s-a putut face de către triburile Jamnaja târzii, catacombe sau, eventual, CCMB.

Prelucrarea lemnului de către triburile Jamnaja din Moldova este demonstrată de acoperișurile din bârne sau prăjini așezate deasupra gropilor funerare, unele sprijinite pe pari, și de cea a unui posibil obiect din lemn în M 15/T.I-1949 Glăvănești Vechi (*E. Comșa* 1987, 376). O parte a pieselor din silex descoperite în complexele Jamnaja ar fi putut servi de asemenea în activități de tâmplărie.

La est de Prut, dovezile despre cunoștințele din domeniul prelucrării lemnului la comunitățile Jamnaja sunt mai numeroase și mai variate. Ele se referă la:

1) construcții funerare din lemn, ce reflectă reprezentarea la aceste populații a mormântului ca o "casă a morților" (acoperișuri din bârne, placare/căptușire a pereților și fundului gropii cu scânduri din lemn, construcții mai complexe tip cutie din lemn – M 6/T. 3 Ocnița: *Manzura/Kločko/Sava 1992,* 89, fig. 10/1), târgi și paturi din lemn (catafalcuri) (M 6, 7, 15 Byčok: *Jarovoj 1985b*) -, din care unele interpretate ca bărci (M 8/T. 8 Semenovka: *Subbotin 1980,* 55–56, fig. 3; *Id. 1985,* 65) sau sănii simbolice (M 7/T.1 Cholmskoe: *Id. 1994b,* 72)[66], căruțe (bine documentate, atât prin căruțe întregi, cât și, pars pro toto, prin roți de lemn: v. mai jos, nota 67);

2) obiecte gospodărești sau de caracter ritual (vase din lemn de tipul tăvilor, strachinilor sau cupelor semisferice: Alkalija, Divizija II, Gradeška II: *Subbotin 1994b,* 71, fig. 1/3; un săpător: M 18/T. 1 Cholmskoe: *Černjakov/Stanko/Gudkova 1986,* 61; psalii: M 4/T. 6 Vinogradovka: *Černjakov/Šmaglij 1983,* 11, fig. 1/1–2);

3) arme (un arc și o tolbă în M 33/T. 3 Alkalija: *Subbotin 1994b,* 68, 70, fig. 1/1–2);

4) unelte specializate în prelucrarea lemnului (topoare și dălți din silex sau metal, cuțite-răzuitoare din silex, topoare și abrazive din piatră).

Stele din piatră. Deocamdată, în Moldova, singura piesă ce ar putea aparține categoriei stelelor a fost descoperită într-un tumul de la Chersăcosu (jud. Vaslui), servind drept acoperiș unui mormânt Jamnaja (M 2) *(Merlan/Burtănescu/*

Al. Comșa 2001). Acesta conținea un schelet de copil în poziție chircită pe spate (varianta 11/grupa I-Jarovoj), orientat VNV (tabelul XII/3). Deasupra camerei funerare, corespunzător axului lung al gropii, a fost așezată o lespede de calcar, parțial distrusă, cu urme vizibile de prelucrare (tabelul XII/4). Lespedea, care a avut inițial probabil o formă dreptunghiulară, are suprafețele netezite, iar colțurile părții superioare rotunjite (dimensiunile păstrate: lungime 0,48–0,84 m; lățime 0,86 m; grosime 0,16–0,20 m).

Judecând după forma sa, lespedea de la Chersăcosu poate fi atribuită unui tip arhaic de stele (stele neantropomorfe). Importanța ei stă în faptul că este prima descoperire de acest tip din Moldova și prima găsită la vest de Bugeac într-un context arheologic clar. Totodată, dacă încadrarea tipologică propusă pentru această piesă este corectă, atunci înseamnă că ea este mai veche decât celelalte stele descoperite în România și Bulgaria, care aparțin unor tipuri noi.

Din Moldova nu se cunoaște nici un mormânt Jamnaja cu resturi de căruțe din lemn, însă având în vedere prezența unor asemenea complexe în zonele învecinate[67], descoperirea pe viitor, cel puțin în partea de sud-est a Moldovei, a înmormântărilor Jamnaja înzestrate cu căruțe/roți de lemn nu este exclusă (*Burtănescu 1998a,* 45).

Interpretare. *Origine.* În întreg spațiul nord-vest pontic, deci și la vest de Prut, apariția fenomenului Jamnaja se face dinspre răsărit, el neavând în zonă antecedente genetice. Contactele și influențele cu și dinspre ariile culturale carpato-balcanice, precum și evoluția relativ îndelungată în regiune au imprimat însă manifestărilor Jamnaja de aici o coloratură aparte, originală, îndeosebi în perioada sa târzie.

Statut cultural. Extremitatea vestică a arealului Jamnaja, așa cum ne apare astăzi, o vedem a fi împărțită teritorial și cultural, în trei zone: una de *populare compactă primară,* circumscrisă stepei nord-vest și vest pontice (Bugeacul și Nistrul Inferior, sud-estul Moldovei, Bărăganul, Dobrogea și nord-estul Bulgariei), la care se poate adăuga și silvostepa dintre Prut (inclusiv afluenții de pe dreapta) și Nistru, o alta *de pendulare și/sau de migrare,* aflată în principal de-a lungul Dunării și afluenților ei, o altă rută alegând estul Traciei Superioare, alimentată din regiunea primară, unde găsim grupuri Jamnaja, mai mult sau mai puțin compacte, intercalate sau infiltrate în/sau printre alte arii culturale (Coțofeni, Glina, Ezero, Zimnicea) și, în sfârșit, o zonă de *populare compactă secundară,* cum pare a fi fost estul Ungariei ("enclava de locuire Jamnaja": *Kośko 1991a,* 242). Datele existente indică faptul că stepa nord-vest pontică s-a constituit într-un fel de "oecumene centrală" pentru arealul extrem vestic al CI, care a funcționat probabil și ca un centru social și religios. Ea a fost posibil secondată de zona din nord-estul Bulgariei, unde apar și o serie de nuanțe în ritual (v. *L. Nikolova 1999,* 378–379). De altfel, fiecare dintre aceste regiuni se pot diviza în grupe teritoriale și culturale,

pentru zona Prut-Nistru fiind deja propuse două astfel de entități (Bălți și Bugeac: *Jarovoj 1985a,* 114). Încercări în acest sens există și pentru spațiul sud-dunărean (*L. Nikolova 1999,* 372–384).

Deși analiza principalelor elemente de ritual și arhitectură funerară ce caracterizează mormintele Jamnaja din Moldova răsăriteană s-a bazat pe un număr relativ mic de complexe, există suficiente argumente pentru a susține apartenența malului drept al Prutului la spațiul cultural Jamnaja nord-vest și vest pontic. Mergând și mai departe, credem că estul Moldovei trebuie atașat regiunii Prut-Dunăre-Nistru, cu care alcătuiește o unitate teritorială și culturală aparte, ce ne pare ușor individualizată în raport cu zona vest-pontică (nord-estul Bulgariei, poate și centrul și sudul Dobrogei).

Mai mult decât în alte zone de răspândire a fenomenului Jamnaja[68], pentru spațiul nord-vest pontic s-au căutat cu mai multă insistență argumente pentru a justifica o delimitare culturală mai categorică a complexelor Jamnaja de aici în cadrul "comunității cultural-istorice CI". Primul care a făcut-o a fost L.S. Klejn care, pentru a caracteriza perioada Jamnaja târzie din zona aici în discuție, a folosit termenul de "cultură Nerušaj", precedată de o posibilă grupă de morminte mai vechi, denumită "Baštanovka", în care vedea un fenomen cultural diferit de "cultura Jamnaja" în sensul său clasic (*Klejn 1975,* 301–302). Acestei "culturi Nerušaj", L.S. Klejn îi atribuia și cele mai multe, "dacă nu toate", "mormintele cu ocru" din Bulgaria, România și Ungaria (*Ibid.*, 302). Ulterior s-a vorbit de o "cultură Bugeac" (*Černjakov 1978a; Id. 1979a,* 9; *Černjakov/Toščev 1985,* 20), specifică nord-vestului Mării Negre și văzută ca o cultură aparte în sfera CI târzie, de caracter mixt, sincretic. În aproximativ același sens, noțiunile de "variante/ grupe nistreană și Bugeac" au la V.A. Dergacev semnificația de fenomene culturale relativ independente și distincte în cadrul "comunității cultural-istorice Jamnaja" (*Dergacev 1986,* 74–87; *Id. 1994,* 125–127). I.L. Alekseeva distinge în nord-vestul Mării Negre "o manifestare culturală de sine-stătătoare cu un ansamblu original al culturii materiale", "asemănătoare cu complexul drevnejamnaja în principalele caracteristici ale ritualului funerar", pe care o denumește "cultura Nistru-Dunăre" (*Alekseeva 1992,* 58). Pentru E.V. Jarovoj, însă, este mai logic să se vorbească în zonă de o "grupă unitară de populație Jamnaja crescătoare de vite", în cadrul căreia se pot distinge două etape cronologice: 1) Jamnaja propriu-zisă sau clasică în sensul dat de V.A. Gorodcov, și 2) Jamnaja târzie, care prezintă anumite particularități de ritual și inventar. În opinia sa, cum între aceste etape există mai multe elemente comune decât diferențe, folosirea noțiunilor de "culturi" sau "variante" pentru a caracteriza mai ales etapa târzie a CI din zona Bugeacului nu se justfică. Prin urmare, termenul de "variantă sud-vestică a comunității cultural-istorice Jamnaja", introdus de N.Ja. Merpert pentru a defini specificul fenomenului

Jamnaja în nord-vestul Mării Negre, este considerat cel mai potrivit (*Jarovoj 1985a,* 114–115; *Id. 1990a,* 220; *Id. 1991b*). În legătură cu mormintele tumulare ce prezentau trăsături Jamnaja descoperite mai spre vest, în România, Bulgaria, Iugoslavia sau Ungaria, ele fie au fost atribuite în mod generic "culturii Jamnaja", fie au fost incluse în noțiuni precum "complexul înmormântărilor cu ocru", "cultura Kurgan" sau "cultura de stepă nord-vest pontică", fie, în sfârșit, mai recent, au fost atribuite unei "variante dunărene " a CI (*Panajotov 1990,* 99) sau chiar unei culturi aparte formată sub influența Jamnaja (*Šapošnikova 1985,* 337–338).

Fără a intra în polemică pe tema utilizării unuia sau altuia dintre termeni, putem doar observa că, din punct de vedere cultural, fenomenul Jamnaja din spațiul nord-vest pontic se individualizează clar față de zona culturală Jamnaja situată imediat spre răsărit și circumscrisă "variantei Bugului sudic" (pentru aceasta din urmă, *Šapošnikova/Phomenko/Dovženko 1986*). În această privință, diferențele sunt evidente mai ales la nivelul inventarului.

Elemente de cronologie relativă. Corelarea înmormântărilor principale cu cele secundare sau săpate în tumuli pentru toate grupele de poziții, poate oferi repere utile de cronologie relativă și permite totodată compararea cu rezultatele obținute la est de Prut pe baza aceleiași metode (*Jarovoj 1985a,* 100–104).

Ca și în nord-vestul Mării Negre, în Moldova, procentual, cele mai multe morminte principale au avut scheletele în poziții chircite pe spate (grupa I-Jarovoj). În T.I-1950 de la Valea Lupului un mormânt cu schelet de tipul 11/grupa I-Jarovoj era suprapus de un altul în care mortul se afla în poziția tipului 15/grupa I-Jarovoj. Poziția relativ mai târzie în tumuli a scheletelor chircite pe spate cu mâinile depuse pe corp în raport cu cele la care brațele s-au aflat pe sol este documentată și în cazul mormintelor din arealul nord-vest pontic (*Jarovoj 1985a,* 100–102, fig. 28)[69]. În T. 4 Prăjeni și probabil T. I-1949 Glăvănești Vechi, mormintele cu schelete chircite pe spate (grupa I-Jarovoj) sunt stratigrafic mai vechi decât înmormântările de grupa II (tipul 37, pentru Prăjeni), iar la Glăvănești Vechi (T.II-1950, probabil T.I-1949) și Vânători preced și complexe cu schelete chircite pe o parte (grupa III/variante noi, în principal). Morminte primare de grupa II, aparținând tipului 30, au fost descoperite numai la Hănești (T. II) și Prăjeni-"Nelipești", însă lor nu le succedau alte înmormântări. Așa cum au fost prezentate informațiile, în movila de la Galați-"Dunărea", M 2 (grupa III/tipul 45) părea mai vechi decât M 5 (cu schelet în poziția grupelor I sau II). În T.II-1949 și II-1950 Glăvănești Vechi, morminte cu înhumați chirciți pe o parte au fost acoperiți cu mantale proprii depuse peste movile ce conțineau schelete de grupa I sau I/II.

Dacă există suficiente date pentru a afirma o prioritate cronologică a mormintelor cu defuncți depuși chircit pe spate față de cele cu schelete de grupa II sau III, mai puțin clar ne apare deocamdată raportul dintre ultimele două. Prezența mormintelor principale de grupa II și absența lor la grupa III (numai M 1 de la

Broșteni ar putea fi luat eventual în discuție la această ultimă grupă) poate fi un argument al unei vechimi relativ mai mari a înmormântărilor în care morții au fost așezați chirciți cu înclinare. În același sens vorbesc și informațiile mai numeroase din Basarabia (*Jarovoj 1985a,* 104).

Care sunt raporturile stratigrafice cu alte fenomene culturale? La Glăvănești Vechi, Valea Lupului și Hănești, movile cu înmormântări principale Jamnaja în pozițiile grupelor I (de tipuri 1 și 11) și II (de tip 30) suprapuneau nivele Cucuteni B târzii, iar la Erbiceni-"Dl. Mănăstirea" (mormânt principal -?- de tipul 15/grupa I) o locuință cu materiale Erbiceni. Tumulul de la Stoicani ce conținea și morminte Jamnaja (nici unul însă de grupa I, tipurile 1 și 11) a fost ridicat peste resturi de locuire Folteşti. Înmormântări plane cu schelete în poziții Jamnaja (de tipul 15/grupa I), aparținând unor indivizi cu caractere antropologice protoeuropoide au fost descoperite la Târpești, însoțite de inventar ceramic caracteristic așezării din BT. În sud, în movila de la Vânători, M 13 (cu schelet de tipul 11/grupa I) era mai nou decât un mormânt (M 11) atribuit orizontului clasic al grupei Vânători-Boloteşti, în timp ce la Liești, mormintele Jamnaja urmau stratigrafic nivelului cultural-cronologic Životilovka-Volčansk-Bursuceni, reprezentat aici de M 22. În nord, la Hănești și Corlăteni-„Dl. Stadole", înmormântări Jamnaja cu înhumați în pozițiile grupelor I/II sau III (tipul 45) au succedat unor complexe cu schelete întinse, care în ultima stațiune aminită se dovedesc mai noi decât mormintele de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni. În T.I de la Hănești, M 4 (tumular secundar -?- de grupa III) era stratigrafic anterior unui mormânt aparținând fenomenului catacombă (M 3). Există, de altfel, câțiva tumuli cu morminte Jamnaja principale ce au conținut înmormântări catacombă (Valea Lupului) sau CCMB (Valea Lupului, Glăvănești Vechi, Vânători), aflate în poziții secundare.

Periodizare. Schiță de evoluție cultural-cronologică. Pentru periodizarea complexelor Jamnaja din răsăritul Moldovei au fost utilizate datele de cronologie relativă, raportate, pentru o mai bună "calibrare", la spațiul pruto-nistrean, unde evoluția culturii Jamnaja este mai bine cunoscută. În acest demers am pornit de la premiza, desprinsă din stadiul actual al cercetării, că la vest de Prut nu există vreun temei care să permită evidențierea aici a unei variante aparte a fenomenului Jamnaja. Schița de periodizare a descoperirilor de tip Jamnaja propusă pentru Moldova are însă un caracter preliminar, determinat de stadiul cercetărilor din această regiune, încă incipient în legătură cu acest fenomen cultural (v. și tabelul XII).

I. Unei prime grupe cultural-cronologice și rituale îi pot fi atribuite majoritatea mormintelor principale cu schelete în pozițiile grupei I-Jarovoj (mai ales în cele ale tipurilor 1 și 11), orientate predominant pe direcție vestică, sud-vestică, mai rar spre est sau nord, în gropi dreptunghiulare cu colțurile rotunjite, arareori trapezoidale (în nord-estul Moldovei), acoperite cu lemn sau, ca la

Chersăcosu, cu o lespede-stelă din piatră. Destul de frecvent, în legătură cu aceste morminte au apărut vetre sau ruguri. Ocrul este un element de ritual aproape nelipsit, fiind întâlnit atât presărat pe fundul gropii sau pe anumite părți ale corpului (îndeosebi pe craniu), cât și sub formă de bulgări amplasați de obicei în preajma membrelor superioare. Este caracteristică lipsa inventarului, iar în rarele cazuri când apare, el constă în principal din ceramică (cupe șnurate cu picior). Această grupă corespunde în nord-vestul Mării Negre celei de-a doua grupe cultural-cronologice evidențiate de E.V. Jarovoj (*Jarovoj 1985a,* 107–108) și ea se poate constitui într-o primă secvență a orizontului clasic Jamnaja din zonă. Atribuim acestei grupe: M 1/Corlăteni-"Dl.Cetății", M 1/T.1, M 1/T.4, M 1/T.5, M 1–3/T.6, M 1/T.6 și M 1/T.8 de la Cotârgaci, M 7/T.3 și M 6/T.4 Prăjeni-"Alimândra", M 5/T.I-1949, M 8/T.II-1950 și probabil M 1/T.II-1949 de la Glăvănești Vechi, M 4 /Valea Lupului-"La Căpriță", M 5, 10, eventual și M 24 de la Valea Lupului-Fabrica Chimică, M 2/Chersăcosu, M 2/T. 315 Grivița-Galați.

II. Unui moment ulterior, care se poate data spre a doua parte a orizontului clasic și începutul perioadei Jamnaja târzii, se atribuie înmormântările tumulare principale în groapă cu "treaptă", cele tumular-secundare, precum și unele săpate în manta, cu schelete chircite pe spate (inclusiv în pozițiile tipului 15), înmormântările primare cu morții depuși pe spate cu înclinare (grupa II-Jarovoj, tipul 30) sau pe o parte (grupa III) (Broșteni). Orientarea rămâne predominant pe direcție vestică, dar sunt numeroase și înmormântările orientate spre est, nord-est. Mormintele primare de grupa I incluse aici au fost efectuate în gropi rectangulare cu "treaptă" de același contur sau, ca la Grivița-Galați, de formă rotundă. Încep să apară gropile de formă apropiată de cea ovală, iar fundul camerelor funerare a fost pavat uneori cu piatră. Scade intensitatea și varietatea uitilizării ocrului în ritual. Inventarul, acolo unde este prezent, constă din amforete, oale, pahare, piese din os și piatră, podoabe metalice de tipul inelelor de tâmplă spiralice. Spre această secvență din evoluția fenomenului Jamnaja la vest de Prut se datează M 14 Vânători, M 3/T. 314 Grivița-Galați, M 2/Ripiceni, M 6, 9 și 15/T.I-1949, probabil și M 7/T.II-1950 de la Glăvănești Vechi, M 3/T.I Corlăteni-"Dl. Stadole", M 3/Valea Lupului-"La Căpriță", M1/Erbiceni-"Dl. Mănăstirea", M 24 de la Crasnaleuca (cvadruplu), M 4/T. II Slobozia-Hănești, M 3/Prăjeni-"Nelipești", mormântul de la Broșteni, mormintele cu inventar de la Liești. Aici pot fi incluse de asemenea M 1 și 2, de caracter plan, din așezarea de la Târpești. În linii mari, mormintele acestui nivel cultural-cronologic din estul Moldovei corespund grupei cronologice III din schema lui E.V. Jarovoj realizată pentru nord-vestul Mării Negre (*Jarovoj 1985a,* 108). La est de Prut, acest orizont este bine individualizat prin prezența mormintelor cu ceramică amfore sferice (în partea de nord a interfluviului Prut-Nistru) și a celor cu resturi de căruțe din lemn (în stepa Bugeacului).

Fără a se putea asigura o încadrare exactă, în limitele perioadei Jamnaja clasice se înscriu probabil și M 3/T.315 Grivița-Galați (cenotaf ?), M 1/Grivița-Vaslui, eventual cele două înmormântări din tumulul de la 30 Decembrie.

Orizontul clasic Jamnaja din Moldova corespunde în general variantei nistrene propriu-zise din periodizarea lui V.A. Dergacev (*Dergacev 1986,* 74–82).

Când se pot data cele mai vechi prezențe Jamnaja în Moldova estică? În stepa Bugeacului, cele mai timpurii morminte Jamnaja au putut fi parțial contemporane cu finalul grupei Usatovo (v. și *Id. 1994,* 126) și cu cel al orizontului cultural de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni.

Cel puțin din punct de vedere al ritualului, prezențele Jamnaja vechi din stepa Bugeacului ne par eterogene (morminte cu schelete chircite pe spate orientate spre vest dar și spre est – M 2/T. 14 Semenovka, stratigrafic post-Usatovo: *Subbotin 1985,* 48–51 -, complexe cu morți depuși chirciți cu înclinare, orientați spre vest, ce preced sau sunt sincrone înmormântărilor chircite pe spate, orientate vestic - grupul de la Trapovka, pe malul estic al lacului Sasâc: *Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 34–35, 52–53). Ca indicatori culturali legați de orizontul Jamnaja vechi au fost socotite vasele cu fundul rotunjit (*Dergacev 1994,* 126), dintre acestea se pare însă că doar oalele ovoidale pot fi luate în considerare în acest context[70]. În timp, primele comunități Jamnaja din nord-vestul Mării Negre au fost plasate la nivel de Michajlovka II (propunerile înclinând spre o datare la sfârșitul acestui orizont) (*Manzura 1992,* 95; *Subbotin 1994a,* 98).

Un timp, comunitățile Jamnaja s-au învecinat spre vest și sud cu triburile Erbiceni târzii, Folteşti II (cf. periodizării noastre, deci Folteşti II și III-Roman) și Cernavoda II. Acest moment, care corespunde probabil și începutului populării masive a regiunii nord-vest pontice de către comunitățile Jamnaja, trebuie plasat însă după Usatovo - după cum rezultă din situația stratigrafică surprinsă în T. 3 de la Taraclia, unde un mormânt Jamnaja cu schelet chircit pe spate însoțit de o amforă cu pictură degenerată și torți cu brâie, gen Folteşti IIa (cf. periodizării noastre) (M 12) era mai nou decât orizontul Usatovo reprezentat în movilă (*Manzura 1986,* 384–385; inf. de la autorul cercetării; amfora publicată la *Bogataja/Manzura 1994,* fig. 9/24).

În sud-estul Moldovei, grupul Folteşti (faza noastră Folteşti II), care supraviețuiește comunităților usatoviene din stepa Bugeacului și de pe Nistrul Inferior, a putut constitui pentru un timp, scurt de altfel, o barieră în calea expansiunii triburilor Jamnaja. Blocate în sudul Moldovei, comunitățile de păstori răsăriteni vor alege Dobrogea și ruta dunăreană pentru a accede în zona carpato-balcanică. Momentul primelor pătrunderii Jamnaja spre Balcani trebuie plasat la un nivel cronologic timpuriu, sincron poate etapei noastre Folteşti IIa, fapt demonstrat de situația din T.II/Goljama Detelina în care, cel mai vechi mormânt

presupus, M 30, cu elemente de ritual tipice Jamnaja a precedat un grup de morminte cu inventar ceramic specific etapei Ezero A (M 24 datat chiar la nivel de Ezero A1) *(K"nčev 1995,* 37; *Leštakov/Popova 1995,* 68–72), etapă care este mai nouă decât Folteşti II-Roman (IIa, cf. periodizării noastre)-Cernavoda II (*Roman 1982a; Id. 1992a,* tabelele cronologice de la fig. 4 şi 8).

Este totuşi de presupus că încă în timpul perioadei Folteşti târzii (etapa Folteşti IIb), presiunea Jamnaja se intensifică în sud-estul Moldovei, triburile răsăritene pătrunzând din ce în ce mai des în aria folteşteană. M 1/Hamangia, înzestrat cu un vas şi cu un pandantiv dreptunghiular din marmură, cu început de perforare (*Berciu 1965,* 53; *Morintz 1972,* 54–55, fig.1), M 15 Luncavița-"Mocuța", cu o căniță, probabil askoidală (*Vasiliu 1995b,* 92 93, pl. IV/5), ce îşi găsesc analogii perfecte în nivelul XIII de la Ezero (pentru vase, compară cu *Georgiev et al. 1979,* fig. 172/г, e; un pandantiv dreptunghiular din marmură, perforat la unul din capete provine din M 5 - chircit pe spate - atribuit orizontului XIII: *Ibid.*, 493, fig. 212, 213/д) şi M 3 din T I de la T"rnava[71] datează din această vreme. Acest orizont, sincron probabil cu Folteşti IIb (parțial)-Ezero de început şi care se datează înainte de Ezerovo, este de altfel bine documentat în întreaga parte de est a Peninsulei Balcanice printr-o serie de complexe funerare tumulare (unele morminte din T. II Goljama Detelina, M 1/Hamangia, M 15 Luncavița-„Mocuța") şi plane (M I Cernavoda: *Nestor 1937,* 16, fig. 6–7; Oltenița-Calomfirescu: *Berciu/Morintz/Roman 1973,* 396, şi nota 33; Bereket tell: *Kalchev 1996*), cu inventar ceramic similar olăriei din nivelele XIII–XII de la Ezero (pentru arealul bulgăresc al acestui orizont, v. şi *L. Nikolova 1999,* 196, 198). Fără a încerca acum o explicație a cauzelor care au determinat răspândirea pe o zonă extinsă din estul Balcanilor la nivelul fazei Ezero A1 a unor forme ceramice comune[72], ne mărginim numai la a semnala prezența acestui fenomen la acest moment cronologic.

În Câmpia Moldovei, unde comunitățile horodiştene îşi încetaseră existența, triburile Jamnaja vor fi luat mai rapid şi mai uşor în stăpânire noile teritorii, ceea ce şi explică poate numărul mai mare aici al mormintelor atribuite de noi primei grupe cultural-cronologice şi rituale Jamnaja.

Toate aceste evenimente se înscriu în linii mari în cadrul unei prime secvențe a perioadei Jamnaja clasice la vest de Prut. Spre sfârşitul acesteia şi începutul ultimei părți a perioadei Jamnaja clasice, toate fenomenele locale din jumătatea sudică a interfluviului Siret-Prut dispar, siturile lor aici fiind suprapuse de morminte cu caracteristici ale grupei II rituale. Este posibil ca tulburările din acestă zonă să se lege de apariția dinspre est a unor noi "valuri" de populație; momentul pare oricum, unul de cotitură pentru evoluția nord-estului Peninsulei Balcanice.

Prin urmare, în estul Moldovei și zona Dunării de Jos, datele de cronologie relativă ne indică pentru prima parte a perioadei Jamnaja clasice, în care includem și cele mai vechi morminte Jamnaja, un nivel probabil post-Horodiștea, sincron cu Folteşti II (după periodizarea noastră, echivalent cu Folteşti II și III-Roman), Cernavoda II, Orlea-Sadovec-Coțofeni I (parțial?) (pentru un sincronism Orlea-Cernavoda II, v. și argumentele de la *Roman 1976c,* 167). În estul Balcanilor, primele pătrunderi Jamnaja sunt ceva mai vechi decât începutul așezării de la Ezero, dar în linii mari prima parte a perioadei Jamnaja clasice este sincronă cu Ezero A1 (nivelele XIII–XII) și este în totalitate anterioară fenomenului Ezerovo-Sozopol.

Pentru a doua parte a orizontului Jamnaja clasic, există dovezi pentru o contemporaneitate cu faza timpurie a grupului Târpești, și prin aceasta cu așezarea de la Dolhești și cu descoperirile de tip Cățelu Nou - Coșereni (Glina de început) - Zăbala.

Sunt indicii că partea finală a perioadei Jamnaja clasice și începutul perioadei Jamnaja târzii sunt sincrone cu Ezerovo (în morminte tumulare din această perioadă Jamnaja - Smeieni, Glubokoe, Kubej - apar căniță askoidale tip Ezerovo). Aceasta ar însemna un paralelism cronologic al acestui orizont Jamnaja clasic de final-Jamnaja târzie de început, luat în ansamblu, cu descoperirile de tip Mlăjeț-Sânzieni-Turia, cu manifestările de tip Aldești, cu faza Schneckenberg A și deci și cu locuirea veche a BT de la Bogdănești, cu grupul cultural Zimnicea-Batin, Coțofeni III, "grupul Livezile".

Unele argumente susțin un sincronism al grupelor cultural-cronologice I și II din estul Moldovei cu primul și probabil, parțial, al doilea orizont stratigrafic din zona variantei CI a Bugului Sudic (cf. periodizării *Šapošnikova/Phomenko 1986b,* 54–55).

III. În cea de-a treia grupă cultural-cronologică, atașată perioadei Jamnaja târzii, se pot include celelalte morminte cu schelete chircite pe spate cu înclinare pentru care nu există date privind prezența de mantale proprii, posibil și unele morminte tumulare cu schelete chircite pe o parte. Inventarul constă din cupe-borcan, inclusiv de tip Bugeac, pahare, brățări metalice din mărgele tubulare. Acestui moment din evoluția comunităților Jamnaja i se pot atribui în răsăritul Moldovei: M 2/Vlădești, M 4/Șerbeștii Vechi, M 1/Șendreni, M 2 și 3/Șuletea, M 5/T.4 Prăjeni-"Alimândra", M 16/T.I-1949 Glăvăneștii Vechi, probabil M 4/T.I Slobozia-Hănești. M 13 de la Valea Lupului-"Fabrica Chimică" (cu un colier din mărgele de os) poate aparține de asemenea perioadei Jamnaja târzii, fără a exclude posibilitatea datării sale ceva mai devreme. Grupa cultural-cronologică III din Moldova corespunde grupei cronologice IV-Jarovoj (*Jarovoj 1985a,* 108).

IV. Partea finală a perioadei Jamnaja este caracterizată prin prezența complexelor cu schelete chircite pe o parte, în pozițiile tipurilor 45 și 50-Jarovoj.

Unele din acestea, alături de mormintele atribuite de noi variantelor III A–III D pot fi socotite, la rigoare, și de tranziție spre ceea ce E. Sava denumește etapa timpurie a culturii ceramicii cu multe brâie (pentru caracterizarea acesteia, *Sava 1992,* 144–145, fig. 14) sau pot chiar să aparțină direct acestei din urmă culturi. Nu excludem și o datare mai târzie. Deja am subliniat pe parcursul analizei privind elementele de ritual că mormintele cu schelete chircite pe o parte prezintă destul de multe specificități în raport cu ansamblul constituit de complexele cu morții depuși chirciți pe spate, de aceea amplasarea lor la finalul evoluției Jamnaja sau într-o poziție tranzitorie spre un alt fenomen cultural (dacă nu chiar ele însele trebuie judecate ca un astfel de fenomen aparte) ne pare justificată. Înmormântările atribuite acestei grupe se individualizează prin orientarea pe direcție predominant estică, prin prezența gropilor funerare de contur oval, mai rar rectangular, prin destul de slaba utilizare a ocrului. Materialul ceramic ce însoțește aceste morminte este destul de "amorf", fiind reprezentat în principal de cupe-borcan incluse în subvariantele IVb1–IVb3 (M 17/T.I-1949 Glăvănești Vechi, M 2/Galați; M 14/Vânători). În M 3/T. II-1949 Glăvănești Vechi au apărut și doi pandantivi răsuciți din bronz, cu înveliș din electron. Grupa IV din periodizarea noastră își găsește corespondențe perfecte în grupa cronologică V-Jarovoj (*Jarovoj 1985a,* 108).

Perioada Jamnaja târzie este contemporană în linii mari cu secvența mai nouă a grupului Târpești - finalul manifestărilor de tip Aldești și al locuirii vechi a BT de la Bogdănești petrecându-se undeva la începutul epocii Jamnaja târzii -, cu ultimele morminte din T. 2 de la Bolotești, cu prezențele tip Schneckenberg B și/sau Jigodin din Moldova, probabil cu începutul manifestărilor șnurate din Podișul Sucevei și cu M 22 de la Valea Lupului. Perioada Jamnaja târzie/finală, care corespunde în regiunea pruto-nistreană variantei Bugeac, conform împărțirii lui V.A. Dergacev (*Dergacev 1986,* 82–87), poate fi socotită în linii mari contemporană și cu fenomenul catacombelor. În regiunea Prutului Mijlociu, încetarea evoluției fenomenului Jamnaja (poate și a celui catacombă), poate fi pusă în legătură cu prezența aici a grupei Edineț (deci la nivel de Monteoru Ic4, 1; pentru această datare a grupei Edineț: *Roman 1986a,* 39, 49; *Id. 1989,* 55; *Al. Vulpe 1988,* nota 20; *Id. 1989/1990,* 108; poate și Ic4,2, dacă și acest nivel de la Monteoru este sincron grupei Odaia Turcului: v. *Băjenaru 1998a,* 86–87). În alte zone însă este posibil ca Jamnaja să își prelungească existența. Perioada Jamnaja târzie precum și cea finală din nord-vestul Mării Negre și Moldova au fost sincrone imediat spre est cu orizonturile stratigrafice II (parțial) și III ale variantei Jamnaja din zona Bugului Sudic (cf. periodizării *Šapošnikova/Phomenko 1986b,* 55–59).

Elemente de cronologie absolută. Pentru CI din Moldova nu dispunem deocamdată de date ^{14}C proprii. În aceste condiții, pentru deducerea cronologiei absolute a CI la vest de Prut vom face apel la datele care există pentru mormintele

din zonele învecinate ce-i sunt atribuite (tabelul XIII) și la fenomenele culturale datate radiocarbon cu care au fost stabilite raporturi de corelare temporală.

Din partea vestică a arealului de manifestare Jamnaja sunt cunoscute câteva rezultate radiocarbon (v. tabelul XIII)[73] care, fapt în măsură să ne ajute în demersul nostru, au fost obținute pe mostre prelevate din morminte aparținând unor stadii diferite ale evoluției fenomenului în zonă. Interpretarea acestor date întimpină însă unele dificultăți determinate de: 1) existența în literatură pentru același complex a mai multor date ^{14}C - ale căror valori, uneori, nu sunt deloc apropiate între ele -, și invers, atribuirea aceleiași date ^{14}C unor complexe arheologice diferite; 2) obținerea de către unul sau mai multor laboratoare, pentru aceeași mostră, a unor date radiocarbon diferite. Compararea rezultatelor analizelor radiocarbon pentru CI din arealul său de vest cu cele similare obținute pentru culturile balcanice din perioada BT, beneficiază de avantajul existenței unei serii relativ mari de date ^{14}C pentru fenomenele culturale din Bulgaria (Ezero, Junacite, Ezerovo), precum și pentru cele de pe latura vestică a Balcanilor (Coțofeni, Baden, Kostolac). În plus, cronologia absolută a Helladicului timpuriu și Troiei vechi a fost în ultimul timp în mod stăruitor și serios discutată. Din păcate, dintre toate celelalte fenomene ale BT românesc, doar așezarea de la Livezile-„Baia" are o dată ^{14}C proprie. Este de remarcat că nu întotdeauna raporturile de corespondență dintre CI și fenomenele culturale balcanice stabilite pe baza datelor ^{14}C sunt în acord cu cele deduse prin metodele de datare arheologice.

Mai trebuie precizat că toate măsurătorile radiocarbon au fost făcute pe „long-lived samples" (lemn, îndeosebi) care reprezintă date posibil mai vechi decât contextele arheologice din care au fost prelevate (v. *Manning 1995,* 19; *Id. 1997,* 499, 501).

I. Datele de la Utkonosovka (4770±120 B.P.) și Novoselica (KI-1713: 4750±80 B.P.), mai vechi cu peste 250 de ani decât cea obținută pentru nivelul I de la Horodiștea (4495±18 B.P.: *Mantu 1995,* anexa 2, poziția 103) și care cad în intervalul propus pe baza datelor necalibrate pentru evoluția fazei Tripolie CI-Cucuteni B (*Telegin 1985a,* 18–19; *Mantu 1998,* 129; la ambii, cu date în b.c.) sunt prea înalte pentru Jamnaja. Informațiile sumare publicate despre M 3/T. 1 de la Utkonosovka (poziție secundară în movilă, triplu, cu schelete în poziția grupei I/tipul 11-Jarovoj) (*Telegin 1977,* 11; *Jarovoj 1985a,* 105) nu sunt de natură să clarifice statutul său cultural, așa încât nu știm dacă în acest caz este vorba de o încadrare greșită a complexului sau dacă, dimpotrivă, eroarea de datare trebuie căutată în perimetrul metodei cronometrice. Din analiză trebuie fără îndoială exclusă și data cea mai înaltă publicată pentru mormântul cu roți de la Kurči (4660±10 B.P.: tabelul XIII, poziția 3). Nici data de la Semenovka (KI-2126: 4600±90 B.P.) nu prezintă încredere, întrucât după *Telegin 1986,* 99, ea datează M

52/T. 14, mormânt care, conform publicației săpăturii (*Subbotin 1985,* 48–57), nu există în tumulul respectiv. Foarte probabil că data ^{14}C publicată de D.Ja. Telegin se referă la M 25 (nu 52!) din T. 14 de la Semenovka, mormânt care a fost atribuit cu reținere grupei Usatovo, întrucât a fost distrus în timpul construirii M 6, și el cu caracteristici usatoviene (*Ibid.*, 48). Doar în felul acesta se poate explica valoarea înaltă obținută pentru proba din M 25 și care este în acord mai curând cu datele ^{14}C pentru Tripolie C I de final și Tripolie C II.

Pentru fixarea momentului primelor apariții Jamnaja în zona Dunării de Jos mult mai verosimile par în schimb rezultatele de la Baia Hamangia (GrN 1995: 4530±65 B.P.)[74] și Novoselica (KI-1219: 4520/4490±70 B.P.), foarte apropiate între ele și care, în plus, au avantajul că au fost obținute pe probe prelevate din morminte cu elemente într-adevăr vechi de ritual și inventar la nivel de Jamnaja clasică. Justețea încadrării M 7/T. 19 de la Novoselica printre complexele primei secvențe a perioadei Jamnaja clasice este confirmată și de reconstrucția succesiunii mormintelor Jamnaja din movila în care a fost găsit și care îl plasează pe un palier stratigrafic anterior celui pe care a fost situat acolo un mormânt cu roți din lemn (M 16) (*Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 94), deci din a doua parte a perioadei Jamnaja clasice. Valorile pentru Baia Hamangia și Novoselica sunt ceva mai vechi decât cele mai înalte date ^{14}C (necalibrate) pentru orizontul XIII de la Ezero (4450(80 B.P. și respectiv, 4430(50 B.P.: *Quitta 1978,* 19), confirmând și în felul acesta prezența unui ușor decalaj cronologic între primele pătrunderi Jamnaja în Peninsula Balcanică și începutul așezării de la Ezero, demonstrat stratigrafic la Goljama Detelina (T.II). Calibrate, datele pentru Ezero de început dau o cifră în jurul lui 3150 B.C. (*Boyadziev 1998,* 357) sau 3100 B.C. (*Weninger 1995,* 446, 453, fig. 2 și 8, utilizând tehnica „Archaeological Wiggle Matching). De altfel, penultimul secol al mileniului IV B.C. (ani calendaristici) este indicat de cei mai mulți cercetători ca marcând și finalul Tripolianului târziu C II/γ II (*Patokova et al. 1989,* 4; *Parzinger 1993,* 267, 290; *Mantu 1998,* 132). Poziția stratigrafică în movilă și caracteristicile M 9/T. 20 de la Novoselica (v. *Subbotin/Ostroverchov/ Dzigovskij 1995,* 101, 103, fig. 34/6) îl recomandă într-adevăr și pe acesta ca un complex Jamnaja clasic, însă din perspectiva celor discutate mai sus, data ^{14}C obținută pentru el este mult prea înaltă, fapt care trebuie pus, credem, pe seama materialului datat (lemn din acoperișul gropii funerare).

Urmează o serie de patru date ^{14}C, ale căror valori se grupează în intervalul 4350–4380(50/70 B.P. (tabelul XIII, pozițiile 7a–10). Data de la Plačidol (Bln 2504, cu acceptarea valorii a: 4380(60 B.P.) a fost obținută pentru o probă de cărbune dintr-un complex care probabil a fost legat de M 9/T.II (cu schelet întins). Acest din urmă mormânt a precedat o înmormântare (M5), în groapă cu treaptă (*Panajotov 1989,* 105), posibil de atașat orizontului Jamnaja clasic de final. Judecând după caracteristici, M 3/T.I Poručik Gešanovo se încadrează și el printre

mormintele grupei I ritual-cronologice, de atribuit deci primei părți a perioadei Jamnaja clasice. Data ^{14}C destul de înaltă obținută pentru acest complex (4360±50 B.P.), confirmă acestă încadrare. Caracteristicile M 14/T. 19 de la Novoselica (*Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 83, fig. 27/7) sunt tipice pentru Jamnaja clasică, iar valoarea datei 14C, situată între cea obținută pentru M 7 (care este mai veche) și aceea pentru M 11 (care este mai nouă) se confirmă și stratigrafic, M 14 ocupând în tumul o poziție intermediară între cele două înmormântări (cf. *Ibid.*, 95). În schimb, M 6/T.11 de la Semenovka prezintă elemente de ritual și poziție stratigrafică în movilă (*Subbotin 1985,* 61, fig. 5/6) susceptibile de a-l încadra perioadei Jamnaja târzii sau, cel mai devreme, sfârșitului orizontului Jamnaja clasic. Pentru ultima secvență a perioadei CI clasice de început vom socoti deci verosimile numai datele de la Plačidol și Poručik Gešanovo. Y. Boyadziev a preferat datarea mormântului de la Poručik Gešanovo, în ani reali, spre sfârșitul perioadei de variație 3400 2900 B.C. (*Boyadziev 1995,* 176). Este de observat că acest moment (circa 2900 B.C.) reprezintă și limita inferioară a datelor calibrate de la Plačidol și Poručik Geaanovo, atât cu 1 σ cât și cu 2 σ. Totodată, datele în ani convenționali (ani radiocarbon) pentru cele două complexe aici în discuție sunt foarte apropiate de cea obținută pentru nivelul XI de la Ezero (pentru aceasta, *Quitta 1978,* 19), confirmând astfel paralelismul stabilit prin metode arheologice dintre Jamnaja clasică de început și prima parte a fazei Ezero A. Data radiocarbon pentru M 3/T.I de la Poručik Gešanovo coincide și cu cele mai înalte date ^{14}C obținute pentru faza Coțofeni III (v. *Linick 1979,* 196–197; LJ-3797, cu valoarea de 4520±60 B.P. nu poate fi luată în considerare). Aceasta, pe de o parte, ar sugera că faza Coțofeni II a fost de foarte scurtă durată din moment ce primele pătrunderi Jamnaja în aria Coțofeni sunt sincrone cu Coțofeni I (parțial) (cf. datelor arheologice, v. T. I de la T"rnava), iar sfârșitul orizontului CI clasic de început este deja contemporan cu Coțofeni III (după cum rezultă din compararea măsurătorilor radiocarbon), iar pe de altă, ar implica un sincronism Coțofeni târziu-Ezero A, cu care arheologii nu sunt de acord (*Roman 1976a,* 65 și nota 9; *Id. 1992a,* fig. 8; *L. Nikolova 1999,* VII, tab. I).

Așadar, pentru prima parte a perioadei Jamnaja clasice se poate propune un interval de timp cuprins între 3150/3100 B.C. (și ușor *ante,* poate spre 3200 B.C.) și 2900/2800 B.C (sau nu mult după această dată). Aceste limite corespund aproape perfect cu cele presupuse pe baza cronologiei istorice de H. Parzinger pentru orizontul 11 de cronologie relativă, în care incudea, printre altele, și Folteşti II-Cernavoda II (-Roman), Coțofeni II și nivelele XIII–X de la Ezero (*Parzinger 1993,* 269, 290).

Raportarea la cronologia absolută a Bronzului vechi egean permite a plasa cele mai timpurii pătrunderi Jamnaja de-a lungul Dunării și spre Balcani într-o perioadă ceva mai nouă, dacă nu chiar contemporană cu începutul Helladicului

timpuriu I, dacă acceptăm cea mai înaltă dată propusă azi pentru debutul HT I (3300± B.C.)[75]. St. Manning, autorul celei mai serioase analize de până acum a cronologiei absolute egeene, crede însă că există o mai mare probabilitate ca acest moment (începutul HT I) să se plaseze în jurul datei de 3100–3000 B.C. (*Manning 1995,* 144–145, 170), în care situație cele mai vechi morminte Jamnaja din Balcani ar fi ușor mai timpurii decât HT I. Oricum ar sta lucrurile, orizontul vechi al perioadei Jamnaja clasice din partea vestică a arealului acestui fenomen cultural se poate sincroniza în linii mari cu prima parte a Helladicului timpuriu I. Începutul Troiei I (pentru aceasta, *Korfmann/Kromer 1993,* 164–165, fig. 19–20, 23; *Weninger 1995,* 451, fig. 5 și 8; *Manning 1995,* 155, 168; *Id. 1997,* 501–503, fig. 1; 12) a putut fi contemporan chiar cu sfârșitul acestui prim orizont al perioadei Jamnaja clasice, ceea ce nu este în acord cu datele arheolgice. Poate totuși că stratul ars de sub Troia I, descoperit de arheologii germani în sectorul vechii săpături a lui H. Schliemann și cunoscut ca "Troia 0" sau "alteres als Troia I" (*Korfmann 1991,* 10; *Id. 1992,* 16–17) ar putea rezolva această nepotrivire între datele cronometrice și cele reieșite din analiza și compararea ceramicii, datele radiocarbon plasînd acest strat "Troia 0" în partea târzie a mileniului IV B.C. (*Manning 1997,* 521).

II. O serie relativ numeroasă de date ^{14}C o deținem pentru morminte cu caracteristici de ritual, poziție stratigrafică și inventar specifice părții a doua din evoluția perioadei Jamnaja clasice, inclusiv pentru morminte cu roți din lemn (tabelul XIII, pozițiile 11/12–18/19). Nu ar fi exclus ca data de la Višnevoe (KI-1217: 3950±90 B.P.) să marcheze granița dintre perioadele clasică și târzie ale CI, având în vedere caracteristicile de ritual și inventarul M 4/T. 17 (pentru acestea, *Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985,* 147, fig. 7/1, 2). Pentru partea a doua din evoluția perioadei Jamnaja clasice și începutul perioadei Jamnaja târzii se poate propune un interval cuprins între 2900/2850 B.C. și 2600± B.C.

Intervalul în ani calibrați corespunde perioadei obținute prin metode cronometrice pentru Junacite, orizonturile XV–XI/X (?) (*Boyadziev 1995,* 156, tab.2). Raportarea la cronologia absolută a așezării de la Ezero, indică un sincronism chiar al începutului părții a doua a perioadei Jamnaja clasice cu Ezero B1 (nivelele VI–IV) (v. *Ibid.*, 154–155; *Weninger 1995,* fig. 8), ceea ce nu poate fi acceptat din perspectiva realităților arheologice[76]. Mai curând trebuie avută în vedere o evoluție paralelă a acestei secvențe a perioadei Jamnaja clasice cu finalul fazei Ezero A și cu Ezero AB, cu care s-au sincronizat de altfel, prin compararea materialului arheologic, nivelurile XV–XI de la Junacite (v. *L. Nikolova 1999,* VII, tab. I, 252).

Datele obținute pentru fenomenul Ezerovo (*Kuniholm et al. 1998; L. Nikolova 1999,* 401–402, tab. A) se grupează toate spre sfârșitul perioadei Jamnaja clasice, dedusă prin metoda radiocarbon, ceea ce, în linii mari este în acord și cu

datele arheologice. Într-adevăr: 1) căniţele askoidale descoperite în Bugeac şi Muntenia (Smeieni: *Simache/Teodorescu 1962,* fig. 3/2, dar mai ales, Glubokoe: *Šmaglij/Černkajkov 1970b,* fig. 3/3 şi Kubej: *Ivanova 2001,* fig. 9/9), ale căror prototipuri se află în mod evident în aria Ezerovo, apar în complexele Jamnaja cu începere din ultima parte a perioadei Jamnaja clasice; 2) partea principală a ceramicii Ezerovo-Sozopol se datează în limitele unei perioade contemporane cu Ezero AB şi B1 (v. nota 21), deci într-o epocă sincronă cu Jamnaja clasică de final-Jamnaja târzie.

Conform datelor radiocarbon, prima parte a secvenţei mai noi a perioadei Jamnaja clasice din nord-vestul Mării Negre şi Balcani poate fi sincronizată cu Sitagroi Va (pentru valorile măsurătorilor ^{14}C de aici: *Renfrew 1971,* tabelul I)[77], finalul perioadei Jamnaja clasice şi probabil cea mai mare parte a CI târzii, fiind contemporane cu Sitagroi Vb. Din păcate, nici una din cele 5 date ^{14}C obţinute pentru Bronzul vechi de la Dikili Tash (*Séfériadès 1983,* 639, fig. 4) nu poate fi utilizată, ele având valori fie prea joase, fie, dimpotrivă, prea înalte.

Vasele amforelor sferice care apar în nordul Basarabiei în inventarul mormintelor Jamnaja clasice de final au trăsături care permit atribuirea lor epocii clasice a CAS din zona poloneză. Cronologia absolută a acestui moment din evoluţia amforelor sferice, bazată pe datele din Kujavia (*Szmyt 1996a,* 75), corespunde perfect celei propuse pentru partea a doua a perioadei Jamnaja clasice. Şi cea mai mare parte a datelor ^{14}C obţinute pentru arealul estic al amforelor sferice (*Kadrow/Szmyt 1996,* tab.1 şi 2) se înscriu în cadrul unei perioade sincrone cu Jamnaja clasică, secvenţa mai nouă.

În zona de vest a Peninsulei Balcanice, datele de la Padej (4320±50 B.P.) şi Kétegyháza (4265±80 B.P.) se corelează bine cu cele obţinute pentru fazele finale ale culturilor Baden şi Kostolac (*Forenbaher 1993,* 238–240, 246–247, fig. 4 şi 5; *Băjenaru 1998b,* 9 şi catalogul), fapt care nu este contrazis de realităţile stratigrafice din Banatul sârbesc şi estul Ungariei, unde tumulii cu morminte Jamnaja au fost ridicaţi uneori peste complexe/nivele de locuire Baden clasice şi Kostolac (*Medović 1987,* 79; *Bukvić 1987,* 85; *Girić 1987,* 72; *Kalicz 1989,* 129; *Ecsedy 1999*). Pe de altă parte, fixarea finalului culturii Coţofeni "în jurul datei de 2800 B.C. sau nu mult după aceasta" (*Băjenaru 1998b,* 10), ne pare prea înaltă, existând argumente, inclusiv date ^{14}C cu valori mai noi pentru Coţofeni târziu (v. *Ciugudean 1996,* 146), care împing sfârşitul acestui fenomen spre o perioadă sincronă cu începutul fazei Jamnaja târzii (2700/2500 B.C.).

Dintre fenomenele culturale ale BT din Moldova, cele mai multe paralele cu materialele din aşezarea de la Livezile-„Baia" le-am găsit printre manifestările de tip Aldeşti. Ambele au la bază o puternică componentă Zăbala. De la Livezile-„Baia" a fost publicată o dată radiocarbon (4109± 44 B.P.: *Ciugudean 1996,* 146), a cărei valoare se află undeva spre mijlocul intervalului propus pentru CI clasică

de final. Se confirmă astfel, în mod indirect, poziția mai târzie a manifestărilor de tip Aldești față de începutul secvenței târzii a perioadei CI clasice și implicit față de debutul grupului Târpești, dedusă prin metode arheologice.

Intervalul în ani calendaristici presupus pentru ultimul parcurs al CI clasice în arealul său vestic, corespunde, dacă facem apel la cronologia absolută egeană propusă de St. Manning, părții a doua a Helladicului timpuriu I și, eventual, începutului Helladicului timpuriu II (acesta din urmă fixat la 2650 B.C.: *Manning 1995,* 171), iar dacă îl comparăm cu datele avansate pentru Troia I (*Id. 1997,* 501–505, fig. 1–3; 12), ar rezulta un sincronism cu Troia Ia–d.

În acest context socotim necesar a discuta și poziția cronologică a inelelor de tip Leukas (denumire introdusă în literatură de M. Primas: *Primas 1992,* 52), întrucât astfel de podoabe au apărut și în morminte Jamnaja de tip clasic, mai noi. Descoperiri de acest tip cunoaștem de la:

1) Velika Gruda (M 1) (*Eadem 1996,* 75–80, fig. 6/4, A1–A4, A6), din contexte pentru care s-au obținut și trei date ^{14}C (4355±65 B.P.; 4335±80 B.P.; 4155±65 B.P.: *Ibid.*, 39–52, tab. 4/2), date care se sincronizează cu sfârșitul primei părți a perioadei Jamnaja clasice și începutul perioadei clasice de final;

2) Junacite (săpături, V. Mikov-1939: *Mikov 1940,* 71, fig. 14), găsit la o adâncime (4,10 m) unde, cf. noilor săpături (*Merpert et al. 1995,* 29) ar fi trebuit să se afle orizonturile XII (?)/XIII–XIV;

3) T"rnava (M 8/T. I: *Nikolov 1976,* 43, fig. 8 și 11/в), dintr-un mormânt cu caracteristici Jamnaja clasice de final, care stratigrafic, dar și prin identitatea în elementele de ritual, nu poate fi prea depărtat de M6. Acesta din urmă, la rândul său, era sincron cu mormântul de incinerație M5, înzestrat cu vase Coțofeni III (*Ibid.*, 42, fig. 6–8);

4) Kétegyháza (M 4/T. 3 - din argint, același din care provine proba pentru Bln 609: 4265±80 B.P. -: *Ecsedy 1979,* 22, fig. 16/3 = pl. 6/3);

5) Ampoița-„Peret" (M 1/T.III: *Ciugudean 1996,* 33, 127–128, fig. 31/8–9);

6) Steno (Leukas) (M 15b: *Goessler 1927,* 288–289, pl. 60/4), din necropola R, care mai recent a fost sincronizată cu prima parte a Helladicului timpuriu II (= perioada timpurie și evoluată a HT II, cf. periodizării Maran: *Maran 1998,* 104, 228).

Există argumente pentru a plasa cele mai timpurii apariții ale inelelor de tip Leukas din jumătatea vestică a Peninsulei Balcanice într-o perioadă sincronă în linii mari primei secvențe a perioadei Jamnaja clasice mai noi, aproximativ între 2950 și 2850/2800 B.C. - undeva deci pe la mijlocul Helladicului timpuriu I -, ceea ce înseamnă că inelele de la Steno sunt mai noi. Chiar dacă mormântul de la Ampoița ar fi contemporan cu așezarea de la Livezile-„Baia" (deși M. Rotea atribuie cea mai mare parte a necropolei tumulare de la Ampoița descoperirilor de tip Copăceni: *Rotea 1993,* 75, mai noi, cf. *Ciugudean 1996,* 143–144 decât „grupul

Livezile"), inelele de acolo tot ar trebui sincronizate, pe baza datei ^{14}C deja amintite de la Livezile, cu un moment al perioadei Jamnaja clasice care este probabil mai vechi decât începutul Helladicului timpuriu II. Așadar, pe baza datelor de care dispunem, cu greu se mai poate susține ipoteza (*Ibid.*, 127) că prototipul inelelor de tip Leukas s-ar fi aflat în zona egeeană. De altfel, și concentrarea descoperirilor indică o origine nord-vest balcanică pentru podoabele de acest tip[78].

III–IV. Pentru arealul vestic Jamnaja, datele radiocarbon cu valorile cele mai coborâte (tabelul XIII, pozițiile 21/22–25) au fost obținute pentru morminte cercetate în tumulii de la Višnevoe și Novoselica, în stepa Bugeacului, toate având elemente de ritual, poziție stratigrafică și inventar specifice perioadei Jamnaja târzii și finale. M 11/T. 19 Novoselica, secundar, în groapă cu treaptă, cu schelet chircit pe spate (grupa I-Jarovoj), orientat nord-vest, înzestrat cu două pandantive spiralice din metal, aparținea, conform autorilor cercetării, ultimului orizont de morminte Jamnaja prezente în movilă (*Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 80, 82, 95, fig. 26/6–8). Judecând după caracteristicile construcției funerare, elementelor de ritual și inventarului, precum și după poziția stratigrafică mai nouă în tumul decât cea a unui mormânt (M 16) cu roți din lemn, nu credem că greșim dacă atribuim M 11/T. 19 de la Novoselica perioadei Jamnaja târzii. Construcția funerară, orientarea scheletului și poziția în movilă, similare celor ale mormântului amintit de la Novoselica, îl indică și pe M 37/T.17 de la Višnevoe (*Dvorjaninov/ Dzigovskij/Subbotin 1985,* 161, fig. 9/4) ca pe un posibil complex Jamnaja târziu. Poziția scheletului însă (chircită pe o parte) este caracteristică mormintelor Jamnaja finale (v. și *Jarovoj 1985a,* 108). M 36 din același tumul de la Višnevoe poate fi și el atribuit complexelor de tip Jamnaja târzii/finale, judecând după elementele de ritual și inventar (*Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985,* 159, 161, fig. 9/1–2). În felul acesta, putem socoti data de la Novoselica ca marcând limita inferioară a perioadei Jamnaja târzii, iar pe cele de la Višnevoe (obținute pentru M 36 și 37/T. 17) ca delimitând în partea superioară etapa finală a evoluției CI din stepa Bugeacului. Prin calibrare, cele trei date se înscriu undeva în intervalul 2400/2350 B.C.–2150/2050 B.C.. Prin urmare, perioada Jamnaja târzie (incluzând aici și începutul ei) s-ar fi putut derula între 2600± B.C. și 2400/2200 B.C.

Raportarea, pe baza datelor ^{14}C, la evoluția așezării de la Ezero nu ne poate fi utilă întrucât pentru Ezero B1, datările sunt prea înalte, iar pentru nivelele III–I de acolo (Ezero B2) nu există determinări radiocarbon. Este foarte posibil însă ca perioada Jamnaja târzie și cea finală (parțial?) să se sincronizeze cu faza Ezero B[79]. În intervalul propus pentru evoluția CI târzie se înscriu bine și datele ^{14}C pentru Junacite, orizonturile IX–III (*Boyadziev 1995,* 157, tab. 2).

În Grecia continentală, perioada Jamnaja târzie ar corespunde, prin compararea propunerilor de datare absolută, Helladicului timpuriu II, cf. cronologiei

Manning (pentru datarea HT II: *Manning 1995,* 170–172), în timp ce în nord-vestul Anatoliei, în intervalul avansat pentru Jamnaja târzie s-a derulat evoluția Troiei I târzie–Troiei III (*Id. 1997,* 505–511, fig. 12).

Dacă mormântul în construcție de lemn din T. 16 de la Pustopolje poate fi legat de elemente de origine stepică, răsăriteană, așa cum s-a presupus (*Benac 1986,* 109–110, *Id. 1990,* 330–331)[80], atunci data ^{14}C obținută pentru el (3660±120 B.P.: *Benac 1986,* 66) ar fi cea mai coborâtă deocamdată pentru CI din arealul său vestic de manifestare și poate marca un moment din evoluția perioadei Jamnaja finale. Data de la Pustopolje este apropiată uneia obținută pentru T. 37 de la Dokanova glavica (tot în Câmpia Kupreš), tumul care a furnizat ceramică de tip Glina IV (-Roman) - Bela Crkva (*Ibid.*, 31–32, pl. V/7a). Valorile atât de mici ale acestor măsurători radiocarbon sunt astfel în concordanță și cu poziția târzie în cadrul BT a materialului arheologic respectiv. Le folosim aici întrucât sincronismul Jamnaja - Glina finală este clar dovedit de mormintele de la Verbița (v. *Berciu/Roman 1984*). O astfel de dată coborâtă nu este singulară pentru un mormânt Jamnaja. Citățm aici doar cazul M 4/T de la Otradnyj, din regiunea Ingulului, pentru care s-a obținut data de 3660±120 B.P. (nr. laborator: KI-483) (identică celei de la Pustopolje) și ale cărui elemente de ritual, precum și inventarul ceramic sunt atribuite unui orizont Jamnaja foarte târziu (*Telegin 1977,* 10–12, fig. 2/13; *Id. 1986,* 184; *Šapošnikova/Phomenko 1986b,* 58–59). În ani reali, data de la Pustopolje s-ar putea situa spre sfârșitul secolului 21 B.C. și începutul secolului 20 B.C., fiind astfel sincronă cu sfârșitul Helladicului timpuriu III (fixat de St. Manning spre 2000± B.C.: *Manning 1995,* 172–173) și probabil cu cel al Troiei IV (pentru acesta din urmă, *Id. 1997,* 511, 513, fig. 12).

Datele de cronologie absolută propuse aici pentru diferitele segmente din evoluția CI din arealul său vestic și cele înaintate pentru încadrarea culturii Glina din Muntenia (2750 B.C.–2300 B.C., v. *Băjenaru 1998b,* 15), oferă raporturi cronologice și sincronisme care sunt confirmate în linii mari de datele arheologice. Într-adevăr, începutul culturii Glina (faza Cățelul Nou), poate și debutul perioadei sale clasice sunt în mod cert anterioare perioadei Jamnaja târzii, Glina clasică este sincronă cu Jamnaja târzie, iar Glina finală (faza IV-Ostrovu Corbului), atestată în Oltenia, trebuie să fi evoluat paralel cu Jamnaja finală.

IV. 2. Complexul cultural al catacombelor (CC)

Istoricul cercetării. Aproape toate mormintele care se atribuie fenomenului catacombă din Moldova au fost descoperite pe parcursul a două decenii, începând din anii 1950 (Glăvăneștii Vechi, Stoicani, Holboca, Valea Lupului) până la începutul anilor 1970 (Hănești). Identificarea lor culturală se va realiza însă mai târziu, la început ele fiind incluse fără diferențiere în categoria "mormintelor cu

ocru". Totuși, încă din 1958, în cazul unor piese de inventar descoperite în unele morminte „cu ocru" din Moldova, au fost făcute trimiteri pentru analogii către „cultura catacombelor" (*Roman 1958,* 77–78). Primul care a admis posibila apartenență a unora dintre mormintele găsite în Moldova la "cultura catacombelor" a fost S. Morintz, însă descoperirile de la vest de Prut socotite a avea analogii în catacombe și în Srubnaja timpurie (Stoicani, Gârceni, Bogonos) (*Morintz 1978,* 95, 97) țineau de un alt orizont cultural și cronologic.

Pentru vasul șnurat de la Valea Lupului și măciuca din M 9 de la Holboca, Al. Häusler găsește paralele în mormintele catacombă din nordul Mării Negre (*Häusler 1976,* 46–47).

Inițial, V.A. Dergacev va împinge granițele vestice și sud-vestice ale culturii catacombelor până la Carpații Orientali și Dunărea de Jos (*Dergacev 1981,* 45), pentru ca ulterior, mormintele din estul României să fie interpretate doar ca dovadă ale unor infiltrări sporadice de populație catacombă în această regiune, interfluviul Nistru-Prut fiind socotit ca "periferia extrem vestică a culturii catacombelor" (*Id. 1986,* 91; *Id. 1994,* 127).

În analiza ceramicii catacombă din zona Dunării de Jos, I.T. Černjakov și G.N. Toščev includ și vasele de la Valea Lupului și Holboca (M 9 și 34) și pun pe seama presiunii CC dislocarea unei părți a populației Jamnaja târzie pe teritoriul României, Bulgariei, Serbiei și Ungariei cu efecte asupra transformărilor culturale din regiune (*Černjakov/Toščev 1985,* 23–24, 28). Ideea va fi reluată și mai târziu de G.N. Toščev, care explică slabele relații și influențe dintre CC și fenomenele culturale din bazinul dunărean prin prezența "barierei" constituite de masivul etnic Jamnaja (*Toščev 1993a,* 40–41; *Id. 1997,* 38; *Id. 1998a,* 56).

Purtătorii culturii catacombelor au fost și în opinia lui P. Roman cauza împingerii spre vest a unor "noi grupe cu morminte tumulare", făcute responsabile de tulburările din aria Glina de după faza Govora Sat-"Runcuri" (*Roman 1986a,* 34, 38, 47).

G.N. Toščev include printre descoperirile CC din nordul Moldovei și Corlătenii și va supune criticii ipoteza formulată de S. Morintz și A. Oancea privitoare la contactele dintre Monteoru și catacombe, argumentând în schimb existență legăturilor active ale CCMB cu culturile Bronzului mijlociu carpatic *(Toščev 1986).*

Descoperirea unei serii caracteristice de înmormântări catacombă pe malul stâng al Prutului Mijlociu, la Tețcani și Bezeda, i-a permis lui E.V. Jarovoj să presupună că această zonă a fost valorificată de o populație catacombă relativ numeroasă. În acest context, descoperirile catacombă similare din Moldova constituiau, pentru arheologul citat, dovezi că Prutul nu a reprezentat "o serioasă piedică pentru deplasarea ulterioară spre vest" a comunităților CC, opiniile privind

fixarea graniței apusene a arealului catacombă pe Prut fiind puse sub semnul întrebării (*Jarovoj 1990b,* 116).

Fl. Burtănescu presupune prezența în tumulul de la Holboca a mai multor grupe de înmormântări CC și face un inventar al complexelor catacombă descoperite pe teritoriul României (*Burtănescu 1996,* 99–102, tab. II).

O încercare de caracterizare a fenomenului catacombă din nord-estul Moldovei, fără a aduce însă interpretări noi la cele deja existente, a publicat recent Gh. Dumitroaia (*Dumitroaia 2000,* 116–122).

Arie de răspândire. Deocamdată, în Moldova, descoperiri de caracter funerar pe care le considerăm ca posibil de atribuit CC se cunosc din 6 puncte, însumând 16 morminte (v. harta 4/simbolul III). La acestea se adaugă vasul găsit în T. 7 de la Cotârgaci (tabelul XVI/4), precum și o descoperire nelocalizată (paharul șnurat din tabelul XVI/6, care provine probabil tot dintr-un context funerar). Mormintele ocupă o fâșie destul de îngustă de pe malul drept al Prutului, fiind deocamdată mai numeroase în partea de nord-est a Moldovei. Cele două morminte de la Stoicani incluse printre complexele catacombă - M 5 și 13 - au un statut cultural oscilant, întrucât pot fi considerate și ca de mixtură Jamnaja-catacombe. Raritatea descoperirilor din zona stepică a Moldovei de sud nu credem că se datorează atât stadiului cercetării, cât confirmării unei realități constatate după ample și îndelungate cercetări efectuate în tumulii din partea de vest a Bugeacului. Într-adevăr, în această regiune s-a înregistrat doar o apariție sporadică a înmormântărilor catacombe, faptul fiind pus pe seama prezenței masive aici a populației Jamnaja târzie care a acționat ca o originală „barieră" în calea răspândirii spre vest a triburilor CC (*Toščev 1992,* 48; *Agulnikov/Bubulič/Kurčatov 1997,* 96–97)[81].

Deși în Moldova, piese de caracter sau de influență catacombe sunt cunoscute din contexte nesigure și mai spre vest (Cotârgaci, Dersca), nu avem deocamdată temeiuri solide pentru a împinge zona de răspândire a complexelor CC până la Siret, așa cum s-a afirmat (*Toščev 1997,* 38) și cu atât mai puțin până la Carpații Orientali (*Dergacev 1981,* 45).

La vest de Prut, complexele catacombă sunt reprezentate până acum exclusiv prin morminte tumulare, deși în extremitatea vestică a arealului CC se cunosc, în număr mic ce-i drept, și înmormântări plane (Garmatskoe, Monaș, Tiraspol, Dănceni II, Brăilița, Lișcoteanca, probabil Sarichioi)[82]. În Moldova nu există date despre așezări catacombă[83].

Movilele funerare. Amplasarea topografică a movilelor ce conțin morminte CC este variată, mai frecvent însă au fost preferate zonele joase, din apropierea râurilor.

Spre deosebire de triburile Jamnaja, cele catacombă au utilizat în mai mare măsură pentru înmormântări movilele mai vechi aparținând altor culturi, fapt

specific arealului vestic de răspândire a acestui complex cultural, interpretat ca o „atrofiere a obiceiului de a ridica tumuli" (*Toščev 1991a,* 87). Acest comportament se confirmă și la vest de Prut, unde nu există informații sigure ale prezenței înmormântărilor principale CC.

În majoritatea cazurilor, în movile s-au aflat 1–2 morminte, excepția constituind-o tumulul de la Holboca, în care, conform interpretărilor noastre, ar fi existat 10 înmormântări catacombă (*Burtănescu 1996,* 100).

Ritul funerar. Pentru CC este caracteristic ritul înhumației. Oasele calcinate sesizate în apropierea scheletului din M 33 de la Holboca (*E. Comșa 1985b,* 152), acesta din urmă aparținând unui adult de sex masculin (*Necrasov/Cristescu 1957,* 75, 110, tab. 2), pot să se datoreze arderii parțiale a corpului suferită ca urmare a depunerii lui peste resturile încă nestinse ale unui rug aprins în groapă (unele analogii în M 11/T. 6 Trapovka: *Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 46). Totuși, lipsa oricăror mențiuni privind urme de foc în camera funerară, ne determină să socotim posibilă și o altă interpretare a prezenței resturilor calcinate, și anume aceea că ne aflăm în fața unei înmormântări duble birituale[84]. Oricum este cert caracterul deosebit al mormântului, dovedit și de prezența pe fundul gropii a unei pete de ocru sub formă de talpă umană.

Mormintele sunt de obicei individuale, însă au apărut și înmormântări duble (M 21–22/Holboca) sau triple (M 23–25 și M 28–30/Holboca). În comparație cu Jamnaja, în cadrul fenomenului catacombă din vestul stepei pontice se poate remarca o creștere a numărului de morminte triple, fenomen care se observă de altfel pentru CC și la nivel supraregional (*Hlobystina 1986,* 29, 31), concomitent cu scăderea numărului de înmormântări cvadruple, foarte rar prezente în regiune (M 4/T. 2 Codru Nou, M 31/Zacharkina Mogila: *Jarovoj 1990c,* 117–118; *Toščev 1991a,* 92). Pe baza atentelor observații din timpul săpăturilor s-a ajuns la concluzia că în mormintele colective defuncții au fost depuși fie concomitent, fie în decursul unui interval de timp (*Toščev 1981,* 66; *Id. 1991a,* 91–92)[85]. În Moldova se pare însă că avem de-a face deocamdată doar cu înmormântări efectuate în același timp.

În ceea ce privește practica dezmembrării corpurilor, pentru Moldova putem cita, cu precauție, doar cazul scheletului din M 36 de la Holboca, căruia îi lipseau craniul și antebrațul drept.

Deocamdată, în Moldova nu sunt atestate morminte cu oase depuse compact și nici morminte-cenotaf (simbolice), al căror număr este mic și la est Prut.

Analiza ritualului funerar și a construcțiilor funerare. *Metoda de cercetare* propusă pentru analiza practicilor funerare specifice comunităților catacombe este similară aceleia utilizate la studiul complexelor Jamnaja și pornește de la considerarea poziției scheletului în mormânt ca element de ritual principal în funcție de care sunt ordonate toate celelalte componente legate de spațiul funerar

(v. tabelul XV). Pericolul utilizării unor rezultate distorsionate, oricând posibile în condițiile numărului foarte mic de complexe avute spre analiză, ne-a obligat la o permanentă confruntare cu concluziile formulate pentru arealurile CC mai bine reprezentate, și în primul rând cu cele prezentate pentru zona nord-vest pontică.

Poziția scheletului. Prima constatare care se impune în legătură cu acest element de ritual este aceea că în mormintele catacombă modalitățile de depunere a morților sunt în mod evident altele decât cele sesizate la comunitățile Jamnaja, ceea ce se poate constitui într-o dovadă a caracterului etnic distinct al purtătorilor celor două fenomene culturale.

În analiza poziției scheletelor din înmormântările CC am inclus și mormintele duble și colective, cu rezultate elocvente.

Au fost distinse deocamdată 5 grupe de poziții în care au fost depuși defuncții în mormintele CC (tabelul XIV). În cadrul acestor grupe s-a încercat, pornind de la pozițiile în care s-au aflat anumite părți ale corpului, delimitarea mai multor variante.

Grupa 1 include scheletele așezate în poziție întinsă, la care oasele picioarelor s-au aflat drepte, paralele (în tipologia lui E.V. Jarovoj, o astfel de poziție generală a fost atașată unei grupe aparte, grupa IV: *Jarovoj 1985a,* 49; în clasificarea lui D.Ja. Telegin ea figurează la poziția I: *Telegin 1976,* 6).

varianta 1.1 – mîinile întinse în lungul corpului, capul întors spre dreapta.

varianta 1.2 – aceeași poziție a mâinilor ca la varianta precedentă, dar craniul aplecat spre stânga.

varianta 1.3 – mâna stângă ușor îndoită din cot, cu palma pe sol, în dreptul femurului, dreapta îndoită cu palma pe capătul femurului drept, capul întors spre umărul stâng.

Până acum, în Moldova, mormintele cu schelete în poziție întinsă nu reprezintă decât aproximativ o cincime din numărul total al înmormântărilor, ceea ce contrastează puternic cu situația relevată pentru celelalte zone ale arealului vestic al CC, unde astfel de morminte reprezintă regula și nu excepția (v. *Toščev 1991a,* 89; *Id. 1998a,* 52; pentru Ingul'-Bugul Sudic: *Šapošnikova/Bočkarev/Šarafutdinova 1977,* 30; *Kovpanenko/Černich 1984,* 51; *Bratčenko/Šapošnikova 1985,* 416; pentru spațiul pruto-nistrean: *Dergacev 1986,* 98, fig. 22/B; aceeași constatare și pentru Muntenia). Poziția întinsă pe spate reprezintă unul din elementele caracteristice orizontului CC târziu din spațiul stepic nord-pontic (*Toščev 1981,* 70; *Id. 1991b,* 109). Tocmai de aceea am putea crede că numărul mic de morminte catacombă "întinse" existente azi în Moldova nu reflectă decât un anumit stadiu al cercetării. Dacă însă comparăm situația din nord-estul Moldovei, de unde provin majoritatea mormintelor CC cunoscute azi la vest de Prut, cu cea din nord-vestul Basarabiei, mai bine cercetată și unde numărul înmormântărilor

catacombă este mai mare, constatăm că există bune paralele între cele două regiuni în ceea ce privește ponderea numerică a mormintelor CC "întinse" în ansamblul complexelor funerare care se atribuie acestui fenomen. Într-adevăr, din datele avute la dispoziție, se pare că și pe malul stâng al Prutului Mijlociu, înmormântările catacombă cu schelete chircite sunt mai numeroase decât cele "întinse", atingând în necropolele de la Tețcani și Bezeda procentul de 88,45 % din totalul mormintelor CC descoperite (cf. *Jarovoj 1990b,* 115). Deci este vorba de un specific al regiunii Prutului Mijlociu, care alături de alte elemente (numărul mare al puțurilor de intrare de formă rectangulară, multă ceramică șnurată, piese de inventar deosebite), individualizează cultural această zonă catacombă de silvostepă în raport cu Nistrul Inferior sau stepa Bugeacului.

Ca variantă aparte a poziției întinse, neatestată deocamdată în Moldova, se consideră cazurile în care corpul a fost amplasat în ușor unghi față de oasele întinse ale picioarelor. În zonele mai apropiate de teritoriul analizat o astfel de poziție este documentată la Cholmskoe, Višnevoe, Ursoaia, Sergeevka (în stepa Bugeacului), Nikol'skoe (pe malul stâng al Nistrului) și Lișcoteanca (M 11/1973) (în Muntenia de nord-est).

Grupa 2 cuprinde scheletele în poziție chircită pe spate, grupă în cadrul căreia se disting două tipuri:

2a – poziție chircită pe spate, cu un picior întins sau ușor îndoit, iar celălalt chircit mai accentuat (într-o așa-numită poziție a "alergătorului"); uneori picioarele s-au găsit încrucișate la nivelul labelor. În cadrul acestui tip s-au delimitat deocamdată două variante:

varianta 2a.1 – mâna stângă întinsă iar dreapta îndoită și petrecută peste abdomen, capul întors spre stânga.

varianta 2a.2 – aceleași caracteristici ca ale variantei precedente, dar mâna stângă îndoită, cu palma în zona cutiei toracice.

2b – poziție chircită pe spate, ambele picioare îndoite aproximativ sub același unghi (cu corespondențe în grupa I-Jarovoj: *Jarovoj 1985a,* 44, 46), de asemenea cu două variante:

varianta 2b.1 – ambele mâini îndoite, cu palmele în regiunea abdomenului, capul înclinat spre dreapta.

varianta 2b.2 – ambele mâini îndoite, palmele pe bazin, capul cu privirea în sus (similară variantei 15/grupa I-Jarovoj: *Ibid.*, 40, fig. 2/15).

Rămâne de precizat dacă poziția "alergătorului" reprezintă un element integrat ritualului funerar sau dacă, dimpotrivă, se datorează unor evenimente petrecute după înhumare corpurilor (prin prăbușirea diferită a oaselor picioarelor, îndoite inițial foarte puțin, după descompunerea țesuturilor moi). Procentual, la est de Prut mormintele cu schelete în această poziție reprezintă 7,5 % din numărul

înmormântărilor CC (*Dergacev 1986,* fig. 22/B), suficient credem pentru a se constitui în indicu al existenței unei anumite practici rituale. Cazurile în care labele picioarelor s-au găsit încrucișate se pot explica mai bine prin a doua variantă de interpretare, cea *post-factum,* dacă se acceptă că picioarele au fost inițial legate la nivelul încheieturilor. Totuși, prezența înmormântărilor cu schelete așezate cu fața în jos în poziția "alergătorului" (Iacobeni, Dubăsari), în cazul cărora nu credem că mai poate fi vorba de o deplasare accidentală a picioarelor, constituie o dovadă a intenției de a depune corpurile în această poziție. Sigur, însă că nu toate mormintele în poziția aici discutată se explică în mod unitar; unele din ele, ca excepții, au putut căpăta acest aspect și după înhumare, în mod accidental.

Tipul *2b* este fără îndoială unul cu rădăcini în ritualul Jamnaja. Remarcăm faptul că în spațiul pruto-nistrean, la scheletele cu mâinile depuse lângă corp, în majoritate chircirea picioarelor este cu mult mai slabă decât cea care se poate constata în mormintele Jamnaja cu morții depuși în pozițiile tipurilor 1 și 11/grupa I-Jarovoj. În schimb, la mormintele catacombă cu schelete în poziția tipului 15/grupa I-Jarovoj (deci cu mâinile așezate pe corp) (M 5/T. 1 și M 11/T.5 Gura Bâcului, M 13/T. 8 Kislica), gradul de chircire a membrelor inferioare este mai mare, apropiat de cel întâlnit în complexele Jamnaja similare.

Grupa 3 a reunit mormintele cu schelete aflate în poziții chircite pe spate cu înclinare pe o parte (similară grupei II-Jarovoj: *Jarovoj 1985a,* 46–48), precum și pe cele chircite pe o parte cu aplecare pe spate (tipologic, intermediară între pozițiile grupelor II și III-Jarovoj), cu următoarele variante:

varianta 3.1 – chircire pe dreapta, mâna dreaptă întinsă, cealată îndoită, cu palma aflată lângă sau pe antebrațul drept.

varianta 3.2 – aceleași caracteristici ca ale variantei precedente, dar antebrațele încrucișate la nivelul încheieturii palmelor.

În Moldova aceasta este, deocamdată, grupa cea mai bine reprezentată numeric. Scheletele depuse în pozițiile acestei grupei au picioarele fie chircite mai accentuat (în care caz se apropie de specificul mormintelor Jamnaja de grupa II-Jarovoj, la care predomină chircirea puternică a membrelor inferioare: *Ibid.*, 50–51, fig. 6), fie se individualizează prin slaba îndoire a membrelor inferioare (ca la scheletele din M 9 și 17 de la Holboca), caracteristică de altfel ritualului catacombe. Poziția în care au fost găsite mâinile și picioarele scheletului de copil din M 9 Holboca (*E. Comșa 1985b,* fig. 3/3) sugerează că, inițial, acestea au fost legate (pentru cum va fi arătat corpul după depunerea sa în groapă, v. reconstituirea M 262 / 87.1 de la Ludanice, atribuit culturii Nitra: *Bátora 1991,* fig. 9, 10)[86].

În spațiul nord-pontic, mormintele CC cu defuncții așezați chircit pe spate cu înclinare, în poziții specifice pentru Jamnaja târzie, sunt de regulă atribuite unui orizont catacombă timpuriu *(Evdokimov 1979).*

Analogii pentru morminte cu schelete în poziții chircite cu înclinare pe o latură sau pe spate și picioare îndoite slab se cunosc la est de Prut în tumulii de la Răscăeții Noi (M 21/T.1: *Jarovoj 1990a,* fig. 9/4), Căușani (M 8/T. 1: *Čebotarenko/ Jarovoj/Tel'nov 1989,* fig. 35/1), Svetlyj (M 21/T.3: *Manzura 1984,* fig. 8/4).

Scheletele în poziție chircită pe o parte (grupa III, în clasificarea lui E.V. Jarovoj: *Jarovoj 1985a,* 48) din mormintele CC de la vest de Prut au fost atribuite grupei 4, în cadrul căreia nu s-a putut evidenția deocamdată decât o variantă:

varianta 4.1 – chircire pe partea dreaptă, mâna dreaptă întinsă, cu palma lângă genunchi, mâna stângă îndoită, cu palma pe antebrațul drept (identică variantei 46/grupa III-Jarovoj).

Într-un număr mic de cazuri, acest mod de depunere a corpurilor în mormintele catacombă este documentat și între Prut și Nistru (*Dergacev 1986,* 99).

Într-o grupă aparte, **grupa 5,** au fost incluse mormintele în care scheletele se aflau așezate cu fața în jos, dar în poziții specifice ritualurilor catacombe. Această constatare ne determină să credem că morții au fost depuși astfel în mod intenționat. Sunt documentate deocamdată două tipuri de poziții, *5a* și *5b,* care corespund tipurilor *2a* și *2b* de la poziția "chircit pe spate" . Aici se pot descrie două variante, câte una pentru fiecare tip, astfel:

varianta 5a.1 – depus cu fața în jos, în poziția "alergătorului", mâinile întinse în lungul corpului.

varianta 5b.1 – depus cu fața în jos, în poziție similară variantei 2b.2.

În extremitatea vestică a arealului CC se mai cunosc, deși în număr mic, morminte cu schelete așezate cu fața în jos, în poziții caracteristice comunităților catacombe, la Taraclia II (M 18/T.III: *Agulnikov/Sava 1986,* 50, fig. 7/4) și Bezeda (M 9/T.2: *Jarovoj 1990b,* 115) - în poziție întinsă, Dubăsari (M5/T.1: *Borzijak/Levițki 1989,* fig. 6/7) - în poziția "alergătorului", Svetlyj (M 26/T.1: *Manzura 1984,* fig. 6/3) - în poziție chircită, cu picioarele în romb, M 1 Tomaj și M 9/T. 2 Kurči 1 (*Levițki 1988,* fig. 4/15; *Toščev 1992,* fig. 13/2) - în poziție chircită, cu picioarele îndoite și la Ploiești-Triaj (M 20/T.II-1943: *E. Comșa 1989b,* fig. 2/3) - în poziție chircită cu înclinare. Din datele avute la dispoziție pentru această zonă reiese totuși că numărul mormintelor CC cu schelete depuse pe abdomen este mai mare decât al celor similare Jamnaja. Un studiu consacrat acestui tip de înmormântări în zona stepică a Ucrainei a observat același lucru; mai mult, aici catacombele se situează pe locul secund printre culturile epocii bronzului, după cultura Srubnaja, ca număr de morminte depuse cu fața în jos (*Salij 1997,* 36, pl. 6; la pl. 1/2, al doilea din stânga, un schelet dintr-un mormânt CC aflat într-o poziție identică celui din M 13 Stoicani). Interesantă ni se pare argumentarea și interpretarea dată de N.G. Salij acestui gen de morminte din stepa nord-pontică. În rezumat, observând că momentele în care apar astfel de complexe în regiunea studiată se situează întotdeauna la trecerea de la o cultură la alta (în

cazul Bronzului vechi, în perioada Jamnaja târzie-catacombe timpurii), cu alte cuvinte, în momentul apariției unei populații noi, arheologul citat ajunge la concluzia că mormintele "cu fața în jos", săvârșite deci după un ritual netradițional, aparțin unor indivizi ai comunităților intrate în componența noii populații sosite și care se află în anumite raporturi de dependență față de aceasta (*Ibid.*, 42–46). De aici și importanța acordată înmormântărilor săvârșite după un asemenea ritual în studierea stratificării sociale a triburilor din perioadele menționate, ele fiind socotite caracteristice pentru o anumită grupă socială, cea a "sclavilor" sau "proto-sclavilor". N.G. Salij acceptă că unele morminte "cu fața în jos" s-au putut datora unor accidente[87], dar crede că cea mai mare parte a lor a apărut din aceeași cauză și are o singură explicație (*Ibid.*, 45–46). Această ipoteză câștigă în consistență la Stoicani, unde craniul scheletului din M 13 indica apartenența sa la un tip antropologic – mediteranoid – diferit de cel constatat pentru M 5 (cu scheletul depus în poziție tradițională) (*Haas/Maximilian 1958,* 140, 143–144), și în același timp singular printre indivizii proveniți din mormintele catacombă din Moldova (predominant protoeuropoizi sau brahicrani).

Oricum, pe lângă interpretarea ca înmormântări de sclavi, mai există și alte opinii privind apartenența și cauzele apariției acestui tip de complexe funerare de un caracter deosebit, prezent la numeroase populații vechi. S-a argumentat de pildă că depunerea cu fața în jos marca un ritual circumscris indivizilor care au încălcat reguli sociale sau morale impuse de comunitate *(D. Nicolaescu-Plopșor/Woiski 1990).* S-a mai presupus că acest tip de morminte ar putea reflecta împrejurările neobișnuite, nefirești, ale morți sau locul nefamiliar unde ea s-a produs (de pildă, în afara perimetrului comunității) (*Bîrzu 1989,* 251). Se cunosc de asemenea numeroase paralele etnografice pentru înmormântări pe pântece aplicate în cazul unor preoți, vrăjitori sau indivizi considerați strigoi, menite a împiedica ieșirea lor din mormânt (v. *Cantacuzino 1975,* 37–43). În toate aceste situații, înmormântările cu fața în jos pot fi încadrate în categoria fenomenelor magico-religioase, cultice.

Evaluarea cantitativă pe grupe de poziții (tabelul XIV) nu poate fi deocamdată relevantă, datorită numărului mic de morminte.

Scheletele din mormintele catacombă colective s-au aflat în pozițiile grupelor 1 și 2. În fiecare din ele, morții au fost așezați în aceleași poziții generale, dar în înmormântările colective cu schelete de grupa 2 erau prezente, concomitent, ambele tipuri (*2a* și *2b*). La est de Prut, mormintele colective cu schelete întinse sunt cele mai numeroase. Se cunosc totuși și morminte în care alături de indivizi în poziție întinsă s-au aflat și persoane depuse altfel (în pozițiile grupelor 2 și 3) (Ciobruci, Talmaz, Tiraspol, Ursoaia, Roșcani, Căușani). Într-un singur caz (M 5/T. 3 Ocnița: *Manzura/Kločko/Sava 1992,* 20–22, fig. 9/2) scheletele s-au aflat în combinația de poziții 3 + 4 și tot la un singur mormânt (M 3/T. 13 Višnevoe: *Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985,* 143, fig. 5/4) a fost înregistrată

alăturarea morților depuși în pozițiile 4 și 5. În M 3 de la Byčok (*Agulnikov 1985,* fig. 4/3) morții au fost așezați în pozițiile noastre *2b* și *3.*

Gradul de chircire poate fi evaluat numai la scheletele în poziții contractate. La gradul de chircire a picioarelor, pe ansamblu, se observă o predominare a unghiurilor medii și mari. Trebuie însă remarcată o ușoară creștere a gradului de chircire de la grupa 2 la grupa 4, creștere care se înscrie, mai puțin evident totuși, în aceeași tendință observată și în cazul mormintelor Jamnaja. Diferențe apreciabile între modurile de îndoire a picioarelor aceluiași individ, se pot sesiza, în condițiile unei chirci slabe, numai la tipul *2a.*

La gradul de îndoire a picioarelor față de corp prevalența unghiurilor mari este aproape absolută la toate grupele de poziții. Și aici totuși, ca și în cazul complexelor Jamnaja, se poate remarca faptul că spre deosebire de scheletele chircite pe spate, unde sunt prezente exclusiv grade mici de îndoire, la cele chircite cu înclinare sau ghemuite pe o parte, încep să apară și chirciri ușor mai accentuate.

Modul de amplasare a scheletelor în groapă. La Iacobeni (M 19: pl. XXXVIII/1) și Hănești (M 3/T. I: pl. XXXVII/2), unde s-au putut surprinde contururile camerelor funerare, morții au fost amplasați pe axul lung al gropii. Judecând după forma camerei funerare este aproape cert că mormântul de la Hănești a fost prevăzut inițial cu puț de intrare, nedetectat în timpul săpăturii. Relativ la intrarea în catacombă, scheletul din acest mormânt s-a aflat foarte probabil cu capul la stânga. Privirea sa fusese îndreptată de asemenea spre intrarea în cameră. Nu este exclus ca și mormântul de la Iacobeni să fi avut groapă de intrare, groapă care nu putea să se afle, credem, decât în partea de est a camerei funerare. În această situație, modul de amplasare a defunctului în catacombă era similar celui semnalat la Hănești.

Depunerea morților pe axul lung al gropilor, cu capul la stânga intrării în catacombă reprezintă regula la mormintele catacombă din spațiul nord-vest pontic. La catacombele mari, așa cum pare a fi fost și mormântul de la Iacobeni, s-a observat preferința pentru depunerea defunctului în apropierea peretelui opus intrării în groapă (*Dergacev 1986,* 99; *Toščev 1991a,* 89).

Modul de amplasare a mormintelor în tumuli și a scheletelor relativ la centrul movilei. Analiza efectuată de S.Ž. Pustovalov pe un lot de morminte catacombă provenite din diferite regiuni ale Ucrainei l-a condus spre concluzia că locul din tumul ales pentru înmormântare era determinat de oscilația răsăritului și apusului soarelui după anotimp. Cum morții, indiferent de sex, erau grupați îndeosebi în sectoarele de sud-est și sud-vest ale tumulilor, care corespundeau, pentru latitudinea Ucrainei, poziției răsăritului și apusului soarelui pe timpul iernii, s-a presupus că incidența cazurilor de deces determinate de cauze naturale era maximă la sfârșitul iernii și începutul primăverii. În schimb, pentru sectoarele de nord-est și nord-vest ale movilelor, aflate pe direcția mersului soarelui din timpul

verii, s-a observat o creştere a numărului de morminte catacombă în care s-au aflat persoane de sex masculin. Acest fenomen a fost pus pe seama conflictelor războinice purtate de bărbaţi în partea de an cea mai prielnică desfăşurării lor, adică vara (*Pustovalov 1991b,* 40–41).

În Moldova, în movilele cu câte un singur mormânt s-a observat preferinţa pentru amplasarea lor în sectorul sud-estic al tumulilor, un comportament identic fiind semnalat şi la est de Prut (*Dergacev 1986,* 93). La Holboca, mormintele CC din porţiunea de movilă rămasă nedistrusă de apele Jijiei sunt distribuite spaţial în trei grupe distincte, amplasate aproximativ în arce de cerc la diferite distanţe de centrul tumulului, fiind situate aproape exclusiv în sectorul său de nord-vest (v. planul movilei la *Zirra 1952,* fig. 3). Cele trei grupuri de morminte apar bine individualizate şi prin elementele de ritual (inclusiv prin poziţia scheletelor) sau inventar. Faţă de centrul movilei, şase morminte au scheletele orientate în sens invers acelor de ceas, două în sensul acelor de ceas şi două radial. Dispunerea mormintelor în formă de cercuri sau semicercuri concentrice situate la distanţe diferite de centrul tumulului se întâlneşte şi la est de Prut (de pildă, în T. 17 de la Višnevoe: *Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985,* 168 şi fig. 6; pentru modalităţile de constituire a necropolelor CC: *Dergacev 1986,* 92, 94–95; *Toščev 1991a,* 88), însă aici, în majoritate, mormintele au fost orientate, relativ la centrul movilelor, în sensul acelor de ceas şi mai puţine invers sau radial (*Dergacev 1986,* 100). Interesant este că la Holboca, din cele 8 schelete analizate antropologic, 7 au aparţinut unor bărbaţi şi doar unul unei femei, şi ne întrebăm dacă numărul mare de indivizi de sex masculin înmormântaţi în partea nordică a movilei nu cumva ar trebui explicat după modelul propus de S. Pustovalov amintit mai sus. În sprijinul ipotezei care fac coliziunile războinice responsabile de moartea indivizilor de la Holboca în timpul verii, ar veni o serie de fapte: numărul mare de înmormântări colective cu defuncţii depuşi în acelaşi timp, moartea violentă a celui din M 23, care nu a supravieţuit operaţiei de trepanare, măciuca din M 9, care în contextul depunerii sale lângă un copil, ar fi putut reprezenta un atribut al funcţiei războinice transmise succesoral.

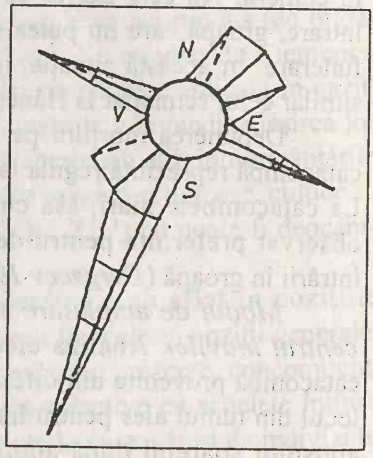

Fig.10. Orientarea scheletelor în mormintele CC din Moldova (linie continuă - morminte Holboca; linie punctată - alte morminte).

Analiza *orientării scheletelor* după punctele cardinale indică în mod clar gruparea mormintelor în două sectoare: primul, mai bine reprezentat numeric, este cel sud-vestic, al doilea sector, cel de nord-est, se află în partea opusă (fig. 10).

Predominarea orientării pe direcție sud-vestică a fost remarcată și pentru mormintele periferice secundare CC din zona pruto-nistreană (*Ibid.*, fig. 21/2).

Cercetătorii care s-au ocupat de problematica fenomenului catacombă în partea de vest a arealului său, au observat că a existat o legătură între amplasarea morților în camere și orientarea lor față de centrul movilei, precum și între locurile ocupate în tumuli și orientarea absolută (după punctele cardinale). Astfel, s-a sesizat că defuncții amplasați cu capul la stânga intrării în catacombă sunt orientați în mod constant în sensul acelor de ceas relativ la centrul tumulului, în timp ce situarea mormintelor în partea sudică sau sud-estică a movilelor determină orientarea spre vest sau sud-vest a corpurilor (*Ibid.*; *Toščev 1991a,* 91). În acest context s-a presupus că orientarea morților și poziția mormintelor în tumuli au reprezentat elementele de pornire, principale, în funcție de care s-au ordonat apoi și celelalte componente de ritual (*Dergacev 1986,* 100).

Numărul redus de complexe împiedică deocamdată formularea unor concluzii certe referitoare la modurile de constituire a necropolelor CC din Moldova, însă analiza porțiunii de tumul de la Holboca, în care am presupus că au existat 10 morminte catacombă, conduce la unele rezultate interesante. Nedetectarea aici a formei gropilor/catacombelor nu ne permite să aflăm modul în care au fost amplasați morții în camerele funerare, însă relativ la centrul presupus al movilei, aceștia s-au aflat orientați predominant în sens invers acelor de ceas, deci în contradicție cu cutuma obișnuită pentru spațiul nord-vest pontic. Apoi, deși mormintele s-au aflat grupate în partea de nord-vest a tumulului, una mai rar folosită de comunitățile CC, orientarea scheletelor s-a făcut mai ales spre sud-vest, adică pe o direcție remarcată ca obișnuită la mormintele de acest tip din arealul vestic. Rezultă deci că, în acest caz, factorul determinant de care s-a ținut cont la formarea necropolei a fost orientarea morților, confirmând astfel ipoteza enunțată de V.A. Dergacev și amintită mai sus.

Caracteristicile construcțiilor funerare. Pentru arealul vestic de răspândire al complexelor catacombă, tipul principal de construcție funerară îl reprezintă catacomba, compusă dintr-un puț vertical de acces (mai frecvent de formă rotundă sau ovală, rar dreptunghiulară), săpat de regulă în partea mai coborâtă a movilei, și camera funerară propriu-zisă cu tavan boltit (cel mai adesea ovală sau sub formă de „boabă de fasole", mai rar, și îndeosebi la mormintele vechi, de formă dreptunghiulară), amplasată perpendicular pe puț[88]. În afara acestui tip de construcție funerară se mai întâlnesc gropi ovale simple, acoperite uneori cu lespezi de piatră sau lemn și prevăzute în cazuri rare cu treaptă, gropi cu cotlon sau cu puț de intrare aplicat.

Din Moldova, deocamdată nu sunt raportate morminte în construcții de tipul catacombelor[89], nu pentru că nu ar fi existat, ci, credem, pentru că puțurile de intrare nu au fost sesizate în săpătură. Aceasta pare a fi fost situația cel puțin în

cazul M 3/T.I de la Slobozia-Hănești, a cărui groapă funerară sub formă de "boabă de fasole" (pl. XXXVII/2) (elementul nr. 2 din tabelul XV) este caracteristică numai construcțiilor gen catacombă (deci prevăzute și cu cameră de intrare). Ușoara arcuire a peretelui de vest a gropii M 19 de la Iacobeni (pl. XXXVIII/1) (nr. 1 în tabelul XV) nu exclude prezența inițială pe latura opusă a unui puț de intrare. În Muntenia, catacombe tipice cu camere funerare de forme similare celor din Moldova au fost descoperite la Smeieni (*Simache/Teodorescu 1962,* 278–279, fig. 1).

Nedetectarea în timpul săpăturii a puțului de intrare se datorează probabil structurii solului ce alcătuia mantalele, structură care nu a permis conservarea timp îndelungat a construcțiilor de tipul catacombelor. Semnificativ în această privință este și faptul că la majoritatea covârșitoare a mormintelor CC din Moldova nu au putut fi surprinse nici contururile camerelor funerare.

În circa 30 % din morminte, dar numai la Holboca și Hănești, fundul gropii a fost acoperit cu o împletitură sau „așternut" vegetal (elementul nr. 3 din tabelul XV). Presărarea de ocru roșu pe fundul camerelor funerare (nr. 5 în tabelul XV) este mult mai puțin utilizată în ritual în comparație cu Jamnaja. Rămâne neclară destinația petei de argilă din dreptul picioarelor scheletului de la Hănești (nr. 4 în tabelul XV), dar judecând după dimensiuni, ea pare să fi marcat prezența unei adâncituri practicate în podeaua gropii, de genul celor întâlnite la unele morminte CC de la est de Prut (M 5/T. 10 Trapovka; M 2/T. 10 Opaci) și menite a adăposti vase de lemn sau ofrande alimentare.

Alte elemente de ritual. Un obicei destul de întâlnit în mormintele catacombă din arealul vestic CC este acela al depunerii rituale a vaselor cu gura în jos. La vest de Prut, el este atestat la Holboca (M 9 și 37) și Iacobeni (M 19), în acest din urmă mormânt și defunctul fiind așezat cu fața în jos.

Depunerile de ofrande animale sunt caracteristice ritualului funerar CC de pe întregul său areal de răspândire[90], însă deocamdată ele lipsesc din Moldova.

Ocrul. Ca și în cadrul ritualului funerar Jamnaja, în cel catacombă ocrul joacă un rol important, fiind întâlnit însă, procentual, în mai puține morminte (în ceva mai mult de jumătate din complexe). Gradul de intensitate a colorării scade și el față de cel constatat pentru mormintele Jamnaja. În mormintele CC de la vest de Prut predomină scheletele slab vopsite cu ocru (elementul nr. 8 în tabelul XV), în timp ce colorarea intensă (nr. 7 în tabelul XV) este numai rar atestată.

În mormintele catacombă, ocrul apare de obicei sub formă de pete pe schelet sau pe fundul gropii, mai rar presărat sau sub formă de bulgări/grămăjoare (v. și elementul nr. 6 din tabelul XV). Petele și bulgării de ocru s-au semnalat cel mai frecvent în dreptul jumătății superioare a corpurilor.

Caracteristicile utilizării ocrului în mormintele atribuite CC din Moldova sunt similare celor remarcate pentru arealul vestic al fenomenului (pentru acestea,

Toščev 1991a, 92; *Id. 1998a,* 53)[91]. Recent, în nord-vestul Mării Negre s-au evidențiat încă alte două modalități de folosire cultică a ocrului, prezente și în alte regiuni CC, și anume: 1) astuparea cu ocru sau cu lut amestecat cu ocru a orificiilor craniene și crearea unor „cranii-măști" sau "cranii modelate" (M 3/Starye Beljary: *Petrenko 1991b,* 82 ; M 8, 9, 12/T.2 Jasski: *Alekseeva 1994*) și 2) înfățișarea de tălpi umane (în M 3/Starye Beljary, pe un acoperământ, s-a aflat, alături de o reprezentare antropomorfă, și redarea unei tălpi umane, ambele realizate cu culoare roșie: *Petrenko 1991b,* 82, fig. 22/5)[92]. După contur, „pata" de culoare roșie aflată în dreapta scheletului de bărbat din M 33 de la Holboca (*E. Comșa 1985b,* fig. 7/1) pare a fi de asemenea reprezentarea unei tălpi umane[93].

Date antropologice cunoaștem pentru circa 75 % dintre mormintele catacombă descoperite în Moldova. Atât în mormintele individuale cât și în cele colective au fost depuși în mod predominant indivizi de sex masculin. Ca excepție, M 35 de la Holboca (individual, cu schelet de grupa 3) în care a fost înmormântată o femeie.

Ca și în cazul mormintelor Jamnaja, înmormântările CC conțineau cel mai ades maturi între 30 și 40 de ani, mai puțin fiind reprezentate celelalte categorii de vârstă. Procentajul neobișnuit de ridicat al mormintelor de bărbați maturi înhumați în tumuli este o caracteristică a întregului areal CC și a fost pus pe seama locului înalt ocupat de bărbat în sistemul social. O altă explicație face referire la existența procedurilor/ritualurilor de inițiere din cadrul comunităților, ritualuri cvasi-prohibitive pentru femei și copii, care ofereau inițiatului-bărbat și un tratament funerar distinct (*Pustovalov 1994,* 120–121). Nu este deci surprinzător că și la vest de Prut mormintele de copii au apărut rar și numai în înmormântări individuale. În cele trei cazuri cunoscute deocamdată (Valea Lupului-„Fabrica Chimică", M 9/Holboca și M 3/T. I Slobozia-Hănești), scheletele de copii sau adolescenți au fost însoțite de un inventar mai deosebit. Această din urmă constatare ar putea confirma caracterul succesoral al statutului socio-profesional.

Ca tip antropologic, în mormintele catacombă din Moldova, predomină tipul protoeuropoid (elementul 13 din tabelul XV, abreviat "P"), urmat de cel armenoid/dinaroid, particularizat prin prezența caracterelor brahicrane ("A/D") și apoi de cel mediteranoid ("M").

Un schelet al cărui craniu prezenta urme de trepanare a fost descoperit la Holboca (scheletul 23 din mormântul triplu M 2325), cazuri similare fiind semnalate în nord-vestul Mării Negre la Starye Beljary (M 20: *Petrenko 1991b,* 86) și probabil Slobodka-Romanovka (M 16/T. 1). Cum moartea individului de la Holboca a survenit la puțin timp după trepanare (*Necrasov/Cristescu 1957,* 109), înclinăm să credem că a fost vorba de o operație dictată de starea de sănătate, ca în cazul individului cu craniu trepanat din M 25/T. 1 de la Celinnoe, în Crimeea (*Danilova/Korpusova 1981,* 167–168) și nu de o anumită cutumă rituală[94].

Inventarul funerar este prezent în peste 60 % din numărul mormintelor atribuite CC la vest de Prut și constă în primul rând din vase (9 exemplare din 8 morminte, la care se adaugă vasul din colecția Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași, care probabil provine tot dintr-un mormânt și cel din mantaua T. 7 Cotârgaci), apoi arme (2 piese din morminte și una din mantaua movilei de la Valea Lupului-Fabrica Chimică), unelte din piatră (un exemplar) și un obiect din metal (cupru?). În morminte s-a aflat câte un obiect, cu excepția M 13/T.I-1949 Glăvănești Vechi, M 9/Holboca, și a M 3/T.I Slobozia-Hănești unde au apărut câte două. Obiectele de inventar au fost așezate în partea dreaptă a morților, cel mai ades în dreptul capului. Mai rar vasele au fost amplasate în spatele craniului (M 35 Holboca, M 3/T.I Slobozia-Hănești) sau în apropierea picioarelor (M 9 și M 37 Holboca). Deocamdată, mormintele cu schelete întinse sunt lipsite de inventar, care este slab reprezentat și în mormintele cu schelete de grupa 2. Totodată, ceramica este prezentă în mod exclusiv în înmormântările cu schelete în pozițiile 3–5.

Interesant și semnificativ în același timp este faptul că atât proporțiile numerice pe categorii de inventar cât și modul de amplasare a obiectelor sunt asemănătoare celor constatate pentru întregul areal vestic al CC, unde inventarul, așezat de regulă la dreapta defuncților, spre latura intrării în catacombă, constă în principal din vase și arme, pentru ca podoabele și obiectele de metal să apară în număr relativ mic. În schimb, lipsa depunerilor funerare în mormintele cu schelete întinse din Moldova o considerăm întâmplătoare, întrucât în nord-vestul Mării Negre peste 60 % din vase și cea mai mare parte a topoarelor din piatră au apărut tocmai în astfel de complexe (*Toščev 1991a,* 92, 95; *Id. 1998a,* 52).

Ceramica ocupă locul principal în cadrul inventarului funerar. În morminte s-a pus de obicei câte un vas, și numai în M 3/T.I de la Slobozia-Hănești au fost descoperite două recipiente ceramice. Este dificil de spus dacă vasul din mantaua T. 7 de la Cotârgaci reprezintă o depunere rituală în manta (legată de mormântul principal Jamnaja) sau a aparținut unui mormânt CC distrus.

Ca și la est de Prut, în ceea ce privește tehnica de lucru, se observă o varietate de procedee de confecționare a vaselor. Există atât recipiente din pastă destul de prost frământată, grosieră, cât și vase din pastă mai fină (Valea Lupului, Cotârgaci). Ca degresant, cel mai frecvent s-au folosit cioburile pisate, dar există și pastă cu nisip sau pietricele. Arderea este variată, ceea ce a și determinat diferențe de culoare ale suprafețelor recipientelor, mergând de la cărămizie-cenușie la neagră. O caracteristică a ceramicii catacombă întâlnită și în alte regiuni de răspândire a CC este cea a netezirii pereților exteriori și uneori și a celor interiori ai vaselor cu ajutorul măturicii sau smocurilor de iarbă. Mai rar s-a observat o lustruire a suprafeței exterioare. Prelucrarea suprafețelor vaselor catacombă s-a putut face și cu unelte din piatră și os special destinate acestui scop (v. *Agulnikov*

1999, 131). O bună parte a vaselor poartă pe suprafața exterioară, mai ades spre fund, urme de funingine.

Repertoriul morfologic include câteva tipuri principale, la care se adaugă forme reprezentate prin exemplare singulare (tabelul XVI).

I. Oalele sunt reprezentate prin două variante: *Ia,* cu D. max. în treimea superioară a corpurilor și *Ib,* cu D. max. în partea de mijloc a corpului. În cadrul primei variante există următoarele subvariante:

- *Ia1,* recipiente cu corpul de proporții alungite (raport î/D. max. 1 : 1,15–1,25), gât scurt, dar bine marcat, margine îngroșată și ornamentată cu impresiuni rotunde sau cu linii oblice incizate (M 19/Iacobeni, M 9/Holboca) (tabelul XVI/1–2). Suprafețele exterioare și interioare ale acestor vase au fost netezite cu măturica. Exemplare asemănătoare se mai cunosc din partea vestică a arealului CC la Efimovka (M 1, 17 - ambele vase decorate cu impresiuni rotunde: *Šmaglij/Černjakov 1985,* fig. 2/5, 7), Răscăeții Noi (M 7/T. 2 - cu margine „manșetată": *Jarovoj 1990a,* fig. 4/2), Gura Bâcului (M 5/T. 1 - decorată pe umăr cu șiruri de impresiuni rotunde: *Dergacev 1984,* fig. 2/16), Slobodka-Romanovka (M 16/T.1: *Zbenovič/ Leskov 1969,* fig. 12/6), Sudiți (două vase, decorate cu împunsături sau impresiuni rotunde plasate la baza gâtului: *Oancea/Drîmbocianu 1978,* fig. 2/1). Interesant este că în majoritate, acest tip de vase a apărut în morminte cu schelete chircite (de obicei depuse pe spate) și mai rar în cele cu schelete întinse (Răscăeții Noi).

- *Ia2,* oale scunde (raport î/D. max. 1 : 1, 45), gât scurt, aproape cilindric, margine tăiată drept, gura largă, neornamentate (M 13/T.I-1949 Glăvănești Vechi) (tabelul XVI/3). Un recipient asemănător celui de la Glăvănești Vechi ne este cunoscut de la Brăilița, dintr-un mormânt de matur în poziție chircită pe dreapta, orientat E–V (M 307: *Harțuche/ Anastasiu 1976,* nr. catalog 340 - cu buza masivă și rotunjită; inf. N. Harțuche). Aceleiași subvariante îi aparține și oala din M 11/T. 3 Beloles'e (Bugeac), descoperită în dreptul capului unui individ așezat în poziție chircită (*Subbotin/Dzigovskij/Ostroverchov 1998,* fig. 26/4). Mai spre răsărit, forme identice apar în mormintele catacombă târzii din zona de stepă a Niprului Inferior (M 7/T. 1 Sokolovo – grupa tumulară VI: *Kovaleva/ Marina 1980,* 9, fig. 5/7; M 4/T. 3 Širokoe – grupa tumulară V: *Kovaleva/ Muchopad/Šalobudov 1993,* 35, fig. 10/5).

- varianta *Ib* este reprezentată de vasul din mantaua T. 7 Cotârgaci (*Moscalu 1989b,* fig. 8/1; desenul corect, la noi tabelul XVI/4), care are corpul relativ scund, puternic bombat și ușor aplatizat, gâtul înalt (?), cilindric. La baza gâtului s-au aflat 4 (?) impresiuni circulare, din care s-au păstrat două, dedesubtul cărora au fost trasate prin incizie adâncă și lată trei linii orizontale paralele. Corpul

recipientului a fost decorat cu motive unghiulare înscrise, amplasate cu vârful în sus, realizate din benzi de linii incizate umplute cu linii scurte, trasate oblic. Oale de acest tip (recipientele cu gât foarte înalt, prevăzute sau nu cu torți perforate vertical pot fi atribuite categoriei amforelor/amforetelor), fastuos ornamentate în tehnici și cu motive decorative întâlnite și pe vasul de la Cotârgaci sunt apariții specifice orizontului catacombă târziu din partea de vest a stepei pontice. Ele cunosc o mai mare concentrare în aria centrală a culturii Ingul' (în zona Bugului Sudic: *Kovpanenko/Černich 1984,* 52–53, fig. 3/5–6 - în necropole; *Nikitin 1989,* fig. 4/8, 5/14 - în așezări; pe Ingul', Ingulec, Moločna: *Bratčenko/Šapošnikova 1985,* 417, fig. 112/2; *Pustovalov 1999,* fig. 9/5; 10/9, 12; 13/7; 15/8), dar se întâlnesc și în Crimeea (*Toščev 1990,* 122, fig. 3/3), pe Niprul Inferior (*Samar 1992,* fig. 4/2, 3) și între Prut și Nistru (*Šmaglij/Černjakov 1985,* fig. 3/5; *Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985;* fig. 7/9). Prin forma ușor aplatizată, oala de la Cotârgaci amintește și de vasele "în formă de nap", create în aria Manyč-Subcaucaz (*Bratčenko 1976,* 81–89) și răspândite spre vest mai ales ca variante locale ale prototipului originar (asupra prezenței acestui tip de oală în regiunea Niprului de Jos și între Orel' și Samara, v. mai recent, *Teslenko 1998*)[95]. În acest sens, vasul din nord-estul Moldovei poate fi considerat un exemplu de "grefare" pe o oală tipică fenomenului catacombă Ingul' a unor trăsăturilor morfologice specifice oalelor "în formă de nap". Pentru formă, vasele cu corp aplatizat din M 15 Hadžider I și M 6/T. 2 de la Cârnățeni (ambele cu schelete întinse) (*Ostroverchov/ Sapožnikov 1990,* 74, fig. 1/9; *Demcenko/Levițki 1997,* 159, fig. 3/2) reprezintă cele mai bune analogii din nord-vestul Mării Negre pentru recipientul de la Cotârgaci. Din zona Ingul', ne este cunoscut un recipient similar, ornamentat ca și vasul de la Cotârgaci cu motive unghiulare incizate, amplasate cu vârful în sus (M 19/T. 1 Pelageevka, cu schelet chircit pe spate cu aplecare pe dreapta: *Šarafutdinova 1977,* 89, fig. 6/6)

II. Paharele sunt cunoscute prin două exemplare, aparținând la tot atâtea variante:

- *II a,* cu corpul zvelt, pântec ușor rotunjit, margine dreaptă (M 3/T. I Slobozia-Hănești) (tabelul XVI/5). Pe gât se păstrează amprentele a 4 șiruri paralele orizontale de impresiuni realizate cu un șnur gros, de la cel inferior coborând motive șnurate în formă de "picătură de apă". Pentru formă, bune analogii cunoaștem de la Lugovoe, în Crimeea (M 5/T.5, de copil, în poziție întinsă cu înclinare, însoțit de două vase, atribuit culturii ceramicii cu multe brâie: *Koltuchov/Kislyj/Toščev 1994,* 76, fig. 38/9) și de la Nosaki (vas găsit în mantaua tumulului nr. 6, în care cel mai vechi mormânt a aparținut culturii catacombelor: *Bidzilja et al. 1977,* fig. 23/2). Vase similare apar și în regiunea Zaporoz'e, la Babursk (în necropola tumulară II, dintr-un mormânt catacombă târziu: *Popandopulo 1993,* 85, fig. 10/3) și Kamenskoe (M 4/T.1- de tip catacombă târziu,

cu pahar decorat cu linii șnurate orizontale pe gât, de la care pornesc în jos motive în ghirlandă, executate în aceeași tehnică și M 9/T.1 - catacombă târzie, cu schelet întins și vas ornamentat pe gât cu 4 linii orizontale șnurate: *Tichomolova 1992,* 72, 74, fig. 1/3, 3/1). Spre deosebire însă de paharul de la Hănești, cele de la Lugovoe și Nosaki - în plus, decorate identic prin incizie adâncă în motive liniare și unghiulare haşurate -, precum și cele de la Babursk și Kamenskoe (M 4/T.1) sunt ceva mai scunde (raportul î./D. max. este de 1 : 1,25 spre deosebire de 1 : 1 la recipientul de la Hănești). Apropieri tipologice se pot face și cu paharul șnurat din M 144 de la Brăilița (de copil, în poziție chircită accentuat pe stânga, orientat V–E: *Harțuche/Anastasiu 1976,* 166, nr. catalog 339; inf. N. Harțuche).

- *II b,* corpul cu profil unghiular, gât înalt, arcuit, margine ușor evazată și teșită oblic spre exterior (vas din colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași) (tabelul XVI/6). Pe gât au fost trasate cu sforicica, ușor neglijent, 3–4 șiruri orizontale de impresiuni. Acest tip de vas poate aparține perioadei CC târzii și/sau, eventual, celei de tranziție spre CCMB.

III. Cupele descoperite în mormintele CC de la vest de Prut apar în două variante:

- *III a,* simple, tronconice, cu suprafața exterioară netezită cu măturica (M 35/Holboca) (tabelul XVI/7).

- *III b,* cu corp bombat și gât înalt tronconic (M 3/T. I Slobozia-Hănești) (tabelul XVI/8). Recipientul de la Hănești prezintă pe corp urmele lăsate de un instrument lat (sau, eventual, de degete) din timpul modelării vasului, care capătă forma unor caneluri înguste, caneluri ce au putut avea și un efect decorativ.

IV. Recipient de tip "vază", cu gât înalt, îngust și fund lărgit, diametrul maxim în jumătatea inferioară a vasului (M 34/Holboca) (tabelul XVI/9). Forme asemănătoare sau identice se mai cunosc din vestul stepei pontice la Efimovka (M 2/T. 6: *Šmaglij/Černjakov 1985,* fig. 4/3 - lângă un schelet în poziție întinsă), Dzinilor (M 9/T. 1: *Toščev 1991a,* fig. 4/10) și Crihana Veche (M 19 /T.1: *Agulnikov/Bubulič/Kurčatov 1997,* fig. 7/5). În mormântul de la Crihana Veche (ce a avut cameră funerară ovală și puț de intrare de formă ovală-alungită), scheletul unui bărbat matur, s-a aflat într-o poziție identică (*Ibid.*, 92–94, fig. 7/1–2) celui din M 34 de la Holboca. Similitudinile de ritual (poziția scheletelor și orientarea lor pe direcție vestică), precum și tipul identic de recipient depus ca inventar, fac din mormintele catacombă de la Holboca și Crihana Veche complexe nu doar contemporane, dar de atribuit cel puțin aceleiași grupe rituale. Un reper cronologic pentru datarea acestei forme de vas ca și pentru datarea tipului de mormânt întâlnit în movila de la Holboca în grupul intermediar (cf. *Burtănescu 1996,* 100), ne este furnizat de situația stratigrafică din același tumul 1 de la Crihana, în care M 19 (catacombă) suprapunea două morminte, din care unul, M

20, cu caracteristici ale perioadei Jamnaja clasice (*Agulnikov/Bubulič/Kurčatov* 1997, 93–95, fig. 7/3).

V. Vas bitronconic, de profil unghiular, cu gât evidențiat și decorat cu șiruri orizontale de șnur (M 12 Valea Lupului-„Fabrica Chimică") (tabelul XVI/10). O bună analogie pentru această formă găsim la Taraclia II, într-un mormânt cu schelet chircit pe spate (M 11/T. 1: *Agulnikov/Sava 1986,* 38, fig. 3/4, 5). Recipiente similare, dar cu umerii rotunjiți, au mai fost descoperite la Medveža, în extremitatea nordică a Basarabiei (M 6/T. 4: *Sava/Dergacev 1984,* 103–104, fig. 3/6 – tot cu schelet chircit pe spate, într-o catacombă cu puț de intrare rectangular) și Širokoe, pe Niprul Inferior (M 6/T. 1-grupa tumulară III: *Kovaleva/Muchopad/ Šalobudov 1993,* 26, fig. 6/3 - cu unele elemente de ritual asemănătoare celor întâlnite la mormântul de la Medveža).

Anumite forme caracteristice CC de pe întregul său areal sau specifice doar ariei vestice a fenomenului, cum sunt de pildă cupele și cupele-bol cu corpul semisferic și fund rorunjit, cu sau fără cioc de turnare, castroanele de diferite tipuri, (ambele forme relativ bine reprezentate și în sud-estul României), cănițele, nu sunt documentate până acum în Moldova.

Ornamentele constau din șiruri de impresiuni circulare sau striații oblice pe gâtul sau marginea recipientelor, motive unghiulare din benzi incizate și, mai frecvent, șiruri paralele orizontale (în număr de 3 sau 4) de impresiuni incizate sau șnurate pe gâtul vaselor.

Atrage în special atenția decorul șnurat de pe paharul descoperit în M 3/T. I Slobozia-Hănești (pl. XXXVII/3). Motivul "picătură de apă" executat cu șnurul răsucit, care reprezintă o variantă a motivului în "laț", are o arie de răspândire destul de restrânsă. În perioada BT, în România, el mai este prezent pe un fragment ceramic descoperit în așezarea Glina evoluată (contemporană credem stațiunilor de tip Govora Sat-„Runcuri") de la București-„Roșu" (din strat: *Constantiniu/ Panait 1963,* 326, fig. 5) și pe un altul de la Sărata Monteoru (nestratigrafiat, dar atribuit ipotetic de P. Roman nivelului Monteoru I c 4, 1: *Roman 1986b,* fig. 2/10 - în motiv "picătură de apă căzând"). Din stepa Bugeacului cunoaștem un exemplu (M 17/T. 3 Svetlyj - de copil, în poziție chircită, atribuit culturii catacombelor: *Manzura 1984,* 130–131, fig. 6/8). Asupra răspândirii motivului în "laț" propriu-zis, există câteva mențiuni (*Roman 1986b,* 24; *Sèfèriadès 1986,* 297). Executat în tehnica șnurului răsucit el apare în BT din sud-estul Europei în diverse combinații și variante, precum și pe forme diferite de vase, la Pernik (*Radunčeva 1981,* fig. 30/1 stânga sus), Dikili Tash, nivelul 4 (*Deshayes 1962,* fig. 23/dreapta jos; același fragment, în desen, la *Sèfèriadès 1986,* fig. 1/3), Sitagroi (*Sherratt 1986,* fig. 13.13./7 - atribuit fazei Va; același fragment, atribuit de *Roman 1986b,* fig. 2/2, fazei Sitagroi Vb) și Pevkakia-Măgula (*Ibid.*, 26, fig. 3/17; *Christmann 1996,* 160–161, pl. 69/18). În stepele nord-pontice, originea acestui ornament trebuie

probabil căutată în zona Donului Inferior, unde este destul de frecvent întâlnit pe vasele perioadei timpurii a culturii catacombă Doneț (*Kijaško 1999,* 81, fig. 85). De aici el se răspândește spre vest, unde îl găsim pe ceramica Jamnaja târzie (ca excepție, v. amforeta gen „ploscă" din M 12/T.12 Novočernomor'e: *Kovpanenko/Kačalova/Šarafutdinova 1967,* fig. 10/8; pe vasul din M 5/T. 3 Jablonja: *Šapošnikova/Phomenko/Dovženko 1986a,* fig. 51/12) și mai ales pe vasele din mormintele CC târzii, cu schelete întinse (M 1/T. 1 Bălăbănești: *Agulnikov/Bejlekči 1987,* 64, fig. 3/8; M 22/ Slobodka-Romanovka: *Zbenovič/Leskov 1969,* fig. 12/8, ambele în nord-vestul Mării Negre; în varianta „laț dublu": *Evdokimov 1977,* fig. 5/2; *Marina/Kovaleva/Romaško 1982,* 9, fig. 2/16; *Popandopulo 1991,* fig. 3/7; *Koltuchov/Kislyj/Toščev 1994,* fig. 48/6). Între Don și Volga, acest tip de decor este rar întâlnit și de datat foarte târziu la nivel de catacombe (v. vasul de la Podgornyj, găsit într-un mormânt Srubnaja: *Jones-Bley 1999,* 125)[96]. Semnalăm prezența motivului în "laț" și pe ceramica culturii Strzyżów din Volynia și estul Poloniei (v. *Głosik 1968,* fig. 3/m, n; *Sveanikov 1974,* fig. 45/1), care l-a preluat probabil din mediul catacombe.

Motivul este executat și în tehnica șnurului fals. Sub această formă îl găsim la Michajlovka, în stratul superior (*Lagodovs'ka/Šapošnikova/Makarevič 1962,* pl. XV/3) și pe ceramica din unele morminte catacombă târzii (M 13/T. 1 Sărăteni: *Leviţki/Manzura/Demcenko 1996,* fig. 11/1; M1/T.13 Oreškin: *Jones-Bley 1999,* 102–103, pl. III/3).

Este însă de observat că acest tip de ornament, executat în ambele tehnici, cunoaște și anterior BT un moment de extensiune, moment care poate fi plasat, prin raportare la periodizarea arheologilor români, spre finele perioadei eneolitice (în așezări Cernavoda I evoluate: *Morintz/Ionescu 1968,* fig. 4/5; *Morintz/Roman 1968a,* fig. 12/11, 15–16) și în timpul perioadei de tranziție spre epoca bronzului (cu apariții pe ceramica Folteşti I, Usatovo, Horodiștea-Gordinești, amfore sferice, în ultimele două fenomene culturale, doar cu șnurul răsucit)[97].

Prin raportare la periodizarea ceramicii ornamentată cu șnurul din sud-estul Europei realizată de P. Roman (*Roman 1992a,* 34–36), cea mai timpurie prezență a motivului în "laț" este de plasat în cadrul primei perioadei (poate spre sfârșitul ei). Pentru BT, acest motiv decorativ este întâlnit în a doua parte a perioadei „clasice" (a III - a) și în perioada finală (a IV- a) din evoluția ceramicii șnurate. Acest ultim moment al prezenței motivului șnurat "în laț" ar corespunde în linii mari cu Jamnaja târzie și finală, catacombe (grupele cultural-cronologice a doua și eventual a treia din nord-vestul Mării Negre), iar în Muntenia centrală cu Glina, faza Runcuri și posibil cu manifestările imediat post-Glina de aici (Odaia Turcului). Spre sud, în perioada BT, primele apariții ale acestui decor se plasează, după datele actuale, la un nivel cultural-cronologic mai vechi, sincron în linii mari cu începutul Bronzului vechi IIc de la Dikili Tash (cf. periodizării J. Deshayes) sau

cu Dikili Tash IIIB de final (cf. periodizării M. Sèfèriadés), cu partea principală a materialului ceramic de la Pernik (pentru datarea lui, *L. Nikolova 1996,* 179; *Eadem 1999,* 216), ultima parte a evoluției fazei Va de la Sitagroi. Fragmentul de la Pevkakia-Magula, atribuit acolo ceramicii fazei 7 a așezării din BT este cel mai nou, și indică o perioadă contemporană cu Sitagroi Vb și ultima parte a Helladicului timpuriu II (v. *Christmann 1996,* 161 și fig. 32).

Interesant este de asemenea faptul că, atât pe vasul de la Slobozia-Hănești cât și pe cele similare din T.1 de la Kamenskoe, șirurile orizontale de impresiuni șnurate de pe gâtul recipientelor lasă impresia că au fost trasate neglijent.

Industria litică. Până acum, în Moldova, nu au fost descoperite piese de silex în morminte CC, deși la est de Prut ele sunt destul de prezente și variate tipologic (cu predominarea vârfurilor de săgeți)[98].

Piatra șlefuită. Din M 5/Stoicani provine un topor fragmentar cu început de perforare (*Petrescu-Dîmbovița 1953a,* fig. 53/5), iar din M 9/Holboca o măciucă piriformă din rocă dură, de tipul fără bordură în partea inferioară (*Zirra 1952,* fig. 11/dreapta sus). La est de Prut, capete de măciuci din piatră, cu sau fără bordură, se cunosc din contexte funerare sigure numai pe malul stâng al Prutului Mijlociu (Corpaci: *Jarovoj 1984,* fig. 12/7; Tețcani-Bezeda, 2 piese: *Id. 1990b,* 116). În stepa din nord-vestul Mării Negre, ele provin din descoperiri întâmplătoare (*Toščev 1991a,* 95, fig. 5/7). Exemplarul cu "bucșă" descoperit mai demult la Hamangia, în Dobrogea (*Pârvan 1925,* fig. 9/stânga; 13), poate fi și el amintit în acest context, însă nu avem certitudinea că a aparținut unui mormânt catacombă.

Obiectul rotund și plat din M 13/T.I-1949 Glăvănești Vechi (*E. Comșa 1987,* 374) ar putea fi o „nicovală" de tipul celor apărute în nord-vestul Mării Negre la Trapovka (M 14/T. 4), Svetlyj (M 2/T. 1), Višnevoe (M 7/T.11) sau în Muntenia, la Brăilița (M 17), în morminte cu caracteristici ale perioadei CC târzii (schelete întinse, catacombe ovale cu puțuri de intrare rotunde în plan). În mormintele din arealul estic al CC astfel de obiecte apar de regulă asociate cu artefacte utilizate în activitățile de prelucrare a metalului (linguri de turnare, duze, abrazive, forme pentru turnarea de lingouri metalice), ceea ce a și determinat interpretarea acestor complexe funerare ca aparținând unor metalurgiști (*Pustovalov 1994,* 88–93).

Toporul fragmentar descoperit în mantaua tumulului de la Valea Lupului-„Fabrica Chimică" (*Dinu 1957,* 168, fig. 5/4) (pl. XXXVIII/3) își găsește bune analogii în seria de topoare cu ceafa cilindrică apărute la est de Prut în morminte catacombă[99].

În acest context se poate discuta și toporul din gresie de la Lozna (nord-vestul județului Botoșani) (pl. XXXVIII/4), provenit dintr-o descoperire întâmplătoare, decorat în dreptul găurii de prindere cu nervuri în relief șerpuite sub forma literei "M", între brațele căreia s-au format caneluri. O raportare la recenta

tipologie a topoarelor de piatră perforate din zona Donbassului *(Sanžarov 1992)* ne indică o apropiere evidentă a piesei de la Lozna de exemplarele incluse în tipul 6B (cu ceafă lungă, cilindrică, ornamentate cu nervuri: *Ibid.* 171, fig. 6/8; 7), toate provenite acolo din morminte catacombă. Totuși, maniera de confecționare și realizare a ornamentului par mai rudimentare în cazul toporului de la Lozna comparativ cu exemplarele catacombă de pe Donet. Analogii pentru decorul piesei noastre cunoaștem de pe un topor, diferit ca formă de cel de la Lozna, descoperit într-un mormânt CC târziu la Konskie Razdory (nordul Mării de Azov) (M 1/T.2: *Plešivenko 1995,* 151, fig. 2/5). Linii subțiri în relief șerpuite în forma literei "M" culcate, dar fără caneluri, se întâlnesc și pe cunoscutul topor de paradă din porfirit găsit în M 18/T. 2 de la Baratovka (pe malul stâng al Ingulului), aparținând culturii catacombă Ingul' (*Šarafutdinova 1980,* fig. 4/1 = 5/1). Având în vedere cele de mai sus, se poate propune pentru toporul de la Lozna: 1) o datare la nivelul BT și 2) dacă nu confecționarea sa în mediul catacombă, cel puțin o influență dinspre acesta la realizarea decorului.

Obiectele din os sunt absente în mormintele CC descoperite până acum în Moldova, ele fiind destul de puține și în mormintele din zonele situate mai spre est[100], în timp ce singurul *obiect din metal* (poate un cercel?) a fost găsit în M 17/Holboca (*E. Comșa 1985b,* 148). Și la est de Prut piesele metalice sunt mai puțin prezente în mormintele catacombă decât în cele Jamnaja. Nu excludem ca toporul de tip Kolontaevka de la Murgeni (*Coman 1980,* fig. 116/7; la noi, tabelul XVII/14) să fi aparținut comunităților CC, dar trebuie avută în vedere și posibilitatea vehiculării sale de către triburile CCMB (pentru atribuirea cultural-cronologică a acestui tip de topor metalic cu gaură de prindere transversală: *Černych 1966,* 62; *Korenevskij 1976,* 27–28; *Kločko 1994,* 111).

Interpretare. *Origine.* Analiza elementelor de ritual, a construcțiilor funerare și a inventarului mormintelor catacombă din extremitatea vestică a arealului CC, inclusiv din estul Moldovei, dovedește că impulsul cultural inițial, însoțit foarte probabil și de etnic, vine dinspre răsărit[101]. Numărul mare de înmormântări catacombă cu schelete chircite pe spate (19,7 % după calculele lui V.A. Dergacev pentru zona pruto-nistreană: *Dergacev 1986,* 98), procentual cu mult peste media înregistrată în regiunile situate mai spre est (3 %, cf. *Pustovalov 1990a,* 80), dar apropiat de cel din Crimeea (*Toščev 1990,* 118), arată însă o participare destul de consistentă a populației Jamnaja de la vest de Nistru, și în general de la periferiile arealului CC, la conturarea în regiunile respective a unui specific aparte al fenomenului catacombă, vizibil mai ales în perioada sa timpurie. Modalitățile prin care s-a realizat această participare Jamnaja au putut fi diferite (aculturație, adaptare). Perioada catacombă târzie se caracterizează însă în general prin alte trăsături (puțuri de intrare rotunde și catacombe ovale în care morții au fost așezați în poziție întinsă), care la vest de Nistru se leagă mai curând de schimbarea

populației decât de o evoluție socială și ideologică (*Id. 1991b,* 109), de apariția, tot dinspre est, a unei grupe etnice (?) noi.

Statut cultural. În Moldova, cea mai mare concentrare de morminte catacombă este documentată în partea de nord-est, în apropierea Prutului Mijlociu. Complexele de aici își găsesc bune analogii pe malul opus al aceluiași râu și, judecând după o serie de elemente, este de presupus că în perioada CC, această regiune a manifestat trăsături culturale proprii, distincte de cele ale zonelor catacombă învecinate. Ele se referă la:

1) numărul mare de înmormântări cu schelete în poziții chircite (îndeosebi, chircite cu înclinare) efectuate în gropi cu puțuri de intrare rectangulare (ca la Medveža, Corjeuți, Hăncăuți, Tețcani, Bezeda), elemente asumate de regulă orizonturilor CC timpurii sau, urmându-l pe S. Z. Pustovalov – care a dat caracteristicilor de ritual conotații etnice – "masivului etnic est-catacombă";

2) procentul însemnat de ceramică (cu predominarea oalelor și paharelor) decorată cu șnurul;

3) prezența inventarului relativ bogat, în care se evidențiază capetele de măciuci din piatră (neîntâlnite deocamdată în mormintele CC de pe Nistru sau din Bugeac) sau obiectele de inventar de caracter deosebit, ca brățara metalică cu decor pseudoșnurat din M 3/T. 19 Dumeni (*Nikolaeva/Safronov 1976,* 473) și figurina antropomorfă (?) din piatră descoperită în M 6/T. 3 Tețcani (*Jarovoj 1990b,* 116).

Acesta este și motivul pentru care propunem evidențierea în această regiune a unei variante culturale aparte a CC, ce poate fi denumită *a Prutului Mijlociu* sau *Holboca-Tețcani.* Dacă am face apel la teoria "organismului etno-social catacombă" a lui S. Z. Pustovalov (*Pustovalov 1990a,* 78–81; *Id. 1994,* 128–134), atunci ar exista suficiente argumente pentru a socoti zona Prutului Mijlociu ca un nou "centru (etno-)social", identificat la periferiile arealului catacombă. Predominarea amplasării mormintelor în sectorul sud-estic al movilelor, care reflectă o mortalitate ridicată în perioada iarnă-primăvară (cf. *Id. 1991b,* 40–42), ar indica prezența în regiunea Prutului Mijlociu a unui "centru social" stabil, deși situația de la Holboca sau apariția mormintelor de războinici obișnuiți, de rând, și a meșterilor în confecționarea armelor (M 8/T. 1 Hăncăuți: *Dergacev 1982,* 46, fig. 11/8–10) nu exclud posibilitatea existenței unor stări conflictuale. Elementele socotite a marca prezența elitei aristocratice, precum camerele funerare de dimensiuni mari, desenele cu culoare pe fundul gropilor, inventarul deosebit (v. *Pustovalov 1995,* 25) sunt atestate și în zona de pe ambele maluri ale Prutului de Mijloc (Iacobeni, Holboca, Dumeni). Specificul pe care fenomenul catacombă îl are deocamdată aici credem că s-ar putea explica prin persistența la periferia nord-vestică a arealului CC a unei populații care evoluează probabil și sub influența manifestărilor șnurate dinspre nord (v. și *Toščev 1998a,* 55). Această enclavă "est-catacombă" va fi

probabil realimentată etnic în perioada CC târzie, când sub presiunea populației "Ingul", o parte a vechilor comunități se vor fi deplasat spre zona Prutului Mijlociu.

Pentru Moldova, elementele de *cronologie relativă* sunt puține și slab relevante. La Slobozia-Hănești, M 3/T.I este stratigrafic mai nou decât un mormânt Jamnaja, cu caracteristici de ritual tipice perioadei Jamnaja târzii (M 4). Și în alți tumuli (Valea Lupului-"Fabrica Chimică", Glăvăneștii Vechi) situația pare a fi asemănătoare, în sensul că mormintele CC urmează celor Jamnaja. Vom căuta deocamdată criterii cronologice în afara zonei aici în discuție și, în primul rând, în regiunea situată imediat spre est.

În spațiul pruto-nistrean, poziția stratigrafică a mormintelor catacombă este relativ bine precizată, ele urmând în tumuli înmormântărilor Jamnaja (la Trapovka, Bălăbănești, Cholmskoe, Crihana Veche, Purcari, Răscăeții Noi, Taraclia II, Crasnoe deranjând chiar complexe funerare Jamnaja). Singurul caz de stratigrafie inversă este semnalat la Roșcani, unde în T. 4, groapa M 14 (Jamnaja, cu schelet chircit pe spate) a tăiat catacomba M 18 (cu schelet inițial probabil în poziție întinsă) (*Dergacev/Borzijak/Manzura 1989,* 44, 46, fig. 15/8). În T. 17 Višnevoe, o înmormântare catacombă a fost suprapusă de morminte cu gropi rectangulare cu treaptă și inventar ceramic (*Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985,* 158–159, fig. 8/5, 7) de atribuit, după criteriile lui E. Sava (*Sava 1992,* 144–146), etapei timpurii a CCMB. La Bălăbănești și Starye Beljary (*Agulnikov/Bejlekči 1987,* 73, fig. 4/4; *Petrenko 1991b,* 89, fig. 29/3–5), morminte catacombă au fost urmate stratigrafic direct de complexe CCMB târzii.

Evidențierea în cadrul diferitelor aspecte culturale catacombă din regiunea nord-pontică a două sau chiar trei grupe ritual cronologice (v. în acest sens periodizările pentru CC din regiunea Ingulului: *Šapošnikova/Bočkarev/Šarafutdinova 1977,* 29–34; *Šapošnikova et al. 1980,* 10–13; *Rebedajlo 1987;* Nipru-Azov: *Bratčenko/Šapošnikova 1985,* 413–415; *Kubyšev 1990;* Crimeea: *Nečitajlo 1984; Toščev 1990,* 122–126), datele stratigrafice, directe sau indirecte, analogiile pentru ceramică și elementele de ritual, permit conturarea și în nord-vestul Mării Negre a două, poate chiar a trei orizonturi/grupe cultural-cronologice ale perioadei catacombelor.

Primul, cel mai vechi, este reprezentat de o parte a mormintelor cu schelete chircite pe spate sau cu înclinare pe o parte (mai ales pe dreapta) (v și *Toščev 1981,* 70; *Černjakov/Toščev 1985,* 24; *Čebotarenko/Jarovoj/Tel'nov 1989,* 183; *Toščev 1991a,* 96–97). Ca dovezi ale unei vechimi în general mai mari a mormintelor cu schelete chircite pe spate sau cu înclinare față de cele cu schelete întinse, se pot aduce următoarele fapte:

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

1) Mormintele CC primare nu au conținut niciodată schelete întinse, ci doar schelete în pozițiile grupelor noastre 2 (2a: M 3/T. 57 Višnevoe; 2b: M 7/T. 1 Gura Bâcului) și 3 (T. 9 Semenovka). Mormântul cu inventar bogat de la Tiraspol este singurul cu schelete în poziție întinsă, susceptibil de a fi fost prevăzut inițial cu movilă (*Sava 1987,* 91).
2) Există raporturi stratigrafice directe (în T. 5 Roșcani, M 6, în poziție chircită pe spate, cu o mică înclinare pe dreapta a fost tăiat de M 5, cu schelet în poziție întinsă: *Dergacev/Borzijak/Manzura 1989,* 49; în T.1 de la Nikol'skoe, M 14, cu schelet chircit pe spate cu o mică înclinare pe stânga a fost mai vechi decât M 13, cu schelet întins: *Agulnikov 1999,* 118, fig. 3/1–2; iar în T. 1 Gura Bâcului, cu mormânt principal catacombă în poziția 2, M 4, cu schelet întins, se afla în poziție secundară: *Dergacev 1984,* 5, 7, fig. 2/1). Cazuri similare au fost înregistrate și în Crimeea (*Toščev 1990,* 124).
3) În mormintele colective, cu morții depuși în diferite poziții (considerate a se fi constituit în decursul unui oarecare interval de timp: *Id. 1991a,* 91), scheletele în poziție întinsă se aflau spre întrările în camerele funerare, iar cele în poziții chircite erau situate spre laturile opuse (M 11/T. 3 Ursoaia, M 8/T. 1 Căușani; M 6/T.3 Talmaz). Astfel de cazuri au fost întâlnite și în zona Ingul' (*Šapošnikova 1980,* fig. 3/10). Există însă, trebuie observat, și situații inverse (M 6/T. 1 Roșcani, M 16/T.I Taraclia II).
4) Acolo unde s-au observat suprapuneri de morminte CC peste înmormântări Jamnaja, de cele mai multe ori, în primele scheletele s-au aflat în poziție întinsă (M 7, 12/T. 1 Răscăeții Noi, M 12/T. 1 Roșcani, M 35/T. 1 Purcari, M 14/T. 1 Trapovka; M 6, 10/T. III Taraclia II) (faptul a fost remarcat și de *Toščev 1998a,* 53). Cazuri similare există și în zona Ingul' (*Šarafutdinova 1977,* 92, fig. 8/2).
5) Mormintele CC ce conțin vase Jamnaja (M 31/T. 17 Višnevoe, M 18/T. 1 Trapovka) au schelete chircite pe spate cu înclinare, în timp ce în acelea cu schelete întinse nu s-au semnalat obiecte de inventar de tip Jamnaja. Lipsa unor legături între populația catacombă care a lăsat acest tip de înmormîntări (Ingul') și triburile Jamnaja târzii nu are la S.Ž. Pustovalov sens cronologic, fiind explicată prin existența în societatea catacombă nord-pontică a castelor, structuri sociale de tip închis, care nu permiteau penetrări etnice (*Pustovalov 1995,* 28).

Există unele indicii care ar demonstra chiar o prioritate cronologică a mormintelor cu schelete în pozițiile 2 față de cele cu înclinare pe o parte. De pildă, în T. 1 Trapovka, M 18 a distrus puțul de intrare în M 7, în a cărui cameră funerară se afla un schelet în poziția 2a (*Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 11). În M 21/T. 20 Kurči, de tip dublu, scheletul chircit cu înclinare se afla spre intrarea în

camera funerară, iar cel chircit pe spate, spre peretele opus (*Toščev 1992,* fig. 10/3). O confirmare a acestei scheme de cronologie relativă ar putea veni și de la Holboca, unde am atribuit celor trei grupe de morminte CC evidențiate spațial și o valoare cronologică, în sensul că acelea cu schelete chircite pe spate sau pe o parte, cu sau fără înclinare, mai apropiate de centrul tumulului, ar putea fi mai vechi decât cele cu schelete întinse, situate spre poalele movilei (*Burtănescu 1996,* 100).

Cele mai timpurii complexe catacombă din nord-vestul Mării Negre se plasează foarte probabil spre a doua parte a orizontului clasic al culturii Jamnaja (*Dergacev 1986,* 110; *Agulnikov 1999,* 128)[102], însă există dovezi și pentru o sincronizare a mormintelor primei grupe ritual-cronologice cu perioada Jamnaja târzie. Una dintre ele este situația stratigrafică din T. 2 de la Cholmskoe, unde M 24, atribuit comunităților catacombă, cu scheletul în poziția noastră 2a, a deranjat M 17, Jamnaja, ce avea ca inventar roți de lemn, o oală și un vârf de săgeată din os (*Gudkova/Černjakov 1981,* 42–43, fig. 2/8; *Černjakov/Stanko/Gudkova 1986,* 7475, 7778). O altă dovadă o constituie prezența într-un mormânt catacombă cu schelet chircit cu înclinare de la Višnevoe (M 31/T. 17), a unei cupe-borcan șnurate tip Bugeac, specifică pentru Jamnaja târzie din zona nord-vest pontică (*Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* fig. 9/6, 7). Mormintele ce se pot atribui acestui orizont catacombă timpuriu, orizont în care includem și complexele de caracter mixt Jamnaja-catacombe, sunt în general puține.

Ca și în regiunea Bugului Sudic, Ingulului sau Crimeei, la vest de Nistru masa principală de înmormântări catacombă se caracterizează prin alte trăsături. Astfel, mormintele au predominant catacombe ovale sau în formă de "boabe de fasole", puțuri de intrare rotunde, iar morții sunt așezați în poziție întinsă. Prin caracteristicile de ritual și inventar aceste morminte din zona nord-vest pontică se pot atașa culturii catacombă Ingul' (pentru definirea acesteia: *Šapošnikova/ Bočkarev/Šarafutdinova 1977,* 29–34; *Šapošnikova 1978*) sau, conform unei alte terminologii, orizontului cultural al complexelor catacombă târzii de tip nord-pontic (*Toščev 1981,* 70; *Dergacev 1986,* 107; *Toščev 1997,* 37–38). Grupa a doua cultural-cronologică a CC din vestul stepei pontice are multe elemente ceramice specifice culturii catacombă Ingul' și mai puține, caracteristice Crimeei, nord-vestului Mării de Azov sau Donului Inferior. Topoarele de paradă de la Tiraspol (*Sava 1985,* 461, fig. 1) trimit spre aceeași arie culturală Ingul'. Cele mai multe înmormântări catacombă de acest tip credem că sunt contemporane cu Jamnaja târzie și mai ales cu cea finală.

Unii cercetători au pus pe seama presiunii exercitată de catacombe deplasarea spre vest, pe valea Dunării, a unei părți a populației Jamnaja târzie (*Černjakov/Toščev 1985,* 23–24; *Toščev 1997,* 38). Așa cum ne indică prezența în cadrul grupei Zimnicea-Batin a mormintelor cu schelete în poziție "Jamnaja târzie" (v. *Burtănescu 1998b,* 159–163), frământările vor fi început la granița dintre CI

clasică și CI târzie, adică tocmai în perioada în care în nord-vestul Mării Negre înregistrăm primele morminte catacombă. Este foarte posibil ca tulburările observate în sud-estul României și în Muntenia centrală într-un moment post-Glina să aibă drept cauză, așa cum s-a bănuit (*Roman 1982b,* 47 - cu prudență; *Id. 1986a,* 34, 45, 47), aceeași presiune a populației catacombă asupra comunităților nord-vest-pontice. În acest caz, am putea identifica această populație catacombă cu purtătorii elementelor culturale de tip Ingul'. Mormintele cu schelete întinse din movila de la Smeieni și motivele șnurate în „laț" de pe cele două fragmente ceramice la București-„Roșu" și Sărata Monteoru, în mod evident străine ceramicii Glina și Odaia Turcului, dar întâlnite destul de des pe vasele catacombă din perioada târzie, ar confirma această identificare culturală. Fragmentul ceramic amintit de la București-Roșu", dintr-o așezare Glina, faza III-Roman (Govora Sat-„Runcuri"), demonstrează că începutul puseurilor răsăriteane care au ca punct de plecare presiunile populației Ingul' a putut începe mai devreme decât s-a crezut (poate spre a doua parte a fazei Runcuri). Ocuparea de către triburile Glina din faza a III-a, a zonelor premontane și montane din Oltenia și Muntenia, evitate până atunci (*Schuster 1996,* 15–16), dau consistență acestei ipoteze.

Finalului evoluției complexului catacombă în zona studiată i-ar putea fi atribuite unele morminte cu schelete chircite pe o parte și inventar ceramic apropiat de cel al CCMB (M 11/T. 17 Višnevoe, M 20, 32/T. 19 Novoselica). Acest raport este confirmat și de unele situații stratigrafice înregistrate mai spre est (v. de pildă, M 9 și 9a / T.1 de la Kamenskoe, în regiunea Zaporož'e: *Tichomolova 1992,* 74, fig. 3/2; pentru Crimeea: *Toščev 1990,* 124).

Această schiță de cronologie relativă nu exclude existența paralelă în teritorii diferite a mai multor grupe rituale catacombă, după cum o serie de indicii (cazuri de stratigrafie inversă, influențe culturale reciproce) demonstrează nu o substituire a culturii Jamnaja de către cea a catacombelor, ci "coexistența lor teritorială pe o anumită perioadă" (*Dergacev 1986,* 110; *Toščev 1991a,* 96–97; *Id. 1997,* 38; *Id. 1998a,* 53).

Datorită numărului mic de morminte descoperite, o încercare de periodizare a fenomenului catacombă de pe malul drept al Prutului nu poate avea decât caracter preliminar, iar criterii cronologice nu pot fi căutate deocamdată, așa cum am amintit, decât în afara zonei aici în discuție. În Moldova, existența mai multor grupe rituale CC este dovedită de prezența modurilor diferite de depunere a morților, dar raporturile cronologice dintre ele sunt dificil de precizat exact. Nu se exclud prezențe paralele. Deocamdată, de la vest de Prut, din Moldova, nu sunt raportate complexe CC cu inventar socotit mai spre est a aparține grupelor CC timpurii, însă prin analogii, vasul cu decor șnurat de la Valea Lupului-„Fabrica Chimică" se încadrează printre materialele CC vechi din Moldova (fără a exclude însă și o datare mai nouă). De asemenea, unele înmormântări cu scheletele în

pozițiile tipurilor 2 și 3 sunt susceptibile de a se data timpuriu (printre ele și mormintele cu oale de tip *Ia1*). Vechi sunt probabil și mormintele 5 și 13 (acesta din urmă, cu scheletul în poziția tipului 5) de la Stoicani. Înfiltrarea de comunități catacombă timpurii la vest de Prut este de altfel presupusă și de G.N. Toščev (*Toščev 1998a,* 54). Prezența orizonturilor CC târzii și a celor de mixtură sau de tranziție cu/spre CCMB este de asemenea sigură, chiar dacă, actualmente, nu la fel de clar conturată ca la est de Prut. Acestora le pot fi atribuite mormintele cu scheletele în poziția tipului 1, vasul de la Cotârgaci, paharul din Muzeul de la Iași, M 13 / T.I-1949 Glăvănești Vechi și probabil, M 3/T.I de la Slobozia-Hănești.

O coexistență a comunităților CC cu cele Jamnaja (cu referire îndesosebi la cele târzii) este de presupus și la vest de Prut, însă deocamdată nu avem date directe care să permită stabilirea unor raporturi cronologice și cu alte fenomene culturale ale BT din Moldova. Fragmentele șnurate cu decor în "laț" de la București și Sărata Monteoru amintite mai sus sunt singurele dovezi directe, încă destul de palide totuși, ale unui sincronism catacombe cu Glina, faza Govora Sat-"Runcuri" și mai apoi cu grupul Odaia Turcului. Cum grupul Odaia Turcului pare a fi sincron cu nivelele Ic4,1 și 2 de la Sărata Monteoru (*Băjenaru 1998a,* 86), iar în perioada Monteoru Ic3, grupurile catacombă sunt deja integrate în faza timpurie a CCMB, așa cum indică grupa de morminte cu schelete întinse tip Matca-Evpatorija (v. *Addenda* II.2), rezultă că fenomenul catacombă din zona nord-vest pontică trebuie să fi fost contemporan și cu nivelul Ic4,3 de la Sărata Monteoru (= prima fază a culturii Monteoru).

V. Complexe culturale de caracter mixt

V.1. M 22 de la Valea Lupului-"Fabrica Chimică"

Din rândul complexelor de caracter cultural mixt mai deosebite face parte M 22 de la Valea Lupului-„Fabrica chimică" (*Dinu 1959c,* 205–207, fig. 3; 4, la noi, pl. LVI). Mormântul era situat spre poalele est-nord-estice ale movilei, fiind stratigrafic mai nou decât mormintele Jamnaja clasice din cei trei tumuli mici, înglobați în interiorul mantalei mari. Față de înmormântările din același sector al movilei, orientate relativ la centrul movilei în sensul acelor de ceas, M 22 era direcționat în sens invers acelor de ceas. Construcția funerară era reprezentată de o groapă rectangulară cu „treaptă", pe fundul căreia fusese întins un așternut vegetal (stuf sau papură), care căptușea, pe o anumită înălțime și pereții gropniței. Pe acest așternut se presărase ocru roșu; o „pungă cu ocru" se afla lângă cotul drept al mortului. Scheletul, aparținând unui bărbat matur (35 ani), orientat NNV–SSE, se afla într-o poziție nespecifică pentru Jamnaja, chircit pe o parte cu o ușoară aplecare pe spate, cu brațele încrucișate la nivelul bazinului. Craniul prezenta

urmele unei lovituri, poate cauza decesului. Scheletul avea caracteristici ale tipului nordic evoluat (*Antoniu/Roșca-Gramatopol 1966,* 56). În apropierea craniului era depusă, în stare fragmentară, o amforă cu corp ovoidal și gât în formă de pâlnie, cu marginea îngroșată spre exterior sub formă de "manșetă". La baza gâtului au fost plasate 4 torți în bandă. Alte 4 torți, dar de tip tubular, au fost fixate pe umăr. Pe marginea "manșetată" a gurii și la baza gâtului s-a trasat câte un șir orizontal de incizii în „X", în timp ce torțile de la baza gâtului au fost unite cu cele tubulare, și acestea între ele, prin benzi orizontale și verticale din câte 4–6 brâie în relief netede înalte, care pe lângă un efect decorativ au avut și scopul practic de a permite fixarea vasului - în vederea suspendării lui? - cu ajutorul unor șnururi groase. Vasul a fost confecționat din pastă omogenă, fină. Arderea este bună, iar culoarea brun-cenușie. Suprafața exterioară a recipientului, de la torțile tubulare până la marginea gurii este netezită, pe alocuri chiar lustruită, iar de la torți spre fund aceasta este barbotinată, cu scopul probabil de a asigura o impermeabilizare superioară a pastei (pl. LVI/2–4).

Tipologic, vasul a fost apropiat de „amforele thuringiene"-Buchvaldek tip III (*Dinu 1959c,* 206; *Sulimirski 1968,* 13). Pentru formă, unele similitudini sunt de semnalat însă, și cu descoperirile de tip Copăceni din Transilvania (*Rotea 1993,* pl. X/1), în cadrul cărora se poate observa și tendința de îngroșare sub formă de manșetă a marginii unor recipiente, specifică de altfel și altor grupe culturale din BT transilvănean (Jigodin, Roșia). Pentru inciziile în „X", bune paralele se pot face, în Moldova, cu descoperirile de tip Aldești și cu un ciob de la Bogdănești (*M. Florescu 1964,* fig. 2/7 – în nivelul atribuit acolo "grupului Folteștii II"). În Transilvania acest motiv decorativ se regăsește pe ceramica din așezarea de la Livezile-„Baia" (*Ciugudean 1996,* fig. 6/4; 10/3; 11/5; 12/2–3; 16/1–2, 6–7). Pentru sistemul de brâie netede analogii sunt de căutat în Schneckenberg B (*Prox 1941,* pl. XIX/8–14; XX) și Jigodin (*Roman 1992d,* pl. 83/3; 85/3; 102/1; 103/6–7;104/1–3; 108/5–7, 9–10; 109; 115/2–3, 8–9, 13; 128; 132). Tipologic, motivele realizate cu ajutorul brâielor netede în relief întâlnite în grupul Șoimuș (*Andrițoiu 1992,* pl. 5/3; 7/17; 9/10, 13; *Ciugudean 1996,* fig. 58/8; 68/9) par a aparține unui orizont cronologic ceva mai nou. Torți tubulare de genul celor de pe amfora în discuție se găsesc în Schneckenberg (*Prox 1941,* pl. X/6), dar bune paralele se pot semnala cu descoperiri Schneckenberg B și/sau Jigodin din Moldova (Poduri, Bogdănești: pl. LIII/1–2a). De altfel, analogiile cu Jigodin și Schneckenberg B au fost mai demult sesizate (*Roman 1986a,* 49).

M 22 de la Valea Lupului îmbină în mod original caracteristici culturale de origini diferite: răsăritene (Jamnaja - prin construcția funerară și unele elemente de ritual ca lințoliul de natură vegetală, formele de utilizare a ocrului), dinspre aria ceramicii șnurate (poate tipul de amforă, poziția scheletului: pentru tipurile predominante de poziții ale scheletelor din mormintele șnurate vest ucrainene, v.

Telegin 1976, 7–8, 11), locale (decorul în „X"), transilvănene. Moartea violentă a celui înmormântat reprezintă un indiciu că el era probabil un străin în această zonă controlată de triburile Jamnaja.

Având în vedere datele stratigrafice și analogiile propuse pentru amforă, M 22 de la Valea Lupului se poate data, în linii generale, în perioada Jamnaja târzie, contemporan probabil cu faza a II-a a ceramicii șnurate Subcarpatice, cu Schneckenberg B, Copăceni, (dar, posibil, înainte de Șoimuș). În general, complexul aici în discuție se datează post locuirea veche a BT de la Bogdănești și post-Aldești, fără a exclude totuși un scurt contact cronologic cu ultimele menționate manifestări culturale. O datare la nivel de Cernavoda III, Folteşti, Michajlovka II pentru amfora de la Valea Lupului (*Alekseeva 1989,* 24; *Eadem 1992,* 73–74) ni se pare prea înaltă.

3. Încercare de periodizare, caracterizare și cronologie

Istoricul cercetării. Primele încercări de stabilire a unor etape în evoluția BT din Moldova, schițate în contextul problematicii privind "cultura Folteşti II" i le datorăm lui Gh. Bichir (*Bichir 1962,* 106–114 și tabel p. 114). Acesta a socotit că la răsărit de Carpați, debutul epocii bronzului se produce după orizontul Usatovo-Horodiștea-Folteşti I, iar sfârșitul BT intervine odată cu pătrunderea în Moldova a triburilor Monteoru, la începutul fazei Ic3. Aici, BT era reprezentat, în opinia lui Gh. Bichir, de "cultura Folteşti II" în a cărei evoluție erau surprinse două etape: *Ruptura* (reprezentată de Izvoare III, Dolheștii Mari – așezare, Uricani, și un presupus nivel II de la Stoicani și Folteşti), sincronizată cu Glina timpurie și Schneckenberg A și etapa *Mândrișca II,* ce corespundea cu Schneckenberg B, iar în nord-estul Munteniei cu Monteoru Ic4.

Limita cronologică superioară a "grupului" sau "culturii Folteşti II" era considerată și de M. Florescu etapa Horodiștea-Folteşti I, însă, în ceea ce privește sfârșitul, au fost exprimate două puncte de vedere diferite. Inițial, nu s-a exclus ca, cel puțin în sudul Moldovei, "cultura Folteşti II" să fie anterioară nu doar fazei Monteoru Ic3, ci și fazei Monteoru Ic4, cu posibilitatea ca în alte zone de la est de Carpați, ultima să fie sincronă grupului Folteşti II (*M. Florescu 1964,* 120). Ulterior, s-a admis că sfârșitul "culturii Folteşti II" s-a produs în etape, inițial în partea de sud, odată cu pătrunderea culturii Monteoru Ic3, și apoi în nord, odată cu apariția "culturii Belopotok". Totodată, deși nu s-a exclus posibilitatea existenței unor etape în evoluția "culturii Folteşti II", periodizarea propusă de Gh. Bichir a fost socotită neconcludentă (*Eadem 1965a,* 656–660).

P. Roman a privit mai nuanțat descoperirile de la est de Carpați, "contemporane celor din perioada timpurie a epocii bronzului", și a încercat o ordonare a lor, culturală, cronologică și teritorială (*Roman 1986a,* 47–52; *Id. 1992a,* 79–83).

Astfel, în limitele evoluției etapei I din sistemul său de periodizare a BT românesc, P. Roman încadra așezările de tip Dolhești-Târpești și mormintele plane de la Răcăciuni (subetapa Ia) și Aldești, în timp ce M 22 de la Valea Lupului, Corlăteni-"Dl. Cetății", nivelul Mândrișca II și descoperirile de la Bogdănești erau atribuite subetapei IIa.

Mai recent, M. Florescu a propus o periodizare tripartită a "culturii Folteşti II" *(M. Florescu 1992)*. Primei etape îi erau atribuite resturile de locuire de la Vânători, Cotnari, Târpești, Lichitișeni – așezare, o a doua era reprezentată de Bogdănești, Valea Lupului (M 22) și Gârceni (acesta legat de grupul Năeni), iar ultima, de nivelul Mândrișca II și mormântul de la Răcăciuni. Fără a încerca stabilirea unor raporturi cronologice concrete, M. Florescu a pus și problema ca unele elemente din inventarul ceramic descoperit în mormintele tumulare din BT să corespundă cu cele din așezările atribuite "culturii Folteşti II".

Periodizare, cronologie și caracterizare a BT moldovenesc. Schița de periodizare a BT din Moldova propusă aici, precum și încercările de definire a trăsăturilor epocii în acest spațiu sunt cele reieșite din analiza relativ puținelor fapte documntare care ne-au stat la dispoziție. Concluziile la care am ajuns reflectă un anumit stadiu al cercetării acestei perioade în zona aici de interes și, evident, nu poate avea decât un caracter preliminar.

Evoluția BT dintre Carpați și Prut poate fi împărțită în două mari etape.

Primei, **BT I,** îi sunt de atribuit cele mai vechi manifestări ale epocii bronzului. Întrucât în vestul Moldovei pot fi sesizate anumite diferențieri cronologice la nivelul debutului fenomenelor culturale incluse în BT I, sunt posibile diviziuni culturale și cronologice ale acestei prime etape. Astfel, subetapa Ia ar corespunde debutului grupului Târpești și tot aici poate fi inclusă și așezarea de la Dolheștii Mari. Spre est, ne aflăm la începutul etapei a II-a a perioadei Jamnaja clasice. Ceva mai târziu (subetapa **Ib**) în zona Colinelor Tutovei iau naștere manifestările de tip Aldești. Locuirea veche de la Bogdănești este și ea de atribuit subetapei Ib, însă credem că ea începe după debutul fenomenului Aldești. Aceasta ar da baza pentru conturarea unei secvențe mai târzii a subetapei Ib (Ib1). M 9 din T. 2 de la Bolotești poate fi inclus în aceeași subetapă Ib, însă trebuie presupus că începutul perioadei târzii a grupului Vânători-Bolotești s-a produs mai devreme. Partea finală a etapei a II-a a perioadei Jamnaja clasice și începutul perioadei Jamnaja târzii le plasăm tot la nivelul subetapei Ib. Spre finalul BT I, pe malul drept al Prutului își fac apariția și primele comunități catacombă. În zona Podișului Sucevei, în perioada etapei BT I, situația este neclară din punct de vedere cultural, însă până la apariția aici a posibilelor prime complexe ale ceramicii șnurate, se poate presupune că regiunea a fost locuită de grupe sau și de grupe ale CAS.

Așadar, în BT I din Moldova pot fi incluse: faza veche a grupului Târpești, așezarea de la Dolheștii Mari, manifestările Aldești, varianta Schneckenberg A de la Bogdănești, o parte (?) a fazei târzii a grupului Vânători-Bolotești, grupa a doua rituală a CI din Moldova, primele morminte catacombă. Ea ar corespunde în linii mari etapei I a BT românesc din periodizarea Roman (*Roman 1986a,* 30–31). În opinia noastră, subetapa Ia din Moldova este contemporană cu Cățelu Nou (=faza I a culturii Glina) din Muntenia, și cu Zăbala din sud-estul Transilvaniei. În aria Ezero, momentul este sincron cu Ezero A final. Descoperirile de tip Mlăjeț-Sînzieni-Turia, grupul Zimnicea-Batin, Schneckenberg A (poate și început de Schneckenberg B), "grupul Livezile" (parțial?), partea a doua a fazei Coțofeni III, au evoluat într-o perioadă sincronă cu ultima parte a etapei BT I din Moldova. Pe fațada estică a Balcanilor asistăm acum la apariția și dezvoltarea așezărilor de tip Ezerovo-Sozopol, iar la Ezero se formează depunerile fazei A-B și B1 de început. Pe baza datelor ^{14}C obținute pentru Jamnaja, BT I dintre Carpați și Prut se plasează posibil între 2900/2800 B.C. și 2600/2500 B.C.

Caracteristici. 1. Spre deosebire de stațiunile din perioada de trenziție, unele (Horodiștea, Erbiceni) cu straturi culturale destul de consistente, așezările din prima etapă a BT sunt de tip predominant sezonier, dovadă a unei vieți destul de instabile, în concordanță poate și cu un nou mod de asigurare a mijloacelor de subzistență. În ceea ce privește fenomenul tumular, dacă el nu reprezintă o noutate la vest de Prut, în schimb, amploarea pe care o ia acum ridicarea movilelor, activitate legată de triburile Jamnaja, va rămâne de neegalat în perioadele următoare.

2. Caracteristică este în BT I din Moldova și prezența mormintelor de înhumație în gropi superficiale practicate în perimetrul sau în apropierea așezărilor (Târpești, Aldești, Lichitișeni, Bogdănești), unele din aceste înmormântări manifestând evidente trăsături de ritual răsăritene. Este adevărat, acest obicei este atestat, pe lângă înmormântarea în necropole plane sau tumulare (mai rar) *extramuros,* și în perioada de tranziție, însă atunci el avea un caracter predominant cultic. Interesant de observat este și faptul că într-o perioadă sincronă BT din Moldova, astfel de morminte de înhumație în așezări mai sunt semnalate și în alte locuri din Peninsula Balcanică, unele din ele prezentând chiar, similar celor de la noi, elemente de ritual tipice pentru Jamnaja (v. în acest sens M 5, nivelul XIII de la Ezero: *Georgiev et al. 1979,* 493, fig. 212, 213/д; M 3 de la Nova Zagora: *K"nčeva-Ruseva 2000,* 31, 33, fig. 3в; un mormânt de la Maliq, din nivelul Maliq IIIa: *Prendi 1985,* 104[103]). Au fost subliniate de arheologii bulgari legăturile pe care acest tip de înmormântare din BT îl are cu zona egeo-balcanică sau cu bazinul Dunării de Mijloc (*Katinčarov 1980,* 167–168; *L. Nikolova 1994b,* 61; *Eadem 1995,* 271–272), însă din perspectiva realităților din Moldova, o eventuală privire și către nord, nord-est nu este de neglijat.

3. Este de semnalat de asemenea, absența din complexele de tip Târpești, Dolhești Mari și Aldești a șnurului răsucit și foarte rara apariție a celui înfășurat.

4. Sărăcia obiectelor de metal din prima parte a BT (v. tabelul XVII) o continuă pe cea observată în perioada de tranziție. N-ar fi exclus totuși ca în acestă perioadă să-și facă apariția primele securi cu gaură de prindere transversală, sub forma pieselor de tip Baniabic, și topoarele plate de tipul cu marginile ridicate. Pentru acestea din urmă nu excludem și o datare mai târzie.

5. La începutul BT I, evoluția culturală pare a fi dominată de evenimente petrecute în estul Moldovei (ocuparea acestei regiuni de către comunitățile Jamnaja, cu consecințe asupra dezvoltării locale), pentru ca în a doua parte a etapei să asistăm la un contracurent vestic, cu originea în BT din sud-estul Transilvaniei, contracurent care a condus la apariția manifestărilor de tip Aldești și Bogdănești (locuirea veche a BT de acolo).

Etapa **BT II** pare a fi de asemenea clar conturată, însă împărțirea în subetape este mai puțin evidentă. O primă subetapă, **IIa**, ar fi marcată de pătrunderile dinspre sud-estul Transilvaniei (Schneckenberg B -?- și/sau Jigodin) la răsărit de Carpați, pătrunderi care vor pune capăt primei locuiri a Bronzului vechi de la Bogdănești și, probabil, manifestărilor de tip Aldești. Acestei subetape îi aparține în mod cert M 22 din tumulul de la Valea Lupului-"Fabrica Chimică". În estul Moldovei, subetapa IIa este reprezentată de mormintele perioadei Jamnaja târzii propriu-zise și de o serie de complexe funerare ce aparțin fenomenului catacombelor (varianta Holboca-Tețcani sau a Prutului Mijlociu poate fi inclusă aici). Pe un anumit parcurs de la începutul subetapei IIa se prelungește probabil și existența așezării de la Târpești, în timp ce, în extremitatea sud-vestică a Moldovei, se efectuează ultimele înmormântări ale grupului Vânători-Bolotești. Poziția culturală și cronologică exactă a mormântului de la Răcăciuni este dificil de precizat, însă credem că acest complex poate fi situat undeva în interiorul intervalului asumat pentru BT Ib și BT IIa din Moldova. În partea de nord a Podișului Sucevei, cele mai timpurii prezențe șnurate (posibil de încadrat fazei a II-a a culturii Subcarpatice) s-ar putea atașa subetapei IIa.

Pentru evidențierea unei subetape **IIb**, datele sunt mai puțin concludente. În nordul Subcarpaților de Curbură și în Subcarpații Moldovei, evoluția BT în perioadă sincronă cu Odaia Turcului-Năeni-Monteoru Ic4,1–2 rămâne deocamdată necunoscută. Apariția grupului Edineț pe malul stâng al Prutului Mijlociu, grup care are legături clare în orizontul Odaia Turcului-Monteoru Ic4,1–2, ar părea inexplicabilă în condițiile lipsei de descoperiri similare în Moldova. De aceea, o prezență a materialelor de tip Năeni sau Odaia Turcului o bănuim cel puțin pentru partea de nord a Subcarpaților Vrancei. În ceea ce privește Subcarpații Moldovei lucrurile nu sunt deloc clare. În nord, evoluția grupului Târpești nu pare a conduce spre Costișa-faza Borlești și nici nu vedem elemente consistente de contact cu

Lunca-nivelul 1. În sud, în lipsa unor alte descoperiri, poate fi presupusă o prelungire a prezențelor Jigodin, eventual Schneckenberg B (?) și pe parcursul unei perioade sincrone cu Monteoru Ic4,1–2, după cum nu excludem de asemenea un sincronism parțial cu Monteoru Ic4,3. În răsăritul Moldovei, cea mai mare parte a mormintelor catacombă de tip Ingul' și, probabil, ultimele morminte Jamnaja se pot data la nivelul acestei subetape IIb. Momentul este sincron debutului etapei III a ceramicii șnurate Subcarpatice, și este posibil ca unele descoperiri din partea de nord a Podișului Sucevei cu analogii în cercul șnurat vest-ucrainean să se dateze la acest nivel cronologic. Spre sfârșitul BT IIb apar și primele comunități Monteoru Ic4,3.

O perioadă și mai târzie (IIc?) o deducem prin posibilitatea prelungirii unor fenomene anterioare și într-o vreme sincronă cu Monteoru Ic4,3. Astfel, în sud-estul României există morminte cu schelete întinse, de tradiție catacombă, dar însoțite de inventar specific pentru Monteoru Ic3 sau CCMB (Matca, Brăilița, Grădiștea), ceea ce presupune că fenomenul catacombă evoluează paralel și cu Monteoru Ic4,3 înainte de a fi integrat în cadrul societății CCMB timpurii. Tot acum s-ar putea data și mormântul de la Cătămărăști-Deal.

Prin raportare la sistemul de periodizare Roman, BT II din Moldova ar corespunde în general etapei II-Roman, însă nu excludem ca ultimele manifestări ale BT din Moldova să se dateze și în etapa III-Roman. Cu prudență, propunem pentru această etapă a BT din Moldova, o evoluție cuprinsă între 2600/2500 B.C. și 2100/2000±100 B.C.

Caracteristici: 1. Înălțarea tumulilor funerari nu mai este acum apanajul exclusiv al lumii răsăritene, întrucât astfel de construcții le întâlnim în nord și la purtătorii fenomenelor șnurate.

2. Tehnica impresiunii șnurate devine din nou (dar pentru ultima dată) larg răspândită.

3. Topoarele metalice de tip *Schaftlochäxte* încep să se diversifice tipologic (v. tabelul XVII).

4. Asistăm acum la o destul de neobișnuită activare a deplasărilor direcționate V–E (v. în acest sens prezențele Jigodin, ceramică șnurată nordică, poate și Glockenbecher, cele Monteoru Ic4,3) ca rezultat al unor frământări și mișcări în lanț ce au ca punct de plecare probabil, bazinul Dunării de Mijloc.

Așa cum bine s-a intuit în mai multe rânduri, la răsărit de Carpați, Bronzul vechi nu începe și nu se sfârșește peste tot în același timp. Imaginea conturată acum asupra evoluției generale a acestei prime perioade a epocii bronzului este acea pe care datele actuale o îngăduie și ea poate fi susceptibilă de modificări pe măsura acumulării de informații noi. Ele ar trebui să umple unele nișe culturale și cronologice, de la nivel zonal sau macroregional, goale deocamdată, dar a căror existență o bănuim acum pe baza modelelor teoretice.

NOTE

1. Din păcate, nici topoarele Baniabic şi nici piesele de tip *Randleistenbeile* din Moldova nu provin din contexte arheologice sigure. Ele se concentrează totuşi în aria grupului Târpeşti, grup cultural al cărui început este în mod cert mai vechi decât orizontul Schneckenberg B-Jigodin.

Piesele de tip Baniabic par tipologic mai arhaice decât topoarele de tip Dumbrăvioara, pentru care există asigurat, graţie descoperirilor de tipare pentru turnat de la Leliceni, aşezare a grupului Jigodin (*Roman/Pál/Csába 1973,* 562, fig. 3) un cadru cultural-cronologic bine precizat, circumscris orizontului Glina, faza Runcuri-Jigodin (v. şi *Al. Vulpe 1988,* 212) -Schneckenberg B. Dacă topoarele de tip Baniabic din Moldova au avut legătură cu grupul Târpeşti, atunci am putea avea şi un cadru de cronologie relativ care să confirme constatările tipologice, respectiv, tipul Baniabic mai vechi decât tipul Dumbrăvioara. De altfel, au mai fost exprimate opinii în favoarea unei astfel de priorităţi cronologice a începuturilor confecţionării şi utilizării topoarelor de tip Baniabic în raport cu celelalte tipuri vechi de topoare cu gaură transversală (v. *Ciugudean 1996,* 123-124; *Al. Vulpe 1997,* 44). Trebuie totuşi spus că eşalonarea cronologică exactă a tipurilor arhaice de securi cu un singur tăiş (Baniabic, Fajsz, Corbasca, Veselinovo I, Dumbrăvioara), rămâne, deocamdată, greu de precizat (v. *Irimia 1998,* 39, 41).

2. Săpăturile de la Izvoare au fost reluate în 1984 şi continuate în perioada 1987-1992 de două colective de cercetători (*Dumitroaia 1986,* 318; *Marinescu-Bîlcu/Alexianu/Ciubotariu 1992; Dumitroaia 1992a,* 291; *Id. 2000,* 40), însă rezultatele cercetărilor nu au fost decât parţial publicate. Fragmentele ceramice de la pl. XIX şi XLVIII provin din săpăturile noi.

3. Cioburile publicate de noi provin din săpăturile întreprinse de Şt. Cucoş în 1974-1975 şi 1977 (pentru acestea din urmă, v. *Cucoş 1981*). Asupra apropierii unor fragmente ceramice de la Bodeşti şi Văleni de materialul "Izvoare III" a atras atenţia pentru prima dat Radu Vulpe (*R. Vulpe 1957,* 273).

4. Cercetări sistematice în staţiunea de la Căşăria au fost iniţiate cu începere din 1998 de un colectiv condus de Gh. Dumitroaia (*Dumitroaia et al. 1999; Dumitroaia 2000,* 32, fig. 35/2).

5. În discuţia privind elementele de cultură materială ce preced în Moldova cultura Monteoru, Al. Vulpe făcea referire în 1961 la "cultura Gorodsk-Usatovo", pe care o ilustra în regiunea subcarpatică prin "urmele sporadice" găsite la Costişa şi prin aşezarea de la Bogdăneşti (*Al. Vulpe 1961,* 106, nota 4). Pornind probabil de la aceste resturi sporadice de la Costişa, Al. Vulpe admite recent prezenţa elementelor BT în conţinutul culturii Costişa (*Id. 1997,* 46). Campania de săpături din 2001 de pe "Cetăţuie" nu a adus date suplimentare în legătură cu acest orizont ante-Costişa, materialul ceramic descoperit care îi poate fi atribuit, foarte redus numeric, neavând alte elemente caracteristice decât brâiele fine crestate (comunicare A. Popescu; săpături conduse de A. Popescu şi R. Băjenaru).

6. Pentru caracteristicile topoarelor de tip Mărăşti, v. mai jos, p. 175.

7. Nu ar fi exclus ca vasul ovoidal prevăzut cu torţi pe umăr şi în partea inferioară a corpului, legate prin benzi de câte două brâie în relief decorate cu crestături publicat printre

materialele Precucuteni de la Târpeşti (*Marinescu-Bîlcu 1981,* 36, pl. 63/6=81/5; la noi, pl. LI/9), să se dateze mai târziu.

8. Analogiile cu amforeta de la Livezile au fost sesizate mai demult (v. *Marinescu-Bîlcu 1964,* 246).

9. Un fragment de la o strachină/castron de tip *Trichterrand* descoperit la Târpeşti, care se află în lotul cu nr. 8060 din depozitul Muzeului din Piatra Neamţ, nu suntem siguri că a aparţinut aşezării din BT, în primul rând pentru că pasta din care este confecţionat este uşor diferită de cea specifică ceramicii Târpeşti şi, în al doilea rând, pentru că a fost găsit la o adâncime mare (1-1,20 m, *sub* locuinţa 18) decât cea semnalată în mod obişnuit la celelalte materiale atribuite grupului aici în discuţie (şi care este cuprins între 0,20-0,40/0,60 m). Ciobul de la pl. XXIII/8 poate fi, de asemenea, luat în discuţie, însă este posibil ca el să aparţină unui borcan de tipul cu diametrul maxim pe umăr, cu analogii la Cernavoda II (*Berciu/Morintz/Roman 1973,* pl. 7/6), dar şi la Stoicani (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974b,* pl. 3/5).

10. Asupra diferenţelor dintre străchinile Izvoare III şi acelea din aşezările Horodiştea şi Erbiceni, v. de asemenea *Nestor/E. Zaharia 1968,* 24.

11. Fragmentul de la Bodeşti, publicat de *Matasă 1946,* pl. XII/55 şi decorat în această manieră, aparţine probabil de asemenea grupului Târpeşti.

12. Idolul feminin de la *Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 208/3 = 213/2, descoperit în 1960 se află în depozitul Muzeului de Istorie din Bacău (nr. inv. 599).

13. Deşi s-au adus argumente rezonabile în favoarea unui sincronism cu Tripolie C II şi Horodiştea - Erbiceni pentru Dereivka (*Movša 1993,* 47; *Rassamakin 1999,* 87, 90, 117), prezenţa în această ultimă aşezare a ceramicii şnurate, chiar şi în cantitate mică, nu poate împinge datarea sitului până într-o perioadă contemporană cu Târpeşti.

14. Idolul fragmentar de la Dikili Tash a fost publicat ca provenind din nivelele Bronzului vechi de acolo (nivelul 5: *Deshayes 1962,* fig. 25 sau nivelul 4: cf. *Séfériadès 1996,* 100), dar i s-au găsit similitudini tipologice cu figurinele din Dubovac-Žuto Brdo-Gârla Mare (v. *Deshayes 1962,* 932; *Id. 1970,* 36; *Séfériadès 1996,* 100). Această nepotrivire cronologică a fost sesizată de Chr. Marangou, care, fără a renunţa la paralelele cu idolii de tip Žuto Brdo-Gârla Mare, nu a exclus posibilitatea ca figurina de la Dikili Tash să fie ulterioară BT (*Marangou 1992,* 62 şi nota 183 de la p. 217). Idolul antropomorf de la Dikili Tash pare totuşi tipologic, mai arhaic şi mai rudimentar decât idolii de tip Gârla Mare.

15. Cele câteva consideraţii pe care le vom face asupra aşezării din BT de la Dolheştii Mari se bazează numai pe materialul publicat acum patru decenii de autorul cercetării. Puţina ceramică publicată, precum şi alte elemente, ne permit totuşi să afirmăm că la Dolheştii Mari ne aflăm în faţa unei forme de manifestare culturală de la începutul epocii bronzului distinctă de cea sesizată la Izvoare sau Târpeşti, în depresiunile din nordul Subcarpaţilor.

16. Gh. Bichir este şi cel care a introdus în literatură termenii de Dolheşti I şi II, care au fost şi încă mai sunt folosiţi (deşi mai rar). Primul dintre ei desemna orizontul mormintelor amforelor sferice descoperite în situl respectiv, iar al doilea, aşezarea de la începutul epocii bronzului discutată aici (*Bichir 1962,* 111, nota 104).

17. Pentru celelalte regiuni ale Podişului Bârladului, schiţa situaţiei culturale din perioada BT, aşa cum se prezintă pe baza informaţiei actuale, pare a fi următoarea. În zona Câmpiei şi Dealurilor Fălciului, după descoperirile de caracter funerar cu analogii în Usatovo, Folteşti (mai ales Folteşti Ib) sau Životilovka-Volčansk-Bursuceni (Gugeşti, Grumezoaia, Gara Banca, Berezeni, Măluşteni), înregistrăm morminte tumulare aparţinând triburilor Jamnaja (Şuletea, Griviţa-Vaslui, 30 Decembrie) şi este de presupus că la începutul epocii bronzului regiunea s-a aflat în stăpânirea acestora din urmă. În partea centrală şi sudică a Podişului Central Moldovenesc sunt semnalate morminte în cutii de piatră (Oniceni, Băceşti, Tăcuta, Dumeştii Vechi), a căror apartenenţă culturală rămâne, din cauza condiţiilor descoperirii majorităţii lor, nesigură. Necropola de la Gârceni, în nordul Colinelor Tutovei, completează repertoriul acestui tip de descoperiri. Cei mai mulţi cercetători apropie aceste complexe funerare cu construcţii din piatră de cultura amforelor sferice, identificarea de material ceramic specific acestui fenomen la Scânteia (pl. XV XVI), părând a confirma prezenţa sa aici. În cazul în care cistele din zona aici în discuţie au aparţinut amforelor sferice, atunci, pe baza caracteristicilor târzii ale ceramicii de la Scânteia şi a castronului cu analogii în Aldeşti aflat în apropierea uneia din cutiile de piatră de la Gârceni, se poate pune în discuţie posibilitatea ca fenomenul CAS să evolueze (parţial?, în totalitate?), în partea de nord a Podişului Bârladului, pe un anumit parcurs al BT.

18. Diferenţele dintre cele două complexe de la Gârceni au fost sesizate şi de E. Comşa, care însă consideră mormintele complexului II - pe care le atribuie "tipului Folteşti II" - mai vechi, cistele din piatră aparţinând culturii amforelor sferice fiind socotite mai noi (*E. Comşa 1972a,* 83-84). Primul care a încadrat corect mormintele de înhumaţie din complexul II de la Gârceni în Bronzul mijlociu a fost S. Morintz (*Morintz 1978,* 97), pentru ca ulterior, pe baza cataramei de os din M 2, acestea să fie legate de arheologii ucrainieni şi basarabeni de prezenţa la vest de Prut a culturii ceramicii cu multe brâie (presc. CCMB) (*Toščev 1986,* 110; *Dergacev 1986,* 127 - care greşit scrie de existenţa unui tumul la Gârceni; *Berezanskaja 1986,* 13 - care atribuie totuşi M 2 culturii Monteoru; *Sava 1992,* 133, 164). Morminte CCMB în construcţii de piatră de tipul celor atribuite complexului II de la Gârceni se mai cunosc de la Burlăneşti (în stânga Prutului Mijlociu) - de caracter plan în apropierea unui tumul mai vechi şi Ostapie/T. VI (în bazinul Nistrului mijlociu) *(Leviţki/Demcenko 1996).* Tipul de construcţie gen ring, întâlnit la mormintele din arealul vestic de răspândire a CCMB, a putut fi preluat din zona ceramicii şnurate podolo-volyniene, a grupului Edineţ sau, eventual, din cea a culturii Monteoru din Moldova, unde asemenea construcţii sunt cunoscute încă din faza Ic3, pentru a cunoaşte o creştere numerică graduală în fazele ulterioare (Ib-Ia şi IIa-IIb) (v. *M. Florescu 1978,* 108-110).

19. *Askos*-ul de la Aldeşti ne apare însă ceva mai diferit faţă de seria de recipiente similare de la Ezerovo II, iar exemplarul de la Ödweg (*Prox 1941,* pl. XXIII/4a b) mai apropiat de Folteşti (compară cu *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 17/1) - v. în acest sens şi *Bichir 1962,* 98, de unde reţinem doar corespondenţele tipologice, nu şi pe cele cronologice dintre vasele de la Gura Cheii şi Folteşti-1950.

20. O altă opinie la *Zs. Székely 1998,* 147, care consideră Zăbala și Livezile "variante locale [asincrone - N.N.] ale unor pătrunderi sudice". În felul acesta, elementele comune sesizate în repertoriul lor ceramic nu sunt percepute ca "o influență directă a comunităților de tip Zăbala asupra grupului Livezile" (*Ibid.*), ci mai curând ca ținând de un substrat sudic comun.

21. Fenomenul Ezerovo, așa cum îl cunoaștem din partea principală a materialului ceramic, nu poate fi rodul evoluției normale, firești, a componentei Cernavoda II. Prezența în număr mare a cănilor și cănițelor cu gura oblică, a castroanelor cu marginea puternic curbată spre interior, precum și a altor tipuri de vase de origine egeo-anatoliană se pot explica fie prin angajarea populației locale în activități maritime care le vor pune în contact cu civilizațiile din sud (*Tončeva 1981,* 60), fie, cum înclinăm să credem, prin colonizarea zonei litorale vest-pontice de către comunități maritime din zona egeeană și (central?) anatoliană. Indiferent ce a cauzat aceste transformări, se poate observa că zona litorală vest-pontică devine un viguros centru de iradiere culturală, mai ales pentru zona de interior din nord-estul Peninsulei Balcanice. Din Dobrogea (Neptun, Dervent, Rasova, Histria, Izvoare, Medgidia, Hagieni) și din afara ei (Brăilița, Mlăjeț, Sânzieni, Turia, Răcăciuni) se cunosc dintr-o serie de complexe funerare plane sau tumulare, materiale care au evidente legături cu Ezerovo. Indiferent dacă aceste bunuri ajung în zonele amintite direct sau intermediat (un rol important în difuziunea bunurilor culturale Ezerovo spre nord și vest de aria acestui fenomen cultural îl vor fi avut fără îndoială și triburile de păstori Jamnaja, care o bună bucată de vreme au controlat cea mai mare parte a zonei de stepă din nord-estul Peninsulei Balcanice; v. în acest sens și cănițele askoidale cu paralele în Ezerovo de la Smeieni, Glubokoe sau Kubej), rutele folosite, așa cum ne indică o cartare a descoperirilor, au fost cursurile Buzăului, Dunării și foarte probabil cel al Siretului. Judecând după descoperirea în necropola de la Brăilița a ceramicii cu analogii în așezările de pe litoralul vest-pontic (v. *Roman 1992a,* 67, 72-73), nu ar fi exclus ca în zona orașului Brăila, situat la confluența celor trei cursuri de apă amintite, să se fi aflat o "colonie" a populației Ezerovo.

22. Relativ la secvența de la Ezero, partea principală a materialului ceramic de la Ezerovo și din așezările similare de pe litoralul bulgăresc, a fost sincronizată cu Ezero A-B și B1 (faza Michalič = Ezero VIII IV) (*Tončeva 1981,* 61; *Draganov 1995,* 232, 236), dar există și ipoteza prezenței unor elemente mai vechi (sincrone cu Ezero A2 de final, poate chiar și mai timpurii) sau mai noi (corespunzătoare fazei Ezero B2) (*Leštakov 1994,* 26-27; *L. Nikolova 1999,* 207, 209). Strachina (sau capacul?) de tip Michalič de la Ariușd (*Roman 1986b,* fig. 2/8), cu o datare la nivel de Ezero VIII-IV, nu putea fi adus în sud-estul Transilvaniei decât tot de elemente Ezerovo. În așezările Ezerovo de pe litoral, aceste forme ceramice nu lipsesc (*Tončeva 1981,* fig. 14; *Leštakov 1994,* 24-25; pl. I/9 10). Vasul de la Ariușd poate fi pus în legătură cu orizontul Schneckenberg de acolo (*Roman 1992a,* 76), pe care cei mai mulți cercetători îl atribuie fazei Schneckenberg B (*Prox 1941,* 82; *E. Zaharia/Székely 1988,* 104; *Roman 1992a,* 72). Doar Zs. Székely nu exclude posibilitatea încadrării materialului într-o fază mai timpurie (chiar "Proto-Schneckenberg") (*Zs. Székely 1999,* 9).

În ceea ce privește relația directă cu Coțofeni, date există deocamdată numai pentru un sincronism cu Coțofeni târziu (v. vasul borcan de la Basarabi, dintr-o așezare Coțofeni III: *Roman 1976a,* 57, pl. 90/13, similar celor din aria Ezerovo-Sozopol - compară cu

Leštakov 1994, pl. III/3). Pentru cimitirul din BT de la Zimnicea, unde poate fi sesizată şi o componentă culturală de tip Ezerovo, există serioase argumente în favoarea datării sale, în linii mari, de asemenea în cadrul cronologic al fazei Coţofeni III (foarte probabil spre a doua parte a evoluţiei sale), cu posibilitatea coborârii finalului grupului Zimnicea-Batin, pe baza descoperirilor din T. I de la T"rnava (M 9 de acolo, cu *askos* de tip Zimnicea, stratigrafic mai nou decât morminte cu recipiente Coţofeni târzii: *Nikolov 1976*), până într-o perioadă post-Coţofeni.

Două fragmente ceramice decorate cu şnurul de la Dikili Tash au fost anunţate ca având "corespondenţe absolut similare" la Ezerovo (*Roman 1986b,* 21), însă poziţia lor stratigrafică nu este bine precizată. Astfel, unul din aceste fragmente ceramice a fost publicat iniţial ca provenind din nivelul 4 (*Séfériadès 1983,* 668, fig. 66), deci de la sfârşitul fazei Dikili Tash III B (cf. periodizării Séfériadès) sau din Bronzul timpuriu IIc (după cronologia lui Deshayes), deci dintr-o perioadă care ar putea fi contemporană şi cu Coţofeni târziu (v. *Roman 1986b,* fig. 1; *L. Nikolova 1999,* 200 şi tabelul I). Ulterior, însă acelaşi fragment a fost legat de nivelul 8 (*Séfériadès 1996,* 99, fig. 24/5), nivel sincron, probabil, unui moment mai vechi decât Coţofeni III.

Sincronisme pentru Ezerovo-Sozopol se pot stabili şi cu finalul perioadei Jamnaja clasice şi cu Jamnaja târzie (v. de pildă cana askoidală din M11/T.2 Glubokoe: *Šmaglij/Černjakov 1970b,* fig. 3/3; *askos*-ul din M 13 de la Smeieni: *Simache/Teodorescu 1962,* fig. 3/3 şi paharul cu buza oblică pe fund inelat din M 8/T.5-I Gradeaka: *Subbotin/Dobroljubskij/Dzigovskij 1995,* fig. 3/13). Paralele există de asemenea şi cu fenomenul catacombelor. Analogii între cele două fenomene ni se relevă cel mai clar la nivelul cupelor şi castroanelor, ca forme şi motive ornamentale (pentru Ezerovo cu asemănări în catacombe, v. *Roman 1992a,* pl. 43).

23. Ca dovadă a existenţei unui amestec de materiale aducem şi cazurile în care fragmente ceramice Monteoru Ic3, ce-i drept, puţine la număr, au apărut la adâncimi mari şi în asociaţii cu ceramică specifică "Folteşti II" (pe Ş. VIII, între m 5-10, la ad. = 1 m; în cas. 9, la ad. = 0,85 m) (materiale în depozitul Muzeului din Oneşti).

24. La Sălacea şi probabil că şi la Bogdăneşti este semnificativă - din perspectiva interpretării - diferenţa de vârstă dintre femeia şi bărbatul acestui cuplu.

25. De această variantă se apropie şi vasul (care poate fi atribuit şi categoriei paharelor), cu paralele la Zăbala, descoperit în M 5/T. 2 de la Boloteşti (*Buzdugan/Bobi/Cernea 1987,* fig. 4/1 = 6/1), mormânt care după unele indicii (forma camerei funerare, orientarea scheletului), pare a nu aparţine grupului Vânători-Boloteşti.

26. Locuirea din etapa Monteoru Ic4,3-E. Zaharia (=prima fază a culturii Monteoru) pare în stadiul actual al documentării mai densă în zona Subcarpaţilor Vrancei, cu cât înaintăm mai spre nord numărul aşezărilor este mai mic, iar materialul mai târziu. Punctele cele mai estice în care au fost semnalate elemente Monteoru Ic4,3 sau de tranziţie spre faza Ic3 se află pe malul stâng al Siretului, la Poiana (*R. Vulpe/Ec. Vulpe 1933a,* 253, fig. 20-23; determinare E. Zaharia: *E. Zaharia 1990,* 45) şi Corni (sondaj, R. Vulpe, determinare E. Zaharia: *Ibid..,* 45-46), iar staţiunile cele mai nordice, la Mândrişca (*Bichir/Dogan 1962,* fig. 7/1; determinare E. Zaharia: *E. Zaharia 1990,* 46-47), Tg-Ocna-"Podei" (*Matasă 1964,* fig. 34/2; 35/7-8; 37/3; determinare M. Florescu: *M. Florescu 1966,* 59), Răcătău (inedit,

material în Muzeul de Istorie Bacău). Niveluri de locuire Monteoru Ic4,3 s-au semnalat doar în regiunea piemontană a Subcarpaţilor Vrancei, fiind subţiri (Terchești: *M. Florescu/ Gh. Constantinescu 1967a,* 286, fig. 3/1; poate şi Mânăstioara-Fitionești: *Id. 1967b,* 63) sau mai consistente (Coroteni, unde a fost descoperită şi necropola corespunzătoare aşezării şi Vârteşcoiu: *Bobi 1987; Id. 1991; Id. 1992; Bobi/Paragină 1991,* 42-44, fig. 3 7; *Bobi 1994,* 41-43, fig. 2-8). În celelalte staţiuni, materialul ceramic Monteoru Ic4,3 a fost depistat doar pe criterii tipologice, fără a fi sesizate (acolo unde s-au întreprins săpături) orizonturi proprii de locuire.

27. Dăm exemplu aici pe cel al culturii ceramicii şnurate Subcarpatice, care este cunoscut mai ales prin necropole tumulare, compuse din mai multe movile (până la 28 la Komarów), amplasate de obicei în grupuri şi situate pe înălţimi, mai rar în văile râurilor sau pe terasele joase cu păşuni. Movilele sunt de dimensiuni medii şi au acoperit de la 1 la 4 înmormântări.

28. Această ipoteză nu se susţine în toate cazurile. Astfel, de pildă, T.IV de la Žornov, cu morminte Strzyżów, a fost ridicat deasupra unui nivel de locuire mai vechi, atribuit etapei Gorodok a culturii şnurate Gorodok-Zdolbica (*Svešnikov 1993,* 172).

29. Astfel de piese, dar din os, se cunosc din cultura şnurată Strzyżów (*Ślusarski/ Ślusarska-Polańska 1989,* fig. 4/1-14; 9/16-20), unde apar şi morminte parţial incinerate. Nu se exclude ca exemplarul de la Horodnic să fie o amuletă sau podoabă de chihlimbar de genul celor circulare sau, mai rar rectangulare (Rokitno 2: *Sulimirski 1968,* fig. 19/21, apărută într-un context specific etapei a II-a a culturii Subcarpatice), cu o perforaţie în centru, cunoscute din mormintele ceramicii şnurate Subcarpatice (cu deosebire din grupa podoliană; v. şi *Vangorod'ska 1985,* 46-47). Astfel de piese, rectangulare, unele şi perforate la colţuri au apărut la Złota (*Bazielich/Machnik 1986,* fig. 5/6). De altfel, obiecte de chihlimbar sunt prezente la nord de Moldova şi anterior, în morminte ale amforelor sferice (*Svešnikov 1983,* 14, fig. VI/1; IX/4), în timp ce un colier compus din mărgele de chihlimbar a apărut, împreună cu piese metalice datate la nivel de Bronz târziu (cultura Noua), într-un depozit de obiecte de podoabă descoperit la Suceava-"Curtea Domnească" *(Chiţescu 1976).* I. Nestor nu a exclus ca piesa aici în discuţie să fie de tipul "die Schutzplatten der Glockenbecher gräber" (*Nestor 1933,* nota 244 de la p. 66). Apărătoare de braţ din piatră nu sunt semnalate din aria şnurată vest ucraineană, însă astfel de piese au apărut în alte arii şnurate (v. mai aproape, în cultura Chłopice-Vesele: *Machnik 1977,* pl. V/13). Este interesant de menţionat că R.F. Kaindl atribuia cele două piese din piatră, nu M 1, ci M 2, de înhumaţie, din T.I-1893, utilizând ca argument faptul că în nici unul din cele peste 30 de morminte de incineraţie cunoscute atunci din zonă nu fuseseră găsite obiecte din piatră şlefuită, spre deosebire de toporul aflat la Grănicești, într-un "Steinkistengrab mit Skeletten" (*Kaindl 1903a,* 83, nota 1). Urmându-l pe Kaindl, I. Nestor aceepta apartenenţa obiectelor respective la M 1/T.I-1893 (*Nestor 1933,* nota 244 de la p. 66).

30. Pentru cultura şnurată Subcarpatică sunt specifice mormintele tumulare de înhumaţie şi incineraţie. Mormintele plane, simple sau în cutie de piatră, acestea din urmă specifice grupei podoliene, au apărut mai puţin frecvent, spre deosebire de alte culturi şnurate din zona podolo-volyniană, unde astfel de complexe reprezintă singurul mod de înmormântare (grupa Počapy, etapa Zdolbica a culturii Gorodok-Zdolbica-de înhumaţie).

În cultura Strzyżów sunt prezente atât morminte tumulare cât şi plane - acestea din urmă practicate şi în perimetrul aşezărilor -, de înhumaţie sau de incineraţie parţială (asupra riturilor şi ritualurilor funerare ale ceramicii şnurate vest ucrainiene, v. *Svešnikov 1971; Id. 1974,* 23-141; *Id. 1985*).

În mormintele tumulare de înhumaţie ale culturii şnurate Subcarpatice, scheletele s-au aflat în poziţii chircite, în mod excepţional întinse (Balice, cu analogii în necropolele culturii Strzyżów, unde acest mod de depunere este mai frecvent utilizat), orientate de obicei E-V, în gropi simple, pe orizontul antic, sau ca în aria podoliană pe pavimente din piatră. În zona şnurată vest ucraineană, morminte de înhumaţie tumulare chircite se mai cunosc din etapa Gorodok a culturii Gorodok-Zdolbica şi din cultura Strzyżów (*Svešnikov 1985,* 383, 385; *Id. 1993,* 169-175).

În cultura şnurată Subcarpatică, mormintele de incineraţie s-au aflat în gropi sau depuse direct pe solul antic.

Unul din elementele de ritual frecvent întâlnit în mormintele grupului Nistrului superior al culturii Subcarpatice îl reprezintă presărarea cu ocru a morţilor (*Id. 1974,* 29), însă acest obicei este atestat şi în grupa podoliană a aceluiaşi fenomen cultural, precum şi în etapa Zdolbica a culturii Gorodok-Zdolbica (*Svešnikov 1974,* 55, 99).

31. În cei doi tumuli cercetaţi deocamdată din necropola de la Adâncata s-au descoperit morminte de incineraţie primare sau în manta, cu oasele depuse în groapă sau în urne. În T. I s-au găsit şi 6 vârfuri de săgeată din silex cu baza concavă şi un topor perforat din piatră. Autorii cercetării datează aceste complexe în vremea culturii Komarów *(Niculică/Boghian/Mareş 2001),* dar noi nu excludem, cel puţin în cazul vârfurilor de săgeată şi al toporului, o epocă mai veche.

32. Analogiile pentru o serie de piese din vestul Ucrainei şi nordul României în cultura Niprului Mijlociu nu trebuie să surprindă, având în vedere însăşi prezenţa, recent evidenţiată a indivizilor din aria şnurată niproviană în bazinul râului San, din sud-estul Poloniei, deci destul de departe spre vest de zona originară (*Machnik/Pilch 1997;* tot acolo, *Ibid.*, 159-164 şi discuţia privind prezenţa unor elemente ale culturii Niprului Mijlociu în mediul şnurat subcarpatic).

33. Apropierile tipologice ale topoarelor de la Darabani, Stubło şi Cucuteni au fost sesizate prima oară de D. Berciu (*Berciu 1942b,* 52, 55).

34. Raporturile dintre amforele sferice şi posibilele prezenţe şnurate în această regiune sunt dificil de precizat acum. Putem crede totuşi că un timp scurt, grupurile celor două fenomene au fost contemporane în zone învecinate, manifestările şnurate fiind însă în general mai noi.

35. În ceea ce priveşte sincronizarea ceramicii şnurate Subcarpatice cu alte culturi învecinate situate mai spre sud, avem destul de puţine date la dispoziţie. Prezenţa în mormintele Jamnaja târzii (M 14, 19/T. 1 Bursuceni; M 12 /T. 1 Crihana Veche; M 20/T. 6 Trapovka) a amforelor de tipuri vechi (A1, A2 - cf. tipologiei lui J. Rulf) sau a a paharelor cu gât scurt, tronconic (de tip B 2 - Rulf), atribuite etapelor/fazelor I şi II ale ceramicii şnurate Subcarpatice (*Rulf 1981,* 225), lipsa din mormintele Jamnaja a ceştilor de tip Chłopice-Vesele, specifice celor mai noi morminte Subcarpatice, par a sincroniza fenomenul Jamnaja (perioada târzie, mai ales) cu etapele vechi ale ceramicii şnurate

Subcarpatice. Scheletele din mormintele amintite, au poziţii chircite, unele (ca M 20/T. 6 Trapovka: *Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 51-52, fig. 16/1) rar întâlnite în Jamnaja. De aceea nu excludem ca mormintele din aria Jamnaja cu vase specifice să aparţină unor indivizi descinşi din aria şnurată. Oricum, indiferent de apartenenţa culturală, poziţia stratigrafică a acestor morminte nu schimbă raportul cronologic presupus cu Jamnaja. Începutul perioadei Jamnaja şi o bună parte a epocii sale clasice preced aşadar, primele manifestări şnurate din zona nordică. O serie de indicii (inelele de tâmplă spiralate din argint, descoperite în M 4/Buhłow: *Sulimirski 1968,* 23, pl. 9/10, mormânt datat cu un pahar tipic grupei podoliene, în faza a III-a a culturii Subcarpatice: *Rulf 1981,* 225-226) nu exclud o contemporaneitate, poate a orizontului Jamnaja final, cu faza şnurată târzie (cu un moment al ei mai timpuriu?). Oricum, cel puţin în zona Prutului Mijlociu, Jamnaja pare a fi înlocuită de grupa Edineţ, care prin prezenţa cănilor/ceştilor cu două torţi îşi găseşte bune paralele într-o secvenţă târzie a ceramicii şnurate din bazinul Nistrului superior.

Deocamdată este dificil a lega procentul destul de ridicat al vaselor decorate cu şnurul din mormintele catacombă descoperite în partea nordică a Moldovei şi Basarabiei de o eventuală influenţă dinspre ceramica şnurată, deşi această ipoteză nu poate fi exclusă.

Sincronismul Strzyżów (datat la nivelul etapei a III-a a grupei Nistrului superior a culturii Subcarpatice) - cultura ceramicii cu multe brâie (CCMB) este acceptat de o bună parte dintre cercetători (*Svešnikov 1985,* 390, *Id. 1993,* 174-175; *Sava 1994,* 143 - sincronism CCMB - etapă finală Strzyżów). Ca elemente considerate de origine CCMB, prezente în complexele Strzyżów (preponderent în morminte) sunt de amintit în primul rând cataramele discoidale sau rectangulare din os şi corn (M 2/T. IV Žornov, în Volynia: *Svešnikov 1993,* 172, fig. 2/13; M 1, de caracter plan, de la Raciborowice, în sud-estul Poloniei: *Ślusarski/Ślusarska-Polańska 1989,* 168, fig. 4/7). O astfel de piesă provine şi dintr-un mormânt în cutie de piatră atribuit grupei podoliene a culturii Subcarpatice (*Svešnikov 1995,* 87, fig. 4/23). Este de remarcat faptul că toate cataramele din mormintele şnurate se atribuie unui tip, pe care E. Sava (*Sava 1992,* 146 fig. 12; 14) îl datează la nivelul etapei târzii a CCMB din spaţiul pruto-nistrean, sincronismul stabilit pe această bază între cele două fenomene culturale, neputând fi însă acceptat, începutul culturii Strzyżów fiind mai vechi. Ca dovadă în acest sens stau analogiile aflate în catacombe pentru o serie de elemente culturale ale culturii Strzyżów (*Głosik 1968,* 65 - care înclină şi spre acceptarea originii estice a acesteia din urmă; *Kósko 1991a,* 250), analogii care fac posibil şi un sincronism între cele două forme de manifestare culturală. Din perspectiva acestor date, ipoteza unei parţiale contemporaneităţi între Strzyżów şi "grupul Costişa" (incluzând aici şi Borleşti) (*A. Popescu 2000,* 204) este pertinentă, cu precizarea însă că Strzyżów începe mai devreme.

36. Făcând un excurs asupra tumulilor pe care îi întâlnise în călătoria sa prin Ungaria şi Moldova, Daniel Philippide a înregistrat în lucrarea citată, ca pe nişte curiozităţi, diferitele descoperiri făcute din întâmplare în unele din ele. El relatează astfel că un boier moldovean, "nu cu mult înainte", cu ocazia ridicării unei biserici pe locul unei movile a pus nişte lucrători să niveleze locul. Rezumatul făcut de N. Bănescu după textul grecesc relativ la descoperirea mormântului ne spune că după ce s-a terminat de nivelat, adică, probabil, după ce s-a ajuns la baza movilei, "unul dintre lucrători izbi cu picioarele

în pământ şi auzi zgomot dedesubt, unde din putrezirea lemnelor ce acoperea groapa ori din infiltraţia apei, se făcuse un spaţiu gol. Ei săpară atunci mai adânc şi au găsit înăuntru «o grămadă de oseminte omeneşti»" aparţinând unui om "deosebit «judecând după lungimea falangelor», căci este o vorbă din bătrâni la Români că cei de neam mare au falangele degetelor mai lungi decât ceilalţi oameni. Mai erau în groapă şi vase de pământ «pe care le numeau opaiţe»" (*Bănescu 1924,* 167).

37. E. Comşa le-a ataşat la un moment dat "marelui complex cultural Srubnaja" (*E. Comşa 1976,* 39).

38. Numărul movilelor existente azi în regiunea Siret-Prut se poate estima ca fiind de aproximativ 1300, din care cartate circa 1150-1200 (v. în acest sens datele coroborate din repertoriile arheologice ale judeţelor Botoşani: *Păunescu/Şadurschi/Chirica 1976,* 31; Iaşi: *Chirica/Tănăsachi 1985,* harta 14; Vaslui: *Coman 1980,* 37; precum şi din studiile speciale consacrate inventarierii şi cartografierii movilelor din anumite microregiuni: *Varlam 1979; Brudiu 1991b*). Cum în stepele nord-vest pontice circa 90 % din numărul tumulilor săpaţi au conţinut morminte Jamnaja sau au fost înălţaţi de comunităţile Jamnaja (v., de pildă, *Kljušincev 1993,* 39, pentru zona Bug-Ingulec), nu credem că greşim dacă socotim cele ce vor fi expuse mai jos ca exprimând în Moldova o realitate a distribuţiei tumulilor funerari Jamnaja din BT.

39. Această impresie este întărită şi de rezultatele cercetărilor de teren efectuate în partea de sud a judeţului Suceava şi în cea de nord-est a judeţului Neamţ, unde s-a remarcat prezenţa destul de redusă a tumulilor (*Dumitroaia 1992b,* 99), tumuli a căror construcţie este de presupus că nu se datorează în totalitate comunităţilor de păstori estici din BT.

40. În Bugeac, T. 21 de la Novoselica şi T. 4 Žovtnevoe este posibil să fi fost ridicaţi deasupra a câte trei morminte Jamnaja, interesant fiind şi faptul că din cele 6 morminte, patru au fost de copii şi două de adolescenţi (*Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 104; *Subbotin 1984,* 147, 149-150). Ceva mai la est, pe Ingul', este raportat un caz similar de tumul ridicat deasupra a trei morminte CI primare (T. 26 Otradnyj: *Šapošnikova/ Phomenko 1986a,* 13). Din zona Bugului sudic (T. 3 Novopetrovka II) şi din Bugeac (T. 6 Trapovka, T. 1 Chircăeşti, T. 2 Bălăbani II) se cunosc şi cazuri în care o singură manta a acoperit două morminte primare.

41. Ca variantă a acestui mod de constituire a necropolelor tumulare Jamnaja se pot socoti aşa-numitele "movile alungite" rezultate în urma contopirii treptate a mai multor mantale dispuse în şir la mică distanţă unele de altele (ca exemple, T. 23 Zvoneckoe, pe Nipru: *Šalobudov et al. 1991;* T. 14-17 Balaban şi T. 1-3 Chircăeşti, în stepa Bugeacului: *Čebotarenko/Jarovoj/Tel'nov 1989,* 179-180, fig. 27/1).

42. Ca excepţie, este semnalată prezenţa pe Nistrul Inferior, la Semenovka (M 24/T.8), a unui mormânt Jamnaja în care s-au descoperit oase umane calcinate (incinerarea s-a făcut în afara gropii: *Subbotin 1985,* 71) (influenţă probabil dinspre nord, dinspre grupele şnur-ceramice sau poate - v. şi trimiterile pentru comparaţie cu descoperirile de la T"rnava: *Id. 1980,* 59 - dinspre aria Coţofeni). Cf. *Ivanova 2001,* 34, un alt mormânt de incineraţie atribuit complexului Jamnaja a fost descoperit la Kubej, în vestul Bugeacului (M 14/T. 22). Discuţii comportă şi cele două urne de incineraţie apărute separat de mormintele de înhumaţie, în partea de est a T.V/Kalugerica (Bulgaria de nord-est) (*Panajotov*

1989, fig. 26 și 27), a căror factură ne pare totuși mai târzie decât epoca bronzului. Un mormânt de incinerație folosind ca urnă un vas Jamnaja a fost descoperit însă la T"rnava (M 1/T.II: *Nikolov 1976,* 44-45, fig. 14). Amforeta șnurată de la Srbski Krstur (Banatul sârbesc), care este apropiată tradițiilor Jamnaja (perioada târzie) sau catacombe, a fost legat de asemenea de un mormânt de incinerație (*Garašanin 1958,* 51-52, pl. 6/1). Oricum, aceste exemple din zona de nord-vest a Peninsulei Balcanice sunt indicii fie ale încorporării/ asimilării unor elemente de tip Jamnaja în/de către mediul local (v. *Roman 1984,* 268), fie ale preluării de către comunitățile răsăritene ajunse aici a unor elemente de ritual specifice regiunii. În ceea ce privește resturile osteologice umane arse din M 2/T.2 Fricăței (zona Bugeacului), atribuit perioadei Jamnaja târzie, ele se datorează așezării mortului în cenușa nerăcită a unui rug puternic legat probabil de ritualul purificării prin foc a gropii (*Toščev/Sapožnikov 1990,* 14, 28). În același sens, puternicele urme de arsură purtate de o parte a oaselor scheletului din M 3/T.I Carevbrod (-Endže), în nord-estul Bulgariei, au fost explicate prin rugul care a ars cândva în imediata apropiere a cadavrului. Oasele carbonizate descoperite printre resturile acestui rug nu au putut fi determinate (*Popov 1932,* 95, fig. 82) .

43. Trebuie precizat că încadrarea scheletelor într-una sau alta din grupele sau variantele de poziție evidențiate s-a făcut pe baza constatărilor din momentul descoperirii.

44. Mormintele dintre Prut și Nistru cu schelete întinse sau cu picioarele foarte puțin îndoite, în construcții funerare și cu inventar tipice Jamnaja (M 14/Etulja I; M 10/T.4 Trapovka; M 10/T.19 Novoselica; M 1/T.2 Bălăbănești; M 6/T.5 Ciocâlteni; M 7/T.1 Bursuceni) reflectă integrarea în mediul cultural Jamnaja a acestei tradiții locale vechi (*Burlănescu 1996,* 92, 97, nota 13), ele fiind încadrate orizontului Jamnaja clasic (variantei nistrene, cf. terminologiei lui V.A.Dergacev) (*Leviţki/Manzura/Demcenko 1996,* 66). Totuși nu poate fi exclus ca o parte a acestor morminte, ca și a celor cu schelete întinse din sud-estul României și nord-estul Bulgariei, dificil de atribuit cultural-cronologic datorită caracterului atipic sau lipsei inventarului, să fie explicate prin deplasarea spre vest, în aria Jamnaja, a unor comunități străine, cu o astfel de cutumă funerară. O altă parte a înmormântărilor de acest tip, fără inventar, din sud-estul României poate aparține însă și complexului catacombelor.

45. O situație asemănătoare și în zona Bugului sudic (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 16-17).

46. Recent s-a emis ipoteza că aceste jgheaburi observate exclusiv pe pereții gropilor funerare, niciodată pe cei ai treptelor, nu sunt urme rezultate din activitatea obișnuită de săpare, ci dovada unui ritual special de finisare a camerei funerare (*Subbotin/Dzigovskij/Ostroverchov 1998,* 114).

47. În Moldova nu avem deocamdată date care să ateste folosirea în acest scop a parilor de lemn, dar în sud-estul României credem că un astfel de element constructiv a fost prezent la M 12/T.2 Gurbănești.

48. Pentru CI din zona nord-vest pontică s-au semnalat puține cazuri de utilizare a cutiilor de piatră (*Jarovoj 1985a,* anexa 2, elementul nr. 63; *Ivanova 2001,* 109, număra 12 morminte), ceea ce a și determinat formularea ipotezei că această tradiție funerară a căpătat o slabă răspândire la triburile Jamnaja, dacă nu cumva aceste morminte în ciste ar trebui

atribuite altor fenomene culturale (*Serova/Jarovoj 1987,* 130). Nu s-a exclus apariția acestor ciste în mediul Jamnaja sub influența amforelor sferice (*Petrenko/Toščev 1990,* 83), dar ar fi trebuit avută în vedere și posibilitatea unei eventuale preluări a acestui tip de construcție funerară din mediul ceramicii șnurate sau, eventual, Kemi-Oba (în nord-vestul Mării Negre, morminte Kemi-Oba în cutii de piatră cu pereți pictați au fost descoperite la Veliko-Ziminovo: *Ibid.*, 71, 73, 76, fig. 2; Kataržino: *Ivanova 2001,* fig. 25/1-2 Velikodolinskoe: *Subbotin/Černjakov/Jadvičuk 1976,* 189, fig. 2/1 și 3). S.V. Ivanova considera că, indiferent de mediul cultural din care au fost împrumutate aceste construcții de piatră funerare (amfore sferice sau Kemi-Oba), mormintele de acest tip din nord-vestul Mării Negre trebuie analizate în contextul fenomenului Jamnaja, ele fiind amplasate în necropolele Jamnaja și având elemente de ritual tipice Jamnaja (*Ivanova 2001,* 109). În realitate, în afara cutiei de piatră, absolut toate celelalte elemente de ritual, plus inventarul, sunt specifice pentru Jamnaja, așa încât ne întrebăm dacă nu cumva cista de piatră trebuie explicată, în cazul puținelor complexe Jamnaja de acest tip, în context social-religios și nu cultural. Unele morminte în cutii de piatră analizate de Ivanova în cadrul fenomenului Jamnaja (de pildă, M 4/T. 21 Kubej, M 9/T. 1 Baranovo: *Ibid.*, fig. 25/3-4, 7-10) ne par mai curând, prin inventarul ceramic și construcțiile funerare, complexe culturale mixte Jamnaja-catacombe sau Jamnaja târzie/final-CCMB timpurie.

49. Descoperirea în tumulul 6 de la Trapovka (stepa Bugeac) a unei camere ce avea pe fund un strat gros de nămol ajuns aici în urma inundării puternice a ei, care a făcut-o de altfel inutilizabilă, a dus la presupunerea că groapa a rămas vreme îndelungată deschisă (*Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 47). Cazul dovedește că au existat situații în care camerele funerare erau săpate cu oarecare timp înaintea înhumării și nu în perioada imediat premergătoare ei.

50. Acești indicatori însoțesc în mod repetat movilele/mormintele Jamnaja din regiunile învecinate (în sud-estul României și nord-estul Bulgariei, urme de ruguri sau vetre la Plačidol I, urme de foc în morminte la Gurbănești, Carevbrod). La est de Prut, ruguri singulare (mai rar, câte două, ca în cazul M 10/T. 1 Căușani: *Čebotarenko/ Jarovoj/Tel'nov 1989,* 88 și M 4/T. 1 Medveža: *Sava/Dergacev 1984,* 100) se întâlnesc atât în apropierea cât și la o oarecare distanță de gropile mormintelor principale, dar și tumular-secundare în care s-au aflat schelete aproape exclusiv în pozițiile grupelor I și II. Uneori (Kopčak, poate și Višnevoe) astfel de vetre s-au aflat în legătură cu morminte-cenotaf.

51. Analogii pentru descoperirile de oase de păsări se cunosc din stepa Bugeacului (unde au apărut inclusiv coji de ou) (Fricăței, Kislica, Primorskoe; în umplutura gropii mormântului dublu principal M10/T.5-I de la Gradeška a fost depusă ritual o pasăre mare întinsă: *Subbotin/Dobroljubskij/Toščev 1995,* 116), Muntenia (în M 7/T.2 Gurbănești, datat la nivel de Jamnaja târzie sau finală, s-au descoperit o tibie și un peroneu de pasăre învelite în scoarță de copac: *Rosetti 1959,* 797-798) și Oltenia (Plenița: *C.S. Nicolaescu-Plopșor 1923,* 86). În ceea ce privește resturile de moluște, în nord-vestul Mării Negre au apărut mai frecvent în mormintele Jamnaja sau în apropierea vetrelor legate de ele, valvele de scoici de râu sau marine (M 24/T.4 Fricăței, M 20/T. 20 Kurči, M 38/T. 17 Višnevoe, M 23/T. 3 Beloles'e).

52. Teritorial, cel mai apropiat mormânt de acest tip a fost descoperit la Corpaci, pe malul stâng al Prutului Mijlociu. El conținea la nivelul treptei un mormânt dublu (femeie și copil), în timp ce în camera funerară fusese înhumat un individ de sex masculin (*Jarovoj 1984,* 48 49).

53. Cu excepția, poate, a scheletului din M 14 de la Stoicani, căruia îi lipsea craniul. În cazul acestui mormânt însă, nu s-a exclus ipoteza ca descompletarea scheletului să se fi fost produs odată cu săparea unei gropi mai noi (*Petrescu-Dîmbovița 1953a,* 125-126, fig. 55/14).

54. În zona Donului inferior și în nordul Mării de Azov, astfel de vase au fost atribuite mai recent perioadei Jamnaja târzie-catacombe (*Kijaško 1999,* 69). În regiunea cuprinsă între Don și Volga, vasele de tip "ploscă" nu mai apar.

55. Din această zonă au fost raportate ca descoperite în morminte Jamnaja doar două exemplare (*Šapošnikova/Phomenko 1986b,* 57). Unul din ele, descoperit la sfârșitul secolului XIX, într-un tumul de la Mostovoe (Bugul Sudic), este decorat în manieră specifică catacombelor *(Černjakov 1974)* și n-ar fi exclus să aparțină acestora din urmă. În înmormântările culturii catacombă Ingul' vase de acest tip nu sunt atestate (*Šapošnikova/ Bočkarev/Šarafutdinova 1977,* 34), cu excepția poate a vasului amintit de la Mostovoe.

56. În mormintele Jamnaja târzii astfel de vârfuri au apărut frecvent în scheletele morților (în apropierea coloanei vertebrale la Sărăteni și Kaplany, pe oasele bazinului la Taraclia II și Mirnoe, printre oasele cutiei toracice la Nikol'skoe) ceea ce ar putea proba relații deloc amicale între purtătorii celor două aspecte culturale. S.V. Ivanova număra 18 indivizi din morminte Jamnaja pentru care rănile provocate de săgețile din silex constituiau cauza probabilă a deceselor (*Ivanova 2001,* 44, 83). Prezența unor asemenea obiecte în morminte a putut avea însă și un caracter votiv (v. *Subbotin 1985,* 55) sau de dovadă a practicării unor ritualuri specifice (inclusiv a sacrificiilor), în care caz ele au aparținut mai probabil populației Jamnaja.

57. În partea de vest a arealului CI, mărgelele de os și pandantivii din colți de animal au fost folosiți mai ales ca podoabe/amulete prinse în coliere (de pildă, Gura Bâcului, Novoselica, Gradeška, Semenovka, Nerušaj, Chilia Veche, Ploiești-Triaj, Goran Slatina), însă este posibil ca unele dintre ele să fi împodobit și îmbrăcămintea sau lințoliile funerare (Goran Slatina). Astfel de podoabe au apărut mai ales în mormintele de copii și tineri, iar în stepele nord-vest pontice ele au suplinit probabil colierele din metal, absente la triburile Jamnaja de aici. Tipologic, în afară de mărgele tubulare, cilindrice, se mai pot distinge mărgele sferice din oase de pasăre (M 1/T.5-I Gradeška), fațetate (M 2/T.IX Goran Slatina) și cele sub formă de butoiaș (M 12/T.19 Novoselica). Piesele fațetate sunt probabil imitații după mărgelele similare din piatră sau obsidian, de tipul celor din complexele aminite de la Goran Slatina (*Kitov/Panajotov/Pavlov 1991,* fig. 72/e) și Gradeška (*Subbotin/Dobroljubskij/Toščev 1995,* fig. 3/4). În schimb, mărgelele-butoiaș își găsesc paralele exacte în Bulgaria, la Mednikarovo-Iskrica (M 1, primar, din T.IV, unde s-au constituit într-un colier: *Panajotov/Alexandrov 1995,* fig. 14) și Goran Slatina (M. 1/T. III: *Kitov/Panajotov/Pavlov 1991,* 64-65, fig. 39/3; în același mormânt a apărut și o mărgea din os tubulară aplatizată: *Ibid.*, fig. 39/e, similară uneia din mormântul amintit de la Novoselica), însă aici ele au fost confecționate din argint și aur. Ținând cont de poziția

stratigrafică a M 12/T.19 Novoselica (*Subbottin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 94-95) şi de caracteristicile de ritual ale M 1/T.III de la Goran Slatina, este de presupus că mărgelele sub formă de butoiaş se datează la un nivel cronologic corespunzător orizontului clasic al culturii Jamnaja, secvenţa mai târzie.

58. O astfel de brăţară a fost descoperită în M 8/T. 2 de la Cholmskoe, în Bugeac, doar că aici foiţele răsucite din metal au fost însoţite de mărgele confecţionate probabil din chihlimbar (Černjakov/ *Stanko/Gudkova 1986,* 71).

59. Prin inventarul de os şi corn, bogat şi variat, atrag atenţia în mod special M 7/T.8 Olăneşti (principal, Jamnaja timpuriu), în care au apărut descoperirile, unice deocamdată, de ştanţe din os şi o aplică de os pentru arc (*Jarovoj 1990a,* 190, fig. 84/4; 85/5) şi M 6/T.13 Višnevoe (cu atribuire Jamnaja incertă), de unde provin un fluier dintr-un cubitus uman (!) şi un manşon din corn (*Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985,* 145, fig. 5/2). În M 9/T. 3 de la Bălăbani II, în dreptul feţei celui înhumat a fost depus un obiect din os sub forma unei cutii dreptunghiulare, în care se afla ocru (*Sava 1996,* 194). Trebuie precizat că, deocamdată, vârfurile de lance sau săgeată din os de tip conusoidal (descoperite cf. *Ivanova 2001,* 44, 83, în 6 morminte) au apărut numai în contexte Jamnaja din stepa Bugeacului.

60. O atenţie specială merită piesele din aur. Descoperiri de pandantive din aur răsucite de 1,5 ori sunt cunoscute deocamdată numai din partea central-nordică şi nord-vestică a Bulgariei. Ele au apărut în morminte tumulare la T"rnava (M 1/T. III: *Nikolov 1976,* 45-46, fig. 12/a-б; 16 - mormânt principal cu schelet chircit pe spate, orientat spre sud) şi Goran Slatina (M 4/T. II - secundar cu schelet întins şi M 3/T. III - secundar, cu schelet chircit cu înclinare: *Kitov/Panajotov/Pavlov 1991,* 56, 65-66, fig. 33/б, г; 41/а, б, д), datate în perioada BT, însă nu pentru toate avem certitudinea că au aparţinut triburilor Jamnaja. Alte piese provin din descoperiri întâmplătoare (Michajlovo: *Nikolov 1976,* 46, fig. 12/г; peştera Tabaška: 6 exemplare, aparţinând probabil unui depozit, legate de asemenea de perioada BT, v. *Hristov 2000,* fig. 18.1). Contextele funerare din Bulgaria în care au apărut pandantivele de acest tip ne determină să credem că ele au fost utilizate într-o perioadă contemporană cu Jamnaja clasică de final şi Jamnaja târzie, însă este dificil de precizat dacă au fost confecţionate local sau îşi au originea în altă parte. Astfel de piese sunt specifice şi culturii Majkop (*Iessen 1950,* 174, tabel, fig. II/12 - din electron; *Munčaev 1975,* 406-407), inclusiv grupei Novosvobodnoj, cu care Jamnaja a fost cel puţin parţial contemporană (v. în acest sens *Id. 1994a,* 167-168; un inel de buclă din aur răsucit de 1,5 ori a fost descoperit într-un mormânt tumular din zona precaucaziană, cu caracteristici de ritual stepice, dar cu inventar de tip Majkop: *Deržavin/Tichonov 1980,* fig. 3/б). Apariţii se înregistrează de asemenea în zona egeeană (cele mai multe datate în HT II: *McGeehan Liritzis 1996,* 107-108) şi în Anatolia (în mormintele "regale" de la Alaca Höyük: *Arik 1937,* pl. CLXXVIII/254-255; CCXXXI/998-999; *Koşay 1951,* pl. CXXXIV/47; CLV/47, datate la sfârşitul BT II şi începutul BT III, cf. periodizării BT anatolian - deci între 2400 şi 2100 B.C. -, v. *Gürsan-Salzman 1992,* 264-275). Ipoteza că zonele în care se concentrează metalul preţios trebuie să fi fost legate de prezenţa centrelor sacre şi a locurilor de rezidenţă a şefilor locali (*Černych 1991,* 392), ne determină să credem, judecând după concentrarea de piese din aur şi argint (pentru necropola tumulară de la Goran Slatina,

comparabilă cu cea din mormintele de la Leukas: v. *Primas 1995,* 82 şi tab. 3), că un asemenea rol a fost jucat şi de regiunea din nordul şi nord-vestul Bulgariei. La constituirea aici a acestui presupus centru "de putere" vor fi luat parte şi triburile Jamnaja, alături probabil de altele care populau zona respectivă spre finalul primei jumătăţi a mileniului III B.C. (Coţofeni târzii, Zimnicea-Batin).

În schimb, în spaţiul sud-est european, pandantivele plurispiralice din aur (răsucite de cel puţin 2 ori) au o arie de răspândire mai largă care, cu excepţia descoperirii de la Uljma, pare a nu se suprapune celei în care sunt atestate inelele de buclă din aur răsucite de 1,5 ori. Primele ne sunt cunoscute de la Starogoroženo, pe Ingul', dintr-un mormânt Jamnaja (M 17/T. 1: *Šapošnikova/Phomenk/Baluškin 1977,* fig. 10/3), Glubokoe, în Bugeac (M 7/T. 1 - secundar, cu caracteristici ale perioadei Jamnaja clasice finale sau Jamnaja târzii: *Šmaglij/Černjakov 1970b,* 110, fig. 2/1-2; *Häusler 1976,* pl. 30/15), de la Trojanovo (M 2 - cu schelet întins, secundar în tumul unui mormânt cu schelet chircit pe spate: *Bujukliev 1964,* 64, fig. 6), dintr-un mormânt tumular de la Uljma (cu schelet chircit; probabil de acest tip, v. *Ecsedy 1979,* 18 - săpături F. Milleker la începutul secolului XX) şi dintr-o aşezare Schneckenberg (fază neprecizată) de la Braşov-"Sprenghi" (*Alexandrescu/N. Constantinescu 1959,* fig. 5/1). Pentru zona în care sunt răspândite, prototipul pentru astfel de podoabe ar putea fi căutat în cadrul grupei Usatovo (*Patokova 1979,* 109, fig. 30/10), însă acolo toate pandantivele multispiralate au fost confecţionate din argint. De aceea este posibil ca piesele din aur din BT să-şi aibă originea în altă parte, poate în aria culturii Kuro-Arax din sudul Caucazului. Într-adevăr, astfel de podoabe, care lipsesc din cultura Majkop, sunt frecvent întâlnite în aşezările şi necropolele transcaucaziene (*Kušnareva/Čubinišvili 1970,* 116, fig. 21/18; 43/27; *Munčaev 1994b,* 42 - din bronz, argint şi aur). Tot acolo s-au căutat analogii pentru pumnalul din M 17/T. 1 de la Starogoroženo, găsit împreună cu spirala din aur menţionată mai sus (*Šapošnikova/Phomenk/Baluškin* 1977, 112, 143, fig. 10/1; *Šapošnikova/Phomenko 1986b,* 57). Recent descoperitul mormânt "regal" de la Arslantepe, în estul Anatoliei, datat spre 3000-2900 B.C., la începutul BT I din zonă *(Frangipane 1998),* ne-ar putea oferi explicaţia şi pentru modul de difuziune a unor bunuri trancaucaziene în spaţiul nord-pontic şi mai departe spre vest. Mormântul amintit a fost înzestrat cu inventar ceramic şi metalic, inclusiv un inel de buclă spiralat din aur, care îmbină tradiţiile mesopotamiene cu cele de tip Kuro-Arax, fenomen legat cu probabilitate de sosirea în zona aşezării de la Arslantepe a unor grupe de populaţie nord-est anatoliană (de tip Kuro-Arax), la sfârşitul mileniului IV şi începutul mileniului III B.C. În această intensificare a contactelor dintre aria culturală Kuro-Arax şi centrele de pe Eufratul Superior, care a implicat şi intruziuni de populaţie transcaucaziană spre sud, un rol important a fost pus pe seama metalurgiei (*Eadem 2000,* 447-452). Acelaşi mecanism de transmitere a unor obiecte cu origine în sudul Caucazului poate fi presupus, în prima jumătate a mileniului III B.C. şi pentru arealul nord-pontic. În acest context, ne întrebăm dacă anumite morminte tumulare de ritual nespecific pentru Jamnaja întâlnite în aria sa de manifestare nu au aparţinut cumva unor comunităţi sosite din zona transcaucaziană. O origine egeeană şi/sau vest anatoliană a inelelor multispiralate din aur de la vest de Nipru este puţin probabilă, întrucât puţinele exemplare pe care le cunoaştem din aceast zonă culturală (Creta - datate în MT II şi III şi Troia II: *Branigan 1974,* catalog nr.

2949 şi 2958) sunt confecţionate din argint sau electron şi sunt apariţii mai târzii (posibil după 2600/2500 B.C.) decât cele întâlnite în cultura Kuro-Arax şi în estul Anatoliei. Un alt pandantiv spiralic din aur a fost comunicat ca descoperit într-un mormânt Jamnaja la Plavni, în extremitatea vestică a Bugeacului (*Ivanova 2001,* 44), însă nu cunoaştem tipul căruia îi aparţine.

61. În opinia noastră, "tezaurul" descoperit la Corabia-"Celei", care includea şi două pandantive spiralate din argint (*Nica 1982,* 24, fig. 6/2-3) se datează mai târziu decât Usatovo. Căniţa askoidală care adăpostea "tezaurul" poate fi privită ca prototip pentru recipientele similare specifice necropolelor gen Zimnicea-Batin, necropole a căror poziţie cronologică, în partea inferioară a evoluţiei lor, trebuie raportată probabil la o etapă mai târzie a fazei Coţofeni III.

62. Faptul că discul din argint de la Štramberk, cel mai vechi obiect din acest metal cunoscut deocamdată din Europa Centrală este presupus a fi fost confecţionat dintr-o piesă de proveniență anatoliană sau mesopotamiană (*Primas 1995,* 80), poate fi un argument al existenţei unei căi de legătură cu regiunile unde se produceau podoabe din argint, cu mult înainte de apariţia comunităţilor Jamnaja. Este totodată interesant că, deşi inelul simplu sau cu capetele petrecute este destul de răspândit în toată Grecia, din neoliticul târziu până în BT inclusiv, nici o podoabă de acest tip, din cele descoperite până acum în această regiune, nu a fost confecţionată din argint (*McGeehan Liritzis 1996,* 108).

63. Cercei cu mijlocul profilat au apărut şi în necropolele de la Zimnicea (M 9: *Alexandrescu 1974,* pl. 8/10-14 = 10/9-13) şi Năeni (M 2: *Al. Vulpe/Drâmbocianu 1981,* fig. 8/4).

64. Ipoteza că inelele de tip Leukas ar putea fi originare din partea de nord-vest a Balcanilor ne-a fost sugerată de prof. J. Maran, într-o discuţie avută la Institutul de pre- şi protoistorie din Heidelberg în mai 2001.

65. M 4a b din T.I Ploieşti-Triaj conţinea două schelete de adulţi, probabil bărbat şi femeie, aşezate faţă în faţă (scheletul de bărbat chircit probabil pe dreapta). Toporul plat s-a aflat deasupra craniului bărbatului (M 4a), iar lângă femurul stâng al scheletului din M 4b a fost găsită o bucată de ocru. Între cele două schelete au fost descoperite perle tubulare din metal (bronz) şi os (informaţii de la *Roman 1958,* 40 şi *Zirra 1960,* 103). În nord-vestul Mării Negre, morminte similare cunoaştem de la Nerušaj (M 74 şi M 84: *Häusler 1976,* 110, pl. 32/6 7) şi Olăneşti (*Jarovoj 1990a,* 172, 174-175, fig. 77/3-4, 6). Prin poziţia lor stratigrafică, elemente de ritual şi inventar (o cupă tip "Bugeac"; un pumnal/cuţit din bronz găsit pe cutia toracică a scheletului de bărbat din mormântul de la Olăneşti; "redresoare" din gresie) mormintele din Basarabia aparţin perioadei Jamnaja târzii. Aceleiaşi epoci îi aparţine foarte probabil şi M 4a b din T. I de la Ploieşti-Triaj.

66. Asupra importanţei saniei ca mijloc de deplasare la triburile de stepă, v. mai nou, *Ecsedy 1994,* 172-173.

67. În arealul vestic al fenomenului Jamnaja, se cunosc circa 20 de morminte cu resturi de la căruţe din lemn (mai ales roţi), localizate aproape exclusiv în stepa Bugeacului şi pe Nistrul Inferior. Ca excepţii: M 1/T. I din necropola tumular de la Plăcidol I, aflată în nord-estul Bulgariei (*Panajotov/Dergacev 1984,* 107, fig. 1-4), Petreşti, pe malul stâng al Prutului Mijlociu, în zona de silvostepă (cf. *Ivanova 2001,* harta 10, nr. 14) şi M 2/T. 6

Pisarovka, în Podolia *(Potupčik 1993).* Din zona variantei Bugului sudic a CI au fost menţionate doar trei morminte cu resturi de căruţe din lemn (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 16). Resturile de căruţe au apărut de obicei în înmormântări secundare, în tumuli cu morminte primare eneolitice, Usatovo sau Jamnaja, deasupra cărora, uneori, au fost ridicate mantale de dimensiuni mari sau adăugiri locale (exemple la Novoselica - M 16/T.19; Etulja I - M 14; Kurči - M 16/T.20; Cholmskoe - M 7/T.1; M 4/T.1 Sărăteni). Doar M 2 din T.6 de la Pisarovka poate fi atribuit înmormântărilor tumulare principale. În ceea ce priveşte construcţia funerară, în majoritatea cazurilor, s-au săpat gropi cu camere superioare. Unele morminte se evidenţiază prin caracterul lor neordinar, deosebit, în privinţa ritualului funerar şi al inventarului (M 7/T.1 Cholmskoe, M 14/ Etulja I, M 16/T.20 Kurči; M 18/T. 1 şi M 2/T. 2 Jasski) în timp ce altele nu ies din cadrele înmormântărilor Jamnaja obişnuite (de exemplu, M 13/T.13 Balaban, M 5/T.5 Majaki, M 4/T.1 Sărăteni). Pentru primele sunt specifice acoperişurile din piatră de formă antropomorfă (M 7/T.1 Cholmskoe: *Gudkova/Černjakov 1981,* 38, fig. 2/1, 2), "căpătâiele" din pietre subţiri (M 1/T.I Plačidol I: *Panajotov/Dergacev 1984,* 107), acoperămintele de cap şi împletiturile vegetale "cu modele" (M 7/T.1 Cholmskoe: *Gudkova/Černjakov 1981,* 41; *Subbotin 1993,* 33; M 14/ Etulja I: *Serova 1981,* 67, fig. 4), "pernele" din piei (M 2/T. 6 Pisarovka: *Potupčik 1993,* 98). De obicei, roţile de lemn au fost aşezate pe treaptă (la colţurile ei sau chiar deasupra camerei funerare), mai frecvent rezemate de pereţii camerei de intrare şi numai în mormântul amintit de la Etulja, roţile de lemn au fost amplasate în groapa funerară. În cele mai multe morminte au fost descoperite câte patru roţi, dar există şi cazuri în care sunt prezente trei (M 10/T.2 Cholmskoe) şi respectiv câte două roţi (M 16/T.20 Kurči, M 6/T.1 Bogatoe, M 4/T.1 Sărăteni, probabil M 17/T.2 Cholmskoe). Au apărut uneori detalii constructive ale căruţelor (ale carcaselor) (M 16/T.20 Kurči; M 7/T.1 şi M 10/T.2 Cholmskoe; M 16/T.19 Novoselica; M 4/T.1 Sărăteni, M 18/T. 10 Taraclia; M 2/T. 6 Pisarovka; în M 2/T.2 Jasski, un orcic care uşura manevrarea în timpul conducerii căruţei: *Alekseeva et al. 1977,* 258); chiar acoperişul din lemn de deasupra camerei funerare poate fi astfel interpretat. Datorită prezenţei şi sub schelete a resturilor din lemn se poate presupune că în M 14/ Etulja I şi M 16/T.20 Kurči, morţii au fost înmormântaţi în care. S.V. Ivanova crede că şi înmormântările 6, 7, 15 de la Byčok (pentru descrierea lor, *Agulnikov 1985,* 46-47, 49-50, fig. 3/1, 4-5) trebuie atribuite, având în vedere detaliile constructive ale pieselor din lemn descoperite în ele, categoriei mormintelor cu resturi de căruţe, deşi acolo nu au fost găsite roţi (*Ivanova 2001,* 67). Roţile pline din lemn au fost fie tăiate dintr-un singur trunchi de copac, fie au fost realizate din mai multe părţi, unite apoi cu ajutorul unor cepuri din lemn. Roţile au fost prevăzute cu câte un butuc pe ambele părţi, numai cele descoperite la Etulja I fiind făcute cu butuc doar pe o parte (*Serova 1981,* 68). De regulă aceste roţi aveau un diametru de 0,55-0,60 m, rar mai mare (de pildă, la Etulja I, Sărăteni, Pisarovka şi Plačidol, el atingea 0,75-0,80 m). Varietăţii diametrelor li s-a atribuit valenţe cronologice, la nivel supraregional constatându-se în general că, în mormintele Jamnaja timpurii roţile au un diametru mai mare de 0,70 m, în timp ce în perioada Jamnaja târzie el are dimensiuni mai mici (cele standard: 0,45, 0,50 şi, respectiv, 0,60 m) *(Izbicer 1991).* Aceste constatări îşi găsesc confirmarea şi în cazul mormintelor cu roţi din stepa vest-pontică.

În mormintele cu resturi de căruțe, morții - întotdeauna maturi, cu excepția M 6/T. 1 Bogatoe, care a conținut scheletele unui adult și ale unui copil: *Alekseeva/Šmaglij 1985,* 20, fig. 2/2 - au fost așezați în poziție chircită pe spate, rar cu înclinare pe o parte. În M 14/ Etulja I, scheletul, din care lipseau unele oase, se afla în poziție întinsă, cu craniul întors cu privirea în jos (*Serova 1981,* 67, fig. 4). Ca element de ritual cu totul deosebit amintim umplerea cavității nazale și a orbitelor scheletului din M 16/T.20 Kurči, probabil după îndepărtarea țesuturilor moi, cu ocru de diferite nuanțe (*Toščev 1992,* 30, 32). Acest obicei, mai rar întâlnit în mormintele Jamnaja este absolut tipic îndeosebi pentru orizontul catacombă târziu (cu schelete întinse) din spațiul nord-pontic (mai ales pentru grupa/cultura catacombă Ingul') *(Pustovalov 1999).*

Rezultatele cercetărilor antropologice au demonstrat că în mormintele cu roți de lemn au fost deopotrivă așezați bărbați (M 7/T.1 și probabil M 17/T.2 Cholmskoe) și femei (M 10/T.2 Cholmskoe, M 1/T.I Plačidol I) (*Segeda 1986,* 96, 98, 100, 102).

Inventarul în mormintele cu roți din lemn, acolo unde este prezent, constă din vase (M 14/ Etulja I: *Serova 1981,* fig. 5/2), pandantive de tâmplă răsucite (M 18/T.1 Jasski: *Alekseeva/Šmaglij 1985,* 19; M 16/T.20 Kurči: *Toščev 1992,* 32), un pumnal din metal (M 2/T.2 Jasski: *Alekseeva/Šmaglij 1985,* 19, fig. 1/4), un frecător piatră (M 18/T. 1 Jasski: *Ibid.,* 19, fig. 1/5), obiecte de aspect particular (plăcuță triunghiulară din lut alb: M 18/T.1 Jasski: *Ibid.,* fig. 1/3; pungă? din piele cu ornament imprimat în relief de culoare roșie: M 7/T.1 Cholmskoe: *Gudkova/Novickij 1981,* fig. 1/1 2). Alte morminte sunt fără inventar (M 4/T.1 Sărăteni, M 13/T. 13 Balaban). Surprinde lipsa armelor în mormintele de acest tip (v. *Ivanova 2001,* 65, 70-71).

Mormintele Jamnaja cu resturi de care din lemn pot fi atribuite grupei cultural-cronologice III și numai câteva grupei IV, cf. împărțirii lui E.V. Jarovoj (*Jarovoj 1985a,* 108), ele alcătuind un orizont bine conturat și delimitat care se atribuie unei perioadei mai târzii a orizontului clasic Jamnaja (v. și *Leviţki/Manzura/Demcenko 1996,* 84). Unele înmormântări se datează și în cadrul orizontului Jamnaja târziu (poate la începuturile lui?).

Resturile de căruțe/care din mormintele Jamnaja pot fi interpretate ca reprezentând: 1) atelaje făcute special pentru ceremoniile funerare (v. A*lekseeva 1992,* 102); 2) mijloace de transport ; 3) care de război (puțin probabil).

Caracterul neobișnuit al acestui tip de morminte este evident. În cea mai recentă interpretare a semnificației acestui gen de complexe funerare prezente la triburile Jamnaja, ele sunt atribuite unor personaje de rang social înalt, probabil, căpeteniilor supreme, cârmuitorilor (*Ivanova 2001,* 69). Lipsa armelor în mormintele cu roți din lemn nu este socotită întâmplătoare, fiind una dintre dovezile că în cadrul societății Jamnaja nu exista o categorie aparte de aristocrați războinici (*Ibid.,* 70-71). Scepticismul manifestat de unii cercetători față de dovezile care indică o utilizare a calului de către populația Jamnaja (*Rassamakin 1999,* 153 154), implică și o negare a prezenței atelajelor de război la acest tip de comunități.

68. Teritoriul de răspândire al descoperirilor de tip Jamnaja așa cum îl cunoaștem astăzi este vast și include diferite tipuri de peisaj specifice la trei zone geografice, dar în principal ele se concentrează în regiunea de stepă. În est, complexe Jamnaja se întâlnesc până în zona Magnitogorsk (necropola Malokizil'sk: cf. *Morgunova/Kravcov 1991,* 35), în

sud, până pe Terek, nordul Mării de Azov și în Crimeea. Spre nord ele apar până în zona de silvostepă, atingând latitudinea Samarskoj Luki pe Volga, bazinului superior al Donului și Kievului, pe Nipru (*Šapošnikova 1985,* 337). Spre vest, mormintele Jamnaja sunt frecvent întâlnite în teritoriul pruto-nistrean, cu o concentrare a lor totuși în stepa Bugeacului și pe cursul inferior al Nistrului, iar în Moldova apar pe afluenții de pe dreapta ai Prutului, cu rare infiltrații și mai spre vest. Comunitățile Jamnaja par a fi ocupat în perioada BT zona Bărăganului și parțial Dobrogea și nord-estul Bulgariei, de unde au controlat și utilizat cursul Dunării și afluenților ei pentru pătrunderi sau pendulări în zonele din interiorul Peninsulei Balcanice, ajungând până în Câmpia Traciei Superioare (v. recent, *L. Nikolova 1999,* 372-377), iar în sud-vest, până în Albania meridională (M 116 din tumulul de la Piskovë: *Bodinaku 1981,* fig. 2). Calea dunăreană le-a adus probabil și în zona Banatului *(Stratan 1974; Medović 1987; Bukvić 1987)* de unde, urmând cursul Mureșului, au ajuns în Transilvania centrală: Câmpia Turzii, Tureni, poate și Cipău (*István 1974; Vasiliev 1980,* 36; *Rotea 1993,* 74-75, fig. 3) și în estul Ungariei *(Ecsedy 1979).* Acestea reprezintă granițele maximale ale răspândirii descoperirilor de tip Jamnaja din perioada de "apogeu" a acestui fenomen cultural. Ocuparea de către Jamnaja a unor variate tipuri de peisaj s-a reflectat atât în specificul culturii materiale, cât și în structura sa spacială. În acest sens, după modelul lui S.Ž. Pustovalov propus pentru catacombe, N.A. Ryčkov a încercat să deceleze un centru cultural și social-economic Jamnaja completat la periferii de centre sau nuclee similare regionale *(N. Ryčkov 1994).* În opinia sa, acest centru l-a constituit regiunea de stepă cuprinsă între Bugul Sudic și malul drept al Niprului, unde a constatat cea mai mare concentare de populație Jamnaja, prezența frecventă a construcțiilor rituale (sanctuare) și cea mai clară reflectare pe materialele arheologice a unei stratificări a societății.

69. La noi, această realitate a fost sesizată, mai ales pe baza observațiilor din tumulii săpați în Oltenia, încă din anii '50 (*Roman 1958,* 50, 59).

70. Astfel de vase sunt prezente la Valea Perjei (Grădiște) (M 16/T.1, principal, cu schelet chircit pe spate, orientat SV) (*Dergacev 1986,* fig. 12/1) și Sergeevka (M 10/T.1) (*Dzigovskij/Subbotin 1997,* fig. 2/12, 13, mormânt de grupa I-Jarovoj, posibil de atribuit și comunităților Usatovo târzii). Acestui tip îi aparține și recipientul din M 10/Vântori (*Brudiu 1985a,* 237, fig. 3/1), mormânt căruia nu i-am exclus apartenența la tradiții funerare ne-Jamnaja (v. mai jos, p. 311). Între Nistru și Bugul Sudic vase ovoidale au apărut în patru puncte (Kominternovo, Černomorka, Dal'nik, "Muzeul Odessa") (*Subbotin 1994a,* 97 98). Cupe cu fundul rotunjit cunoaștem din mormântul secundar cu groapă ovală M 49/T.9 de la Nerušaj (*Häusler 1976,* 110, pl. 31/7) și dintr-un mormânt de la Cuconeștii Vechi, pe Prutul Mijlociu (*Dergacev 1986,* 54, fig. 12/3). În opinia noastră, oalele ovoidale și cupele cu fund rotunjit trebuie interpretate mai nuanțat cronologic - dacă nu și cultural -, în strânsă legătură și cu caracteristicile complexelor în care ele apar. Astfel, cupele par a fi apariții mai târzii în raport cu vasele ovoidale și au probabil o altă origine.

71. Limita cronologică inferioară a prezenței Jamnaja în bazinul vestic al Dunării de Jos ar putea fi stabilită prin raportarea la mormintele mai vechi ale T.I/T"rnava, ce reflectă contacte active între comunitățile răsăritene și populația locală. Datarea acestor complexe timpurii de la T"rnava este însă controversată. Astfel, unele vase, de exemplu, askosul din

M 3, au fost atribuite, împreună cu cele din mormântul "cu ocru" de la Cârna, faciesului Celei (*E. Comşa 1976,* 37) sau complexului Orlea-Sadovec, deci unui nivel mai vechi sau parţial contemporan cu Coţofeni I (*Roman 1976c,* 163; *Id. 1981a,* 33; *Id. 1986a,* 30). Mai nou, pentru mormintele timpurii de la T"rnava s-a propus o datare mai târzie, la un orizont Coţofeni II-III sau IIIa (*Alexandrov 1990,* 46; *Id. 1992,* 360-361; *Id. 1994,* 87-88; *L. Nikolova 1993,* 562; *Eadem 1994a,* 134; *Eadem 1999,* 213; *Jovanovič 1992,* 247), începutul pătrunderii comunităţilor Jamnaja în arealul Coţofeni fiind astfel plasat "cel mai devreme în etapa Cocofeni II" (*Alexandrov 1994,* 88). Dacă ar fi să dăm crezare succesiunii: M 1 - cu vas Cocţofeni de tip Măceşu de Jos -, mai vechi sau contemporan decât/cu M 3 - ritual Jamnaja, cu vas *askos* căruia i se caută analogii la Orlea şi Grojdibodu -, urmate de M 5 (incineraţie) ce avea ca inventar un vas identic celui din M 1 (*Id. 1990,* 43-46; *Id. 1992,* 360-361; *Id. 1994,* 86; *Jovanovič 1992,* 244-245; *Kitov/Panajotov/Pavlov 1991,* 21), atunci, într-adevăr, M 3 se poate atribui cronologic perioadei Coţofeni III. În atare situaţie însă, pentru tipul de vas descoperit ca inventar în M 3 ar trebui acceptată o datare mai largă. Sincronismul Coţofeni II şi III-Ezero, nivelele mai noi (*Roman 1976a,* 65; *Id. 1982a,* 410; *Id. 1986b,* fig. 1 - tabel cronologic; *Alexandrov 1990,* 91, 95), fac însă în acest caz din mormintele Jamnaja de la T"rnava apariţii mult mai târzii decât cele din bazinul estic al Dunării de Jos, ceea ce pare puţin probabil.

Altfel ar sta lucrurile dacă am considera M 3 mai vechi decât M 1. Argumente pentru un astfel de raport temporal există: poziţia centrală în movilă a M 3 în raport cu M 1 (v. planul tumulului la *Nikolov 1976,* fig. 1), ceea ce l-ar face mormântul primar al celei mai vechi mantale din tumul, orientarea scheletului din M 3 pe direcţie NNE, specifică mormintelor Jamnaja vechi din vestul stepei pontice. În felul acesta şi vechimea cultural a vasul din inventarul M 3, cu analogii evidente în Orlea-Sadovec - Cocofeni I, şi-ar găsi o explicaţie logică. Având în vedere şi paralelismul cronologic stabilit între Orlea-Sadovec şi Ezero A1-A2 de început (nivelele XIII- XI) (*Roman 1976c,* 163; *Id. 1986a,* 30), diferenţa de timp dintre M 3/T.I T"rnava şi M 30/T. II Goljama Detelina, de exemplu, nu ar mai fi aşa de mare. Suntem deci înclinaţi spre datarea M 3/T.I T"rnava, de ritual Jamnaja, la un nivel cultural-cronologic timpuriu, iar a celorlalte morminte din această movilă (de tip Jamnaja sau mixtate Jamnaja-Coţofeni), în perioada Coţofeni II, III şi post-Coţofeni III.

72. Sunt izbitoare şi în acelaşi timp elocvente în sprijinul celor susţinute aici, similitudinile tipologice care există între *askos*-urile de la Cernavoda (M I: *Nestor 1937,* fig. 7/stânga), Bereket (ca inventar funerar: *Kalchev 1996,* fig. 16) şi Ezero (nivelul XII: *Georgiev et al. 1979,* fig. 174/ж). Pe de altă parte, vasul bitronconic din acelaşi M I de la Cernavoda (*Nestor 1937,* fig. 7/dreapta) are bune analogii cu vasul din M 1 de la Hamangia, amintit mai sus, precum şi cu un recipient descoperit în M 29/T. II Goljama Detelina (*K"nčcev 1995,* fig. 18/k), tipul de vas respectiv fiind prezent şi la Ezero, în nivelul XIII (*Georgiev et al. 1979,* 367, fig. 172/e). Prin urmare, M I de la Cernavoda, împreună poate şi cu M II (*Nestor 1937,* fig. 8-10) este posibil să fi aparţinut unei necropole mai întinse, de caracter probabil plan, similară şi contemporană aceleia de la Bereket tell. Aceluiaşi orizont îi aparţine, dacă e să dăm crezare descrierii inventarului ceramic, şi mormântul de la Oltenita-Calomfirescu, înzestrat, cf. *Berciu/Morintz/Roman 1973,* 396 cu un *askos* similar celui din M I de la Cernavoda şi cu o strachină identică celei din M II de la Cernavoda.

73. Pentru calibrarea datelor am utilizat programul OxCal v3.0 (v. *Stuiver/Reimer 1993*), unde 1σ are 68,2% confidenţă, iar 2σ, 95,4% confidenţă.

74. Dintre toate datele care există pentru M 1/T. 1952 de la Baia Hamangia, doar GrN 1995 (*Vogel/Waterbolk 1963,* 184) este în acord şi cu vechimea relativ mare a complexului raportată la evoluţia CI, dedusă pe baza elementelor de ritual şi inventar, celelalte (v. tabelul XIII, poziţiile 17, 20 şi 24), care se grupează în intervalul 4090-3780 B.P., fiind, în opinia noastră, prea noi.

75. Trebuie spus că, deocamdată, datorită numărului redus de date ^{14}C, cronologia absolută a HT I este nesigură. Totuşi, puţini sunt cei care astăzi mai cred într-o dată de 3600/3500 B.C. pentru începutul HT I, cei mai mulţi cercetători (chiar şi o parte a celor care au susţinut cronologia lungă) înclinând spre o datare undeva în intervalul ±3300-3100/3000 B.C. pentru acest moment (*Manning 1995,* 170; *Sampson/Facorellis/Maniatis 1999,* 284; *Johnson 1999,* fig. 2b; *Alram-Stern 1999; Coleman 2000,* 101, nota 1; 125-126; data de 3300 B.C. a fost acceptată şi în literatura de la noi: *Băjenaru 1998b,* 15, nota 42).

76. Din nivelul IV sau III de la Ezero (deci la graniţa dintre Ezero B1 şi B2), a fost publicat un vas cu capac, care are analogii exacte la Thermi IV V (*Merpert/Georgiev 1973,* 243-244, fig. 22; *Georgiev et al. 1979,* 68, 508, fig. 35/5). Mai ales pe baza acestui recipient (pe care l-a socotit ca import în aşezarea de la Ezero), Chr. Podzuweit (*Podzuweit 1979,* 95) a afirmat că "Ezero III [nivelele IV-I - N.N.] noch in der Zeit von Frühtrojanisch IIb [=Troia IIg, cf. *Ibid.*, 25] begonnen hat". Problema datării Troiei II târzii este mult discutată în literatura recentă, mai ales după publicarea noilor date radiocarbon de la Troia (v. *Korfmann/Kromer 1993,* 165, fig. 23; *Manning 1995,* 27-28, 159; *Id. 1997,* 505, 508-509; *Maran 1998,* 424-425), însă chiar dacă acceptăm cronologia înaltă pentru acest moment (secolul 26 B.C.), căreia i s-au adus serioase critici, tot nu putem pune de acord datarea sfârşitului fazei Ezero B1, obţinută prin metode cronometrice, cu dovezile arheologice. În schimb, cronologia scurtă pentru Troia IIg (2300/2200 B.C.: *Quitta 1981,* 27 şi tab. p. 28; *Manning 1995,* 159; la *Id. 1997,* 509 - o dată în jurul lui 2300 B.C. pentru sfârşitul Troiei II -; la *Easton 2000,* 249 - 2250/2150 B.C.) este în linii mari compatibilă cu propunerile de împingere a sfârşitului aşezării de la Ezero spre ultima treime a mileniului III B.C. (*Leštakov 1993,* 559-560; *L. Nikolova 1999,* 230), precum şi cu paralelele găsite pentru Ezero III-I în orizontul Odaia Turcului - Monteoru IC4c (= Monteoru IC4,1 - E. Zaharia) de la nord de Dunăre (*Roman 1986b,* 20; *Id. 1992a,* 91), orizont care este plasat recent în intervalul 2300-2100 B.C. (*Băjenaru 1996,* 322-323; *Id. 1998b,* 11).

77. Data BM 652: 3803±59 B.P., obţinută pentru faza Va de la Sitagroi (*Renfrew 1971,* tabelul I) credem că trebuie exclusă din evaluările cronologice, întrucât este prea coborâtă şi obligă la ipoteza unei parţiale contemporaneităţi cu faza Vb din situl respectiv. Acest din urmă fapt este infirmat de realităţile stratigrafice şi de materialul ceramic de la Sitagroi, care sugerează, dimpotrivă, existenţa unei "oarecare discontinuităţi de locuire" între fazele Va şi Vb, în contrast cu "a continuous stratigraphic record" dintre fazele IV şi Va (*Sherratt 1986,* 434, 441).

78. V. nota 63.

79. Ca argument poate fi adusă descoperirea din T. IV de la Goljama Detelina, unde într-o construcţie funerară rituală, a fost găsită o cupă-borcan cu torţi tubulare perforate

vertical (*Leštakov/Borisov 1995,* fig. 11/1), apropiată celor obişnuite în mormintele Jamnaja târzii din zona Bugeacului şi care a fost datată la începutul BT 3 din Tracia, cf. periodizării lui K. Leštakov, deci la începutul lui Ezero B2 (*Ibid.*, 14; pentru ultima etapă a BT din Tracia: *Leštakov 1993,* 559-560). Pe de altă parte, datele ^{14}C obținute pentru etapele care în aşezarea de la Rupki sunt paralelizate, prin compararea ceramicii, cu niveleleVI-I de la Ezero (*Georgieva 1997,* 318-319) se înscriu toate în intervalul propus aici pentru Jamnaja târzie şi Jamnaja finală (de început).

80. B. Govedarica nu exclude însă, în cazul mormântului central din T. 16 de la Pustopolje, caracterul local al ritualului funerar (*Govedarica 1991,* 91).

81. Nici în sud-estul României sau în Bulgaria răsăriteană numărul mormintelor care se atribuie fenomenului CC nu este mare, fapt care se poate datora situației constatate în vestul Bugeacului. În sud-estul României, morminte specifice CC provin din 8 puncte, cel mai vestic fiind probabil Ploieşti-Triaj, la care se pot adăuga complexele de caracter mixt. O parte a mormintelor cu schelete întinse, dar fără inventar pot fi şi ele amintite în acest context (descoperiri: Baldovineşti, Ciulnița, Gurbăneşti, v. *Burtănescu 1996,* 91-92 sau M 3/T.I Sănduliţa-Săruleşti: *Ulanici 1984,* 115, pl. I/4, într-o poziție tipică pentru catacombe). Rămân în discuție descoperirile de vase de la Neptun (*Iconomu 1968,* fig. 36) şi Rasova-Malu Roşu (*Irimia 1974,* fig. 7/1-2), ce provin probabil din morminte distruse, care prezintă analogii atât în CC, cât şi la Ezerovo II. Nu ar fi exclus ca aceste materiale să reflecte contacte şi influențe reciproce dintre cele două fenomene culturale. Vasul din mormântul de la Sarichioi (*Lungu/Mănucu-Adameşteanu 1995,* 345, pl. VIII/1a-b) se înscrie şi el în aceeaşi serie de descoperiri, dar pare mai apropiat de caracteristicile ceramicii grupelor stepice (catacombe). Unele piese de metal ca de pildă, pumnalele de la Grădiştea (*Culică 1975,* fig. 2/2-3) sau de piatră (măciuca de la Hamangia, unele topoare de luptă) au putut fi aduse de triburile CC.

În Bulgaria nu se cunosc deocamdată înmormântări catacombă, cu excepția poate a unui mormânt distrus de la Belogradec (M 4 din T.3), din care a provenit o cupă fragmentară asemănătoare celor descoperite în complexele CC din vestul stepei pontice, decorată în jumătatea superioară cu impresiuni circulare (inf. I. Zmejkova, v. şi *Zmejkova 1991,* 94). Fundurile de vase cu urme de folosire rituală a focului descoperite într-o serie de morminte de la sud de Balcani (M 12/T. II şi M 2/T.IV Goljama Detelina), au fost interpretate ca "sobițe" *(žarovnij),* legate de tradițiile catacombă, nefiind totuşi considerate ca indicatori ai apartenenței culturale a mormintelor respective, ci doar utile ca repere cronologice (*K"nčev 1995,* 37; *Leštakov/Borisov 1995,* 11-12). L. Nikolova s-a pronunțat însă împotriva asocierii acestui tip de ceramică din mormintele bulgăreşti cu ritualul catacombă (*L. Nikolova 1999,* 375).

82. Prezența mormintelor catacombă de caracter plan nu este o caracteristică doar a zonei vestice, întrucât necropole şi morminte izolate plane sunt cunoscute de pe întreg teritoriul de răspândire a CC, cu o concentrare a lor, totuşi, pe Niprul Inferior (Velikaja Znamenka, Leontievka, Gavrilovka) (*Toščev 1994; Pustovalov 1994,* 88, număra în această zonă circa 30 de necropole de acest tip). Astfel de complexe se mai cunosc din regiunile Daghestan (Velikent: *Gadžiev/Magomedov 1990*), silvostepa Volga-Don (Petropavlovsk), Har'kov (Gospital'nyj), Donet (Bogdanovsk şi probabil Rajgorodok).

Necropolele plane sunt de dimensiuni mici (rar depășesc 10 morminte), iar elementele de ritual și inventar (în general, destul de bogat și variat) sunt caracteristice atât pentru etapele timpurii cât și pentru cele târzii din evoluția CC zonală. Uneori au fost sesizate și complexe ce combină caracteristici ale ambelor perioade. Coexistența ritualului funerar plan alături de cel tumular a fost socotită ca o reflectare a proceselor de diferențiere socială petrecute în cadrul triburilor CC (*Toščev 1994,* 103). Conform unei alte interpretări, prezența celor două tipuri de morminte ar dovedi existența unor cutume funerare distincte, aplicate diferențiat indivizilor în funcție de statutul lor în sânul comunităților (*Pustovalov 1994,* 121).

83. Acestea din urmă se cunosc mai ales din cercetări de suprafață pe o bună parte a arealului CC, puține din ele însă au făcut obiectul unor săpături de mai mare amploare (Perun, Stril'ča Skelja, Bajda pe Niprul Inferior, Livencovka I pe Donul Inferior și Semilukskoe pe cursul mijlociu al aceluiași râu, Kirovo și Planerskoe I în Crimeea) (*Šapošnikova 1968; Bratčenko 1976,* 34, 36; *Prjachin/Besedin 1990; Toščev 1990,* 117; *Il'inskij/Pustovalov 1992,* 19). În vestul stepei pontice, în stratul superior al așezării de la Usatovo-"Bolšoj Kujalnik" au fost identificate ca posibil de atribuit CC circa 25 de fragmente ceramice (*Černjakov 1979b,* 180; *Toščev 1991a,* 87, fig. 2), o altă eventuală stațiune fiind semnalată la Suvorovo III (*Subbotin 1972,* 367, fig. 2/7). Zona cu cel mai mare număr de stațiuni catacombă identificate o constituie cursurile inferioare al Bugului Sudic și Ingulului, unde sunt localizate și așezările de la Matveevka I și Bugskoe, mai bine studiate *(Nikitin 1989; Id. 1991; Kljuaincev 1990).* Cu excepția acestora din urmă, care au avut o durată de funcționare mai îndelungată, celelalte stațiuni sunt de caracter sezonier, cu straturi culturale subțiri. Locuințele au fost predominant de tip semiadâncit, dar la Matveevka, Kamenka și Bajda s-au dezvelit locuințe mari de suprafață pe temelii din piatră, în prima fiind identificat și un sistem de șanțuri de drenaj. Pe insula Bajda a fost construit în perioada catacombă un sistem complex de șanțuri placate cu piatră și valuri din piatră, așezarea din acea vreme căpătând aspect de fortreață (*Il'inskij/Pustovalov 1992,* 19; *Pustovalov 1994,* 113-115, fig. 20).

84. Un studiu mai recent dedicat înmormântărilor birituale din epoca bronzului în stepele euroasiatice, nu menționează existența acestora la triburile CC *(Hlobystina 1988).* Din analiza întreprinsă de M.D. Hlobystina reiese că, în general, complexele birituale din epoca bronzului cu subiecții depuși în aceeași groapă - cum pare a fi fost și mormântul nostru - se prezintă, în zona studiată, sub forma înmormântărilor duble de indivizi de sexe diferite (*Ibid.,* 23). Aceasta face posibil ca oasele calcinate din M 33 de la Holboca, evident, dacă ele proveneau de la un alt individ, să fi aparținut unei femei.

85. În cazul mormintelor cu înhumări repetate, una și aceeași cameră funerară a fost de mai multe ori folosită pe parcursul unui interval oarecare de timp. Nămolul depus în catacombe sau pe treptele de intrare în ele (M 13, 14, 48/T.17 Višnevoe, M 14/T.4 Trapovka, M 21/T. 19 Novoselica, toate în zona Bugeacului), dovedește că în unele cazuri puțurile au rămas deschise sau au fost lăsate întredeschise. În cavourile utilizate timp îndelungat, scheletele au avut întotdeauna poziții diferite și de obicei au fost înregistrate tulburări ale ordinii anatomice a oaselor (*Toščev 1991a,* 91-92). Mormintele cu înhumări repetate sunt aproape necunoscute în aria Jamnaja din stepa nord-vest pontică, în schimb sunt prezente în grupe din partea vestică a fenomenului catacombă (în zona Bugului:

Eliseev 1990, 25; pe Ingul': *Šapošnikova/Bočkarev/Šarafutdinova 1977,* 30; în Crimeea: *Toščev 1990,* 120).

86. Mormântul de la Ludanice (sud-vestul Slovaciei) are multe elemente în comun cu cel de la Holboca: modul de aşezare a defuncţilor şi orientarea lor, categoriile de obiecte de inventar şi locul ocupat de fiecare dintre ele în groapă. Date fiind distanţele în timp (grupul Nitra fiind în general mai nou) şi spaţiu, nu credem să fi existat vreo legătură de natură culturală sau etnică între cele două complexe. Cel mai probabil este vorba aici de un comportament funerar identic, aplicat unor personaje cu un anumit statut (asemănător?) în sânul comunităţilor respective. Construcţia funerară deosebită şi bunurile găsite în groapă au constituit argumente pentru atribuirea mormântului slovac unui războinic/vânător, unei căpetenii (*Bátora 1991,* 116-117, 136). Având în vedere vârsta personajului de la Holboca (10-12 ani) este puţin probabil că avem de-a face cu un războinic autentic, deşi ipoteza prezenţei copiilor sau a femeilor în conflicte războinice sau activităţi vânătoreşti nu poate fi cu totul respinsă. Vârful de piatră al măciucii din M 9 Holboca a putut îndeplini în acest context mai curând funcţia de simbol, decât pe cea de armă. În sprijinul acestei ipoteze poate fi adus şi argumentul dimensiunilor destul de reduse ale măciucii din piatră, mai mici de pildă decât cele ale piesei din mormântul de matur de la Corpaci, pe Prutul Mijlociu (*Jarovoj 1984,* fig. 12/7), care a aparţinut probabil unui războinic de rând. Oricum, faptul că la Holboca avem de-a face cu un mormânt de copil dovedeşte prezenţa la comunităţile catacombe a fenomenului transmiterii ereditare a atributelor profesionale şi, în ultimă instanţă, sociale.

87. Arheologul ucrainean citează exemplul unui individ din perioada CC, care judecând după poziţia sa în groapă ar fi fost înmormântat din greşeală, murind sufocat (*Salij 1997,* 46, nota 1). Un caz asemănător a fost semnalat mai demult într-unul din tumulii de la Butory (pe Nistrul Inferior) (*Meljukova 1974,* 54, fig. 1).

88. În cazul unor morminte colective cu înhumare repetată, gropniţa a căpătat contururi mai deosebite (M 11/T.3 Ursoaia). Doar de la Gura Bâcului (T.5) se cunosc construcţii din câte două camere funerare săpate dintr-un singur puţ (*Dergacev 1986,* 95). De obicei, puţurile de intrare se unesc direct sau prin intermediul unui scurt *dromos* cu camerele funerare. La Starye Beljary şi Veliko - Ziminovo se întâlnesc puţuri de intrare cu trepte şi pandus, tip de construcţie funerară întâlnit printre mormintele catacombă timpurii din regiunea Bugului, a stepei niproviene, dar cel mai bine reprezentat pe Donul Inferior (*Petrenko/Toščev 1990,* 84; *Petrenko 1991b,* 90). Trecerea spre catacomba propriu-zisă se face printr-o treaptă (rar două sau mai multe) sau direct, fundul puţului fiind în acest caz la acelaşi nivel cu cel al camerei funerare. Cel mai ades, intrarea în camera sepulcrală a fost astupat cu lespezi, dar s-au mai folosit în acest scop şi "dopuri" de lut bătătorit sau capace din lemn, plantate vertical. În cazuri izolate s-au descoperit omoplaţi de animale mari, stele (M 4/T.2 Căuşani), râşniţe (M 8/T.1 Căuşani). Ca elemente constructive s-au mai semnalat nişe (sau mici cotloane) practicate în peretele puţului de intrare (M 18/T. 1 Trapovka) sau în cel al camerei funerare (M 1/T.1 Semenovka, M 11/T. 17 Višnevoe, M 6/T.1 Nadlimanskoe), cu scopul de a adăposti ofrandele funerare.

89. M 2 din movila de la Vânători (*Brudiu 1985a,* 240, fig. 4/1), în groapă cu cotlon (nu cu catacombă!) (tabelul XII/27 28), se poate atribui, după o serie de indicatori rituali şi

după caracteristicile vasului descoperit ca inventar (*Ibid.*, fig. 7/1), complexelor CCMB (cf. cronologiei lui E.N. Sava, probabil etapei timpurii). Judecând după conturul fundului gropii funerare, se pare că şi M 10/T.I-1949 de la Glăvăneştii Vechi (*E. Comşa 1987,* fig. 6) a avut iniţial acelaşi tip de construcţie funerară ca aceea întâlnită la mormântul de la Vânători. În plus, elementele de ritual şi o serie de analogii pentru inventar, fac probabilă apartenenţa mormântului de la Glăvăneşti, de asemenea, la perioada CCMB timpurie. În Moldova, morminte cu cotlon de caracter plan (doar în rare cazuri deasupra construindu-se mici movile de bolovani), care au aparţinut cu siguranţă unor grupuri CCMB integrate în mediul local, s-au descoperit în necropola monteoreană de la Cândeşti (*M. Florescu 1978,* 112-113).

90. În cultura catacombă Doneţ sau în cea Har'kov-Voronež de pe malul stâng al Donetčinei au fost găsite cranii întregi de taur, aşezate în camerele funerare sau în puţurile de intrare, precum şi resturi osteologice provenind mai ales de la picioare de oi, vaci sau capre, depuse probabil cu pieile lor (*Bratčenko 1976,* 34; *Bratčenko/Šapošnikova 1985,* 406, 409).

Depunerile rituale de părţi din animale, uneori chiar a animalului întreg sunt specifice şi extremităţii vestice a teritoriului CC. Interesant este că în primul caz s-a făcut o depunere selectivă, doar a anumitor părţi din animal (cel mai adesea omoplaţi, apoi coaste şi oase de la picioare). Aproape exclusiv resturile osteologice au aparţinut vitelor sau oilor. În M 9/T.18 Višnevoe (de copil), s-au descoperit oase de cal. Un schelet complet aparţinând unui cal a fost găsit într-o catacombă de la Glinnoe (*Toščev 1998a,* fig. 2/11). În M 26/T.1 Svetlyj, deasupra mortului a fost depus un câine orientat cu capul la nord-est, iar în M 40/T.17 Višnevoe, după o intervenţie premeditată în mormânt, care a dus la deplasarea scheletului, a fost aşezat un iepure. Uneori, în morminte s-au descoperit valve de scoici (mai ales la Višnevoe) sau oase de pasăre (M 13/T. 1 Trapovka). În puţul de intrare al M 47/T.17 Višnevoe, straturile de pământ ale umpluturii au fost separate de un strat subţire de scoici *Helix.* Obiceiul acoperirii fundului camerei funerare cu straturi de scoici se întâlneşte mai ales în mormintele catacombă din zona Bugului (*Eliseev 1990,* 25). La Smeieni, în Muntenia, în trei morminte s-au descoperit oase de animale mari. În general, în zona nord-vest pontică, aceste ofrande au fost aşezate fie în camera funerară, sau, pe diferite niveluri, în puţul de intrare, fie, ca în M 11/T. 17 Višnevoe, într-o nişă specială săpată în peretele camerei.

91. Dacă pentru grupa/cultura catacombă Doneţ, ocrul, presărat sau sub formă de bulgări, este frecvent întâlnit (în zona Donului Inferior, aproape nelipsit din morminte: *Bratčenko 1976,* 34), în zonele situate mai spre vest, utilizarea sa scade până a fi prezent, în anumite regiuni, în circa jumătate din morminte (Crimeea, zona nord-vest-pontică, Moldova). Deşi pe ansamblu, procentul mormintelor CC în care s-a semnalat ocru este mai mic decât cel raportat pentru Jamnaja, în CC creşte varietatea de utilizare cultică a acestuia.

92. Mormintele cu feţe modelate (la Starye Beljary şi Jasski avem de-a face cu acoperăminte faciale neantropomorfe, v. lămuririle terminologice la *Novikova/Šilov 1989,* 129-130; în clasificarea lui S. Ž. Pustovalov: *Pustovalov 1999,* 244, modelaje ca acelea din mormintele nord-vest pontice sunt atribuite tipurilor 2 şi 4) reprezintă unul din fenomenele caracteristice orizontului catacombă târziu din stepa nord pontică, fiind întâlnite pe o arie

relativ mare, de la Moločna în est (*Michajlov 1995,* 172, 181, fig. 4) până pe Nistrul Inferior în vest. Cercetătorii le consideră specifice ariei culturale Ingul' (*Bratčenko/ Šapošnikova 1985,* 416; *Novikova/Šilov 1989,* 128-129), centrul acesteia (cu deosebire cursurile râurilor Moločna și Ingulec) reprezentând zona de concentare a descoperirilor de morminte catacombă cu cranii modelate (*Pustovalov 1999,* 251). Astfel de modelări faciale apar sporadic și în mormintele Jamnaja, însă trebuie observat că aria cu astfel de înmormântări este mai vastă, chiar dacă mai rarefiată, decât cea catacombă (punctul extrem vestic este Kurči, în stepa Bugeacului: *Toščev 1992,* 30, iar cel mai estic, necropola tumular de la Kermen-Tolga din stepa calmucă: *Šišlina 1989*). Obiceiul de a astupa cu "dopuri" de lut/ocru orificiile craniilor a fost legată de multitudinea de interdicții rituale circumscrise tendinței de a vedea craniul ca pe un "recipient al sufletului" (*Sanžarov 1989,* 104; *Alekseeva 1994,* 105), care la triburile catacombă se manifestă sub variate forme (dislocarea sau tăierea capului, trepanarea sau deformarea lui, colorarea cu ocru, "măștile"), cea mai mare parte dintre ele prezente și la comunitățile din vestul stepei pontice. S. Ž. Pustovalov a legat "popularitatea" cultului modelării craniilor în perioada celei mai mari înfloriri a societății Ingul' de încercările de creare a unei religii de tip supraetnic, încercări desfășurate în contextul procesului de închegare a unui organism social și politic asemănător statului (*Pustovalov 1999,* 253-254).

Ornamente pictate cu ocru pe lințolii funerare au fost descoperite în morminte catacombă situate mai ales în partea estică a CC, de unde se cunosc și morminte de meșteri-artiști *(Sanžarov 1989).* Un mormânt de meșter specializat în "pictura" cu ocru pare a fi M 13/T.1 Sărăteni din inventarul căruia făceau parte, printre altele, o valvă de scoică în care era depus un bulgăre de ocru și un instrument de os ascuțit, interpretat de autorii descoperirii ca străpungător, dar care a putut servi ca "peniță" (*Levițki/Manzura/ Demcenko 1996,* 26-27, fig. 10). Apartenența acestui mormânt la CC este credem dovedită de caracteristicile celor două vase descoperite ca inventar.

93. Reprezentările de tălpi umane se întâlnesc atât gravate pe stele din piatră (exclusiv pe cele de tip complex), cât și trasate cu ocru în morminte Jamnaja și catacombă din nordul Mării Negre (cu o concentrare a lor mai ales în regiunea Ingul'-Bug) (*M. Ryčkov 1982; Suprunenko 1991,* 156-157). Aceste reprezentări au fost interpretate ca epifanii ale divinității solare (*M. Ryčkov 1982,* 68-69; *Suprunenko 1991,* 157) și trebuie spus că în cadrul CC ele apar chiar și în complexele funerare cele mai timpurii *(Sanžarov 1983).* Numărul de reprezentări de tălpi în mormintele catacombă a fost considerat ca direct proporțional cu statutul ocupat de cei înmormântați în cadrul comunităților din care proveneau (*Eliseev 1990,* 25). Interesant este că în M 2/T.3 Balaban, din stepa Bugeacului (*Čebotarenko/Jarovoj/Tel'nov 1989,* 19, fig. 6/3), două tălpi umane au fost realizate nu cu ajutorul ocrului, ci prin adâncire, cele două adâncituri "în formă de opt" fiind amplasate de-o parte și de alta a intrării în catacombă.

94. Ca în cazul deformării artificiale a craniilor, obicei prezent în nord-vestul Mării Negre la Starye Beljary (M 32: *Petrenko 1991b,* 89). Aceast cutumă a deformării capetelor este masiv rspândită la triburile catacombă din regiunea Don-Volga, dar este aproape absentă în stepa niproviană (*Šepel' 1990,* 108-110). Având în vedere și construcția funerară cu pandus a M 32/ Starye Beljary, care are cea mai largă răspândire în regiunea Donului

Inferior, nu ar fi exclus ca acest mormânt, alături de M 4/Veliko-Ziminovo, să fi aparţinut unor indivizi originari din aria culturilor catacombă Doneţ sau Manyč (v. şi *Petrenko/ Toščev 1990,* 84-85).

95. În nord-vestul Mării Negre se cunosc deocamdată patru vase de acest tip, care aparţin la două variante. Prima este varianta zveltă, cu gât scurt, margine cu bordură decorată spre exterior cu un şir de impresiuni realizate cu degetele, corp sferic prevăzut pe maxima rotunjime cu un brâu alveolat (M 1/T.9 Semenovka - primar, în poziţie chircită, cu înclinare pe dreapta: *Subbotin 1985,* 89, 91, fig. 15/6-7). Judecând după caracteristicile construcţiei funerare, ritual şi vasul "în formă de nap", probabil că mormântul de la Semenovka a aparţinut unui individ originar din aria Manyč-Subcaucaz. A doua variantă este reprezentată de oale scunde, cu gât scurt şi margine îngroşată, apărute la Purcari (M 9/T.1: *Jarovoj 1990a,* 54, fig. 22/6), Taraclia II (M 8/T. II: *Agulnikov/Sava 1986,* fig. 3/1) şi Starye Beljary (M 33: *Petrenko 1991b,* 90, fig. 29/7) în morminte cu schelete întinse. Vasul de la Starye Beljary este ornamentat în maniera cunoscută ceramicii catacombă de tip Ingul' şi probabil că trebuie interpretat ca o creaţie locală realizată sub influenţa tradiţiilor din arealul extrem estic al CC.

96. De altfel, acest motiv executat cu şnurul răsucit se va păstra şi pe ceramica Srubnaja (*Phedorova-Davydova 1967,* fig. 2/7).

97. În cadrul grupelor din perioada de tranziţie, motivul în "laţ" realizat cu şnurul răsucit este, se pare, o apariţie ceva mai târzie decât cea a aceluiaşi ornament, executat cu şnurul înfăşurat.

98. Din nord-vestul Mării Negre se cunosc aproximativ 25 de vârfuri de săgeată din silex provenite din morminte catacombă, piese care aparţin mai multor tipuri (*Toščev 1991a,* 95). De regulă, ele au apărut în morminte cu schelete întinse şi cu inventar bogat, care mai includea topoare, inclusiv de luptă şi de paradă, cuţite-pumnal, obiecte din metal (un pumnal, sule), deci în morminte de războinici şi probabil de meşteri în fabricarea săgeţilor. Într-un mormânt se găsesc de la 1-2 la 5 vârfuri (ca în M 38/T.1 Purcari şi M 2/T.9 Efimovka). În M 16/T.14 Semenovka au fost descoperite resturile prăjinii de lemn a unui arc, cu lungimea de circa 1 m (*Subbotin 1985,* 57, fig. 3/5a).

99. Topoarele de acest tip descoperite în complexele funerare catacombă au profilul drept sau curbat, regiunea din dreptul gurii de prindere bombată (una din caracteristicile topoarelor catacombă) şi uneori, ceafa îngustată, ca la exemplarul de la Valea Lupului (M 12/T.1 Răscăeţii Noi, M 13/T.3 Ursoaia, M 1/T.I Cotiujeni, M 8/Kostiukova Mogila-Hadžider I). Unele topoare nu prezintă bombarea din dreptul orificiului de prindere, dar în schimb au o nervură în relief pe partea mediană a corpului (M 13/T.6 Trapovka, M 7/T.1 Gura Bâcului).

100. În acest context, semnificativ este şi faptul că în aşezarea de la Matveevka I (pe Bugul Sudic), cea mai bine cercetată din arealul culturii catacombă Ingul', piesele din os sunt puţine comparativ cu cele litice (*Nikitin 1989,* 146).

101. Deşi primele descoperiri de morminte în catacombă au fost făcute în a doua jumătate a secolului XIX, de abia la începutul secolului următor, pe baza săpăturilor din regiunea Donetului Nordic, V.A.Gorodcov le-a atribuit epocii bronzului, incluzându-le într-o cultură aparte, denumită "a catacombelor", după construcţiile funerare specifice, cu

camere boltite şi puţuri de intrare (cf. *Bratčenko 1976,* 6). Ulterior, pe parcursul anilor 1920 - prima jumătate a anilor 1950, odată cu săpăturile întreprinse de o serie de cercetători (B.A. Latynin, G.V. Podgaeckij, A.P. Kruglov, M.I. Artamonov, A.A. Jessen, O.A. Grivcova-Grakova) şi în alte regiuni (bazinul râului Oskol', valea Manyč-ului, Volga Inferioară, Nipru, Crimeea) s-au adunat multe materiale noi. Întregul cerc al mormintelor în catacombe era atribuit însă unei unice culturi arheologice. Pentru a evidenţia deosebirile existente între complexele din diverse regiuni au fost introduse noţiunile de grupe locale sau variante *(Popova 1955).* Utilitatea unei şi mai clare diferenţieri culturale a determinat încă din anii 1950 şi ulterior, formularea şi susţinerea punctului de vedere conform căruia ne aflăm de fapt nu în faţa unor trăsături regionale ale unei singure culturi, ci în faţa unor culturi aparte, dar şi înrudite, care împreună compun "arealul" sau "comunitatea cultural-istorică a catacombelor" (*Berezanskaja/Šapošnikova 1957; Šapošnikova 1969,* 90; *Bratčenko/Šapošnikova 1985*). Au fost evidenţiate mai multe asemenea culturi catacombă (Doneţ - considerat ca forma clasică de manifestare -, Manyč sau Subcaucazian, Har'kov-Voronež sau a Donului Mijlociu, Nipru-Azov, Ingul') şi, cu deosebire în ultimele două decenii şi jumătate, s-a argumentat necesitatea detaşării unor grupe, variante sau orizonturi în cadrul acestor arii culturale (grupa Bachmut - în zona Donului Inferior şi Doneţ, complexele de tip Golubovka - în silvostepa dintre Orel' şi Samara -, variantele Crimeei, Baturinsk - în stepa Kubanului şi Odessa -, orizontul pre-Doneţ - în partea estică a arealului) (*Šapošnikova 1969,* 90; *Bratčenko 1976; Nečitajlo 1984; Bratčenko/Šapošnikova 1985; Smirnov 1987; Toščev 1991b; Kijaško 1999*). În ceea ce priveşte statutul cultural al prezenţelor catacombe în extremitatea vestică a stepei pontice s-a susţinut includerea acestei zone în arealul culturii catacombă Ingul' (cu centrul în zona de stepă circumscrisă bazinelor râurilor Ingul', Ingulec şi Bug) (*Bratčenko/Šapošnikova 1985,* 415). Nici V. A. Dergacev, autorul celei mai amănunţite analize de până acum a complexelor catacombă din zona pruto-nistreană, nu a considerat necesară evidenţierea aici a unei variante aparte, locale a CC, dar a inclus toate materialele dintre malul drept al Niprului şi Prut într-o "provincie culturală vestică" de caracter unitar, văzută ca parte a "comunităţii cultural-istorice catacombă" (*Dergacev 1986,* 107).

O originală concepţie asupra situaţiei din spaţiul nord-pontic în perioada CC are S. Z. Pustovalov. El a adus argumente în susţinerea prezenţei aici a unui "organism etno-social şi politic" unitar pus sub egida "masivului etnic Ingul', bazat pe un sistem de subdiviziuni sociale şi etnice de tipul castelor, organism în care se întrevăd elemente de civilizaţie înaintate, fără însă a se face pasul hotărâtor spre statalitate. Centrul acestei unităţi etno-politice s-ar fi aflat în zona râului Moločnoj, unde numărul mormintelor de "aristocraţi" catacombă depăşeşte media şi unde s-au descoperit sanctuare de dimensiuni mari (templul de la Moločansk şi sanctuarul de la Kamennaja Mogila). Din punct de vedere etnic, S. Pustovalov distinge în cadrul acestui organism triburile Ingul' (primul masiv etnic catacombă), triburi care deţineau supremaţia politică asupra comunităţilor "est-catacombă" (cel de-al doilea masiv etnic catacombă) şi resturilor populaţiei Jamnaja. Se consideră că existenţa acestei unităţi politice se reflectă în trăsăturile comune ale ritualui funerar, ceea ce dă baza pentru evidenţierea unei unice "culturi catacombă a litoralului nord-pontic", în cadrul căreia procesele de integrare etnică au rămas însă neîncheiate (*Pustovalov 1990a;*

Id. 1991a, 50; *Id. 1994,* 128-134; *Id. 1999,* 253-254). Zona din nord-estul Mării Negre până la Prut era socotită ca marcând periferia vestică a "organismului etno-social Ingul" (*Id. 1994,* 129). Acestei teorii i s-au adus însă și critici serioase *(A. Nikolova/Černich 1997).*

Aria de răspândire a complexelor catacombă este mai restrânsă decât cea a fenomenului Jamnaja. Extremitatea nord-estică a arealului CC o constituie zona de silvostepă și parțial de stepă de pe cursul mijlociu al Donului, precum și cursul superior și mijlociu al Donețului Nordic, împreună cu afluenții săi de pe stânga. Spre est și sud-est, cercul complexelor de tip catacombă se întinde până în Kalmykia și Čečeno-Ingušetija, în partea centrală și estică a zonei nord-caucaziene, în timp ce spre sud, numeroase descoperiri CC se cunosc din nord-vestul Mării de Azov și Crimeea. Cercetări recente documentează infiltrări ale triburilor catacombe spre nord-vest până în regiunile Kiev și Čerkassy, pe malul drept al Niprului Mijlociu *(Kločko/N. Ryčkov 1989).* Granița vestică a arealului de populare compactă catacombe a fost fixat pe diferite amplasamente, de la valea Niprului Inferior și a Bugului Sudic (*Popova 1955,* 69; *Šapošnikova 1969,* 88), până în regiunea Nistrului (*Šmaglij/Černjakov 1971,* 64), deși descoperiri, izolate ce-i drept, se cunoșteau și mai spre vest. Cercetările efectuate în ultimele trei decenii în spațiul pruto-nistrean au indicat existența aici a unui mare număr de înmormântări CC, ceea ce a constituit baza pentru includerea fermă a acestei zone în teritoriul de răspândire a fenomenului catacombă (*Toščev 1981,* 69; *Dergacev 1981,* 45; *Id. 1986,* 91). Puținele morminte specifice CC descoperite în estul României au fost interpretate fie ca rezultat al unor pătrunderi sau infiltrări sporadice (*Dergacev 1986,* 91), fie ca dovadă a intrării acestei zone în aria de răspândire a fenomenului catacombă (*Černjakov/Toščev 1985,* 20-24; *Jarovoj 1990b,* 116; *Burtănescu 1996,* 101-103).

102. Ca argumente: prezența mormintelor cu poziții chircite pe spate, specifice pentru Jamnaja (mai ales de tipul 15/grupa I-Jarovoj) sau a vaselor atribuite perioadei Jamnaja mai vechi (v. amfora din M 18/T. 1 Trapovka, cu schelet chircit cu înclinare, stratigrafic mai nou decât o altă catacombă, M 7, cu schelet chircit pe spate: *Subbotin/ Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 18, fig. 6/3). În T. I de la Taraclia II, M 18, cu construcție funerară ce îmbină clar tradițiile Jamnaja cu cele catacombă, a conținut un schelet chircit pe spate (*Agulnikov/Sava 1986,* 40, fig. 4/1). În Crimeea există o situație stratigrafică directă, când un mormânt Jamnaja a tăiat o catacombă cu un schelet în poziția noastră 2a (T. 13 Krylovka: *Toščev 1990,* 122, fig. 3/18).

103. Prezența în Albania sudică, la Maliq, a componentelor de ritual Jamnaja nu ne pare surprinzătoare din moment ce într-un tumul cercetat la Piskovë, în aceeași zonă de sud a Albaniei, M 116 (cel mai vechi al movilei), sincronizat pe bază de ceramică cu Bronzul vechi albanez de tip Maliq IIIa, a aparținut fără îndoială prin poziția scheletului și prezența ocrului, unei comunități Jamnaja coborâte dinspre nord (*v. Bodinaku 1981,* 245-249, fig. 2; pl. I).

Addenda

I. Note și discuții privind aspecte ale perioadei premergătoare începutului epocii bronzului în Moldova

I.1. Despre ceramica din așezările variantei clasice a complexului cultural Horodiștea-Gordinești

Complexul cultural Horodiștea-Gordinești reprezintă perioada de tranziție (Tripolie CII) în regiunea bazinelor superioare și mijlocii (parțial) ale Nistrului, Prutului și Siretului. Noțiunea utilizată aici se suprapune parțial, din punct de vedere teritorial și cultural, peste cea de "grupă nordică a complexelor tripoliene târzii", introdusă în literatură de T.G. Movșa (*Movșa 1971; Eadem 1972,* 5, 7) și înlocuiește termenul "complexe de tip Gordinești" folosit de V. A. Dergacev (*Dergacev 1980,* 119). Există impresia că în cadrul acestui complex au existat mai multe aspecte sau variante culturale. Aspectul socotit de noi clasic, Horodiștea-Gordinești, ocupă partea centrală a arealului acestui complex cultural, spre periferii condițiile de mediu, contactul cu alte fenomene culturale, antecedentele culturale locale determinând apariția de grupe/aspecte regionale. O divizare culturală mai clară a acestui complex este totuși dificil de realizat acum. Unele grupe sunt vag conturate sau au fost justificate doar pe baza unor săpături de mică amploare, ale căror rezultate nici nu au fost publicate (cazul grupei Kasperovcy); chiar între așezările de pe un spațiu mic există nuanțe deosebitoare. Pe de altă parte, varianta considerată de noi "clasică" este și cea mai bine cunoscută.

În funcție de elementele caracteristice tehnicii prelucrării ceramicii, pentru varianta Horodiștea-Gordinești se poate stabili existența a două mari categorii: ceramica fină și cea de uz comun sau grosieră.

Ceramica fină cuprinde două specii: una din pastă cărămizie de tradiție Cucuteni-Tripolie, cealaltă din pastă cenușie. În cadrul acesteia din urmă se evidențiază o subspecie aparte, cu vase de culoare brun-cenușie, de dimensiuni mici sau medii, cu pereți subțiri, neteziți sau angobați la exterior, din pastă curată, bine arsă, în componența căreia intră nisipul și mica. Decorul pe vasele acestei subspecii este realizat exclusiv cu ajutorul liniilor incizate fin (Horodiștea: pl. II/5-7; Malye Virmeny: *Movșa 1971,* fig. 4/4-5; Cviklovcy, Gordinești, Gura Bâcului: *Manzura 1990,* 27, 30, fig. 3/3-4, 6, 9; Stena: *Movșa 1972,* fig. 2/3; Trinca: *Levițki/ Alaiba/Bubulici 1999,* fig. 21/1, dar poate și alte fragmente ceramice de aici).

Categoria uzuală, care la rândul ei se poate împărți în mai multe specii, are de obicei în pastă cioburi pisate și calcar. Datorită arderii reducătoare, culoarea vaselor este de obicei neagră-cenușie sau vineție în diferite nuanțe. O specie aparte

în cadrul ceramicii grosiere întâlnită, deşi în proporţii reduse, în toate aşezările variantei, o reprezintă ceramica cu scoică pisată.

Atât în aşezările de pe malul drept al Prutului cât şi în cele din nordul interfluviului Prut-Nistru, ceramica fină, în majoritate de tradiţie cucuteniană, se găseşte în proporţie de 20-30 % (*Dinu 1978,* 4, 7; *Dergacev 1973a,* 95; la *Manzura 1994a,* 107, pentru faza Gordineşti târzie, ea nu depăşeşte 10-15%) - în zona podolo-volyniană, cea pictată ajungând chiar la 1-5% (*Movša 1971,* 43) -, iar cea de tip "C" în cantitate ce variază de la 0,5 % (Gordineşti II: *Dergacev 1973a,* 95-96) până la 3 % (Horodiştea: *Dinu 1978,* 4)[1].

Principalele forme sunt reprezentate de: amfore, confecţionate îndeosebi din pastă mai fină, care apar în mai multe variante (pl. I/4-5; II/2; VIII/1-2, 4; XII/1), străchini, foarte variate tipologic, de la cele tronconice şi emisferice, care predomină numeric, la cele cu umărul reliefat, cu nesfârşite modalităţi de evidenţiere a buzei (pl. I/1; II/9; III-V; VIII/5; X/1-4; XI/1-4; XII/3-7), oale şi borcane (pl. VI-VII; X/5-9; XI/8), de diferite variante, din pastă de uz comun, fără a lipsi însă la categoria pictată, amforete pictate (pl. II/3-4; VIII/3), cu capace specifice, calotiforme, terminate într-un buton perforat orizontal la bază (pl. I/2; II/1; IX/1).

Dintre formele cu apariţii mai rare sunt de amintit: castroanele-boluri cu gâtul în formă de pâlnie (Hăneşti: pl. IX/2; Trinca: *Alaiba 1997,* fig. 6/1), cănile, vasele-cupe cu corpul globular şi gâtul mai mult sau mai puţin înalt (confecţionate mai ales din pastă fină cenuşie şi din subspecia brun-cenuşie).

Sunt caracteristice micile proeminenţele organice situate în partea superioară a torţilor, mai ales la amfore. Torţile în bandă lată, precum şi cele cu marginile ridicate şi/sau crestate nu sunt specifice complexului Horodiştea. Baza vaselor, mai ales a străchinilor şi castroanelor, a fost deseori modelată cu atenţie şi evidenţiată prin crestare sau alveolare. Modelarea vaselor şi uscarea lor la soare se făcea pe suporturi acoperite cu frunze sau împletituri, ale căror amprente s-au păstrat uneori pe fundul recipientelor.

Tehnicile de realizare a decorului sunt cele prin pictură, prin adâncire (imprimare şi incizie) şi în relief.

În aşezările variantei clasice Horodiştea-Gordineşti sunt prezente, în pictură, atât elemente de tradiţie veche, Cucuteni B (grupele ε şi/sau ζ) (mai bine reprezentate pe malul drept al Prutului) (*Dinu 1978,* 4-5; la Cârniceni, aşezare aparţinând grupului Erbiceni-Hăbăşeşti: *Alaiba 1995,* 26-29) sau Brânzeni-Žvanec (Cviklovcy: *Movša 1971,* fig. 3/5), cât şi cele specifice stilului Horodiştea-Gordineşti (benzi rigide din linii subţiri paralele, amplasate în motive geometrice). Procentual, ceramica cu elemente decorative de stil Cucuteni B, reprezintă la Cârniceni mai puţin de 1-2 % din cea pictată (*Alaiba 1995,* 27), în timp ce din proporţia aceleiaşi ceramici pictate provenită din lotul Zaharia/1967 de la Horodiştea-"Mălăişte", vasele cu motive de stil B nu depăşesc 0,75 %. Ornamentele pictate în ambele

stiluri se întâlnesc îndeosebi pe amfore și amforete cu capac din pastă fină, arsă oxidant și numai sporadic pe recipiente din pastă fină de culoare cenușie (pl. II/1).

Motivele imprimate cu ajutorul unui instrument cu capătul bont (pl. III/9; IV/2; VI/13; VII/1-4, 6, 9; IX/3; X/5, 8; XI/2-3, 8; XII/2, 4, 5-6) sunt mai puțin variate și elaborate decât cele întâlnite la Folteşti, în schimb, impresiunile șnurate, de diferite forme și în diferite compoziții ornamentale, reprezintă una din caracteristicile ceramicii complexului în discuție (pl.V; VIII/5; X/3; XI/3-6). Șnurul apare îndeosebi pe străchini, mai rar pe alte forme (amfore, cupe) și se întâlnește fie singur, fie în combinație cu impresiuni de alt gen. Predomină motivele realizate cu șnurul răsucit, cele cu șnurul înfășurat (pentru distincția între cele două tipuri de impresiuni șnurate, v. *Roman 1986b,* 14) fiind rare (pl. V/5, XI/5). Impresiunea reprezintă maniera de ornamentare specifică vaselor din categoria uzuală.

Inciziile fine sunt utilizate îndeosebi pentru trasarea de benzi din linii aranjate unghiular, ce amintesc pe cele pictate de stil Horodiștea, fiind deopotrivă întâlnite pe ceramica fină cenușie, inclusiv pe subspecia brun-cenușie (Horodiștea: *Dinu 1988,* fig. 7; la noi, pl. II/5-8), cât și pe cea fină arsă oxidant (la Liveni, Horodiștea, Trinca). Uneori, apar registre orizontale suprapuse, din benzi de linii scurte dispuse unghiular (Horodiștea: *H. Dumitrescu 1945,* fig. 10/4; Trinca: *Alaiba 1997,* fig. 14/9; probabil Malye Virmeny: *Movša 1971,* fig. 4/5), triunghiuri hașurate (Horodiștea: pl. II/6; Malye Virmeny, Gordinești, Gura Bâcului: *Manzura 1990,* fig. 3/3-4, 6, 9; Trinca: *Levițki/Alaiba/Bubulici 1999,* fig. 21/1), romburi înlănțuite încadrate de benzi de linii dispuse orizontal (Horodiștea: *H. Dumitrescu 1945,* fig. 14/2-3) - care reprezintă foarte probabil o transpunere în tehnica inciziei a motivelor similare șnurate -, benzi de câte două linii orizontale încadrate de șiruri de mici impresiuni sau care încadrează un șir de impresiuni (Horodiștea: *Ibid.,* fig. 14/20; *Roman 1992a,* pl. 18/8) - cu corespondențe la Folteşti -, linii în zig-zag (numai pe ceramica fină cenușie, la Horodiștea: pl. II/5, 8; Trinca: *Levițki/Alaiba 1999,* fig. 19/1). La Trinca-"Izvorul lui Luca", motivele ornamentale realizate cu ajutorul liniilor incizate capătă aspecte "baroce" (*Ibid.,* fig. 19/3; *Levițki/Alaiba/ Bubulici 1999,* fig. 19/3, 5; 21/3). Liniile incizate mai adânc, ce au forma unor șănțulețe dispuse unghiular sunt rare (Hănești-"Movilița": pl. IX/2). Nu există motive incizate în "X".

Ornamentarea în relief constă din proeminențe (mai ales conice, sub formă de cornițe), creste (singulare sau în grupe de câte trei: pl. IV/8; V/3 - ce au avut probabil și un rol practic) și din ornamente plastice. 2-3 fragmente de amfore, decorate cu brâie în relief crestate, în manieră Folteşti târzie (etapa Folteşti IIb), s-au aflat la Horodiștea, fiind legate de nivelul Horodiștea II (*H. Dumitrescu 1945,* fig. 4/5; *Dinu 1978,* 5, 18). Astfel de fragmente ceramice au fost anunțate ca prezente în ambele niveluri ale așezării de la Erbiceni-"Dl. Sărăturilor" (*Dinu 1998,* 36). În așezările din nordul Basarabiei, ca și la Cârniceni, ele lipsesc. În ceea ce ne

privește, nu suntem siguri că brâiele crestate de la Horodiștea aparțin nivelului II de acolo.

Ca elemente originare din alte arii culturale pot fi semnalate: la Horodiștea, nivelul II (*Dinu 1978,* 19; la noi, pl. II/10, poate și 9), Trinca (*Leviţki/Alaiba/ Bubulici 1999,* fig. 21/4), Darabani (pl. XIV/5) și Ceplenița (*Chirica/Tănăsachi 1985,* fig. 6/10), forme și decoruri cu trăsături amfore sferice (menționate și de la Erbiceni: *Dinu 1978,* 19), la Horodiștea, vase de tipul cu "guler", de tradiție TRB (*Ibid.,* 5)[2]. Discuții comportă și subspecia brun-cenușie decorată cu motive unghiulare incizate, mai rar șnurate, clar deosebită de ceramica întâlnită obișnuit în așezările grupului Horodiștea-Gordinești. T.G. Movșa lega unele forme de vase confecționate din acest tip de pastă de influența culturilor Nižnyj Michajlovka și Kuro-Arax (*Movșa 1971,* 44), dar I.V. Manzura observa că asemănările cu tehnologia fabricării ceramicii specifică acestor două fenomene culturale sunt destul de puține (*Manzura 1990,* 30). Nu se pot ignora, în opinia noastră, analogiile care există pentru formă și pentru ornamentul incizat în zig-zag (ca la Horodiștea, pl. II/5) sau în benzi de linii scurte dispuse unghiular, cu ceramica Majkop-Novosvobodnoj (compară cu *Korenevskij 1988,* 88, fig. 2/1), inclusiv cu cea care apare în mormintele de tip Životilovka, din zona Samarei (*Kovaleva 1991a,* fig. 1/1; 5/4), acestea din urmă sincrone cu Horodiștea-Gordinești. Influențele Majkop în silvostepa din nord-estul Moldovei și nordul Basarabiei la nivel de Horodiștea-Gordinești pot fi legate de prezența în această zonă a mormintelor tumulare cu inventar specific nord-caucazian[3].

I.2. Despre originea ceramicii pictate de stil Horodiștea-Gordinești în Câmpia Moldovei

În ceea ce privește ceramica pictată, de la început constatăm următoarele: pe de o parte, pe malul stâng al Prutului și în zona Nistrului Mijlociu tradițiile culturale de tip Brânzeni-Žvanec, bine documentate, par a constitui baza pe care se naște Gordinești, aici fiind conturate și verigile intermediare care leagă cele două fenomene[4], pe de alta, în nord-estul Moldovei, pentru a reconstitui evoluția petrecută după sfârșitul așezărilor Cucuteni B2 târzii (Cucuteni-"Cetățuie", Ștefănești-"Stârcea", Liveni-"Sărături") și până la apariția complexelor de tip Horodiștea nu am avea la dispoziție, aparent, decât puține date, toate provenite dintr-o zonă imediat adiacentă malului drept al Prutului. Astfel, pentru corespondențe în așezările etapei Brânzeni pot fi invocate doar materialele de la Bălteni (*N. Zaharia 1964,* 439-441, fig. 1) și Cârniceni-Holm (poate așezare; *Chirica/Tănăsachi 1985,* 433, fig. 34/3-4). Ceramica pictată din așezarea de la Sadoveni-"Valea Hotarului" (cercetări P. Șadurschi-1977-1979; material în colecțiile Muzeului Județean Botoșani) este stilistic de asemenea mai nouă decât cea din stațiunile "clasice" Cucuteni

B2 şi este de comparat cu Vychvatinci. Materialul descoperit în locuinţa de sub tumulul de la Erbiceni-"Dl. Mănăstirea", staţiune aflată într-o zonă "de interior", nu prezintă caracteristici arhaice[5] şi deci nu poate fi atribuit perioadei anterioare nivelului I de la Horodiştea, aşa cum s-a afirmat (*Dinu 1978,* 9, 18). Evident, această relativ slabă documentare a descoperirilor pre-Horodiştea din Moldova cu analogii pe malul stâng al Prutului se poate datora şi unui stadiu al cercetării, însă, pe de altă parte, o serie de fapte (v. mai jos) par a susţine ipoteza că la vest de Prut, în Câmpia Moldovei, aşezările Cucuteni B2 vor continua să se dezvolte, în forme mai mult sau mai puţin tradiţionale, şi într-un moment în care pe malul opus apăreau şi evoluau destul de viguros staţiunile de tip Brânzeni sau Chirileni. În felul acesta, situaţia în nord-estul Moldovei în ceea ce priveşte întârzierea aşezărilor Cucuteni B2 târzii cel puţin până la un nivel Horodiştea de început, ar fi similară aceleia constatate pentru zona subcarpatică (v. *Cucoş 1982,* 254; *Id. 1985a,* 38-39).

Datele existente azi par a confirma deci faptul că stilul Horodiştea-Gordineşti în pictură se naşte undeva în zona de nord a Basarabiei, şi, pe diferite căi (aculturaţie, deplasări de populaţie), se va răspândi spre vest, unde, în Câmpia Moldovei, continuau să viеţuiască triburi Cucuteni târzii. Ipoteza nu este nouă (v. *Vl. Dumitrescu 1988,* 53). Postularea unui sincronism Cucuteni B cu "cultura Gorodsk-Horodiştea-Usatovo" este şi el de dată mai veche (*Sulimirski 1950,* 46-47; *Vl. Dumitrescu et al. 1954,* 537; *Vl. Dumitrescu 1963,* 294; *Id. 1985,* 40) şi în sprijinul său ne par semnificative:

1) realitatea că nici o aşezare Cucuteni B2 nu continuă cu un nivel consistent Horodiştea, bine precizat stratigrafic (*Cucoş 1989,* 66);

2) faptul că pe "Cetăţuia" de la Cucuteni prin săpăturile mai noi s-a dovedit că locuirea Cucuteni B2 este foarte viguroasă şi îndelungată, în cadrul ei fiind detaşate stratigrafic trei nivele de locuire (*Petrescu-Dîmboviţa 1965,* 172-173; *Id. 1966,* 18-19). Aceasta în condiţiile în care, stilistic, ceramica pictată de aici rămâne până la un nivel Cârniceni-"Holm" (= Brânzeni III) (*Niţu 1980,* 165-166; *Niţu/ Chirica 1989,* 26);

3) prezenţa mai consistentă a "elementelor de stil sau de tradiţie Cucuteni B" în aşezările horodiştene de pe malul drept al Prutului (Horodiştea: *Dinu 1978,* 4, 16; dar mai ales Cârniceni-"Pe coastă": *Alaiba 1995,* 28-29, fig. 9-10), în comparaţie cu cele similare atestate în aşezările Gordineşti.

Privite lucrurile în felul acesta ne întrebăm dacă nu cumva şi ceramica pictată de stil Cucuteni B care se întâlneşte în cantitate extrem de mică în aşezările horodiştene, nu trebuie privită ca pe o marfă de import sau influenţă, încetând a o mai investi cu valenţe genetice. Des invocatele legături stilistice dintre Cucuteni B2 şi Horodiştea (*Niţu 1977; Id. 1980,* 167 - care, pentru a sublinia continuitatea, vorbeşte despre ceramica pictată "Gorodsk-Usatovo" ca despre o fază B 3 din evoluţia ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie; *Dinu 1987,* 139) se susţin numai dacă

includem în noţiunea de "Cucuteni B târziu" şi nivelurile Brânzeni şi Chirileni. Acestea din urmă însă, bine reprezentate în silvostepa dintre Prut şi Nistru, nu pot fi privite doar ca simple orizonturi stilistice, ele constituindu-se în orizonturi culturale clare, bine delimitate cronologic şi spaţial.

Împotriva unui sincronism parţial Cucuteni B târziu-Horodiştea stau deocamdată datele 14C, ale căror valori pentru aşezările/nivelurile Cucuteni B 2 (Cucuteni, Valea Lupului, Mihoveni) sunt mai vechi decât cele obţinute pentru Horodiştea (*Mantu 1998,* tabelul 7, poziţiile 84-86, 113-115). Diferenţa de câteva sute de ani dintre grupele de date obţinute pentru cele două fenomene, nu este însă în măsură să susţină nici succesiunea directă, nici contemporaneitatea parţială între Cucuteni B târziu şi Horodiştea. Cele care sunt în culpă, nu sunt datele pentru Cucuteni B, ci acelea pentru Horodiştea care sunt în mod sigur prea coborâte[6].

Oricum, indiferent de modul în care s-a desfăşurat evoluţia decorului pictat în perioada ante-Horodiştea-Gordineşti de-o parte şi de alta a Prutului Mijlociu, ne apare cert că naşterea complexului cultural aici în discuţie se produce, pe de o parte, prin dezvoltarea şi transformarea populaţiei locale (din care nu trebuie exclus procesul uniformizării stilistice realizat prin aculturaţie sau posibile admigrări) şi, pe de alta, prin apariţia unor impulsuri din exterior, care aduc cu ele elementele ce vor caracteriza sau vor da culoare acestui fenomen cultural (ceramica cu cioburi pisate în pastă, arsă reducător, de culoare cenuşie, străchinile cu buza modelată variat, decorate cu impresiuni şnurate, alte forme ceramice). În ceea ce priveşte spaţiile culturale de origine ale acestor impulsuri există puncte de vedere diferite. În legătură cu apariţia pastei cenuşii, s-au formulat două opinii diferite: una o consideră de proveniență externă (estică), cealaltă o socoate creaţie locală, dar sub influenţa elementelor sudice (de tip Cernavoda I c) (*Dinu 1978,* 5; *Id. 1987,* 139). Originea şnurului a fost căutată în Europa centrală, prin preluare directă sau intermediată - via amfore sferice - de la triburile TRB (*Dinu 1987,* 137-139)[7], sau în aria "Folteşti-Cernavoda II" (*Id. 1988,* 5). Aportul comunităţilor Gorodsk la constituirea acestei grupe (*Sulimirski 1968,* 53; *Roman 1981a,* 37-38) pare însă mai plauzibil. Într-adevăr, străchinile cu decor şnurat atât de tipice îşi găsesc cele mai bune paralele şi ascendenţe în aria Gorodsk. Căutarea aici a originii şnurului întâlnit în Horodiştea este întemeiată şi pe datarea grupei Gorodsk, pe criterii tipologice, la nivelul orizontului pre-Gordineşti (*Petrenko 1994,* 64). În sprijinul unei vechimi mai mari a grupului Gorodsk, cel puţin la nivelul momentului său de debut, vin şi datele radiocarbon, cele pentru Horodiştea (*Mantu 1995,* anexa 2, poziţiile 103-105) fiind mai noi decât cea obţinută pentru aşezarea de la Gorodsk (*Telegin 1985a,* 13).

I.3. Punct de vedere privind dispariția variantei Horodiștea-Gordinești

Soarta comunităților Horodiștea-Gordinești poate fi doar bănuită. Disoluția acestui fenomen cultural va fi început încă din cursul fazei Horodiștea II, odată cu pătrunderile nordice de tip amfore sferice și Sofievka, și, probabil, odată cu apariția dinspre est a mormintelor de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni, ceramică pictată în stil Horodiștea apărând în diferite contexte, mai ales însă în înmormântări tumulare, la mare distanță de aria originară, în zona nord-pontică *(Manzura 1990).* Semnificativ în această privință este și faptul că tocmai în morminte tumulare legate de orizontul cultural Životilovka-Volčansk-Bursuceni apar vase pictate într-un stil Horodiștea-Gordinești degenerat (M 2/T. 10 Taraclia II: *Dergacev/Manzura 1991,* fig. 35/8; M 4/T. 2 Višnevatoe, în nord-estul Mării de Azov: *Rassamakin 1999,* fig. 3.32; 3.34). Deplasarea unei părți a populației horodiștene spre sud, mai ales de-a lungul Prutului, împreună cu alte elemente culturale este înregistrată la Folteşti (în etapa Folteşti Ib, v. mai jos). Nu știm dacă în contextul acestor evenimente se petrece și întemeierea celor mai vechi așezări de tip Erbiceni (Cârniceni, Erbiceni-"Dl. Sărăturilor"), dar este sigur că această mișcare horodișteană spre sud, va determina un contracurent sudic, la început de tip Folteşti I târziu. Ulterior, aceste legături ale Folteștiului cu așezările de tip Erbiceni-Hăbășești vor fi menținute, în pofida evenimentelor potrivnice, până spre finalul perioadei de tranziție. Caracterul aparte al ceramicii din așezările Erbiceni-Hăbășești se datorează în primul rând impulsurilor de tip Folteşti grefate pe un fond Horodiștea târziu, care probabil că aici, la contactul cu Podișul Central Moldovenesc, va dăinui mai mult decât în partea centrală a Câmpia Moldovei.

Pentru datarea absolută a complexului Horodiștea-Gordinești dispunem de patru date ^{14}C, din care trei obținute pe mostre din oase: 1. Gorodišče-Gorodnicja (în bazinul Nistrului superior) (4615±35 B.P.) (*Telegin 1985a,* 13); 2-4. Horodiștea (2. 4495±18 B.P. sau 3331±3101 B.C., pentru 1σ - nivelul Horodiștea I; 3. 4377±21 B.P. sau 3035±2924 B.C., pentru 1σ - nivelul Horodiștea II și 3. 4235±30 B.P. sau 2911±2784 B.C., pentru 1σ - nivelul Horodiștea II (*Mantu 1995,* 222, anexa 2, pozițiile 103-105; *Eadem 1998,* tabelul 7, pozițiile 113-115; la *Mantu/Botezatu/Enache 1994,* 127-128, datele 3 și 4 de la Horodiștea au valori ușor diferite de cele comunicate ulterior), pe baza cărora s-a propus ca Horodiștea să fie datată în intervalul 3500 B.C.-3150 B.C. (unele date calibrate împingând datarea chiar spre 2900 B.C.) (*Eadem 1998,* 131-132).

Din compararea cu datele radiocarbon obținute pe probe prelevate din mormintele complexului Jamnaja din bazinul Dunării de Jos (v. tabelul XIII), rezultă o suprapunere a valorilor de la Horodiștea peste intervalul propus pentru Jamnaja clasică de început, ceea ce însă contravine datelor de stratigrafie a

tumulilor din silvostepă. Astfel, într-o serie de movile din această zonă, înmormântările cu inventar Horodiștea-Gordinești sau datate la acest orizont cronologic sunt suprapuse de morminte cu schelete întinse (T 2 Dumeni-1982; Corlăteni-"Dl. Stadole") sau Jamnaja; în alte părți (Văratic, Hănești-"La Val"), morminte principale cu schelete întinse sunt anterioare unora Jamnaja. Trebuie observat că majoritatea înmormântărilor cu schelete întinse amintite aici se inscriu în cadrul variantei II a tipului/grupei 2 din tipologia lui I.V. Manzura și numai unul (Corlăteni) aparține grupei 1. Oricum, în Basarabia, mormintele cu schelete întinse atribuite grupelor 1 și 2 au fost întotdeauna în tumuli mai vechi decât înmormântările Jamnaja, unele din ele fiind chiar posterioare complexelor de tip Hadžider sau Usatovo (*Levițki/Manzura/Demcenko 1996,* 62-64). Toate acestea coroborate ne dau următoarea succesiune în tumuli: I. morminte sincrone cu Horodiștea-Gordinești, de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni; II. morminte cu schelete întinse; III. Jamnaja, ceea ce ne indică nu numai că mormintele Jamnaja urmează celor sincrone cu Horodiștea-Gordinești, dar și că între cele două momente se interpun, chiar dacă deocamdată doar punctual, înmormântările cu schelete întinse. În plus, pictura în benzi de linii de caracter degenerat care apare pe o amforă dintr-un mormânt Jamnaja clasic de la Taraclia (M 12/T. 3: *Bogataja/Manzura 1994,* fig. 9/24) foarte probabil că este dovada unei recepționări din sfera culturală Folteşti IIa, mai curând decât a unei preluări directe din mediul Horodiștea-Gordinești. Această amforă este tipologic în mod evident mai nouă decât orizontul Horodiștea târziu-Folteşti Ib- Životilovka-Volčansk-Bursuceni. Există totuși și posibilitatea ca o parte a populației Horodiștea să fi continuat să trăiască în vechiul ei areal până la ocuparea acestuia de către comunitățile Jamnaja. În sprijinul unei asemenea ipoteze ar veni și prezența amforelor cu brâie de tip Folteşti târziu (etapa Folteşti IIb) în câteva puncte din Câmpia Moldovei. În orice caz însă, datele ^{14}C pentru așezarea de la Horodiștea sunt mult prea coborâte și inacceptabile din perspectiva realităților arheologice. Dacă ar fi să le dăm credit, am sincroniza stațiunea de la Horodiștea cu începutul așezării de la Ezero, ceea ce pare puțin probabil.

Oricum, indiferent dacă triburile Jamnaja au fost sau nu răspunzătoare în mod direct de dispariția variantei clasice Horodiștea-Gordinești (noi credem că au fost mai curând "beneficiare" ale unor procese petrecute și cu participarea unor componente răsăritene ne - Jamnaja, în perioada imediat anterioară manifestării fenomenului Jamnaja și care, printre altele, dacă nu au provocat, cel puțin au grăbit sfârșitul fenomenului Horodiștea-Gordinești), ele au ocupat în perioada BT o bună parte din aria ocupată odinioară de comunitățile horodiștene.

I.4. Rit și ritual funerar în aria complexului Horodiștea-Gordinești

Datele privind practicile funerare în cadrul complexului Horodiștea-Gordinești sunt deocamdată extrem de puține. Există informații certe despre practicarea de înmormântări rituale (jertfe?) în interiorul așezărilor, și ele ne vin de la la Cviklovcy (*Movša 1964b:* resturi osteologice umane arse aflate într-o groapă alături de un cuptor năruit, fragmentele a 18 vase, fusaiole și greutăți din lut, oase de animale, valve de scoici), Horodiștea (*H. Dumitrescu 1945,* 130; informație M. Dinu: în locuința I, fragmente de cranii de copii și alte oase umane în jurul vetrei și sub platformă, în asociație cu ceramică; v. și pl. VII/7), Merešovka (*Sorokin 1983:* schelet chircit de femeie depus într-o groapă împreună cu ceramică, obiecte din silex, piatră și os, ofrande animale) și Cârniceni (*Alaiba/Grădinaru 1995,* 65; *Id. 1999:* în locuința 3, schelet uman ars parțial, suprapus de o vatră; un alt mormânt cu schelet chircit descoperit în această așezare nu e sigur că a aparținut locuirii Horodiștea).

Morminte izolate *extramuros* de înhumație și de caracter plan au apărut rar (Gordinești: *Manzura/Tel'nov 1992,* 120-124, fig. 1). La Burdujeni-Suceava a fost descoperit întâmplător un mormânt de înhumație cu schelet chircit, orientat V-E, presărat cu ocru și însoțit de două vase, dintre care o amforetă pictată (*Batariuc 1983,* 835-836, pl. I/1, 3, nu s-a putut preciza dacă mormântul a fost plan sau tumular). Vasul pictat de la Burdujeni este asemănător ca formă și decor (benzi de linii pictate amplasate în zig-zag) cu amforeta de la Zawisznia (pe Bugul superior), care provine probabil tot dintr-un mormânt (*Kozłowski 1924,* pl. XXXI/7 - desen; *Antoniewicz 1925,* 240, fig. 40 - foto). Mormântul dublu de înhumație de la Satu Nou-Săveni (jud. Botoșani)[8], aflat deci în aria Horodiștea, avea ca inventar un vas (pl. XI/7) care, însă din punct de vedere al formei își găsește cele mai bune paralele la Sofievka, în neropola de incinerație de acolo (compară cu *Videiko 1995,* fig. 50/1).

În aria Horodiștea-Gordinești se cunosc și înmormântări tumulare, unele cu ceramică pictată în stil specific (T.4/Costești, poate și Dumeni-1975: *Dergacev 1982,* fig. 4/5; *Manzura/Tel'nov 1992,* 124), altele cu inventar ceramic (fără pictură) și neceramic, cu sau fără analogii în zonă (Bursuceni, T.2/Costești, T.9/Crasnoe, Corlăteni-"Dl. Stadole", Dumeni-1982: v. *Ibid.,* 124-125; *Burtănescu 1996,* 94-95). De aici poate și rezervele în a considera mormintele de acest tip ca expresie a practicării constante a ritualului tumular la comunitățile locale (*Dergacev 1982,* 126) sau ca reflectare a unei "unități culturale sub "egida" grupei Gordinești", preferându-se doar susținerea explicită a coexistenței lor cronologice (*Manzura/Tel'nov 1992,* 125). Așa cum s-a observat (v. și *Manzura 1990*), ceramica pictată în stil geometric Horodiștea-Gordinești apare mult mai frecvent în

morminte tumulare situate în afara ariei de răspândire a acestei grupe, în zona de stepă (în nord-vestul Mării Negre: Obileni, Taraclia II, Kubej, Grivița-"Movila Arbănaşu"; în regiunea Samarei: în mormintele grupei Životilovka; în nord-estul Mării de Azov: Višnevatoe). Mormintele tumulare de acest tip se atribuie actualmente unui fenomen bine delimitat cultural şi cronologic, de caracter sincretic şi care se manifestă pe o arie vastă, fenomen denumit Životilovka-Volčansk (*Rassamakin 1996; Id. 1999,* 92, 97)-Bursuceni (v. mai jos, *Addenda* I.11/ subcapitolul III).

Contextele arheologice în care s-au găsit cele mai multe înmormântări certe ale complexului cultural aici în discuție, cele de tip intramuros, pledează în mod evident pentru caracterul lor ritual (*Movša 1964b,* 221), de tradiție mai veche în arealul cucutenian (v. mai nou, *Mantu 1998,* 53, cu bibliografia recentă). Sărăcia informațiilor privind ritul şi ritualul funerar în cadrul complexului Horodiştea-Gordineşti contrastează, deocamdată, în mod izbitor față de situația din zonele culturale situate imediat la est şi sud (Vychvatinci, Sofievka, Usatovo, regiunea situată, în Moldova de la vest de Prut, la sud de grupul de aşezări Cârniceni-Erbiceni), pentru care sunt caracteristice necropole propriu-zise, plane sau tumulare, de înhumație sau incinerație. Până la acumularea de date mai consistente, rămânem la ipoteza că în cadrul comunităților Horodiştea-Gordineşti, ca şi la triburile grupei predecesoare Brânzeni sau la cele Cucuteni B2, riturile funerare obişnuite erau săvârşite fără a lăsa urme sesizabile pe cale arheologică (aşa numitele "rituri funerare ascunse": *Ursulescu 1994,* 144, nota 1).

Spre sfârşitul existenței complexului Horodiştea-Gordineşti, în aria acestuia, îşi fac apariția grupe de populații străine (amforele sferice, Sofievka, de tip Majkop), care aduc obiceiuri funerare variate, distincte de cele pe care le cunoaştem deocamdată din această zonă, grupe care îşi semnalează prezența, aproape în mod exclusiv, prin complexe funerare cu amprentă culturală clară (înhumații în cutii de piatră, necropole de incinerație, înmormântări sub movile). În acest context, este de presupus că se produc şi amestecuri etnice, reflectate de pildă, în apariția în fostul areal Horodiştea-Gordineşti a mormintelor tumulare de tip Costeşti-Bursuceni.

I.5. Despre roțile de car din lut

Modele de roți de car din lut, de tipul cu butuc masiv pe ambele părți, sunt cunoscute de la Horodiştea (*H. Dumitrescu 1945,* fig. 17/18-19; *Dinu 1980,* fig. 3, la fig. 4, exemplare de la Erbiceni-"Dl. Sărăturilor"; o rotiță cu D. 4, 9 x 5, 2 cm provine şi din săpătura soților Em. şi N. Zaharia din 1967), Cârniceni (4 piese: *Alaiba/Grădinaru 1995,* 63, fig. 10; *Id. 1999,* 8), Bol'šaja Slobodka *(Korvin-Piotrovskij/Movša 1999).* Este interesant de observat că în perioada de tranziție, în

zona Tripolianului târziu CII/γII, rotițe din lut pentru care miniaturale (deocamdată nu există descoperiri și de lădițe ale cărucioarelor) sunt prezente doar în cadrul complexului Horodiștea-Gordinești - cu o concentrare a lor pe malul drept al Prutului Mijlociu -, în celelalte grupe contemporane ele lipsind sau constituindu-se în apariții sporadice, în plus și diferite tipologic (la Majaki - așezare a grupului Usatovo -, de tipul cu butuc pe o parte: *Petrenko 1989a,* 100, fig. 34/26). În perioada BT, în Moldova astfel de roți din lut ne sunt cunoscute doar de la Bogdănești.

I.6. Despre ordonarea culturală și cronologică a materialelor din așezările de tip Folteşti

Asupra ordonării culturale și cronologice a materialelor arheologice descoperite în stațiunile de tip Folteşti din sud-estul Moldovei au fost exprimate în decursul timpului opinii diferite, fără ca la ora actuală să se ajungă la un consens. Diversitatea de ipoteze formulate a fost posibilă întrucât diferențele sesizate sau bănuite la nivelul ceramicii nu erau sprijinite de situația stratigrafică surprinsă în timpul săpăturilor. În felul acesta, separarea culturală a ceramicii s-a făcut, în cele mai multe cazuri, prin raportare la alte așezări, așezări care la rândul lor erau încadrate diferit cultural și cronologic.

Cercetările mai vechi de la Folteşti-"Ruptura" nu au exclus posibilitatea existenței aici a două niveluri de locuire, cel mai recent, cu care erau paralelizate și resturile de locuire de la Stoicani-"Cimitirul hallstattian", datând eventual de la începutul epocii bronzului (*Petrescu-Dîmbovița et al. 1951,* 252; *Petrescu-Dîmbovița 1953b,* 165). Aceste constatări, formulate destul de prudent, au fost utilizate pentru a justifica prezența în așezarea eponimă a două niveluri/etape, denumite Folteşti I și II, ultimul, privit în diverse accepțiuni, cu caracteristici ale Bronzului incipient (*Bichir 1962,* 106-114; *M. Florescu 1964; Eadem 1965a*). În ceea ce privește stațiunile de tip Folteşti, au existat și propuneri de subdiviziuni în cadrul acestor două presupuse faze. Astfel, faza Folteşti I a fost împărțită în două etape Ia și Ib (acesteia din urmă fiindu-i atribuite și resturile de la Stoicani-"Cimitirul hallstattian"), ambele datate în perioada de tranziție, Folteşti II marcând începutul epocii bronzului în Moldova (*Dinu 1968,* 137-138; *Petrescu-Dîmbovița 1969,* 361; *Id. 1971,* 10-11). Într-un alt studiu, etapa Folteşti Ib devine etapa Folteşti IIA, "ultimele depuneri ale nivelului Folteşti II" din situl eponim, Folteşti IIB, corespunzând orizontului Folteşti III din periodizarea Roman (*Dinu 1970,* 474).

Pe baza tipologiei ceramicii, P. Roman a propus o împărțire pe trei faze, Folteşti I-III, noțiuni care nu desemnau culturi deosebite, ci "etape evolutive ale aceluiași complex cultural". În opina sa, Folteşti I corespundea lui Usatovo, Folteşti II era echivalat cu Cernavoda II, iar Folteşti III era definit prin ornamentarea cu brâie în relief (*Roman 1958,* 76, 82, 87-88; *Id. 1964,* 316, 320-323;

Morintz/Roman 1968a, 117-118, 123; *Id. 1968b,* 561, 566; *Roman 1969,* 20-21; *Morintz/Roman 1973,* 274-276).

Pe baza noilor săpături de la Folteşti şi Stoicani (1971-1972) a fost eliminată însă posibilitatea existenței în aceste stațiuni a unui nivel de locuire mai nou, Folteşti II, de la începutul epocii bronzului, afirmându-se că "il ne peut être question que d'une seule phase, corespondant à la civilisation Folteşti" din perioada de tranziție (*Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* 21, 66-67, 70; *Id. 1974b,* 86-87; *Petrescu-Dîmbovița 1974,* 283; *Id. 1978,* 80-81). Pornind de la analiza noilor date publicate de la Folteşti şi Stoicani, această concluzie a fost socotită "neconcludentă şi inacceptabilă" (*Roman 1982a,* 409, nota 10; *Id. 1986a,* 46-48; *Id. 1992a,* 51-52).

Dincolo de faptul că la Folteşti există tipologic mai multe specii/grupe ceramice cu forme şi ornamente specifice, care în alte aşezări se asociază diferit (*Roman 1992a,* 52), îndoieli privind prezența în stațiunea eponimă doar a unui singur orizont cultural-cronologic apar din momentul în care se constată că:

1. Există gropi care se întretaie (groapa 9 cu 9 bis) (*Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* 27, fig. 3).
2. La Folteşti, analiza conținutului grupelor cu resturi de locuire (în acest caz, cu rezultate ce pot avea un grad mai mare de probabilitate)[9] şi a gropilor (ce pot fi considerate complexe închise) dă la iveală anumite asocieri[10], care sunt confirmate în linii generale de cele constatate în alte aşezări. Astfel, ceramica pictată, considerată a aparține fazei vechi este asociată cu şnurul, care la rândul său, în gropi, mai apare alături doar de specia cu impresiuni, dar niciodată lângă cea decorată cu brâie în relief. Ținând cont şi de observația că, pe acelaşi vas, şnurul este asociat cu impresiuni, proeminențe sau linii incizate, dar niciodată cu motive din benzi în relief (*Ibid.,* 68), rezultă că prezența decorului şnurat, chiar dacă are o existență mai îndelungată la Folteşti, este atestată în general la sau până la limita superioară a apariției brâului în relief. Situația de la Folteşti este confirmată, pe de o parte, de aşezările de tip Cernavoda II, unde lipseşte ornamentul în sisteme de brâie, iar şnurul este prezent, deşi rar (*Berciu/Morintz/Roman 1973,* 390, 398) şi, pe de alta, de stațiunile mai târzii, de tip Dolheşti, Târpeşti sau Cățelu Nou, unde brâul este bine reprezentat, iar şnurul foarte rar (doar la Cățelu: *Leahu 1965,* 17, fig. 6/3 - şnur înfăşurat) sau lipseşte. La Folteşti, brâul apare în gropi singur sau în asociere cu ceramica decorată cu impresiuni, iar în grupe, alături de impresiuni, incizie (inclusiv în "X"; în groapa 9, o amforă cu brâie crestate apare împreună cu o alta decorată cu benzi în rețea, cu analogii în Coțofeni), şnur (dar în grupa 3, pe o amforă sferică, în timp ce în grupa 11, unde apare fragmentul de strachină Horodiştea, brâul este ceva mai

diferit). Ornamentul imprimat pare parțial mai vechi decât cel incizat în "X" care, la rândul său, nu îl întâlnim în complexele de la Folteşti (în grupa 4 şi groapa 7) alături de decorul pictat şi/sau şnurat. Situația de la Folteşti, în ceea ce priveşte această din urmă constatare, îşi găseşte în linii mari confirmarea, pe de o parte, în complexele grupei Usatovo, unde ceramica pictată şi cea şnurată abundă, iar cea incizată în "X" lipseşte, şi pe de alta, în aşezările muntene ale culturii Cernavoda II şi într-o serie de staţiuni din Moldova (Târpeşti, Poieneşti, Ceahlău), unde incizia în "X" nu apare niciodată în asociere cu pictura, şnurul fiind o excepție în aceste staţiuni. De la Hăbăşeşti, unde nu este atestat şnurul, dar există incizia în "X", au fost menționate câteva fragmente ceramice de tip pictat (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* 481-482, pl. CXXVIII/12). În cazul acestei staţiuni se poate pune şi problema ca materialul să nu fie unitar, însă noi credem că în aşezările din partea centrală a Moldovei, ceramica pictată din perioada de tranziție se păstrează ca specie mai mult timp decât cea similară din sud-estul provinciei, fiind astfel posibilă o asociere, cel puțin pe o anumită perioadă de timp, cu ornamentul incizat în "X".

Toate acestea susțin, şi în opinia noastră, punctul de vedere formulat de P. Roman după care la Folteşti ar exista mai multe orizonturi cultural-cronologice. Cel mai vechi ar fi caracterizat de prezența ceramicii pictate şi a ornamentului şnurat (eventual a motivelor semilunare), fără a lipsi probabil impresiunea, iar cel mai recent, în principal, de existența sistemelor de brâie. Între aceste limite cronologico-tipologice se pot încadra şi celelalte tipuri de ornamente (unele tipuri de impresiuni, anumite forme de şnur şi brâie în relief, ceramică pictată în stil Horodiştea-Gordineşti) ori asocieri de decoruri diferite.

În ceea ce ne priveşte, vedem posibil de decelat, în cadrul staţiunilor de tip Folteşti din sud-estul Moldovei, următoarele orizonturi culturale şi cronologice.

1. Cel mai vechi dintre aceste orizonturi coincide cu primele momente ale locuirilor din aceste aşezări. Cu probabilitate lor le pot fi atribuite unele fragmente ceramice pictate, ce par de tradiție Cucuteni B (Folteşti: *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 42/9, 11, 13), precum şi ceramica decorată cu ornamente şnurate elaborate (benzi de linii, în asociație cu motive şnurate semilunare, dispuse unghiular sau în compoziții metopice) (Folteşti: *Petrescu-Dîmboviţa et al. 1951,* fig. 5/3-5; *Petrescu-Dîmboviţa/ Dinu 1974a,* fig. 23/3; 40/11; Stoicani-"Cimitirul hallstattian": *Petrescu-Dîmboviţa 1953b,* fig. 4/3; *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974b,* pl. 2/9; 3/7; 4/8). Cele mai multe din motivele ornamentale şnurate amintite aici din staţiunile moldoveneşti, sunt atribuite în grupa Usatovo sfârşitului perioadei timpurii şi începutului fazei târzii (pentru periodizarea ceramicii usatoviene, v. *Petrenko 1989a,* 105-115, fig. 36-39), dar există şi compoziții care la nivel de Usatovo se datează doar la nivelul fazei vechi. Pe un fragment ceramic de la

Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 33/10) a fost executat cu şnurul un motiv constând din două "fanioane" încrucişate, identic cu cel realizat pe o oală din M 3/T.I-12 Usatovo (*Patokova 1979,* fig. 29/3), oală care a apărut alături de vase decorate într-o manieră specifică fazei timpurii Usatovo.

2. Într-un alt moment, sigur ulterior primului orizont, credem că se încadrează ceramica pictată în stil geometric "Horodiştea-Gordineşti", de tipul celei de la Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa et al. 1951,* fig. 6b; *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 42/5, 7). Rămânând tot la specia pictată, n-ar fi exclus ca acum să se creeze tipul de amforetă specific aşezărilor de tip Folteşti (cu capac tronconic, mai rar calotiform, decorată cu linii în reţea, delimitate de 1-3 linii mai groase de culoare brună), amforetă bine individualizată tipologic în raport cu recipientele similare din ariile Horodiştea şi Usatovo[11]. Amforeta pictată tip Folteşti apare frecvent atât în aşezările din sud-estul Moldovei (Stoicani-"Cetăţuie": *Petrescu-Dîmboviţa 1953a,* fig. 49/15-16; Stoicani-"Cimitirul hallstattian": *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974b,* fig. 5/2; Folteşti: *Petrescu-Dîmboviţa et al. 1951,* fig. 7/1-2; *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 42/1, 8), cât şi în mormintele din partea central-estică a Moldovei (Vişan: *N. Zaharia 1964,* 441-443, fig. 2, Grumezoaia: *Mantu/Botezatu/Enache 1994;* Gugeşti: inf. M. Dinu) sau în mormintele Životilovka-Volčansk-Bursuceni (Brăiliţa: *Harţuche/Dragomir 1957,* fig. 12/2; Bolgrad/ mormântul central al T.6: *Subbotin/Šmaglij 1970,* 125, fig. 6; M 14/T.II Taraclia: *Agulnikov/Sava 1986,* 44-45, fig. 4/5)[12]. Într-o formă uşor modificată, amforeta tip Folteşti se întâlneşte şi la Erbiceni (inf. M. Dinu). Tot acum îşi face apariţia la Folteşti şi vasul de tip *askos,* care probabil că are o evoluţie mai lungă. Spre nord această formă urcă până la Erbiceni, Cârniceni (unde apar şi recipiente pictate: *Alaiba/Grădinaru 1999,* fig. 1/2 şi inf. Marin Dinu) şi Rădăşeni (*Ciurea 1933,* pl. 2/7). Probabil că prin intermediul aşezărilor de tip Erbiceni-Hăbăşeşti, această formă ceramică specială se va transmite grupului Târpeşti din BT.

Acestui moment cultural-cronologic îi mai aparţin, de asemenea, fragmente ceramice ce poartă motive decorative şnurate mai simple, mai puţin elaborate (de pildă, *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 4/10; *Roman 1992a,* pl. 10-11, 16), care în grupa Usatovo sunt încadrate în faza târzie, strachina fragmentară tip Horodiştea de la Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 27/7). Cele mai vechi prezenţe de tip amfore sferice în aşezarea de la Folteşti datează probabil de la nivelul momentului Folteşti Ib, ca şi o parte (?) a idolilor antropomorfi de la Folteşti, Stoicani, Calud (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 43/3-4, 6-7; *Roman 1992a,* pl. 22/7; 23/2-3, 5; *Dinu 1988,* fig. 2/1; *Id. 1998,* fig. 1/4).

Contextul ceramic în care materialul de aspect Cernavoda III apare la Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 33/11; 38/8; 41/15) pare mai curând a aparţine momentului Folteşti Ib. Informaţii ce provin din alte zone, referitoare la

un posibil sincronism Usatovo târziu-Folteşti I cu Cernavoda III timpurie (*Roman 1982a,* 404, nota 1; *Id. 1989,* 53; *Petrenko 1991a,* 75), vin şi ele în sprijinul atribuirii ceramicii de tip Cernavoda III de la Folteşti, aşezării timpurii de aici (foarte probabil momentului Folteşti Ib).

Perioadei Folteşti timpurii îi aparţine cu certitudine şi un fragment ceramic cu scoică în pastă, decorat cu "arêts de poissons", publicat de la Stoicani-"Cetăţuie" (*Petrescu-Dîmboviţa 1953a,* fig. 49/7; la noi, pl. XLII/1a). Fragmente ceramice decorate în acest mod au fost ilustrate şi din aşezarea de la Usatovo, însă credem că în mod greşit au fost trecute printre materialele din epoca bronzului prezente acolo (*Černjakov 1979b,* fig. 61/22, 62/4). Un ciob cu decor asemănător a fost publicat de la Erbiceni (punctul "Complexul zootehnic": *Chirica/Tănăsachi 1985,* 142, fig. 6/6) şi un altul ne este cunoscut de la Vetrişoara-Pojorâni (*Coman 1980,* fig. 167/6). Este posibil ca şi vasele decorate cu şiruri de proeminenţe sub margine de la Folteşti (*Petrescu-Dîmboviţa et al. 1951,* fig. 4/1-2) să se încadreze în Folteşti timpuriu (foarte probabil în cadrul momentului 2), întrucât ceramică asemănătoare provine şi de la Usatovo (*Boltenko 1926,* fig. 34), fără a exclude totuşi şi o datare mai târzie.

Momentele 1 şi 2 aparţin perioadei Folteşti timpurii (Folteşti I-Roman; parţial suprapuse şi peste mai vechile etape Folteşti Ia şi Ib, propuse în a doua parte a anilor'60 de M. Dinu şi M. Petrescu-Dîmboviţa).

Constatarea că atât ceramica şnurată, cât şi cea pictată din aşezările de tip Folteşti reprezintă o etapă mai evoluată a olăriei Usatovo, a fost utilizată ca argument pentru a explica naşterea fenomenului Folteşti printr-o extindere spre vest a ariei Usatovo (*Petrescu-Dîmboviţa 1950a,* 120; *Nestor 1950,* 217; *Roman 1964,* 316; *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* 71; *Roman 1981a,* 39; *Petrescu-Dîmboviţa 1996,* 153). Nu este exclus totuşi ca cele două fenomene (Folteşti şi Usatovo) să fi luat naştere în acelaşi timp pe un fond de tip Cernavoda I târziu (asupra aportului Cernavoda I la geneza Usatovo: *Roman 1985a;* v. şi *Id. 2001,* 350; *Petrenko 1989a,* 109; *Id. 1996; Manzura 1994a,* 111; *Id. 1994c,* 272). Faptul că la Folteşti nu apar motive decorative pictate tip Vychvatincy, nu este un argument pentru a plasa începutul aşezării de aici după cel al grupei Usatovo, întrucât în zona Prutului Inferior lipsesc tradiţiile Vychatincy şi Brânzeni, care mai spre est au adus o contribuţie majoră la naşterea lui Usatovo. Elementele în pictură cu trăsături stilistice mai arhaice întâlnite în Folteşti I timpuriu s-ar fi putut transmite prin filieră Cucuteni B 2, via Cernavoda I târziu, în ale cărei aşezări ceramica pictată de tip Cucuteni B este bine reprezentată (v. în acest sens, *Harţuche 1980,* 84). Sincronismul care există între Cucuteni B2 şi Brânzeni sau Vychvatincy face astfel posibil un început simultan al celor două grupe amintite aici. Este adevărat, că în ceea ce priveşte ceramica şnurată, cele mai multe exemple din aşezările Folteşti permit o comparare cu orizontul mai nou al fazei timpurii

Usatovo sau cu începutul fazei târzii (mai nou, v. *Petrenko 1994,* 64), dar aşa cum am arătat, în aşezările moldoveneşti sunt prezente şi motive decorative şnurate considerate vechi la nivelul evoluţiei grupei Usatovo. În ceea ce priveşte limita cronologică inferioară, Folteşti I timpuriu (Folteşti Ia) este mai vechi decât orizontul inferior al stratului mijlociu - II - de la Michajlovka, orizont în care au apărut fragmente ceramice pictate în stil geometric Horodiştea-Gordineşti (*Šapošnikova 1961,* 41-42, fig. 4).

Etapa următoare (Folteşti Ib) este un moment mai bine conturat. Este, în fapt, perioada clasică a fenomenului Folteşti timpuriu, când apar forme ceramice specifice, iar plastica antropomorfă capătă trăsături proprii. Aria de răspândire sau cea de influenţă a fenomenului devine mai largă, cuprinzând şi zona adiacentă a malului stâng al Prutului Inferior[13]. Apariţia materialelor de tip Folteşti Ib la Brăiliţa (şi nu este vorba doar de binecunoscutul M 20, cu amforetă, care se înscrie cultural mai curând în fenomenul Životilovka-Volčansk-Bursuceni, ci şi de alte materiale, v. de pildă, *Harţuche/Anastasiu 1971,* fig. 6/ 3, poate şi 5), indică o extindere a ariei acestui moment cultural şi în partea de nord-est a Munteniei. Contactele cu alte manifestări culturale sunt mai evidente. Apariţia aşezărilor de tip Erbiceni, ce au la bază o sinteză realizată între Horodiştea târzie şi Folteşti Ib, are loc, în opinia noastră, în această vreme. Este greu de spus dacă transformările observate în cadrul etapei Folteşti Ib sunt exclusiv rezultatul unei evoluţii interne sau, cum înclinăm să credem şi noi, trebuiesc avute în vedere impulsuri externe. Rolul jucat în acest context de deplasarea Horodiştei spre sud, care aduce şi elemente amfore sferice, poate şi de tip Bursuceni (care vor fi avut şi ele o anumită contribuţie la disoluţia complexului cultural horodiştean) este major (v. în acelaşi sens, *Dinu 1970,* 473; *Roman 1989,* 53). Contactele cu Usatovo sunt menţinute. Oricum, acum se produce o individualizare culturală clară a Folteştiului timpuriu în raport cu Usatovo. Noţiunea de "variantă pruteană a culturii Usatovo" pentru a defini această perioadă culturală din regiunea Prutului Inferior (*Dergacev/Manzura 1991,* 11; *Manzura 1994a,* 111; *Leviţki/Manzura/Demcenko 1996,* 83) nu poate corespunde, astfel, realităţii. Etapa clasică Ib a fazei timpurii Folteşti este probabil sincronă cu Horodiştea-Gordineşti (faza mai târzie), cu prima parte a fazei vechi a culturii amforelor sferice din Moldova, cu Usatovo târziu şi final, cu mormintele de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni. Sfârşitul fazei Folteşti I se produce în contextul înaintării populaţiei Jamnaja la vest de Nistru, ce va determina încetarea locuirilor de tip Usatovo. Din această vreme (Folteşti Ib şi Usatovo târziu) datează probabil şi amenajarea şanţurilor de apărare de la Folteşti (*Petrescu-Dâmboviţa et al. 1951,* 250-252) şi Majaki (*Zbenovič 1973,* 514)[14]. Nu excludem ca Jamnaja să fi ocupat şi porţiuni din vechi areale controlate sau stăpânite de populaţia Folteşti I, fapt ce va avea consecinţe importante asupra evoluţiei aspectului de cultură materială din aşezările perioadei de tranziţie situate în sud-estul Moldovei.

3-4. În așezările de tip Folteşti, olăria cu analogii în stațiunile de tip Cernavoda II reprezenta, în opinia lui P. Roman, un orizont cultural-cronologic distinct și bine ilustrat, pe care îl denumea Folteşti II, momentul ulterior, Folteşti III, fiind caracterizat prin prezența în principal a brâielor în relief crestate (*Roman 1964,* 320-322; *Morintz/Roman 1968a,* 106-118; *Roman 1969,* 20; *Morintz/Roman 1973,* 272-275; *Berciu/Morintz/Roman 1973,* 398; *Roman 1989,* 53). În ceea ce ne privește, credem că momentele Folteşti II și III-Roman pot fi reunite într-o singură fază, Folteşti II, care ar putea fi împărțită, în funcție de lipsa, respectiv, prezența sistemelor de brâie, în două etape, IIa și IIb. Într-adevăr, din ceea ce știm până acum, ar rezulta că nu sunt suficiente motive pentru a evidenția o fază (orizont) aparte, Folteşti III și că de fapt diferențele cele mai vizibile, care indică în mod evident trecerea de la o perioadă la alta, sunt de sesizat între Folteşti Ib și Folteşti IIa.

Acestui moment, Folteşti II-Burtănescu, îi pot fi atribuite în asezările din sud-estul Moldovei străchinile cu *Trichterrand* și borcanele decorate pe marginea gurii și pe umăr cu șiruri de impresiuni întrerupte de proeminențe singulare sau mai frecvent, duble (în Cernavoda II, mai dese sunt proeminențele singulare), majoritatea compozițiilor decorative complexe realizate cu ajutorul liniilor incizate, inciziile în "X", butonii realizați din împingerea pastei din interior spre exterior. Brâiele simple, alveolate sau crestate, țin și ele de orizontul Folteşti II, cf. periodizării noastre, dar este posibil ca ele să fi apărut mai devreme, spre sfârșitul perioadei Folteşti timpurii[15]. Amfora dintr-un mormânt Jamnaja de la Taraclia (*Bogataja/Manzura 1994,* fig. 9/24), decorată cu linii pictate trasate haotic pe corpul vasului și cu torți prevăzute cu segmente de brâie alveolate, care, tipologic, este post-Horodiștea-Folteşti Ib, se poate încadra în etapa Folteşti IIa.

Cercurile imprimate se întâlnesc pe fragmente ceramice în combinație cu alte motive decorative executate în tehnici diferite (*Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 28/3 - apărut în grupa 11, într-o asociație de fragmente ceramice din care nu lipsește șnurul, executat într-o manieră degenerată, și brâiele simple netede, pentru care nu excludem o încadrare în Folteşti Ib sau Folteşti II timpuriu -; un ciob similar la Gumelnița, atribuit fenomenului Cernavoda II: *Morintz/Roman 1968a,* fig. 48/9; pe fragmentul de la *Petrescu-Dîmbovița/Dinu 1974a,* fig. 41/11, în asociație cu brâie crestate), și se pot atribui ambelor subetape IIa și IIb. La Folteşti cercurile imprimate pot fi explicate prin ceramica de tip amfore sferice, a cărei prezență acolo este înregistrată, credem, încă din Folteşti Ib. Unele forme ceramice și motive ornamentale socotite caracteristice pentru sau numai pentru Folteşti II-Roman (deci IIa, în periodizarea noastră) (străchinile și castroanele cu gura în formă de pâlnie, borcanele și oalele decorate pe marginea gurii și pe umăr cu impresiuni întrerupte de proeminențe, motivele incizate în "X") vor continua să fie prezente și în Folteşti III-Roman (= IIb), de vreme ce le găsim în repertoriul unor așezări datate în prima parte a BT (de pildă, Dolheștii Mari, Târpești, Cățelu

Nou), aşezări ce au la bază, direct sau intermediat, un puternic fond Folteşti târziu (III-Roman). Mormintele Jamnaja de la Cazaclia şi Taraclia, în vestul Bugeacului, în care au apărut castroane cu marginea în pâlnie, decorate pe buză şi umăr cu impresiuni întrerupte de proeminenţe duble sau triple, au construcţiile funerare şi elementele de ritual (*Agulnikov 1995,* pl. 81-82, I/1-3, 11) tipice părţii a doua a perioadei Jamnaja clasice din nord-vestul Mării Negre, deci datează dintr-o vreme în linii mari post-Folteşti târziu (post-Folteşti IIb), cel mult sincronă cu finalul aşezării de la Folteşti. De altfel, şi factura castroanelor din cele două morminte Jamnaja ne pare destul de târzie. Borcanul din M 13 de la Smeieni, de tradiţie Cernavoda II, apare într-un context funerar şi ceramic (*Simache/Teodorescu 1962,* fig. 3/2-3) ce se poate data la nivel de Jamnaja clasică de final-Jamnaja târzie (de început), deci post-Cernavoda II. Credem că borcanul de la Smeieni este dovada contactului (violent?) dintre Jamnaja şi grupa de morminte tumulare pe care am denumit-o Vânători-Bolotești (v. mai jos, *Addenda* I.11/subcapitolul "Mormintele de tip Vânători-Bolotești"), grupă cu evidente legături în fenomenul Cernavoda II.

Ultimul moment din evoluţia aşezărilor de tip Folteşti din sud-estul Moldovei, Folteşti IIb (=Folteşti III-Roman), se individualizează în primul rând prin decorarea ceramicii cu ajutorul brâielor în relef amplasate în benzi orizontale sau oblice, uneori în diverse combinaţii cu impresiuni sau proeminenţe. Acestui moment cultural-cronologic îi pot aparţine şi alte motive decorative (de pildă, benzile de linii incizate întrerupte de proeminenţe: *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 17/1; 20/7; 26/7). În rest, este de presupus că forme şi decoruri apărute în Folteşti IIa vor continua să fie prezente şi să evolueze (?) şi pe durata etapei Folteşti IIb.

Momentul Folteşti II era considerat de P. Roman un derivat din etapa mai veche, Horodiştea-Folteşti I, şi din amforele sferice, care pierde pictura şi diminuează motivistica (*Berciu/Morintz/Roman 1973,* 398). La originile fenomenului "Folteşti II-Cernavoda II", alături de elemente Folteşti timpurii, cercetătorul amintit vede deci un aport însemnat adus din nordul Moldovei şi vestul Ucrainei, de Horodiştea târzie şi amforele sferice (*Roman 1989,* 53). Prin extinderea spre sud a fenmenului Folteşti II şi asimilarea de elemente noi, "nemoldoveneşti" se explică naşterea fenomenului Cernavoda II (*Berciu/Morintz/Roman 1973,* 398). Împotriva ipotezei privind aportul Horodiştei la apariţia Cernavodei II s-a pronunţat M. Dinu (mai nou, *Dinu 1998*).

În legătură cu debutul momentului Folteşti II se ridică unele întrebări. Reprezintă el continuarea unei evoluţii anterioare sau este un fenomen diferit, ce aparţine unei populaţii diferite etnic de cea precedentă, care a lăsat resturile de tip Folteşti I? Cât timp s-a scurs între încetarea locuirii Folteşti I şi apariţia noilor elemente Folteşti IIa? Deosebirile care există în mod evident între ceramica Folteşti timpurie şi cea Folteşti II implică ele diferenţe cronologice şi/sau etnice, ori au o altă explicaţie?

În ceea ce ne privește, credem, ca și P. Roman (Roman 1982a, 404, nota 1), că originile lui Folteşti II se află în etapa anterioară (Folteşti Ib, cf. periodizării noastre). Maniera de ornamentare specifică pentru Folteşti II (a şi b)-Cernavoda II (evidențierea marginii gurii şi a umărului prin intermediul impresiunilor, întrerupte de proeminențe) o întâlnim într-o perioadă mai veche (v., de pildă, la Usatovo: *Patokova 1979,* fig. 9/1; 10/1, 3, 8; 48/5). Inciziile în "X" reprezintă transpunerea în Folteşti II-Burtănescu, într-o tehnică diferită, a aceluiaşi motiv decorativ realizat mai devreme cu ajutorul şnurului (v. *Ibid.,* fg. 32/15; *Petrenko 1989a,* fig. 37/1, 16; *Roman 1992a,* pl. 22/7a). Elementele de tip Horodiştea sau amfore sferice sesizate de P. Roman s-ar fi putut transmite în Folteşti IIa, nu direct, ci intermediat, via Folteşti I târziu, perioadă în care ele sunt asimilate în repertoriul ceramic folteştean. Resturi ale grupului usatovian deplasate spre est au contribuit şi ele probabil la geneza fenomenului Folteşti II.

În pofida deosebirilor care există între ceramica Folteşti I şi cea atribuită de noi fazei II, nu credem că timpul scurs între cele două momente a fost foarte îndelungat.

Trecerea la simplificarea decorurilor şi abandonarea picturii şi parțial a şnurului, trebuie pusă pe seama condițiilor noi ivite odată cu ocuparea stepei Bugeacului de către grupurile Jamnaja. Încetarea evoluției grupei cu pictură Usatovo, aflată la est de aşezările Folteşti, ca şi obturarea vechii căi de legătură, realizată pe Prut, cu aşezările nordice cu ceramică pictată de tip Erbiceni, au constituit şi ele cauze ce au determinat renunțarea la pictură în timpul etapei IIa. Presate dinspre nord şi est de către grupe Jamnaja, o parte a comunităților folteştene IIa se vor fi deplasat spre sud, unde în răsăritul Munteniei şi în Dobrogea vor contribui la naşterea aspectului derivat Cernavoda II, a cărui evoluție foarte probabil că este sincronă şi cu Folteşti IIb (= III-Roman), fără a cunoaşte sau aplica însă decorul în sisteme de brâie. Întrerupte, cel puțin deocamdată, pe cursul Prutului, legăturile cu zona din centrul Moldovei vor fi menținute probabil numai pe culoarul Siretului. În Folteşti IIb, care coincide probabil, în linii mari, cu prima parte a perioadei clasice Jamnaja dn zona noastră, o anumită relaxare a relațiilor dintre cele două tipuri de comunități (cele folteştene amenințate a deveni enclave), explică reutilizarea de către grupuri Folteşti târzii a căii Prutului, alături de cea a Siretului, pentru deplasare spre nord. Prezența lor în Câmpia Moldovei este dovedită de fragmentele ceramice decorate cu brâie de la Horodiştea (*H. Dumitrescu 1945,* fig. 4/5; *Dinu 1978,* 5), Prăjeni (pl. XIII/2), Uricani (pl. XLIII) sau Erbiceni (*Id. 1968,* fig. 5/1, 4-5; *Id. 1998,* fig. 2/7-9).

Momentul Folteşti IIa este post-Usatovo, iar faza noastră Folteşti II poate fi socotită, în linii mari, contemporană cu prima parte a perioadei Jamnaja clasice din zona nord-vest pontică.

Spre 2900 B.C., un nou val (?) de populație Jamnaja va determina probabil încetarea așezărilor locale din partea de sud-est a Moldovei, din Dobrogea și estul Munteniei, comunitățile târzii folteștene (IIb) sau cele aparținând aspectului Cernavoda II (faza târzie), fiind împinse spre zone ferite de rutele obișnuite ale păstorilor nord-pontici, unde vor contribui, alături de alte componente etno-culturale, la apariția unor fenomene specifice BT (faza a II-a a grupului Vânători-Bolotești, Cățelu Nou - în care componenta folteșteană este puternică -, Coșereni, Ezerovo II). "Frapantele asemănări" sesizate între materialele din Ezero A și Foltești târziu (*Roman 1982a,* 409) își au probabil aceeași explicație.

Deci socotim, ca și alți cercetători, că în partea de sud-est a Moldovei, perioada de tranziție spre epoca bronzului este reprezentată de un grup cultural aparte Foltești, care evoluează pe parcursul a două faze, într-o perioadă foarte agitată. Astfel se explică de ce trecerile de la o etapă la alta nu sunt atât rezultatul unei evoluții interne normale a populației folteștene, cât răspunsuri (adaptări) la condiții create de impulsuri/presiuni externe.

I.7. Aspecte ale perioadei de tranziție în partea de vest a Podișului Bârladului

Zona pe care o avem în vedere este limitată la Dealurile Fălciului, Depresiunea Elan-Horincea (cu lunca Prutului) și la partea de vest a Podișului Central Moldovenesc. În această regiune, descoperiri care să poată fi atribuite perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului sunt, deocamdată, extrem de puține. În cele mai multe dintre cazuri, materialul arheologic atribuit acestei perioade a apărut în urma unor descoperiri întâmplătoare sau ca urmare a cercetărilor perieghetice (v. harta 1/simboluri V-VII).

Material ceramic cu analogii în Foltești I (etapa Ib), în majoritate provenind din complexe funerare, dar poate și din nivele de locuire, ne este cunoscut de la Vișan (*N. Zaharia 1964,* 441-443, fig. 2), Grumezoaia *(Mantu/Botezatu/Enache 1994),* Gugești (inf. M. Dinu, vasul, o amforetă cu capac tronconic se află în colecția Seminarului de Istorie Veche și Arheologie din Iași), Vetrișoara-Pojorâni și Vaslui (*Coman 1980,* fig. 167/6-8). În această zonă apar însă și vase, ne referim la amforetele cu capac calotiform și urechiușe de prindere specifice (Râșești - necropolă: *Dinu 1974,* 271, fig. 9/1; Mălușteni-Leaua: *Coman 1980,* fig. 107/3), care își găsesc bune analogii în Usatovo, în timp ce unele recipiente descoperite la Gara Banca-"Șapte Case" (provenite dintr-o groapă și un mormânt: *Alaiba/ Gherghe 1994,* 252) își află paralele în orizontul cultural al mormintelor tumulare de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni (pentru vasul de la *Ibid.,* fig. 3/2, asemănări la Taraclia și Roșcani, compară cu *Manzura 1990,* fig. 3/7-8, 10) sau în așezările Horodiștea-Gordinești (compară *Alaiba/Gherghe 1994,* fig. 3/4 cu *Alaiba 1997,* fig. 6/1).

De la Berezeni, în lunca Prutului, sunt cunoscute trei oale din pastă cu scoică, decorate cu șnurul răsucit și înfășurat ("în omizi"), precum și cu motive incizate, aranjate în benzi de linii orizontale și verticale. Buza vaselor este decorată cu crestături adânci (pl. XLII/3-5). Vasele, descoperite accidental, au făcut probabil parte din inventarul unor morminte (plane?) distruse[16]. Oalele de la Berezeni își găsesc cele mai bune corespondențe pe malul opus al Prutului, în necropolele de la Dancu (pentru Dancu, v. *Dergacev 1978*).

Pot fi împărtășite, ca prime impresii relativ la descoperirile din perioada de tranziție în partea de vest a Podișului Bârladului, următoarele:

1. În majoritate, ele se referă la complexe funerare. Faptul s-ar putea datora stadiului cercetării. Există însă și o altă interpretare, care ține cont de caracteristicile zonei, prea puțin favorabilă unor staționări de lungă durată și prielnică unei economii de tip semi-nomad. Situația este asemănătoare pe malul celălalt al Prutului, unde cele mai multe informații arheologice privind perioada de tranziție, vin din necropole plane și tumulare (Obileni, Tochile-Răducani, Dancu, Sărata). Deocamdată, din zona noastră, se cunosc doar morminte izolate și necropole plane de mici dimensiuni. Datele despre ritul și ritualul funerar sunt destul de puține. Poziția întinsă a scheletelor de la Vișan și Grumezoaia, presupusă pe baza relatării celor ce au descoperit întâmplător mormintele, nu credem că a putut fi cea reală, pentru că în necropolele plane sincrone situate la est de Prut ea nu apare. Cel mai probabil că scheletele au fost așezate inițial în poziții chircite pe spate (poziții întâlnite de pildă, la Majaki, Dancu sau Dănceni). Orientarea scheletelor s-a făcut pe direcție nordică. Nu s-au semnalat urme de ocru.
2. Există o aparentă diversitate a elementelor culturale care apar în această regiune, ceea ce înseamnă că zona a fost exploatată (sau doar tranzitată?) de diverse grupe umane, sosite din direcții diferite[17]. Această aparentă eterogenitate poate fi însă și o caracteristică a zonei, ce n-ar fi exclus să fi căpătat forma unui aspect regional aparte.
3. Cele mai multe complexe ale perioadei de tranziție din aria cercetată se datează la un nivel cronologic sincron cu Horodiștea târzie-Usatovo târziu (parțial?) și final[18] - Životilovka-Volčansk-Bursuceni-Folteşti I (etapa Ib), descoperirile mai târzii, gen Folteşti II, cf. periodizării noastre, de pildă, fiind extrem de puține și discutabile. Aceasta ne îndeamnă să presupunem că acest segment al Prutului a fost mai rapid ocupat de comunitățile Jamnaja. Mormântul Jamnaja cu caracteristici timpurii de la Chersăcosu *(Merlan/Burtănescu/Al. Comșa 2001),* ar putea fi un argument în sprijinul acestei ipoteze.

I.8. Descoperiri ale complexului Horodiştea-Gordineşti în zona Podişului Sucevei

În regiunea de podiş din partea de nord-vest a Moldovei perioada de tranziţie este documentată prin destul de numeroase descoperiri, care, în mod cert, nu aparţin unui singur grup sau fenomen cultural şi care cu siguranţă nu se situează toate pe acelaşi palier cronologic. Semnalăm prezenţa aici a unui cimitir de incineraţie cu analogii în aria grupului tripolian târziu Sofievka (la Suceava-"Parcul Cetăţii"), a numeroase descoperiri ale culturii amforelor sferice (resturi de locuire la Suceava, Şcheia-Suceava, morminte la Suceava, Dolheşti, Basarabi, Grăniceşti, Şcheia-Iaşi), precum şi a materialelor specifice sau apropiate complexului Horodiştea-Gordineşti. În cele ce urmează ne vom opri asupra acestora din urmă.

În regiunea Podişului Sucevei, complexului cultural Horodiştea-Gordineşti îi pot fi atribuite cu oarecare certitudine unele descoperiri din Suceava sau din împrejurimi, ca acelea de la Sf. Ilie-"Silişte" (aşezare: *Mareş 1993; Andronic/ Batariuc 1993,* 14, fig. II/1; III/7; *Dumitroaia 2000,* fig. 17-18), Burdujeni (mormânt de înhumaţie, cu schelet chircit, orientat V-E, cu ocru şi două vase, din care o amforetă pictată: *Batariuc 1983,* 835-836, pl. I/1, 3), poate şi Suceava-"Cetatea de Scaun" (două amforete fără torţi: *Romstorfer 1913,* 82, fig. 81; v. şi *Batariuc 1983,* 838, pl. II/2, cu analogii la Zvenjačin: compară cu *Zacharuk 1971,* fig. 49/4).

În sondajul de la Sf. Ilie-"Silişte" (1991), dintr-o groapă (locuinţă adâncită?) a fost scos material ceramic specific Horodiştea-Gordineşti (amfore şi amforete pictate în stilul geometric cunoscut, străchini emisferice cu buza modelată şi ornamentată în diferite variante, oale şi borcane cu buza îngroşată şi crestată; din aceeaşi groapă provin şi fragmente ceramice Cucuteni B) (*Mareş 1993,* 497-498, fig. 1/10-12; 2/1, 8-9, 11-12; *Dumitroaia 2000,* fig. 17-18). Din ceramica de la Sf. Ilie lipseşte însă şnurul. Să se datoreze aceasta doar caracterului restrâns al săpăturii? Este greu de spus dacă aşa stau lucrurile, însă ar mai putea fi şi o altă explicaţie. Ea este legată de constatarea că, în afara ceramicii amforelor sferice, şnurul este extrem de rar prezent printre materialele care se atribuie perioadei de tranziţie din partea de vest a Moldovei. Mai trebuie remarcat şi că tehnica folosită aici este exclusiv cea a şnurului răsucit.

Spre Horodiştea-Gordineşti gravitează şi strachina cu fundul evidenţiat şi crestat de la Suceava-"Şipot" (*Mitrea et al. 1955,* 777, fig. 22, împreună cu un fragment ceramic şnurat), alegerea acestui mod de ornamentare fiind relativ bine documentat în aşezări ca cele de la Cârniceni, Horodiştea, Gordineşti, Cviklovcy sau Zvenjačin. Aceluiaşi cerc cultural îi aparţine şi strachina cu buza "crenelată" descoperită în 1974 tot la "Şipot" (*Batariuc 1983,* 840, pl. I/2), precum şi fragmentele ceramice găsite într-o zonă apropiată "Cetăţii de Scaun", la "Câmpul

șanțurilor" (*Nestor et al. 1957,* 242) (pl. XII; toarta de la pl. XII/8, posibil de datat mai târziu).

Trebuie precizat că materialul ceramic din Podișul Sucevei prezintă și o serie de elemente morfologice, ornamentale și de tehnică a confecționării, care se individualizează în raport cu ceramica din așezările situate în Câmpia Moldovei și care nu exclud posibilitatea conturării în această zonă a unui aspect regional în cadrul complexului Horodiștea-Gordinești. Unele dintre aceste elemente apar la Cucorăni (pl. X/9), sit amplasat la limita dintre cele două unități geografice. Este important de observat totodată că o serie de elemente ale acestui aspect le vom găsi integrate ceramicii din așezarea de la Dolheștii Mari sau se regăsesc asimilate în repertoriul ceramic al grupului Târpești din BT, grup specific zonei Subcarpatice. Deocamdată nu știm dacă aria acestui aspect a cuprins și regiunea Subcarpatică. Unele elemente ceramice de la Văleni-Neamț (*H. Dumitrescu 1950,* fig. 16/2; *Cucoș 1981,* fig. 18/2) și Dobreni (pl. XVIII/3), care par a aparține în linii mari aceluiași palier cronologic, își găsesc paralele mai curând în Folteşti Ib și în faza Folteşti II (etapa IIa?).

La Dobreni există însă și unele fragmente ceramice (pl. XVIII/2) ce prezintă analogii la Mihoveni-"Cahla Morii", în partea centrală a Podișului Sucevei (*Ursulescu/Batariuc 1978,* fig. 8/9-11; 9/1-5), precum și vase decorate cu sisteme de brâie fine (pl. XVIII/6). Fragmente ceramice din pastă cenușie fină, decorate cu sisteme de brâie, se cunosc și de la Rădășeni, de unde a fost publicat un *askos* (*Ciurea 1933,* 48, pl. 2/4-7; se păstrează la Muzeul Național al Bucovinei din Suceava). Brâie decorate cu împunsături apar la Mihoveni (*Dumitroaia 2000,* fig. 38/8). Aceste descoperiri par tipologic a marca un moment mai nou decât orizontul Sf. Ilie-Burdujeni-Cetatea de Scaun și foarte probabil că se datează la același nivel cronologic cu Folteşti IIb (=Folteşti III-Roman). Indiferent dacă ilustrează pătrunderi de tip Erbiceni târziu-Hăbășești la vest de Siret (așa cum ne sugerează unele materiale de la Dobreni și Rădășeni) și/sau reprezintă evoluții târzii ale aspectului regional nord-vest moldovenesc al complexului Horodiștea-Gordinești (cum pare a fi cazul la Mihoveni), descoperirile menționate aici se situează, cultural și cronologic, foarte probabil imediat înaintea constituirii grupului Târpești și a întemeierii așezării de la Dolheștii Mari, de la începutul epocii bronzului.

Vestigii din perioada de tranziție atribuite, în cele mai multe cazuri, "complexului cultural sau culturii Horodiștea-Erbiceni" sunt semnalate și în alte puncte din zona Podișului Sucevei (Preoteşti: *Ursulescu/Manea 1981,* 173; Pădureni: *Ursulescu/Andronic/Hău 1988,* 92).

Nesigură, dar posibilă, rămâne încadrarea în perioada de tranziție a mormântului plan de înhumație cu topor din piatră perforat de la Suceava-"Dl. Zamca" *(Mareș 1996).* Materialele de la Suceava-"Drumul Național" (*Olteanu 1959,* 607, amintite, fără a fi reproduse) au fost atribuite de descoperitor perioadei

"Gorodsk-Usatovo", însă întrucât nu le-am putut studia, nu ne pronunțăm asupra încadrării lor cultural-cronologice.

I.9. Despre atribuirea culturală și cronologică a necropolei de incinerație de la Suceava-"Parcul Cetății"

Una din cele mai interesante descoperiri ale perioadei de tranziție din zona Podișului Sucevei o reprezintă necropola plană de incinerație de la Suceava-"Parcul Cetății", în apropierea căreia s-au descoperit și resturile unei așezări cu material ceramic specific culturii amforelor sferice (săpături N. Ursulescu, 1975-1976: *Ursulescu 1986/1987,* 72-73; *Id. 1994,* 142-143; *Id. 1997*).

Numărul înmormântărilor din suprafața cercetată este dificil de evaluat, însă credem că el a fost cu mult mai mic decât cel presupus de autorul săpăturii (peste 100: *Ursulescu 1986/1987,* 72; *Id. 1997,* 447) (v. în acest sens și recalcularea, prin scădere, a numărului de complexe din necropolele de tip Sofievka: *Koško/Videiko 1995,* 252-254)[19].

Conform celor observate în timpul săpăturii, la Suceava incinerația corpurilor s-a făcut în afara cimitirului, în gropi fiind depuse puține resturi osteologice. Prezența ocrului a fost semnalată în 5 cazuri. Inventarul, acolo unde este prezent, constă din artefacte din piatră șlefuită (topoare plate sau perforate, tesle, dălți, confecționate în special din silicolit) și cioplită (lame, vârfuri, așchii din silex), în timp ce din mormintele mai bogate provin o fusaiolă tronconică din lut (M 37) și fragmentele a două inele (de buclă?) din cupru (M 41). Ceramica, descoperită în stare fragmentară, a fost împărțită pe trei categorii, fiecare cu forme și ornamente proprii: fină (ce "amintește ceramica cucuteniană uzuală, fără pictură"), intermediară (cu ornamente specifice culturii amforelor sferice) și grosieră (comparată, după aspect și decoruri, cu ceramica "de tip Gorodsk") (*Ursulescu 1997,* 450). Semnalăm sărăcia tehnicilor de ornamentare (limitate la impresiuni și relief - proeminențe, mai rar brâie simple) și a motivelor decorative.

În ceea ce privește ritul și ritualul funerar (incinerație în gropi simple), dimensiunile necropolei, precum și o bună parte a inventarului ceramic și neceramic, cimitirul de la Suceava își găsește cele mai bune analogii în grupul tripolian târziu de tip Sofievka din bazinul Niprului mijlociu (unde au apărut, și morminte de incinerație în urne: *Dergacev/Manzura 1991,* 143-191; *Videiko 1995*), fiind probabil utilizat de o comunitate ajunsă în Podișul Sucevei tocmai din această arie culturală. Menționarea (v. *Ursulescu 1986/1987,* 72; *Id. 1997,* 451) în contextul discutării cimitirului de la Suceava, pentru paralele la ritul incinerației, a descoperirilor de la Košilovcy (Koszylowce)-Oboz, Kunisovcy (în ambele situri s-au descoperit mici cantități de oase umane arse: cf. *Movša 1971,* 48) și Cviklovcy *(Eadem 1964b)* nu poate avea relevanță. Indiferent de datare[20], în toate cele trei

cazuri pomenite avem de-a face cu înmormântări rituale, nu cu morminte obișnuite, comune, cum este cazul la Suceava. În fapt, dintre toate necropolele cunoscute ale grupului cultural Sofievka, cele mai bune corespondențe pentru majoritatea obiectelor de inventar descoperite la Suceava, le aflăm în cimitirul eponim (pentru descrierea și ilustrarea materialelor de aici, v. catalogul lui *Videiko 1995,* 86-128, fig. 45-72). Diferențele față de cimitirele de tip Sofievka se referă la prezența ocrului la Suceava, precum și la lipsa aici a vârfurilor de săgeată din silex, a topoarelor din piatră perforate specifice, de "tip Sofievka", cu laturile fațetate, a mărgelelor tubulare, pumnalelor și dălților din metal. Ceea ce ar conferi însă într-adevăr necropolei aici în discuție o nuanță deosebitoare în comparație cu cele de tip Sofievka ar fi apariția certă a ceramicii tipice amforelor sferice (*Ursulescu 1997,* 450, fig. 6/10-13), a cărei influență asupra olăriei din cimitirele de incinerație de pe Nipru este mai mult bănuită decât argumentată (*Kadrow/Kośko/Videiko 1995,* 209-212). Materialul publicat de la Suceava nu susține totuși interpretarea că aici a existat o sinteză culturală între comunități "de tip Gorodsk" (în fapt, Sofievka) și cele ale amforelor sferice, care să justifice definirea unei grupe culturale aparte (*Ursulescu 1986/1987,* 73; *Id. 1998,* 171; *Dumitroaia 2000,* 84), întrucât, în afară de câteva fragmente ceramice cu decor specific, nu am identificat alte elemente care să poată fi legate în mod cert de amforele sferice (poate doar ocrul, a cărui prezență, sporadică și de împrumut, a fost înregistrată în câteva morminte amfore sferice din sud-estul Poloniei, Volynia, Podișul Sucevei - ?; v. mai jos, p. 288). Este de asemenea de observat că nu toată ceramica atribuită, după tehnica de confecționare, categoriei intermediare, aparține culturii amforelor sferice, pentru că unele forme (de pildă, capacul cu buton perforat la bază: *Ursulescu 1997,* fig. 6/1) îi sunt străine acesteia. Noi nu excludem posibilitatea ca la Suceava să fi existat și câteva morminte de mixtură culturală amfore sferice-Sofievka, dar putem formula și ipoteza ca fragmentele ceramice ale culturii amforelor sferice descoperite aici să se fi răspândit din așezarea acesteia, aflată în imediata apropiere a cimitirului. Pe ansamblu totuși, complexul funerar în discuție rămâne strâns atașat de tradițiile Sofievka. Chiar dacă s-ar dovedi prezența certă în cadrul necropolei de la Suceava a unor elemente culturale noi, amfore sferice, legate nemijlocit de contextul funerar respectiv, având în vedere ponderea lor, nu se poate vorbi, în acest caz, decât cel mult de o variantă a grupului Sofievka, a cărei nuanță culturală ar fi dată tocmai de acestea.

În ceea ce privește datarea necropolei, s-a utilizat ca argument lipsa brâielor în relief crestate, "atât de caracteristice fazei evoluate a complexului cultural Cernavoda II - Folteşti - Horodiștea", pentru a o încadra în prima parte a perioadei de tranziție (*Ibid.,* 451). Cvasi-absența acestui ornament este însă înregistrată și în cadrul necropolelor Sofievka de pe Nipru, iar acolo unde a apărut a fost identificat ca element ceramic originar din zona "balcano-carpatică" (*Kadrow/Kośko/Videiko 1995,* 202, fig. 2/12-13 - cu bune analogii la Mihoveni: *Ursulescu/Batariuc 1978,*

fig. 9/2, şi Dobreni: v. la noi, pl. XVIII/2). Şi compararea datelor radiocarbon obţinute pentru necropolele grupului Sofievka (pentru ele, v. *Kovalyukh/Videiko/ Skripkin 1995*), cu acelea pentru staţiunea de la Horodiştea, precum şi încadrarea cronologică a celor mai timpurii comunităţi amfore sferice din Moldova (v. mai jos), ne îndeamnă să coborâm datarea necropolei de incineraţie de la Suceava, atribuind-o mai curând perioadei de după începutul aşezării de la Horodiştea, deci spre a doua parte a perioadei de tranziţie. Faţă de descoperirile cu ceramică pictată şi şnurată de la Suceava (Sf. Ilie, Burdujeni, Suceava-"Cetatea de Scaun" şi "Şipot"), necropola de incineraţie din punctul "Parcul Cetăţii" pare a fi ceva mai nouă, un eventual sincronism fiind de presupus mai curând cu materialele din perioada de tranziţie de la Mihoveni.

I.10. Cultura amforelor sferice (CAS) în Moldova. Stadiul cercetării

În Moldova, fenomenul amforelor sferice nu are rădăcini locale, comunităţile purtătoare ale "mesajului" său cultural pătrunzând aici dinspre nord, dinspre vestul Ucrainei şi sud-estul Poloniei. Prezenţa culturii amforelor sferice în Moldova este documentată:

I. în mod direct prin:
- a) complexe funerare specifice;
- b) resturi de locuiri sporadice.

II. indirect, prin:
- a) material ceramic tipic sau de influenţă/imitaţie în aşezările locale;
- b) topoare/dălţi din silex găsite accidental şi care prezintă caracteristici CAS.

Scurt istoric al cercetării. Primele descoperiri de morminte în cistă de piatră ne sunt semnalate din Podişul Sucevei şi zona subcarpatică a Moldovei încă din ultimul sfert al secolului al XIX-lea (Grăniceşti - 1872, Horodnicu de Jos - 1894, Borleşti) (*Gutter 1880; Szombathy 1895,* 22; *Densuşianu 1986,* 79, nota 1). Cu excepţia poate a celor două morminte de pe "Dl. Iancului" de la Grăniceşti, din care unul cu inventar ceramic şi litic *(Gutter 1880),* apartenenţa celorlate complexe funerare amintite la CAS este incertă. Tot acum, la Siret-"Zamca" sunt descoperite fragmente ceramice ornamentate, comparate cu cele de la Grăniceşti (*Kaindl 1896,* 7; v. şi *Ursulescu/Andronic/Hău 1986/1987,* 88-89), provenite probabil de la resturi de locuire. Descoperiri întâmplătoare ale unor morminte în cutii de piatră au fost făcute şi în perioada interbelică (Brăşăuţi/Cut[21]; Şcheia-Iaşi, punctul "Humărie") (*Matasă 1940,* 37-38; *Chirica/Tănăsachi 1985,* 384), fără însă ca datele culese în legătură cu ele să fie de natură a le asigura o încadrare culturală precisă. Recuperarea inventarului din mormântul de la Piatra Neamţ (1955) *(Matasă 1959)* precum şi cercetarea ştiinţifică a micii necropole de la Dolheştii Mari (1957-1958)

(Dinu 1959b; Id. 1961a) au adus dovezi ferme în sprijinul existenței în Moldova a unui grup de morminte în ciste de piatră cu analogii spre nord, în Podolia și Volynia (*Petrescu-Dîmbovița 1959; Dinu 1959b,* 218-219). Aceste descoperiri au permis definirea CAS în Moldova, fiind făcute și primele încercări de clasificare și datare a complexelor funerare care îi aparțineau (Id. 1961b). În aceeași ani '50, la Suceava-"Cetatea Șcheia" sunt descoperite urme de locuire atribuite "grupului Gorodsk-Usatovo" (*Diaconu/N. Constantinescu 1960,* fig. 10/2, 4, 6; 11/1), care însă prezentau caracteristici apropiate amforelor sferice. Au urmat apoi alte descoperiri (morminte în ciste la Calu-Piatra Șoimului, Bârgăoani, Șerbești: *Cucoș 1985b,* 141-143, fig. 1-4; 5/1-4; *Dumitroaia 2000,* fig. 53/3-4; Basarabi-Preutești: *Spinei/Nistor 1968;* Suceava-"Spital": *Foit 1973;* Șcheia-Iași, punctul "Muncel": inedit, sondaj M. Dinu și C. Iconomu, 1975[22]; așezare la Șcheia-Suceava, punctul "Selište": săpături, G. Foit, M. Ignat, 1969, v. și *Niculică/Ignătescu/Boghian 1999,* 42, fig. XII/1-7, 13; morminte de incinerație - ? și așezare la Suceava-"Parcul Cetății", cercetare N. Ursulescu, 1975-1976: *Ursulescu 1986/1987,* 72-73; *Id. 1997*), iar în anii '80, pe baza unui repertoriu mai amplu, a fost reluată problematica prezenței CAS în Moldova (*Cucoș 1982,* 254-258; *Id. 1985b*). O ultimă privire de ansamblu asupra culturii a realizat Gh. Dumitroaia (*Dumitroaia 2000,* 68-81). Prin recentul semnalat mormânt în cistă de la Sânmartin-Ciuc (jud. Harghita) *(Zs. Székely 2000)* este dovedită în mod direct prezența grupelor CAS și în sud-estul Transilvaniei. O atenție specială a fost acordată și descoperirilor de topoare de silex (inclusiv de depozite) puse pe seama triburilor CAS (*A. Florescu 1959; Id. 1960; Vl. Dumitrescu 1961; Păunescu 1970,* 197-200; *Spinei 1971; Popovici 1977*), în timp ce caracterizarea antropologică a populației CAS din Moldova a fost făcută de O. Necrasov și colaboratorii (*Necrasov/Antoniu/ Feodorovici 1972; Necrasov 1979,* 60-63; *Necrasov et al. 1990,* 198-200).

Complexe funerare. În Moldova cunoaștem deocamdată mult mai multe despre mormintele care au aparținut comunităților CAS decât despre așezările lor, situație înregistrată de altfel pe aproape întreg arealul acestui fenomen cultural (excepția o constituie numai regiunea Kujaviei). Actualmente, complexe funerare cu apartenență sigură la CAS se cunosc în Moldova din 9 puncte (harta 2), însumând 14 morminte. Ele se referă la morminte izolate sau mici necropole. La Suceava-"Parcul Cetății" în cadrul unui cimitir plan de incinerație au apărut și materiale care nu ar fi exclus să provină de la morminte de mixtură CAS-Sofievka, în apropierea acestei necropole fiind găsite și resturile unei așezări, probabil de caracter sezonier, cu ceramică specifică fenomenului cultural aici în discuție (Ursulescu 1997). Se mai pot adăuga de asemenea 12 localizări cu descoperiri de morminte în cutii de piatră (20 la număr), despre care nu putem afirma cu certitudine că au aparținut grupurilor amforelor sferice.

În Moldova există câteva areale de concentrare a mormintelor CAS (v. harta 2). Unul din ele este Podișul Sucevei, un altul, Depresiunea Cracău-Bistrița din regiunea Subcarpatică. O altă zonă care grupează descoperiri de morminte în cutii din piatră este cea a Podișului Central Moldovenesc (Gârceni, Tăcuta, Băcești, Oniceni, Dumeștii Vechi), însă datele despre ele sunt, din diferite motive, insuficiente pentru a afirma apartenența lor sigură la CAS. Totuși, repetatele semnalări de ciste din piatră în această zonă, precum și identificarea de material ceramic cu caracteristici amfore sferice la Scânteia și Țigănești-Vultureni (v. mai jos) trebuie luate în considerație în vederea unei conturări mai clare, prin descoperiri viitoare, a acestui areal moldovenesc populat de grupuri CAS, bănuit încă de mai mult timp (*Cucoș 1982,* 255). Aceasta cu atât mai mult cu cât peisajul de aici trebuie să fi fost similar celor existente în celelalte regiuni de podiș din Moldova exploatate de aceste comunități. Recent, au fost publicate câteva informații privind prezența într-o serie de puncte din partea de vest a Podișului Central Moldovenesc a unor urme de locuire tip amfore sferice (*Ștefănescu 1999,* 159, 166, 178, 208), însă din păcate ele nu au fost susținute de o ilustrare a materialului ceramic găsit.

Toporașul de silex de la Ariușd (*Păunescu 1970,* 198, fig. 40/9), cu analogii în inventarul mormintelor CAS, precum și mormântul în cistă cu aplice de os de la Sânmartin-Ciuc *(Zs. Székely 2000),* atestă prezența elementelor amfore sferice și în partea de sud-est a Transilvaniei.

Tipologic, în Moldova se cunosc înmormântări plane în: a) cutii de piatră (cele mai frecvente), b) pe lespezi de piatră (M 3/Dolheștii Mari), c) în gropi simple (M 4/Dolheștii Mari) și d) lângă menhiri (?) sau dolmeni (?) (Mastacăn). Indicii despre morminte tumulare avem exclusiv din comunicări incerte de la sfârșitul secolului XIX (Horodnicu de Jos, eventual Borlești), astfel încât prezența acestui tip de înmormântare CAS în Moldova, ca de altfel în întreaga grupă estică a fenomenului (v. *Häusler 1989,* 163), rămâne incertă. Mormintele se întâlnesc de obicei pe locuri mai înalte situate pe terasele superioare sau mijlocii ale râurilor, fiind singulare (mai ales în zona Subcarpatică) sau constituind mici necropole de 2-4 înmormântări, aflate de regulă la oarecare distanță una de cealaltă (în regiunea Podișului Sucevei). De la Gârceni s-a raportat prezența a 6 ciste din piatră, însă nu există certitudinea apartenenței lor la CAS.

Ca rit funerar este atestată înhumația. Chiar dacă la Suceava-"Parcul Cetății" au existat morminte de incinerație mixte CAS-Sofievka, este clar că aici tradiția incinerației nu poate fi legată decât de comunitatea de tip Sofievka ce a întemeiat necropola, comunitate originară dintr-o zonă culturală unde se folosea deja pe scară largă arderea corpurilor. Descoperirea de la Brășăuți/Cut, unde conform descrierii ar fi fost vorba de incinerații în urne depuse într-o cutie de piatră (*Matasă 1940,* 37; *Id. 1959,* 723) este de caracter fortuit, reconstituirea complexului făcându-se după relatări neautorizate. De altfel și datele care provin din Volynia relativ la

complexe CAS cu resturi incinerate aflate în cutii de piatră sau depuse în urne (*Svešnikov 1983,* 29, 31-32, 34-35) sunt în mare majoritate nesigure. În grupele centrală (poloneză) și vestică ale CAS, incinerația apare rar, în mici concentrații locale (în Silezia Inferioară: *Wojciechowski 1967,* 12-17, fig. 3-5 - o necropolă plană în gropi simple, fără urne; în Brandenburg: *Geisler/Teske 1971* - morminte în gropi simple și în urne; Thuringia: *Müller 1976,* 217-219, fig. 1 - mormânt de incinerație în urnă; Mecklenburg - nesigure: *Nagler 1985,* 22; *Eadem 1987,* 446), ceea ce ne determină să credem că incinerarea cadavrelor nu era specifică acestui tip de comunități, apariția sa sporadică fiind mai curând legată de contactele și influențele venite dinspre alte fenomene culturale contemporane și/sau de "perpetuarea unor tradiții locale mai vechi" (*Häusler 1989,* 164). În acest context, prezența incinerației printre mormintele CAS din Volynia nu ar trebui să surprindă, având în vedere apropierea teritorială de comunități tripoliene târzii care utilizau o astfel de practică funerară în mod obișnuit sau ritualic (v. descoperirile de la Kunisovcy, Košilovcy (Koszylowce)-Oboz și Cviklovcy, pe Nistru: *Movša 1971,* 48; grupul Sofievka, pe Niprul Mijlociu: mai nou, *Videiko 1995*).

În Moldova, tipul predominant de construcție funerară îl reprezintă cutia din piatră *(Kistengrab)* realizată din lespezi de grosimi medii din gresie locală, de regulă nefasonate. Aceste cavouri au formă dreptunghiulară (M 2/Suceava-"Spital", Bârgăoani, Calu) sau trapezoidală (M 2/Dolheștii Mari, Mastacăn, Piatra-Neamț), fiind mai frecvent orientate pe direcția E-V (în Podișul Sucevei), mai rar N-S (cu deosebire în zona Subcarpatică). Lungimea cistelor este în medie de 1,5-1,7 m, rar depășind 2 m (Piatra-Neamț). La mormintele din Podișul Sucevei, pereții lungi erau construiți de obicei prin îmbinarea a câte două plăci din piatră, spațiul dintre ele fiind fixat uneori cu pietre mai mici, în timp ce la cutiile din regiunea Subcarpatică, fiecare latură lungă era realizată ades din câte o lespede masivă. Fundul mormântului era placat fie cu dale mici din piatră legate între ele cu lut și pietre mici, fie era făcut din lespezi mai mari.

Cista din piatră reprezintă construcția funerară cea mai răspândită, forma sub care se prezintă este însă destul de variată și capătă adesesori, zonal, particularități utilizate în eforturile de segmentare culturală a vastei arii CAS. Modul de confecționare, materia primă utilizată, dimensiunile, apropie cutiile de piatră din Moldova mult mai clar de cele înregistrate în Podolia și Volynia (pentru acestea, v. *Svešnikov 1983,* 13-15) decât de acelea mai răspândite în Polonia (*Wiślański 1970,* 200, 203). În schimb, morminte pe lespezi de piatră, fără pereți laterali *(Steinplattengräber ohne Kammereinbau),* ca la Dolheștii Mari (M 3) sunt necunoscute în celelate regiuni ale grupei estice a CAS. Analogii pentru acest tip de morminte se găsesc în regiunea Sandomierz, în sud-estul Poloniei (M VIII / Sandomierz 78: *J. Ścibior/J. M. Ścibior 1990,* 181-185, 192-193, fig. 24; Rzeczyca

Mokra: *J. Ścibior 1993a*), unde apar însă şi alte elemente de arhitectură, proprii, de pildă, construcţiilor funerare de tip Nałęczów.

Raritatea mormintelor plane fără construcţii din piatră nu este specifică doar CAS din Moldova. Astfel de înmormântări în gropi simple sunt foarte puţin întâlnite şi în celelalte regiuni ce intră în compunerea grupei estice a culturii aici în discuţie (*Svešnikov 1983,* 12, 14). În grupa centrală, ele sunt ceva mai frecvente în zona Małopolska, însă apar sporadic şi în centrul şi nord-vestul Poloniei (*J. Ścibior/Kokowski/Koman 1991,* 99 şi nota 8; *Szmyt 1996a,* 146; *Gołub 1996a,* 43). Mormintele simple în gropi sunt în schimb predominante numeric în grupa vestică a CAS (*Priebe 1938,* 6, 8-9 şi anexa 2; *Fischer 1956,* 151; *Weber 1964,* 169 - pentru Sachsen, *Dobeš 1998,* 166 - pentru Boemia).

Ultimul tip de înmormântare ce pare a fi atestat în Moldova, cel lângă menhiri sau dolmeni este şi el slab documentat atât în grupa estică a culturii, cât şi în cea poloneză (*Svešnikov 1983,* 12, 14; *Wiślański 1970,* 203).

În mormintele CAS din Moldova au fost depuşi simultan sau succesiv de la 1-2 (cel mai frecvent) la 5-7 indivizi (ca la Piatra Neamţ sau Bârgăoani, în zona Subcarpatică), ele putând fi considerate gropniţe familiale. În mormintele individuale sau duble apar adulţi şi mai rar adulţi cu copii sau numai copii (probabil, Băceşti), în timp ce în cavourile colective s-au înregistrat adulţi (de obicei bărbaţi cu femei) sau adulţi cu copii. Având în vedere că la Bârgăoani un pumnal de os s-a aflat spre pieptul unuia dintre schelete (*Cucoş 1985b,* 142) nu este exclusă prezenţa la triburile CAS a obiceiului sacrificiilor umane, opinie susţinută şi de alte descoperiri (la Chartonovcy I, un vârf de os aflat în apropierea unui schelet de femeie: v. *Svešnikov 1983,* 17, cu bibliografia problemei)[23]. În mormintele individuale sau duble, scheletele s-au aflat de cele mai multe ori în poziţie anatomică, ceea ce, în cazul ultimelor, demonstrează caracterul simultan al depunerii corpurilor, însă în cista de la Piatra Neamţ, după afirmaţiile, ce-i drept neautorizate, ale descoperitorilor, resturile osteologice s-au aflat în dezordine, dovadă probabil a unei oarecare succesiuni a înmormântărilor. Astfel de morminte în care oasele umane erau răvăşite au fost deseori semnalate şi în alte zone CAS, dar mai ales în aria poloneză, unde s-a observat chiar prezenţa urmelor ce atestă anumite practici speciale (antropofagia rituală) (*Wiślański 1970,* 205; *Szafrański 1987,* 442).

Morţii au fost aşezaţi chirciţi pe o parte, mai rar chirciţi pe spate (M 2/ Dolheştii Mari) sau în poziţie întinsă (M 1 şi M 4 Dolheştii Mari). În grupa estică a CAS, ca şi în cea poloneză, acest din urmă mod de depunere a morţilor este foarte rar întâlnit (*Wiślański 1970,* 203), în timp ce în grupa de vest este atestat doar în regiunile periferice ale culturii (în zona Altmark-Luneburg), fiind pus aici pe seama preluării unui ritual străin sau perpetuării tradiţiilor TRB (*Häusler 1989,* 164; *Montag 1994,* 219). Aceeaşi explicaţie a contactelor cu populaţiile învecinate pentru apariţia la grupurile CAS din Moldova a acestui tip de înhumare este dată şi

de Șt. Cucoș (*Cucoș 1985b,* 146). Este interesant de observat că în aproape toate cazurile pe care le cunoaștem de schelete depuse chircit pe spate, acestea au apărut în gropnițe colective, indivizii respectivi (după determinările antropologice, deopotrivă bărbați și femei) ocupând în cadrul lor o poziție dominantă (Las Stocki: *Nosek 1967,* fig. 166; Uvisla: *Svešnikov 1983,* fig. 11/III).

Din informațiile existente referitoare la orientarea scheletelor reiese că, cea pe direcție E-V, uneori cu mici devieri, este cel mai des întâlnită. Aceeași orientare a corpurilor predomină și în arealul vestic al culturii (*Fischer 1956,* 152; *Montag 1994,* 219).

De la Piatra-Neamț și Mastacăn sunt semnalate urme puternice de foc în cutiile de piatră (în grupa estică a CAS mai des întâlnite în varianta podoliană: *Svešnikov 1983,* 15), iar în vasele de la Grănicești a fost descoperită o substanță de culoare roșie-brun închisă, cleioasă, probabil ocru. Prezența ocrului în morminte CAS este înregistrată aproape exclusiv în grupa estică a fenomenului (în zona volyniană, pe oasele scheletelor: *Ibid.,* 13) - mai expusă influențelor dinspre stepele nord-pontice -, singura excepție constituind-o M II de la Sandomierz (la vest de Vistula, în sud-estul Poloniei) (*J. Ścibior/J. M. Ścibior 1990,* 161). La Bârgăoani (*Cucoș 1985b,* 142) și Șcheia-Iași, punctul "Muncel" (inf. M. Dinu) în cavouri au fost găsite oase de porc sau mistreț, iar la Dolhești Mari, în apropierea M 3, a fost îngropat ritual, într-o groapă simplă, un bovideu însoțit de o amforă (*Dinu 1959b,* 216). Părți de animale (porci, cornute mari și mici, cai, câini) în camere funerare alături de schelete umane și morminte de animale (îndeosebi de vite) se cunosc pe întreaga arie de răspândire a CAS (*Wiślański 1970,* 183; *Svešnikov 1983,* 10)[24]. Prin tipul de mormânt și inventar, mormântul de animal de la Dolhești nu se deosebește de cele similare descoperite în celelalte regiuni populate de triburi CAS. Din M 2 de la Suceava-"Spital" a fost recuperat și un maxilar de animal mic (rozător?) (*Foit 1973,* 218, fig. 2/3), dar probabil că prezența lui aici s-a datorat întâmplării.

Inventarul din mormintele CAS descoperite în Moldova este compus din: a) ceramică; b) piese litice și c) obiecte din os. Chihlimbarul lipsește deocamdată, deși el este prezent în mormintele din celelalte zone de răspândire a fenomenului, în timp ce "câteva piese de aramă" ("ace") par a se fi aflat în mormântul incert de la Cut.

a) Ceramica descoperită în mormintele amforelor sferice din Moldova este lucrată din lut, în amestec cu nisip și pietricele, mai rar cu silex pisat (Dolhești Mari; Suceava-"Parcul Cetății"). În cele mai multe cazuri, pasta este arsă reducător, în nuanțe negricioase sau brun-cenușii, rar mai deschise. Deși de obicei bine frământată și arsă, pasta este adeseori friabilă. Pereții vaselor sunt neteziți sau lustruiți, iar suprafețele exterioare au fost angobate sau slipuite. Repertoriul morfologic complet al ceramicii din complexele funerare CAS sigure din Moldova

este imposibil de realizat, fie din cauza stării fragmentare a unei părți a materialului, fie din cauza distrugerii lui, în condițiile în care cele mai multe morminte au fost descoperite întâmplător. Ca provenind din morminte se cunosc amfore și amforete, pahare, cești-borcan și cupe/boluri, unele din aceste categorii pretându-se la diviziuni suplimentare (tabelul I/A).

Categoria amforelor și amforetelor este cea mai numeroasă și mai variată tipologic, fiind reprezentată prin următoarele forme:

A. Amfora cu corpul sferic și 4 torți pe umăr, gât cilindric sau arcuit cu î. 1/5-1/7 din cea a vasului, buza dreaptă sau ușor evazată, fund plat, de cele mai multe ori evidențiat de corpul vasului, raport î/D. max. în medie 1 : 1, 08-1, 10. Înălțimea vaselor variază de la 18 cm la 24 cm. Tipul acesta de vas este cel mai frecvent întâlnit în mormintele CAS din Moldova (tabelul I/B și pl. XLV/1-3; XLVI/1). Se pot diferenția două variante: A1, cu corpul mai zvelt și D.max. în treimea superioară a corpului, în apropierea liniei umerilor, și A2 în care se includ vasele cu corp globular, mai rar bombat-aplatizat, al căror diametru maxim se plasează de obicei spre mijlocul pântecului. Amforele A1, cunoscute în literatură și ca "amfore de tip Kujavia" (*Nosek 1967,* 292-295, tab. III-IV) sunt larg răspândite în grupele centrală și estică ale culturii (*Wiślański 1966,* 23 și anexa 2 - incluse în tipul II A1; Id. 1970, fig. 57), în timp ce varianta globulară este mai frecventă în grupa estică, recipientele cu corp aplatizat fiind caracteristice acesteia (Svešnikov 1983, 10, pl. III/8; IX/7, 11; XI/10, 13).

B. Amfora cu corp sferic, 2 torți pe umăr și gât înalt, cilindric, cu î. de circa 1/4 din cea a vasului, buza ușor răsfrântă, fund plat. Este prezentă în Moldova doar la Șcheia-Iași, punctul "Muncel" (pl. XLIV/1). Amfora noastră este înrudită cu categoria amforelor cu pântec în formă de sac și gât înalt, prevăzute cu 2 torți, foarte caracteristice grupei vestice a CAS și părții de vest a Poloniei (*Wiślański 1970,* 184, 188, fig. 57; 59/7), care însă au apărut recent și în sud-estul Poloniei (la Sahryń, pe un afluent de pe dreapta Bugului: *J. Ścibior/Kokowski/Koman 1991,* fig. 15/b, c). Un exemplar, cu gâtul însă mai scund, ne este cunoscut și din Podolia (*Svešnikov 1983,* pl. XXI/13). Diferențele constau în forma corpului și în faptul că fundul vasului de la Șcheia-Iași este plat. Nu excludem ca modul de realizare a gâtului amforei din cista de la Șcheia-Iași să se datoreze influențelor venite dinspre aspectele locale gen Horodiștea sau Erbiceni. Oricum, credem că această formă poate fi inclusă printre cele mai vechi din Moldova aparținând fenomenului CAS.

C. Amfora cu corp alungit, prevăzută la baza gâtului sau pe umeri cu torți, fund plat, neornamentată (pl. XLVI/2-3). Este o formă atestată în mai multe variante în complexele CAS din Polonia (*Nosek 1967,* 296-297, tab. VI - formă specifică grupei Mazuria-Warmia, cf. clasificării sale; *Wiślański 1970,* 188, fig. 59/10) și în grupa estică (mai ales în Volynia: *Svešnikov 1983,* 13, pl. I/20; III/10; V/7; XV/1).

D. Amfora zveltă, cu corp ovoidal şi gât înalt în formă de pâlnie, 2 torţi pe umăr, fund plat (pl. XLIV/4). Un vas aproape identic ca formă cu cel de la Şcheia-Iaşi, punctul "Muncel" provine de la Nikolaev, în Volynia (*Ibid.,* pl. III/6).

E. Amfora/amforeta cu 2 torţi pe umăr, gât tronconic sau uşor arcuit, fund plat sau cvasi-rotunjit, apare în două variante: E1, cu corp ovoidal şi marginea gurii uşor îngroşată şi E2, cu corp sferic (globular). Acest tip de amforetă este prezent la Dolheştii Mari, fiind bine reprezentat atât în Polonia (*Nosek 1967,* fig. 3/1, 3-5; *Wiślański 1970,* fig. 59/8; *Id. 1979b,* fig. 158/11), cât şi în grupa estică a CAS (aproape exclusiv în Volynia: *Svešnikov 1983,* pl. IX/1; XIV/7; IV/8 şi XI/4 - exemplare identice ca formă, decor şi mod de dispunere a motivelor ornamentale celui de variantă E1 de la Dolheşti ilustrat de *Dinu 1961a,* fig. 3/5, însă de dimensiuni ceva mai mici). Un recipient ce poate fi atribuit variantei E1, dar cu fundul rotunjit, ca la unul din exemplarele volyniene, a fost descoperit la Sandomierz (*Kokowski/J. Ścibior 1990,* fig. 7/d).

F. Amforetă piriformă, cu gura strânsă şi gât nedelimitat de corp, 4 torţi, fund plat, simplu. Diametrul maxim se află în jumătatea inferioară a corpului. Fără ornament. Recipiente asemănătoare se găsesc în Polonia (*Wiślański 1966,* 23, anexa 1; atribuite grupei I/amfore tip B1; *Id. 1970,* fig. 59/6; 63/4).

G. Amforetă miniaturală, cu corp globular, umăr uşor carenat, prevăzut cu 4 torţi, gât tronconic, marginea gurii dreaptă. Analogii se găsesc în nord-estul Poloniei (*Nosek 1967,* fig. 13/2).

Categoria paharelor descoperite în complexe funerare CAS din Moldova include următoarele tipuri:

H. Pahar cu corp ovoidal, gât înalt, tronconic, 2 tortiţe pe umăr, fund plat, neevidenţiat (pl. XLIV/3). Tipul este documentat în zona Podişului Sucevei şi are bune paralele în descoperiri din grupa estică (în Podolia: *Svešnikov 1983,* pl. XVII/4) şi în cea centrală (formă specifică estului Poloniei: *Nosek 1967,* fig. 84/4; 113/7 - atribuite grupei Mazovia-Lublin, cf. clasificării sale).

I. Paharul cu corp în formă de sac, cu gura strânsă, torţi-apucători pe umăr, fund aproape rotunjit. Cea mai bună analogie pentru paharul de la Dolheşti am găsit-o tot în Podolia (v. *Svešnikov 1983,* pl. XXIII/6).

J. Pahar cu corp tronconic, umăr bine marcat, gât uşor arcuit, marginea gurii îngroşată şi teşită oblic spre exterior. Pentru această formă nu cunoaştem analogii exacte. Unele paralele există însă printre materialele din grupele centrală (Mierzanowice: *Nosek 1967,* fig. 115/4) şi vestică (*Nagler 1985,* pl. 37/1) ale CAS.

Ceştile-borcan (forma K) sunt reprezentate numai la Mastacăn prin exemplare cu corpul bombat, fund plat, uneori bine marcat, buza evazată, gura largă. Pe umăr au fost prinse de obicei 1-2 torţi, dar există şi un recipient lipsit de ele. Cu o singură excepţie, exemplarele au fost nedecorate. Pentru analogii, v. *L. Czerniak/Szmyt 1991,* fig. 14/4.

Castroanele/boluri sunt reprezentate prin exemplare de dimensiuni reduse. Ele sunt documentate la Suceava, Mastacăn și Bârgăoani, însă doar la recipientele descoperite în primele două situri menționate s-au putut reconstitui formele, astfel:

L. Boluri cu corp arcuit, margine adusă spre interior și ușor subțiată, fund plat, slab evidențiat, tip căruia îi pot aparține fragmentele unui vas din M 2 Suceava-"Spital" (*Foit 1973,* fig. 3/1-3). Corespondențe pentru formă sunt de menționat din zona Kujaviei (partea central nord-vestică a Poloniei) (*Wiślański 1970,* fig. 60/3-4, 8).

M. Boluri emisferice, cu marginea adusă spre interior, fund plat.

Ceramica amforelor sferice descoperită în mormintele din Moldova este în mare majoritate ornamentată (în tabelul II - repertoriul motivelor decorative), foarte puține recipiente depuse ca ofrandă funerară fiind neîmpodobite, ele aparținând de altfel și numai anumitor forme ceramice (tipurile C, F, J și K). Decorul este realizat în tehnica adâncirii - folosind impresiunea și incizia (aceasta din urmă, sporadic) - și, în cea a încrustației - utilizând ca suport pentru pasta albă, ale cărei urme mai sunt vizibile pe unele vase (v. pl. XLIV/1; XLVI/1), zonele adâncite anterior. Ornamentul ocupă de regulă gâtul și umerii vasului, doar în cazuri izolate coboară mai jos de linia diametrului maxim (Basarabi) sau împodobește marginea răsfrântă a gurii (Mastacăn) (influență locală?). Torțile au fost și ele rar decorate (tabelul III).

Cel mai frecvent se întâlnesc impresiunile rectangulare alungite, îngrijit ordonate în 1-3 șiruri orizontale continui sau aranjate metopic, în grupe orizontale și verticale (tabelul II/tipul I). Ele au fost utilizate în mod constant la decorarea amforelor, rar la pahare și deloc în cazul bolurilor (tabelul IV). Reprezintă tipul de ornament care intră în combinație cu cele mai multe alte categorii de impresiuni și motive decorative, fiind de altfel unul întâlnit frecvent în grupele centrală și estică ale CAS.

Alte motive ornamentale constau din linii în zig-zag, simple sau duble, decoruri în "brăduț", realizate din impresiuni care au uneori aspect de "frunzulițe" (tabelul II/tipurile II și III). Ele apar numai pe amfore (tabelul IV) și, exceptând ornamentele de tipul I, se întâlnesc rar alături de alte decoruri. În grupa estică a CAS, aceste motive decorative sunt caracteristice variantei volyniene (*Svešnikov 1983,* 13).

Cu ajutorul unor impresiuni unghiulare dispuse cu vârful în jos sau de formă semicirculară/semilunară poziționate variat s-au realizat triunghiuri, motive romboidale înlănțuite, benzi de linii așezate vertical sau oblic (tabelul II/tipurile IV-VII). Ele apar pe amfore, dar împodobesc uneori și paharele sau bolurile (tabelul IV). În grupa estică a CAS ele au fost socotite ca reprezentative pentru varianta podoliană (*Ibid.,* 15).

Benzile oblice realizate din şiruri de impresiuni mici de diferite forme, inclusiv triunghiulare (tabelul II/tipul IXb) sunt cunoscute şi pe vase CAS din Polonia (*Wiślański 1979b,* fig. 156/12) şi Volynia (*Svešnikov 1983,* pl. VI/3). Tot la Şcheia-Iaşi, punctul "Muncel" apar şi ornamente realizate cu ajutorul impresiunilor circulare (tabelul II/tipul X), întâlnite în toate fazele culturii din Polonia şi care există şi pe ceramica din grupa estică (*Ibid.,* pl. IX/7; X/7; XXIII/4, 6, 9).

Impresiunile şnurate aranjate sub forma benzilor de linii orizontale, asociate de cele mai multe ori cu festoane multiple realizate în aceeaşi manieră (tabelul II/tipul XI), par a fi apariţii ceva mai frecvente în zona Podişului Sucevei (v. tabelul III). De obicei şnurul apare singur, foarte rar combinându-se pe acelaşi vas cu alte categorii de impresiuni. Motivele decorative şnurate întâlnite în Moldova sunt atribuite în Polonia fazelor mai noi ale CAS (*Wiślański 1970,* 211, fig. 60/9, 64/1; *J. Ścibior/J. M. Ścibior 1990,* fig. 25/a; *Szmyt 1996a,* 35), în timp ce în grupa estică apar îndeosebi în Volynia, fără a lipsi însă din zona podoliană (*Svešnikov 1983,* pl. VII/1, 2, 7; X/6; XIX/2). Benzile de linii adânc incizate, sub forma unor şănţuleţe (tabelul II/tipul XII), au de asemenea analogii în Volynia (*Ibid.,* pl. III/5, 8).

Impresiunile de tip I-III, X apar şi pe ceramica din necropola de la Suceava-"Parcul Cetăţii" (*Ursulescu 1997,* fig. 6/9-13), ale cărei materiale nu au fost incluse de noi în analizele combinatorii.

b) Inventarul litic include artefacte confecţionate din silex sau calcedoniu (mai rar, v. pl. XLIV/2) şi piatră. Din silex sunt cunoscute topoare şi dălţi - în jur de 20 de exemplare -, aproape nelipsite din cistele de piatră găsite în Moldova, lame-cuţit, gratoare pe lame (mai ales în zona Subcarpatică) şi aşchii (în Podişul Sucevei). În mormântul de la Piatra-Neamţ au fost descoperite un lustruitor din plăcuţă de gresie de formă rectangulară, o râşniţă fragmentară şi un obiect din şist de contur oval, cu două găuri incomplete spre capete (lustruitor?, podoabă?, apărătoare de braţ?). În cista cu inventar de la Grănicești, în afară de două vase, s-au mai găsit un topor "aus Achat" şi "un rest pietrificat dintr-o măciucă de lemn (?)" *(Gutter 1880).* Aceasta din urmă a putut fi asemănătoare cu piesa de la Košilovcy (în Podolia), pe care I. Svešnikov a interpretat-o ca un mic ciocan (*Svešnikov 1983,* 16, tab. XIX/6).

În morminte s-au aflat de la 1 la 4 topoare/dălţi din silex, în secţiune rectangulară (fără excepţie), de grosimi relativ mici şi în proporţie covârşitoare integral şlefuite. Tehnicile de realizare, tipurile de silex utilizat şi trăsăturile tipologice confirmă apartenenţa topoarelor/dălţilor descoperite în mormintele din Moldova la industria înalt specializată în confecţionarea acestor piese dezvoltată la comunităţile amforelor sferice. În unele morminte au apărut exemplare remarcabile de topoare/dălţi, unele fără urme de utilizare, evident piese de caracter ritual, confecţionate ad hoc.

Pentru lustruitorul de la Piatra Neamț (*Matasă 1959,* fig. 8/8), utilizat probabil la șlefuirea topoarelor din silex și/sau lustruirea ceramicii, nu cunoaștem analogii în mormintele CAS din grupele centrală și estică. Acest tip de unealtă din gresie este însă bine reprezentat în așezări, în Kujavia de exemplu el fiind caracteristic și aflat în proporții numerice însemnate în cadrul siturilor din fazele IIb/IIIa și IIIa (*Chachlikowski 1991,* 172 și diagramele de la fig. 14, 18).

c) Printre obiectele de inventar funerar de caracter deosebit se numără și "cataramele" și aplicile din os care în Moldova au apărut în cistele de la Dolhești Mari (M 1, M 2: *Dinu 1961b,* 51, 53, fig. 5) și Șcheia-Iași, punctul "Muncel" (pl. XLV/4; XLVI/4). Două aplici din os, asemănătoare celor din M 2 de la Dolhești Mari, au fost descoperite și în cista de la Sânmartin, în bazinul Ciucului (sud-estul Transilvaniei) *(Zs. Székely 2000).* Podoabele de acest tip sunt bine reprezentate în grupa estică a CAS, descoperirile fiind concentrate în zona podoliană (*Svešnikov 1983,* pl. XVI/8, 9; XVII/1-3; XXII/11, 13, 15-16; XXIII/7 - "catarame" mai ales) - unde se găsesc și cele mai bune paralele pentru piesele de la Dolhești Mari, cu rare apariții în Volynia (*Ibid.,* pl. XIV/3 - aplică). În aria poloneză a culturii nu cunoaștem decât cele 4 exemplare din cista de la Kossewo (în partea centrală a Poloniei: *Antoniewicz 1938,* 351, 354, fig. 10/321-324), mai apropiate tipologic de aplicele de la Șcheia-Iași, care însă, sub acest aspect, ne par mai arhaice. Din grupa vestică a CAS provine de asemenea o aplică (*Montag 1994,* 218, pl. 4/15). Distribuția descoperirilor ne determină să suspectăm originea estică, podolo-suceveană, a acestor podoabe, ele fiind, așa cum deja s-a afirmat, unul din elementele caracteristice, proprii, ariei răsăritene a fenomenului amforelor sferice (*Svešnikov 1983,* 10)[25]. "Cataramele" și aplicile au apărut de obicei perechi și numai la schelete aparținând indivizilor maturi. În aria estică, s-a constatat, acolo unde condițiile descoperirilor au permis observații, că piesele din os respective se aflau în apropierea mâinilor sau brațelor (de cele mai multe ori) sau în dreptul bazinului (Dolhești Mari, Sânmartin-Ciuc). Rămâne discutabil în ce măsură așa-numitele "catarame" au funcționat și în calitate de "catarame de centură", cu atât mai mult cu cât acestea sunt extrem de friabile și deci improprii unei astfel de funcționalități (*Wiślański 1970,* 200).

De la Bârgăoani provin doi colți de mistreț (*Cucoș 1985b,* fig. 4/8-9) - cu analogii de asemenea în aria podoliană (*Svešnikov 1983,* 43, 50) și sud-estul Poloniei (*J. Ścibior/J. M. Ścibior 1990,* fig. 28/f, g), unde apar, ca și la Bârgăoani, în perechi -, și pumnalul de os amintit mai sus.

Piesele din metal sunt rare în aria CAS. Informații certe asupra prezenței unor astfel de obiecte în complexele CAS (morminte mai ales), vin deocamdată numai din grupele centrală (*Dziekoński/Wiślański 1968,* fig. 2/5; 6 - o sulă și o podoabă "în formă de scoică") și vestică (*Maier 1991,* 20-21 - fragmente de "Kupferspiralen") ale culturii. Analizele compozițiilor metalice ale pieselor

poloneze au demonstrat prezența bronzurilor arsenizate și a celor cu conținut ridicat de staniu și plumb (*Dziekoński/Wiślański 1968,* 123; *Hensel 1991,* 202-203).

Așezări/resturi de locuire. Ceramică amfore sferice în așezări locale. Descoperiri izolate (v. harta 2). Știm puține lucruri despre așezările purtătorilor CAS din Moldova. La Suceava-"Parcul Cetății" au fost identificate trei mici aglomerări de fragmente ceramice specifice amforelor sferice, considerate a fi marcat locul unor colibe ușoare (*Ursulescu 1997,* 452, fig. 9/1-7). Ele demonstrează prezența probabilă a unei tabere de vară. Trei cioburi cu caracteristici tehnice și de decor tipice, precum și un topor de silex au fost publicate mai demult tot de la Suceava, însă din punctul "Cetatea Șcheia" (*Diaconu/N. Constantinescu 1960,* 27, fig. 10/2, 4, 6; 11/1; pentru atribuirea materialelor de aici culturii amforelor sferice, v. *Ursulescu 1998,* 171). Materialele tipice CAS provenite de la Șcheia-Suceava, punctul "Silițe", din săpături sistematice (G. Foit, M. Ignat, 1969) sau cercetări perieghetice (*Niculică/Ignătescu/Boghian 1999,* 42, fig. XII/1-7, 13), demonstrează prezența încă a unui loc de staționare a purtătorilor culturii amforelor sferice. Nu se exclude ca puncte semnalate prin cercetări de suprafață sau descoperiri fortuite din care sunt menționate fragmente ceramice confecționate și ornamentate prin procedee apropiate amforelor sferice, apărute uneori împreună cu topoare/dălți din silex, să provină de la resturi proprii de locuire (Siret-"Zamca" și Siret-"Terasa din stânga pârâului Negostina": *Ursulescu/Andronic/Hău 1986/1987,* 88-90; Groapa Vlădichii-Moara: *Niculică/Ignătescu/Boghian 1999,* 39, fig. VI/1-2; Răucești-"Chetriș": *Dumitroaia 1992,* 85, fig. 19/4; Darabani-"Iazul lui Cusin": pl. XIV/5; Cepleniță: *Chirica/Tănăsachi 1985,* fig. 6/10; Ibănești-"Dl. Crucii": *N. Zaharia/Petrescu-Dîmbovița/Em. Zaharia 1970,* 290, pct. 243/d)[26].

Fragmente ceramice care se pot atribui CAS provin din săpăturile de la Bodești-"Frumușica" (*Matasă 1946,* pl. XII/56 - al cincelea fragment ceramic, de sus în jos, de pe coloana din partea dreaptă a planșei -, 66; la noi, pl. XIV/1-3), însă întrucât nu se cunosc contextele arheologice în care au apărut este dificil de precizat dacă acestea trebuie privite separat, marcând deci o etapă proprie de locuire, sau în relație cu materialele de aici ce aparțin grupului Târpești din prima parte a Bronzului timpuriu moldovenesc. Această din urmă posibilitate trebuie avută în vedere deoarece: 1) în așezarea de la Târpești, printre fragmentele ceramice specifice grupului local omonim din BT am identificat un ciob cu trăsături CAS (inedit, în colecțiile Muzeului de Istorie din Piatra Neamț), 2) strachinile cu umăr reliefat care au apărut la Bodești, în Moldova (pl. XIV/3) și Malye Dorogostai, în Volynia (provenite dintr-o așezare atribuită variantei Gorodsk-Volynia: *Svešnikov 1983,* 18, pl. II/13-14), între care există similitudini izbitoare și care sunt încadrate printre materialele CAS manifestă, în opinia noastră, clare influențe venite din partea unor fenomene locale, gen Târpești. De altfel, tot de la Malye Dorogostai a fost publicat un fragment de strachină/castron

de formă, cu motive ornamentale și manieră de amplasare a lor (*Ibid.,* pl. II/7), absolut tipice grupului Târpești[27].

De asemenea, pentru unele fragmente ceramice de la Scânteia (săpături C-M. Mantu) (pl. XV-XVI), de factură cert post-cucuteniană prin tehnică și ornament, există posibilitatea apartenenței lor la amforele sferice, momentul pe care însă l-ar putea marca se plasează spre sfârșitul perioadei clasice a fenomenului, așa cum o cunoaștem din stațiunile descoperite în Polonia, vestul Ucrainei sau Moldova.

În afară de Târpești, ceramică specifică amfore sferice sau de influență CAS a apărut, sporadic, și în alte așezări ale grupelor culturale locale (Horodiștea - orizontul II, Erbiceni-"Dl. Sărăturilor": *Dinu 1978,* 5, 19; la noi, pl. II/10, posibil și 9, cu decor în "frunzulițe"; Cârniceni: *Alaiba/Grădinaru 1995,* fig. 20/7; Folteşti: *Petrescu-Dîmbovița/ Dinu 1974a,* fig. 16/4 - o amforă piriformă cu două torți în bandă, plasate în partea inferioară a corpului, variantă a amforei de tip F; 32/11; 33/14 - fragment de amforă, probabil de tip A, decorată cu șnurul în benzi orizontale și ghirlande[28]; *Roman 1992a,* pl. 22/12). Ea este prezentă de asemenea la Țigănești-Vultureni (săpături M. Florescu și V. Căpitanu) (pl. XIV/6), într-o așezare cu nivele de locuire din toate fazele culturii Cucuteni, care însă a furnizat și material databil la începutul Bronzului timpuriu, de tip Aldești. Un fragment ceramic cu decor specific amfore sferice de la Mihoveni-"Cahla Morii" a fost publicat împreună cu descoperirile de tip Costișa timpuriu-Komarów de acolo (*Dumitroaia 2000,* fig. 105/4).

Fragmente ceramice izolate, susceptibile de a fi încadrate CAS ne mai sunt cunoscute de la Adâncata (jud. Suceava) (impresiuni șnurate aranjate în motive triunghiulare)[29] și Liteni-Moara (jud. Suceava)[30], fără a se cunoaște însă contextele din care provin.

Trebuie observat că în ceea ce privește repertoriul morfologic și cel ornamental, ceramica amforelor sferice descoperită în contexte nefunerare pare mai simplă, mai puțin elaborată. Pe lângă elemente comune cu olăria utilizată ca ofrandă funerară, ea prezintă și trăsături distincte care se referă de pildă la prezența unor forme aparte (străchini cu umăr evidențiat, oale-borcan). Apoi, deși tehnicile de realizare a decorurilor și tipurile de impresiuni sunt în mare aceleași[31], pe ceramica din așezări apar în general alte modalități de aranjare/combinare a acestora decât cele cu care ne-am obișnuit pe vasele depuse în morminte.

Depozitele de topoare și dălți din silex (Piatra Șoimului: *Matasă 1959,* 729, 731, fig. 10/1-11; Valea Adâncă: *A. Florescu 1960*), precum și o bună parte din numeroasele descoperiri izolate ale unor astfel de piese sunt atribuite de cei mai mulți cercetători comunităților CAS. Este drept că multe din topoarele/dălțile găsite accidental își găsesc paralale tipologice printre piesele cu contexte arheologice asigurate, însă trebuie recunoscut că primele ridică numeroase probleme de

interpretare culturală și cronologică. Din observațiile noastre reiese totuși că în regiunile unde, deocamdată, prezențele certe ale amforelor sferice sunt palide (Câmpia Moldovei), numărul topoarelor/dălți din silex cu trăsături caracteristice industriei litice CAS sunt relativ puține.

Economie și viață socială. În ceea ce privește strategiile de subzistență ale populației CAS apare evident că ne aflăm în fața unora de tip mixt, dar în care sporește ponderea producției animaliere (bazată pe creșterea cornutelor mari și mici și a porcilor) în raport cu cultivarea plantelor (în favoarea existenței cărora dispunem de unele date directe sau indirecte, v. *Svešnnikov 1983,* 16), completate cu vânătoarea și pescuitul. Localizarea complexelor CAS din Moldova exclusiv în regiuni cu soluri brune de pădure și cernoziomoide reprezintă una din dovezile care atestă o astfel de orientare economică a grupurilor amforelor sferice. Piesele remarcabile din silex (topoare) sau os ("catarame" și aplici ajurate) presupun prezența unor meșteri înalt specializați, după cum este bănuită și existența negustoriei.

Dovezile acumulate și pentru Moldova par a susține opinia majorității specialiștilor privind funcționarea la comunitățile CAS a unui sistem de relații sociale în cadrul cărora bărbatul ocupa locul de frunte (*Wiślański 1970,* 229; *Szmyt 1996a,* 206-207).

Clasificare. Atât în literatura de specialitate de la noi, cât și în cea străină afirmarea și/sau demonstrarea strânselor legături existente între mormintele CAS din nordul Moldovei și cele cunoscute din Podolia și Volynia au fost constant susținute și avute în vedere (*Dinu 1959b,* 218; *Id. 1961b,* 53, 55; *Spinei/Nistor 1968,* 625-626; *Sulimirski 1968,* 47-48; *E. Comșa 1972a,* 89; *Foit 1973,* 224). Au fost semnalate însă și analogii cu regiuni mai îndepărtate (cu regiunea mazoviană și Kujavia: *Sulimirski 1968,* 47-48; Polonia și aria vestică a culturii: *Cucoș 1985b*). Rezultatele analizei noastre conduc la aceași concluzie, și anume apropierea evidentă de complexele podolo-volyniene, mai puține paralele fiind sesizate cu zona poloneză (cele mai numeroase dintre ele trimit spre sud-estul și estul Poloniei[32]). Încă și mai puține elemente comune există cu bazinele Elbei și Oderului. Este astfel justificată includerea părții de nord a Moldovei în arealul grupei estice a CAS, susținută de cei care s-au ocupat de studiul acestui fenomen cultural (*Wiślański 1970,* 178 și harta de la fig. 55; *Svešnikov 1983,* 10 și harta de la fig. 1; *Cucoș 1985b,* 149).

Cum în cadrul fiecăreia dintre cele trei mari grupe teritoriale ale CAS - vestică, centrală sau poloneză și estică - s-a propus delimitarea unor variante sau grupe locale (pentru istoriografia problemei, v. *Svešnikov 1983,* 6-9) a fost firesc să se încerce o astfel de segmentare și a ariei răsăritene a fenomenului. În acest context, și fără a se întreprinde o analiză amănunțită, complexele moldovenești au fost când socotite împreună cu cele podoliene (*Wiślański 1966,* tab. II și III; *E. Comșa 1972a,* 89; *Id. 1981,* 51; *Svešnikov 1983,* 14-16 și harta de la fig. 2;

Dumitroaia 2000, 71), când tratate separat de grupele volyniană și podoliană (*Sulimirski 1968,* 47-48).

În stadiul actual al cercetării nu putem afirma cu fermitate existența unei variante moldovenești în cadrul grupei estice a CAS și aceasta datorită identificării constante de elemente cu analogii bine precizate în primul rând în Volynia și Podolia, în amestec pe anumite zone (vizibil îndeosebi în Podișul Sucevei) și, uneori, în cadrul acelorași complexe (Dolhești Mari, Șcheia-Iași). Nu se exclude ca tocmai acest amestec și modul său de manifestare să capete accente de individualitate/originalitate în Moldova, accente care deocamdată însă scapă analizei. Determinările antropologice au dovedit și ele caracterul eterogen al populației amforelor sferice din Moldova (*Necrasov/Cristescu 1959,* 55-57; *Necrasov 1979,* 60-63, 65). Alte fapte vorbesc ceva mai concret în favoarea unei nuanțe culturale locale și este posibil ca descoperiri noi să-i aducă acesteia amplificări suplimentare. Sunt astfel de constatat în zona ceramicii, unele influențe venite din partea unor fenomene culturale locale (Horodiștea sau Erbiceni, Târpești), existența unor recipiente fără analogii certe (paharul de tip J), cvasi-absența recipientelor cu fund rotunjit, lipsa unor forme (capace scunde fără tortițe, castroane cu gât în formă de pâlnie) și decoruri (motive triunghiulare incizate) atestate în aria podoliană și volyniană, prezența altora fără paralele în aceste regiuni (ceștile-borcan, bolurile de tip L), varietatea redusă a motivelor șnurate, absența podoabelor din chihlimbar, apariția unor tipuri de morminte fără paralele în vestul Ucrainei. Este posibil ca unele din deosebiri să aibă și o valoare cronologică. Există chiar indicii care ar susține ipoteza unei diferențieri a mormintelor din Podișul Sucevei de cele situate în zona Subcarpatică (*Cucoș 1982,* 255-256), unele din ele fiind deja menționate pe parcursul expunerii privind complexele funerare[33]. Mai sunt însă necesare argumente care să permită conturarea certă de grupe locale CAS în Moldova, argumente care pot veni doar printr-o acumulară mai consistentă de date.

Încercare de periodizare. În 1985, Șt. Cucoș nu vedea încă posibilă realizarea unei schițe de periodizare internă a descoperirilor CAS din Moldova, deși anumite diferențe sesizate între morminte îi sugera ideea existenței unor "posibile perioade distincte de evoluție internă". El a căutat criterii cronologice în celelalte areale ale fenomenului și ajungea la concluzia că purtătorii amforelor sferice au pătruns în Moldova în faza a II-a din dezvoltarea culturii (*Cucoș 1985b,* 149-150), concluzie însușită și de Gh. Dumitroaia (*Dumitroaia 2000,* 80).

În ceea ce ne privește, încercăm să propunem o schiță de periodizare a complexelor funerare CAS din Moldova bazată pe "criterii interne", urmând ca fixarea în schema de evoluție supraregională să fie făcută prin raportarea la sistemul tripartit de periodizare întocmit pentru zona Poloniei (*Wiślański 1966,* 210-215, cu completări și divizări suplimentare: *Kośko 1973,* 24-25; *E. Czerniak/*

L. Czerniak 1985; L. Czerniak/Szmyt 1991; Szmyt 1996a, 7-78; *Czebreszuk/ Szmyt 1998,* 180-186), care actualmente este cel mai riguros. Pentru Moldova, o asemenea întreprindere este deocamdată singura posibilă, baza de date privind ceramica din aşezări fiind extrem de săracă. Riscuri există însă, deoarece analizele efectuate pentru regiunea Kujaviei, zonă unde cercetarea CAS este cea mai avansată, au limitat mult încrederea în criteriile cronologice stabilite în afara studiului datelor oferite de aşezări (*L. Czerniak/Szmyt 1991,* 54; *Szmyt 1996a,* 310). Pentru a diminua efectele acestei distorsiuni vom utiliza, pe cât a fost posibil, şi informaţiile care vin din puţinele materiale ceramice CAS descoperite în aşezările proprii sau în cele ale populaţiei locale.

Întrucât tabelele de ordonare a incidenţei formelor ceramice apărute în morminte nu au dat rezultate, ne vom opri asupra modului în care se grupează motivele ornamentale de pe aceeaşi ceramică, într-un tabel de corelaţie (tabelul V), similar celui întocmit de V.G. Petrenko pentru tipurile de ornamente apărute pe ceramica din complexele necropolelor Usatovo şi Majaki, aparţinând grupei Usatovo (*Petrenko 1989a,* 106-110, fig. 39/1). În câmpul tabelului nostru, deşi nu foarte evident, apar două grupe de elemente stilistice - mai vizibilă fiind gruparea din partea stângă a câmpului -, care ar putea indica existenţa unei oarecare succesiuni a acestor elemente şi a complexelor în care apar. Ipotetic, cele două grupări pot fi investite cu valenţe cronologice. Astfel, în câmpul din stânga (ce ar corespunde unei fazei mai vechi), se grupează impresiunile ştanţate de tip I şi II, impresiunile mici circulare şi triunghiulare (tipurile IX şi X), unele impresiuni semilunare (varianta VIa) şi şnurate, acestea din urmă aranjate în festoane semi-circulare (varianta XI b), care decorează amforele de tip A, B, D, E, paharele de tip H şi I, bolurile de tip M. În câmpul din dreapta, care ar marca un moment mai nou, se ordonează predominant ornamentele realizate prin impresiuni gen "solzi de peşte" (tipul IV), motivele romboidale înlănţuite (tipul V), pseudo-şnurul (tipul VIII), şnurul aranjat în benzi de linii orizontale (varianta XIa), liniile incizate (tipul XII). Motivele ornamentale grupate în partea dreaptă a tabelului de corelaţie se întâlnesc pe amfore de tip A1 şi G, pe pahare H şi I, precum şi pe bolurile M. Foarte interesantă ni se pare schema de sincronizare a complexelor funerare propusă pe baza tabelului de corelaţie a ornamentelor ceramice (tabelul VI). Conform acesteia, cele mai vechi morminte se află situate pe valea Siretului (Dolheştii Mari, Şcheia-Iaşi), iar cele mai noi spre interior, pe afluenţii cursului de apă amintit (Suceava, Şomuzul Mare, Valea Neagră, Bistriţa). În felul acesta, ipoteza formulată, dar neargumentată (*Berciu 1966a,* 137), privind pătrunderea triburilor amforelor sferice în Moldova dinspre nord, pe valea Siretului "şi alte ape până în bazinul Bistriţei şi în Podişul central moldovenesc" pare a fi confirmată.

Pentru raportarea la periodizarea CAS din Polonia există câteva repere, şi aici se va lua în considerare şi materialul ceramic din afara complexelor funerare,

care oferă trăsături morfologice şi elemente de decor în plus faţă de cele semnalate în morminte.

De la început trebuie observat că în ceramica tipică sau de influenţă CAS din Moldova lipseşte ornamentul constând din brâie simple ondulate, specifice în principal perioadei mai vechi, dar care este bine reprezentat şi pe materialele fazei IIIa din Polonia (*E. Czerniak/L. Czerniak 1985,* pl. 1-3; *Kośko 1991b,* 93), cel realizat cu ajutorul şnurului triplu răsucit, prezent în faza IIa şi, în anumite motive decorative, în faza IIIa (*Ibid.,* 92-93), precum şi triunghiurile din linii multiple incizate, atestate în faza II (*Wiślański 1979b,* fig. 157/15; *E. Czerniak/L. Czerniak 1985,* pl. 1/1şi fig. 3 - dintr-o aşezare datată la nivelul fazei IIa). În schimb, impresiunile mici cvasi-triunghiulare aranjate în benzi oblice (tipul IXb/nr. 9 în tabelul de corelaţie V), motivul "arêts de poissons" în aranjamente orizontale (tipul IIIc/16) şi festoanele semicirculare realizate din impresiuni şnurate însoţite de linii orizontale şnurate (tipul XIb/3), toate grupate în câmpul din stânga al tabelului de corelaţie, se atribuie în Polonia fazei IIb (pentru festoanele şnurate, posibil şi IIIa) (*L. Czerniak/Szmyt 1991,* 58, fig. 8/1; *Kośko 1991b,* 93, fig. 6; *Szmyt 1996a,* 35). Decorul în şiruri verticale sau orizontale de impresiuni sub forma cifrei 8 sau tip "papion" încadrate de benzi de linii incizate sau realizate cu şnurul triplu, cum apare la Polanowice în Kujavia, la nivelul fazei IIb (*E. Czerniak/L. Czerniak 1985,* pl. 4/4, 6) este prezent la Folteşti (aici însă benzile de linii sunt realizate cu şnurul dublu răsucit: *Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 32/11 - din strat, ca pe un fragment ceramic CAS descoperit la Gródek Nadbużny, v. *Gumiński 1989,* fig. 55/l). Impresiuni de acelaşi tip împodobesc şi gâtul unei amfore de la Scânteia (pl. XVI/2).

Ornamente de tip IVc (situate la graniţa dintre cele două câmpuri ale tabelului de corelaţie: nr. 18 în tabelul V), în combinaţie cu tipurile Ia şi IIa apar pe ceramică datată în faza a II-a (*Wiślański 1979b,* fig. 158/13). De asemenea, benzi verticale de linii realizate din impresiuni mici semilunare (tip VIIa/nr. 30, în partea dreaptă a tabelului amintit), în asociere cu ornamente de tip Ia şi XIa (aflate în partea opusă a aceluiaşi tabel) decorează vase din Polonia atribuite fazei III-Wiślański (*Id. 1970,* fig. 65/5) (identificată cu faza IIIa, cf. periodizării lui A. Kośko, v. *Czebreszuk 1991,* 114). Un vas E 1 (tip de amforă atribuit fazei vechi CAS din Moldova), decorat în aceeaşi manieră şi cu aceleaşi tipuri de impresiuni ca recipientele similare din grupa estică, provine dintr-un mormânt de la Sandomierz datat în faza IIIa (*Kokowski/J. Ścibior 1990,* 52, fig. 7/d). Tot la nivelul fazei III-Wiślański (deci IIIa-Kośko) se întâlnesc şi amforele de tip F şi bolurile M (*Wiślański 1970,* fig. 60/3-4, 8; 63/4). Şirurile orizontale de impresiuni prelungi sub forma unor cuie din care avem exemple la Horodiştea ("La Pârâu": pl. XIV/4), Scânteia (pl. XV/5), Şcheia-Iaşi, punctul "Muncel" (pl. XLIV/3) se

atribuie în Polonia, de asemenea fazei IIIa (pentru analogii, v. Przybranowo/sit 10: *L. Czerniak/Szmyt 1991,* fig. 9/7; *Kośko 1991b,* fig. 10/5).

Cești-borcan și borcane ca la Mastacăn și Scânteia apar în Polonia în așezări IIIa și IIIb, și tot acum, se manifestă din ce în ce mai puternic pe ceramica CAS elemente ale culturilor "de pădure" est-europene (*Ibid.,* 95-96, fig. 10), din care unele sunt prezente și pe ceramica de la Scânteia (pl. XV/4, 7; XVI/3).

Cele mai multe date permit așadar o sincronizare a materialelor amforelor sferice din Moldova cu etapa "clasică" a CAS din Kujavia (= fazele IIb și IIIa). Nu există indicii ale prezenței de trăsături asumate fazei I, cea mai veche a culturii, și, deocamdată, nici elemente care să fie atribuite fazei IIa. În tabelul de corelație al ornamentelor ceramice de pe vasele din morminte (tabelul V), completat cu incidența formelor în funcție de ordonarea motivelor decorative, pentru câmpul din stânga ar exista mai multe elemente de comparație cu materiale poloneze datate IIb, în timp ce pentru cel din dreapta se constată o prezență mai insistentă a componentelor cu paralele în faza IIIa. Totuși, o datare pe ansamblu a mormintelor CAS din Moldova la nivel de IIb/IIIa pare în stadiul actual al cercetării cea mai sigură și totodată, cea mai prudentă. Aspectul ceramicii de la Scânteia, în pofida apariției elementelor de tratare a suprafețelor vaselor tipice culturilor "de pădure" est-europene, nu se înscrie în trăsăturile ce caracterizează faza IIIb din Polonia (pentru acestea, v. *Czebreszuk 1991,* 114-115, după observațiile lui J. Bednarczyck și colab.), astfel încât, materialul de aici nu depășește, credem, faza IIIa, cu atât mai mult cu cât la Scânteia sunt de semnalat și componente IIb. Oricum, deocamdată, dintre toate siturile din Moldova ce au furnizat ceramică amfore sferice, cel de la Scânteia pare a avea trăsăturile cele mai noi. În schimb, după aspectul ceramicii și decor, materialele CAS din necropola și așezarea de la Suceava-"Parcul Cetății" se pot încadra printre cele mai vechi din Moldova. Lor le urmează, probabil, judecând după decorul ceramicii, resturile de locuire de la Scheia-Suceava, punctul "Siliște". În limitele fazei vechi rămân fragmentele ceramice de aspect CAS de la Folteşti, care își găsesc cele mai multe paralele printre materialele fazei IIb din Polonia.

Un argument în plus în favoarea unui asemenea sincronism cu evoluția amforelor sferice din grupa centrală îl reprezintă prezența în necropola de la Dolheștii Mari, una din cele mai vechi CAS din Moldova, a unui mormânt de animal depus întreg, tip de complex care în zona Kujaviei are o poziție cronologică bine definită și limitată, asumată fazelor IIb și IIIa (*Szmyt 1996a,* 63; *Szmyt et al. 1997,* 136; *Czebreszuk/Szmyt 1998,* 180).

Complexele CAS din Moldova sunt așadar contemporane celor din etapa "clasică" a culturii din zona Kujaviei. Nu avem deocamdată elemente care să permită o paralelizare cu etapa veche (=fazele I și IIa) sau cu cea târzie (=fazele IIIb și IIIc) ale CAS din aceeași regiune poloneză.

Sincronisme. a) *cu Tripolie târziu.* Poziția cronologică a complexelor CAS din grupa estică, inclusiv din Moldova, trebuie să fi fost cel puțin după începutul perioadei Tripolianului târziu nordic de etapă CII. Date, directe și indirecte, se referă chiar la un paralelism cu partea a doua a perioadei Tripolie CII. De altfel, o contemporaneitate a CAS cu cele mai târzii complexe ale culturii Tripolie a fost mai demult presupusă (*Zbenovič 1976,* 45-46; *Telegin 1986,* 106 și fig. 54)[34]. Recent, după publicarea datelor radiocarbon pentru grupul Sofievka și pentru CAS din zona Ucrainei, același sincronism a fost din nou susținut (*Szmyt 1996b,* 11 și fig. 5; *Kadrow/Maleev/Szmyt 2000,* 31 și tab. 3).

O primă dovadă în sprijinul acestei afirmații o reprezintă situația din partea de vest a podișului volynian, unde CAS succede unei evoluții relativ îndelungate a TRB din zonă, împărțită în 2-3 faze, spre sfârșitul căreia sunt înregistrate puternice absorbții de elemente tripoliene CI/CII (de tip Žvanec, Vychvatinci), fără a lipsi cele de tip CII târzii, Listvin-Gorodsk *(Jastrzębski 1990; J. Ścibior 1993b; Id. 1994).* Pe de altă parte, datele ^{14}C cunoscute pentru fazele IIb/IIIa și IIIa din Polonia (*J. Ścibior/J. M. Ścibior 1990,* 192; *Kośko 1991b,* 88-89; *Szmyt 1996a,* tab. 17, pozițiile 30-44), adică pentru acelea cu care există elemente mai bune de comparare în complexele din vestul Ucrainei și Moldova, se plasează spre finele intervalului de timp propus pe baza datelor obținute prin aceeași metodă pentru stațiunile tripoliene târzii CII/γII (*Kovalyukh/Videiko/Skripkin 1995,* tabelul 1; *Mantu 1998,* 132 și tabelul 7).

Ca mărturii directe se pot aduce:

1) identificarea pe ceramica grupului Sofievka - a cărei datare bazată pe date ^{14}C a fost mult coborâtă până la a fi socotit fenomenul tripolian cel mai târziu (*Kovalyukh/Videiko/Skripkin 1995,* 140)-, de elemente stilistice "circumbaltice" mediate de amforele sferice (*Kadrow/Kośko/Videiko 1995,* 209-213, fig. 5);
2) apariția în mormintele tumulare de la Kamenka, pe cursul mijlociu al Nistrului (M 7 - primar ? - / T. 445: *Kačalova 1974,* 18, pl. 7/2) și Boguslav, pe Samara (M 12 / T. 23: *Androsov/Marina/Zavgorodnij 1991,* 13-14, 18, fig. 1/2), ce aparțin orizontului mormintelor de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni, sincron cu Horodiștea II, de vase cu analogii în zona amforelor sferice. De altfel, datarea complexelor de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni spre sfârșitul etapei Tripolie CII a fost deja afirmată și susținută pe baza realităților stratigrafice din tumuli (*Rassamakin 1996,* 119-120, 128).
3) prezența în nord-estul Moldovei, în stațiuni ca Horodiștea (în nivelul de locuire II), Cârniceni și Erbiceni-"Dl. Sărăturilor" (așezări al căror început este probabil mai nou decât cel al Horodiștei), a ceramicii cu trăsături CAS. În sud, la Folteşti, fragmentul binecunoscut de amforă tip

A, decorat cu șnur în ghirlande, a apărut într-o asociere ceramică din care lipsește ceramica pictată (v. *Roman 1992a,* pl. 53/17-29). Motivul "în laț" cu deschiderea în jos, realizat cu șnurul răsucit, care apare la Folteşti (*Ibid.,* pl. 22/10), Majaki (așezare a grupului Usatovo: *Zbenovič 1968,* fig. 9/1) și în aria Horodiștea-Gordinești (Stena: *Movša 1972,* fig. 2/8; Trinca: *Alaiba 1997,* fig. 14/7), la un nivel cronologic care foarte probabil este mai nou decât începutul așezării de la Horodiștea, își găsește paralele în aria CAS la Dobieszewice și Piecki, în Kujavia (*L. Czerniak/Szmyt 1991,* fig. 11/8; *Czebreszuk/Szmyt 1998,* fig. 12/1), precum și la Świerszczów/sit 27, în vestul podișului volynian (*J. Ścibior/Kokowski/ Koman 1991,* fig. 3/a), printre materiale datate la nivelul fazelor IIb/IIIa și IIIa. Un decor asemănător apare și pe ceramica amforelor sferice din zona Mecklenburg, regiune unde CAS este datată, pe baza datelor ^{14}C (*Nagler 1987,* 447-448, fig. 3/5) într-o perioadă sincronă cu sfârșitul fazei IIb și începutul fazei IIIa, cf. cronologiei poloneze[35].

În partea de nord a regiunii dintre Carpați și Siret trebuie să se ia în considerare, ca posibile interpuse cronologic între Cucuteni B2 și amforele sferice, descoperirile cu analogii în Horodiștea-Gordinești și Erbiceni, cum sunt cele de la Sf. Ilie-"Siliște" (*Mareș 1993; Dumitroaia 2000,* fig. 17-18), Burdujeni (*Batariuc 1983,* pl. I/3), Suceava-"Șipot" (*Mitrea et al. 1955,* 777, fig. 22; *Batariuc 1983,* 840, pl. I/2) și "Câmpul Șanțurilor" (pl. XII), Rădășeni (*Ciurea 1933,* pl. 2/4-7), Dobreni (*Matasă 1940,* fig. 59/dreapta jos), Mihoveni (*Ursulescu/Batariuc 1978,* 90, fig. 8/9-11, 9/1-5). Un sincronism parțial al CAS cu aceste descoperiri pare mai verosimil decât unul al amforelor sferice cu sfârșitul fazei Cucuteni B. În schimb, în sud, unde amforele sferice nu au pătruns, este posibil ca stațiunile cucuteniene târzii să-și fi prelungit existența mai mult timp.

Informațiile de cronologie relativă care există astăzi, indică o contemporaneitate a primelor manifestări amfore sferice din Moldova mai curând cu perioada de după începuturile așezărilor de la Horodiștea și Folteşti. Datele radiocarbon susțin și ele acest sincronism, cele pentru nivelul II de la Horodiștea (*Mantu 1998,* tabelul 7, pozițiile 114-115: 4377±21 B.P. - cal. cu 1σ, 3035-2924 B.C. - și 4235±30 B.P. - cal. cu 1σ, 2911-2784 B.C.) înscriindu-se bine în intervalul propus pentru ultima parte a fazei IIb a CAS din Kujavia (întreaga fază IIb: 3250/3100-2900/2700 B.C.: *Szmyt 1996a,* 75; *Chachlikowski 1991,* fig. VII, cu datele exprimate în ani convenționali b.c.), cu care am sincronizat cele mai vechi materiale amfore sferice din Moldova. Un argument în plus ar fi furnizat și de constatarea că dintre cele trei date ^{14}C pe care le avem pentru Horodiștea, doar data cea mai nouă (4235±30 B.P) se înscrie în intervalul cunoscut deocamdată pe baza datelor ^{14}C pentru arealul estic al CAS (v. *Kadrow/Szmyt 1996,* tab. 1). De altfel, ipoteza că amforele sferice sunt apariții mai târzii în contextul cultural al

perioadei de tranziție din Moldova nu este nouă în literatura de specialitate de la noi (v. *Dinu 1961b,* 56; *Roman 1964,* 320-321; *Berciu 1966a,* 138 - care nu exclude posibilitatea ca, pe alocuri, amforele sferice să "pătrundă" și "în prima etapă a epocii bronzului"). Propunerea a fost însă abandonată, în favoarea susținerii unui sincronism al CAS chiar cu debutul manifestărilor de tip Horodiștea (*Dinu 1968,* 138). Pentru o datare a CAS din Moldova la sfârșitul perioadei de tranziție s-au pronunțat mai demult E. Comșa (*E. Comșa 1972a,* 90), folosind însă argumente neconvingătoare, în opinia noastră, și S. Morintz (*Morintz 1977,* 1470). Pe de altă parte, V. G. Zbenovič a susținut apariția culturii amforelor sferice în Moldova, într-o perioadă post-Tripolie, contemporană cu începuturile "culturii Folteşti II" (*Zbenovič 1976,* 46), deci chiar la debutul epocii bronzului.

b) *cu fenomenele culturale din Bronzul timpuriu.* Pentru poziția cronologică a CAS din Moldova a fost des invocată situația stratigrafică de la Dolheștii Mari (*Dinu 1959b,* 219; *Id. 1961a,* 124-125), unde un nivel de locuire care depășește în timp așezarea de la Horodiștea a suprapus o mică necropolă aparținând purtătorilor amforelor sferice. Analiza noastră a dovedit însă că mormintele CAS de la Dolhești sunt printre cele mai vechi din Moldova (v și tabelul VI) și că spre interior, pe afluenții Siretului sau în bazinul Bârladului superior există complexe mai noi. Unele din acestea au putut fi contemporane cu fenomene culturale locale din prima parte a Bronzului timpuriu, gen Târpești sau Aldești, care probabil au și asimilat/absorbit ultimele comunități CAS. În podișul Sucevei, unde deocamdată, cu excepția unei porțiuni a Podișului Fălticenilor, nu sunt documentate astfel de manifestări incipiente ale epocii bronzului, este posibil ca evoluția amforelor sferice să se fi prelungit. Nu întâmplător poate cele mai noi morminte din schema noastră de periodizare (tabelul VI) se află în această regiune (Basarabi, Suceava). Este drept că dovezile privind supraviețuirea fenomenului amforelor sferice în Moldova și pe un anumit parcurs de la începutul Bronzului timpuriu sunt încă nesigure sau indirecte. Astfel, cioburi cu caracteristici CAS provin de la Bodești și Târpești - unde s-au descoperit și materiale din Bronzul timpuriu -, însă, din păcate, nu cunoaștem contextele arheologice în care au apărut[36]. Aceasta nu exclude posibilitatea ca fragmentele amfore sferice respective să se fi aflat în legătură cu locuirile Târpești din siturile menționate.

La Gârceni, un castron tip Aldești s-a aflat în apropierea unei cutii de piatră, al cărei conținut a fost răvășit, din păcate, înainte de sosirea arheologilor (*A. Florescu/M. Florescu 1959,* 221-224, fig. 1 și 3). Deși manifestările de tip Aldești (specifice primei părți a Bronzului timpuriu din regiunea Colinelor Tutovei) au apărut foarte probabil în urma unor impulsuri culturale (și etnice?) de tip pre-Schneckenberg venite din sud-estul Transilvaniei (probabil de tip Zăbala), ne este mai la îndemână o explicare a acestor cutii de piatră de la Gârceni prin CAS, decât o derivare a lor din ciste gen Sânzieni sau Turia (acestea înzestrate cu askoi

Ezerovo II: *Zs. Székely 1980,* 39-41, fig. 1; *Zs. Székely 1983,* 62; fig. 3; *Roman 1986a,* 35, fig. 1/1, 4). De altfel, însăși mormintele de tip Sânzieni-Turia atestate în sud-estul Transilvaniei par, din perspectiva recentei descoperiri CAS de la Sânmartin-Ciuc *(Zs. Székely 2000),* complexe de mixtură culturală amfore sferice-Ezerovo.

În ceea ce privește raportul cronologic cu Jamnaja, date avem deocamdată din nordul Basarabiei, de pe Bugul Sudic și de pe Niprul Mijlociu.

Este dificil a se vorbi deocamdată de "contacte active" ale CAS cu comunitățile Jamnaja în regiunea Nistrului (*Koško 1991a,* 248). În fapt, toate mormintele din tumulii de pe cursurile mijlocii ale Prutului și Nistrului cu vase sau topoare de silex tipice grupei estice a CAS (M 3/T. 444 Kamenka: *Kačalova 1974,* 18, pl. 7/1; M 7/T.2 Corpaci: *Jarovoj 1984,* 44, fig. 4/3; M 8/T.3 Mărculești: *Bejlekči 1992,* 76, 78, fig. 3/2; M 12/T.25 Badragii Vechi, M 14/T.3 Ocnița: *Manzura/Kločko/Sava 1992,* 28-29, 91, fig. 12/6) aparțin, după elementele de ritual, populației Jamnaja, fiind de datat în limitele orizontului clasic (sau nistrean, cf. terminologiei lui V.A.Dergacev) - mai probabil spre a doua sa parte - (*Ibid.,* 91-92)[37]. Aceeași datare și atribuire culturală se poate susține și pentru M 5/T. 2 de la Novogrigor'evka, pe Bug, din inventarul căruia făcea parte o amforetă cu decor, ce amintește tradiția CAS (*Šapošnikova/Phomenko 1986a,* 56, fig. 26/6-8). După componentele de ritual și arhitectură funerară, mormântul tumular de la Losjatin, din bazinul Niprului mijlociu, care a furnizat o amforă CAS (*Svešnikov 1983,* 36, pl. XIV/1) are foarte probabil aceeași apartenență culturală Jamnaja. Având în vedere pe de o parte, apariția în silvostepa dintre Prut și Nistru de vase CAS în morminte Jamnaja clasice de final și pe de alta, descoperirea la Târpești de înmormântări cu legături de asemenea în etapa finală a perioadei Jamnaja clasice, dar înzestare cu vase tipice grupului Târpești (Marinescu-Bîlcu 1964), reiese în mod indirect o relație de paralelism, cel puțin parțial, între acesta din urmă și amforele sferice.

Așadar, având în vedere datele de cronologie relativă, pentru prima parte a evoluției amforelor din Moldova, ce ar corespunde ultimului segment al fazei II CAS din Polonia, se pot stabili sincronisme cu Horodiștea II (posibil și cu post-Horodiștea), cu așezările de tip Erbiceni-Hăbășești, Folțești Ib-IIb, Jamnaja clasică de început, rămânând însă până la un nivel Dolheștii Mari (așezare) - Târpești (faza timpurie) - Cățelu Nou - Zăbala. Sfârșitul fenomenului amforelor sferice în Moldova se produce diferit: în Subcarpați și Podișul Central Moldovenesc el se produce probabil undeva în timpul fazei timpurii Târpești - Jamnaja clasică de final - Aldești, în timp ce în centrul Podișului Sucevei (poate și în nord-estul Podișului Central Moldovenesc) este posibilă o prelungire a evoluției CAS și dincolo de aceste limite cronologice.

Elemente de cronologie absolută. Pentru cultura amforelor sferice din Moldova nu dispunem pentru moment de date ^{14}C proprii, dar pentru o schiţă de cronologie absolută se pot face raportări la datele din aria poloneză (pentru Kujavia: *Szmyt 1996a,* 64-69, 75, tab. 17, poziţiile 30-44) şi la cele din Ucraina *(Kadrow/Szmyt 1996).* Pentru faza CAS IIb din Polonia s-a propus intervalul 3250/3100-2900/2700 B.C. (*Szmyt 1996a,* 75), spre sfârşitul acestuia plasându-se şi cele mai vechi date obţinute pentru mormintele CAS din Ucraina. Data ^{14}C cea mai nouă de la Horodiştea, calibrată, se înscrie şi ea în intervalul 2900-2700 B.C. (calibrată atât cu 1σ, cât şi cu 2σ) (*Mantu 1995,* anexa 2, poziţia 105), sincronismul fiind verificat prin prezenţa materialelor amfore sferice în nivelul II de la Horodiştea. Aceasta înseamnă că cele mai vechi prezenţe CAS din arealul vestic sunt de plasat spre 2900± B.C., ceea ce este puţin probabil. Pe de altă parte, datele radiocarbon cele mai vechi cunoscute până acum din partea estică a arealului CAS sunt în concordanţă şi cu cele obţinute pentru orizontul Jamnaja clasic mai nou din nord-vestul Mării Negre şi Balcani, ceea ce s-ar confirma prin prezenţa materialelor amfore sferice în acest tip de morminte Jamnaja, însă acceptarea acestui din urmă sincronism atrage după sine aprobarea şi a altor scheme de corelare cronologică, neconfirmate arheologic. Aşa cum am arătat mai sus (v. nota 6), seriile de date ^{14}C obţinute până acum pentru amforele sferice din Ucraina, grupul Sofievka şi pentru aşezarea de la Horodiştea sunt prea coborâte şi nu pot fi utile în stabilirea unei cronologii absolute verosimile. Sunt utile în schimb, raporturile cronologice generale (respectiv, "mai vechi", "contemporan" sau "mai nou") reieşite din compararea celor trei serii de date cronometrice, mai ales când ele confirmă raporturile stabilite pe baze arheologice. De aceea, limita cronologică superioară a prezenţei comunităţilor CAS din nordul Moldovei, nu poate fi fixată deocamdată mai exact, însă ea credem că se plasează undeva în perioada 3250 (?)/3200-3000 B.C. Graniţa inferioară a evoluţiei amforelor sferice din Moldova este încă şi mai dificil de stabilit pe o scară de cronologie absolută. Limita inferioară pentru faza IIIa din Polonia (2400/2150 B.C.: *Szmyt 1996a,* 75; *Czebreszuk/Szmyt 1998,* 180) şi cea mai nouă dată obţinută pentru arealul estic al culturii (Peresopnica, în Volynia: 2467-2293 B.C. cu 1σ şi 2550-2204 B.C. cu 2σ, în ani convenţionali 3910±50 B.P.: *Kadrow/Szmyt 1996,* 106; cu acceptarea unei valori în jurul lui 2380 B.C.: *Szmyt 1996b,* 11), ne par totuşi prea coborâte pentru Moldova. Poate o dată spre 2700-2500 (?) B.C. ar părea mai rezonabilă, pentru sfârşitul evoluţiei CAS de la noi.

Concluzii. Din punct de vedere cronologic este clar, credem, că amforele sferice depăşesc limita cronologică propusă a marca debutul Bronzul timpuriu în Moldova. Dacă ar fi să luăm ca şi criteriu de încadrare în epoca bronzului prezenţa obiectelor din bronz, atunci piesele din zona Kujaviei analizate metalografic *(Hensel 1991),* ne-ar furniza argumente în favoarea acestei atribuiri culturale, deşi

arheologii polonezi continuă să trateze CAS ca pe un fenomen al epocii neolitice. Pe de altă parte, în nordul Moldovei, amforele sferice reprezintă un fapt cultural consistent, nou și distinct față de grupele locale, gen Horodiștea, care va deschide calea, pentru o lungă perioadă de timp, influențelor podolo-volyniene în această regiune. Există chiar și o serie de elemente ce caracterizează CAS din a doua parte a evoluției sale în Moldova pe care le-am socotit specifice primei părți a Bronzului timpuriu din Moldova (formă de economie, lipsa șnurului). Din păcate, nu există suficiente date pentru a evalua acum impactul acestui fenomen asupra evoluției locale. În esența sa însă, fenomenul amforelor sferice rămâne unul care nu acumulează (asimilează) elemente culturale specifice epocii bronzului.

I.11. Orizonturi (grupe) cultural-cronologice tumulare anterioare fenomenului Jamnaja

Deși masiva răspândire a movilelor funerare la vest de Prut se leagă de pătrunderea în această zonă a triburilor Jamnaja, începutul tradiției ridicării movilelor de pământ deasupra morților este aici sigur de dată mai veche. Situațiile stratigrafice din tumuli, elementele de arhitectură, practică funerară și inventar, comparate cu realitățile din regiunile învecinate, permit, cu mai multă sau mai puțină claritate, conturarea în Moldova a unor orizonturi sau grupe cultural (ritual)-cronologice tumulare care se datează înainte de Jamnaja.

I. Cele mai timpurii morminte tumulare din nord-vestul Mării Negre au fost incluse în grupa Suvorovo (*Dergacev 1986,* 65-75; *Petrenko 1989b,* 18-19; *Alekseeva 1992,* 26-39; *Manzura 1994b,* 94-95), noțiune în care au fost reunite mai multe forme de manifestare rituală și culturală, parțial sincrone și probabil diferite ca origine (morminte plane și săpate în coline naturale[38], morminte tumulare cu schelete întinse[39], morminte tumulare cu schelete chircite[40]). Asupra caracterului eterogen al mormintelor atribuite grupei Suvorovo a atras atenția și B. Govedarica, care preferă utilizarea termenului de "grupări culturale și cronologice" (*Govedarica 1998,* 179-182). Pentru zona carpato-balcanică s-a demonstrat că mormintele cele mai vechi de "aspect răsăritean" aparțin în fapt unei perioade de timp mai îndelungate, cel mai lung interval propus fiind cuprins între Precucuteni III/Cucuteni A de început și Cucuteni A4/Cucuteni A-B1 (*Ibid.,* 182-185).

În sud-estul Moldovei există câteva complexe care se pot atribui înmormântărilor de tip "răsăritean" timpurii (mormântul de la Fundeni-Lungoci: *Dragomir 1976,* 53-55, fig. 1, 2; pentru corecta sa atribuire cultural-cronologică, v. *D. Leahu 1992,* 116; *Petrenko 1993,* 16-18; și necropola de la Fălciu: *Popușoi 1994; Buzdugan/Rotaru 1997,* 415, pl. 3/2; pentru datare și apartenență culturală: *Burtănescu/Țurcanu 1997,* 83 și nota 16; *Burtănescu 1998a,* 37; *Govedarica 1998,* 182), dar foarte probabil că ele au fost de caracter plan[41].

II. Între Prut, Dunăre şi Nistru, perioada cuprinsă între mormintele tumulare timpurii, incluse în "grupa Suvorovo" şi cele ale perioadei tripoliene târzii (C II/γ II) a fost considerată ca reprezentată în tumuli de morminte separate într-un grup cultural cunoscut ca "Utkonosovka" (*Alekseeva 1976,* 186; *Eadem 1990,* 7 - văzut ca o variantă locală a liniei de evoluţie Azov-Marea Neagră a eneoliticului de stepă, cf. terminologiei lui V.N. Danilenko) sau "Hadžider", acesta din urmă datat, pe baza ceramicii tripoliene descoperită în morminte, la nivel de Tripolie B II final-C I/γI (etapa timpurie, poate chiar şi cea târzie) (*Petrenko 1989b,* 19; *Id. 1993,* 18-19; *Id. 1998,* 163-164). Descoperirea în tumulii de la Sărăteni a materialului ceramic cu analogii, mai mult sau mai puţin clare, în Cernavoda I şi Cucuteni A, A-B, precum şi evidenţierea unei componente de tip Cernavoda I ca element de substrat genetic pentru grupa Usatovo, au constituit argumente pentru atribuirea înmormântărilor tumulare situate cronologic între "Suvorovo" şi Usatovo unei "variante locale, basarabene, a culturii Cernavoda I" (*Manzura 1992,* 90; *Id. 1994b,* 95-99; *Id. 1994c,* 269, 271) sau unui "grup Hadžider-Cernavoda I" (*Leviţki/Manzura/Demcenko 1996,* 69-75; *Manzura 1999,* 116, 120), sincronizat cu Cucuteni A-B, B - Tripolie B II, C I. În cadrul acestei "variante", complexele de tip Hadžider ocupau o poziţie târzie, etapa timpurie fiind reprezentată de tumulii de la Sărăteni şi de unele complexe de la Roşcani (*Manzura 1994b,* 99; *Bogataja/Manzura 1994,* 70). Într-o altă interpretare, înmormântările de acest tip din nord-vestul Mării Negre au fost incluse în cercul cultural al complexelor Nižnyj Michajlovka (*Rassamakin 1994,* 42, 44; *Id. 1999,* 92). Pe linia unei mai vechi convingeri, V.A. Dergacev a propus recent atribuirea mormintelor din movile datate în această perioadă unui orizont târziu al grupei Suvorovo (*Dergacev 1999,* 200).

Realitatea din movilele datate între "grupa Suvorovo" şi mormintele usatoviene sau de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni nu poate fi acoperită însă în întregime, nici sub raport taxonomic, nici sub cel terminologic de noţiunea de "variantă basarabeană a culturii Cernavoda I". Dacă pentru cea mai timpurie epoca "tumulară" există date puţine şi adeseori interpretabile pentru diferenţieri culturale mai fine, în schimb pentru perioada următoare, care cunoaşte a creştere a numărului de înmormântări sub movile, prezenţa mai multor grupe rituale, dacă nu şi culturale, aparte este mai bine conturată. Una dintre ele este cea a mormintelor tumulare cu schelete întinse în gropi ovale (tipul 1, cf. tipologiei lui I.V. Manzura), a cărei evoluţie, începută anterior, este considerată sincronă şi cu grupul Hadžider-Cernavoda I (*Leviţki/Manzura/Demcenko 1996,* 63). Dacă avem în vedere poziţia stratigrafică a M 11 / T. 9 de la Crasnoe (*Serova/Jarovoj 1987,* 59, 61, fig. 27/1; *Burtănescu 1996,* 98-99), atunci propunerea ca cele mai vechi morminte cu schelete întinse depuse în gropi înguste, alungite (tipul/grupa 2 - Manzura) să se dateze la nivel de Cucuteni A-B - Tripolie B II (*Leviţki/Manzura/Demcenko 1996,* 64) trebuie avută în vedere.

Imediat după cele mai vechi înmormântări tumulare (aşa cum demonstrează relaţiile stratigrafice din tumulii de la Sărăteni) se plasează o serie de morminte, ce pot fi denumite *de tip Sărăteni-Crasnoe.* Acestea se caracterizează printr-o arhitectură complexă (cromlehuri, însoţite sau nu de şanţuri), construcţii de cult, schelete depuse în gropi rectangulare cu colţurile mult rotunjite apropiate de forma ovală sau, ca la Sărăteni, în gropi cu puţ de intrare şi trepte, chircite moderat pe stânga, mai rar pe dreapta, cu o poziţie specifică a braţelor (unul întins sau în anumite cazuri îndoit, cu palma în dreptul feţei, celălalt îndoit sub unghi drept, cu palma aşezată de regulă lângă cotul celeilalte mâini) şi orientate spre est, însoţite de obiecte de inventar ce amintesc tradiţia "Suvorovo" (un sceptru din corn, brăţări şi coliere din mărgele de os şi scoică, piese din silex, pandantivi perforaţi ce imită dinţi de animale, cercei simpli din aur şi argint cu capetele subţiate). De altfel, legăturile acestui grup cu o parte a mormintelor anterioare (referirea se face la mormintele plane Giurgiuleşti-Fălciu şi la cele de tip Suvorovo-Casimcea) sunt atât de evidente, încât ne întrebăm dacă nu cumva este vorba de aceeaşi (aceleaşi) populaţie (-i) trecută (-e) aici pe scară mai largă la obiceiul inmormântărilor tumulare sub impulsul unor transformări interne sau/şi al influenţelor venite din afară (de origine estică?). Exemplificăm acest grup prin: M 7, 14/T. 1, M 11/T.2, M 15/T. 3 şi M 2/T. 6 Sărăteni (*Ibid.,* fig. 7; 9/2; 19/3; 31; 50/1); M 7/ Vladimirovka (*Demcenko/Levitki 1999,* 136, fig. 3/6); M 16, 17/T. 9 Crasnoe (*Serova/Jarovoj 1987,* 66, 68, fig. 31 şi 32); M 14/T. 10 Trapovka (*Subbotin/ Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 66, fig. 21/3, 4); M 23/T. 1 Cholmskoe (*Černjakov/Stanko/Gudkova 1986,* 62, fig. 4/9); M 2/T. 3 Utkonosovka (*Alekseeva 1976,* fig. 3/1); M 10/T. 1 Kamenka II (*Ibid.,* 183?184), M 4 Speja (*Sorokin/Manzura 1986,* 23, fig. 1/2), poate şi M 10/T. 1 Suvorovo II (*Alekseeva 1976,* 179-181, fig. 3/5) sau M 4/T. III Kalugerica (în nord-estul Bulgariei: *Panajotov 1989,* 75, fig. 23-24). Unei etape posibil uşor mai târzii i-ar putea fi atribuite o serie de morminte cu schelete puternic chircite pe stânga sau chircite pe spate cu înclinare pe stânga, ce preced complexe cu schelete întinse în gropi ovale înguste, ca de exemplu M 15/T. 8 Nikol'skoe (*Jarovoj 1993,* 21) sau M 13- 15/T. 9 Crasnoe (*Serova/Jarovoj 1987,* 62, 64, 66, fig. 30). M 3 de la Speja, interpus stratigrafic între M 4 (de tip Sărăteni-Crasnoe) şi M 15 (atribuit grupei Usatovo) (*Sorokin/Manzura 1986,* 23), poate fi şi el inclus aici. Fragmentele ceramice cu analogii în Cernavoda Ib şi Cucuteni A, A-B de la Sărăteni (*Levitki/Manzura/ Demcenko 1996,* 69-72, fig. 11/3; 25/2; 28/2; 30/3; 32/6; 33; 34), vasele cu scoică pisată în pastă şi ornamentate cu ştanţa dinţată sau cu şnurul înfăşurat de la Utkonosovka (M 2/T. 3: *Alekseeva 1976,* fig. 3/1), Kamenka II (M 10/T. 1: *Ibid.,* 183-184, fig. 3/2; *Dergacev 1986,* 70-71, fig. 15/3), Suvorovo II (M 2/T. 5: *Alekseeva 1976,* 181, fig. 3/4), Roşcani (M 7/T.3 şi în şanţul ce a înconjurat mormântul principal: *Dergacev 1986,* 70, fig. 12/5), Crasnoe (M 14/T. 9:

Serova/Jarovoj 1987, 62, 64, fig. 30/5-6 - cu analogii bune în ceramica Tripolie B I/B II cu elemente "stepice" de la Kliščev: *Videiko 1994,* fig. 7/4-7), ne indică în linii mari pentru acest tip de morminte un moment post-Skel'ja - Cucuteni A, care se poate sincroniza cu cultura Stog - Tripolie B I-B II - Cucuteni A-B.

Cronologic, înmormântărilor de tip Sărăteni-Crasnoe le urmează la est de Prut complexele atribuite *grupului Hadžider,* datate cu ceramică tripoliană BII final - C I/γI (Košari, la gura Tiligulului - mormânt plan?: *Petrenko 1989a,* 124, fig. 40/1, 2; Cholmskoe, Novo-Kotovsk, Hadžider, Sarata, Višnevoe, Tudorovo, Kale, Reni, - în stepa Bugeacului: *Černjakov/Stanko/Gudkova 1986,* 59, 88, fig. 3/5, 10/10, 11/2; *Agulnikov 1992b,* 36, 38-39, fig. 3/9; *Petrenko 1989a,* 124, fig. 3-7; *Id. 1989b,* 19; *Id. 1993,* 18-19, fig. 4; *Id. 1998;* Corjeuți - pe malul stâng al Prutului Mijlociu: *Levițki/Demcenko 1994,* 226, fig. 6/19; morminte cu vase tripoliene din aceeași perioadă sunt cunoscute și în zona Bugului Sudic, unde sunt atribuite culturii Nižnyj Michajlovka: *Movša 1993,* 41). Unele elemente de arhitectură funerară și de ritual ale grupei Hadžider își au clare antecedente în complexele de tip Sărăteni-Crasnoe (de exemplu, cromlehurile și șanțurile, gropile de cult, poziția mâinilor, orientarea pe direcție estică). Specificul este dat însă de prezența uneori numai a cromlehului, neînsoțit de șanț, a ringului de piatră de formă geometrică (hexagonală în cazul T. 56 de la Višnevoe: *Subbotin/ Dzigovskij/ Ostroverchov 1998,* fig. 15, poate și în cea a T. 1 de la Trapovka: *Subbotin/ Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* fig. 2 și T. 13 Višnevoe, al cărui mormânt principal avea și groapa de formă hexagonală: *Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985,* 146, fig. 4 și 5/3)[42], a gropilor de cult îngrădite de pietre (Sarata, Cholmskoe, Hadžider), a camerelor funerare de formă cvasi-pătrată, a poziției mult mai "strânse" a corpurilor, depuse chircite pe spate cu înclinare pe stânga, cu una din mâini întinsă și cu cealaltă așezată pe bazin. Există și elemente comune de ritual cu mormintele culturii Nižnyj Michajlovka, de unde și apropierea făcută cu acest fenomen (*Petrenko 1989b,* 19; *Rassamakin 1994,* 42)[43]. Prezența obișnuită în mormintele tumulare din nord-vestul Mării Negre a ceramicii Tripolie BII-C I/γI, ceea ce le asigură nu numai o datare exactă, ci le conferă și o anumită individualitate, nu poate să nu fie legată de încercările de expansiune a comunităților tripoliene spre zona de stepă, reflectate în apariția acum pe Bugul Sudic și Ingul' a așezărilor cu material pictat tripolian de tip Nebelivka sau Tomaševka în amestec cu ceramică de caracter stepic (*Movša 1993,* 40-41; *Videiko 1994,* 16-18, fig. 8-9).

De la vest de Prut avem câteva informații, ce-i drept interpretabile, care ar putea proba existența în perioada discutată aici a înmormântărilor tumulare.

Ca prim exemplu aducem mormântul principal și cromlehul din piatră legat de el din movila de la *Manoleasa-"Hrițeni"* (jud. Botoșani) (cercetare: Em. și N. Zaharia, F. Aprotosoaie - 1973), a căror datare rămâne totuși, din cauza neconcordanței datelor și a lipsei unei bune părți a documentației originale, neclară[44]. În

timpul săpăturii, în tumul s-au găsit patru morminte - din care două de ritual şi cu inventar databile în primele secole d. Hr. - şi un ring circular din piatră (D. 8 m, cf. *A.P.* - v. nota 16, sau 12-15 m, cf. *P.Ş.*) realizat din bolovani de dimensiuni mici şi medii precum şi din lespezi de calcar aşezate pe cant (pl. XLVII). Este posibil ca lespezile şi blocurile de calcar să fi fost fixate într-un şanţ, nedetectat în timpul cercetării. Despre înmormântarea centrală, de care autorii săpăturii au legat şi construirea cromlehului, în fişa *A.P.* se scrie că a conţinut un "schelet întins, oarecum răvăşit, fără inventar", "depus într-o hrubă (un gang săpat orizontal de la baza movilei)", în timp ce în fişa *P.Ş.*, mormântul principal, notat cu M 4, prezenta "urmele unui rug de incineraţie". Nu avem date despre orientarea defunctului şi nici despre prezenţa/absenţa ocrului. Din informaţiile primite de la F. Aprotosoaie reiese că, într-adevăr, scheletul, aflat într-o cameră funerară dreptunghiulară, era aşezat întins, însă din planul original al mormântului realizat de N. Zaharia, unde poartă sigla M 3 (pl. XVII/1) este greu de dedus că scheletul s-a aflat într-o asemenea poziţie. Celelalte trei morminte, mai noi, erau dispuse neregulat în mantaua movilei. Dintre ele, M 3 (fişa *P.Ş.*) / M 4 (cf. planului original - pl. XVII/2), de înhumaţie, era deranjat şi, conjectural, se poate aprecia că scheletul s-a aflat chircit pe stânga. Datarea şi apartenenţa culturală a acestui mormânt, ca şi a celui socotit principal pentru tumul rămân probleme deschise. Pentru o încadrare a mormântului iniţial în limitele epocii fierului (*Păunescu/Şadurschi/Chirica 1976,* 159), cu o eventuală restrângere a datării la perioada hallstattiană, pledează unele fapte, însă suntem înclinaţi să-l atribuim mai curând complexelor tumulare vechi. În acest caz se pot propune, cu titlu de ipoteză, două interpretări. Prima dintre ele pleacă de la premiza că scheletul din mormântul primar s-a aflat în poziţie întinsă şi ţinând cont şi de forma gropii funerare poate fi acceptată o încadrare a complexului (mormânt, plus cromleh) printre înmormântările cu schelete întinse de tipul/grupa 1 (cf. tipologiei lui I.V. Manzura), mai degrabă decât printre cele de tipul 3, pentru care nu este caracteristică poziţia centrală în tumuli şi nici prezenţa cromlehurilor (v. *Leviţki/Manzura/Demcenko 1996,* 65). Mormântul nostru s-ar data astfel, dacă se acceptă încadrarea cronologică propusă pentru înmormântările "întinse" de tipul 1 din Basarabia (*Ibid.,* 63), undeva între Cucuteni A şi Jamnaja. Dacă însă, depunerea corpului s-a făcut în poziţie chircită moderat pe partea stângă, aşa cum pare a reieşi din schiţa realizată pe teren, atunci ar exista argumente pentru a apropia mormântul cu cromleh de la Manoleasa de înmormântările de tip Sărăteni-Crasnoe, încadrarea cronologică fiind astfel limitată la perioada Cucuteni A-B.

M 4 (primar?) din tumulul 2 de la Boloteşti (jud. Vrancea) (*Buzdugan/Bobi/Cernea 1987,* 227, fig. 2/4) prezintă unele elemente de ritual şi de arhitectură funerară - poziţia scheletului, aproape identică cu cea a defunctului din M 8/T I Novo-Kotovsk: *Agulnikov 1992b,* fig. 3/5; forma cvasi-pătrată a gropii, prezenţa

moderată a ocrului, "carapacea" din piatră deasupra unei presupuse de noi movile iniţiale - ce par a-l ataşa de ansamblul descoperirilor de tip Hadžider (v. şi *Manzura/Sava 1994,* 161, care-l menţionează în contextul discuţiei privind varianta locală basarabeană a culturii Cernavoda I). Lipsa inventarului şi orientarea vestică a scheletului din mormântul de la Boloteşti obligă însă la o oarecare precauţie în afirmarea clară a apartenenţei sale la orizontul cultural-cronologic reprezentat de grupa Hadžider.

În schimb, accesul la documentaţia de şantier şi posibilitatea de a vedea vasul descoperit în M 19 de la Iacobeni[45] ne-au confirmat în mod neîndoielnic apartenenţa acestui complex funerar la o epocă mai târzie decât s-a presupus (*Manzura 1994b,* 99; *Levitki/Manzura/Demcenko 1996,* 75)[46].

III. La răsărit de Prut, obiceiul înmormântărilor sub/în movile este reprezentat în perioada Tripolianului târziu (CII/γII) în grupa Usatovo (*Patokova 1979,* 43-110; *Patokova/Petrenko 1989*) şi printr-un orizont cultural-cronologic aparte, de tip Životilovka *(Kovaleva 1978; Eadem 1991a; Eadem 1991b),* Životilovka-Volčansk (*Rassamakin 1994,* 45; *Id. 1996,* 120; *Id. 1999,* 92, 97) sau, pentru a include şi zona vestică a sa, nu mai puţin reprezentativă din punct de vedere numeric, Životilovka-Volčansk-Bursuceni (pentru descoperirile de la Bursuceni, v. *Jarovoj 1979*).

Acest orizont, Životilovka-Volčansk-Bursuceni - care are o arie de răspândire vastă, din interfluviul Siret-Prut până la gurile Donului şi zona Kubanului -, reflectă procese complexe de integrare culturală ce au loc în perioada de trecere de la eneolitic spre epoca timpurie a bronzului şi la care participă elemente culturale însoţite sau nu de etnic din ariile tripoliene târzii (de tip Horodiştea-Gordineşti, Sofievka, Usatovo, Folteşti), din zona Majkop-Novosvobodnoj (mai evidente în zona Nipru-Samara-nordul Mării Azov, dar care apar şi în zona Prutului Mijlociu) şi probabil din aria central-europeană (TRB şi CAS)[47], procese care, aşa cum s-a afirmat, premerg şi permit constituirea "comunităţii cultural-istorice Jamnaja" (*Manzura/Sava 1994,* 169). Rezultatul este apariţia unor complexe tumulare care, în condiţiile stabilităţii remarcabile a elementelor de ritual, manifestă la nivelul inventarului ceramic evidente înclinaţii spre sincretism. În contextul acestor evenimente credem că se produce şi dezintegrarea grupului Horodiştea-Gordineşti. Mormintele de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni s-au paralelizat cu Usatovo târziu şi final (*Manzura 1990,* 36; *Petrenko 1991a,* 74).

Morminte usatoviene nu ne sunt cunoscute din Moldova[48]. În schimb, o serie de descoperiri mai vechi sau mai noi permit mutarea graniţei vestice a orizontului mormintelor de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni în jumătatea estică a Moldovei.

M 1 de la Corlăteni-"Dl. Stadole" (jud. Botoşani) (*E. Comşa 1982,* 85-88, fig. 2-4) a fost deja inclus în cercul cultural amintit (*Manzura 1993,* 33; *Manzura/Sava 1994,* 169; *Burtănescu 1996,* 94; *Id. 1998a,* 37). Cupa zveltă cu corp bombat şi gât înalt, tronconic, din mormântul de la Corlăteni (foto: *E. Comşa 1982,* fig. 3/2; desen: *Roman 1986a,* fig. 5/4) îşi găseşte pentru formă unele asemănări cu cupele de la Taraclia, Roşcani sau Bursuceni, însă cea mai bună analogie o găsim în M 6/T. 24 de la Novosvobodnoj (*Kondrašov/Rezepkin 1988,* fig. 1/1). Nu este poate lipsit de semnificaţie nici faptul că în aria nord-caucaziană sunt cunoscute şi imitaţii de dinţi de cerb perforaţi (M 12 Starokorsunskoj: *Ibid.,* 93, fig. 2/11), similare celor din M 1 Corlăteni (*E. Comşa 1982,* fig. 4/1-4). Trebuie totuşi spus că astfel de pandantivi nu pot fi luaţi ca repere certe în interpretare, întrucât se întâlnesc în diferite culturi şi perioade, pe arii extinse din sud-estul şi estul Europei. Pentru cel de-al doilea vas din mormântul amintit de la Corlăteni nu cunoaştem analogii exacte. Ţinând cont de lipsa din inventar a ceramicii Horodiştea-Gordineşti şi de analogiile propuse pentru cupă, suntem înclinaţi să apropiem M 1 de la Corlăteni-"Dl. Stadole" mai curând de complexele de la Costeşti, Crasnoe sau Bursuceni decât de cele de la Taraclia[49].

Al doilea complex funerar ce trebuie amintit aici este *M 22 de la Lieşti-"Movila Arbănaşu"* (jud. Galaţi) (săpături M. Brudiu-1985: *Brudiu 1990; Id. 1996*)[50]. Mormântul, cel mai vechi din tumul, a conţinut într-o groapă de formă trapezoidală acoperită cu lemn, un schelet chircit accentuat pe dreapta, cu mâinile îndoite din coate şi aduse în dreptul bărbiei, orientat pe direcţie vestică, însoţit de două vase, depuse la picioare. În apropierea gropii s-au aflat resturile unui rug de mari dimensiuni. Unul dintre vasele descoperite în mormânt este o amforetă de dimensiuni mici, cu corpul bombat, aplatizat şi fund îngust, uşor adâncit, din pastă fină, gălbuie, pictată cu motive geometrice din benzi de linii subţiri, în stil Horodiştea-Gordineşti. Celălalt recipient este o căniţă prevăzută cu o mică tortiţă, confecţionată din pastă neagră-cenuşie, cu cioburi pisate şi bucăţi de calcar, cu suprafaţa exterioară bine netezită, decorată pe umăr cu un şir de impresiuni făcute cu unghia, întrerupte de 8 proeminenţe conice. În movilă, acestui mormânt i-au urmat stratigrafic înmormântări Jamnaja. Prin elementele de ritual funerar şi caracteristicile inventarului ceramic, M 22 de la Lieşti aparţine cert aceluiaşi orizont cultural-cronologic în care se includ şi mormintele de la Obileni (*Levitki/Manzura/Demcenko 1996,* 49-50, fig. 39-40) sau Taraclia II (*Manzura 1990,* 30, fig. 3/12-13).

Cupa cu gât înalt în formă de pâlnie şi proeminenţă conică pe umăr publicată de la *Gara Banca* (*Alaiba/Gherghe 1994,* fig. 3/2) îşi găseşte paralele izbitoare la Roşcani (*Manzura 1990,* fig. 3/10), adăugându-se şi ea dovezilor care atestă prezenţa orizontului Životilovka-Volčansk-Bursuceni la vest de Prut.

În acest context, ar trebui poate nuanțată discuția și asupra atribuirii culturale a *mormântului colectiv nr. 10, ce a conținut șase indivizi, descoperit în movila de la Vânători* (jud. Galați) (*Brudiu 1985a,* 237, 239, fig. 2/2, 3/1). El a fost prezentat ca mormânt plan, însă rămâne neclară poziția sa stratigrafică în movilă și raportul său cu M 11 și 13. Noi l-am inclus printre complexele Jamnaja timpurii de la vest de Prut (*Burtănescu 1998a,* 45). Înmormântări colective cu schelete chircite și dispuse în groapă în maniera întâlnită la Vânători apar, ce-i drept, mai rar, la nivel de Jamnaja sau catacombe, însă sunt specifice și orizontului Životilovka-Volčansk-Bursuceni (de pildă, M 21/T.1 Volčansk I: *Rassamakin 1994,* fig. 7/1; M 6/T. 1 Baratovka: *Id. 1996,* 125, fig. 11; M 21 Bursuceni: *Jarovoj 1979,* 492 și inf. I.V. Manzura). Oala cu corp ovoidal, gât arcuit și fund rotunjit, prevăzut inițial pe umeri cu apucători sau torți mici perforate orizontal - care au fost rupte probabil ritual, în momentul depunerii în mormânt -, din pastă bună, brun-cărămizie, cu cioburi pisate și cu suprafața exterioară netezită, cu urme de lustruială[51] din M 10 de la Vânători o regăsim, ca formă, în grupa Usatovo, unde apare rar și unde este atribuită ceramicii din etapa târzie (*Petrenko 1989a,* 113, fig. 36/tipul 1.7a, vasul 1), sau în cadrul repertoriului ceramic Jamnaja. Ea este prezentă însă și în inventarul mormintelor de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni (*Rassamakin 1996,* fig. 5/16-20 - văzută ca influență dinspre aria Nižnyj Michajlovka). Grupei culturale Usatovo îi este specifică și orientarea pe direcție estică, întâlnită la 5 din cele 6 schelete din M 10 Vânători, însă în necropolele usatoviene nu există morminte cu mai mult de 3 indivizi (*Petrenko 1989a,* 96). Prin urmare, deși rămâne posibilă atribuirea M 10 de la Vânători unui orizont cultural Jamnaja vechi sau eventual Usatovo târziu, nu trebuie exclusă ipoteza apartenenței sale la ansamblul complexelor funerare de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni.

Mormintele de tip Vânători-Bolotești (tabelul VII). Socotim necesar să discutăm aparte M 11 din movila de la Vânători (jud. Galați) (*Brudiu 1985a,* 237, fig. 2/3; 3/3) pentru că împreună cu unele înmormântări din tumulul nr. 2 de la Bolotești (jud. Vrancea) (M 7, 10, 12: *Buzdugan/Bobi/Cernea 1987,* 227, 229, fig. 2/1, 3; 4/ 4-5; 5/2, 4-5 și desenele corespunzătoare de la fig. 6/3-4 și 7/2, 4, 6) par a constitui un grup cultural "tumular" relativ unitar. El este caracterizat prin morminte în gropi dreptunghiulare cu colțurile rotunjite, în care morții au fost depuși în aceeași poziție (chircită pe spate cu înclinare pe partea stângă), orientați predominant pe direcție vestică. Ocrul este prezent sub formă de bulgări, depuși mai ales în dreptul picioarelor. Inventarul ceramic constă din 1-2 recipiente amplasate în preajma jumătății superioare a corpurilor și este semnalat obiceiul spargerii rituale de vase în apropierea gropii mormântului. Care este poziția cronologică a acestor înmormântări? La Bolotești, mormintele, concentrate în sectorul sud-vestic al tumulului sunt, judecând după adâncimea de descoperire, mai noi decât M 4, mormânt care a fost apropiat de complexele grupei Hadžider

(v. mai sus). Pe de altă parte, un *terminus ante quem* ne este dat de M 13 de la Vânători - mormânt ce prezintă trăsăturile unui complex Jamnaja clasic din spațiul nord-vest pontic -, care a acoperit cu mantaua sa movila ridicată deasupra M 11 (*Brudiu 1985a,* 239). Din păcate, în același tumul, relația stratigrafică dintre M 11 și M 10, acesta din urmă cu posibilă încadrare printre complexele de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni, nu poate fi precizată. Așadar, datele stratigrafice ne-ar indica pentru mormintele amintite de la Vânători și Bolotești, din sudul Moldovei, o datare în linii mari la nivelul perioadei de tranziție spre epoca bronzului, cf. periodizării arheologilor români. Această încadrare cronologică este confirmată de caracteristicile morfologice și de decor ale ceramicii găsită în morminte, care își găsește cele mai bune paralele în Cernavoda II și Folteşti II (IIa și IIb, cf. periodizării noastre). Ca formă, cupa cu gât înalt în formă de pâlnie, umăr marcat și corp scund din M7/T. 2 Bolotești (*Buzdugan/Bobi/Cernea 1987,* fig. 4/4 = 6/3) apare de asemenea în Usatovo târziu (*Petrenko 1989a,* 113, fig. 36/1.1a; *Jarovoj 1990a,* 103, fig. 44/5), dar se întâlnește în diferite complexe pe întreg parcursul BT (în Jamnaja, inclusiv etapa târzie: *Dergacev 1986,* 42, 44, fig. 9/2-9; *Jarovoj 1990a,* fig. 31/8; Milostea: *Popescu/Al. Vulpe 1966,* fig. 1/7a-b; Moacșa: *Zs. Székely 1997,* 43, pl. XL/2). Modalitatea de ornamentare a cupei de la Bolotești trimite totuși numai spre un anumit fenomen cultural. Pe de altă parte, în același tumul 2 de la Bolotești a fost descoperit un mormânt (M 9: *Buzdugan/ Bobi/Cernea 1987,* 227, 229, fig. 3/19) în al cărui ritual se întrevăd elemente vechi, dar care prezintă și trăsături aparte. Inventarul ceramic (*Ibid.,* fig. 4/2 = 6/2; fig. 5/1 = 7/1) își găsește paralele în unele recipiente descoperite în morminte Jamnaja și catacombe. Toate acestea pun astfel și problema existenței unei faze sau secvențe cultural-cronologice mai noi din evoluția grupului de înmormântări Vânători-Bolotești, fază care deocamdată este confirmată doar la vest de Siret.

Faptul că nici în faza timpurie și nici în cea târzie a grupului nostru nu apare ceramică decorată cu brâie în relief, specifică etapei Folteşti IIb, ne determină să legăm acest grup tumular mai curând de fenomenul Cernavoda II, decât de Folteşti. Posibilitatea ca populația Cernavoda II să fi practicat pe lângă înmormântările plane și pe cele în sau sub movile, iar mormintele de tip Vânători-Bolotești să-i aparțină, nu trebuie exclusă.

Totuși, este de luat în calcul și ipoteza prezenței unui grup de populație aparte ce practica acest tip de înmormântare și care la un moment dat a suferit o influență de tip Cernavoda II (și/sau eventual Folteşti IIa). Ceea ce ne determină să luăm în considerare și acestă ipoteză este modul de depunere a defuncților, prin care mormintele amintite aici își găsesc bune paralele în complexele grupei Hadžider sau în cele ale culturii Nižnyj Michajlovka, cărora însă nu le este specifică depunerea pe direcție vestică a corpurilor. Ea este prezentă însă la M 4 din aceeași movilă de la Bolotești, mormânt apropiat prin ritual de complexele

Hadžider, eventual Nižnyj Michajlovka. Faptul nu ar părea lipsit de importanţă şi ne determină să luăm în calcul şi posibilitatea ca apropierile sesizate cu M 4 să aibă un sens genetic pentru grupul nostru. Ceramica descoperită până acum ne indică însă un moment nu mai vechi de Cernavoda II timpuriu-Folteşti IIa (unele recipiente ne dau chiar impresia că se încadrează la nivel de Cernavoda II târziu), între complexele Hadžider şi cultura Cernavoda II fiind un decalaj cronologic destul de mare (în acest interval evoluând grupa Usatovo şi momentul Folteşti I).

Ne este greu să precizăm deocamdată dacă prezenţele Vânători-Boloteşti din sud-vestul Moldovei marchează spre vest limitele ariei iniţiale a fenomenului (v. în acest sens apelul cu semnificaţie genetică la M 4/T. 2 Boloteşti) sau se datorează presiunii exercitate de triburile Jamnaja, care, probabil undeva în cursul perioadei Jamnaja clasice (poate spre a doua sa parte?), au ocupat masiv Câmpia Covurluiului şi probabil estul şi nord-estul Munteniei. Această din urmă ipoteză este sprijinită de relaţia stratigrafică de la Vânători, unde un mormânt Vânători-Boloteşti a fost suprapus de o înmormântare datată în a doua parte a perioadei clasice Jamnaja, precum şi de M 13 de la Smeieni (Jamnaja clasică de final-Jamnaja târzie), care avea ca inventar, pe lângă o căniţă askoidală, şi un borcan de tradiţie Cernavoda II (*Simache/Teodorescu 1962,* fig. 3/2), de un tip care se regăseşte şi în inventarul mormintelor Vânători-Boloteşti.

Morminte cu schelete întinse. Pentru Basarabia există deja o anumită ordonare tipologică şi cronologică a mormintelor tumulare cu schelete întinse anterioare fenomenului Jamnaja (*Manzura/Kločko/Sava 1992,* 82-88; *Vančugov/Subbotin/Dzigovskij 1992,* 62-63, fig. 18; *Levitki/Manzura/Demcenko 1996,* 59-67), la care ne vom raporta şi noi.

În Moldova, singurele înmormântări tumulare cu schelete întinse care stratigrafic preced complexe Jamnaja au fost descoperite deocamdată numai în partea sa de nord-est.

Despre *M 2 Corlăteni-"Dl. Stadole"* am discutat deja pe larg cu altă ocazie (*Burtănescu 1996,* 96-98). În schema noii împărţirii tipologice a mormintelor cu schelete întinse de la est de Prut realizată de I.V.Manzura (*Levitki/Manzura/Demcenko 1996,* 59-67), M 2 de la Corlăteni s-ar încadra printre înmormântările atribuite tipului 1.

Un alt mormânt care poate fi discutat în acest context a fost descoperit în *tumulul I de la Hăneşti* (v. anexa 2). M 5, cel mai vechi al movilei, a avut o groapă ovală, alungită, în care scheletul, găsit răvăşit în momentul săpăturii, s-a aflat probabil iniţial în poziţie întinsă (pl. XVII/4). Stratigrafic, el suprapunea resturile unei locuirii Cucuteni B 2 şi era mai vechi decât un mormânt (M 4), care după ritual, aparţinea probabil triburilor Jamnaja târzii. Proporţiile camerei funerare, lipsa ocrului şi orientarea probabilă a mortului (V-E), îl înscriu pe M 5/T.I Hăneşti printre mormintele atribuite de I.V. Manzura variantei II a tipului/grupei 2 din

clasificarea sa (*Ibid.,* 63-64). Pentru înmormântările tipurilor 1 și 2 s-a propus o prioritate cronologică a lor în raport cu complexele Jamnaja (*Ibid.,* 64), fapt confirmat și de stratigrafia movilelor de la Corlăteni și Hănești.

Sfârșitul perioadei de tranziție este marcat în nord-vestul Mării Negre de un orizont de înmormântări cu schelete întinse care se interpun stratigrafic între complexele Usatovo și cele Jamnaja (Alexandrovka, Cholmskoe, Želtyj Jar, Kubej, Nerušaj). Ele apar și mai spre nord, în zona de silvostepă (Bursuceni, Dumeni-1982, Corlăteni; v. și *Burtănescu 1996,* 97) și marchează o ultimă apariție în forme specifice a acestei tradiții îndelungate în zonă. Ulterior, această cutumă funerară va fi integrată mediului cultural Jamnaja. Spre a doua parte a BT, odată cu pătrunderea mai viguroasă a comunităților catacombe, reapar în nord-vestul Mării Negre complexele cu schelete întinse, dar în forme care nu au legătură cu tradiția anterioară locală.

Apariția acestui orizont cu schelete întinse post-Usatovo repune în discuție problema raportului cronologic și cultural dintre comunitățile Usatovo și cele Jamnaja în nord-vestul Mării Negre. Există o serie de fapte care nu susțin pe deplin ipoteza (*Alekseeva 1978,* 64; *Jarovoj 1985a,* 112-113) unei îndelungate coexistențe a triburilor celor două aspecte culturale (referiri critice și la *Manzura 1992,* 94) (lipsa în tumuli a situațiilor stratigrafice de anterioritate a mormintelor Jamnaja față de cele Usatovo[52] - singurul caz când un mormânt tripolian târziu a suprapus unul Jamnaja a fost comunicat, după informații de arhivă, de *Telegin 1977,* 14, de la Ljubimovka/T.23, pe Nipru -, prezența anterioară în aria ocupată de grupul Usatovo a obiceiului ridicării movilelor, de unde probabil că a fost preluat, odată cu anumite elemente de ritual, care nu se întâlnesc în Jamnaja). Chiar dacă se pot presupune pătrunderi sporadice Jamnaja înainte de dispariția fenomenului Usatovo, de altfel, fără consecințe majore pe plan cultural pentru nici una din cele două tipuri de comunități, datele existente azi par a susține că în nord-vestul Mării Negre masa principală de morminte Jamnaja se datează la nivel de post-Usatovo.

Lipsa, deocamdată, a orizontului Alexandrovka de înmormântări cu schelete întinse în sudul Moldovei, nu credem că poate fi pusă în totalitate pe seama stadiului cercetării. Ea ar putea fi una din dovezile că triburile locale Folteşti supraviețuiesc celor Usatovo din zona de stepă și probabil și variantei Horodiștea-Gordinești din zona de silvostepă. Pe de altă parte, acest orizont este puțin probabil să fi fost prezent în sud-estul Moldovei, întrucât aici intervalul cronologic dintre Folteşti Ib (sincron cu Usatovo târziu/final)-Bursuceni și Jamnaja pare a fi ocupat în tumuli de mormintele tip Vânători.

II. Note pe marginea unor descoperiri de la începutul Bronzului mijlociu

II.1. Despre nivelul inferior al depunerii din epoca bronzului de la Lunca-"Poiana Slatinei" (jud. Neamț)

Prin cercetările efectuate în 1988-1989 în zona A a bogatei stațiuni arheologice de la Lunca-"Poiana Slatinei" (com. Vânători, jud. Neamț) (săpături Gh. Dumitroaia)[1], constituită în apropierea unui izvor de apă sărată (slatină), a fost anunțată descoperirea la baza depunerilor din epoca bronzului a unui strat aparținând "unui orizont cultural necunoscut" în Moldova, numit la început "aspect cultural Lunca", ce "precede sau este parțial contemporan cu cultura Costișa" (*Dumitroaia 1992a,* 292; *Id. 1994,* fig. 1). Conform autorului săpăturii, acest prim nivel din epoca bronzului, ce avea o grosime de circa 1 m, era succedat la Lunca de o depunere de 0,20-0,35 m, atribuită inițial "culturii Costișa", apoi unei etape mai târzii a fazei Komarów II, depunere suprapusă la rândul ei de un strat cu material ceramic specific culturii Noua (*Id. 1992a, 292; Id. 2000,* 145-146). Cu excepția ceramicii, nici o altă categorie de material arheologic nu a ieșit la iveală în cursul cercetării nivelelor de epoca bronzului de la Lunca-"Poiana Slatinei", ceea ce a permis să se presupună existența aici, în această perioadă, doar a unui punct sezonier de exploatare a sării (*Alexianu/Dumitroaia/Monah 1992,* 163; *Dumitroaia 2000,* 145). Aspectul nivelului inferior, dat de "numeroasele și consistentele strate de arsură", cenușă și cărbune, se datorează probabil metodei de obținere a sării, similară celei utilizate în perioada Starčevo-Criș de acolo și care presupunea utilizarea unei mari cantități de lemn (Ibid., 143; v. și Ursulescu 1995, 491-492).

Ceramica nivelului 1, descoperită exlusiv în stare fragmentară, este confecționată în principal din pastă de bună calitate, de culoare cenușie sau cenușiu-gălbuie. Probabil datorită contactului cu sursa de foc utilizată la recristalizarea sării, unele vase au căpătat secundar o culoare cărămiziu-roșiatică. Atrage atenția numărul destul de mare al recipientelor cu gât lung, gura în formă de pâlnie și buza lățită (uneori ornamentată) și/sau fațetată, precum și a celor prevăzute în partea inferioară cu găuri de reparație. Decorul, trasat mai ales pe gâtul vaselor, constă din șiruri paralele orizontale de linii adânc incizate (cu aspect de șănțulețe), mărginite de șiruri de impresiuni și întrerupte de proeminențe sau benzi de linii adânci similare, amplasate însă vertical. Cu ajutorul șănțulețelor au fost realizate, destul de stângaci, și motive în "ghirlandă multiplă", precum și benzi scurte de linii amplasate unghiular. Destul de numeroase sunt împunsăturile de aspect triunghiular, unele din ele, mai late, având aspectul unor "dinți de lup". Pe câteva

cioburi au apărut canelurile late. Barbotina organizată şi ea este destul de rar prezentă. Ne-a atras atenţia un fragment ceramic descoperit la o adâncime destul de mare (1,95-2,05 m) din pastă cenuşie, specifică nivelului 1, care provenea de la un recipient prevăzut la baza gâtului cu patru şiruri orizontale de brâie în relief crestate, într-o manieră ce aducea aminte de Târpeşti (foto la *Dumitroaia 2001b,* pl. 49/1; ceramică de la Lunca a fost publicată de *Id. 2000,* fig. 95-103; *Id. 2001b,* pl. 43-52.)

Într-o prezentare a problematicii privind "descoperirile tip Komariv-Costiţa-Bialy Potok" din Moldova, Gh. Dumitroaia ajungea la concluzia că acestea se constituie într-o variantă regională a culturii Komarów, datată la sfârşitul Bronzului timpuriu şi în Bronzul mijlociu. "Faciesul mai timpuriu" de la Lunca, reprezentat de nivelul inferior al depunerii din epoca bronzului, permitea raportarea la faza a II-a a culturii Komarów (*Id. 2000,* 145-146, 156).

Până la publicarea integrală şi pe nivele a materialelor din epoca bronzului descoperite la Lunca-Vânători, încercăm, pe baza ceramicii văzută de noi la Piatra Neamţ, unele constatări şi consideraţii asupra nivelului inferior din această staţiune.

1. Pentru unele recipiente şi motive ornamentale (de pildă, "dinţii de lup"), bune analogii găsim în ceramica de tip "Costişa timpurie" (Borleşti-Mihoveni); alte elemente de la Lunca nu se regăsesc însă în repertoriul acesteia. Fragmentele tip Borleşti nu au apărut la adâncimi foarte mari.

2. De la Lunca lipseşte ornamentarea realizată cu şnurul.

3. Puţina ceramică publicată de la Botoşana, atribuită unei etape timpurii a "culturii Costişa - Bialy-Potok" şi unde şnurul este prezent (*S. Teodor 1980,* fig. 1/2-4, 7, 10-11; 4/1-2, 4, 7, 10) ne face impresia unei mai mari vechimi decât cea din situl de la Lunca.

4. Într-adevăr, aşa cum s-a observat, bune paralele există cu fenomenul Komarów din Podolia şi Volynia, dar pentru o parte a ceramicii semnalăm şi analogii cu descoperirile de tip Glockenbecher - aparţinând grupelor 2 şi mai ales 3 - sau Iwno şi cu orizontul Trzciniec (grupele 1 şi 2) din regiunea Kujaviei (pentru Kujavia: *Czebreszuk 1989,* 198, pl. 1, 2; *Id. 1996,* fig. 49-50; 54-56; 61; pl. IX/1-2, 9; XII; XIII). Unele tehnici ornamentale şi motive decorative ne amintesc de Schneckenberg B şi Năeni. Totuşi, momentul pe care pare a-l marca ceramica din nivelul inferior de la Lunca depăşeşte orizontul Glockenbecher-Iwno, iar la noi pe acela reprezentat de Schneckenberg B şi Năeni.

5. În ceea ce priveşte limita cultural-cronologică superioară, raportarea trebuie făcută la depunerea ce suprapunea nemijlocit la Lunca nivelul 1. În acest sens, trebuie stabilit cu care staţiuni "de tip Costişa-Komarów" din Moldova există mai bune corespondenţe pentru ceramica descoperită în nivelul 2 de la Lunca, şi prin aceasta cu diferitele etape ale culturii Monteoru. De la Lunca noi am văzut

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

prea puține elemente de comparare cu ceramica de tip Costișa-Păuleni, mai vizibile fiind cele cu analogii în Borlești-Mihoveni ("Costișa timpurie") și în siturile gen Zoltan (nivelul II), Corlăteni sau Trușești (acestea ocupând intervalul de timp sincron în linii mari cu Monteoru Ib-Monteoru IIb, la Zoltan și elemente Monteoru Ic2-IC1; pentru Corlăteni și Trușești: *Al. Vulpe 1961,* 121, fig. 9; pentru Zoltan: *V. Cavruc 1999,* 17; *Id. 2001,* 73), ceea ce presupune existența la Lunca a unui hiatus, corespunzător epocii de funcționare a așezărilor Costișa-Păuleni (contemporane, în general, cu Monteoru Ic3: v. mai recent, *A. Popescu 2001,* 26; *V. Cavruc/Dumitroaia 2000,* 133). Aceasta ar putea fi realitatea, dar trebuie să se țină cont și de alte elemente, care n-ar fi exclus să infirme această supoziție (funcționalitatea diferită a siturilor, la Lunca fiind vorba doar de un punct sezonier de exploatare a sării, posibilitatea ca nivelul inferior de la Lunca, de grosime relativ mare, să ascundă de fapt mai multe etape de staționări sezoniere). Apoi, trebuie să se țină seama de faptul că situl de la "Poiana Slatinei"se află în afara ariei de manifestare a aspectului Costișa-Păuleni și că este posibil ca în zona Podișului Sucevei și în cea a extremității nordice a Subcarpaților să se fi manifestat alte forme de expresie culturală legate de complexul Trzciniec-Komarów-Costișa, care nu este exclus să se fi dezvoltat în paralel cu Costișa. Doar publicarea integrală și pe nivele, sau chiar pe adâncimi, a ceramicii de la "Poiana Slatinei" ar putea aduce, credem, lămuriri în această problemă. Trebuie să așteptăm de asemenea clarificări în evaluarea culturală și cronologică a unor așezări ale acestui complex cultural.

Oricum, indiferent de periodizarea sa internă și de statutul său cultural, primul nivel de la Lunca este, credem, post-BT din Moldova. Dacă într-adevăr, ceramica de tip Borlești apare în nivelul I la adâncimi mai mici, deci spre partea superioară a depunerii, atunci se poate presupune, dacă acceptăm sincronismul Borlești - Monteoru Ic3 de început (*M. Florescu 1970b,* 72), că primele staționări de la Lunca au loc într-o perioadă contemporană cu Monteoru Ic4,3. Din punct de vedere cultural, nivelul I-Lunca se plasează, alături de alte descoperiri, foarte probabil la începutul perioadei Bronzului mijlociu din partea de vest și nord-vest a Moldovei. Judecând după factura materialului ceramic, credem că primii indivizi din epoca bronzului care au venit să exploateze slatina nu erau originari din zonă, ci veniți de undeva din nord sau nord-vest de Moldova.

Având în vedere toate acestea, ne este greu să credem că începutul depunerii din epoca bronzului din sectorul A de la Lunca se poate încadra subetapei IIb din periodizarea Roman a BT românesc (în acest sens, v. *Schuster 1997,* 157; *Id. 1999,* 247). Ar trebui mai curând luat în calcul un sincronism cu etapa III - Roman.

II.2. Notă asupra unei grupe de morminte cu schelete întinse și inventar din Bronzul mijlociu în partea de sud-est a României

Nota de față este menită să atragă atenția asupra prezenței unei grupe de înmormântări din Bronzul mijlociu, cu elemente de ritual mai vechi, grupă care își găsește clare corespondențe în spațiul nord-pontic.

Cunoaștem deocamdată trei morminte sigur de acest tip, unul în sud-estul Moldovei, la Matca (M 3 / T. 53: *Brudiu 1985b,* 32, fig. 3; *Id. 1998,* 66, fig. 1) și două în nord-estul Munteniei, la Brăilița (M 173: inf. N. Harțuche) și Grădiștea-"Mormântul Elizei" (M 16: *Harțuche/Anastasiu/Sârbu 1983,* 49, 51). Numai despre mormântul de la Matca știm cu certitudine că a fost tumular, fiind și mormântul principal pentru care a fost înălțată movila. În ceea ce privește construcția funerară, date avem tot numai pentru M 3 / T. 53 Matca, prevăzut cu o groapă cu cotlon, acoperită cu lemn. La acest mormânt, camera de intrare a fost unită cu cea funerară pe axul lung al gropilor. În două morminte (Matca și Brăilița) defuncții au fost depuși cu capetele îndreptate spre vest. Cei câțiva cărbuni descoperiți lângă occipital și pe osul stern al scheletului din M 173 de la Brăilița sunt dovezi ale practicării anumitor ceremonii funerare.

Deasupra mormântului de la Matca, pe nivelul antic de călcare, a fost descoperită jumătatea inferioară a unei amfore monteorene Ic3 (v. și *Brudiu 1985b,* 32)[2], de tipul cu gât înalt și marginea în formă de pâlnie. Vasul are partea inferioară de formă tronconică, și nu a fost decorată. Trecerea spre corpul propriu-zis al amforei este marcată printr-un prag, dedesubtul căruia au fost amplasate simetric două torți tubulare. Jumătatea inferioară a corpului poartă un decor constituit din 4 cercuri concentrice, linii orizontale și în zig-zag incizate sau realizate prin împunsături, brâie decorate cu impresiuni, în manieră specifică fazei Monteoru Ic3. Fragmente dintr-o ceașcă Monteoru atribuită aceleași faze au fost găsite și în M 16 de la Grădiștea (*Harțuche/Anastasiu/Sârbu 1983,* 49, 51).

Inventarul M 173 de la Brăilița este mai variat. De aici provin mărgele de formă tubulară sau rotundă din piatră și scoici fosile, trei fragmente dintr-un vas ornamentat prin incizie și impresiuni, precum și o cataramă discoidală din os, descoperită pe bazin, de genul celor cunoscute în mormintele culturii ceramicii cu multe brâie (*Mnogovalikovaja,* presc. CCMB). Catarama, de formă rotundă, avea un orificiu central prevăzut cu gardină și două găuri mici, amplasate pe aceeași parte, spre marginea piesei (*Harțuche/Anastasiu 1968,* pl. 44/3). Tipul acesta de cataramă cu trei orificii mai apare în nord-estul Munteniei la Brăilița și în necropola tumulară de la Baldovinești (provenind din M 3, cu schelet chircit) (*Ibid.,* 41-42, 48-49, pl. 44/1, 2), iar în sud-estul Moldovei este prezent la Stoicani

(M 7a, de asemenea cu schelet chircit: *Petrescu-Dîmboviţa 1953a,* fig. 53/4). Deşi mai rar, astfel de catarame au fost descoperite şi la est de Prut (*Sava 1992,* 44, fig. 57/4; *Toščev 1998b,* 122).

Pentru rezolvarea problemei privind poziţia cronologică a mormintelor discutate aici, datele stratigrafice din tumulul de la Matca nu ne pot fi utile, întrucât M 3 îi urmează aici un complex funerar cu inventar ceramic ataşat culturii Basarabi (*Brudiu 1985b,* 32-33, fig. 4). Vasele Monteoru Ic3 de la Matca şi Grădiştea ne indică însă precis că trebuie avută în vedere prima parte a Bronzului mijlociu. Mormintele de acest tip nu pot fi atribuite totuşi culturii Monteoru, în primul rând pentru că înmormântarea în poziţie întinsă nu îi este specifică, şi în al doilea rând, pentru că ele se află localizate în afara ariei propriu-zise de răspândire a culturii din faza respectivă (v. *M. Florescu 1966,* 43 şi harta de la fig. 1; *Oancea 1976,* harta de la fig. 20)[3]. În schimb, catarama de os descoperită în M 173 de la Brăiliţa ca şi groapa cu cotlon de la Matca ar putea pune problema apartenenţei acestui grup de morminte cu schelete întinse la CCMB. Propunerea nu este neîntemeiată, deşi se ştie că depunerea morţilor în poziţii chircite pe o parte este cea mai răspândită şi mai caracteristică pentru CCMB. Serii de înmormântări în poziţie întinsă însoţite de catarame de os sunt cunoscute pe Niprul Mijlociu (circa 20 % din numărul total de morminte atribuite CCMB: *Berezanskaja 1986,* 19). Recent, astfel de morminte au fost evidenţiate şi în Crimeea (*Toščev 1990,* 126; *Id. 1993b; Koltuchov/ Kislij/ Toščev 1994,* 105), unde au fost reunite într-o grupă culturală aparte, denumită Evpatorija (*Toščev 1998b,* 119-123). În nord-vestul Mării Negre există câteva menţiuni (unele făcute cu prudenţă) despre existenţa înmormântărilor în poziţie întinsă atribuite CCMB (*Černjakov 1985,* 135; *Dergacev 1986,* 131), însă în monografia culturii dintre Nistru şi Prut *(Sava 1992),* ele nu au mai făcut obiectul unei discuţii aparte.

Complexele pe care le analizăm aici, provenite din sud-estul Moldovei şi nord - estul Munteniei prezintă multe elemente comune cu mormintele grupei Evpatorija din Crimeea (gropile cu cotlon unite pe axul lung, orientarea spre vest, poziţia braţelor şi a capului, predilecţia pentru cataramele cu 2-3 orificii), aşa încât, credem, ele pot fi explicate cultural şi cronologic la fel. Prezenţa într-un singur complex a caracteristicilor specifice catacombelor târzii (poziţia întinsă a scheletelor: v. *Toščev 1991*) şi CCMB (cataramele), l-au determinat iniţial pe G.N. Toščev să considere mormintele de acest tip ca de tranziţie de la catacombe la CCMB (*Id. 1990,* 126). Ulterior, mormintele cu schelete întinse şi catarame au fost ataşate cultural şi cronologic CCMB, însă au fost subliniate legăturile genetice cu orizontul catacombă târziu (*Id. 1993b,* 158; *Id. 1998b,* 123-124). Această ultimă interpretare îşi găseşte confirmarea în apariţia ceramicii Monteoru Ic3 în mormintele de acest tip din estul României, legăturile interculturale fiind bine documentate între Monteoru şi CCMB (*Id. 1986,* 107-110, 113-114; *Sava 1992,* 159-

169)[4], în opoziție cu lipsa datelor privind contactele culturale dintre Monteoru și catacombe.

Apariția înmormântărilor cu schelete întinse și inventar din Bronzul mijlociu în partea de sud-est a României extinde ferm spre vest aria acestor complexe funerare, care pot fi denumite de **tip Matca-Evpatorija.** Ele au aparținut foarte probabil unor indivizi cu origini în cadrul fenomenului cultural al catacombelor din etapa sa târzie, integrați însă în mediul CCMB timpuriu. Ceramica Monteoru Ic3 prezentă în mormintele din zona vestică ne indică și cadrul cronologic care trebuie avut în vedere. Oricum, nu credem că mormintele de tip Matca-Evpatorija reprezintă în cadrul CCMB un orizont cultural și cronologic aparte, ci mai curând o grupă rituală (și culturală) care a coexistat probabil cu formele principale de manifestare funerară caracteristice primei părți din evoluția fenomenului *Mnogovalikovaja*[5].

NOTE

1. Calculele noastre făcute pe loturile provenite din săpăturile efectuate în 1965 și 1967 la Horodiștea, în punctele "La pârâu" și "Mălăiște" (în total, circa 1250 de fragmente ceramice), loturi păstrate la Muzeul Județean din Botoșani, au dat următoarele procente: ceramica pictată 23-34 %; ceramica fină cenușie 5-9 %; ceramica de uz comun 52-57 %; ceramica cu scoică pisată 9-11 %.

2. Prezența topoarelor miniaturale din lut la Horodiștea (*H. Dumitrescu 1945,* 156, fig. 16/32) și Cârniceni (*Alaiba/Grădinaru 1995,* fig. 4/1-2), are probabil aceeași explicație cu cea dată pentru descoperirile similare făcute în așezările tripoliene târzii nordice, și anume, importuri sau imitații după originale din piatră TRB (*J. Ścibior 1993,* 524-525, cu bibliografia mai veche). O opinie contrară are însă W. Gumiński, care le consideră apărute în așezările TRB din zona Poloniei Mici sub influența culturii Tripolie (Cucuteni) din Moldova (*Gumiński 1989,* 112-113). Nu ar fi exclus ca în așezările horodiștene aceste piese legate de zona TRB să marcheze un anumit moment, poate mai vechi din evoluția lor, decât cel în care se manifestă influențele venite dinspre cultura amforelor sferice.

3. Înmormântări cu vase caracteristice grupei Novosvobodnoj (cupe cu corp scund, bombat și gât scurt în formă de pâlnie), la care se adaugă alte piese de inventar specifice (vârfuri de săgeată "în formă de steag", dăltițe și "bețișoare" din os) ne sunt cunoscute de la Costești (M 2/T.2: *Dergacev 1982,* 11, 13, fig. 2/11-43, 3/1-10), Crasnoe (M 10/T. 9: *Serova/Jarovoj 1987,* 55, 57, 59, fig. 27/28; poate și de la Dumeni-1982 (M 1/T. 2: *Larina 1989,* 71, fig. 5/2, 3). Ritualul de înmormântare și inventarul, cel puțin în ceea ce privește mormântul de la Costești, își găsesc analogii atât de exacte la Inozemčevo (*Korenevskij/Petrenko 1982,* fig. 4; 8/4; 10-11), Starokorsunskoj (M 12, 18, 19, 25: *Kondrašov/Rezepkin 1988,* 91, 93, fig. 1/ I-II, IV-V; 2/7-8, 10, 15) sau Novosvobodnoj-"Klady" (M 6/T. 25: *Ibid.,* 97, fig. 1/IX; 2/12), ultimele două atribuite grupei Novosvobodnoj, etapa timpurie, încât afirmația că indivizii din mormintele basarabene

amintite descind din zona nord-caucaziană (*Dergacev 1982,* 127; *Larina 1989,* 74 a făcut de asemenea paralele cu complexele culturii Majkop) ni se pare întemeiată. M 1 de la Corlăteni-"Dl. Stadole" (*E. Comşa 1982,* 85-88, fig. 2-4) ar putea fi şi el inclus în cercul acestor complexe.

4. În partea de nord a interfluviului Prut-Nistru, în zona de silvostepă, la începutul perioadei tripoliene târzii CII/γII evoluează comunităţile de tip Brânzeni (*Markevič 1981,* 33-42) - Žvanec (aşezare situată pe malul stâng al primului segment al Nistrului Mijlociu: *Movša 1970*). Rădăcinile imediate şi evoluţia acestui grup sunt mai bine surprinse pentru zona din stânga Prutului Mijlociu (*Dergacev 1980,* 119; *Markevič 1981,* 56-63, tab.1; *Manzura 1994a,* 106). În regiunea din preajma celui de-al doilea segment al Nistrului Mijlociu cele mai timpurii aşezări ale perioadei au fost reunite într-un orizont aparte, care nu îşi găseşte corespondenţe la Vychvatinci, orizont reprezentat în primul rând de staţiunea Bologany I (*Petrenko 1994,* 62; pentru Bologany I, v. *Bikbaev 1990*). Cele mai vechi aşezări de acest tip, ce manifestă puternice tradiţii Brânzeni-Žvanec sunt presupuse a fi existat şi mai spre vest (*Petrenko 1994,* 62). Drumul spre constituirea complexelor de tip Gordineşti trece însă printr-o etapă "pre- sau proto-Gordineşti", marcată de descoperiri ca acelea de la Chirileni, a căror arie de răspândire cuprinde mai ales zona colinară Ciuluk-Soloneţ, aşezări cu material similar sau apropiat fiind semnalate şi în regiunea Nistrului Mijlociu (Climăuţii de Jos, Zastânca II, Katerinovka) sau Prutului (Coteala I, Petruşeni III, Costeşti II) *(Bikbaev 1994).*

5. Într-o discuţie avută recent cu M. Dinu, acesta ne-a împărtăşit opinia că aşezarea de pe "Dl. Mănăstirea" ar putea fi sincronă cu nivelul I de pe "Dl. Sărăturilor". Totodată, mulţumim prof. M. Dinu pentru posibilitatea de a vedea materialul rezultat din săpăturile de la Erbiceni şi de a consulta teza de doctorat, încă nepublicată, a domniei sale.

6. De altfel, multe din datările radiocarbon ale unor fenomene pe care le-am aştepta, pe alte criterii, situate în ultima parte a mileniului IV B.C., sunt neverosimil de coborâte. De aici şi impresia de gol cultural pe care o crează compararea seriilor de date ^{14}C pentru mileniul IV, unele din ele fiind grupate în prima jumătate a acestuia, celelalte aparţinând chiar sfârşitului mileniului IV şi începutului mileniului III (v. cazul cunoscut al perioadelor LN II şi EH I din Grecia, cu încercările de a explica şi pe cale arheologică hiatusul de locuire dintre ele; mai recent, *Coleman 2000*). Există chiar serii întregi de date pentru fenomene culturale din a doua parte a mileniului IV B.C. care sunt foarte joase, de pildă, în afara celor pentru staţiunea de la Horodiştea, acelea obţinute pentru grupul Sofievka sau datele radiocarbon pentru amforele sferice din vestul Ucrainei. Chiar dacă nu le putem folosi pentru stabilirea unei cronologii absolute, aceste serii de date ^{14}C sunt utile, prin compararea între ele, pentru verificarea raporturilor de cronologie relativă fixate prin metode arheologice pentru fenomenele culturale respective. Şi într-adevăr, compararea acestor serii de date cronometrice confirmă în linii mari raporturile temporale stabilite prin metodele tradiţionale.

7. A fost însă exprimată şi o opinie contrară, după care, şnurul întâlnit în TRB sau în amforele sferice a fost adoptat de la comunităţile tripoliene (*Kośko 1990,* 316; *Id. 1991a,* 94). O participare a "culturilor cercului Europei Centrale" la geneza grupului Gordineşti este presupusă de arheologii basarabeni (*Dergacev 1980,* 123; *Manzura 1994a,* 108).

8. Descoperire întâmplătoare (1976), făcută cu ocazia construirii unui beci în gospodăria locuitorului Chidon Dumitru. Conform informațiilor culese de F. Aprotosoaie de la autorul descoperirii, în mormânt s-au aflat resturile a doi indivizi maturi, însoțiți de un vas. Acesta din urmă, o amforetă, avea gâtul înalt, arcuit, gura evazată, corp bombat și fund plat (cu diametru mai mare decât al gurii vasului), fiind confecționat din pastă cu cioburi pisate, pietricele și vegetale (?) ca degresanți. Arderea a fost neuniformă, realizată în mediu reducător. Suprafața exterioară a recipientului avea o culoare cărămiziu-cenușie, cu pete de nuanțe mai închise și cu urme de funingine. Dimensiuni: î. 12 cm; d. max. 11,45 cm; d. fund 6,55 cm; d. gurii 5,85 cm; gros. pereți 0,55-0,60 cm. Nu se știe dacă pe locul descoperirii a existat sau nu vreo movilă.

9. Aceasta deoarece cele 13 grupe "éparpilles" de materiale arheologice, considerate cu probabilitate a proveni de la 5-6 locuințe de tipul colibelor, nu reprezintă resturi de locuire *in situ,* vetrele nefiind descoperite în poziția lor inițială, ci deranjate (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* 23, 67; aceeași impresie este creată și de săpăturile mai vechi: *Petrescu-Dîmboviţa et al. 1951,* 252, 254). La fel și pentru resturile de vatră din bordeiul 2 de la Stoicani-"Cimitirul hallstattian" (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974b,* 75, 77).

10. Asupra realității că în complexe închise de la Folteşti apar doar anumite asocieri de categorii ceramice a atras atenția P. Roman (*Roman 1992a,* 52 și pl. 52-55).

11. Asupra caracterului de noutate al capacului tronconic în "civilizația Folteşti": *Nestor/E. Zaharia 1968,* 25.

12. *Zbenovič 1972,* 11 și *Roman 1992a,* 52 au atras corect atenția asupra faptului că amforeta de la Bolgrad stă în legătură cu ceramica pictată de la Folteşti.

13. N-ar fi exclus ca elementele Folteşti I identificate în așezarea de la Ruseştii Noi, în zona de tranziție de la stepă la silvostepă (*Bikbaev 1994,* 68), să dateze din această perioadă și să reflecte tocmai vitalitatea comunităților folteștene timpurii.

14. De altfel, așezarea de la Majaki corespunde în întregime, judecând după caracteristicile ceramicii, cu multe analogii la Folteşti (v. *Zbenovič 1973,* fig. 2/1-2, 4, 11-13, 24-27), perioadei Folteşti Ib.

15. Torți cu brâie simple crestate, în asociere cu motive șnurate semilunare se cunosc de la Usatovo (*Boltenko 1926,* fig. 15; *Zbenovič 1968,* fig. 1/4).

16. Vasele se află în expoziția Muzeului din Huși (fără nr. inventar). Informațiile privind locul și condițiile descoperirii ne-au fost furnizate de V. Merlan.

17. Ca exemplu suplimentar am putea aduce un fragment ceramic de la Lăteşti, socotit de "tradiție Folteşti II", decorat cu brâie în relief crestate aranjate în arcade (*Coman 1980,* 189, fig. 107/4), pentru care cele mai bune paralele le-am găsit în ceramica fazei târzii a TRB din Kujavia (compară cu *Wiślański 1979a,* fig. 104/4, 21). Ornamente asemănătoare apar și pe ceramica TRB din așezarea de la Gródek Nadbużny (*Gumiński 1989,* fig. 38/ł; 39/i), așezare care a furnizat și un număr destul de însemnat de fragmente ceramice de factură tripoliană (mai ales de tip Vychvatincy, fără a lipsi cele cu analogii în Gorodsk, Horodiștea) sau cu caracteristici ale culturii amforelor sferice (*Ibid.,* tab. 8; fig. 53-54; 55/f-i, l). Este interesant de semnalat apariția la Gródek Nadbużny a unui fragment decorat cu șnurul (*Ibid.,* fig. 55/k), într-o manieră specifică pentru Usatovo târziu.

18. V.G. Petrenko datează necropolele de la Dancu şi Dănceni la nivelul orizontului mai târziu al fazei vechi Usatovo, cu posibilitatea coborârii datării şi spre prima parte a fazei târzii (*Petrenko 1989a,* fig. 39), însă alţi arheologi atribuie cimitirele de la Dancu exclusiv fazei târzii Usatovo (*Dergacev 1980,* 108; *Manzura 1994a,* 111).

19. Autorul descoperirii estima la o suprafaţă de 170 m^2, mai mult de 100 de morminte, de la 120 la cel puţin 150, însă este greu de imaginat că o groapă de 0,10-0,30 m^2 (*Ursulescu 1997,* 448), poate fi considerată ca adăpostind un mormânt de incineraţie separat (nedumeriri şi la *Dumitroaia 2000,* 82). De aceea este necesară o recalculare a numărului de morminte de la Suceava, utilizând poate metoda Samojlovs'kij, care a fost aplicată cu rezultate verosimile la Sofievka (*Samojlovs'kij 1952; Koško/Videiko 1995,* 252-254). Aceasta implică în mod firesc şi o reevaluare a contextelor funerare de la Suceava.

20. La Košilovcy (Koszylowce)-Oboz şi Kunisovcy, în afară de ceramică târzie Tripolie C I (*Movša 1972,* 16; *Niţu 1984,* grafic I, p. 96-97), s-au identificat şi elemente tripoliene finale (*Zbenovič 1996,* 218). Cviklovcy se atribuie orizontului Horodiştea-Gordineşti.

21. Iniţial, mormântul a fost publicat ca descoperit pe teritoriul satului Brăşăuţi, com. Dumbrava Roşie, jud. Neamţ (*Matasă 1940,* 37), pentru ca mai apoi să fie amplasat la Cut, satul învecinat (*Id. 1959,* 723). În literatură, descoperirea este cunoscută mai ales sub această din urmă localizare.

22. Mulţumim dr. C. Iconomu, de la Institutul de Arheologie din Iaşi, pentru posibilitatea de a consulta şi publica materialele descoperite în cele două ciste de la Şcheia-Iaşi.

23. Şi pentru aria poloneză a culturii s-a susţinut prezenţa sacrificiilor umane, săvârşite de "patriarhul familiei tribale" (*Szafrański 1987,* 442).

24. Există cazuri în care morminte umane au fost însoţite de adevărate gropi sacrificiale, ce conţineau resturile a mai multor animale jertfite, în ele fiind descoperite adeseori şi armele utilizate la uciderea acestora. Exemplul cel mai elocvent în această privinţă este necropola CAS de la Złota, în Polonia *(Krzak 1977),* dar astfel de complexe au fost găsite şi în grupa estică a culturii (Krasnaselski: *Charniauski 1996,* 89-91, fig. 2).

25. În schimb, podoabele din os în formă de "T" sunt deocamdată mai numeroase în grupa centrală (poloneză) a CAS; cu o concentare a descoperirilor în zona Kujaviei şi în partea de sud-est a Poloniei (*Nosek 1967,* fig. 100/5; *Wiślański 1979b,* fig. 169/1-4; *Kokowski/J. Ścibior 1990,* fig. 5/j), spre deosebire de grupa estică, de unde s-au publicat deocamdată doar două exemplare fragmentare, provenite din zona podoliană (*Svešnikov 1983,* pl. XII/3; XIII/11) şi unul, de asemenea fragmentar, din Volynia (*Maleyev/ Pryshchepa 1996,* fig. 5/4). În zona vestică a culturii, astfel de piese lipsesc.

26. În ultimele trei puncte amintite, fragmentele ceramice sunt decorate cu impresiuni rotunde grupate, ce par a-şi avea originea tot în CAS (compară cu *Berezans'ka/Pjaseckij 1979,* fig. 1/10). Resturi de locuiri şi ceramică tip amfore sferice au fost anunţate recent ca provenind din câteva puncte situate în zona bazinului superior al Bârladului (în Podişul Central Moldovenesc) (*Ştefănescu 1999,* 159, pct. 9b; 166, pct. 51; 178, pct. 102; 208, pct. 264). Din păcate, menţiunile nu sunt însoţite şi de o ilustrare a materialului ceramic.

27. Din scurta notă informativă referitoare la descoperirile din aşezarea de la Malye Dorogostai I *(Konoplja 1980)* rezultă însă că acolo este prezentă şi ceramică pictată, precum şi cea decorată cu şnurul, categorii care la Târpeşti lipsesc. În acest caz, deci, avem de-a face fie cu un orizont cultural şi cronologic anterior grupului Târpeşti, contemporan poate cu descoperirile de la Rădăşeni, Dobreni, Mihoveni, care se constituie în substrat genetic pentru acesta, fie cu materiale neunitare.

28. Este posibil ca la Folteşti şi cercurile imprimate ("unul din cei mai proeminenţi markeri ai ornamentaţiei CAS": *Kośko 1991b,* 93) care apar sporadic pe unele fragmente ceramice din aşezare (*Petrescu-Dîmboviţa/Dinu 1974a,* fig. 28/3; 41/11) (din strat) să fi avut la origine modele amfore sferice. Din Folteşti, unde probabil că s-au păstrat mai mult timp, ele s-au transmis şi culturii Cernavoda II (Gumelniţa: *Morintz/Roman 1968a,* fig. 48/9) şi le vom găsi şi în Glina (Braneţ: *Ulanici 1981,* fig. 5/3).

29. Materialul a fost văzut de noi prin amabilitatea d-nei P.-V. Batariuc de la Muzeul Naţional al Bucovinei din Suceava. Pentru acest ciob nu este exclusă însă şi o altă datare (respectiv, Bronzul timpuriu) şi o altă încadrare culturală.

30. În fosta colecţie a şcolii de la Liteni (com. Moara, jud. Suceava) s-a aflat un fragment ceramic decorat cu impresiuni gen "solzi de peşte". Informaţie B. Niculică de la Muzeul Naţional al Bucovinei din Suceava.

31. Semnalăm totuşi pe ceramica "nefunerară" prezenţa proeminenţelor, a impresiunilor triunghiulare alungite, varietatea mai mare a decorurilor incizate.

32. Acolo unde relativ recent s-a identificat grupa Sandomierz-Opatów, precum şi o regiune de tranziţie, sub forma unei centuri, situată pe ambele maluri ale Bugului, din Polesia până în regiunea Dealurilor Roztocze, unde elementele grupelor poloneză şi estică se întrepătrund (*Kokowski/J. Ścibior 1990,* 52-53).

33. Un argument indirect l-ar constitui ansamblul caracteristicilor mormântului CAS de la Sânmartin-Ciuc (pentru ele, *Sz. Székely 2000*). Într-adevăr, cista de la Sânmartin, de dimensiuni medii, formă uşor trapezoidală, orientată E-V (cu deviere spre sud), care a conţinut un schelet chircit pe stânga, înzestrat în zona părţii de jos a abdomeului cu două aplici din os, îşi găseşte mai bune corespondenţe printre descoperirile funerare CAS din Podişul Sucevei, decât printre cele semnalate în Subcarpaţi.

34. Cei care au susţinut un sincronism al CAS din Podolia, Volynia şi nordul Moldovei cu sau şi cu perioada Tripolie CI (târzie) şi, implicit, cu Cucuteni B2 (final) (*Sulimirski 1968,* 52-53; *Dinu 1970,* 473; *Svešnikov 1983,* 18; *Cucoş 1982,* 256; *Id. 1985b,* 150-151; *Monah/Cucoş 1985,* 38; *Mantu 1998,* 148-149; *Dumitroaia 2000,* 81) şi-au bazat afirmaţia, în principal, pe argumente prea puţin solide (un fragment ceramic CAS de la Košilovcy (Koszylowce), descoperit la începutul secolului XX, unele motive incizate de pe ceramica de la Kolomiščina I, ceramica CAS descoperită la Bodeşti). Postularea unei asemenea relaţii cronologice ar însemna implicit şi acceptarea apariţiei concomitente a elementelor CAS alături de cele Trichterbecher în aria volyniană, la nivel de Tripolie CI târziu (pentru relaţia TRB - Tripolie CI în această regiune: *Jastrzębski 1990,* 106; *J. Ścibior 1993b,* 524, 526). Dacă am admite această ipoteză, atunci absenţa ceramicii de import CAS în aşezările ulterioare, de tip Brânzeni-Žvaneč (etapa Tripolie CI/CII), unde importurile TRB sunt bine reprezentate *(Movša 1985),* ar părea curioasă şi greu de explicat. De altfel,

relaţiile dintre TRB şi staţiunile Tripolie CI din Volynia, la acest nivel cronologic, nu indică existenţa unor influenţe reciproce distincte (*Jastrzębski 1990,* 106), fiind greu de crezut că amforele sferice au avut în acelaşi context cronologic un impact mai mare asupra evoluţiei tripoliene din zonă. Aşadar, în cazul Košilovcy (Koszylowce) şi Frumuşica, foarte probabil că avem de-a face cu materiale amestecate. În sprijinul acestei din urmă afirmaţii vine şi identificarea la Košilovcy (Koszylowce), pe lângă ceramica Tripolie CI târzie, care predomină, şi a elementelor caracteristice pentru Tripolie final (*Zbenovič 1996,* 218).

35. Fragmentul ceramic şnurat cu motive în "laţ" publicat mai demult din zona Gdansk *(Ebert 1927-1928,* pl. 39/b) probabil că a aparţinut de asemenea CAS.

36. O posibilă explicaţie a evitării de către comunităţile CAS a cursului de apă al Bistriţei şi afluenţilor ei ar putea-o constitui tocmai ocuparea zonei de către populaţia Târpeşti.

37. Întrucât în partea de nord a Basarabiei nu s-au descoperit deocamdată morminte tipice culturii amforelor sferice, mai verosimilă şi în acord cu realitatea arheologică ni se pare interpretarea lui E.V. Jarovoj care vede în aceste materiale dovada că triburile Jamnaja au jucat de fapt rolul activ în stabilirea acestor contacte culturale (*Jarovoj 1984,* 71). Totodată, obiceiul utilizării ocrului în mormintele CAS din Volynia pare a fi legat de asemenea de tradiţii venite din stepe.

Pe de altă parte, ca mărturii ale prezenţei elementelor CAS în arealul Jamnaja din Bugeac s-au invocat uneori (în acest sens, *Subbotin/Šmaglij 1970,* 124, 127; *Subbotin 1982,* 105-106; referiri critice însă la *Zbenovič 1976,* 48; *Szmyt 1996b,* 24), anumite elemente (vasele de la Bolgrad, toporaşele de silex de la Grigor'evka, Semenovka, Alkalija, cutia de piatră de la Tatarbunar), care se pot explica cultural altfel sau şi altfel decât prin amfore sferice. În fapt, cu excepţia cutiei de piatră, element constructiv presupus a fi străin tradiţiilor Jamnaja, toate celelalte elemente de ritual şi inventar ale mormintelor din BT în acest tip de construcţii funerare din nord-vestul Mării Negre credem că sunt tipice Jamnaja, aşa încât cista de piatră trebuie explicată în acest context nu atât ca element cultural, cât mai curând ca reflectare a unui anumit statut social a celor înmormântaţi în ele. Trebuie observat şi că toate mormintele din stepa nord-vestului Mării Negre cu presupuse elemente CAS sunt de atribuit numai perioadei Jamnaja târzii sau chiar finale (la Grigor'evka, un mormânt cu toporaş de silex era ulterior stratigrafic unor morminte de tip Jamnaja târzii, din care unul, cel mai vechi al tumulului, înzestrat cu o cupă şnurată de tip Bugeac: *Subbotin 1982,* 105, fig. 1/3, 7-8). Sigur, cele mai noi date ^{14}C pentru arealul estic al CAS *(Kadrow/Szmyt 1996)* ar susţine un sincronism şi cu Jamnaja târzie, dar pentru moment el nu este în mod cert susţinut de datele arheologice. Acestea dimpotrivă, atestă o prezenţă în mormintele Jamnaja târzii din Basarabia (Bursuceni, Crihana Veche, Trapovka) a unor elemente culturale cu paralele în cercul ceramicii şnurate din vestul Ucrainei, care în linii mari este mai nou decât CAS.

38. Exemple de înmormântări practicate în ridicături naturale de pământ - ca formă de tranziţie de la înmormântarea plană la cea tumulară? - pot fi amintite, pentru zona nord-vest pontică, de la Casimcea (cf. *Vl. Dumitrescu 1944,* 38-39; *Vl. Dumitrescu et al. 1954,* 541), Kopčak (M7/T.3: cf. *Bejlekči 1990,* 38, 46) şi Koržovo (M 3 / T. 8: *Borzijak/Leviţki 1989,* 110, fig. 3/3; 4/3, 10), iar din regiunea Volgăi, de la Džangr (M 3/T.1: *Safronov*

1989, 196, 200 - cu sceptru schematic). Îndoielile asupra caracterului tumular al M 7 (cu sceptru din piatră) din T. 1 de la Suvorovo II (v. *Zbenovič 1987,* 111; *Leviţki/Manzura/ Demcenko 1996,* 65; *Govedarica 1998,* 180) sunt în opinia noastră justificate. Datele referitoare la succesiunea mormintelor din tumulul respectiv (*Alekseeva 1976,* 176, 178-181, fig. 1/II; *Eadem 1992,* 26, 29, fig. 2/3) sunt neconvingătoare şi uneori în contradicţie cu planul publicat. Chiar şi aşa, din ele nicidecum nu rezultă că M 7 ar fi avut movilă proprie, mormântul central - deci cel pentru care s-a ridicat tumulul şi care, se înţelege, a suprapus cromlehul M 7 - fiind socotit M 10 (*Eadem 1976,* 179). Pe de altă parte, relativa bogăţie a inventarului funerar, cum este cea din M 7, nu este specifică înmormântărilor timpurii de caracter cert tumular din nici o zonă. Există argumente, printre care şi analogiile cu mormântul de la Casimcea, pentru a presupune că M 7/T.1 de la Suvorovo II a fost mai curând plan sau, şi mai probabil, săpat într-o ridicătură naturală de pământ.

39. Printre primele morminte tumulare din această zonă se poate socoti M 3/T. 2 din necropola de la Sărăteni, cu scheletul în poziţie întinsă, orientat spre est şi depus într-o groapă ovală, fără cromleh însă, mormânt care prececede acolo un complex atribuit "variantei basarabene a culturii Cernavoda I" sau grupei Cernavoda I-Hadžider (*Leviţki/ Manzura/Demcenko 1996,* 32, 36, 61, fig. 15/1). Morminte cu schelete întinse similare, atribuite de I.V. Manzura tipului/grupei I (*Ibid.,* 60-61), cum sunt de pildă M 10 /T. 11 Višnevoe (*Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985,* 139-140, fig. 2/4; 3) sau M 15 / T. 1 Etulja (*Borzijak 1984,* 85, fig. 2; 3/4, cu ring de piatră), prezintă elemente de ritual arhaice, însă, stratigrafic, ele sunt anterioare numai înmormântărilor Jamnaja, aşa încât nu este sigură apartenenţa lor la cel mai vechi nivel tumular. Aceasta cu atât mai mult cu cât s-a dovedit că mormintele cu schelete întinse în gropi ovale (tipul 1, cf. tipologiei lui I.V. Manzura) se întâlnesc pe un parcurs temporal îndelungat, limita cronologică inferioară fiind reprezentată, ca *terminus ante quem,* de orizonturile Jamnaja (*Leviţki/Manzura/ Demcenko 1996,* 61-63).

40. Unele morminte principale cu schelete chircite pe spate şi orientate pe direcţie estică - de ritual similar celui întâlnit în mormintele plane de tip Giurgiuleşti-Casimcea -, incluse de E.V. Jarovoj în grupa "pre-Jamnaja" (*Jarovoj 1985a,* 105, 107; *Id. 1994*) pot aparţine de asemenea celor mai vechi complexe funerare tumulare (v. de exemplu, M 20 Arciz: *Alekseeva 1976,* 182, fig. 2/1, 3/8 - cu şanţ şi cromleh masiv), însă avem serioase rezerve în a atribui toate mormintele de acest tip perioadei eneolitice.

Discuţii apar şi în legătură cu înmormântările ce au conţinut ceramică Cucuteni A - Tripolie B I. Astfel, mormântul de la Cainari *(Movša/Čebotarenko 1969)* nu este sigur că avea legătură cu movila distrusă de acolo (*Manzura 1994b,* 95). La Dumeni, un vas pictat datat Cucuteni A s-a aflat, conform autorului săpăturii, într-o nişă săpată în peretele M 3 / T. 15 (1974), secundar în tumul, mormânt care prezenta, ca şi înmormântarea considerată principală (M 4) a movilei respective, elemente de ritual specifice complexelor Jamnaja clasice (*Safronov 1989,* 201). Tot la Dumeni, în mantaua T. 8 (1974), ridicat deasupra unui mormânt cu schelet chircit pe spate, orientat spre vest, s-a găsit un mormânt de incineraţie într-o amforă pictată încadrată în Tripolie BI-II (*Ibid.,* 201-202) sau în Cucuteni A3 (*Dergacev 1986,* 73, fig. 12/9). În condiţiile în care săpăturile efectuate de echipa lui V.A. Safronov în 1974 în movilele de pe malul stâng al Prutului Mijlociu nu s-au bucurat de o

publicare detaliată, pentru noi rămâne problematică atribuirea tumulilor de la Dumeni în care s-a descoperit ceramică cucuteniană perioadei eneolitice. Îndoiala vine din faptul că ambele vase pictate s-au aflat în poziţii secundare în movile cu înmormântări principale Jamnaja tipice, deci aparţinând BT. Apoi, vasul din M 3/T. 15 nu s-a găsit *în* mormânt, ci într-o "nişă" din perete, ceea ce pune sub semnul întrebării apartenenţa sa la complexul funerar respectiv.

41. În extremitatea vestică a arealului mormintelor timpurii de caracter "răsăritean", singurul exemplu de mormânt tumular care ar putea fi discutat aici a fost descoperit la Rogojevac, în Serbia centrală. Este vorba de o cutie dublă din piatră, cu morminte individuale în poziţii chircite pe spate, presărate cu ocru şi înzestrate cu inventar litic (*Srejović 1976,* 118, fig. 1; pl. I; II), ce are analogii izbitoare în necropola de la Jama, atribuită grupei Novodanilovka (*Telegin 1967; Id. 1985b,* 313).

42. Propunerea atribuirii acestui tip de construcţie grupei în discuţie îi aparţine lui V.G. Petrenko (*Petrenko 1998,* 164).

43. Judecând după forma cvasi-pătrată a gropilor şi depunerea corpurilor chiricte pe spate cu înclinare, acestui orizont Hadžider-Nižnyj Michajlovka i se pot ataşa în stepa Bugeacului şi M 2 şi 11 din T. 1 de la Sergeevka (*Dzigovskij/Subbotin 1997,* 171, 173, 175, fig. 2/2, 11). Ele preced acolo un mormânt (M 10), înzestrat cu vas ovoidal şi fund rotunjit (*Ibid.,* fig. 2/12, 13), de atribuit orizontului Usatovo târziu sau comunităţilor Jamnaja timpurii.

44. În ciuda eforturilor noastre, din documentaţia de şantier nu am putut recupera decât planurile mormintelor descoperite la Manoleasa. O fotografie a movilei din timpul săpăturii (pl. XLVII), în care se poate observa cromlehul, ne-a fost oferită cu generozitate de P. Şadurschi. Am avut la dispoziţie şi două fişe ale sitului redactate pentru *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani* de către Al. Păunescu (presc. mai departe, *A.P.*) şi Paul Şadurschi (presc. *P.Ş.*) pe baza comunicărilor orale ale Em. şi N. Zaharia, pentru prima dintre ele, şi ale lui F. Aprotosoaie pentru cealaltă. Din păcate, informaţiile din sursele recuperate nu sunt întotdeauna convergente, iar lămuriri suplimentare nu ne-au putut aduce nici discuţiile avute în vara lui 1999 cu Filaret Aprotosoaie.

45. Pentru care îi rămânem îndatoraţi dr. I. Ioniţă, de la Institutul de Arheologie din Iaşi, autorul săpăturii.

46. Ni se pare discutabilă şi atribuirea mormintelor din tumulul de la Hamangia perioadei eneolitice (*Manzura/Sava1994,* 161). Acestea au într-adevăr elemente de tip arhaic (*Berciu 1953,* 126-127; *Id. 1965,* 53-56; *Morintz 1972,* 54-57), însă datele ^{14}C obţinute pentru M 1/1952 (probabil cel mai vechi al movilei) (tabelul XIII/poziţiile 5, 17, 20, 24), deşi cu valori diferite, cad toate în intervalul de existenţă al complexului cultural Jamnaja calculat pe baza datelor radiocarbon, lucru care a fost mai demult remarcat (*Telegin 1977,* 14). În plus, inventarul din acelaşi mormânt (*Berciu 1965,* 53; *Morintz 1972,* fig. 1) are analogii în nivelul XIII de la Ezero (*Georgiev et al. 1979,* fig. 172/е; 213/д), nivel care este mai nou decât Cernavoda I. Caracterele arhaice semnalate la Hamnagia pentru rit şi ritual sunt de raportat la perioada cea mai veche Jamnaja din zona Dunării de Jos. În plus, indiferent de care mormânt din movilă se leagă celebra statuie-menhir, aceasta din urmă nu poate aparţine unui nivel ante-Jamnaja, tipul complex de stelă,

cu redarea detaliilor anatomice şi a veşmintelor fiind atribuit în nord-vestul Mării Negre orizontului Jamnaja târziu sau final (*Novickij 1990,* 34-35, tabel p. 36; pentru datarea la nivel Jamnaja a acestui tip de stelă, v. şi *Suprunenko 1991,* 158).

Pentru sud-estul României există alte date din tumuli care ar putea pune problema prezenţei aici a acestui obicei funerar în perioada eneolitică. Astfel, un mormânt tumular cu inventar ceramic încadrat cu rezerve în cultura Cernavoda I, provine de la Agigea (*Haşotti 1997,* 131; nu avem date privind elementele de ritual). Mormântul principal din tumulul de la Grădiştea Coslogeni poate fi şi el luat în discuţie, fragmentele ceramice descoperite în alveolarea rezultată în urma excavării pământului pentru ridicarea movilei, fiind atribuite culturii Cernavoda I final-început de Cernavoda III (V. *Cavruc/Neagu 1995,* 72-73 şi nota 6; determinare P. Roman). Dificil de datat exact este mormântul primar al unei movile cercetate recent la Sabangia, caracteristicile de ritual (poziţia scheletului, construcţia funerară) sugerează însă că este de avut în vedere o perioadă anterioară culturii Jamnaja (Sărăteni-Crasnoe sau, eventual, Usatovo) (inf. S. Agulnikov). Sunt de amintit aici mormintele tumulare de la Anadalkioi şi Hamangia-1974, atribuite eneoliticului final (*Manzura 1999,* 116), dar pentru care nu se exclud şi alte datări.

În contextul problemei complexelor funerare aparţinând culturii Cernavoda I, punem în discuţie necropola de la Gherăseni (jud. Buzău), de unde au fost comunicate, în afara complexelor funerare din sec. IV d.Hr., şi morminte datate în perioada de tranziţie (v. *E. M. Constantinescu 1994,* 105-106). Având în vedere poziţia sitului şi caracteristicile inventarului ceramic din M 70 (*Ibid.,* fig. 4/1-2), credem că cimitirul vechi de la Gherăseni aparţine culturii Cernavoda I, faza Râmnicelu (aceeaşi datare şi la *Manzura 1999,* 115). Pe de altă parte, atragem atenţia asupra faptului că la Gherăseni, pe lângă aceste morminte vechi există şi înmormântări având elemente de ritual şi inventar specifice culturii ceramicii cu multe brâie (v., de pildă, M 99, cu cataramă din os cu perforaţie laterală: *E. M. Constantinescu 1996,* 48, pl. 1/1-2). Nici M 69 credem că nu poate fi atribuit eneoliticului final/ perioadei de tranziţie, pentru că poziţia scheletului- v. *Id. 1994,* 105, fig. 4/4 - nu este tipică acestor perioade, ci mai curând Bronzului mijlociu sau târziu.

Pe baza datelor publicate, pentru movila de la Independenţa-Murighiol *(Simion 1991)* se poate închipui următoarea succesiune stratigrafică şi cultural-cronologică: 1) cel mai vechi mormânt (nenumerotat de autorul săpăturii) are groapa săpată în stâncă, orientată NE-SV, fiind probabil jefuit (aşa cum demonstrează fragmentele osteologice găsite pe fundul gropii; probabil cele numerotate cu "m 2" aparţin aceluiaşi complex). De această înmormântare se leagă foarte probabil construirea cromlehului şi placarea cu pietre a movilei de deasupra sa (o primă movilă?). Detaliile constructive şi orientarea gropii apropie acest mormânt iniţial de caracteristicile înmormântărilor tumulare ale "variantei basarabene a culturii Cernavoda I", dar şi de cele ale grupei Usatovo. 2) următorul mormânt , "m 1", cu scheletul probabil în poziţie chircită pe spate, orientat E?V, se poate atribui seriei înmormântărilor de acest tip existente în zona de nord-vest a Mării Negre pe un parcurs temporal îndelungat. Având în vedere poziţia sa stratigrafică, "m 1" poate fi datat mai curând în perioada Jamnaja. Oricum, de acest al doilea mormânt pare a se lega o adăugire de pământ care a modificat dimensiunile iniţiale ale movilei. 3) orizontul mormintelor cu schelete dezmembrate, care, pe baza ceramicii, aparţin complexelor

Jamnaja târzii (varianta Bugeac, cf. terminologiei lui V.A. Dergacev). 4) o altă eventuală etapă, ultima, de înmormântări pare a fi reprezentată de mormintele cu schelete în poziţii chircite (de exemplu M 3, 12, 13), plasate spre jumătatea nordică a movilei, ce se pot atribui Bronzului mijlociu sau târziu.

47. V. de pildă, în acest sens, vasul din M 12 / T. 23 de la Boguslav, pe Samara, o evidentă imitaţie locală după ceramica CAS (*Androsov/Marina/Zavgorodnij 1991,* 13-14, 18, fig. 1/2) şi cel cu paralele în aceeaşi arie culturală a amforelor sferice din M 7/T. 445 de la Kamenka, pe Nistru (*Kačalova 1974,* 18, pl. 7/2). Construcţia din piatră a M6/T. 1 de la Baratovka (pe Ingulec), mormânt atribuit complexelor de tip Životilovka-Volčansk, a fost de asemenea socotită ca reflectare a unei tradiţii CAS şi comparată cu structurile funerare din piatră ale grupei estice a CAS (*Rassamakin 1996,* 132).

48. La sud de Dunăre, grupului Usatovo (faza târzie) îi poate fi atribuit cu certitudine M 7/T.I Luncaviţa-"Drumul Vacilor", care conţinea un schelet chircit pe dreapta, orientat la nord, însoţit de două aplici de os "în formă de 8" (*Vasiliu 1995c,* 119, pl. IV/a-b), similare celor descoperite în M 33/Sadovoe (lângă limanul Nistrului), acesta din urmă datat sigur cu material ceramic de tip Usatovo târziu *(Maljukevič/Petrenko 1993).* Aceleiaşi grupe de populaţie îi aparţin încă, în tumulul amintit de la Luncaviţa, M 6 şi poate M 5 (cenotaf sau groapă de cult) (v. şi *Burtănescu 1998c*).

Asemănări cu ritualurile funerare usatoviene prezintă şi complexele cu construcţii din piatră descoperite în T.II/Mihai Bravu (*Vasiliu 1995d,* 144-146). Este vorba de un mormânt principal, M 2 - distrus de intervenţiile ulterioare înmormântării -, cu ring placat cu piatră şi de o groapă de cult (sau cenotaf) de formă rectangulară aflată în interiorul unei amenajări dreptunghiulare din piatră, din care provine un vas fragmentar şi o mărgică tubulară din cupru (*Ibid.,* pl. III, VI/1, 3). În movilă, următorul orizont de înmormântări este reprezentat de M 4, ce a fost însoţit de un vas cu paralele în complexul catacombelor (*Ibid.,* 146, 162, pl. VI/2).

Un fragment de cromleh asemănător cu cel din T.II a fost găsit în partea de nord a T.III/Mihai Bravu, numai că aici, el a fost legat de un mormânt, M 1, cu trăsături specifice ritualurilor Jamnaja (*Ibid.,* 146-147). Vasul descoperit în manta în apropiere de M 1 (*Ibid.,* 147-148, pl.V/5) îşi găseşte analogii mai bune în complexele de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni, dar forma este cunoscută şi din morminte Jamnaja. Nu excludem totuşi şi o datare mai veche decât perioada Usatovo pentru construcţiile din movilele de la Mihai Bravu.

În acest context, ar mai putea fi aduse în discuţie ca descoperiri cu posibile legături în aria tradiţiilor usatoviene complexele cu construcţii de piatră de la Hagieni (*Harţuche 1971,* 249-252, fig.1/1), Tariverde (*D. Popescu 1952,* 272-274) şi amintitele deja mai sus morminte de la Independenţa (mormântul primar), Sabangia, Kalugerica (M 4/T.III). Credem totuşi că primele două puncte semnalate depăşesc cadrul cultural-cronologic al perioadei de tranziţie. Într-adevăr, pentru vasul de la Hagieni bune analogii găsim la Ezerovo III (compară *Harţuche 1971,* fig. 1/1 cu *Margos/Tončeva 1962,* fig. 6/2), iar pentru Tariverde mai probabilă ni se pare o apropiere de unele morminte cu construcţie complexă ale culturii ceramicii cu multe brâie, ca cele de la Nikol'skoe (v. *Sava 1992,* 84, fig. 30/1-4, 10-11; în acest fel "urmele de lemn" de pe fundul gropii mormântului de la

Tariverde ar putea fi interpretate ca resturi ale unui coşciug din lemn de tipul celor de la Nikol'skoe).

Construcţii din piatră (ring, pavaj rectangular) au fost descoperite şi în T.I/Kjulevča, dar mormintele de care se leagă (M 3 şi M 4) sunt posterioare unui complex Jamnaja tipic (M 2) (*Kitov/Panajotov/Pavlov 1991,* 20).

Interesant este faptul că gropi şi suprafeţe rituale cu asemănări (şi ascendenţe?) în aria Usatovo s-au descoperit mai spre sud, la Goljama Detelina (T.IV), fiind puse acolo în legătură cu morminte Jamnaja (*Leštakov/Borisov 1995,* 12-16). Forma unuia din vasele desoperite în construcţia 1 din tumulul amintit, construcţie legată stratigrafic de mormintele vechi, M 5 şi M 4, are bune analogii în olăria tripoliană târzie, fiind deocamdată o descoperire unică în aria BT din Câmpia Tracică Superioară (*Ibid.,* 13-14, fig. 10/a). Autorii descoperirii nu consideră recipientul un import direct ci rezultatul "influenţei prin intermediul unor enclave etnice izolate de la sud de Dunăre" (Ibid., 14).

49. În stadiul actual al cercetării este dificil a încerca o divizarea cronologică a orizontului cultural de tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni între Prut şi Nistru, deşi foarte probabil că au existat diferenţe cronologice între morminte. Poate totuşi că printre cele mai vechi complexe de acest tip se numără M2/T.2 Costeşti (*Dergacev 1982,* 11, 13, fig. 2/11-43, 3/1-10) şi M10/T.9 Crasnoe (*Serova/Jarovoj 1987,* 55, 57, 59, fig. 27/28), cu elemente de tip Majkop-Novosvobodnoj. În tumulul de la Bursuceni, un mormânt cu ceramică tripoliană târzie (M 20) era, conform descoperitorului *(Jarovoj 1979),* sincron altor două morminte (M 21, 25), ce posedau un inventar tip Majkop. Într-o relaţie de cronologie relativă, cele trei înmormântări amintite de la Bursuceni este posibil să fie mai vechi, cel puţin parţial, decât, de pildă, M 2 şi 17/T.10 de la Taraclia II (pentru vasele din aceste morminte: *Manzura 1990,* 30, fig. 3/12-13) (v. şi *Petrenko 1991a,* 74).

50. Aducem cu această ocazie mulţumiri autorului cercetării, care, cu amabilitate, ne-a furnizat informaţii suplimentare privind acest mormânt. Vasele descoperite acolo se află în expoziţia Muzeului de Istorie din Galaţi (inv. 20 923-20924).

51. Vasul se află în expoziţia Muzeului de Istorie din Galaţi, nr. inv. 20 345.

52. E.V. Jarovoj a încercat să explice această situaţie prin constrângerile ideologice care împiedicau comunităţile usatoviene să-şi înhumeze morţii în movilele altor triburi, în timp ce la populaţia Jamnaja această interdicţie nu ar fi existat (*Jarovoj 1985a,* 113).

1. O parte a materialului rezultat din nivelurile de epoca bronzului de la Lunca a putut fi văzut de noi, prin amabilitatea descoperitorului, la Muzeul de Istorie din Piatra Neamţ.

2. Vasul se află în expoziţia Muzeului de Istorie din Galaţi, nr. inv. 20 856.

3. V. nota următoare.

4. La nivelul fazelor Monteoru Ic3 şi Ic2, partea activă în acest proces a fost jucată foarte probabil de populaţia răsăriteană, aparţinând CCMB, după cum o demonstrează prezenţa materialelor atribuite ei în aşezările şi necropolele locale (catarame, ceramică, piese din silex şi metal). Elementele culturale au fost însoţite şi de indivizi originari din est, care în necropolele Monteoru Ic3 şi Ic2 de la Cândeşti şi-au păstrat o parte din obiceiurile funerare. Numărul lor trebuie să fi fost destul de însemnat, judecând după proporţia

mormintelor cu cotlon de la Cândeşti, care în cimitirul din faza Ic3 ajunge la o treime din totalul înmormântărilor (*M. Florescu 1978,* 112). Pe de altă parte, sunt indicii, furnizate tot de necropola amintită, că populaţia răsăriteană se afla deja în proces de integrare în cadrul comunităţii monteorene din zonă (*Ibid.,* 113), ceea ce presupune că momentul primelor contacte CCMB-Monteoru s-ar fi putut petrece mai de timpuriu (poate la nivel de Monteoru Ic4,3?). Toate acestea nu exclud însă ca mici grupe de populaţie monteoreană îndeletnicite cu creşterea animalelor să fi ajuns şi în zonele de stepă din sud-estul Moldovei şi din nord-vestul Mării Negre (Bugeac). Astfel se pot explica, de pildă, resturile de locuire de tip Monteoru timpuriu de la Reni, din apropierea vadului de trecere peste Dunăre şi poate, de asemenea, fragmentele ceramice atribuite fazei Monteoru Ic3 din aşezarea de la Zarečnoe II (*Subbotin/Petrenko 1990,* 251-252, fig. 1/2-3). Într-o comunicare recentă, M. Florescu *(M. Florescu 2001),* anunţa descoperirea de fragmente ceramice tipice Monteoru Ic3 şi Ic2 într-o serie de puncte din zona cu aspect stepic din sud-estul Moldovei (Vânători, Murgeni, Igeşti), apărute însă în contexte nemonteorene sau de "inspiraţie Monteoru". La Voineşti şi Vutcani au fost identificate şi elemente Monteoru mai târzii (Ia). Concluzia, preliminară şi formulată cu rezerve, că am avea de-a face aici cu un aspect sau facies Monteoru (denumit "aspect sau grup Vânători"), evoluat dintr-un BT de tip "Folteşti II-Bogdăneşti" sub o puternică influenţă Monteoru, are nevoie de date suplimentare. În ceea ce ne priveşte, privim cu oarecare rezerve identificarea culturală făcută de M. Florescu în cazul elementelor nemonteorene ale acestui "aspect Vânători".

5. Ca argument ar putea fi invocat M 8 din tumulul de la Kiselovo, în care s-au aflat, cf. Černjakov 1978, 147-148, scheletele a doi indivizi, din care unul în poziţie întinsă, iar celălalt în poziţie chircită pe dreapta. Vasul descoperit ca inventar funerar (*Ibid.,* fig. 2/3) are caracteristici specifice grupei vechi a CCMB din spaţiul nord-vest pontic (după periodizarea lui E. Sava). Deşi mormântul respectiv a fost prezentat ca dublu, în planul movilei de la Kiselovo (*Ibid.,* fig. 1) cele două schelete ale M 8 au fost figurate ca având gropi diferite, ceea ce nu exclude şi posibilitatea ca scheletele să aparţină unor morminte separate, datând din perioade diferite (cel mai vechi fiind acela în poziţie întinsă?).

BCU IAŞI / CENTRU VECHI

Anexe

1. O tipologie a topoarelor, teslelor și dălților de silex descoperite în Moldova

Abrevieri folosite:

BC	județul Bacău
BT	județul Botoșani
GL	județul Galați
IȘ	județul Iași
NȚ	județul Neamț
SV	județul Suceava
VS	județul Vaslui
MAS	Muzeul de Arheologie Săveni
MD	Muzeul Dorohoi
MIBC	Muzeul de Istorie "Iul. Antonescu", Bacău
MIM	Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași
MIPNȚ	Muzeul de Istorie Piatra Neamț
MJB	Muzeul Județean Botoșani
MJIG	Muzeul Județean de Istorie Galați

Considerații statistice, chorologice și general tipologice. O evaluare cantitativă, bazată pe datele de care am dispus, indică un număr de peste 550 de topoare, tesle și dălți din silex descoperite până acum în Moldova, din care 70-75 % sunt topoare. Tipologia pe care o propunem aici se bazează pe analiza a circa jumătate din acest număr total estimat al pieselor de silex care intră în categoriile menționate. Arealul cu cea mai mare concentrare de descoperiri și cu cele mai multe obiecte înregistrate îl reprezintă partea nordică și centrală a Moldovei și în special, zona Câmpiei Moldovei. Pe măsură ce coborâm spre sud, punctele semnalate sunt din ce în ce mai puține, iar piesele - ca o concluzie preliminară -, din ce în ce mai vechi.

Pentru atribuirea uneia sau alteia din piese celor trei categorii de unelte/arme neperforate analizate aici, am urmat în linii mari criteriile și definițiile tipologice generale propuse de E. Comșa (*E. Comșa 1972b,* 253-256).

Fixarea unui **cadru cultural-cronologic** al prezenței topoarelor, teslelor și dălților de silex în Moldova este mult îngreunată de faptul că 90-95 % din numărul total al pieselor au fost descoperite accidental, mediile culturale din care au provenit nemaiputând fi reconstituite nici măcar conjectural. Doar pentru un număr

mic de piese există informații mai mult sau mai puțin sigure asupra contextelor arheologice în care au apărut (reprezentate de morminte - în mare majoritate -, așezări și depozite), însă și acestea au fost privite și folosite cu reticențe și nu de puține ori au făcut obiectul unor dezbateri polemice (pentru istoriografia problemei, v. *Spinei 1971,* 106-107, 109).

Este posibil ca cele mai vechi topoare de silex din Moldova să fi fost folosite de purtătorii comunităților aspectului cultural Stoicani-Aldeni, însă deocamdată piese de acest tip nu au fost descoperite în contexte arheologice sigure decât în aria munteană a fenomenului (*Dragomir 1983,* 42). În felul acesta, limita cronologică superioară certă a prezenței topoarelor de silex în Moldova este fixată în prezent de piesa descoperită într-unul din mormintele de la Fălciu (*Popușoi 1994,* fig. 2/3 = 4/1), mormânt care este de atribuit orizontului cultural-cronologic Nova-Danilovka-Giurgiulești-Casimcea, sincron în linii mari cu Cucuteni A-Tripolie BI. Această dată ca și caracterul primelor apariții ale topoarelor de silex la vest de Prut sunt apropiate de concluziile formulate acum patru decenii de A.C. Florescu (*A. Florescu 1959; Id. 1960,* 220-221), care propunea ca limită superioară pentru acestă categorie de obiecte nivelul Cucuteni A-B și socotea posibilă o legătură a celor mai vechi piese cu pătrunderile elementelor purtătoare ale ceramicii "C". De o producție proprie nu se poate vorbi însă, credem, decât în perioada de tranziție, când în așezări precum Horodiștea s-a descoperit un număr destul de mare de topoare și dălți din silex, pentru care este de presupus și o fabricare a lor pe loc. Tot acum triburile amforelor sferice pătrunse dinspre nord aduc cu ele, alături de produse finite, și o înaltă tehnologie de confecționare a acestor artefacte. De altfel, perioada de tranziție spre epoca bronzului poate fi socotită ca momentul de apogeu al utilizării și răspândirii topoarelor, teslelor și dălților din silex în Moldova. Unii cercetători au considerat-o singura în care pot fi încadrate piesele de acest tip (*Vl. Dumitrescu 1961; Marinescu-Bîlcu 1962b; Dumitroaia 2000,* 100). A fost susținută însă și ipoteza că aceste tipuri de unelte/arme vor continua să fie vehiculate, fabricate și utilizate și în perioada epocii bronzului (cu argumente mai convingătoare pentru primele două perioade ale acesteia) (*Spinei 1971,* 111-113), opinie la care subscriem și noi.

I. Topoarele se caracterizează prin aceea că "totdeauna secțiunea longitudinală în zona tăișului are forma de V, iar partea de mijloc îngroșată simetric" (*E. Comșa 1972b,* 253). În funcție de forma secțiunii transversale, topoarele de silex din Moldova aparțin în principal la două tipuri: tipul cu secțiunea transversală lenticulară (tipul A) și tipul cu secțiunea transversală rectangulară (tipul B). La această clasificare se adaugă piese singulare care au în secțiune formă pentagonală (tipul C) sau hexagonală (tipul D). Ținând cont de starea actuală a topoarelor cunoscute nouă din Moldova și atribuite acestor tipuri, suntem înclinați să credem că ele au căpătat în secțiune formă pentagonală sau

hexagonală în procesul de remodelare a lor, inițial piesele aparținând probabil tipului A sau B. Fiecare dintre tipurile principale se împarte, după tehnica de confecționare, în două subtipuri - 1) cioplite și, 2) șlefuite -, ce cuprind mai multe variante și subvariante. Tipurile C și D cunosc deocamdată numai topoare cioplite.

Dacă atribuirea topoarelor unuia sau altuia dintre tipuri în funcție de secțiunea transversală credem că reiese explicit din observația directă, în schimb trebuie precizate criteriile după care s-au repartizat piesele la cele două subtipuri. Astfel, au fost socotite topoare cioplite atât exemplarele cioplite integral cât și cele cu desprinderi pe cel puțin 1/2 sau 2/3 din fețele late, restul fiind șlefuit[1], în timp ce în categoria topoarelor șlefuite au fost incluse piesele integral șlefuite sau șlefuite doar pe fețele late, precum și cele șlefuite pe cel puțin 2/3 din suprafața fețelor late, restul păstrând urme de șlefuire, indiferent de modul în care s-au tratat suprafețele laterale (sau marginile, la topoarele cu secțiunea transversală lenticulară).

La topoarele cioplite se va ține seama de stadiul de prelucrare a pieselor, așa încât se propune aici și o compartimentară suplimentară în: a) topoare aflate în stadiu incipient de prelucrare; b) topoare finite sau presupus finite, și c) topoare remodelate. Topoare semifinite au fost considerate cele cioplite grosolan, cu retușe largi, adânci. În schimb, topoarele cioplite integral, caracterizate printr-o tehnică de cioplire mai îngrijită, cu retușe puțin adânci au fost incluse în categoria pieselor finite și pot fi interpretate fie ca topoare aflate într-un stadiu imediat premergător finisării prin șlefuire - în care caz, au fost atribuite variantelor respective - fie, atunci când nu s-a constatat prezența de exemplare parțial șlefuite, au fost socotite ca topoare finite, fiind rânduite în variante aparte. Topoarele care în procesul de reprelucrare, "operație determinată probabil de necesitatea reparării obiectelor respective" (*A. Florescu 1960,* 219), au căpătat trăsături morfologice cu totul noi față de cele inițiale, au fost incluse în categoria topoarelor remodelate. Piesele însă care prezintă reparații sau remodelări ce: 1) nu au afectat în mod esențial înfățișarea lor din perioada când erau încă în uz; 2) permit să se întrevadă forma inițială a topoarelor; 3) au dobândit caracteristici ale unor variante cunoscute, au fost atribuite variantelor respective, cu menționarea totuși a urmelor operațiilor de reprelucrare.

Împărțirea topoarelor în variante s-a făcut ținând cont de: forma în plan și profil a topoarelor, conformația cefei și tăișului, caracteristicile tehnicilor de confecționare, dimensiuni. La rândul lor, subvariantele au fost evidențiate în principal prin diferențele de dimensiuni remarcate față de mărimile variantelor din care s-a presupus că derivă.

În ceea ce privește forma topoarelor în plan longitudinal, definirea lor s-a făcut în principal pe baza raportului dintre lățimea tăișului și cea a cefei, astfel: topoarele cu lățimea cefei de cel puțin 2,5 ori mai mică decât cea a tăișului au fost

considerate triunghiulare, cele care gravitau în jurul raportului de 1 : 2, trapezoidale, iar exemplarele de 1 : 1 - 1,05, dreptunghiulare. Piesele care se înscriau cu valori de la 1 : 2,2-2,5 au fost socotite ca având o formă cvasi-triunghiulară, iar topoarele al căror raport lăț. tăiș / lăț. ceafă se situa de la 1 : 1,1 la 1 : 8 s-au împărțit, convențional, în ușor trapezoidale (1 : 1,35-1,8) și respectiv cvasi-dreptunghiulare (1 : 1,1-1,35).

În ceea ce privește dimensiunile, topoarele cu lungimi cuprinse între 7 și 10 cm au fost considerate topoare de dimensiuni mici, cele a căror lungime variază între 11 și 15 cm au fost socotite topoare de dimensiuni medii, iar piesele a căror lungime depășește 15 cm, topoare mari. În dependență de dimensiunile topoarelor se află raportul lungime / lăț. tăiș, în sensul că la topoarele mici, acest raport variază de la 1 : 1,6 la 1 : 3,35, la piesele de mărimi medii, de la 1 : 1,55 la 1 : 3,55, iar la topoarele mari, de la 1 : 2,25 la 1 : 4,8. De asemenea, piesele cu grosime de până la 2,5-2,7 cm (în funcție și de celelate dimensiuni) au fost considerate ca având grosimi mici (cele cu valoare în jurul a 2 cm fiind caracterizate ca lucrate "pe lame"), iar topoarele mai groase, socotite ca masive.

Criteriile clasificării topoarelor din silex au fost aplicate și în cazul teslelor și dăltițelor confecționate din aceeași rocă.

II. Teslele din silex se diferențiază de topoare prin prezența spre tăiș a unei porțiuni arcuite (partea principală care a suportat rezistența materialului prelucrat) și a uneia plane pe fața opusă, profilul longitudinal al acestui tip de unealtă fiind asimetric. Există câteva variante (Brehuești, Rădășeni, Ghireni, Comănești-Suharău, Probota și subvariantele respective), toate cu piese de secțiune transversală rectangulară, care sunt reprezentate numeric predominant de tesle, însă trebuie spus că în cadrul lor au apărut și exemplare care după forma profilului longitudinal trebuie atribuite categoriei topoarelor. Și invers, piese care se atribuie categoriei teslelor au apărut la variante ilustrate în majoritate de topoare. De aceea, am preferat la piesele cu secțiunea transversală rectangulară întocmirea unui catalog de variante comun, în care să fie incluse deopotrivă topoare și tesle, cu specificarea, acolo unde este necesar, a categoriei respective de unealtă.

A. Topoare cu secțiunea transversală lenticulară

Topoarele de silex de acest tip sunt piese zvelte, predominant de lungimi medii. Este de remarcat, de asemenea, lipsa topoarelor masive, de grosimi mari. Foarte puține piese de secțiune transversală lenticulară se pot atribui subtipului 2, în general topoarele fiind cioplite. Nu s-a constatat prezența exemplarelor semifinite. În majoritate, topoarele de tip A au ceafa (-muchia) ascuțită sau rotunjită și tăișul convex. În ceea ce privește funcția acestor piese și având în vedere forma în secțiune transversală și în plan longitudinal, precum și tehnica de

cioplire, trebuie de luat în considerare, cel puțin pentru o parte a pieselor atribuite variantei Buhai, poate și pentru exemplarul de la Bălteni, o folosire a lor sau și o folosire a lor ca pumnale sau vârfuri de săgeată/lance. Având în vedere analogiile, pentru piesele de acest tip se poate presupune, pentru Moldova, ca limită cronologică superioară certă eneoliticul dezvoltat, iar ca limită inferioară (nesigură) sfârșitul Bronzului timpuriu și începutul celui mijlociu.

A.1. Topoare cioplite

A.1.b. Topoare finite

Varianta Buhai (-Pădureni)

Forma: triunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 2,85 - 3,35; raport L ./l. tăiș 1 : 2,75 și 1 : 3,4 la piesele întregi; ceafă ascuțită, tăiș ușor convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: lucrate în general pe "lame"; cioplite în întregime sau șlefuite doar pe o mică porțiune spre tăiș, cu lățimea de 0,5 - 1 cm, desprinderile fiind de regulă fine, mai ales spre margini, și dese.

Dimensiuni: medii (L. 11-13 cm; l. tăiș 3,8 - 4 cm; gros. max. 1,6 - 1,9 cm).

Silex: alb-vinețiu cu pete albe sau alburiu opac cu mici pete vinețiii.

Stânceşti

Catalog: Buhai (-Pădureni)-"Dl. Roşu" (BT) (depozit? - ălături de un topor cu secțiunea transversală rectangulară; inv. 16 756 MJB, inv. vechi 982 MD; *A. Florescu 1959,* 80, 90, nota 70, fig. 6/1); Stânceşti (BT) (inv. 16 829 MJB); Concești-"Vatra satului" (BT) (inv. 16 146 MJB; piesă fragmentară, lipsă jumătatea dinspre ceafă); Păltiniș (BT) (inv. 16 780 MJB; piesă fragmentară, lipsă partea dinspre ceafă); "jud. Botoșani" (inv. 16 783 MJB; piesă fragmentară, lipsă jumătatea dinspre tăiș).

Analogii: ceramică șnurată, grupul Kraków-Sandomierz (bazinul Vistulei superioare) (Żerniki Górne / M 138, mormânt datat 14C: 2525±94 B.C.; fragmentul de topor de tip Buhai a apărut în mormânt împreună cu un topor apropiat tipologic de piesele variantei Rădășeni) (*Włodarczak 1998,* pl. VI/stânga jos).

Desenele pieselor sunt realizate la scara ▭, cu excepția celor menite să ilustreze variantele Mateieni II, Suharău și Corni, pentru care s-a folosit scara ▭.

Varianta Bălteni

Forma: triunghiulară; raport lăț. tăiș/lăț. ceafă circa 1 : 2,65; raport L ./lăț. tăiș 1 : 1,65; ceafă rotunjită; tăiș cvasi-rectiliniu; laturi ușor arcuite.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cf. *Coman 1980,* fig. 94/5, piesă lucrată pe "lamă", șlefuită în formă de Λ pe circa 1/3 din suprafața fețelor late, spre tăiș, restul cioplit, cu desprinderi fine, regulate.

Dimensiuni: mici (L. 7 cm; l. tăiș 4,25 cm; gros. max. 0,8 cm).

Catalog: Bălteni (VS) (*Coman 1980,* 64, pct. VII.2., fig. 94/5).

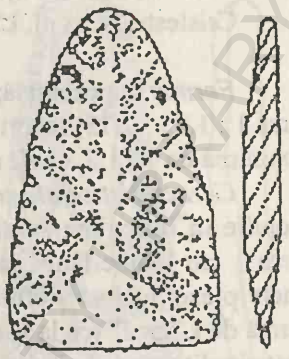

Bălteni
(după *Coman 1980*)

Analogii: în morminte de tip Nova-Danilovka-Giurgiulești-Casimcea (v. varianta Fălciu).

Varianta Mateieni I

Forma: cvasi-triunghiulară; raport lăț. tăiș/lăț. ceafă circa 1 : 2,25 - 2,5; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,1 - 2,3; tăiș rectiliniu, ceafă rotunjită, laturile ușor arcuite.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: lucrat pe "lamă"; pe margini, până spre tăiș: cioplituri largi, într-o tehnică proprie și topoarelor variantei Mateieni II.

Dimensiuni: L. 10,2 - 11,5 cm; l. tăiș 4,8 - 5 cm; gros. max. 1,3 - 1,8 cm.

Silex: alb.

Catalog: Mateieni (BT) (*Moscalu 1989a,* fig. 2/3); Botoșana (SV) (*Andronic 1995/1996,* pl. II/4).

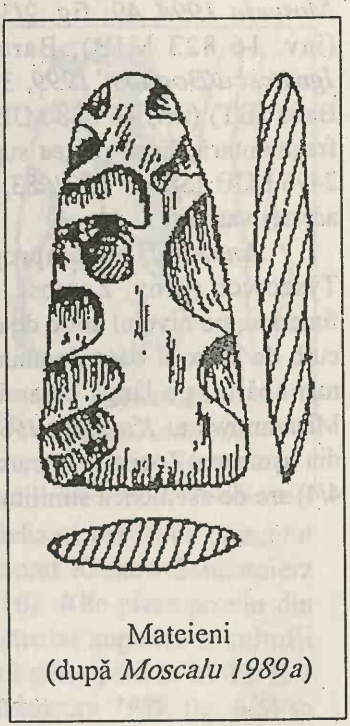

Mateieni
(după *Moscalu 1989a*)

Varianta Broscăuți (intermediară tipologic între variantele Buhai și Cristești) (v. și pl. LVIII/4)

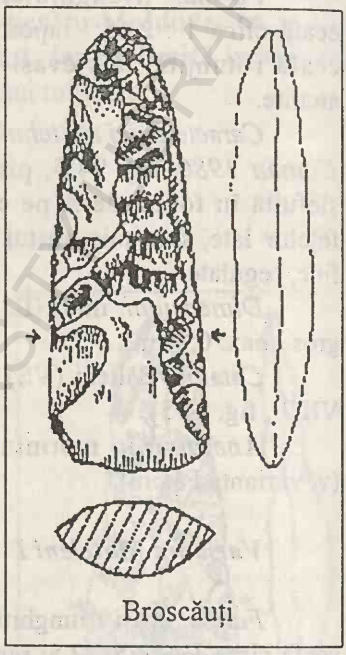
Broscăuți

Forma: trapezoidală; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,85 - 2,15; raport L. / l. tăiș 1 : 2,5 - 2,8, cu o minimă de 1 : 1,9; ceafă rotunjită, tăiș convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite în întregime sau șlefuite pe o porțiune de circa 1 cm lățime lângă tăiș (ca la varianta Buhai); unele piese au fost șlefuite spre tăiș pe o zonă în formă de L"grec" (ca la varianta Cristești); topoarele sunt cioplite cu desprinderi mai mici sau mai mari.

Dimensiuni: L. 10,2 - 14,8 cm; l. tăiș 4,3 - 5,3 cm; gros. max. 1,8 - 2,6 cm.

Silex: alb-vinețiu, alb-vinețiu cu mici pete albe sau alburiu cu dungi transversale vinețiii.

Catalog: Broscăuți (BT) (inv. 16 777 MJB); Suharău (BT) (inv. 14 829 MJB; *Șadurschi/ Moscalu 1994,* 49, fig. 2/3); Dacia-Nicșeni (BT) (inv. 16 823 MJB); Baranca (BT) (*Niculică/ Ignătescu/Boghian 1999,* 39, fig. IV). Probabile: Baisa (BT) (inv. 16 828 MJB; col. I.D. Marin; piesă fragmentară, lipsă partea superioară); Lozna (BT) (inv. 16 782 MJB, inv. vechi 2496 MJB; *Spinei 1971,* 83, fig. 5/3; piesă remodelată, inițial aparținând probabil acestei variante).

Analogii: bune apropieri cu un topor descoperit în tumulul 15 de la Tyszowce (prov. Zamość, Polonia), aflat în regiunea unei presupuse gropi funerare, pe nivelul antic de călcare, alături de un vas al culturii Trzciniec, un cuțit curb de silex și oase de animale; în mantaua tumulului și în umplutura gropii au mai apărut, pe lângă ceramică Trzciniec, și materiale TRB, Chłopice-Veselé și Mierzanowice: *Kuśnierz 1989,* 218-222, fig. 3/a). Un topor publicat ca provenind din așezarea Zoziv II (ceramică șnurată Gorodok-Zdolbica) (*Konoplja 1982,* fig. 4/4) are de asemenea similitudini cu piesele variantei Broscăuți.

Varianta Dacia

Forma: trapezoidală; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 2; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2,3; ceafa dreaptă, tăiş convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: lucrat pe "lamă"; cioplit în întregime, cu excepţia unei mici porţiuni dinspre tăiş; se întâlnesc atât desprinderi mici cât şi mai largi; păstrează în zona cefei urme de cortex.

Dimensiuni: medii (L. 13,1 cm; l. tăiş 5,8 cm; gros. max. 1,8 cm).

Silex: cenuşiu cu nuanţe fumurii.

Catalog: Dacia-Nicşeni (BT) (inv. 16 826 MJB).

Analogii: apropieri se pot face cu topoare din morminte aparţinând fazei vechi a ceramicii şnurate (M4 / T. I Kolosach, în partea de vest a Poloniei Mici) (*Machnik 1979b,* fig. 214/4).

Dacia

Subvarianta Grămeşti

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Dacia, dar topoarele sunt de dimensiuni mai mici (L: 8,6 - 9,1 cm; l. tăiş 4,4 - 4,6 cm; gros. max. 1,75 - 2 cm).

Catalog: Grămeşti (SV) (*Andronic 1986/ 1987,* pl. II/6); Baisa (BT) (inv. 16 827; col. I.D. Marin; piesă spartă şi remodelată ?).

Analogii: unele apropieri tipologice se pot face cu un toporaş de la Hăncăuţi (nordul Basarabiei), atribuit perioadei tripoliene târzii (*Markevič 1981,* 16, 93, fig. 4/9); în ceramica şnurată (un exemplar asemănător provine din aşezarea de la Kostelec u Holešova, din Moravia, dintr-un complex datat la nivelul fazei IIIa a ceramicii şnurate din zonă, fază paralelizată parţial cu orizontul şnurat central european - Machnik, parţial cu grupul şnurat Kraków-Sandomierz din Polonia Mică: *Kopacz/Šebela 1992,* 69, 82, fig. 7/10). Alte piese provin din contexte datate la nivelul etapei vechi a grupului Nistrului superior a culturii şnurate Subcarpatice (*Svešnikov 1974,* fig. 4/4). Toporul descoperit în M 13/T. 1 Roşcani (perioada Jamnaja târzie) (*Dergacev/Borzijak/Manzura 1989,* fig. 6/5) se circumscrie de asemenea acestei subvariante.

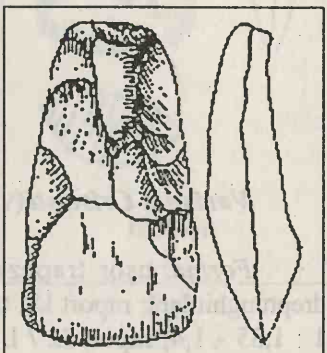

Grămeşti (după *Andronic 1986/1987*)

Varianta Mateieni II

Forma: ușor trapezoidală; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,4 - 1,65; raport L. / l. tăiș circa 1 : 3; ceafă rotunjită, tăiș ușor convex sau rectiliniu.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: lucrate pe "lamă"; cioplite cu desprinderi largi; șlefuite în zona tăișului pe fețele late, uneori până spre mijlocul piesei.

Dimensiuni: mari (L. 19,1 - 21,75 cm; l. tăiș 7 - 7, 1 cm; gros. max. sub 2 cm).

Silex: alb.

Catalog: Mateieni (BT) (*Moscalu 1989a,* fig. 2/1, 3/1).

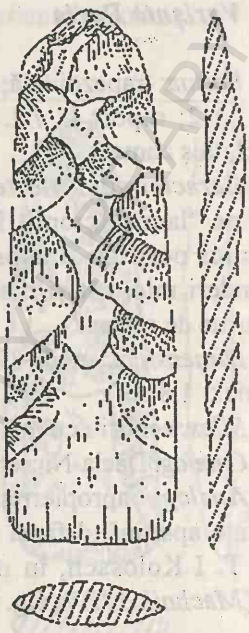

Mateieni
(după *Moscalu 1989a*)

Varianta Cristești (v și pl. LVIII/5)

Forma: ușor trapezoidală spre cvasi-dreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,35 - 1,4; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,9 - 3,5; ceafă rotunjită, tăiș convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite în general cu desprinderi mai mari decât la varianta Buhai; la aceste topoare porțiunea dinspre tăiș este șlefuită, în formă de L"grec" sau Ucucurulinsus.

Dimensiuni: medii (L. 13-15 cm; l. tăiș 4,3 - 4,5 cm; gros. max. 2,6 cm); topoarele sunt în general mai masive decât cele ale variantelor precedente.

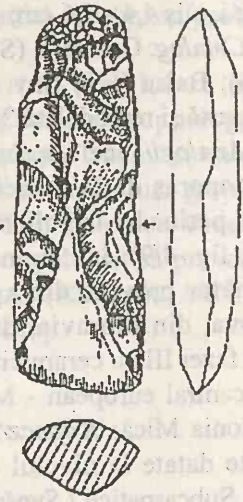

"Botoșani"

Silex: alburiu cu dungi vineţii longitudinale, alburiu-vineţiu opac sau lăptos.

Catalog: Cristeşti - "Şesul Ţărnei" (BT) (inv. 853 MJB, inv. vechi 265 MJB; *Spinei 1971,* 82, fig. 3); "jud. Botoşani" (inv. 16 776 MJB); Probabile: Ilişeni (BT) (inv. 16 750 MJB; piesă fragmentară, lipsă jumătatea superioară); Ghireni (BT) (inv. 16 759 MJB, inv. vechi 734 MD; piesă fragmentară, lipsă jumătatea dinspre tăiş); Târpeşti-"Râpa lui Bodai" (*Marinescu-Bîlcu 1981,* fig. 208/11 = 213/3; lipsă o porţiune dinspre ceafă).

Subvarianta Hudeşti

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Cristeşti, dar topoarele sunt de dimensiuni mai mici (L. 10 - 10,7 cm; l. tăiş 3,5 - 4,5 cm; gros. max. 2,1 - 2,5 cm; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2,2 şi 1 : 3).

Catalog: Hudeşti - "Dl. Izvorului" (BT) (inv. 16 761 MJB); Ghireni - "Bulicheni" (BT) (inv. 16 762 MJB).

Analogii: cu o piesă din M 3/T.1 Sergeevka, aparţinând complexului catacombelor; cele trei toporaşe din acest mormânt au ajuns în posesia purtătorilor catacombelor probabil prin contacte cu cultura Niprului Mijlociu (*Dzigovskij/Subbotin 1997,* 188, fig. 2/5). Apropieri esixtă şi cu un toporaş de dimensiuni mai mici, atribuit unei aşezări cu materiale amestecate ale culturilor Chłopice-Vesele şi Mierzanowice de la Zrębin (voiev. Tarnobrzeg) (Polonia) (*Grossman/Michalski 1992,* pl. V/1).

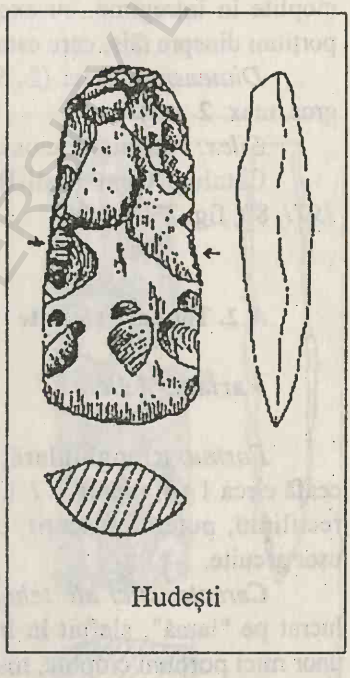

Hudeşti

A.1.c. Topoare remodelate

Varianta Comănești-Botoșana

Forma: jumătatea dinspre tăiș: dreptunghiulară, cea dinspre ceafă: triunghiulară; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,4; tăiș ușor convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite în întregime, cu excepția unei foarte mici porțiuni dinspre tăiș, care este șlefuită.

Dimensiuni: mici (L. 9,8 cm; l. tăiș 4,2 cm; gros. max. 2 cm).

Silex: vinețiu-albicios cu pete cenușii.

Catalog: Comănești-Botoșana (SV) (*Spinei 1971,* 80, fig. 2/2 = 7/2).

Comănești
(după *Spinei 1971*)

A.2. Topoare șlefuite

Varianta Fălciu

Forma: triunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 4; raport L. / l. tăiș circa 1 : 1,55; tăiș rectiliniu, puternic ascuțit, ceafă dreaptă, laturile ușor arcuite.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: lucrat pe "lamă"; șlefuit în întregime, cu păstrarea unor mici porțiuni cioplite, mai ales pe margini.

Dimensiuni: L. 11,7 cm; l. tăiș 7,5 cm; gros. max. 1,25 cm.

Silex: de culoare albăstruie-alburie opacă.

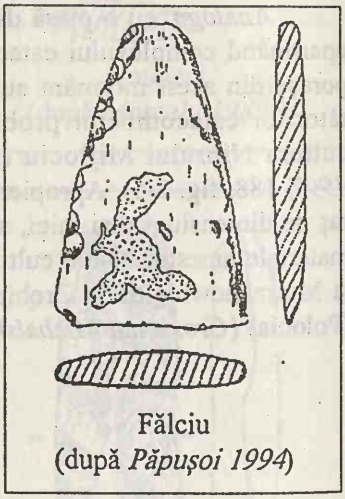

Fălciu
(după *Păpușoi 1994*)

Catalog: Fălciu (VS) (M 1 - de tip Nova-Danilovka - Giurgiulești - Casimcea) (*Popușoi 1994,* fig. 2/3 = 4/1).

Analogii/Atribuire culturală: Topoarele de silex de la Bălteni și Fălciu își găsesc analogii perfecte într-o serie de complexe funerare ale eneoliticului de stepă, precum Vorošilovgrad (*Pislarij/Krotova/Kločko 1976,* 26, fig. 4/8, 9), Petro-Svistunovo, Jama, Zaporož'e, Donețk (*Telegin 1985b,* 315, fig. 84/3-5), Casimcea (*Păunescu 1970,* 196, fig. 39/6, 7), cu care, de altfel, mormintele de la Fălciu au multe elemente de comparație, la nivel de ritual și inventar (*Burtănescu/Țurcanu 1997,* 83 și nota 16).

B. Topoare şi tesle cu secţiunea transversală rectangulară.

Topoarele de tip B constituie categoria de topoare de silex cea mai numeroasă în Moldova. Ca şi la tipul A, topoarele şlefuite sunt mai reduse numeric şi mai puţin variate tipologic decât cele cioplite. La exemplarele atribuite tipului B ceafa este de cele mai multe ori dreaptă şi plană. Funcţional, se poate accepta pentru piesele asimetrice în profil o utilizare a lor ca tesle. Propunere de datare: perioada de tranziţie - Bronzul timpuriu şi mijlociu.

B.1. Topoare şi tesle cioplite.

B.1.a. Topoare semifinite

Varianta Ibăneşti

Forma: cvasi-dreptunghiulară; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,1 - 1,35; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2,75 - 3,15; ceafă dreaptă şi plană; tăiş rectiliniu.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: lucrate pe "lame", cioplite grosolan.

Dimensiuni: medii (L. 11,4 - 14,8 cm; l. tăiş 4,15 - 4,7 cm; gros. max. 2,2 - 2,5 cm).

Silex: alb-cafeniu cu mici pete albe sau alb-vineţiu.

Catalog: Ibăneşti (BT) (inv. 16 785 MJB); Valea Adâncă (IŞ) (depozit: *A. Florescu 1960,* 216, fig. 2/1).

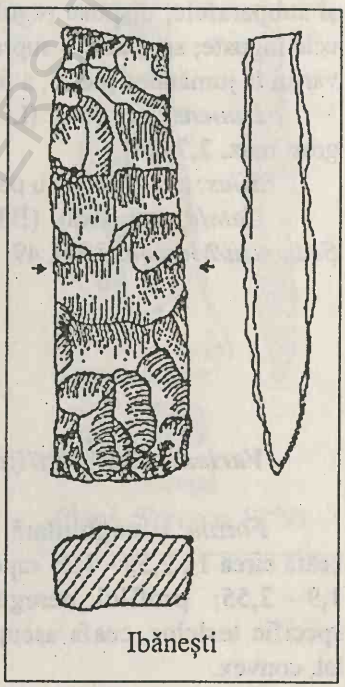

Ibăneşti

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.1.b. Topoare și tesle finite

B.1.b1. Topoare și tesle finite de grosimi mici

Varianta Suharău

Forma: triunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 5; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,25; ceafa ascuțită, tăiș lat, convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite cu desprinderi mici sau mai mari, paralele și subparalele, dispuse regulat pe fețele late și pe cele înguste; spre tăiș, o suprafață în formă de Λ, cu vârful la jumătatea piesei, a fost șlefuită.

Dimensiuni: mari (L. 18,6 cm; l. tăiș 8 cm; gros. max. 2,7 cm).

Silex: alb-vinețiu cu pete albe..

Catalog: Suharău (BT) (inv. 14 825 MJB; *Șadurschi/Moscalu 1994,* 49, fig. 1/4).

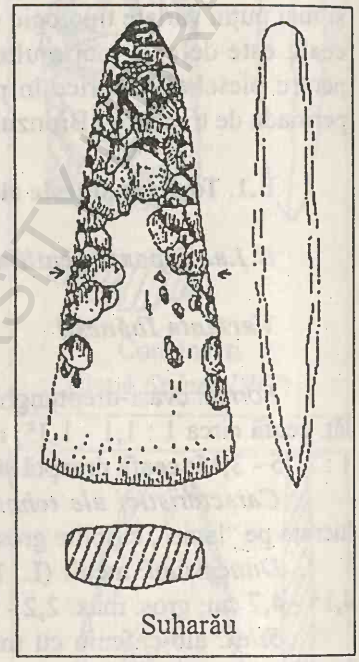
Suharău

Varianta Brehuești (tesle)

Forma: triunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 2,55 - 3,2; raport L. / l. tăiș circa 1 : 1,9 - 2,55; profilul, neregulat, este ușor arcuit, specific teslelor; ceafa ascuțită sau rotunjită; tăiș lat, convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite cu desprinderi mici sau mai mari pe 2/3 din suprafață; șlefuire pe aproximativ 1/3 spre tăiș, uneori atât pe fețele late, cât și pe cele laterale.

Dimensiuni: medii (L. 11-13 cm; l. tăiș 4,8 - 5,8 cm; gros. max. 1,8 - 2,5 cm).

Silex: alburiu cu dungi vinețiii longitudinale sau alburiu-vinețiu cu mici pete albe.

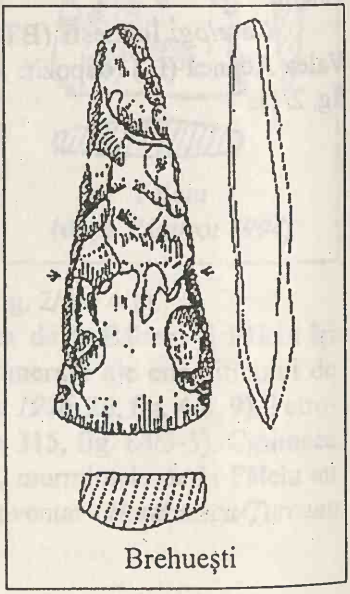
Brehuești

Catalog: Brehueşti - "Fundul Ruzei" (BT) (inv. 851 MJB, inv. vechi 266 MJB; *Spinei 1971,* 80, fig. 4/1); Zlătunoaia - "Huci" (BT) (inv. 9072 MJB); Basarabi (SV) (*A. Florescu 1959,* 80, fig. 4/1); Doljeşti (IS) (*Ibid.,* 81, fig. 7); Hlăpeşti (NŢ) (inv. 5541b MIPNŢ); Hlăpeşti - "Pe Bancă" (NŢ) (inv. 5542 MIPNŢ). Probabile: Comăneşti-Suharău (BT) (inv. 16 854 MJB; lipsă partea dinspre ceafă).

Analogii: bune apropieri se pot face pentru piesele variantei Brehueşti şi subvariantei Sireţel cu tesle aparţinând grupei Krakow-Sandomierz a ceramicii şnurate (*Machnik 1979b,* fig. 246/8, 9).

Subvarianta Sireţel

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Brehueşti, dar piesele sunt de dimensiuni mai mici (L. 9,4 - 10,5 cm; l. tăiş 4, 9 - 5 cm; gros. 1,2 - 1,9 cm, cu max. de 2,4 cm).

Silex: alb-vineţiu cu mici pete albe.

Catalog: Sireţel (IS) (*A. Florescu 1959,* 83, fig. 5/3); Baisa (BT) (inv. 16 832 MJB; col. I.D. Marin); Drăguşeni - "Ostrov" (1976) (BT) (inv. 930 MAS).

Analogii: toporaşul din M 13/T.8 Semenovka (probabil Jamnaja târzie) (*Subbotin 1985,* 67, fig. 8/7; *Ivanova 2001,* fig. 17/3) are aceleaşi raporturi de mărimi, însă este de dimensiuni mai mici (L. 8 cm; l. tăiş 3,3 cm).

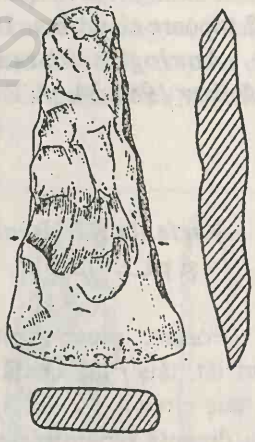

Sireţel
(după *Florescu 1959*)

Varianta Piatra Șoimului (-Calu)

Forma: trapezoidală; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,15; ceafa dreaptă, tăiș lat, ușor convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: lucrate pe "lamă", cioplite pe aproximativ 4/5 din lungimea lamei, cu ciopliturii regulate; șlefuire doar pe o mică porțiune spre tăiș pe fețele late.

Silex: vinețiu cu mici pete albe.

Dimensiuni: mici (L. 9,5 - 9,7 cm; l. tăiș 4,4 - 4,5 cm; gros. max. 0,95 - 1,3 cm). .

Catalog: Piatra Șoimului - Calu (NȚ) (depozit; 2 topoare cu nr. inv. 1577 MIPNȚ[2]).

Analogii: Zbran'ki (mormânt CAS?: *Svešnikov 1983,* 34, pl. IX/8)

Piatra Șoimului-Calu (după *Florescu 1959*)

Varianta Rădășeni (predominant tesle) (v și pl. LVIII/6)

Forma: piese zvelte, de formă trapezoidală; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,8 - 2,1; raport L./l. tăiș circa 1 : 2 - 2,5, cu o maximă de 1 : 2,8; ceafa dreaptă (unele piese au ceafa ascuțită în profil), tăiș convex; este caracteristică asimetria fețelor late în profil, specifică teslelor.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite pe 2/3, mai rar pe 1/2, din fețele late și integral pe cele înguste; șlefuire pe circa 1/3, respectiv 1/2, din fețele late, spre tăiș; tăișul prezintă ades știrbituri, ce pot proveni de la uzura piesei.

Dimensiuni: mici spre medii (L. 9,2 - 10,5 cm, excepție: una din piesele de la Stânceşti, ce are L. 8,2 cm; l. tăiș 3,5 - 4,5 cm, cu o maximă de 5,3 cm la piesa de la Hlăpești; gros. max. 1,7 - 2,7 cm).

Rădășeni (după *Florescu 1959*)

Silex: alb-cafeniu sau vinețiu cu pete albe, alb-lăptos, cenușiu-fumuriu cu pete albe sau cu dungi deschise la culoare.

Catalog: Rădășeni (SV) (*A. Florescu 1959,* 83, fig. 5/4); Hlăpești (NȚ) (inv. 5541a MIPNȚ); Suharău (BT) (inv. 14 831 MJB; *Șadurschi/Moscalu 1994,* 50, fig.

2/5); Bucecea (BT) (inv. 14 844 MJB; *Păunescu/Şadurschi 1996,* 88, fig. 3/2); Comăneşti-Suharău (BT) (inv. 16 747 MJB); Stânceşti - "La Romulus" (BT) (inv. 16 830 MJB; col. I.D. Marin); Stânceşti - "La Romulus" (BT) (inv. 16 833 MJB; col. I.D. Marin); Baisa (BT) (inv. 16 831 MJB; col. I.D. Marin); Baisa (BT) (inv. 16 834 MJB; col. I.D. Marin); Drăguşeni (BT) (inv. 494 MAS); Ibăneşti - "Dl. Crucii" (BT) (inv. 16 786 MJB; piesă care a aparţinut iniţial acestei variante; poartă urme ale încercărilor de reprelucrare, fiind - cu excepţia unei mici porţini şlefuite dinspre tăiş, păstrată din piesa originară - aproape complet recioplită). *Probabile:* Tulbureni (BT) (inv. 16 822 MJB, spartă, încercare de remodelare).

Analogii: unele apropieri se pot face cu piese desoperite sau atribuite unor contexte tripoliene târzii (necropola plană de incineraţie de la Sofievka - Tripolie C II -, pe Niprul Mijlociu, toporaş nelegat însă de un complex funerar anume: *Dergacev/Manzura 1991,* fig. 111/4; Brânzeni XIX, pe malul stâng al Prutului Mijlociu: *Markevič 1981,* 16, 93, fig. 4/5), apoi cu toporaşe datate în etapa a doua a grupei Nistrului superior a culturii ceramicii şnurate Subcarpatice (M 2/T. III Kolokolin; T.II Lotatniki: *Svešnikov 1974,* fig. 7/15; 9/17).

Subvarianta Strahotin

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Rădăşeni, dar piesele sunt de dimensiuni mai mari (L. 12,8 cm; l. tăiş 4,5 cm; gros. max. 2,2 cm).

Silex: alburiu-vineţiu.

Catalog: Strahotin - "Ponoare" (BT) (inv. 16 755 MJB).

Analogii: acestei subvariante îi aparţine probabil şi toporul de silex dintr-un mormânt (?) aparţinând culturii ceramicii şnurate Subcarpatice, descoperit în perioada interbelică pe râul Pistynka (*Rowlett 1987,* fig.3a).

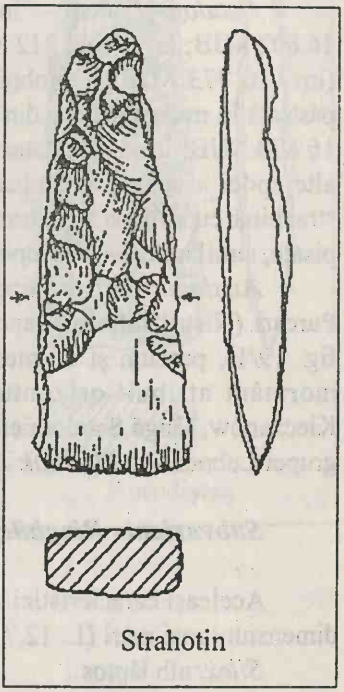

Strahotin

Varianta Icușeni - Vlădeni II

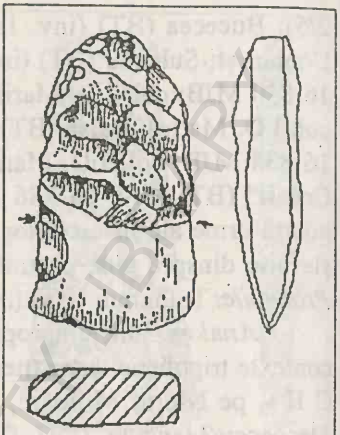
Vlădeni

Forma: topoare trapezoidale și ușor trapezoidale; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,5 - 2; raport L. / l. tăiș circa 1 : 1,95 - 2,2; ceafa rotunjită, uneori și ascuțită în profil; tăiș lat, convex; caracteristica variantei: colțurile tăișului sunt trase lateral.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: lucrate în general pe "lame"; cioplite pe 1/2 sau 2/3 din fețele late și integral pe cele înguste; șlefuire doar spre tăiș, în mod uniform pe lățimea suprafețelor late; unele piese păstrează la ceafă resturi de crustă.

Dimensiuni: mici (L. 9,2 - 10 cm; l. tăiș 4,4 - 5 cm; gros. max. predominant 1,8 - 2,2 cm).

Silex: alb-vinețiu cu pete albe sau alburiu cu dungi vinețiii longitudinale; cafeniu cu mici pete albe.

Catalog: Vlădeni - "În Poiană" (BT) (inv. 16 130 MJB); Pârlita (BT) (inv. 16 802 MJB; inv. vechi 212 MD); Icușeni (BT) (inv. 16 775 MJB); "jud. Botoșani" (inv. 16 773 MJB); Dumbrăvița (BT) (inv. 14 840 MJB); Stânceşti (BT) (piesă păstrată în muzeul sătesc din Stânceşti). *Probabile:* Roma - "Botoșanca" (BT) (inv. 16 878 MJB; lipsă jumătatea dinspre tăiș) (în acest punct, alături de materiale din alte epoci a apărut ceramică din perioada de tranziție, din care un fragment de strachină cu o urechiușă trasă din buză, perforată orizontal, din pastă cu cioburi pisate, similară celor descoperite la Mihoveni, Sf. Ilie sau Târpești).

Analogii: apropieri tipologice se pot face cu toporașul descoperit în M 4/T. 1 Purcari (Nistru Inferior), aparținând perioadei Jamnaja târzii (*Jarovoj 1990a,* 47, fig. 19/1), precum și cu piese descoperite în contexte culturale șnurate (într-un mormânt atribuit orizontului central european al ceramicii șnurate de la Kleczanów, lângă Sandomierz: *Buko/J. Ścibior 1991,* fig. 4/c; cu topoare specifice grupei Lubaczow: *Machnik 1979b,* fig. 209/12).

Subvarianta Ringhilești

Aceleași caracteristici ca ale variantei Icușeni-Vlădeni II, dar piesele sunt de dimensiuni mai mari (L. 12,7 - 14 cm; l. tăiș 5,6 - 6,7 cm; gros. max. 1,9 - 2,8 cm).

Silex: alb lăptos.

Catalog: Ringhilești (BT) (*Spinei 1971,* 85, fig. 1/4); Mitocul Dragomirnei (SV) (*Ibid.,* 83, fig. 1/3).

Subvarianta Bohoghina

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Icuşeni-Vlădeni II, dar piesele sunt de dimensiuni mai mici (L. 7,6 - 7,7 cm; l. tăiş 4,3 - 4,7 cm; gros. max. 1,9 cm) (raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,6 - 1,7; raport L. / l. tăiş circa 1 : 1,65 - 1,75).

Silex: alb-vineţiu.

Catalog: Bohoghina - "Valea Vasilencei" (BT) (inv. 16 804 MJB; inv. vechi 356 MJB); Suharău (BT) (inv. 14 833 MJB; *Şadurschi/Moscalu 1994,* 50, fig. 3/2).

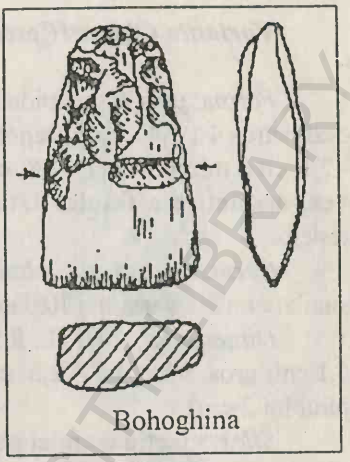
Bohoghina

Varianta Horodiştea - "Pe Bâtcă"

Forma: topor uşor trapezoidal; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,6; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2,45; ceafa dreaptă, tăiş drept.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: lucrat pe "lamă"; şlefuit doar pe feţele late pe circa 1/3 spre tăiş, în rest cioplit, cu desprinderi mai mici sau mai mari; tăişul prezintă ştirbituri.

Dimensiuni: L. 14,1 cm; l. tăiş 5,8 cm; gros. max. 2,4 - 2,5 cm).

Silex: alb-vineţiu.

Catalog: Horodiştea-"Pe Bâtcă" (BT) (inv. 16 853 MJB).

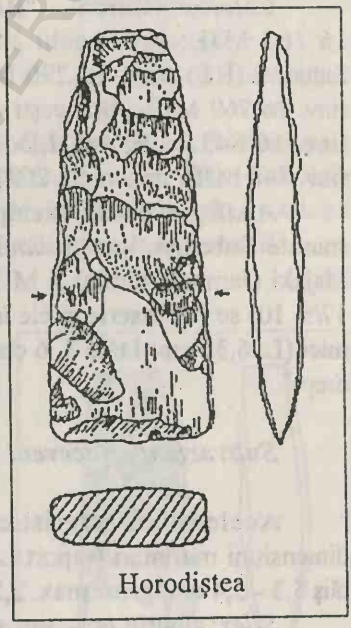
Horodiştea

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Varianta Ghireni (înrudită cu varianta Rădășeni)

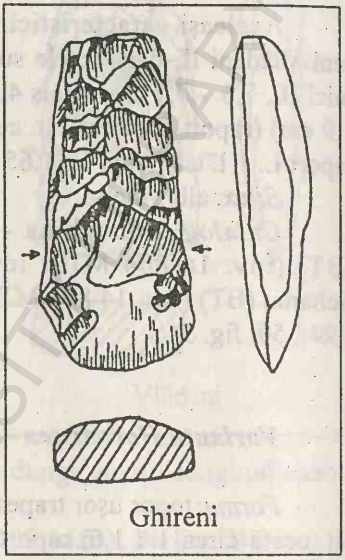
Ghireni

Forma: ușor trapezoidală; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,4 - 1,65; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2 - 2,1, cu o minimă de 1 : 1,8; ceafa dreaptă, tăiș convex; asimetrie a fețelor late în profil, specifică teslelor.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: similare cu ale variantei Rădășeni.

Dimensiuni: mici (L. 8,5 - 10 cm; l. tăiș 4,2 - 5,1 cm; gros. max. 1,7 - 2,3 cm, majoritatea însă în jurul lui 2 cm).

Silex: vinețiu cu mici pete albe, alb opac, alb-vinețiu sau alb-cafeniu cu pete albe.

Catalog: Ghireni - "Balta Latã" (BT) (inv. 16 763 MJB; inv. vechi 1740 MJB); Izvoare-Suharău (BT) (inv. 16 790 MJB); "jud. Botoșani" (inv. 16 769 MJB); Stânceşti - "Pârâul Ioanei" (BT) (inv. 16 843 MJB; col. I.D. Marin); Brăeşti (BT) (inv. 848 MJB, inv. vechi 2697 MJB; *Spinei 1971,* 79-80, fig. 2/1).

Analogii: cu un exemplar de la Kolokolin II, atribuit culturii ceramicii șnurate Subcarpatice (*Sulimirski 1968,* 141, fig. 15/9); toporașele din M 1/T.9 Majaki (Jamnaja târzie) și M 7/T.11 Nikol'skoe (Jamnaja) (*Ivanova 2001,* 81, fig. 17/5, 10) se pot înscrie și ele în această variantă, doar că dimensiunile lor sunt mai mici (L. 6,35 cm; l.tăiș 3, 6 cm - Majaki; L. 8 cm; l.tăiș 3, 6 cm), iar tăișul lor este drept.

Subvarianta Suceveni

Aceleași caracteristici ca ale variantei Ghireni, dar piesele sunt de dimensiuni mai mari (raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,15 - 2,25; L. 11,3 - 12,3 cm; l. tăiș 5,3 - 5,4 cm; gros. max. 2,2 - 2,3 cm).

Silex: alburiu opac sau alb-vinețiu cu dungi transversale de culoare închisă.

Catalog: Suceveni (GL) (inv. 13 894 MJIG; *Dragomir 1994,* 375-376, fig. 1/3); Lozna-Străteni (BT) (inv. 9073 MJB).

Varianta Suceava (înrudită cu subvarianta Bohoghina)

Forma: ușor trapezoidală spre cvasi-dreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,3 - 1,5; raport L. / l. tăiș circa 1 : 1,65 - 1,75; ceafa dreaptă, plană sau ascuțită în profil; tăiș lat.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: lucrate pe "lamă", șlefuire pe circa pe 1/2 sau 1/3 din suprafața fețelor late, uneori și ceafa fiind șlefuită; restul a fost cioplit; tăișul prezintă urme de folosire.

Dimensiuni: mici (L. 7,8 - 8 cm; l. tăiș 4,4 - 4,8 cm; gros. max. 1,8 - 2 cm).

Silex: alb-vinețiu sau alb-cenușiu cu mici pete albe.

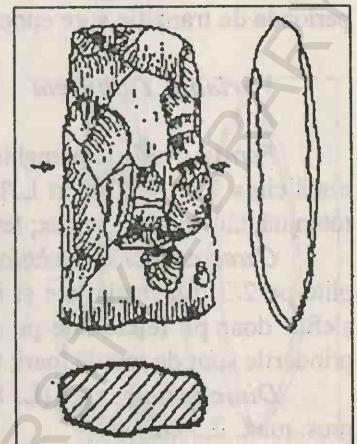
Comănești

Catalog: Suceava - "Spital" (mormânt CAS) (*Foit 1973,* fig. 2/2); Comănești-Suharău (BT) (inv. 16 858 MJB).

Analogii: similitudini tiplogice există și cu toporașe descoperite în complexe funerare aparținând ceramicii șnurate (Kleczanów, lângă Sandomierz: *Buko/J. Ścibior 1991,* fig. 4/d - orizontul șnurat central european; M 2/T.2 Nedeżow, districtul Zamość: *Bagińska 1996,* 63, fig. 5/a - faza II-III a ceramicii șnurate din zona III).

Varianta Ghilănești

Forma: ușor trapezoidală sau cvasi-dreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,25 (eventual și mai mic) - 1,65; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,35 - 2,45; ceafa dreaptă, tăiș îngust, ușor convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite pe 2/3 din fețele late și integral pe cele înguste; șlefuit doar pe fețele late pe circa 1/3 spre tăiș.

Dimensiuni: mici (L. 8,2 - 9,4 cm; l. tăiș 3,5 - 3,8 cm; gros. max. în jur de 2 cm).

Silex: alb-cafeniu opac.

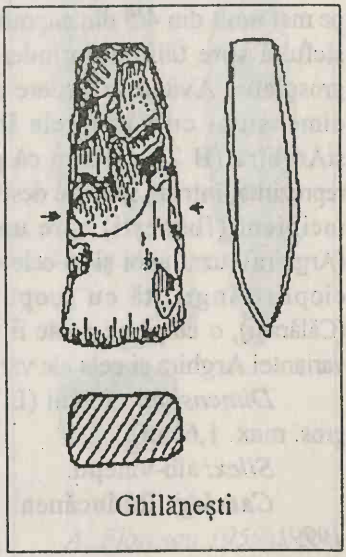
Ghilănești

Catalog: Ghilănești (BT) (inv. 14 841 MJB; *Șadurschi 1994,* fig. 8/6); Horodiștea (BT) (inv. 16 808 MJB). *Probabile:* Horodiștea - "Mălăiște" (BT) (săpături N. și Em. Zaharia, 1967; fragmentară, lipsă partea dinspre ceafă).

Analogii/Atribuire cultural-cronologică: în așezarea de la Gordinești (*Dergacev 1973a,* fig. 1/14). Varianta pare una specifică grupului Horodiștea din perioada de tranziție spre epoca bronzului.

Varianta Tulbureni

Forma: cvasi-dreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,25; raport L./l. tăiș circa 1 : 2,6; ceafa rotunjită, tăiș îngust, convex; fețele late arcuite în profil.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite pe 2/3 din fețele late și integral pe cele înguste; șlefuit doar pe fețele late pe circa 1/3 spre tăiș; desprinderile sunt de regulă mari; tăișul prezintă știrbituri.

Dimensiuni: mici (L. 8,8 cm; l. tăiș 3,4 cm; gros. max. 2,5 cm).

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Tulbureni (BT) (inv. 16 752 MJB).

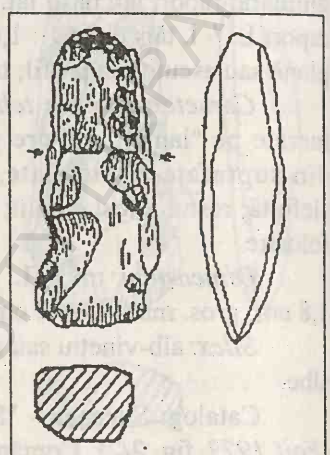

Tulbureni

Varianta Răducăneni (-Bazga)

Forma: cvasi-dreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,15; raport L. / l. tăiș circa 1 : 3,45; ceafa dreaptă, tăiș îngust, aproape rectiliniu; fețele late ușor arcuite în profil.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplit pe mai mult din 4/5 din suprafața sa, cu o mică porțiune șlefuită spre tăiș; desprinderile sunt mari, destul de grosolane. Având în vedere asemănările de formă și dimensiuni cu variantele Ibănești, Călărași (B.1) șiArghira (B.2), credem că piesa de la Răducăneni reprezintă, într-un ipotetic destin al unei piese din stadiu incipient (Ibănești) spre un topor complet șlefuit (Arghira), uzat apoi și în cele din urmă reprelucrat prin cioplire îngrijită cu scopul de a fi iarăși șlefuit (Călărași), o etapă ce poate fi plasată între exemplarele variantei Arghira și cele ale variantei Călărași.

Dimensiuni: medii (L. 14,5 cm; l. tăiș 4,2 cm; gros. max. 1,6 cm).

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Răducăneni (-Bazga) (IȘ) *(Merlan 1999).*

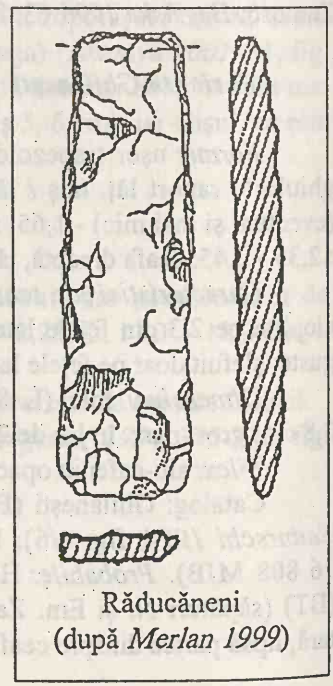

Răducăneni
(după *Merlan 1999*)

B.1.b.2. Topoare și tesle finite de grosimi relativ mari

Varianta Stânceşti - "În poiană" (tesle)

Aceleași caracteristici ca ale variantei Brehueşti (tesle triunghiulare, cu tăișul lat, convex sau rectiliniu, L. medie: 10,6 - 12 cm, lăț. tăiș: 4,5 - 5,1 cm, din silex alburiu cu dungi longitudinale de culoare vineție), dar de grosime relativ mare (circa 3 cm), profil arcuit.

Catalog: Stânceşti - "În poiană" (BT) (inv. 16 864 MJB); Filipeni-Răducăneni - "Dl Runcului" (NȚ) (inv. 5536a MIPNȚ).

Analogii: apropieri tipologice cu o teslă din M 2 de la Wójeczka (prov. Kielce, Polonia), mormânt atribuit fazei târzii a așa-numitului orizont central european al ceramicii șnurate, fenomen ce precede în zona respectivă apariția grupului Kraków-Sandomierz (*Kopacz 1986,* 142, fig. 5/7; în același mormânt s-a aflat un topor aparținând variantei noastre Piatra Neamț II).

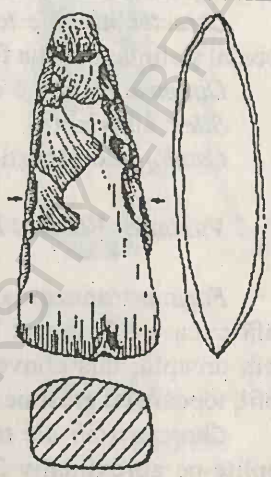

Stânceşti-"În poiană"

Varianta Corni

Forma: trapezoidală; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 2; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,3 și 1 : 2,7; ceafa rotunjită, tăiș lat, convex, cu colțurile trase lateral; fețele late puternic arcuite în profil; grosimea maximă la mijlocul piesei.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite cu desprinderi relativ largi pe 1/2 sau 2/3 din suprafața fețelor late și integral pe cele înguste; șlefuite 1/2 sau 1/3 pe fețele late, spre tăiș.

Dimensiuni: exemplare masive (L. 15 - 21,2 cm; l. tăiș 6,6 - 8 cm; gros. max. 4,3 - 4,8 cm).

Silex: alb-vinețiu opac și cafeniu opac.

Catalog: Corni (SV) (*A. Florescu 1959,* 81, fig. 2); Arborea-G. Enescu (BT) (inv. 859 MJB; inv. vechi 1899 MD). Probabile: Suharău (BT) (inv. 14 822 MJB; *Șadurschi/Moscalu 1994,* 49, fig. 1/1; lipsă jumătatea superioară).

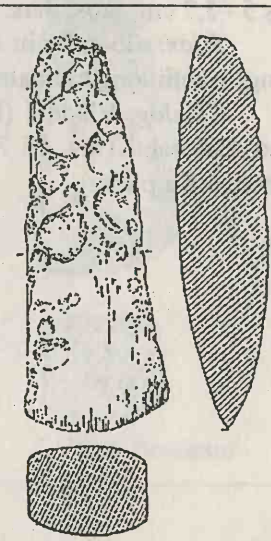

Corni (după *A. Florescu 1959*)

Subvarianta Comănești-Botoșana

Forma: trapezoidală; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,1; ceafa groasă; tăiș ușor convex; grosime relativ mare.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplit, o zonă spre tăiș a fost probabil șlefuită; tăișul a fost spart.

Dimensiuni: L. 7,5 cm; l. tăiș 3,4 cm; gros. max. 2,6 cm.

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Comăneşti-Botoşana (SV) (*Spinei 1971,* 82, fig. 2/3).

Varianta Vlădeni I

Forma: trapezoidală; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 2; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,8; ceafa dreaptă; tăiș convex; fețele late arcuite în profil, topoare cu grosime relativ mare.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite pe aproximativ 2/3 din suprafața fețelor late și integral pe cele înguste; șlefuire pe 1/3 din suprafața fețelor late, spre tăiș.

Dimensiuni: medii spre mari (L. 14,3 cm; l. tăiș 5 - 5,2 cm; gros. max. 3,1 - 3,4 cm).

Silex: alb-cafeniu cu pete albe, alburiu cu dungi vinețiii longitudinale.

Catalog: Vlădeni (BT) (inv. 16 792 MJB); "jud. Botoșani" (inv. 16 771 MJB; lipsă jumătatea superioară a piesei).

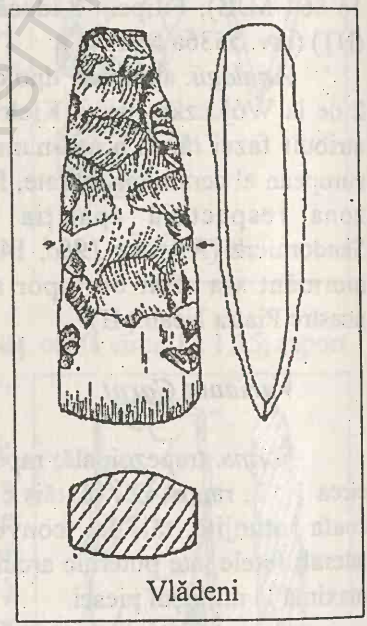

Vlădeni

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Subvarianta Horlăceni

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Vlădeni I, dar piesele sunt de dimensiuni mai mici (L. 11,3 - 12 cm; l. tăiş 4,2 - 4,4 cm; gros. max. 2,6 - 3 cm).

Silex: alburiu opac.

Catalog: Horlăceni (BT) (inv. 16 760 MJB); Botoşana (SV) (*Andronic 1995/1996,* pl. II/4).

Analogii: cu un topor din T. V Ostap'e (etapa veche a grupei podoliene a ceramicii şnurate Subcarpatice) (*Svešnikov 1974,* fig. 14/9), dar la această piesă grosimea este de circa 2,4 cm.

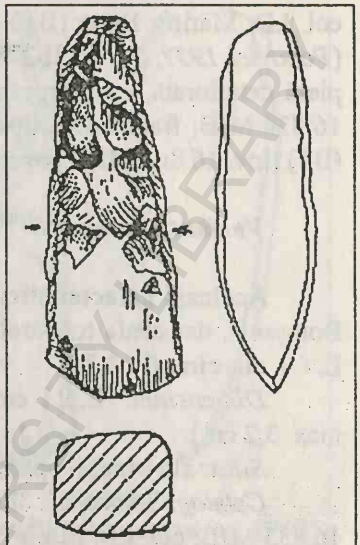

Horlăceni

Varianta "jud. Botoşani" (înrudită cu varianta Vlădeni I şi subvarianta Horlăceni)

Forma: uşor trapezoidală; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,65 - 1,8; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2,3 şi 1 : 2,9, cu o maximă de 1 : 3,7; ceafa dreaptă, tăiş convex, feţele late arcuite în profil; topoare de grosime relativ mare.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: de regulă şlefuite doar pe 1/2 sau 1/3 din suprafaţa feţelor late, spre tăiş; unele topoare au tăişul spart / ştirbit de la utilizare sau recioplit.

Dimensiuni: mici spre medii (L. 9 - 11,4 cm, cu maxima de 13,5 cm - Grăniceşti -; l. tăiş 3,2 - 4,9 cm; gros. max. 2,6 - 3,5cm).

Silex: alb-cafeniu cu mici pete albe; alburiu cu dungi vineţii longitudinale; alb-vineţiu cu sau fără mici granule albe.

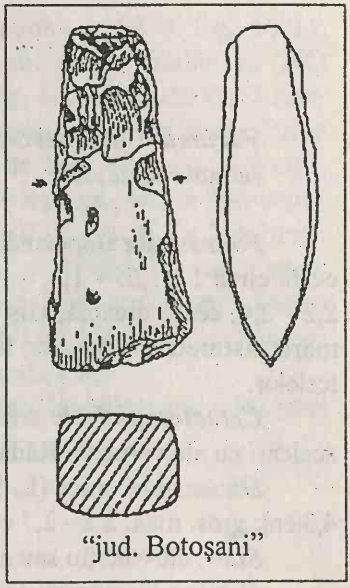

"jud. Botoşani"

Catalog: "jud. Botoşani" (BT) (inv. 16 772 MJB); "Dorohoi" (BT) (inv. 9084 MJB; inv. vechi 992 MD); Stânceşti - "Pârâul Ioanei" (BT) (inv. 16 837 MJB; col. I.D. Marin; fragmentar, tăiş recioplit); Baisa (BT) (inv. 16 836 MJB;

col. I.D. Marin); Baisa (BT) (inv. 16 799 MJB; col. I.D. Marin); Grăniceşti (SV) (*Popovici 1977,* 67, pl. II/2 = III/1); Comăneşti-Suharău (BT) (inv. 16 857 MJB; piesă deteriorată, cu început de remodelare). *Probabile:* Dacia-Nicşeni (BT) (inv. 16 824 MJB; fragmentar, lipsă jumătatea superioară a piesei); Comăneşti-Suharău (BT) (inv. 16 862 MJB; piesă spartă, lipsă partea dinspre tăiş; gros. max. 2,8 cm).

Varianta Stânceşti - "Pârâul Ioanei"

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei "jud. Botoşani", dar ceafa topoarelor este rotunjită; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2,7.

Dimensiuni: L. 11 cm; l. tăiş 4,1 cm; gros. max. 3,2 cm).

Silex: alb-vineţiu opac.

Catalog: Stânceşti - "Pârâul Ioanei" (BT) (inv. 16 835 MJB; col. I.D. Marin).

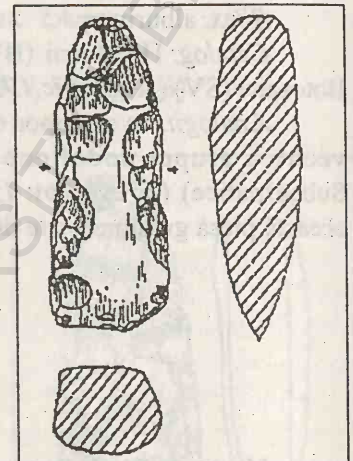

Stânceşti-"Pârâul Ioanei"

Varianta Comăneşti-Suharău (înrudită cu varianta Rădăşeni)

Forma: uşor trapezoidală; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,65 - 1,8; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2,2 - 2,4; ceafa dreaptă; tăiş convex; grosime relativ mare; asimetrie a feţelor late în profil, specifică teslelor.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: aceleaşi cu ale variantei Rădăşeni.

Dimensiuni: mici (L. 9,2 - 9,9 cm; l. tăiş 4 - 4,3 cm; gros. max. 2,5 - 2,7 cm).

Silex: alb-vineţiu sau alb-cafeniu cu pete albe.

Catalog: Comăneşti-Suharău (BT) (inv. 16 852 MJB); Stânceşti - "Mălăişte" (inv. 16 842 MJB).

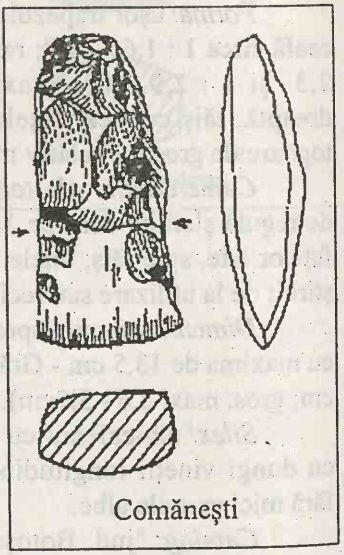

Comăneşti

Varianta Șcheia

Forma: ușor trapezoidală sau cvasi-dreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,25 - 1,65; raport L. / l. tăiș circa 1 : 1,9 - 2,3; ceafa dreaptă, tăiș lat convex, fețele late puternic arcuite în profil; topoare de grosime relativ mare.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: șlefuite pe circa 1/2 din suprafața fețelor late spre tăiș, restul cioplit; tăișul prezintă știrbituri de la utilizare sau este recioplit.

Dimensiuni: medii (L. 10,8 - 12,4 cm; l. tăiș 4,8 - 6 cm; gros. max. 3,1 - 3,8 cm).

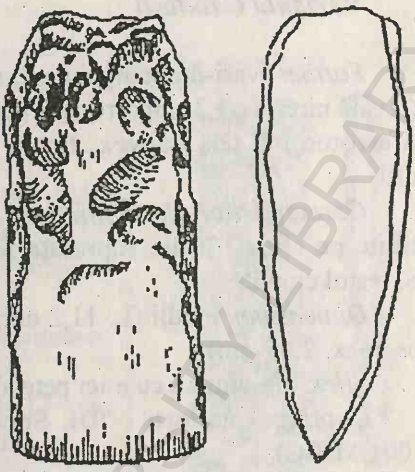

Șcheia
(după Diaconu/N. Constantinescu 1960)

Silex: alburiu opac; alburiu cu dungi vinețiii longitudinale; alb-vinețiu cu mici pete albe.

Catalog: Șcheia (SV) (*Diaconu/N. Constantinescu 1960,* fig. 11/1); Hrișcani-Vlădeni (BT) (inv. 16 803 MJB; inv. vechi 202 MJB); Ghilănești (BT) (inv. 14 838 MJB); Mateieni (BT) (*Moscalu 1989a,* fig. 1/1); Suharău (BT) (inv. 14 828 MJB; *Șadurschi/Moscalu 1994,* 49, fig. 2/2; spart și remodelat în jumătatea dinspre ceafă, aici fiind prezente și puternice urme de lustruială datorate contactului cu sistemul de prindere la mâner, ceea ce dovedește că piesa a fost intens și îndelung utilizată); Grămești (SV) (*Andronic 1986/1987,* pl. II/7); Vorniceni (BT) (inv. 16 880 MJB; piesă asimetrică, cu L. 9,8 cm, l. tăiș 4,8 cm și gros. 4,3 cm, probabil un fragment refolosit prin remodelare dintr-un topor care inițial a putut aparține fie tot variantei Șcheia, fie variantei Corni) (toporul a fost descoperit împreună cu un fragment ceramic pictat în manieră Horodiștea).

Analogii: în așezarea de la Gordinești (grupa Horodiștea-Gordinești) (*Dergacev 1973a,* fig. 1/15).

Varianta Cândești

Forma: cvasi-dreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,3; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,75; ceafa rotunjită, tăiș convex, fețele late arcuite în profil.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: șlefuite pe circa 1/2 din suprafața fețelor late spre tăiș, restul cioplit.

Dimensiuni: medii (L. 11,2 cm; l. tăiș 4,1 cm; gros. max. 2,95 cm).

Silex: alb-vinețiu cu mici pete albe.

Catalog: Cândești - "Dl. Socei" (BC) (inv. 25 001 MIBC).

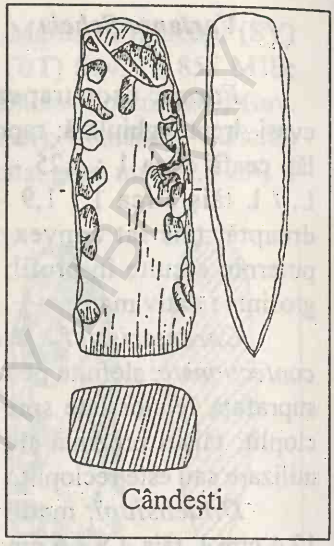

Cândești

Varianta Pogorăști

Forma: ușor trapezoidală sau cvasi-dreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,15 - 1,4; raport L. / l. tăiș circa 1 : 3,25 - 3,6; ceafă groasă, dreaptă; tăiș convex; fețele late arcuite în profil; grosimea maximă în treimea superioară a lamei.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: șlefuite pe circa 1/2 din suprafața fețelor late, restul fiind cioplit, de obicei cu desprinderi relativ mici.

Dimensiuni: mari (L. 16 - 16,5 cm; l. tăiș 4,6 - 5 cm; gros. max. 2,4 - 3,6 cm).

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Pogorăștii Vechi (BT) (inv. 9071 MJB); Aurel Vlaicu-"Horpod" (BT) (*Păunescu/ Șadurschi 1989,* 316-317, fig. 11/4).

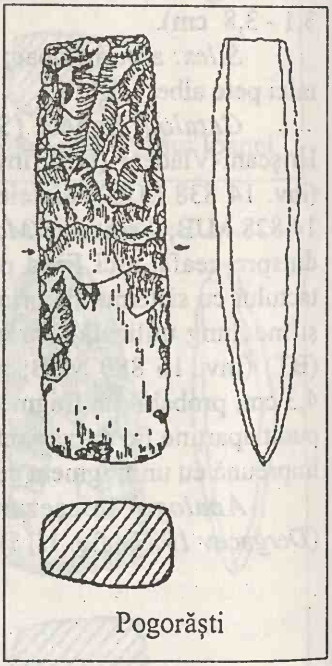

Pogorăști

BCU IAȘI - DIGITAL LIBRARY

Topoare integral cioplite

Varianta Valea Adâncă - Siret
(specifică depozitelor)

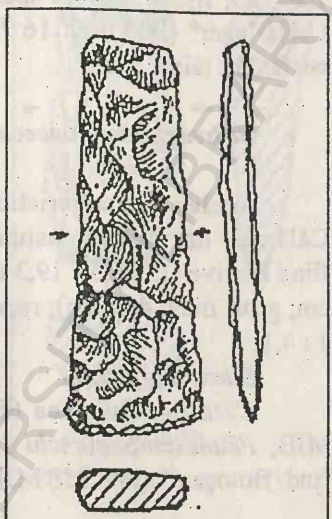
Piatra Șoimului-Calu

Forma: ușor trapezoidală; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,6 -1,8; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2,55 - 2,75; ceafa plană (Valea Adâncă, Piatra Șoimului-Calu) sau rotunjită (Siret), tăiș convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: lucrate pe "lamă", integral cioplite.

Dimensiuni: mici spre medii (L. 9,9 -12 cm; l. tăiș 3,65 - 4,7 cm; gros. max. 1,15 - 1,45 cm).

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Valea Adâncă (IȘ) (depozit: *A. Florescu 1960,* 217, fig. 2/3); Piatra Șoimului (-Calu) (NȚ) (depozit; inv. 1577 MIPNȚ); Siret - "Dl. Ruina" (SV) (*Ursulescu/Andronic/Hău 1986/1987,* pl. IV/1).

Analogii: în morminte CAS (Stefankowice Kolonia 33: *J. Ścibior/ Kokowski/Koman 1991,* 86, fig. 7/f). În această variantă poate fi încadrat cu probabilitate și toporul din silex descoperit la Tracz, într-un mormânt al ceramicii șnurate Subcarpatice (Rowlett 1987, fig. 2b).

Varianta Călărași

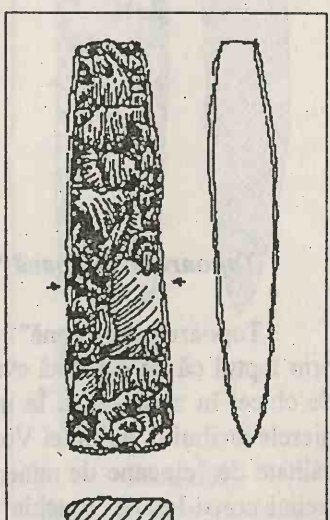
Călărași

Forma: topoare zvelte, formă ușor trapezoidală sau cvasi-dreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,15 - 1,65; raport L. / l. tăiș circa 1 : 3,4 - 3,5; ceafa dreaptă, fețele late arcuite în profil; grosimea maximă spre mijlocul piesei sau în treimea sa superioară; tăiș îngust drept sau convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite integral, cu cioplituri relativ mici, regulate.

Dimensiuni: medii (L. 12,8 - 13,8 cm; l. tăiș 3,6 - 4,1 cm; gros. max. 2,3 - 3 cm).

Silex: cenușiu opac.

Catalog: Călărași - "Ciornohal" (BT) (inv. 9081 MJB, inv. vechi 425 MJB; Spinei 1971, 80, fig. 4/2); Ghireni - "Bodin" (BT) (inv. 9082 MJB, inv.

vechi 6 MD). *Probabile:* Ibănești (BT) (inv. 9065 MJB, inv. vechi 1511 MJB; *Ibid.,* 83, fig. 5/5; piesă spartă și ulterior remodelată, L. 8,8 cm); Dorohoi - "Dl. Urlea-Iezer" (BT) (inv. 16 757 MJB, inv. vechi 124 MD; lipsă jumătatea dinspre ceafă; lăț. tăiș 4,5 cm) .

Subvarianta Bucecea

Aceleași caracteristici ca ale variantei Călărași, dar de dimensiuni mari, topoarele fiind masive (L. 16,5 - 19,3 cm; l. tăiș 4,5 - 4,7 cm; gros. max. 4, 4 cm); raport L. / l. tăiș circa 1 : 4,1.

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Bucecea (BT) (inv. 14 843 MJB; *Păunescu/Șadurschi 1996,* 88, fig. 3/1); "jud. Botoșani" (inv. 858 MJB).

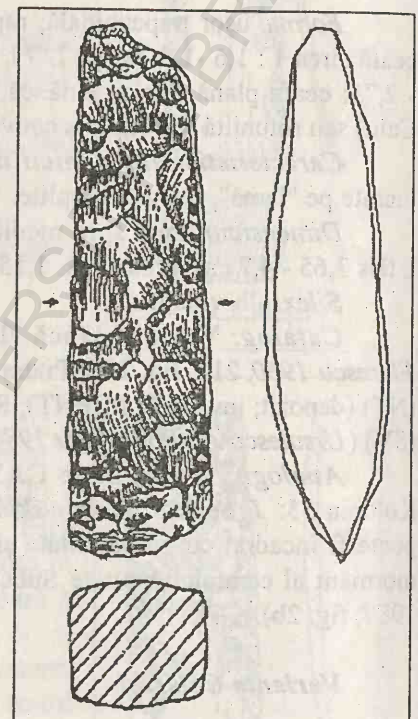

Bucecea

Topoarele tip "pană"

Topoarele tip "pană" reprezintă o categorie aparte care se individualizează prin faptul că au o formă cvasidreptunghiulară, tăișul îngust și grosimea maximă de obicei în zona cefei. În majoritate, topoarele de acest tip sunt masive. Pentru piesele atribuite variantei Vorniceni nu excludem eventuala utilizare a lor (și?) în calitate de "ciocane de minerit" sau chiar frecătoare, în care caz, partea activă ar trebui considerată "muchia" presupusului topor. În cadrul acestei categorii de topoare de silex s-au evidențiat următoarele variante:

Varianta Baisa

Forma: topoare tip "pană", de formă cvasi-dreptunghiulară; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,2; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: şlefuite pe 1/3 pe feţele late, restul fiind cioplit.

Dimensiuni: mici (L. 6,8 cm; l. tăiş 3,4 cm; gros. max. 2,3 cm).

Silex: calcinat.

Catalog: Baisa (BT) (inv. 16 840 MJB; col. I.D. Marin).

Analogii: cu un toporaş din M 7, descoperit într-un tumul de la Pałecznica (prov. Kielce, Polonia) şi atribuit fazei vechi a grupului Kraków-Sandomierz al ceramicii şnurate (*Liguzińska-Kruk 1989,* 119-121, 125-126, fig. 9/a).

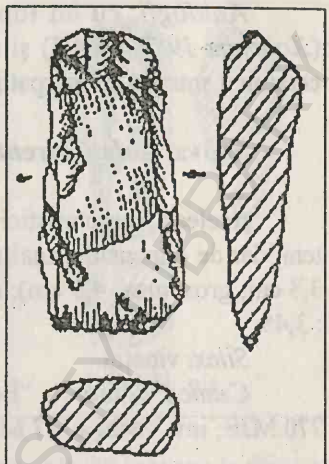

Baisa

Varianta Cucuteni

Forma: topoare tip "daltă", de formă cvasi-dreptunghiulară şi dreptunghiulară; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1 - 1,1; raport L. / l. tăiş circa 1 : 3,4 - 4, 8; ceafă dreaptă; tăiş îngust; feţele late arcuite în profil; secţiunea transversală cvasi-pătrată sau cvasi- dreptunghiulară.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: şlefuite pe circa 1/2 sau 1/3 din suprafaţa feţelor late, restul fiind cioplit, de obicei cu desprinderi relativ mici.

Dimensiuni: medii (L. 12,7 cm) sau masive (L. 15,9 - 16,6 cm); l. tăiş 3,3 - 3,7 cm; gros. max. 3,3 - 3,5 cm).

Silex: alb opac sau alb-cenuşiu.

Catalog: Cucuteni (IS) (*A. Florescu 1959,* 81, fig. 3/5); Izvoare-Suharău (BT) (inv. 16 791 MJB); "jud. Botoşani" (inv. 16 865 MJB). *Probabile:* Comăneşti-Suharău (BT) (inv. 16 861 MJB; lipsă partea superioară; lăţ. tăiş 4, 1 cm; poate aparţine şi variantei "jud. Botoşani").

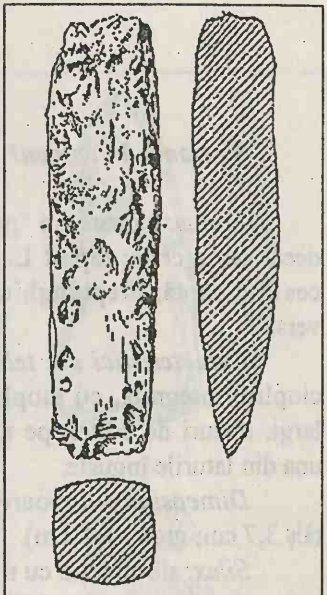

Cucuteni
(după *A. Florescu 1959*)

Analogii: cu un topor de la Kostjanec, atribuit perioadei eneolitice (*Konoplja 1982,* fig.4/7) şi cu un altul de la Sokal, încadrat printre descoperirile ceramicii şnurate Subcarpatice (*Sulimirski 1968,* fig. 15/20).

Subvarianta Ghireni

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Cucuteni, dar de dimensiuni mai mici (L. 11,4 cm; l. tăiş 3,3 cm; gros. max. 4,3 cm); raport L. / l. tăiş circa 1 : 3,45.

Silex: vineţiu.

Catalog: Ghireni - "Bulicheni" (BT) (inv. 16 770 MJB; inv. vechi 1727 MJB).

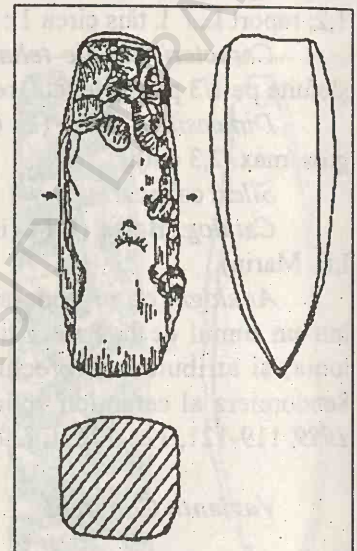

Ghireni

Varianta Vorniceni

Forma: topoare tip "pană", cu l. tăiş mai mică decât cea a cefei; raport L. / l. tăiş circa 1 : 3,55; ceafă dreaptă; dreptunghiulară în secţiune transversală.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: cioplire integrală, cu cioplituri mai mici sau mai largi; resturi de cortex pe una din feţele late şi pe una din laturile înguste.

Dimensiuni: topoare medii (L. 13,2 cm; l. tăiş 3,7 cm; gros. 4,4 cm).

Silex: alb-vineţiu cu mici pete albe.

Catalog: Vorniceni (BT) (inv. 16 751 MJB).

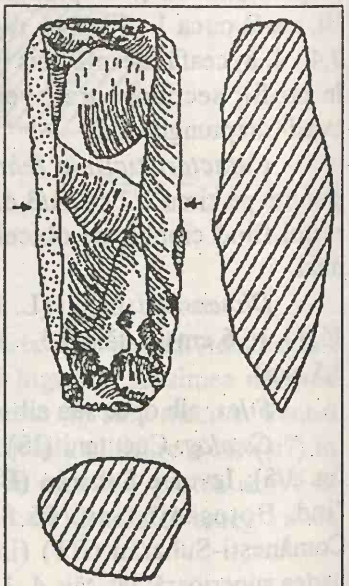

Vorniceni

Varianta Păltiniş

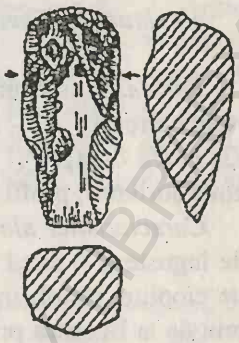
Păltiniş

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Vorniceni, dar topoarele sunt şlefuite pe circa 1/2 din suprafaţa feţelor late, spre tăiş şi sunt de dimensiuni mai mici (L. 7,5 cm; l. tăiş 2,7 cm; gros. ceafă 2,7 cm).

Silex: alb-vineţiu.

Catalog: Păltiniş - "Dl. Bisericii" (BT) (inv. 16 805 MJB; inv. vechi 1556 MJB).

Analogii: cu un toporaş descoperit la Gordineşti (grupul Horodiştea-Gordineşti) (*Markevič 1981,* 16, 93, fig. 4/2), care este însă integral cioplit, ca la piesele variantei Vorniceni. Pentru formă şi tehnică de confecţionare similitudini există şi cu un exemplar descoperit la Coteala -"La Hârtop", aşezare de unde provin materiale tripoliene târzii, Komarów şi Noua (*Dergacev/Sava 1985,* fig. 7/24).

B. 2. Topoare şi tesle şlefuite.

B. 2.1. Topoare şi tesle de grosimi mici

Varianta Probota (tesle)

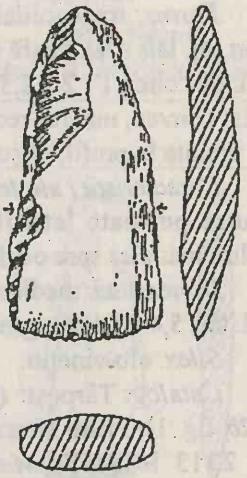
Probota
(după *A. Florescu 1959*)

Forma: triunghiulară; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 3,55; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2; ceafă ascuţită şi subţiată în profil; tăiş lat convex; profil arcuit ca la piesele variantei Brehueşti.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: şlefuire pe feţele late, cele înguste fiind lăsate cioplite.

Dimensiuni: L. 11,5 cm; l. tăiş 5,65 cm; gros. max. 1,95 cm.

Silex: alb-vineţiu.

Catalog: Probota-"Magazia" (SV) (*A. Florescu 1959,* 83, fig. 4/2).

Varianta Ionășeni-Trușești

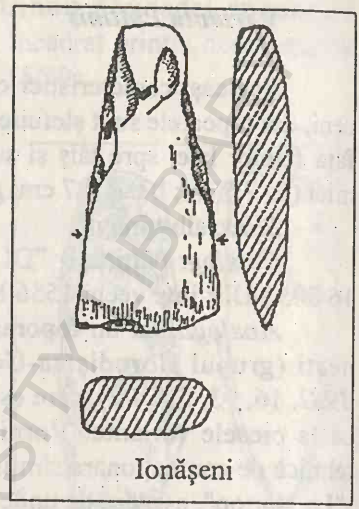
Ionășeni

Forma: cvasitriunghiulară, raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 2,2 - 2,45; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2; ceafa dreaptă și plană, tăiș lat convex, ce prezintă știrbituri; profil ușor arcuit.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: fețele înguste și o mică porțiune spre ceafă au fost lăsate cioplite, restul, inclusiv ceafa, fiind șlefuite; toporul de la Bucecea prezintă urme ale încercărilor de reparare.

Dimensiuni: L. 10,2 (fragmentar) - 10,4 cm; l. tăiș 5,1 - 5,2 cm; gros. max. 2 - 2,6 cm.

Silex: alburiu cu nuanțe vinețiu sau cafeniu cu mici pete albe.

Catalog: Ionășeni-Trușești (BT) (inv. 16 138 MJB); Bucecea (BT) (inv. 14 845 MJB; *Păunescu/Șadurschi 1996,* 88, fig. 3/3).

Varianta Târpești

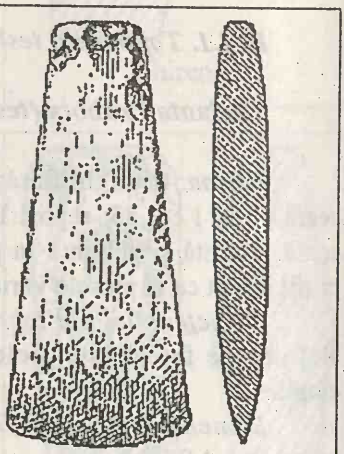
Târpești
(după *Marinescu-Bîlcu 1962b*)

Forma: trapezoidală și ușor trapezoidală, raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,65 - 2; raport L. / l. tăiș circa 1 : 2 - 2,5; ceafa dreaptă și plană; tăiș lat convex, mai rar rectiliniu, fețele late foarte ușor arcuite în profil; tăișul prezintă știrbituri.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: șlefuire pe toate laturile piesei, cu urme de cioplire mai ales spre ceafă și pe fețele înguste.

Dimensiuni: medii spre mari (L. 12,7 - 18,8 cm; l. tăiș 5,4 - 7,4 cm; gros. max. 1, 7 - 2,2 cm).

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Târpești (NȚ) (*Marinescu-Bîlcu 1962b,* fig. 1); Piatra Neamț (NȚ) (mormânt CAS; inv. 2313 MIPNȚ; *Matasă 1959,* fig. 8/1); Ruginoasa-Dulcești (NȚ) (inv. 10 153 MIPNȚ); Izvoare-Suharău (BT) (inv. 16 788 MJB); Aurel Vlaicu - "La Țeavă" (BT) (*Păunescu/Șadurschi 1989,* 316, fig. 11/5); Valea Adâncă (depozit: *A. Florescu 1960,* 217, fig. 3/1); Rădeni (*Dumitroaia 1992a,* fig. 8/3); Săucești (BC) (*M. Florescu/Căpitanu 1969,* 219, fig. 22/9). *Probabile:* Ruginoasa-Dulcești (NȚ) (inv. 10 152 MIPNȚ; lipsă partea dinspre ceafă); Baisa (BT) (inv. 16 844 MJB; col. I.D. Marin; fragmentar, lipsă partea superioară).

Analogii: numeroase în morminte CAS (M II/Sandomierz 78: *J. Ścibior/J. M. Ścibior 1990,* 161, fig. 4/e; Stefankowice Kolonia 33: *J. Ścibior/Kokowski/ Koman* 1991, 86, fig. 7/d; Husynne Kolonia 6: *Ibid.,* 91, fig. 10/c; Sahryń 1: *Ibid.,* 94, fig. 15/e; Kolosovka: *Svešnikov 1983,* 34, pl. XIII/8; Kolodjažnoe: *Ibid.,* 33, pl. XIII/5; Cornovody: *Ibid.,* 51, pl. XVIII/3; M 3/T. 444 Kamenka: *Ibid.,* 54, pl. XXIII/2; Morzyce, voi. Włocław: *Wiślański 1979b,* fig. 166/1; Lopiennik Dolny Kolonia 1: *Gołub 1996b,* fig.4/1).

Subvarianta Piatra Neamţ I

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Târpeşti, dar de dimensiuni mai mici (L. 9,3 - 11,9 cm; l. tăiş 4,1 - 4,4 cm; gros. max. 1,1 - 1,9 cm); la toporul de la Piatra Şoimului - Calu, raport L. / l. tăiş este de circa 1 : 2,9 .

Silex: vineţiu sau alb-vineţiu cu pete albe.

Catalog: Piatra Neamţ (NŢ) (mormânt CAS; 2 topoare cu nr. inv. 2314 şi 2315 MIPNŢ; *Matasă 1959,* fig. 8/4); Ruginoasa-Dulceşti (NŢ) (inv. 10 151 MIPNŢ); Piatra Şoimului (-Calu) (NŢ) (depozit; inv. 1577 MIPNŢ; topor care iniţial a aparţinut acestei variante, starea actuală - şlefuit pe o parte, pe cealaltă integral cioplit -, datorându-se operaţiei de reprelucrare a piesei); Grămeşti (SV) (*Andronic 1986/1987,* pl. II/5).

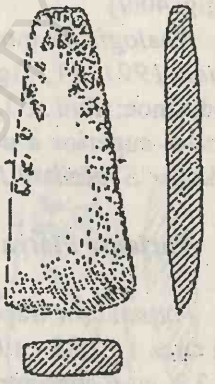

Piatra Neamţ
(după *A. Florescu 1959*)

Varianta Suhuleţ

Forma: trapezoidală sau uşor trapezoidală; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,4 - 2; raport L. / l. tăiş predominant în intervalul 1 : 2,5 - 3, cu maximum de 1 : 3,35; ceafa dreaptă, tăiş îngust, convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: lucrate pe "lamă"; şlefuire pe toate laturile piesei, unele topoare prezintă însă aşchieri pe feţele înguste sau spre ceafă, iar altele (Stânceşti) au tăişul cioplit.

Dimensiuni: mici spre medii (L. 7,1 - 10,7 cm; l. tăiş 2,9 - 3,8 cm; gros. max. 1 - 2 cm).

Suhuleţ
(după *Spinei1971*)

Silex: alb-cafeniu cu pete albe; negru-fumuriu; vinețiu cu pete albe.

Catalog: Suhuleț (IS) (*Spinei 1971,* 85-86, fig. 6 = 7/1); Darabani (BT) (*Ibid.,* 82, fig. 1/1); Fundu Herții - "La Redute" (BT) (*Ibid.,* 82-83, fig. 5/4 = 7/4); Aurel Vlaicu - "Glăvănoasa" (BT) (*Păunescu/Șadurschi 1989,* 316, fig. 11/3); Udești (SV) (*Popovici 1977,* 69, pl. II/3); Dumbrăveni (SV) (*Ibid.,* 67, pl. I/4 = III/2); Dumbrăveni (SV) (*Ibid.,* pl. I/3 = III/4); Stânceşti (BT) (inv. 16 779; fragmentar); Bucecea (BT) (inv. 14 846 MJB; fragmentar, lipsă partea superioară, dinspre ceafă; *Păunescu/Șadurschi 1996,* 88, fig. 3/4). Aceleiași variante îi aparține și toporul publicat de la Ariușd, din sud-estul Transilvaniei (v. *Păunescu 1970,* 200, fig. 40/9).

Analogii: în morminte CAS (Husynne Kolonia 6: *J. Ścibior/Kokowski/ Koman 1991,* 91, fig. 10/d; Kolosovka: *Svešnikov 1983,* 34, pl. XIII/3; Kolodjažnoe: *Ibid.,* 33, pl. XIII/12; Cernokoncy: *Ibid.,* 45, pl. XIX/5); în grupa Nistrului superior a ceramicii șnurate Subcarpatice (etapa a II-a) (M 2/T.IV Kolokolin: *Svešnikov 1974,* fig. 7/8).

Varianta Piatra Neamț II

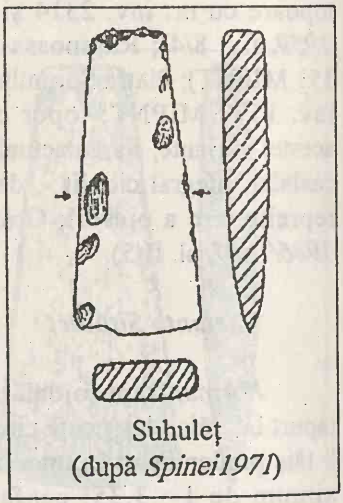

Suhuleț
(după *Spinei1971*)

Forma: ușor trapezoidală; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,35 - 1,65; raport L. / l. tăiș circa 1 : 1,7 - 2,3, cu o concentrare a acestor din urmă valori în intervalul 1,9 - 2; ceafa dreaptă și plană, tăiș lat, convex, ascuțit.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: șlefuire pe toate laturile piesei; mai rar fețele late au fost lăsate cioplite; urme de cioplire se mai păstrează și spre ceafă; unele piese (Grămești, Buzeni, Corbasca) au tăișul spart sau știrbit. Având în vedere profilul clar asimetric, spre tăiș, al piesei de la Bălăbănești este foarte probabil că aceasta a servit ca teslă, ipoteză susținută și de faptul că spre tăiș una din fețe (cea care a venit în contact efectiv cu suprafața ce trebuia prelucrată) este spartă, în timp ce cealaltă este intactă.

Dimensiuni: mici (L. 7,8 - 10,3 cm; l. tăiș 4,1 - 5 cm; gros. max. 1 - 2,5 cm).

Silex: alb-cafeniu cu pete albe; alb opac; vinețiu.

Catalog: Piatra Neamț (NȚ) (mormânt CAS: *Matasă 1959,* fig. 8/2); Bârgăoani (NȚ) (inv. 4674 MIPNȚ); Rădeni (NȚ) (*Dumitroaia 1992a,* fig. 8/1); Corbasca-Scărișoara (BC) (depozit, alături de o dăltiță de tip Șcheia - "Muncel" și un cosor, ambele din silex, un topor de tip Corbasca și o daltă din metal; inv. 5629 MIBC); Grămești (SV) (*Andronic 1986/1987,* pl. II/3); Udești (SV) (*Popovici*

1977, 71, pl. II/4 = III/5); Buzeni (BT) (inv. 16 787 MJB); "Dorohoi" (BT) (inv. 9083 MJB; inv. vechi 5 MD); Mateieni (BT) (*Moscalu 1989a,* 67, fig. 2/2); Vlădeni (BT) (inv. 16 793 MJB); Vlădeni - "La Toloacă" (BT) (inv. 16 798 MJB); Bălăbăneşti (GL) (inv. 17 842 MJIG). *Probabile:* Icuşeni (BT) (inv. 16 774; fragmentar, lipsă jumătatea dinspre ceafă).

Analogii: în morminte CAS (Zamość: *J. Ścibior/Kokowski/Koman 1991,* 98, fig. 17/b, c; Černovody: *Svešnikov 1983,* 51, pl. XVIII/2); în faza târzie a orizontului central european al ceramicii şnurate (M 2 Wójeczka, prov. Kielce, Polonia: *Kopacz 1986,* fig. 5/5; descoperit împreună cu o teslă apropiată variantei Stânceşti - "În poiană" din tipologia noastră).

Subvarianta Piatra Şoimului (-Calu) - Dacia

Aceleaşi caracteristici ca ale variantei Piatra Neamţ II, dar de dimensiuni mai mici (L. 5,1 - 6,8 cm; l. tăiş 3,6 - 4,1 cm; gros. max. 0,8 - 1,6 cm), şi cu o minimă a raportului lăţ. tăiş / lăţ. ceafă de 1 : 1,35.

Silex: alb-vineţiu cu mici pete albe sau dungi longitudinale vineţii.

Catalog: Piatra Şoimului (-Calu) (NŢ) (depozit; inv. 1577 MIPNŢ); Dacia-Nicşeni (BT) (inv. 16 825 MJB); Zoiţani - "La Standolă" (BT) (*Păunescu/Şadurschi 1989,* 317, fig. 11/1); "jud. Botoşani" (inv. 16 863 MJB).

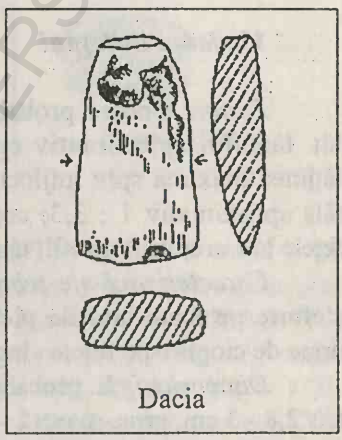
Dacia

Analogii: un toporaş din T.I Baliči, figurat printre materialele specifice etapei a II-a a grupului Nistrului superior a ceramicii şnurate Subcarpatice (*Svešnikov 1974,* fig. 6/12), se apropie de piesele acestei subvariante (pentru el însă raportul lăţ. tăiş / lăţ. ceafă este de 1 : 1,85).

Varianta Basarabi

Forma: uşor trapezoidală spre cvasi-dreptunghiulară; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,3 - 1,65; raport L. / l. tăiş 1 : 2 - 3; ceafa dreaptă şi plană; feţele late uşor arcuite în profil; tăiş îngust convex.

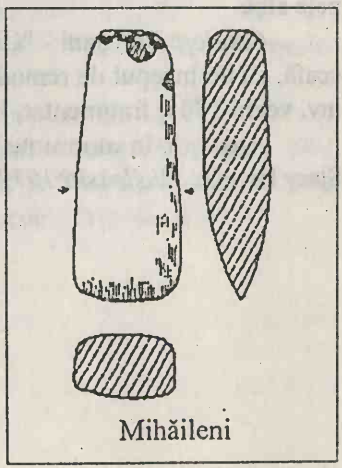
Mihăileni

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare:

şlefuire pe toate laturile piesei; unele topoare mai păstrează însă urme de cioplire pe diferite părţi ale lamei; tăişul prezintă uneori ştirbituri de la întrebuinţare.

Dimensiuni: - predominant mici (L. 7,3 - 9,75 cm), maxima fiind de 11,1 cm (Iacobeni); l. tăiş 3 - 4,8 cm; gros. max. 1,2 - 2,4 cm).

Silex: alburiu opac; alb-vineţiu sau cenuşiu pigmentat.

Catalog: Basarabi - "Lan" (SV) (*Spinei/Nistor 1968,* fig. 4); Bârgăoani (NŢ) (*Popovici 1977,* 65, pl. I/2); Ruginoasa-Dulceşti (NŢ) (inv. 10 142 MIPNŢ); Iacobeni-Dângeni (BT) (inv. 846 MJB, inv. vechi 214 MJB; *Spinei 1971,* 82, fig. 4/4); Mihăileni (BT) (inv. 16 746 MJB). *Probabile:* Udeşti (SV) (*Popovici 1977,* 69, pl. II/5 = III/6; tăiş spart); Botoşani - "Dl. Cişmelei" (inv. 16 135 MJB; fragmentar); Moţca (IŞ) (Spinei 1971, 83, 85, fig. 2/4; lipsă partea dinspre ceafă).

Analogii: în morminte CAS (M I / Sandomierz 78: J. *Ścibior/J. M. Ścibior 1990,* 160, fig. 2/c).

Varianta Botoşani

Forma: topoare probabil dreptunghiulare, cu lăţ. tăişului aproximativ egală cu cea a cefei şi lăţimea maximă spre mijlocul piesei; raport L. / l. tăiş aproximativ 1 : 3,3; ceafa probabil dreaptă; feţele late arcuite în profil; tăiş îngust, uşor convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: şlefuire pe toate laturile piesei, cu păstrarea unor urme de cioplire pe feţele înguste.

Dimensiuni: L. probabil în jur de 10-11 cm; l. tăiş 2,8 - 3 cm; gros. max. 2 - 2,2 cm.

Silex: alb-cenuşiu mat; alb-cenuşiu cu mici pete albe.

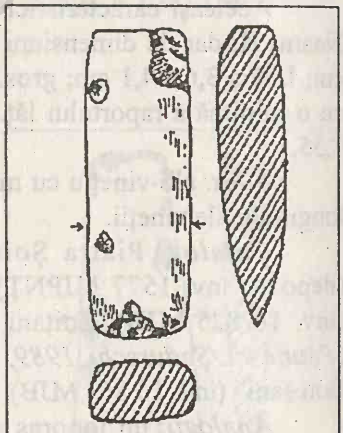
Botoşani

Catalog: Botoşani - "Cărămidărie" (BT) (inv. 16 764 MJB; piesă spartă spre ceafă, cu un început de remodelare). *Probabile:* Horodiştea (BT) (inv. 16 801 MJB, inv. vechi 1905; fragmentar, lipsă jumătatea superioară).

Analogii: în morminte CAS (Chartonovcy: *Svešnikov 1983,* 49, pl. XXII/7; Stary Brześć: *Wiślański 1979b,* fig. 166/4).

B.2.2. Topoare de grosimi relativ mari

Varianta Fundu Herţii

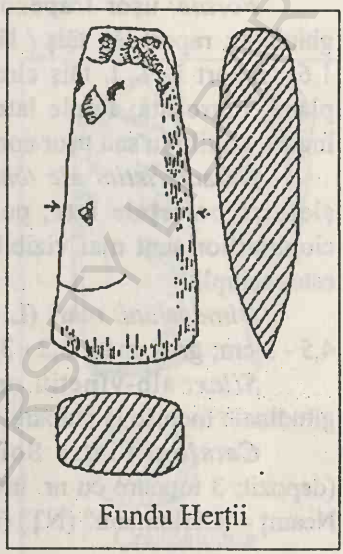
Fundu Herţii

Forma: uşor trapezoidală; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,35 - 1,8 (majoritatea: 1 : 1,4 - 1,45); raport L. / l. tăiş circa 1 : 2,2 - 3,6, cu o concentrare a acestor din urmă valori în intervalul 2,3 - 2,75; ceafa dreaptă şi plană; feţele late arcuite în profil; grosime relativ mare; tăiş convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: şlefuire pe toate laturile piesei; unele topoare mai păstrează pe feţele înguste sau pe cele late urme de cioplire; ceafa unor topoare (Fundu Herţii, Horodiştea, Bârgăoani) a fost lăsată neşlefuită.

Dimensiuni: medii spre mari (L. 11 - 15,8 cm, cu minima de 9, 8 cm la Piatra Şoimului (-Calu); l. tăiş 4,4 - 5,5 cm; gros. max. 2,4 - 3,4 cm, cu o concentrare a valorilor între 2,7 - 2,9 cm).

Silex: alb opac sau alb-vineţiu; negru-fumuriu.

Catalog: Fundu Herţii - "Teişte" (BT) (inv. 16 778 MJB inv. vechi 1721 MJB); Bârgăoani (NŢ) (*Popovici 1977,* 65, pl. I/5); Horodiştea-Piatra Şoimului (NŢ) (*Ibid.,* 69, pl. II/7); Piatra Şoimului (-Calu) (NŢ) (depozit; inv. 1576 MIPNŢ) "jud. Iaşi" (f. inv. MIM); Izvorul Berheciului (BC) (inv. 24 838 MIBC); Baisa (BT) (inv. 16 784 MJB); Broscăuţi (BT) (*Spinei 1971,* 80, fig. 4/3 = 7/3); Botoşani-Popăuţi (BT) (inv. 845 MJB, inv. vechi 254 MJB); Izvoare-Suharău (BT) (inv. 16 789 MJB). *Probabile:* "jud. Botoşani" (inv. 16 781 MJB; fragmentar, lipsă partea dinspre ceafă); Piatra Şoimului (NŢ) (*Popovici 1977,* 67, 69, pl. II/1; tăiş spart, gros. max. 3, 4 cm); Comăneşti-Suharău (BT) (inv. 16 856 MJB; lipsă partea dinspre tăiş).

Analogii: în morminte CAS (M VIII / Sandomierz 78: *J. Ścibior/J. M. Ścibior 1990,* 184, fig. 25/d; Świerszczów 27: *J. Ścibior/Kokowski/Koman 1991,* 83, fig. 4/h); cultura Komarów (aşezarea Ovečij Jarok, pe Nistrul Mijlociu: *Passek 1959,* 158, fig. 57/6; aşezarea a furnizat şi resturi de locuire Tripolie B).

Varianta Piatra Șoimului (- Calu)

Forma: ușor trapezoidală și cvasidreptunghiulară ; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,25 - 1,6 ; raport L. / l. tăiș circa 1 : 3,6 - 3,85; ceafa plană, îngroșată; fețele late arcuite în profil, tăiș îngust, rectiliniu sau ușor convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: șlefuire pe fețele late, pe cele înguste, urmele ciopliturilor sunt mai vizibile; la unele piese tăișul este recioplit.

Dimensiuni: mari (L. 16,7 - 18,8 cm; l. tăiș 4,5 - 5 cm; gros. max. 3,2 - 3,6 cm).

Silex: alb-vinețiu opac sau cu dungi longitudinale închise la culoare.

Catalog: Piatra Soimului (- Calu) (NȚ) (depozit; 3 topoare cu nr. inv. 1576 MIPNȚ); Piatra Neamț - "Cârlomanu" (NȚ) (inv. 3340 MIPNȚ).

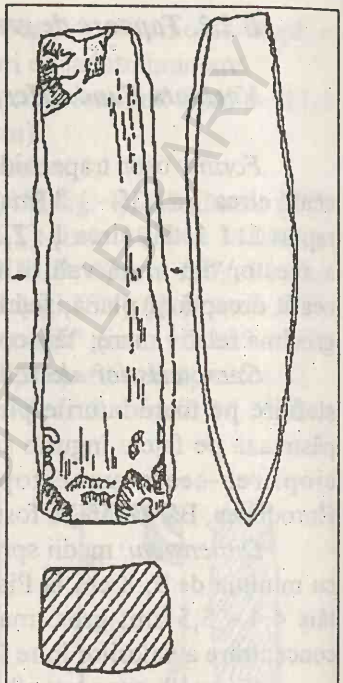

Piatra Șoimului-Calu

Subvarianta Arghira

Aceleași caracteristici ca ale variantei Piatra Șoimului (-Calu), dar de dimensiuni mai mici (raportul L. / l. tăiș 1 : 2,3 - 3,15; L. 9,4 - 12 cm; l. tăiș 3,5 - 4,1 cm; gros. max. 2,4 - 3,2 cm). La unele piese, una din laturile înguste a fost șlefuită mai atent, în timp ce cealaltă păstrează pronunțat urmele ciopliturilor.

Catalog: Arghira (SV) (*Spinei 1971,* 79, fig. 1/2); Piatra Șoimului (- Calu) (NȚ) (depozit; inv. 1576 MIPNȚ; una din fețele late prezintă mai evident urmele cioplirii); Bacău - "Cartierul CFR" (inv. 30 435 MIBC; una din fețele late poartă cioplituri pe 2/3 din suprafață); Baisa (BT) (inv. 16 845 MJB; col. I.D. Marin); Glodinoasa (BT) (inv. 16 767 MJB); Suharău (BT) (inv. 14 823 MJB).

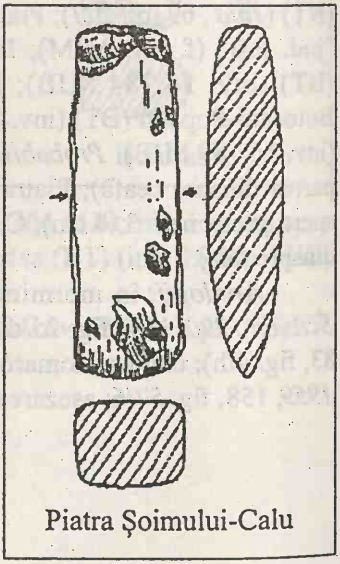

Piatra Șoimului-Calu

Analogii: în morminte CAS (M II / Kolodjažnoe: *Svešnikov 1983,* 33, pl. XIII/14); un exemplar asemănător în M 3/T.1 Sergeevka, aparţinând complexului catacombelor (*Dzigovskij/Subbotin 1997,* fig. 2/6).

Varianta Crasnaleuca

Forma: topoare tip "pană", cu grosimea maximă în zona cefei, formă aproximativ dreptunghiulară; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2,55; tăiş convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: şlefuire pe toate laturile piesei, cu păstrarea unor cioplituri în zona cefei şi pe laturile înguste.

Dimensiuni: L. circa 11,5 cm; l. tăiş 4,5 cm; gros. max. 3,6 cm.

Silex: cenuşiu deschis.

Catalog: Crasnaleuca (BT) (*A. Florescu 1959,* 81, fig. 3/2).

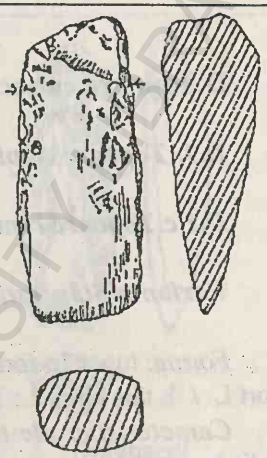

Crasnaleuca
(după *A. Florescu 1959*)

C. Topoare cu secţiunea transversală pentagonală

C.1. Topoare cioplite

C.1.c. Topoare remodelate

Varianta Ghilăneşti

Forma: uşor trapezoidală; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,5; raport L. / l. tăiş circa 1 : 2; ceafa dreaptă, ascuţită în profil; tăiş uşor convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: cioplit cu desprinderi mai mici pe margini şi mai adânci pe feţele late; spre tăiş, o suprafaţă în formă de Ucucurulinsus, păstrată din piesa originară este şlefuită; tăişul prezintă ştirbituri, ce provin probabil de la încercarea de reparare a toporului.

Dimensiuni: mici (L. 7,3 cm; l. tăiş 3,6 cm; gros. max. 2,1 cm).

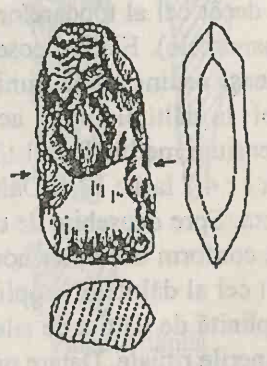

Ghilăneşti

Silex: alburiu cu dungi vinețiii longitudinale.

Catalog: Ghilănești (BT) (inv. 14 842 MJB; *Șadurschi 1994,* fig. 8/7).

Analogii: bune analogii cu toporul descoperit în M 7 (M 2/1951) de la Vychatinci I (*Dergacev/Manzura 1991,* 22, fig. 5/23).

D.Topoare cu secțiunea transversală hexagonală.

D.1. Topoare cioplite

D.1.c.Topoare remodelate

Varianta Stânceşti - "Valea Ulmului"

Forma: topor în formă de clopot, tăiș convex; raport L. / l. tăiș circa 1 : 1,9.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplit în jumătatea superioară, șlefuirea fiind prezentă în zona tăișului.

Dimensiuni: mici (L. 7,5 cm; l. tăiș 4 cm; gros. max. 2 cm).

Silex: alb-cafeniu deschis cu mici pete albe.

Catalog: Stânceşti - "Valea Ulmului"(BT) (inv. 16 841; col. I.D. Marin).

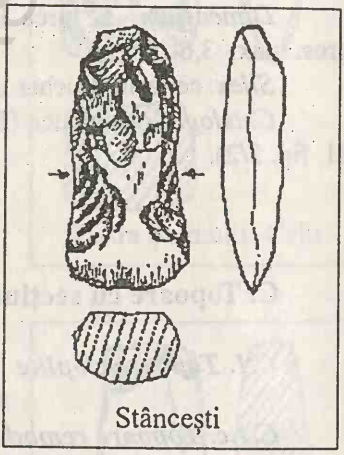

Stânceşti

II. Dăltițe. Dăltițele descoperite în Moldova sunt în număr considerabil mai mic decât cel al topoarelor și teslelor (raportul este de aproximativ o dăltiță la 13 topoare/tesle). Ele se deosebesc de topoare și tesle în primul rând prin faptul că la aceleași ordine de mărimi, raportul L. / lăț. tăiș înregistrează valori mai mici, astfel: la dăltițele mici, acest raport variază de la 1 : 3,5 la 1 : 3,6, la cele de dimensiuni medii, de la 1 : 3,3 la 1 : 4,9, iar la dăltițele de mărimi medii spre mari, de la 1 : 4,7 la 1 : 12,1. Dăltițele nu depășesc niciodată în grosime valoarea de 2,2 - 2,3 cm. Spre deosebire de ceea ce se constată la topoare și tesle, numărul dăltițelor care, conform criteriilor noastre, se includ în categoria celor șlefuite este mai mare decât cel al dăltițelor cioplite. Acest fapt este posibil să stea în legătură cu funcția îndeplinită de dăltița de silex ca unealtă sau ca piesă cu o anumită semnificație în depunerile rituale. Datare probabilă: perioada de tranziție - Bronz timpuriu.

A.1. Dăltițe cioplite

A.1.b. Dăltițe finite

Varianta Drăgușeni

Forma: uşor trapezoidală spre cvasidreptunghiulară; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,4; raport L. / l. tăiş circa 1 : 3,5; ceafa rotunjită, tăiş îngust, uşor convex.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplire cu desprinderi regulate spre marginile piesei; spre tăiş, pe o zonă în formă de Λ, cu L. mai mult de jumătate din cea a dăltiței, piesa este şlefuită; tăişul este deteriorat.

Dimensiuni: mici (L. 8,7 cm; l. tăiş 2,5 cm; gros. max. 1,85 cm).

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Drăgușeni (BT) (inv. 496 MAS).

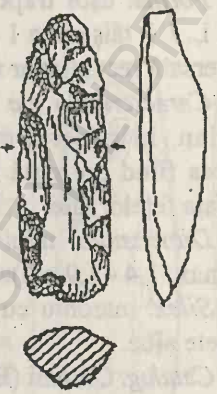

Drăgușeni

B.1. Dăltițe cioplite

B.1.a. Dăltițe semifinite

Varianta Valea Adâncă

Forma: lăţ. tăişului mai mare decât cea a cefei; raport L. / l. tăiş circa 1 : 7,2; ceafa plană, tăiş oblic; secțiune transversală: rectangular neregulată.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplire grosolană, cu desprinderi mari şi neregulate; retuşe mai fine la tăiş.

Dimensiuni: mari (L. 16,2 cm; l. tăiş 2,25 cm; gros. max. 2,35 cm).

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Valea Adâncă (depozit: *A. Florescu 1960,* 217, fig. 2/2).

Valea Adâncă
(după *A. Florescu 1960*)

B.1.b. Dăltițe finite

Varianta Ghireni

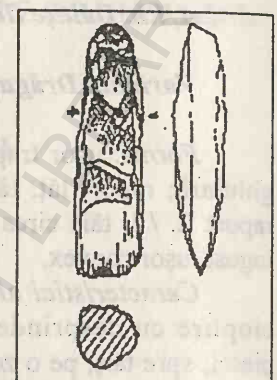
Ghireni

Forma: ușor trapezoidală sau cvasidreptunghiulară; raport L. / l. tăiș circa 1 : 3,5 - 4; tăiș ușor convex; secțiune transversală rectangular neregulată.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite grosolan, în general cu desprinderi mari, neregulate, șlefuirea fiind prezentă doar spre tăiș, pe 1/2 sau 1/3 din suprafața fețelor late.

Dimensiuni: mici (L. 7,4 - 8,3 cm; l. tăiș 2 - 2,4 cm; gros. max. 1,4 - 1,9 cm).

Silex: maroniu cu mici pete albe sau alb-vinețiu cu mici pete albe.

Catalog: Ghireni (BT) (inv. 16 765 MJB); Corni (BT) (inv. 16 809 MJB); Grămești (SV) (*Andronic 1986/1987,* pl. II/1); Botoșana (SV) *(Id. 1995/1996,* pl. IV/3).

Analogii: unele analogii cu o dăltiță dintr-un mormânt CAS de la Glibočok (*Svešnikov 1983,* 47, pl. XXI/4).

Varianta Piatra Șoimului(-Calu) - Bâcu

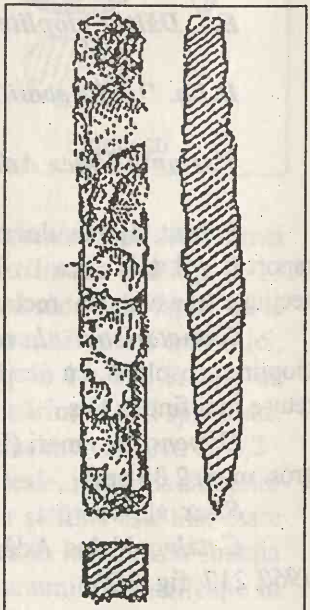
Piatra Șoimului-Calu (după *Păunescu 1970*)

Forma: cvasidreptunghiulară sau dreptunghiulară, piesa de la Bâcu are însă lăț. cefei mai mare decît cea a tăișului; raport L. / l. tăiș circa 1 : 4,7 - 8,2, cu o maximă de 12,1 (Bâcu); ceafa mai groasă sau mai subțire, dreaptă și plană; tăiș rectiliniu, oblic sau ușor convex; lățimea maximă spre mijlocul pieselor; unele dălțițe sunt pătrate în secțiune transversală.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: cioplite integral sau șlefuite doar pe 1/5 a fețelor late, spre tăiș, în general cu desprinderi dispuse neregulat.

Dimensiuni: medii spre mari (L. 12,2 - 16,5 cm; l. tăiș 1,2 - 2,5 cm; gros. max. 1,4 - 2,2 cm).

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Piatra Șoimului (- Calu) (NȚ) (depozit; inv. 1577 MIPNȚ; *A. Florescu 1959,* fig. 8/1; *Păunescu 1970,* 200, fig. 40/7); Bâcu (IȘ) (inv. 6362 MIM); Grămești (SV) (*Andronic 1986/1987,* pl. II/9); Slobozia (BC) (*M. Florescu/Căpitanu 1969,* 248, fig. 13/1).

Analogii: o subvariantă caracterizată prin dimensiuni mai mici este reprezentată de o piesă de la Gordineşti (grupul Horodiştea-Gordineşti) (*Markevič 1981,* 16, 93, fig. 79/19).

B.2. Dăltiţe şlefuite

Varianta Şcheia-"Muncel" - Dolheştii Mari

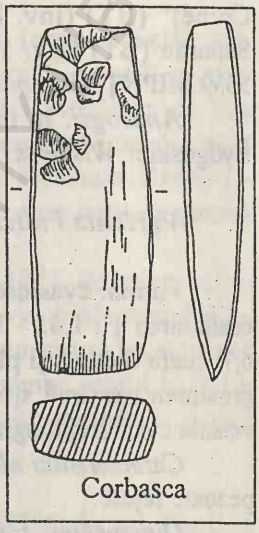
Corbasca

Forma: uşor trapezoidală spre cvasidreptunghiulară şi cvasidreptunghiulară; raport lăţ. tăiş / lăţ. ceafă circa 1 : 1,35 - 1,6, cu o minimă de 1 : 1,15 (Şcheia-"Muncel"/ M II; Corbasca-Scărişoara); raport L. / l. tăiş circa 1 : 3,15 - 4,9; ceafa dreaptă şi plană, tăiş uşor convex, feţele late arcuite în profil, secţiune transversală cvasi-dreptunghiulară.

Caracteristici ale tehnicii de confecţionare: şlefuite pe toate feţele, uneori cu resturi de cioplire, mai ales pe feţele late, spre ceafă; o parte a pieselor au tăişul spart sau ştirbit.

Dimensiuni: mici spre medii (L. 9,3 - 10,5; l. tăiş 2 - 2,85) sau medii (L. 10,9 - 14,4 cm, cu maxima de 17,2 cm ; l. tăiş 3 - 3,25 cm, cu maxima de 4 cm); gros. max. 1,1 - 2,3 cm.

Silex: alb-vineţiu sau cenuşiu, uneori cu dungi longitudinale închise la culoare.

Catalog: Şcheia - "Muncel" (IŞ) (M I - CAS; inv. 7082 MIM); Şcheia - "Muncel" (IŞ) (M II - CAS; inv. 7083 MIM); Dolheştii Mari (SV) (M 2 - CAS: *Dinu 1959b,* fig. 5/1); Mastacăn (NŢ) (mormânt CAS: *Cucoş 1985b,* fig. 1/4; piesa se păstrează în MIPNŢ, nr. inv. ilizibil); Piatra Şoimului (- Calu) (NŢ) (depozit; inv. 1576 MIPNŢ); Bârgăoani (NŢ) (inv. 5540 MIPNŢ; *Popovici 1977,* 67, pl. I/1); Ruginoasa-Dulceşti (NŢ) (inv. 10 145 MIPNŢ); Valea Adâncă (IŞ) (depozit: *A. Florescu 1960,* 217, fig. 3/2); Corbasca-Scărişoara (BC) (depozit, alături de un topor de silex aparţinând variantei noastre Piatra Neamţ II, un cosor de silex, o daltă şi un topor de tip Corbasca - Vulpe, ambele din metal; inv. 5630 MIBC); Fulgeriş (BC) (inv. 31 495 MIBC); Poiana Negri (BC) (inv. 31 503 MIBC); Măluşteni - "Leaua" (VS) (*Coman 1980,* 174, pct. XLII, fig. 109/15); Măluşteni - "Leaua" (VS) (*Ibid.,* pct. XLII, fig. 109/16). *Probabile:* Roma - "Botoşanca" (BT) (inv. 16 879 MJB; piesă deteriorată, cu urme ale încercărilor de reparaţie) (în acest punct au apărut şi fragmente ceramice cu analogii la Mihoveni, Sf. Ilie sau Târpeşti).

Analogii: în morminte CAS (Stary Brześć: *Wiślański 1979b,* fig. 166/6).

Subvarianta Baisa

Aceleași caracteristici ca ale variantei Dolheștii Mari, dar dăltițele sunt de dimensiuni mai mici (L. 7,4 - 8,9 cm; l. tăiș 1,6 - 2,2 cm; gros. max. 1,4 - 1,6 cm).

Catalog: Baisa (BT) (inv. 16 768 MJB); Corni - "Pe Corneț" (BT) (inv. 855 MJB, inv. vechi 1808 MJB); Suharău (BT) (inv. 14 830 MJB); Războieni (NȚ) (inv. 5539 MIPNȚ; tăiș spart).

Analogii: în morminte CAS (Przbysław, voiev. Bydgoskie: *Wiślański 1979b,* fig. 166/3)

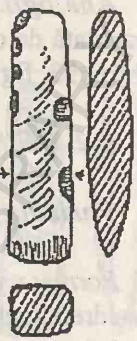

Baisa

Varianta Piatra Neamț

Forma: cvasidreptunghiulară; raport lăț. tăiș / lăț. ceafă circa 1 : 1,05 - 1,35; raport L. / l. tăiș circa 1 : 6 - 6,7; ceafa dreaptă și plană, tăiș rectiliniu sau ușor convex, grosimea maximă spre mijlocul piesei; secțiune transversală cvasidreptunghiulară și cvasipătrată.

Caracteristici ale tehnicii de confecționare: șlefuite pe toate fețele.

Dimensiuni: mici spre medii (L. 10,5 - 11,8 cm; l. tăiș 1,6 - 1,9 cm; gros. max. 1,3 - 1,7 cm).

Silex: alb-vinețiu.

Catalog: Piatra Neamț (NȚ) (mormânt CAS: *Matasă 1959,* fig. 8/3); Rădeni (NȚ) (*Dumitroaia 1992a,* fig. 8/2); Grămești (SV) (*Andronic 1986/1987,* pl. II/4); Coșula (BT) (inv. 854 MJB). *Probabile:* Botoșana (SV) (Id. 1995/1996, pl. II/4).

Piatra Neamț (după *Păunescu 1970*)

Analogii: în morminte CAS (M VIII / Sandomierz 78: *J. Ścibior/J. M. Ścibior 1990,* 186, fig. 25/e; Glibočok: *Svešnikov 1983,* 47, pl. XXI/7).

NOTE

1. La aceste topoare, fețele înguste sau marginile la piesele cu secțiune transversală lenticulară sunt întotdeauna cioplite.

2. Cele 10 topoare și 2 dăltițe de silex atribuite depozitului de la Piatra Șoimului (fost Calu) au fost inventariate la MIPNȚ astfel: 6 piese la nr. 1576, ele fiind aduse la muzeu de săteanul Gh. Fecioru în 1943, celelalte 6 la nr. 1577, acestea din urmă ajungând în colecțiile muzeului în 1945.

2: Mormintele tumulare din epoca bronzului descoperite la Slobozia-Hănești - "La Val" (com. Hănești, jud. Botoșani) *

Emilia Zaharia †, Nicolae Zaharia †, Florentin Burtănescu

La circa 1,5-2 km sud-est de satul Slobozia-Hănești (com. Hănești, jud. Botoșani), spre poalele Dl. Mălăiște, pe partea stângă a Bașeului, se află un grup tumular compus din 5 movile situate în apropierea valului Moldovei de Sus ("Troianul") (pl. XXXVII/1). Trei dintre tumuli (I-III) sunt amplasați mai compact la sud-est de val, pe partea dreaptă a drumului de țară Slobozia-Hănești - Mihălășeni, alți doi (IV și V), ceva mai izolați, fiind situați spre nord de primul grup.

Prin cercetări de suprafață efectuate în toamna anului 1971, de pe suprafața movilei II au fost culese câteva obiecte (fragmente ale unui vas și ale unei fibule, precum și părți dintr-un craniu uman) ce proveneau dintr-un mormânt sarmatic distrus de lucrările agricole. În urma acestei descoperiri, în toamna anului 1972 s-a hotărât efectuarea unor sondaje în cele trei movile (I-III) situate compact în partea de sud-est a "Troianului".

Movila I se află la 210 m nord-est de movila II și la 220 m de val, fiind, ca dimensiuni, cea mai mare dintre cele trei cercetate (î. 1,5 m; D. 42 m). Tumulul a fost secționat prin intermediul a două șanțuri paralele apropiate, orientate V-E, având lungimea de 42 m și lățimea de 1 m. Unul din ele a trecut prin centrul movilei, celălalt fiind trasat spre sud de primul. Din notițele de șantier păstrate se pare că au fost descoperite 5, poate 6 morminte, trei dintre ele (M 1, 2 și cel numerotat de noi cu nr. 6), distruse în cea mai mare parte de lucrările agricole. M 1 și 2 depășesc foarte probabil limitele epocii bronzului (în M 1 s-a aflat un obiect de fier de formă neprecizată).

M 3 a fost descoperit pe S.II, probabil în partea de SE a tumulului, la adâncimea de 1,26 m. Camera funerară (pl. XXXVII/2) avea o formă oval-neregulată, cu o latură mai arcuită și nu excludem posibilitatea ca să fi existat aici o construcție gen catacombă, cu puțul de intrare, nedetectat de descoperitori, amplasat probabil pe latura opusă celei arcuite[1]. În notițele de teren se precizează că pe fundul gropii se afla un "schelet chircit de copil" - mai degrabă însă, judecând după proporții, se pare că a fost vorba de un adolescent - cu oasele foarte prost păstrate. Din schița mormântului deducem că, cel puțin o parte a scheletului a fost deranjat. Există totuși unele indicii care ar sugera că, inițial, corpul celui decedat a fost depus chircit pe partea dreaptă, dar sunt posibile și alte interpretări.

Resturile de craniu indică faptul că mortul a fost amplasat cu capul la stânga intrării în presupusa catacombă, orientarea sa nefiind însă precizată pe planul mormântului care a ajuns la noi. Pe fundul camerei funerare a fost observată prezența unor pete de "sol cenușos", care au putut proveni de la resturile unui așternut vegetal. În schimb, semnificația petei de argilă galbenă din dreapta picioarelor celui înhumat nu poate fi precizată exact, dar nu se exclude ca aceasta să marcheze locul unei scobituri practicată în podeaua gropii. În mormânt au fost descoperite două vase[2], amplasate ceva mai jos de craniu, în partea stângă a sa, deci în spatele corpului, în cazul în care acesta s-a aflat chircit pe dreapta. Primul recipient (pl. XXXVII/3) este un pahar cu corpul relativ zvelt, gâtul înalt tronconic, buza puțin evazată și ușor rotunjită, fundul drept. Pasta, destul de slab frământată, are în compoziție cioburi pisate. Datorită arderii neuniforme, la exterior vasul are o culoare ce variază de la gălbui-cărămiziu la cenușiu, în timp ce suprafața interioară este brun-roșcată. În spărtură ciobul este negru. Pe gât au fost trasate cu ajutorul unui șnur gros răsucit, confecționat probabil din fibre vegetale - ale căror amprente sunt clar vizibile -, 4 șiruri paralele orizontale de impresiuni, de la cel inferior coborând, într-un șir orizontal, motive în formă de "picătură de apă căzând", situate la distanță aproximativ egale între ele, realizate în aceeași tehnică. Pe corp și în apropierea fundului recipientului se observă urme din timpul modelării lui. Dimensiuni: î. 9,40-9,45 cm; d. gurii 7,7-7,9 cm; d. max. 9,3-9,4 cm.; d. fund 5,05 cm.; grosimea pereților 4,5 mm.

Cel de-al doilea vas (pl. XXXVII/4), de forma unei cupe scunde, are corpul bombat, gâtul scund, tronconic, marginea dreaptă, ușor rotunjită și fundul drept. Pasta, de culoare cenușie, cu pete de diferite nuanțe pe suprafața exterioară, are ca degresanți cioburi pisate. Recipientul nu este ornamentat, dar pe corp sunt vizibile urmele unor caneluri relativ înguste (lăț. circa 1 cm), verticale, din timpul modelării vasului. Dimensiunile cupei: î. 7,05 cm; d. gurii 6,4 cm; d. max. 8-8,1 cm.; d. fund 4,05 cm.; grosimea pereților 3 mm.

M 4 (pl. XXXVI/3) a fost descoperit "la încheietura movilei", spre centrul ei. Fundul gropii, de formă ovală (1,20 x 0,75 / 0,80 m), era acoperit cu un strat de ocru gros de 0,5 cm. Deasupra acestuia și ocupând o suprafață mai mică, s-au aflat resturile unui așternut vegetal din stuf sau papură pe care a fost depus corpul celui îngropat. Scheletul, aproape total distrus, nu s-a păstrat decât sub forma unor "bulgări nisipoși de os sfărâmat" de culoare galbenă sesizați în dreptul craniului, bazinului, genunchilor și labelor picioarelor. Fragmentele păstrate din oasele gambelor erau amplasate pe direcția axului lung al gropii. Craniul era turtit, printre resturile rămase fiind descoperiți și câțiva dinți. În dreptul bazinului, pe împletitura vegetală, s-a observat o pată brun-roșcată (ocru?). Din schița făcută pe teren se poate presupune că mortul a fost depus culcat pe partea dreaptă, în poziție chircită,

cu capul pe direcție VSV. Mormântul nu a avut inventar.

M 5 a fost considerat mormântul central (primar) al tumulului. S-a observat că pământul de umplutură al gropii era asemănător celui întâlnit la mormântul central (M 4) al T.II. Tot în umplutura M 5/T.I s-au semnalat fragmente ceramice Cucuteni B. Pentru acest mormânt s-a păstrat în arhiva de șantier planul și o fotografie a complexului. Groapa mormântului (pl. XVII/4) a apărut la adâncimea de 0,90 m, care reprezintă probabil și nivelul antic de călcare. La partea superioară, camera funerară, orientată VNV-ESE, avea o formă oval-neregulată, de proporții alungite (raport L / lăț. circa 1 : 3) (L = 2,83 m; lăț. capăt estic = 0,89 m; lăț. capăt vestic = 1,32 m). Spre fund, groapa, adâncă de 0,35 m, se îngusta ușor. Aici conturul menținea aceleași caracteristici de formă și proporții ca acelea semnalate pentru partea superioară a camerei funerare (L = 2,60 m; lăț. capăt estic = 0,78 m; lăț. capăt vestic = 1,14 m). În umplutură și pe fundul gropii au fost descoperite resturi osteologice umane deranjate și dispersate. A atras atenția în mod deosebit mărimea lor și faptul că au fost puternic dezvoltate. Din craniu s-au găsit mandibula și un fragment din maxilarul superior. Starea scheletului din momentul descoperirii se datorează faptului că mormântul a fost jefuit sau distrus intenționat ca urmare a unei anumite practici rituale. Judecând după forma și proporțiile gropii funerare se pare că inițial mortul, probabil un adult, a fost depus în poziție întinsă. Nu este menționată prezența ocrului sau a vreunui inventar, dar în schița mormântului, printre oase, sunt reprezentate fragmente de cărbuni sau lemn (acestea probabil de la un acoperiș ușor al gropii) iar în apropierea laturii de nord a camerei funerare, la adâncimea de 0,90 m (deci pe nivelul antic) au fost figurate două contururi neregulate, parțial suprapuse, probabil două pietre de dimensiuni medii a căror semnificație rămâne necunoscută.

În afară de complexele funerare amintite, pe S. I. la adâncimea de 0,70 m, în dreptul m 38 (partea vestică a tumulului?) au apărut un "nasture din bronz" și un fragment dintr-o toartă[3] din bandă lată de secțiune oval-alungită, confecționată dintr-o pastă compactă, neagră în spărtură și cenușie la exterior (pl. XXXIX/5) care se poate atribui epocii bronzului sau, eventual, perioadei hallstattiene. N-ar fi exclus ca cele două obiecte să provină dintr-un mormânt distrus, pe care-l notăm M 6, deoarece, la aceeași adâncime, dar în dreptul m 40 au apărut câteva fragmente de oase umane. Un alt "nasture din bronz" a fost descoperit în partea opusă a movilei, la adâncimea de 0,90 m și el a putut aparține tot lui M 6, fiind antrenat în această zonă a tumulului de lucrările agricole[4].

În mantaua tumulului au apărut și două piese din silex de Prut, din care una este o așchie lamelară, parțial retușată, cu retușe pe latura dreaptă, iar cealaltă, un gratoar pe așchie retușată (din paleoliticul superior?)[5].

Singurul profil păstrat în arhiva de șantier al T.I este incomplet și nu ne-a parvenit nici planul săpăturii, însă din compararea cu profilele păstrate pentru

ceilalți doi tumuli și mai ales cu cel al T. II, sub care s-a descoperit platforma unei locuințe cucuteniene, reiese limpede că cele trei movile cercetate au fost ridicate peste un strat gros de 0,40-0,50 m format în timpul perioadei neo-eneolitice, deasupra acestuia și sub solul vegetal, pe profilul T. I fiind figurate diferit două niveluri care pot reprezenta două mantale suprapuse. Ținând cont și de dispunerea mormintelor, ipotetic, se poate presupune că tumulul a fost ridicat în două etape: prima, legată de M 5 (tumular principal) căruia îi corespunde mantaua inferioară și a doua, de M 4 (tumular secundar), deasupra acestuia și peste prima movilă, fiind construită o manta nouă. În ceea ce privește raportul cronologic dintre morminte, ținând cont de unele indicii (adâncimea de descoperire și poziția mormintelor, caracteristicile de ritual și inventar) propunem următoarea succesiune: M 5 (cel mai vechi al movilei) - M 4 - M 3 - probabil M 6. Considerații asupra apartenenței culturale a mormintelor din T.I vom face după prezentarea complexelor descoperite în ceilalți doi tumuli cercetați la Slobozia-Hănești.

Movila II a avut următoarele dimensiuni: î. circa 1 m; D. circa 35 m. Inițial, tumulul a fost secționat printr-un șanț lung de 16 m și lat de 1 m, orientat S-N, la capătul nordic, în dreptul locului unde în 1971 fusese găsit mormântul sarmatic distrus de plug, fiind deschisă o casetă de 2,5 x 5 m. Ulterior, pe măsura descoperirii de materiale noi, caseta va fi lărgită, astfel încât ea a cuprins aproape întreaga parte centrală a movilei.

La început, pe traseul șanțului și în cuprinsul casetei inițiale, la adâncimi cuprinse între 0,15 și 0,25 m au apărut câteva fragmente ceramice cucuteniene, asociate cu oase de animale, pentru ca, în suprafața lărgită a casetei, la adâncimea de 0,90 m să fie descoperită o platformă a unei locuințe Cucuteni B, în mare parte distrusă. S-a observat că platforma prezenta distrugeri mai mari în partea ei de nord-est și sud. În partea estică a acestei platforme s-au observat resturile unei vetre "marcată prin masarea chirpicului, cenușă și cărbuni", din apropierea ei fiind recoltate fragmente ceramice, o râșniță din piatră, o greutate fragmentară de lut prevăzută cu o perforație și numeroase oase de animale. În colțul nord-vestic al platformei, în apropierea unei zone în care ea era parțial distrusă, s-au găsit "câteva fragmente Cucuteni C" și "un corn ars de căprior".

Materialul ceramic recoltat dintre ruinele acestei locuințe cucuteniene - care se păstrează în depozitul Muzeului din Săveni - este puțin numeros și extrem de fragmentar, reconstituirea formelor fiind adeseori dificilă. Predomină pasta de foarte bună calitate, bine arsă, de culoare roșie-cărămizie, din care s-au confecționat amfore, străchini tronconice, pahare. Pictura s-a păstrat destul de prost și numai pe câteva fragmente, fiind caracteristică, după cât se pare, unui Cucuteni B evoluat. Stilistic este prezentă atât grupa ε cât și cea de tip ζ (pl. XVII/3, 5-7). Câteva fragmente aparțin la 1-2 vase din specia ceramicii de tip C. În

afară de materialul ceramic sunt de menţionat, ca provenind tot de pe platforma locuinţei de sub T. II, câteva aşchii atipice din silex şi oase de animale, între care un astragal de taurină. Dată fiind starea materialul arheologic păstrat - în plus şi redus cantitativ - este de presupus că locuinţa cucuteniană va fi fost demult părăsită în momentul ridicării movilei.

În porţiunea cercetată a tumulului au fost descoperite patru morminte. În partea sudică a movilei, săpate în manta, s-au aflat două morminte sarmatice (M 1 şi M 2). M 3 a fost semnalat doar prin prezenţa câtorva fragmente craniene.

Mormântul pentru care a fost construit tumulul, M 4, a apărut în prelungirea nord-estică a casetei centrale (pl. XXXVI/1). Groapa acestui mormânt a perforat platforma locuinţei eneolitice în colţul ei sud-estic, forma gropii conturându-se însă clar la adâncimea de 1,20 m (deci sub nivelul locuinţei cucuteniene). La acest nivel, camera funerară avea o formă rectangulară, pământul de umplutură al ei fiind de culoare neagră. La adâncimea de 1,60 m s-a dat de fundul gropii care era din abundenţă presărat cu ocru roşu. Scheletul, amplasat probabil pe diagonala camerei funerare, era aşezat în poziţie chircită pe spate cu înclinare pe partea dreaptă, cu mâna dreaptă întinsă în lungul corpului, iar cea stângă, îndoită, cu palma în apropierea femurului drept (în varianta de poziţie 33/grupa II, cf. clasificării lui E.V. Jarovoj: *Jarovoj 1985a,* 41, fig. 2/33). Oasele scheletului au fost prost conservate, fiind foarte friabile (caracteristică întâlnită frecvent în tumulii cercetaţi la Hăneşti, datorată probabil aciditătii solului). Craniul a fost găsit fragmentar, iar coloana vertebrală în mare parte distrusă. Oasele frontale erau "din plin" presărate cu ocru roşu. Pe fundul gropii, între cotul mâinii drepte şi cutia toracică s-a aflat un obiect de formă paralelipipedică (lungime 9,8 cm; lăţime 5,9 cm; grosime 4,5 cm) confecţionat din rocă argiloasă (pl. XXXVI/2), a cărui semnificaţie poate fi doar bănuită (frecător-lustruitor?).

În afara complexelor descoperite, în cuprinsul casetei iniţiale, la adâncimea de 0,75 m s-a găsit un cuţit curb din silex (piesă retuşată care tipologic se poate atribui şi categoriei gratoarelor)[6] (pl. XXXIX/3).

Succesiunea mormintelor şi modul de ridicare a movilei par a fi cele indicate de descoperitori în notiţele de pe şantier, fapt confirmat şi de singurul profil al tumulului care s-a păstrat. Astfel, tumulul a fost ridicat într-o singură etapă deasupra M 4, fiind mai nou decât locuinţa Cucuteni B descoperită la baza lui. Ulterior, în manta au fost practicate celelalte înmormântări găsite în timpul săpăturii.

Movila III. La vremea sondajului, tumulul avea o formă ovală (D. 46,5 x 27 m) şi era destul de aplatizat (î. 0,65-0,80 m). Iniţial, s-a trasat în jumătatea sudică a movilei, aproape de centru, un şanţ (S. I) (L. 19,5 m, lăţ. 1 m), orientat V-E, pentru ca, ulterior, spre nord, să fie deschise două secţiuni.

În afara unui mormânt sarmatic (M 1), pe traseul S. I s-a mai găsit un mormânt deranjat (din vechime?) (M 2)[7] din care s-au păstrat oasele lungi precum şi câteva vertebre şi oase ale bazinului. În apropierea M 2, dar cu 0,15 m mai jos au apărut câteva oase şi un fragment ceramic dintr-o pastă "poroasă" atribuit unui alt mormânt (M 3). Nu excludem totuşi ca acestea din urmă să provină tot de la M 2.

Pe cele două secţiunii trasate spre nord au mai fost descoperite un toporaş din andezit cuarţifer, în formă de pană, cu tăişul uşor curbat (L. 8,3 cm; D. găurii de prindere 2,1 cm) (pl. XXXIX/2)[8], care ar putea reprezenta o depunere votivă în mantaua tumulului (pentru nord-estul Moldovei, un caz similar la Cotârgaci, în movila 8) şi două fragmente ceramice atribuite de descoperitori sfârşitului epocii bronzului[9].

Din profilele păstrate ale S. I reiese clar că, la fel ca şi T. II, movila nr. III a fost ridicată într-o singură etapă, dar e dificil de spus pentru care din mormintele găsite. Nu ar fi exclus ca mormântul primar să nu fi fost descoperit. Autorii cercetării presupun, cu rezerve, pe baza toporului din piatră şi a fragmentelor ceramice "de la sfârşitul epocii bronzului", că tumulul este mai târziu decât perioada "ocromanilor" atestată în T. I şi T. II.

***

Cele trei movile cercetate la Slobozia-Hăneşti au fost ridicate, aşa cum indică profilele păstrate ale şanţurilor, peste un nivel format în timpul neo-eneoliticului, ca *terminus post quem* putând fi socotită locuirea Cucuteni B marcată de platforma de sub T. II. Timpul scurs de la încetarea funcţionării locuinţei cucuteniene şi până la ridicarea primei movile (credem, cea legată de M 5/T. I) este greu de precizat, sigur este însă că în momentul construirii movilei II, locuinţa Cucuteni B era demult părăsită. Datele stratigrafice şi cele comparativ-tipologice permit evidenţierea aici a mai multor orizonturi culturale şi cronologice.

I. Cel mai vechi mormânt dintre cele descoperite în 1972 în movilele de la Hăneşti-"La Val" este M 5/T. I, de care se leagă şi înălţarea primei mantale a tumulului. Date fiind forma şi proporţiile gropii am presupus că scheletul va fi fost aşezat iniţial în poziţie întinsă. Dacă într-adevăr e vorba de un astfel de mormânt "întins", atunci, pe baza formei camerei funerare, acesta ar putea fi atribuit grupelor 1 sau 2 din recenta clasificare a înmormântărilor tumulare cu schelete întinse din spaţiul pruto-nistrean - unde se cunosc mai multe complexe de acest tip - realizată de I. V. Manzura (*Leviţki/Manzura/Demcenko 1996,* 60-67). Deşi nu deţinem date despre orientarea scheletului (posibil ca ea să fi fost totuşi V-E), alte elemente par a-l apropia mai mult de varianta a II-a/grupa 2 - Manzura (pentru aceasta, v. *Ibid.,* 64). Pentru grupa 1, limita cronologică superioară a fost fixată la nivel de Cucuteni A-Tripolie B I, iar pentru grupa 2, cu aproximaţie, la nivel de Cucuteni A?B - Tripolie B II, însă în ambele grupe există morminte care

stratigrafic succed în tumuli înmormântărilor din perioada Tripolianului târziu (C II/γ II), în principal celor Usatovo (*Ibid.,* 60-64). În ceea ce privește complexele funerare cu schelete întinse atribuite variantei II/grupa 2, s-a observat că întotdeauna acestea sunt morminte principale, însă o raportare stratigrafică a lor la înmormântări tumulare eneolitice sau din perioada de tranziție nu se poate face deoarece în tumuli, acestora le succed numai morminte Jamnaja (*Ibid.,* 64). Oricum, stratigrafic, M 5/T. I Hănești este sigur post-Cucuteni B (așa cum demonstrează și fragmentele ceramice Cucuteni B descoperite în umplutura gropii) și precede, în aceeași movilă, un mormânt Jamnaja (M 4) cu caracteristici ale perioadei Jamnaja târzii.

II. Al doilea orizont cultural-cronologic prezent în tumulii cercetați la Hănești-"La Val" îl formează M 4/T.I (probabil tumular secundar) și M 4/T.II (tumular principal) care prin caracteristicile lor se circumscriu fenomenului Jamnaja din arealul său vestic de manifestare, unele elemente (poziția scheletelor, forma gropii M 4/T.I) fiind specifice perioadei târzii din evoluția sa în această zonă.

III. Următorul orizont cultural-cronologic credem că este reprezentat de M 3/T.I în care s-a aflat un schelet chircit de copil sau adolescent însoțit de două vase. Dintre ele, în mod deosebit atrage atenția paharul cu decor șnurat. Analogiile pentru forma paharului și cadrul cultural general în care motivul șnurat "în laț" apare în complexele tumulare ale stepei nord și nord-vest pontice (v. discuția mai sus, p. 249-250), ne determină a socoti verosimilă o atribuire a M 3/T. I Hănești cercului de monumente funerare ale complexului catacombelor. Această încadrare culturală a mormântului este sprijinită și de alte elemente (forma gropii, poziția scheletului, caracteristicile celuilat vas descoperit, posibila poziție stratigrafică posterioară orizontului Jamnaja din movilă), precum și, indirect, de amplasarea geografică a sitului. Într-adevăr, prezența la Hănești, în extremitatea nord-estică a Moldovei, a unui mormânt atribuit fenomenului catacombelor nu trebuie să surprindă având în vedere descoperirile atribuite acestuia din nordul Moldovei (v. *Burtănescu 1996,* tab. II) și al Basarabiei, și în mod special cele de pe malul stâng al Prutului Mijlociu (Medve a, Corjeuți, Corpaci, Hăncăuți, Dumeni, Duruitorii Noi). Cercetările de la Tețcani și Bezeda au dovedit chiar prezența aici a unor grupe relativ numeroase de populație catacombă *(Jarovoj 1990b).* Decorul șnurat nu este nici el un element de noutate pe ceramica întâlnită în mormintele catacombă din bazinul Prutului Mijlociu (v. în acest sens, vasele de la Valea Lupului-"Fabrica Chimică": *Dinu 1959a,* fig. 7/sus; Tețcani și Bezeda: *Jarovoj 1990b,* 115; din M 6/T.5 Medveža: *Sava/Dergacev 1984,* fig. 3/6; M 10/T.IV Corjeuți: *Levițki/Demcenko 1994,* fig. 4/12; M 4/T.1 Duruitorii Noi-1983: *Demčenko 1988,* fig. 7/3), după cum poziția chircită (în diferite variante) este și ea atestată în zonă. Mormântul de la Hănești s-ar adăuga deci dovezilor care susțin afirmația (v. *Jarovoj 1990b,* 116) că Prutul nu a constituit o "serioasă piedică" în înaintarea spre vest a triburilor catacombă. Poziția

complexului de la Hănești în cadrul evoluției fenomenului catacombelor din nord-vestul Mării Negre nu ne este suficient de clară, unele indicii par totuși a-l situa în contextul orizontului târziu al prezenței lui aici sau eventual în cel al unei tranziții spre cultura ceramicii cu multe brâie (CCMB).

IV. Din a doua parte a epocii bronzului sau eventual de la începutul perioadei următoare datează probabil butonii de bronz și toarta descoperite în T. I, piese care inițial făceau parte, posibil, din inventarul unui mormânt. Butoni cu toartă pe dos apar relativ frecvent în depozitele din Bronzul târziu, dar se întâlnesc și în cele din Hallstatt (v. *Petrescu-Dîmbovița 1977,* pass.). Astfel de podoabe nu lipsesc acum nici din așezări sau necropole (pentru teritoriul de la răsărit de Carpați, v. *Coman 1980,* fig. 123/8, 10-11; *László 1994,* 150, tab. p. 145; *Levițki 1994,* 136, tab. p. 118)[10]. Pe de altă parte, morminte tumulare în care au fost descoperite astfel de piese din bronz se mai cunosc de la Glăvănești Vechi (M 10/T. I-1949: *E. Comșa 1987,* 372, fig. 11/3; 12/1-2) (tabelul XII/31) și Želtyj Jar (M 12 /T.2: *Sava 1992,* 47, fig. 25/11). Deoarece tipul de construcție funerară (groapă cu cotlon) și forma vasului descoperit ca inventar sunt specifice CCMB, mormântul de la eltyj Jar a fost atribuit acestui din urmă complex cultural (*Ibid.,* 138-139 și nota 1). Mormântul de la Želtyi Jar lămurește poate și problema apartenenței culturale a M 10/T. I-1949 de la Glăvănești Vechi, între cele două înmormântări existând destul de multe elemente comune (poziția și orientarea scheletelor, prezența butonilor)[11].

Tot epocii bronzului, fără a putea face precizări mai exacte de natură culturală și cronologică, îi aparțin cuțitul din silex găsit în T. II și toporașul din piatră din T. III. Deși nu există date certe în acest sens, apartenența la epoca bronzului a M 2 și/sau a M 3 /T. III este de asemenea posibilă.

V. În sfârșit, ultimele înmormântări făcute în tumulii de la Hănești-"La Val" se atribuie sarmaților (M 1, 2/ T. II; M 1/T. III; poate și M 1/T. I).

NOTE

* Textul acestei anexe a fost redactat de Florentin Burtănescu pe baza însemnărilor de pe șantier întocmite de Emilia și Nicolae Zaharia. Arhiva de șantier care s-a mai păstrat a fost pusă cu amabilitate la dispoziția noastră de domnul Dan Gh. Teodor, directorul Institutului de Arheologie din Iași. La săpăturile din 1972 a participat și Filaret Aprotosoaie, pe atunci la Muzeul de Arheologie din Săveni. Obiectele descoperite în cei trei tumuli cercetați se află la Muzeul de Arheologie din Săveni, iar materialul osteologic a fost predat spre analiză, încă din anul săpăturii, O. Necrasov. După cum se va vedea, din arhiva de șantier păstrată lipsesc multe date. Descrierile complexelor descoperite sunt uneori confuze, în timp ce planurile săpăturilor și profilele stratigrafice care ne-au parvenit

sunt incomplete şi adeseori puţin folositoare. Deoarece atenţia descoperitorilor a fost îndreptată în primul rând spre mormintele sarmatice aflate în movilele cercetate - fapt reflectat şi de publicarea parţială a materialelor descoperite în ele, v. *N. Zaharia/Em. Zaharia 1974,* 144, fig. 7/1-5 -, complexele din epoca bronzului au rămas puţin cunoscute (v. fişa sitului în *Păunescu/Şadurschi/Chirica 1976,* 143, punctul XXIX.5.1; cele două vase descoperite în M3/T.I = M2/T.I, cf. marcajului de pe piese, sunt amintite şi de noi: Burtănescu 1996, tab. II / nr. 14). Menţionăm că am păstrat numerotarea iniţială a movilelor şi mormintelor, adică aceea propusă de autorii cercetării.

1. Pentru cum va fi arătat iniţial catacomba, v. M 2/T.3 de la Balabani, în stepa Bugeacului (*Čebotarenko/Jarovoj/Tel'nov 1989,* 19, fig. 6/3).

2. Actualmente, cele două recipiente se află expuse în expoziţia de bază a Muzeului de Arheologie din Săveni (nr. inv. 1051 şi 1052).

3. Se păstrează în colecţia Muzeului de Arheologie din Săveni (nr. inv. 899). Piesa este greşit inscripţionată ca provenind din punctul "Moviliţa".

4. În colecţia Muzeului din Săveni se păstrează (nr. inv. 892) un buton de bronz cu corpul uşor convex (diametrul 4,3 cm) şi toartă de fixare rotundă în secţiune (pl. XXXIX/4). Deşi în registrul inventar al Muzeului ca loc de proveniență a sa se menţionează "Hăneşti-La Val" piesa provine sigur, după cum ne-a asigurat cel ce s-a ocupat de publicarea complexului, din inventarul M 34 al necropolei din secolul IV d. Hr. aflată în punctul "Moviliţă" (v. *Em. Zaharia/N. Zaharia/Şovan 1993,* 156 şi nota 3, fig. 15/1). Butonul este evident mai vechi decât mormântul în care a fost găsit, prezenţa lui acolo fiind explicată printr-o reutilizare a sa sub formă de cataramă *(Ibid.).*

5. Determinarea tipologică a celor două artefacte din silex a fost făcută de Senica Ţurcanu de la Muzeul de Istorie a Moldovei din Iaşi.

6. Se păstrează în colecţia Muzeului de Arheologie din Săveni (nr. inv. 866).

7. În arhiva de şantier s-au păstrat schiţa şi două fotografii ale mormântului, din care presupunem, cu rezerve, că iniţial mortul a fost depus în poziţie chircită (pe dreapta?).

8. Se păstrează în colecţia Muzeului din Săveni (nr. inv. 860). Analiza petrografică macroscopică a toporului, ca şi cea a piesei descoperită în M 4 /T. II au fost realizate de dr. N. Buzgar de la Universitatea "Al. I. Cuza" din Iaşi, catedra de mineralogie-geochimie.

9. Cele două fragmente ceramice precum şi acela din M 3 nu au putut fi găsite de noi în colecţia Muzeului din Săveni.

10. Butonul reutilizat în calitate de cataramă din M 34 Hăneşti-"Moviliţă" (pl. XXXIX/4) a aparţinut şi el iniţial aceluiaşi cadru cultural-cronologic, pentru forma torţii el găsindu-şi cele mai bune asemănări în depozitele de la Bicaci (Bronz târziu) şi Uioara de Sus (Ha A1), ambele din Transilvania (*Petrescu-Dîmboviţa 1977,* pl. 28/8-9; 247/25), precum şi la Zăpodeni (jud. Vaslui), dintr-un punct cu resturi de locuire Noua şi din Hallstattul timpuriu (*Coman 1980,* 280, fig. 123/12).

11. Forma fundului gropii mormântului de la Glăvăneştii Vechi este destul de neobişnuită şi nu ar fi exclus ca iniţial tipul de cameră funerară să fi fost tot cu cotlon (tabelul XII/29). Pe lângă cei doi butoni confecţionaţi din bronz (cf. *Al. Vulpe 1974,* 246), în M 10/T. I-1949 de la Glăvăneştii Vechi a mai fost găsit un pandantiv de tâmplă spiralic, tot din bronz, care, tipologic, este diferit de cele întâlnite în mormintele Jamnaja (tabelul XII/30). În acest cadru al discuţiei, prezenţa unei astfel de podoabe într-un mormânt al CCMB nu ar fi un fapt nou (v. *Sava 1992,* 47).

3: Studiu antropologic referitor la două morminte descoperite la Ripiceni (jud. Botoșani)

Alexandra Comșa

În anul 1997 s-au efectuat săpături arheologice într-un tumul situat în punctul "La Trei Movile", din apropierea localității Ripiceni (jud. Botoșani). Cu acel prilej au fost descoperite și cele două morminte, M 1 și M 2, ale căror resturi osteologice au făcut obiectul analizei antropologice, cu rezultate ce vor fi prezentate în continuare. Din punct de vedere cultural-cronologic, M 2 a fost atribuit fenomenului Jamnaja din Bronzul timpuriu, iar M 1 s-a datat la sfârșitul Bronzului mijlociu sau în Bronzul târziu.

Mormântul 2

Din craniu s-au recuperat fragmente provenind din frontal, parietale, temporale, occipital. Împreună cu acestea s-a găsit un molar 3 superior, având o ușoară abraziune dentară, afectând doar smaltul dentar.

Scheletul post-cranian este reprezentat prin următoarele oase: omoplați fragmentari, mici porțiuni din diafiza și capul femural, carpiene (pisiform și os capitatum), sacrum și stern (cap sternal), fragmente mici de coaste, 2 falange, porțiuni din diafizele femurale, tibiale și peroneale, toate cu inserții musculare slabe. Toate oasele au urme de ocru.

Diagnoza sexului. Dat fiind că scheletul se caracterizează printr-o gracilitate evidentă a oaselor, ca și printr-un relief muscular slab conturat, este foarte posibil ca individul să fi aparținut sexului feminin.

Diagnoza vârstei. Pe baza analizei efectuate pe molarul 3 care a fost recuperat, gradul de abraziune dentară a permis încadrarea individului în următoarele limite de vârstă: 16-25 după Zubov, 20-24 după Lovejoy, 17-25 după Brothwell, dând o medie de 20-24 ani.

Patologie. O porțiune din acromion are o exostoză de 5 mm lungime.

Din apropierea gropii M 2 s-a recuperat și o porțiune din diafiza unui femur stâng, cu *linia aspera* bine dezvoltată. Inserțiile mușchiilor gluteus sunt bine evidențiate. Acest femur însă nu se aseamănă nici ca formă a secțiunii și nici ca robustețe cu cele din M 2.

Mormântul 1

Scheletul se afla în stare fragmentară, din craniu fiind recuperate porţiuni provenind din frontal, parietale, temporale, occipital. Malarele lipsesc. Din maxilarul superior s-au găsit mici fragmente osoase, unele cu alveole dentare.

Suturile craniene sunt deschise, exceptând porţiunea S. 3 şi S. 4 a suturii sagitale, care prezintă uşoare urme de obliterare. Protuberanţa occipitală este 3-4, iar apofiza mastoidă de gradul 5, cu relief foarte dezvoltat.

O serie de dinţi s-au găsit izolaţi, fără să fie însoţiţi de fragmente din maxilarul superior sau mandibulă. Formula dentară se prezintă astfel:

?	?	?	?	P1	C	?	?		?	?	?	P1	?	M1	M2	M3
?	M2	M1	?	P1	C	I2	?		?	?	C	P1	P2	M1	M2	?

Pe unul din molarii 1 se observă prezenţa tuberculului Carabelli.

Dentiţia are gradul de abraziune 1 după Périer.

Scheletul post-cranian. S-au găsit coaste fragmentare, precum şi corpuri vertebrale (1 cervicală, 2 toracice, 3 vertebre lombare). Coxalele sunt reprezentate prin fragmente mici, unul dintre ele având cavitatea acetabulară.

Din humerusuri a fost recuperat un cap humeral şi o parte din diafiza aceluiaşi os. Diametrul antero-posterior al capului femural este 53, iar cel transversal 48.

De asemenea, s-au găsit porţiuni diafizare din tibii, femure, peronee. Capetele femurale au următoarele dimensiuni:

- femurul drept - diametrul antero-posterior = 53;
  - diametrul transversal = 53;
- femurul stâng - diametrul antero-posterior = 52;
  - diametrul transversal = 52.

În ceea ce priveşte diafizele, s-au putut efectua numai măsurătorile prezentate mai jos:

- femurul stâng - diametrul antero-posterior superior = 29;
  - diametrul transversal superior = 38.

Indicele de platimetrie calculat pe baza datelor de mai sus are valoarea 76,32, care aparţine categoriei platimere.

Inserţiile muşchiului gluteus sunt bine evidenţiate.

Diagnoza sexului. Caracteristicile craniene, ca şi robusteţea accentuată a scheletului post-cranian permit atribuirea individului respectiv la sexul masculin.

Diagnoza vârstei. După schema dentară a lui Lovejoy avea 30-35 ani, după cea a lui Brothwell 25-35, iar după cea a lui Zubov 25-35 ani, rezultând o medie de 30-35 ani.

Întregul schelet prezintă urme evidente de ocru.

Tipologie. Datorită robusteții sale accentuate și a caracteristicilor reliefului cranian, se poate spune că individul studiat avea o serie de caractere proto-europoide.

Patologie. Cele trei corpuri vertebrale lombare au tasări, ca și cele toracice. Unul dintre acestea din urmă este foarte tasat. Vertebra cervicală are foramenul transversal bipartit.

Una dintre tibii a suferit o fractură a diafizei. Cele două fragmente au glisat unul față de celălalt, ajungând să fie paralele pe o porțiune de circa 5 cm. Calusul format ulterior le-a consolidat în această poziție. În mod cert, individul și-a pierdul capacitatea de a merge, datorită reducerii semnificative a dimensiunilor piciorului respectiv.

Aspecte tafonomice. Oasele prezintă "vermiculații" și urme de mucegai negru, ceea ce înseamnă că ele au stat într-un strat de sol cu umiditate accentuată.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

4: Buletin de analiză a materialului fibros imprimat în mostră de sol durificat descoperit deasupra M 2 (Jamnaja) / T. I Ripiceni (campania 1997)

Ana-Maria Vlad

Metoda de analiză: Analiză microscopică. Studiu prin transparență. Măriri: 70 X, 100 X, 200 X.

Rezultate: În preparatul microscopic, executat conform STAS 3974-1961, se distinge o structură specifică: fibre fine lungi, subțiri, cu pereți îngroșați și elemente de vase cu pereți distruși, apărând ca inele izolate (pl. LIX/1-2), ce prezintă diferite punctuații.

Concluzii: Structura descrisă mai sus este caracteristică plantelor anuale. Prin comparație cu structura morfologică a unui preparat microscopic din mostră de stuf (pl. LIX/3), se poate afirma că materialul fibros recoltat de deasupra M 2/T. I Ripiceni provine de la un așternut sau împletitură din stuf.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

The Early Bronze Age between the Carpathians and Prut

(Summary)

The present work is dedicated to an almost unknown period in the prehistory of Romanian Moldavia, namely the Early Bronze Age (EBA) (IIIrd millenium B.C. - cal. dates). It includes also considerations regarding some aspects of the transition period to EBA in Moldavia (see, *Addenda* I) and notes on some discoveries dated to the beginning of the Middle Bronze Age in the same region (see, *Addenda* II). The aim of the author is an attempt at reconstruction, based on the discoveries available at present, of the cultural map of the Carpathians-Prut area at the beginning of the Bronze Age. At the same time, a periodization scheme of the Moldavian EBA, in the frame of the Romanian EBA periodization performed by P. Roman *(Roman 1986a)*, and an absolute chronology attempt of the same period in the same area, have been proposed.

Introduction is devoted to the presentation of the general physical-geographic frame, to the preliminaries of the EBA in Moldavia and to the history of researches concerning the EBA in the area under discussion.

On the basis of collected works on the climate, palynology, variations of the Black Sea level, a reconstruction of the ***palaeoclimate*** conditions in the IIIrd millenium B.C. (the Subboreal period) is proposed. Thus, it seems that at the beginning of the period (at least for the first quarter of the IIIrd millleniunm B.C.), the climate became cold and drying, which caused an increase of the human mobility. In the second part of the EBA a climatic change has been happened, the weather being now warmer and rainy. The effects of these changes are to be found in the features of the cultural units specific for the final EBA period in the region.

Many scholars believe that in Romania the Bronze Age is preceded by a precursory period, named in the romanian literature, the ***transition period from (E)neolithic to the Bronze Age (TP).*** The definition of that epoch and its main cultural traits have been already done (*Roman 1981a,* 29-30; *Al. Vulpe 1997,* 41-42). In Moldavia, this cultural period occurred in the second half of the IVth millenium B.C. (cal. dates) and it is represented by two major cultural units. Northern Moldavia is integrated in the Horodiștea-Gordinești cultural complex area (see, Map 1). Within this cultural complex a classical variant, Horodiștea-Gordinești, in the centre of the distribution area, and more aspects, to the peripheries (for example, the Suceava Plateau regional aspect), are identified. On the right bank of the Lower Prut, the TP is defined by Folteşti group (see, also, Map 1), which longer evolved and which is better adapted to the conditions

created by external pressures. The Folteşti human groups were able to assimilate and to synthetize cultural elements of different extraction (for example, the Horodiştea, Globula Amphorae culture and Usatovo elements) in specific forms, which allow to see the Folteşti phenomenon as a special cultural appearance compared with the neighboring groups. In the author's opinion the evolution of the Folteşti group can be divided in two phases: early Folteşti (or, Folteşti I) with two subsequent stages (Ia and Ib) and late Folteşti (Folteşti II), also with two stages (IIa and IIb, corresponding to the Folteşti II and III in the P. Roman's periodization).

The area between the Horodiştea-Gordineşti cultural complex and the Folteşti group is occupied, in the eastern Moldavia, by Erbiceni-Hăbăşeşti settlements (see, Map 1). The latter were more probabbly founded by late Horodiştea communities, but the specific of these settlements is given by a strong Folteşti Ib and II components.

In the western part of Moldavia, the TP local evolution is still unclear. There are zones where only few archaeological points with TP discoveries have been found. In addition, in the south-western periphery of Moldavia the basic data for a proper TP are absent for the moment.

Among the TP cultural forms presented in Moldavia which have no local roots, can be recognised: the Globular Amphorae culture (GAC) (see, also *Addenda* I. 10, Map. 2, Pl. II/10; XIV-XVI; XLIV-XLVI; Tab. I-VI) and a Sofievka type group, attested at Suceava-"Parcul Cetăţii" (cremation cemetery: *Ursulescu 1997*). Special attention was focussed to the tumulus graves in Moldavia dating prior to the Pit-Grave cultural complex (*Addenda* I.11, Map 1/symbols IX-XII).

As far as the GAC is concerned, its presence in Moldavia is documented by typical graves (9 points with 14 burials; see Map 2) and, probably, by short-lived settlements (Suceava-"Parcul Cetăţii" and "Cetatea Şcheia", Şcheia-"Silişte"). There are also mention about the GAC pottery in the local TP (Horodiştea, Erbiceni, Folteşti) and EBA (Târpeşti, Bodeşti) settlements, to which can be added many accidental finds of flint axes/chisels, included two flint hoards (Calu, Valea Adâncă), with technological GAC characteristics. The appearance of characteristic features of this culture in contexts of other contemporary cultural groups was also recorded in the neighboring zones (*Szmyt 1996b*, 7).

Often, the GAC people in Moldavia have been buried in flat stone coffer. The data about the cremation and tumular GAC graves are very doubtful. The hitherto discoveries confirmed the occurrence in Moldavia of several concentration zones of GAC burials (Map 2). A recent discovery made at Sânmartin-Ciuc *(Zs. Székely 2000)* seems to prove that small human GAC groups have penetrated from Moldavia into south-eastern Transylvania. As a rule, the GAC graves are singular, but in the Suceava Plateau small cemeteries (with 2-4 burials) have been

discovered. The number of buried person was from 1-2 (most frequently) to 5-7 (especially in the Subcarpathians). In the collective graves adults or adults with children have been buried. The majority of the graves contained bodies in contracted positions, oriented to the west and in the cist grave at Bârgăoani there are signs of human sacrificies. At Dolheştii Mari was discovered an animal burial (cattle) and the stone cists at Bârgăoani and Şcheia contained pig or wildboar remains. The grave goods from the Moldavian GAC burials included pottery (see Tab. I), lithic artefacts (especially flint axes and chisels - about 20 pieces) and bone objects. Among latter a special attention should be paid to the buckles and appliques which occurrence in the Eastern group of GAC (included Moldavia - Dolheştii Mari, Şcheia -, and south-eastern Transylvania - Sânmartin) it is not exceptional, fact denoting the Podolia-Suceava origin of these ritual artefacts.

The GAC features in Moldavia allow to stress the cultural connection of this region with the podolo-volhynian GAC distribution area, but at present there are no enough evidence to distinguish a Moldavian variant within the Eastern group of GAC. However, the author discerned some accents of originality, which can be interpreted as signals of some kind of cultural differentiation (maybe local CAS groups?).

As far as the GAC periodization in Moldavoia is concerned, an outline based on "internal criteria" is proposed, further on, results beeing reported to the GAC periodization system performed for the Polish (central) group. In this respect, was submitted to analysis the co-occurrence of the ornamental motifs on the pottery found in the Moldavian GAC graves (Tab. V). Thus, made it possible to separate two stylistic phases which can be well correlated mainly to the "classical" stage of GAC in Kujavia (phases IIb and IIIa in the polish archaeologists periodization). On the other hand, the author brings new evidence from Moldavia which support the hypothesis widely accepted enough at present that in the eastern distribuiton area, GAC existed partially parallel with the latest stages of Tripolie CII and with the cultural phenomena assigned to the EBA. In this way, it is assumed that in Moldavia the first penetration of GAC communities are to be dated after the beginning of Horodiştea or Folteşti settlements and that the GAC phenomenon lasted at least up to the middle part of the EBA period. Because of the lack of 14C dates for the GAC in Moldavia, the absolute chronology of this phenomenon in the area under discussion is deduced by correlation with other GAC zones radiocarbon dated and also with different contemporary cultural units for which 14C dates exists. The time span proposed here for the Moldavian GAC is from 3250 to 2500 B.C. at the maximum.

Altough the massive spread of tumulus cemeteries in Moldavia is connected with the Pit-Grave tribes, the beginning of this funerary tradition in the region is much older. The author discerned for the Carpathians-Dnestr area few tumular

horizons or cultural (- ritual) groups. He stated that the term "Suvorovo group" used to classify the oldest "steppe" burials in the north-western Black sea zone it is unclear and difficult to understand, since it contains a lot of cultural forms, different as origin and probably asynchronic (flat and tumulus burials with outstretched or supine skeletons). Between the earliest "eastern" mound burials and the tumulus graves dated to the Tripolie CII/γII, the informations collected from tumuli indicate the presence of two well-defined tumular horizons, which can be, at least partially, genetic connected: the Sărăteni-Crasnoe type burials (dated to the time of Tripolie BI-BII - Cucuteni A-B - Stog cultures) and the Hadžider group (synchronic to late Tripolie BII - Tripolie CI/γI). In the Tripolie CII/γII epoch, tumular practice is represented in the Usatovo group, but there are also evidence for the presence of the Životilovka-Volčansk-Bursuceni group. In the southeastern Moldavia Vânători-Bolotești type tumular monuments are distinguished. The latter ones are probably connected with the Cernavoda II phenomenon. There are few tumulus burials with extended bodies (preliminarily named the Alexandrovka type monuments), which appeared in tumuli between the Usatovo burials and those belonging to the Pit-Grave people. In the Siret-Prut interfluve some tumulus burials dated prior to the Pit-Grave epoch have been found, for example, the primary burial in Manoleasa tumulus (with stone ring, see Pl. XLVII), grave 4/T. 2 Bolotești, burials with Životilovka-Volčansk-Bursuceni traits (grave 1 Corlăteni-"Dl. Stadole", grave 22 Liești, Gara Banca, grave 10 Vânători), the Vânători-Bolotești burials, above mentioned, maybe some of the graves with outstretched skeletons in northeastern Moldavia (Corlăteni, Slobozia-Hănești).

In the subchapter ***History of researches,*** an overview on the opinions expressed in connection with the EBA in Moldavia have been included. In the inter-war period was thought that the Bronze Age in Moldavia is represented only by Monteoru culture. Later, in the sixties, was introduced the term "Folteşti II culture", as a particular culture for the EBA period in Moldavia. The definition and cultural content of this notion were made especially in the works of Gh. Bichir *(Bichir 1962)* and M. Florescu *(M. Florescu 1965a),* but P. Roman has rejected the idea of an EBA culture in Moldavia named "Folteşti II" *(Roman 1969).* After the new excavations carried on the Folteşti and Stoicani settlements, instead of the "Folteşti II culture", M. Petrescu-Dîmboviţa has defined the "Bogdăneşti cultural aspect", as a cultural unity specific for the EBA in the Carpathians-Prut zone (*Petrescu-Dîmboviţa 1974,* 283; *Id. 1978,* 80-81). For P. Roman, the beginning of the Bronze Age eastern Carpathians is still unclear *(Roman 1975; Id. 1980).* He believes that in a period synchronous with the EBA, in Moldavia can be discerned an "east-carpathian cultural circle" (documented by the Dolheşti-Târpeşti complexes) and some funerary discoveries, which tried to establish their chronological position in his periodization scheme of the Romanian EBA *(Id.*

1986a; Id. 1992a). Regarding the "ochre graves" from Moldavia, very different points of view have been expressed in time, but the actual opinion is that these monuments belong to a long period, from Eneolithic to the final Bronze Age.

The second chapter, includes the **Catalogue of discoveries** (in alphabetical order), which contains three sections: settlements, graves an isolated finds. For each discovery is used the following system of dates: A. The character and history of discovery; B. The location; C. The content of discovery; D. The place where the archaeological material is kept; E. Bibliography; F. (only at the section II - graves) Anthropological data and the bibliography concerning the anthropological analysis.

The third chapter is the core of this work. It's dealing with the **definition, cultural units, periodization and chronology** of the EBA in the Carpathians-Prut zone.

As far as the meaning and the ***definition of the EBA in Moldavia*** is concerned, the data available at present allow to take into consideration on this topics only the metallurgical and events criteria.

If the term of a "Bronze Age" is conceived in a phenomenological meaning, then we have some evidence for an EBA period in Moldavia. Indeed, among the metallic finds from the Carpathians-Prut area, there are artefacts connected by the researchers with the EBA period, i.e. the archaic types of shaft-hole axes (Baniabic, Dumbrăvioara or Corbasca types) and the flanged axes (the Târpeşti-Grădina type) (see, Tab. XVII and Map 7). On the other hand, for the capture of the Bronze Age first moment, the author used the cultural map of Moldavia for the IVth and IIIrd millenia B.C., trying to get the sharp breaks which can indicate the transition from an epoch to another. He considered that the EBA period cannot begun in Moldavia at the sime time with the first penetrations of the GAC and Pit-Grave communities in this zone (consequently, in the last centuries of the IVth millenium B.C.). The real turning point in the cultural evolution of the eastern part of Romania is to be placed rather around 2900 B.C. (cal. dates) and it's connected with a new wave of Pit-Grave population, which caused the cessation of local TP settlements, the occurrence of evidently new cultural forms and a contra-reaction of other different cultural circles. This is the beginning for the new cultural map in Moldavia which maintained, in its general character, until the Late Bronze Age.

In the EBA, the cultural geography of the zone under discussion it should be looked as follows (see, also, Map 7). The oldest EBA cultural unity is the "eastern-carpathian circle" (according to P. Roman's terminology), which included the Târpeşti group and the Dolheştii Mari settlement. It continued, in a new period, the local evolution line started previous, in the TP.

As a response to the "steppe" pressures, the "central-romanian cultural circle" (according to P. Roman's terminology), and more exactly, the EBA from

southeastern Transylvania, became efficient in Moldavia, where the Aldeşti or Bogdăneşti phenomena appear. Later on, in the southwestern part of Moldavia Schneckenberg B/Jigodin-type discoveries are recorded.

In the EBA period, northwestern corner of Moldavia looked like a cultural periphery of the northern Corded Ware circle, and, anyway, submitted to the cultural curents coming from the Central-European zone.

Along the EBA period, the steppe-like areas located in the eastern part of Moldavia were occupated by the tribes deeply rooted, in a cultural sense, in the East-European steppes, communities connected with the Pit-Grave and Catacomb-Grave phenomena.

In the author's opinion, the generalization of the cultural forms specific for the Middle Bronze Age in Moldavia it is not earlier than 2100/2000 B.C. (cal. dates).

In a substantial subchapter, ***the cultural manifestations*** think to belong to the EBA period in Moldavia were discussed.

The local evolution line is represented in the EBA by the Târpeşti group, Dolheştii Mari settlement (a special cultural aspect) and by the graves assigned to the late phase of the Vânători-Bolotești group.

Târpeşti group (TG) (Maps 3, 7; Pl. XIX-XXIII; XLIX-LI; Tab. VIII) is so named after the distinctive features in the complex of ceramics found in the settlement at Târpeşti (*Marinescu-Bîlcu 1981,* 89-101, fig. 205-213). It is the most representative and outstanding phenomenon of the EBA local evolution line. The distribution area of TG is located in the northern part of the Moldavian Subcarpathians. The settlements were short-lived, dweeling being probably of cabin-like. At Târpeşti, in the settlement, four flat graves have been found, but, judging after the ritual and metallic inventory, it seems that at least the graves no. 1 and 2 belonged to an intrusive population. i.e., to the Pit-Grave tribes. The Târpeşti-like pottery includes specific amphorae with high necks and outturned rims, bowls and dishes with specific handles, jar and pots, cups, sack-shaped and askoi-like vessels. The decoration is executed by imprints and by crested bands, in ornamental motifs which remind the older TP tradition. However, the painting and corded imprints are missing in the Târpeşti pottery. The flat idols connected with the TG have good parallels in the TP settlements, i.e. at Folteşti, Erbiceni, Uricani, Cârniceni, while spindle whorls look like the Horodiştea ones. In the area occupied by the TG, metallic finds have been found by accidental, some of them being probably used by the TG people (for example, the Baniabic-type axes at Rotunda and Rădeni, the flanged axes of Târpeşti-Grădina-type from Hlăpeşti and Târpeşti). The analysis of Târpeşti-type discoveries denotes the directly participation of the local TP basis at the genesis of this EBA cultural phenomenon. Most probably it is about the Erbiceni-Hăbăşeşti communities, pushed westward by the Pit-Grave pressure, which

are primarily involved in this process. There are evidence for the Horodiștea, Văleni-Mihoveni and GAC elements, as well. On the data available, it is possible to distinguish, preliminarily, two development stages in the TG evolution: the early (attested at Izvoare and, maybe, at Bodești) and the late (documented at Târpești). From the logical point of view, the upper border of the TG should be placed after the Folteşti IIb-final Erbiceni-Hăbăşeşti horizon. TG went then parallel to the second stage of the classical Pit-Grave period and with the first part of the late Pit-Grave epoch. The GAC is older, but the presence of a typical GAC sherd at Târpești (Pl. L/3d) does not exclude a partially synchronization of GAC with the TG (early stage only?). The lower chronological limit of the TP it is not determinated reliably enough. Some TG ceramics elements seem to be of late date, but at the moment, are no grounds to supposse a evolution of the TG up to the appearance of communities who left the oldest traces at Lunca (Bronze Age levels).

Another cultural assemblage included here is represented by the Dolheştii Mari settlement (*Dinu 1959b,* 214-215, 219, fig. 2; *Id. 1961a,* 121-125, fig. 1-4). This site is localized in the Fălticeni Plateau (see Map 7) and it contains a thin cultural layer with traces of huts and few pits in which lithic, bone and ceramic artefacts have been discovered. The pottery includes tronconic or funnel-necked bowls/dishes with parallels in Folteşti II and Hăbăşeşti, hemispheric bowls with little handles in TG manner, beakers, pots, amphorae with good analogies at Folteşti and Hăbăşeşti settlements. Besides rows of imprints and incised lines, from Dolheştii Mari was published a sherd decorated with a rectangular motif achieved by crested bands, similar with Cățelu Nou. The corded and painting ware are absent. As the TG group, the cultural aspect represented by the Dolheştii Mari settlement strongly displayed features of the late Folteşti and Hăbăşeşti units and it can be presumed that its origin can be explained in the same way. The parallels with other groups give ground for the synchronization of the Dolheştii Mari settlement with the early stage of the TG, final phase of the classical Pit-Grave period, with Cățelu Nou (= the first stage of the Glina culture), partially with Aldeşti and with the oldest EBA at Bogdăneşti.

In T. 2 at Bolotești, besides the graves belonging to the old horizon of the Vănători-Bolotești group, there is a burial (no. 9), which seems to be dated, according to the ritual elements and ceramic inventory, in the EBA period. It represents maybe a new stage in the Vănători-Bolotești group evolution.

Moldavian extension of the EBA "central-romanian cultural circle" (according to P. Roman's terminology) is attested in southwestern part of the province by cultural units, which appear to be mostly variants of the EBA cultures in south-eastern Transylvania.

In the Tutova Hillocks, the first part of the EBA period is represented by the Aldeşti-type cultural manifestations

In southern Moldavian Subcarpathians the first EBA cultural assemblage is probably the oldest EBA settlement at Bogdăneşti, a variant of the Schneckenberg A phenomenon. Later, in the same region, discoveries with good analogies in the Schneckenberg B/Jigodin groups are attested. For the moment, in that zone there are not documented complexes with parallels in Năeni and Odaia Turcului groups and the findings belonging to the Monteoru IC4,3 are rather scarce.

The Aldeşti-type cultural manifestations (AM) (Pl. XXIV-XXVI; LII; Map 7) are known by the discoveries made at Cârligi-Aldeşti (settlement and cemetery), Gârceni, Poieneşti, Lichitişeni-"Pe Tablă", probably Onceşti (grave?). However, for the time being, there are no reliable sources to sustain the affiliation of these discoveries to a more coagulated cultural unity and, for that reason, the author preffer to use the term "Aldeşti-type cultural manifestations". In fact, the better understand of the cultural situation in the whole zone of Tutova Hillocks become heavier in the absence of fully published settlement excavations. Information about the settlement character is absent, but it seems that the funeral practice includes flat graves with skeletons in contracted positions. At Gârceni a typical Aldeşti bowl was found in the proximity of stone cists. The pottery of Aldeşti-type is notably different in its main traits to the TG ceramics. The most distinctive feature of ceramics appear to be the presence of funnel-necked bowl with tronconic or hemispheric belly, well emphasized shoulders, thickened rims, decorated with "X"-like or "net"-like incised lines, which find its best analogies in Zăbala or Schneckenberg A aspects. It can be compared with the ceramics of the "Livezile group", as well. Among other shapes can be mentioned the amphora with ovoid body and two tubular handles, pots and jars, askoi-like vessels (at Aldeşti and Onceşti). Predominant are imprints made with a pointless tool, which decorated mainly the shoulders, but also, the rims of the vessels. The use of a string to decorate the pottery is very rare. Regarding the origin of the AM it can be presumed a directly Zăbala contribution, but the late Folteşti and also Ezerovo elements were distinguished as well. The author believes that the dispersion of Zăbala human groups eastward (in Moldavia) and westward (in central and western Transylvania) can be connected with the presence of Ezerovo II discoveries in south-eastern Transylvania (Sânzieni, Turia). The AM were probably contemporary to the late part of the early stage of the TG and their end is surely connected with the appearance in Moldavia of the Schneckenberg B/Jigodin-type elements. On the other hand, can be supossed a synchronization with "Livezile group", and in this way, with the later part of the Coţofeni III phase.

As far as the EBA cultural level at Bogdăneşti-"Todoscanu" is concerned, level assigned by the discoverers to the "Folteşti II culture" (*M. Florescu/Buzdugan 1972*), it is expressed the opinion that in this site are represented not one, but two different EBA moments. For the oldest one, connected perhaps with the

Schneckenberg A phenomenon some arguments were brought into consideration, i.e. the existence of a stratigraphical evidence, the presence of an *intramuros*-type burial and a complex of ceramics with analogies in Zăbala but, mostly in Schneckenberg A. The late EBA moment at Bogdăneşti includes the Schneckenberg B/Jigodin-type elements.

Some information exists about the presence eastern Carpathians of the Schneckenberg B/Jigodin-type discoveries.

In Moldavia, the pottery of Schneckenberg B-type has been pointed out at Mândrişca (Mândrişca II level: *Bichir 1962,* 110-113, fig. 13/2, 4; 14), Hăbăşeşti (*Vl. Dumitrescu et al. 1954,* Pl. CXXVI/17); Valea Lupului and Bogdăneşti, but the data are very few and the material it is not very characteristic. There are some theoretical arguments to believe in a Schneckenberg B presence in Moldavia, but for the moment it demands a search for new, reliable sources.

Instead, the appearance of Jigodin-type corded ware in southern Subcarpathians it is out of doubt (*Roman/Pál/Csaba 1973,* 572; *Roman 1986a,* 41; *Id. 1992a,* 78; *Id. 1992b*). It is attested in the Comăneşti (at Vermeşti: Pl. XXXIII/1) and Tazlău (Poduri: Pl. XXXIII/5) depressions, but it is seen mainly in the Caşin depression (Bogdăneşti, Răcătău, Jevreni). The Jigodin-type ceramics in Moldavia are represented by amphora, pots, bowls, maybe *askoi*-like vessels, decorated with the corded imprints, filled up with white paste. Often, the barbotine covers the lower part of the vessels. The metallic finds which can be connected with the Jigodin group came to light at Vermeşti (a little chisel: Pl. XXXIII/2) and Răcătău (a Dumbrăvioara-type shaft-hole axe). Nevertheless, for the Jigodin elements in Moldavia there are very little information and still remain to solve such problems as the character of the Jigodin presence eastern Carpathians and its length in this region.

Among other discoveries dated to the second part of the EBA period in western part of Tutova Hillocks the vessels from Unguri (-Arini) (Pl. XXXIV/5-6) and the Corbasca hoard (Pl. LVIII/2) have been mentioned. Instead, the problem of the chronological and cultural position of the Răcăciuni grave *(E. Tudor 1973)* still remained open.

The EBA period in Suceava Plateau is almost unknown, but there are some evidence about the presence of corded elements connected with the Corded Ware circle situated in the western Ukraine and south-eastern Poland: the tumular necropolises at Horodnicu de Jos and Predit, some isolated finds with parallels in the same cultural area (flint axes and daggers, stone axes), the corded pottery found at Botoşana.

A very interesting discovery was made at Cătămărăşti-Deal (Botoşani District), in 1962, in the course of excavations carried out in a Cucuteni A settlement. Here a flat grave in a supine position, with rich inventory has been

found (Pl. LIV). The ritual elements are typical for the Pit-Grave funeral practice, but the grave goods (two perforated stone axes, few flint artefacts and two vessels) indicate other cultural affiliation (the pan-European Corded Ware horizon or, rather, the Glockenbecher phenomenon).

In eastern Moldavia, the EBA period is attested by the graves belonging to the Pit-Grave (Jamnaja) (PG) and Catacomb-Grave (CG) cultural complexes, *phenomena of East-European steppes origin.*

Territorially, Moldavia is located on the western border of the huge PG distribution area. Here, two concentration zones of the PG graves have been identified: The Moldavian Plain (in northeastern Moldavia) and the interfluve created by the lower waterways of the Bârlad-Siret-Danube-Prut rivers (see Maps 4 and 7), areas with steppe-like aspect. Through the Moldova-Siret rivers corridor, isolated PG human groups have penetrated into northern Moldavian Subcarpathians (typical PG graves at Târpeşti and Broşteni), where good productive pastures existed. At present, in Moldavia, 35 archaeological points with PG graves have been pointed out, with something more than 90 burials. In most cases, there are tumulus burials, but in northern Moldavia it is possible the presence of the flat PG graves, too. There are no settlement traces.

Jamnaja tumuli, usually medium sized, are located in places with easy approaches to the waterways banks, which can indicate a way of life close connected with the river/brook valleys. In norteastern Moldavia, PG tumuli have been raised sometimes over the Eneolithic or TP settlements. As structure, the PG mounds can be divided into simple tumuli and tumuli with complex structure. At Valea Lupului and Galaţi, the PG mounds have been surrounded by circular ditches and, often, under the tumuli hearths were discovered. It is worth to note that in Moldavia, compared for example with the Bug-Ingul' zone, the stone was only seldom used by the PG tribes in the funeral architecture. Usually, every PG tumulus contained 1-2 burials, but there are tumuli with 5-10 graves (Glăvăneştii Vechi, Lieşti, Valea Lupului). The medium estimated is about two graves/per tumulus, which means over two times smaller than the medium calculated for the Prut-Dnestr area and over three times smaller than the one for the "southern Bug variant".

For Moldavia the only funerary rite is inhumation. Most often the PG graves are individual, but there are few evidence for the collective and cenotaph-like burials. For the time being, the presence of PG burials with deliberate disarticulated skeletons is doubtful.

Because of the small number, the analysis of PG graves in Moldavia heve been done according to the methods used by E.V. Jarovoj and V. Dergacev for the investigation of the same type of burials in the Prut-Dnestr area, where the data are numerous, the results being then compared. The author believes that only in this

way the analysis of the PG burials western Prut could be "productive". Thus, it was drow out a table, according to Jarovoj's'model *(Jarovoj 1985a)* (see Tab. X), where the ritual elements, grave goods and other information connected with the PG individual tumulus burials have been arranged depending on the position of the bodies in the graves. As far as the latter is concerned, in Moldavia, three big groups of positions have been identified (see Tab. IX), namely, supine position group (group I, according to Jarovo's typology), semi-supine positon group (group II, group I, according to Jarovo's typology) and contracted on the side position group (group III, group I, according to Jarovo's typology). Each of these gruoups contains, on the basis of arms and heads placement, more variants, named according to Jarovo's typology (see, also, Tab IX), to which can be added, only at the group III, few new variants.

The results of the analysis can be summarized as follows:

In Moldavia, predominate, as in the Prut-Dnestr area, the burials with skeletons in supine position (52, 6%), followed by the graves in which the bodies were placed in contracted position on the side (31, 6%). Instead, in the nortwestern Black Sea zone, on the second place, as number, the burials with semi-supine position have been placed, situation which give the reason to think that in the Siret-Prut area, the group III it is not homogenous from cultural and chronological point of view. This impression is augmented also by the results obtained for the crouching degrees of the skeletons. Regarding the orientation of the bodies (see fig. 2), it can be observed that in the primary burials, no matter of the body deposition, the western orientation predominates. As a rule, the secondary tumulus burials have been dug up in the eastern part of the mounds. At Stoicani, Lieşti, Valea Lupului these kind of burials have been arranged on circumferences, relative to the centre of the tumuli.

The grave-pits architecture and fitting out are similar with those revealed for the PG in the Prut-Dnestr area. Ochre, red or yellow, bas been identified in almost 70% PG burials in Moldavia.

Regarding the structure, relative to the sex and age of the deceased person (see fig. 6 and 7), the anthropological analysis revealed that the number of male buried was double comparative to the female and that the person with the age of 30-40 predominated. The percentage of the PG children burials is about 18-19%. Anyway it is interesting to mention that, for the moment, at least for the PG burials in Moldavia, it cannot be observed a different funerary treatment for the male comparative to the female.

In the Siret-Prut zone, only in 25-30% of PG tumulus burials grave goods have been found. It can be observed an increase of graves number endowed with inventory from group I (15%) to group III (25%) (see fig. 9).

As in the Prut-Dnestr or Bug-Ingul' areas, in Moldavia pottery is the best represented grave goods category in the PG burials, but nevertheless, only in 15% of PG graves vessels have been found. The ceramic morphology includes amphorae, cups, pots, beakers, miniatural dishes. Among the ceramics, the pedestalled corded ware cups are characteristic. The author states that these cups were borrowed from such local cultural units, as Orlea-Sadovec group. In southeastern Moldavia, in a PG grave at Lieşti, a "Bugeac-like" jar/cup have been discovered.

The lithic industry it is not very well-represented in the Moldavian PG graves (only few flint splinters, a scraper and two stone tools used probably in the bone and leather processing), while the bone objects include mostly adornments. The metallic artefacts are almost exclusively adornments (especially spiraled hair- and earrings). For the moment, the only primitive stone stelae connected with a PG burial in Moldavia has been discovered at Chersăcosu (grave 2: see, Pl. XII/2-3).

In the northwestern pontic zone, included the Siret-Prut interfluve, the appearance of the PG phenomenon occurred in connection with migration of the PG population from the East-European steppes. Culturally speaking, the eastern Moldavia should be linked with the Prut-Dnestr region. Together they formed a special PG territorial and cultural unity within the western PG distribution area, which seems to be clearly different from the "southern Bug variant", located in the Bug-Ingul' zone.

For the relative chronology of the Moldavian PG burials, the stratigraphy, typology and comparative methods have been considered. The results of the analysis have been then used to establish the periodization of the PG graves in our area. The periodization scheme suggested here has a preliminarily character. So, four ritual and cultural groups have been proposed. The first one, assigned to the oldest stage of the classical PG period, is represented by primary tumulus burials with skeletons in supine position, western orientated, with rectangular grave-pits, covered by wood or stone stela. There are characteristic the pedestalled corded cups. This cultural and chronological group can be reliably dated to a period synchronic to Folteşti II and III (according to the P. Roman's terminology) - Cernavoda II - Orlea Sadovec - Ezero A 1 horizon and it is entirely older than the Ezerovo-Sozopol group.

The second group, dated to the late stage of the classical PG period and just at the beginning of the late PG period, it is attested by primary and secondary tumulus burials in step-like pits, with skeletons in supine position, by primary tumulus burials with bodies placed in semi-supine or contracted on the side postions. In these burials the inventory is richer. For the second part of the classical PG period there are data for a synchronization with early TG, Dolheştii Mari settlement and with Căţelu Nou-Coşereni-Zăbala horizon. The end of the classical PG period and the beginning of the late PG epoch were contemporary

with Ezerovo, Mlăjeț-Sânzieni-Turia discoveries, with AM, Scheckenberg A phase, Zimnicea-Batin group, "Livezile group".

In Moldavia, the third ritual PG group includes graves with skeletons in position and with grave goods typical for the late PG period, while the final PG evolution is characterised by graves with bodies placed in contracted position on the side. Some of the latter can be assigned to the transition stage to the early Multi-Belted Pottery culture. The late PG period probably had an evolution parallel to the late TG and to the Schneckenberg B/Jigodin elements in Moldavia.

Because of the lack of the radiocarbon determinations for the PG burials in Moldavia, the absolute chronology of PG phenomenon here has been established on the basis of 14 C dates existed for the PG graves in the Lower and Middle Danube basin (Tab. XIII), compared with the ones obtained for other synchronous EBA phenomena in the Balkan Peninsula. According to the data analysed, the author stated that the first part of the classical PG period developed in the interval of 3150 (or maybe 3200)/3100 - 2900/2800 B.C. (cal. dates). The final classical PG period and the beginning of the late PG epoch lasted 2900/2850 - 2600± B.C. (cal. dates), while the late PG period existed between 2600± and 2400/2200 B.C. (cal. dates). The final PG in its western area can be placed around 2000± B.C. (cal. dates).

In Moldavia, CG discoveries are known from 6-7 archaeological points and are represented mainly by tumulus burials (16, for the moment) (Maps 4 and 7). They covers a quite narrow strip along the right bank of the Prut river, being more numerous in the northeastern Moldavia. Characteristic is the inhumation rite, but it seems that in the grave 33 at Holboca instance we are dealing with a biritual burial. As a rule, the graves are individual, but in the Holboca tumulus, double and treble burials have been revealed.

Concerning the analysis of ritual and funerary constructions, the method used was the same with that one for the PG graves (Tab. XV).

In the CG burials, the positions of the bodies clearly differ from those grasped in the PG graves, which can indicate that it's about two separate ethnic and cultural units. For the Moldavian CG, five position groups have been revealed (Tab. XIV). The data available show that the best represented group brings together burials with skeletons in semi-supine position.

In Moldavia, the CG burials have been located in southeastern part of the mounds, but at Holboca a clearly graves distribution on circumferences have been observed. Predominates the western orientation of the bodies (see fig. 10). It is probable that, at least grave 3/T. I Slobozia-Hănești and grave 19 Iacobeni had the catacomb-like pits. The use of the ochre played an important role in the ritual and it seems that in the grave 33 at Holboca was a human sole made by red ochre.

The anthropological data indicate that in the CG burials have been buried mostly men.

Inventory is present in over 60% of the burials and it consists in vessels (Tab. XVI), stone tools and weapons (axes, a stone "anvil"- at Glăvăneştii Vechi, a macehead - at Holboca). For the moment, the bone artefacts are absent in the Moldavian CG graves and the metallic objects are rare.The pottery is represented by pots, in few variants, beakers, cups, vase-like vessels. The ornamental motifs include rows of circular imprints, incised angular motifs, rows of incised or corded lines placed mainly on the necks of the vessels. On the beaker found in the grave 3/T. I Slobozia-Hăneşti appears the "noose"-like corded motif (Pl. XXXVII/3).

The author believes that in the Middle Prut basin can be identified a certain CG variant, preliminarily named Holboca-Teţcani, characterised by a great number of burials with skeletons in contracted positions, by a high percentage of corded ware pottery and by a relatively rich and specific grave goods. Among them: stone maceheads, a metallic bracelet and a stone idol.

On the basis of stratigraphy, ritual elements and inventory, two-three cultural-chronological CG horizons/ritual groups have been revealed for the northwestern Black Sea zone, but because of little evidence it is hard to say which CG burials in Moldavia belong to one or another. It is presumed that in Moldavia, CG phenomenon developed partially parallel side by side with the PG. The Matca-Evpatorija-type burials, characterised by extended bodies and grave goods dated to the Monteoru IC3 period and to the early stage of Multi-Belted Pottery culture, prove that the CG was contemporary with the Monteoru IC4,3 as well.

Among the mixed cultural units a special place was occupied by the grave 22 found in the Valea Lupului tumulus (Pl. LVI). This funeral complex combined in an original way, cultural features of different origins: eastern (PG, by grave-pit construction and some of the ritual elements), from northern Corded Ware cultural circle (by the position of the skeleton), local, and maybe from southeastern Transylvania.

The analysis of cultural units above mentioned allowed to make an attempt on the ***periodization, absolute chronology and features*** of the Moldavian EBA period. Preliminarily, the evolution of the EBA between the Carpathians and Prut was divided in two major stages.

The first one, EBA I includes the oldest EBA cultural units. Within this stage two substages have been suplementary distinguished. EBA Ia corresponds to the beginning of the TG and to the Dolheştii Mari settlement. A little bit later (in the EBA Ib substage), in the Tutova Hillocks the AM came to light. The oldest EBA assemblage at Bogdăneşti-"Todoscanu" settlement belongs to the same EBA Ib substage, but its starting point is to be placed after the beginning of the AM. Thus, in Moldavia, EBA I includes: the early stage of the TG, the Dolheştii Mari settlement, the AM, the Schneckenberg A variant from Bogdăneşti, a part (?) of the late phase of the Vânători-Bolotești group, the second ritual group of the

Moldavian PG, the first CG burials. EBA Ia substage is contemporray to Cățelu Nou and Zăbala, and to the final Ezero A stage. The last part of the Moldavian EBA I period could be synchronized with Mlăjeț-Sânzieni-Turia discoveries, Zimnicea-Batin group, Ezerovo-Sozopol settlements, Ezero A-B and beginning of B1 stages. As far as the absolute chronology is concerned, a period between 2900/2800 and 2600/2500 B.C. (cal. dates) for its evolution was proposed.

The second stage of the Moldavian EBA period, EBA II, it is also clearly recognised, but its subdivisions are less evident. In a first presumed substage, IIa, the Schneckenberg B/Jigodin elements, grave 22/Valea Lupului, the late Jamnaja graves and the Holboca-Teţcani variant of the CG have been included. Instead, the Ingul'-type CG burials, the last PG graves, some of the corded ware discoveries in the Suceava Plateau could be dated in a EBA IIb substage. A later period (EBA IIc?) is deduced from the possibility of evolution of some previous phenomena in a period synchronic to the Monteoru IC4,3. The Cătămărăşti-Deal flat grave could be dated in this time. The Moldavian evolution of the EBA II epoch occupied perhaps the period between 2600/2500 and 2100/2000± B.C. (cal. dates).

In this subchapter, the author considered it useful to attempt a reconstruction of the EBA I and II cultural features. So, for the EBA I period, the following traits have been proposed:

- the settlements are mostly short-lived, with thin cultural layers, which means a restrained human groups;
- the presence of flat inhumation graves in or in the proximity of the settlements is specific;
- the absence of corded ornamental motifs in the local cultural units is recorded;
- the metallic objects are rare;
- at the beginning of this period, the cultural evolution seems to be dominated by the events happened in the eastern part of Moldavia.

For the EBA II could be mentioned:

- the corded ware pottery became wide spread;
- can be seen a diversification of the shaft-hole axe forms (see, Tab. XVII);
- the W-E cultural movements begun to be more active.

As it has been already mentioned, the picture of the EBA period eastern Carpathians is still incomplete. There are yet "gaps" in the archaeological record. Maybe new discoveries and the publication of materials from older excavations will bring completions to the scheme presented here. They are to supposed because the theoretical models offer some plausible cultural and chronological niches, still empties.

Explanation of figures

Map 1. Archaeological discoveries dating to the transition period to Bronze Age and tumulus burials previous to the Pit-Grave Cultural Unity in Moldavia. I. Horodiştea-Gordineşti Cultural Complex; II. Folteşti-type settlements; III. Erbiceni-Hăbăşeşti-type settlements; IV. Sofievka-type discoveries; V-VII. Discoveries dating to the transition period în the western part of the Bârlad Plateau (V. With parallels in Folteşti I settlements; VI. With Usatovo-type pottery; VII. With Životilovka-Volčansk-Bursuceni-type pottery); VIII. Discoveries dating to the transition period în the Subcarpathians area; IX-XII. Tumulus burials previous to the Pit-Grave cultural phenomenon (IX. Životilovka-Volčansk-Bursuceni-type tumulus graves; X. Vănători-Boloteşti tumulus graves; XI. Tumulus burials with outstretched skeletons; XII. Other tumulus burials).

Map 2. Discoveries of the Globular Amphorae Culture in Moldavia. I. Certain graves belonging to the Globular Amphorae Culture; II. Uncertain graves; III. Globular Amphorae Culture settlements and Globular Amphorae-type pottery in local settlements; IV. Flint artefacts hoards; V. Other discoveries.

Map 3. Settlements in Moldavia dating to the Early Bronze Age. I. Târpeşti Cultural Group; II. Dolheştii Mari Cultural Aspect; III-IV. Aldeşti-type Cultural Issues; V. Schneckenberg A variant; VI. Archaeological points with possibly Schneckenberg B ceramic; VII. Settlements with Jigodin-type pottery; VIII. Settlements with northern Corded Ware pottery; IX. Early Bronze Age settlements without certain cultural attribution and settlements with uncertain dating to the Early Bronze Age. The numbers correspond to the ones in the *Catalogue of discoveries,* section I.

Map 4. Tumular graves and cemeteries in Moldavia dating to the Early Bronze Age. I. Pit-Grave Cultural Unity; II. Pit-Grave Cultural Unity, but there is doubt concerning the existence of the mounds; III. Catacomb-Grave Cultural Unity; IV. The late phase of the Vânători-Boloteşti Cultural Group; V. Graves/cemeteries possibly ascribed to the west Ukraina Corded Ware cultural circle; VI. Tumulus burials possibly dated to the Early Bronze Age; VII. Uncertain. The numbers correspond to the ones in the *Catalogue of discoveries,* section II.a.

Map 5. Flat cemeteries and graves dating to the Early Bronze Age in Moldavia. I-II. Graves near the tumuli (II. Uncertain dating to the Early Bronze Age); III. Funeral complexes in or near the settlements; IV-V. Singular graves/ cemeteries (V. Uncertain dating to the Early Bronze Age). The numbers correspond to the ones in the *Catalogue of discoveries,* section II.b.

Map 6. Singular discoveries in Moldavia dating to the Early Bronze Age. I. Flint spearheads/daggers; II. Stone axes; III-VII. Shaft-hole copper/bronze axes (III. Baniabic type; IV. Corbasca type; V. Dumbrăvioara type; VI. The older variants of the Mărăşti type; VII. Kolontaevka type); VIII. Metallic flanged axes (Târpeşti-Grădina type); IX. Pottery. The numbers correspond to the ones in the *Catalogue of discoveries,* section III.

Map. 7. The cultural map of Moldavia in the Early Bronze Age. I. The local evolution line; II. The moldavian extension of the " central-romanian cultural circle"; III. The Central-European influence zone; IV. Cultural phenomena of north-pontic origin. The distribution of the bronze/copper shaft/hole and flat axes dated to the Early Bronze Age and beginning of the Middle Bronze Age.

Pl. I. Horodiştea-type painted (1-4) and incised (5) pottery from Liveni-"Sărături" settlement.

Pl. II. Horodiştea-"Mălăişte": pottery with painted (1, 3-4), incised (5-8) and imprinted (9-10) decoration, made of fine, brick-coloured (2-4), grayish (1, 8) and brown-gray (5-7) clay, found in the settlement.

Pl. III. Horodiştea-"Mălăişte": kitchenware bowls/dishes (the sherd No. 6 was made of clay paste with crushed shells).

Pl. IV. Horodiştea-"Mălăişte": kitchenware bowls/dishes.

Pl. V. Horodiştea-"Mălăişte": bowls/dishes with corded motifs (5, 7 - sherds made of paste with an admixture of crushed shells and limestone)

Pl. VI. Horodiştea-"Mălăişte": kitchenware pots and jars; the sherds No. 5 and 7, also with crushed limestone in clay.

Pl. VII. Horodiştea-"Mălăişte": kitchenware pots and jars made of paste with an admixture of crushed ceramic sherds; the jar No. 7 was found under the skull of a skeleton.

Pl. VIII. Horodiştea-"La pârâu": Horodiştea-type pottery.

Pl. IX. Hăneşti-"Movilița": Horodiştea-type pottery.

Pl. X. Cucorăni-"Medeleni": Horodiştea-type pottery.

Pl. XI. Pottery from the transition period to the Bronze Age discovered în the Moldavian Plain. 1, 3, 6, 8: Horodiştea-"La pârâu"; 2: Păltiniş-"La Iaz"; 4: Havârna; 5: Ibăneşti-"Dl. Crucii"; 7: Satu Nou (from a grave).

Pl. XII. Suceava-"Câmpul Şanţurilor": pottery found in the settlement.

Pl. XIII. Pottery discovered at Darabani-"Iazul lui Cusin" (Botoşani District) (1); Prăjeni-"Nelipeşti" (Botoşani District) (2 - found in the tumulus I); Truşeşti-"Ţugueta" (Botoşani District) (3); Năneşti-"Jidovina" (Bacău District) (4), Folteşti (Galaţi District) (5-6).

Pl. XIV. Ceramic sherds with Globular Amphorae features. 1-3: Bodeşti-"Frumuşica"; 4: Horodiştea-"La pârău"; 5: Darabani-"Iazul lui Cusin"; 6: Ţigăneşti-Vultureni.

Pl. XV. Scânteia-"Dl. Bodeştilor": pottery found in the settlement (apud *Mantu/Boroffka 1996*).

Pl. XVI. Scânteia-"Dl. Bodeştilor": pottery found in the settlement (apud *Mantu/Boroffka 1996*).

Pl. XVII. 1-2: grave 3 and 4 from tumulus in Manoleasa; 3, 5-7: ceramic sherds from the Cucuteni B dwelling situated under the tumulus II in Slobozia-Hăneşti; 4: grave 5/T. I from Slobozia-Hăneşti.

Pl. XVIII. Pottery from Dobreni-"Dl. Mătăhuia" (1-6) and Văleni-Neamţ (7-9).

Pl. XIX. Izvoare: pottery belonging to the Târpeşti Cultural Group.

Pl. XX. Early Bronze Age ceramic sherds discovered at Bodeşti-"Frumuşica" (1-6) and Târpeşti (7-8).

Pl. XXI. Târpeşti: Early Bronze Age pottery.

Pl. XXII. Târpeşti: Early Bronze Age pottery.

Pl. XXIII. Târpeşti: pottery found in the settlement.

Pl. XXIV. Aldeşti-type Cultural Issues. 1-2, 4-6: ceramic inventory of the graves from Cârligi-"Aldeşti"; 3: bowl from Gârceni.

Pl. XXV. Pottery found in the Cârligi-"Aldeşti" (1-2, 4-6) and Ţigăneşti-Vultureni (3) settlements.

Pl. XXVI. Ceramic sherds discovered at Cârligi-"Aldeşti" (1-5, 7-9) and Ţigăneşti-Vultureni (6).

Pl. XXVII. Poieneşti-"Măgura Teilor": pottery found in the settlement (1-4, apud *Mantu/Boroffka 1996*).

Pl. XXVIII. Bogdăneşti-"Todoscanu": Early Bronze Age pottery.

Pl. XXIX. Bogdăneşti-"Todoscanu": Early Bronze Age pottery.

Pl. XXX. Bogdăneşti-"Todoscanu": Early Bronze Age ceramic sherds.

Pl. XXXI. Bogdăneşti-"Todoscanu": Early Bronze Age pottery.

Pl. XXXII. Bogdăneşti-"Todoscanu": Early Bronze Age pottery (1-4, 6-7: Jigodin-type pottery) (1-5: from "Todoscanu"; 6-7: from "Podeac").

Pl. XXXIII. Jigodin-type materials. 1-3: Vermeşti; 4-5: Poduri.

Pl. XXXIV. The inventory of the grave found at Răcăciuni (1-4) and the vessels from Unguri (-Arini, Găiceana Commune, Bacău District) (5-6) (1-4, apud *E. Tudor 1973;* 5-6, apud *Roman 1986a*).

Pl. XXXV. Pit-Grave Cultural Unity. 1-2: plan of tumulus I and grave 2/T. I from Ripiceni-"La Trei Movile".

Pl. XXXVI. Pit-Grave Cultural Unity. 1-2: plan of grave 4/T. II Slobozia-Hănești and the clay object discovered in it; 3: grave 4/T. I Slobozia-Hănești; 4: stone object from Lieşti-"Movila Arbănaşu".

Pl. XXXVII. Catacomb-Grave Cultural Unitiy. 1: the position of the tumuli (I-III) excavated in 1972 at Slobozia-Hănești; 2-4: plan and the ceramic inventory of the grave 3/T.I Slobozia-Hănești.

Pl. XXXVIII. Catacomb-Grave Cultural Unity. 1-2: plan and the ceramic inventory of the grave 19 from Iacobeni; 3: fragmentary stone axe found in the tumulus at Valea Lupului-"Fabrica Chimică"; 4: stone axe from Lozna (1-2, apud *Ioniță 2002;* 3, apud *Dinu 1957*).

Pl. XXXIX. 1: Stone axe found in tumulus 8 at Cotârgaci; 2: stone axe found in tumulus III from Slobozia-Hănești; 3: flint artefact discovered in tumulus II from Slobozia-Hănești; 4: bronze button (applique) from grave 34 in the Hănești-"Moviliţa" cemetery; 5: ceramic handle from tumulus I in Slobozia-Hănești.

Pl. XL. Ripiceni-"La Trei Movile". 1-2: grave 1/T. I; 3-5: pit 1/T. I.

Pl. XLI. Early Bronze Age metal artefacts discovered in Moldavia. 1: flanged axe from Târpeşti (Târpeşti-Grădina-type); 2-6: shaft-hole axes from Rotunda (2) (Baniabic-type), Oroftiana (3) (Mărăşti-type), Goeşti (4) (Mărăşti-type), Poduri (5) (Corbasca-type), Corbasca (6) (Corbasca-type).

Pl. XLII. 1-2. Folteşti Cultural Group (1a: Stoicani-"Cetăţuie" 1b: Stoicani-"Cimitirul hallstattian" 2: Folteşti); 3-5. Vessels from the Berezeni necropolis (Vaslui District).

Pl. XLIII. Amphora from Uricani.

Pl. XLIV. Globular Amphorae Culture. Grave goods discovered in grave I (1, 3-4) and grave II (2) from Şcheia-"Muncel".

Pl. XLV. Globular Amphorae Culture. Pieces from the inventory of grave I (1-2) and grave II (3) discovered at Şcheia-"Muncel".

Pl. XLVI. Globular Amphorae Culture. Vessels and a bone applique discovered in grave I (1) and grave II (3-4) from Şcheia-"Muncel".

Pl. XLVII. Manoleasa-"Hriţeni": the tumulus with stone ring during the excavation.

Pl. XLVIII. Târpeşti Cultural Group. Pottery found in the Izvoare settlement.

Pl. XLIX. Târpeşti Cultural Group. Ceramic sherds found in the Târpeşti (1; 2c) and Bodeşti-"Frumuşica" (2a-b) settlements.

Pl. L. Târpeşti Cultural Group. 1-3: ceramic sherds discovered in the Târpeşti settlement; 4: bowl from the grave 4 Târpeşti.

Pl. LI. Ceramic sherds found in the Târpeşti settlement.

Pl. LII. Cârligi-"Aldeşti": vessels found in the flat graves belonging to the Early Bronze Age.

Pl. LIII. 1. Amphora from Bogdăneşti; 2. Jigodin-type ceramic sherds found at Poduri.

Pl. LIV. The flat grave from Cătămărăşti-"Morişca".

Pl. LV. Tumular graves belonging to the Pit-Grave Cultural Unity discovered at Prăjeni-"Alimândra". 1: grave 7/T. 3; 2: detail of the left palm of the skeleton found in the grave 7/T. 3; 3: grave 6/T. 4; 4: grave 5/T. 4.

Pl. LVI. Grave 22 from the tumulus in Valea Lupului-"Fabrica Chimică". 1: plan of grave; 2-4: amphora (1, apud Dinu 1959c).

Pl. LVII. Ripiceni-"La Trei Movile". 1: tumulus I before the excavation; 2: tumulus I during the excavation; 3: vessel found in grave 1/T. I.

Pl. LVIII. 1: axe from Izvorul Berheciului; 2: pieces from the Corbasca hoard; 3: axe from Mărăşti; 4-6: flint axes and adzes belonging to the Broscăuţi (4), Cristeşti (5) and Rădăşeni (6) variants discovered in the Botoşani District.

Pl. LIX. 1-2: microphotos of the reed sample discovered in grave 2/T.I Ripiceni, belonging to the Pit-Grave Cultural Unity (100 X and 200 X enlargements); 3: microscopic prepared of a modern reed sample (200 X enlargement).

Tab. I. Ceramic shapes from the graves of Globular Amphorae Culture in Moldavia (A) and their repartition in this region (B) (o - once; • - 2-4 times).

Tab. II. The catalogue of the ornamental motifs on the pottery belonging to the Globular Amphorae Culture in Moldavia (the funeral discoveries) (the numbers in brackets correspond to the ones in the tables V and VI).

Tab. III. The position on the vessels and territorial distribution of the ornamental motifs on the pottery discovered in the Globular Amphorae Culture graves in Moldavia (o - once; • - 2-4 times, ◘ - 5-7 times).

Tab. IV. The connection between shapes and ornaments of the ceramics discovered in the graves of Globular Amphorae Culture in Moldavia (without border: Suceava Plateau; with border: Subcarpathians; symbols: ■ - Suceava / M 1; □ - Suceava / M 2; ◇ - Basarabi; o - Dolheştii Mari / animal; • - Dolheştii Mari / M 2; ◘ - Dolheştii Mari / M 3; ▲ - Şcheia / M I; ► - Şcheia / M II; ◙ - Mastacăn / cistă; ✕ - Mastacăn / menhir; — - Piatra-Neamţ; ◄ - Şerbeşti; ▼ - Bârgăoani).

Tab. V. Periodisation attempt of the Globular Amphorae Culture in Moldavia. The mutual appearance of the decor types specific to the ceramics found in the graves (o - once; ◘ - 2-4 times).

Tab. VI. Periodisation attempt of the Globular Amphorae Culture in Moldavia. The synchronization scheme of the funeral complexes based on the mutual appearance of the decor types.

Tab. VII. The features of the Vânători-Bolotești Cultural Group (1-2: grave 11 Vânători; 3-4: grave 10/T. 2 Bolotești; 5: grave 12/T. 2 Bolotești; 6-8: grave 7/T. 2 Bolotești; 9-11: grave 9/T. 2 Bolotești) (1-2, apud *Brudiu 1985a;* 3-11, apud *Buzdugan/Bobi/Cernea 1987*).

Tab. VIII. Târpești Cultural Group. Typology of ceramic shapes (Târpești: 2, 4-16, 21-24, 26-32, 34-36; Izvoare: 1, 3, 17, 25, 33).

Tab. IX. The position of the skeletons in the Pit-Grave burials in Moldavia.

Tab. X. The combinatory table of the ritual elements in the Pit-Grave burials discovered in Moldavia (C - pottery, O - animal bones; G - yellow ochre).

Tab. XI. The quantitative distribution of the elements connected with the Pit-Grave burial pits in relation to the position groups of the skeletons (the numbers 3-28 correspond to the ones in the table X).

Tab. XII. Funeral constructions, ritual traits and grave goods specific for the Pit-Grave Cultural Complex in Moldavia. 1-2. grave 10 Vânători; 3-4. grave 2 Chersăcosu; 5-7. grave 2/T. 315 Grivița-Galați; 8. Vessel discovered near a hearth under Corlăteni-"Dl. Stadole" mound; 9-10. grave 13 Vânători; 11-12. Broșteni; 13. grave 3/T. 1 Prăjeni-"Nelipești"; 14. grave 16/T.I-1949 Glăvănești Vechi; 15. grave 4/T.I Slobozia-Hănești; 16. grave 13 Valea Lupului; 17. Șendreni; 18. grave 15 Stoicani; 19-21. grave 17/T.I-1949 Glăvănești Vechi; 22-24. grave 3/T.II-1949 Glăvănești Vechi; 25-25. grave 2; 27-28. grave 2 Vânători; 29-31. grave 10/T.I-1949 Glăvănești Vechi (1-2, 25-26, apud *Brudiu 1985a;* 5-7, apud *Id. 1987;* 8, apud *Roman 1986a;* 11-12, apud *Petrescu-Dîmbovița 1950a;* 13, apud *Ursulescu/Șadurschi 1986;* 14, 19-21, 29-31, apud *E. Comșa 1987;* 16, apud *Dinu 1959a;* 17, apud *Dragomir 1976;* 18, apud *Petrescu-Dîmbovița 1953b;* 22-24, apud *E. Comșa 1989a*).

Tab. XIII. The catalogue of ^{14}C dates for the Pit-Grave burials in the Middle and Lower Danube basin.

Tab. XIV. The position of the skeletons in the Catacomb-Grave burials in Moldavia.

Tab. XV. The combinatory table of the ritual elements in the Catacomb-Grave burials discovered in Moldavia.

Tab. XVI. Ceramic shapes and decorations of the Catacomb-Grave Cultural Complex in Moldavia. 1: grave 9 Holboca; 2: grave 19 Iacobeni; 3: grave 13/T. I-1949 Glăvănești Vechi; 4: from the tumulus 9 Cotârgaci; 5: grave 3/T. I. Hănești; 6: "Moldavia"; 7: grave 35 Holboca; 8: grave 3/T. I Hănești; 9: grave 34 Holboca; 10: Valea Lupului-"Fabrica Chimică (1, 7, 9, apud *E. Comșa 1985b;* 2, apud *Ioniță 2002;* 3, apud *E. Comșa 1987;* 10, apud *Dinu 1959a*).

Tab. XVII. Typological and chronological scheme of the copper and bronze flat axes, chisels and shaft-hole axes dating to the first half of the Bronze Age in

Moldavia (2 apud *H. Dumitrescu 1945;* 3, apud *Monah 1986;* 6, apud *Dumitroaia 1985;* 8, apud *Al. Vulpe 1970;* 11, apud *Chirica/Tănăsachi 1985;* 12, apud *Căpitanu 1976;* 13, apud *Al. Vulpe 1970;* 14, apud *Coman 1980;* 16, apud. *Al. Vulpe 1970*).

Tab. XVIII. Compared chronology attempt of the Carpathians-Dnestr area.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Ilustrație

Date despre materialul arheologic cuprins în desene și fotografii

Au fost incluse aici diferite informații despre unele materiale arheologice, cu accent pe specificarea locul de proveniență a ceramicii în cuprinsul așezărilor (abrevieri : Ş = secțiune; car. = carou; cas. = casetă; ad. = adâncime; gr. = groapă; Loc. = locuință), informații care nu există în textul capitolelor, în *Catalogul descoperirilor* sau legendele planșelor sau pentru care am socotit necesare lămuriri suplimentare (cu indicarea autorilor cercetărilor, anilor efectuării săpăturilor/ perieghezelor, precum și a locurilor de păstrare a materialelor, acestea din urmă, redate cu litere cursive). Pentru abrevierile muzeelor, v. anexa 1, la care se adaugă:

IAI Institutul de Arheologie din Iași.
MIO Muzeul de Istorie din Onești.
MNIB Muzeul Național al Bucovinei, Suceava.
SIVAI Seminarul de Istorie Veche și Arheologie al Facultății de Istorie din Iași.

Pl. I. 1-5: săp. M. Diaconescu (MJB).

Pl. II. 1, 3-9: săp. Em. și N. Zaharia, 1967 (MJB); 2, 10: săp. M. Dinu, 1969-1970 (2 - din loc.1; 10 - ad. 0,35 m) (MJB).

Pl. III. 1-9: săp. Em. și N. Zaharia, 1967 (MJB).

Pl. IV. 1-9: săp. Em. și N. Zaharia, 1967 (MJB).

Pl. V. 1-8: săp. Em. și N. Zaharia, 1967 (MJB).

Pl. VI. 1-13: săp. Em. și N. Zaharia, 1967 (MJB).

Pl. VII. 1-6, 8: săp. Em. și N. Zaharia, 1967 (MJB); 7, 9: săp. M. Dinu, 1969-1970 (7 - de sub craniu 2; 9 - Ş. 3 vest; car. 20-22, ad. 0,20-0,70 m) (MJB).

Pl. VIII. 1-5: săp. Em. și N. Zaharia, 1967 (1-4 - din apropierea unei vetre) (MJB).

Pl. IX. 1-3: săp. Em. și N. Zaharia/F. Aprotosoaie, 1971 (MJB).

Pl. X. 1-9: săp. S. Teodor (nr. inv. vechi 1767 MJB).

Pl. XI. 1, 3, 6, 8: săp. Em. și N. Zaharia, 1967 (MJB); 2: cercetare perieghetică Al. Păunescu/P. Șadurschi, 1973 (MJB); 4: (MJB); 5: (MJB); 7: descoperire întâmplătoare, 1976 (nr. inv. 905 MAS).

Pl. XII. 1-9: săp. I. Nestor și colaboratorii (1 - 1956, AIB, ad. 1,10 m; 2 - 1950, Ae5, ad. 0,50-0,80 m; 3 - 1955, A; 4 - 1951, Ş. BII; 5 - f. marcaj; 6 - 1956, Ae, ad. 0,50-0,80 m; 7 - 1956, A, ad. 0,70-0,80 m; 8 - 1952; 9 - 1956, Ae5, ad. 0,50-0,80 m) (MNIB).

Pl. XIII. 1: cercetare perieghetică Al. Păunescu/P. Șadurschi, 1973 (MJB); 2: săp. N. Ursulescu/P. Șadurschi, 1985 (car. 23, ad. 0,45 m) (MJB); 3: săp. M. Petrescu- Dîmbovița și colaboratorii, 1953 (gr. 38) (SIVAI); 5-6: săp. M. Petrescu-Dîmbovița/M. Dinu, 1971 (SIVAI).

Pl. XIV. 1-3: săp. C. Matasă, 1939 (nr. inv. 1388, 1398, 1650 MIPNȚ); 4: săp. săp. Em. și N. Zaharia, 1967 (MJB); 5: cercetare perieghetică Al. Păunescu/P. Șadurschi, 1973 (MJB); 6: săp. M. Florescu/V. Căpitanu, 1964 (Ș. 3 N, complex ceramică, ad. 0,40 m) (MIBC).

Pl. XV. 1-8: săp. C.-M. Mantu (IAI).

Pl. XVI. 1-5: săp. C.-M. Mantu (IAI).

Pl. XVII. 1-2: săp. Em. și N. Zaharia/F. Aprotosoaie, 1973; 3-7: săp. Em. și N. Zaharia/F. Aprotosoaie, 1972 (MJB).

Pl. XVIII. 1-6: săp. Gh. Dumitroaia și colaboratorii, 1998 (1 - Ș.I, car. 22, ad. 0, 50-0,60 m; 4 - Ș.I, car. 22, ad. 0,50-0,55 m; 5 - Ș.I, car. 22, ad. 0,50-0,60 m) (MIPNȚ); 7-9: săp. Șt. Cucoș (7 - 1975, Ș.III, car. 9, ad. 0,30 m; 8 - 1974, Ș.II 1, Loc. 1; 9 - 1977, Loc. 9) (MIPNȚ).

Pl. XIX. 1-5 : săp. colectiv, 1988-1989 (1 - Ș.II, car. 10, ad. 0,60 m; 2 - Ș.I, car. 10, ad. 0,60 m; 3 - Ș.I-II, car. 10, ad. 0,60 m; 4 - Ș.II, car. 4, ad. 0,60 m; 5 - Ș.II, car. 5, ad. 0,60-0,80 m) (MIPNȚ).

Pl. XX. 1-6: săp. C. Matasă, 1939 (MIPNȚ); 7-8: săp. S. Marinescu-Bîlcu, 1960 (8 - Ș.II, car. 2, ad. 0,10-0,30 m) (MIBC).

Pl. XXI. 1-7: săp. S. Marinescu-Bîlcu (2 - 1963, Ș.XVI, car. 1-4, ad. 0,20-0,40 m; 6 - 1962, Ș.VIII, ad. 0,40-0,60 m) (MIPNȚ).

Pl. XXII. 1-6: săp. S. Marinescu-Bîlcu (1 - 1962, Ș.VII, car. 12-20, ad. 0,40-0,60 m; 4 - 1963, Loc. 12, ad. 0?0, 40 m; 5 - 1963, Ș.XVI, ad. 0,30-0,55 m; 6 - 1963, Loc. 12, ad. 0-0,40 m) (MIPNȚ).

Pl. XXIII. 1-9: săp. S. Marinescu-Bîlcu (1 - 1962, cas. Loc. 7, ad. 0,40-0,60 m; 2 - 1961, Ș. IV, car. 8, ad. 0,60-0,80 m; 3 - 1965, Ș.XX, ad. 0,65-0,90 m; 7 - 1964, cas. Loc. 20, ad. 0,40-0,70 m; 8 - 1962, cas. Loc. 10, ad. 0,20-0,45 m; 9 - 1963, Ș. XIII, car. 6-8, ad. 0,80-0,85 m) (MIPNȚ).

Pl. XXV. 1-2, 4-6: săp. colectiv (I. Antonescu, V. Căpitanu, V. Ursachi), 1962 (1 - Loc. 8; 2 - Ș. IV, car. 3, ad. 0,40-0,50 m; 4-6 - Ș.IV, car. 6, ad. 0,40-0,50 m) (MIBC); 3: săp. M. Florescu, V. Căpitanu, 1964 (MIBC).

Pl. XXVI. 1-5, 7-9 : săp. colectiv (I. Antonescu, V. Căpitanu, V. Ursachi) (1 - 1960, car. 5, ad. 0,30 m; 2 - Loc. 12; 3 - Ș.VIII, car. 60-61; 5 - Ș.IV, car. 3, ad. 0,20-0,50 m; 7 - 1962, Ș. VI, car. 6, ad. 0,40-0,50 m; 8 - Ș.I, car. 6, ad. 0,80 m; 9 - 1962) (MIBC); 6: săp. M. Florescu, V. Căpitanu, 1964 (Ș. IX, ad. 0,10 m) (MIBC).

Pl. XXVII. săp. colectiv (M. Babeș, N. Boroffka, C.-M. Mantu) (1 - 1979, Ș. 31, car. 38; 5 - 1982, Ș. 44, ad. 0,55 m; 6 - 1991, Ș. 67, ad. 0,25-0,40 m; 7 - 1980, Ș.32, ad. 0,25-0,50 m; 8 - 1992, Ș. 73, ad. 0-0,20 m) (IAI).

Pl. XXVIII. săp. M. Florescu, C. Buzdugan (1 - 1961, cas. 12, ad. 0,80 m; 2 - 1961, cas. 9, ad. 0,85 m; 3 - 1961, cas. 9a, ad. 0,90 m; 4 - 1961, vatra 27; 5 - 1961, cas 11, ad. 1,20 m; 6 - 1961, cas. 9a, ad. 0,90 m; 7 - 1961, cas. 10, ad. 0,80 m; 8 - 1961, cas 12, ad. 0,80 m; 9 - 1961, cas. 9, ad. 0,85 m) (MIO).

Pl. XXIX. săp. M. Florescu, C. Buzdugan (1 - 1961, cas. 12, ad. 0,80 m; 2 - 1961, vatra 27; 3 - 1961, vatra 27; 4 - 1961, cas 11, ad. 1,20 m; 5 - 1960, Ș. III, car. 78) (MIO).

Pl. XXX. săp. M. Florescu, C. Buzdugan (1 - 1961, cas. 12, ad. 0,80 m; 2 - 1961, vatra 27; 3 - 1961, Ș. VIII, car. 5-10, ad. 1 m; 4 - 1961, cas. 9, ad. 0,60 m; 5 - 1961, cas 9, ad. 0,65 m; 6 - 1961, cas. 2, ad. 0,70 m) (MIO).

Pl. XXXI. săp. M. Florescu, C. Buzdugan (1 - 1961, cas. 9a, ad. 0,90 m; 2 - 1961, cas. 9, ad. 0,85 m; 3 - 1959, Ș. II, car. 36, ad. 0,30-0,50 m; 5 - 1961, cas. 6, ad. 0,85 m) (MIO).

Pl. XXXII. săp. M. Florescu, C. Buzdugan (1 - 1960, S. III, car. 83, ad. 0,50 m; 2 - 1961, cas. 12, ad. 0,60 m; 3 - 1961, cas. 9, ad. 0,60 m; 4 - 1961, cas. 9, ad. 0,60 m; 5 - 1961, cas 11, ad. 1,20 m; 6 - 1960, gr. 1; 7 - 1960, gr. 1) (1-2, 5: MIO; 3-4, 6-7: MIBC).

Pl. XXXIII. 1-3: săp. D. Monah, 1971-1972; 4-5: săp. colectiv (D. Monah, Șt. Cucoș) (2 - 1971, cas. I, ad. 0,20 m; 4 - 1980, Ș. IV, car. 16, ad. 0,40 m; 5 - 1980, Ș. IV, car. 16, ad. 0,40 m) (1-3: MIBC; 4-5: MIPNȚ).

Pl. XLII. 1: săp. M. Petrescu-Dîmbovița, 1949 (MIM); 2: săp. M. Petrescu-Dîmbovița și colaboratorii, 1950 (MIM).

Pl. XLIII. 1: descoperire, I. Gugiuman, 1951 (nr. inv. 788 MIM).

Pl. XLIV. 1-4: săp. M. Dinu, C. Iconomu, 1975 (nr. inv. 1: 9999; 2: 7081; 3: 10005 MIM).

Pl. XLV. 1-4: săp. M. Dinu, C. Iconomu, 1975 (nr. inv. 2: 9998; 3: 10000; 4: 9995 MIM).

Pl. XLVI. 1-4: săp. M. Dinu, C. Iconomu, 1975 (nr. inv. 1: 9997; 2: 10003; 3: 10004; 4: 9996 MIM).

Pl. XLVIII. 1-2: săp. colectiv, 1988-1989 (1a - Ș.II, car. 6, ad. 0,60-0,80 m; 2d - Ș.I-II, car. 10, ad.0, 60 m) (MIPNȚ; nr. inv. 2d: 17601).

Pl. L. 1-4: săp. S. Marinescu-Bîlcu (MIPNȚ; nr. inv. 3d: 7895).

Pl. LI. 1-10: săp. S. Marinescu-Bîlcu (1 - 1964, Ș.XVIII, ad. 0,40-0,65 m; 9 - 1963, Loc. 14) (MIPNȚ; nr. inv. 7: 8060, nr. inv. 9: 7826).

Pl. LIII. 1: nr. inv. 11 275 MIM.

Pl. LVIII. Toporul de la Mărăști: nr. inv. 5040 MIBC; topoarele și teslele din silex se păstrează în colecția MJB.

Harta 1. Explicația simbolurilor și lista localităților.

I. **Complexul cultural Horodiștea-Gordinești:** Burdujeni (19); Cucorăni-"Medeleni"(9); Golăești (14); Hănești-"Moviliță"(6); Hârlău (11); Horodiștea-"La pârău" (2); Horodiștea-"Mălăiște" (1); Ibănești-"Dl. Crucii" (10); Jijia-"Șătrăreni"(8); Liveni-"Sărături"(5); Mihălășeni (7); Mihoveni-"Cahla Morii" (56); Sf. Ilie-"Silișteˮ (15); Suceava-"Câmpul Șanțurilor"(18); Suceava-"Cetatea de Scaun" (17); Suceava-"Șipot" (16).

II. **Așezări de tip Folteștiː** Folteşti (20); Stoicani-"Cetățuie" (21); Stoicani-"Cimitirul hallsttatian" (22).

III. Așezări tip Erbiceni-Hăbășești: Cârniceni-"Pe coastă" (3); Coarnele Caprei (25); Cucuteni (4); Erbiceni-"Dl. Mănăstirea"(24); Erbiceni-"Dl. Sărăturilor" (23); Hăbășești (29); Plugari (12); Podu Iloaiei (28); Popești (27); Popricani (13); Rădășeni (39); Uricani (26).

IV. **Descoperiri de tip Sofievka:** Satu Nou (31); Suceava-"Parcul Cetății" (30).

V.-VII. **Descoperiri din perioada de tranziție în partea de vest a Podișului Bârladului:**

V. Cu analogii în Folteşti I: Grumezoaia (33); Gugești (34); Vaslui (54); Vetrișoara-Pojorâni (55); Vișan (32).

VI. Cu ceramică tip Usatovo: Berezeni (36); Măluşteni-Leaua (37); Râșești (35).

VII. Cu ceramică tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni: Gara Banca (38).

VIII. **Descoperiri din perioada de tranziție în zona Subcarpaților:** Comănești (incert) (43); Dobreni-"Căşărie" (41); Poduri (incert) (42); Tg. Ocna-"Podei" (incert) (44); Văleni-Neamț (40); Viișoara (incert) (45).

IX.-XII. **Morminte tumulare anterioare fenomenului Jamnaja:**

IX. De tip Životilovka-Volčansk-Bursuceni: Corlăteni-"Dl. Stadole" (46); Liești-"Movila Arbănaşu"(47); Vănători (48).

X. De tip Vânători-Bolotești: Bolotești (50); Vânători (49).

XI. Morminte tumulare cu schelete întinse: Corlăteni-"Dl. Stadole" (51); Slobozia-Hănești (52).

XII. Alte morminte: Manoleasa-"Hrițeni" (53).

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

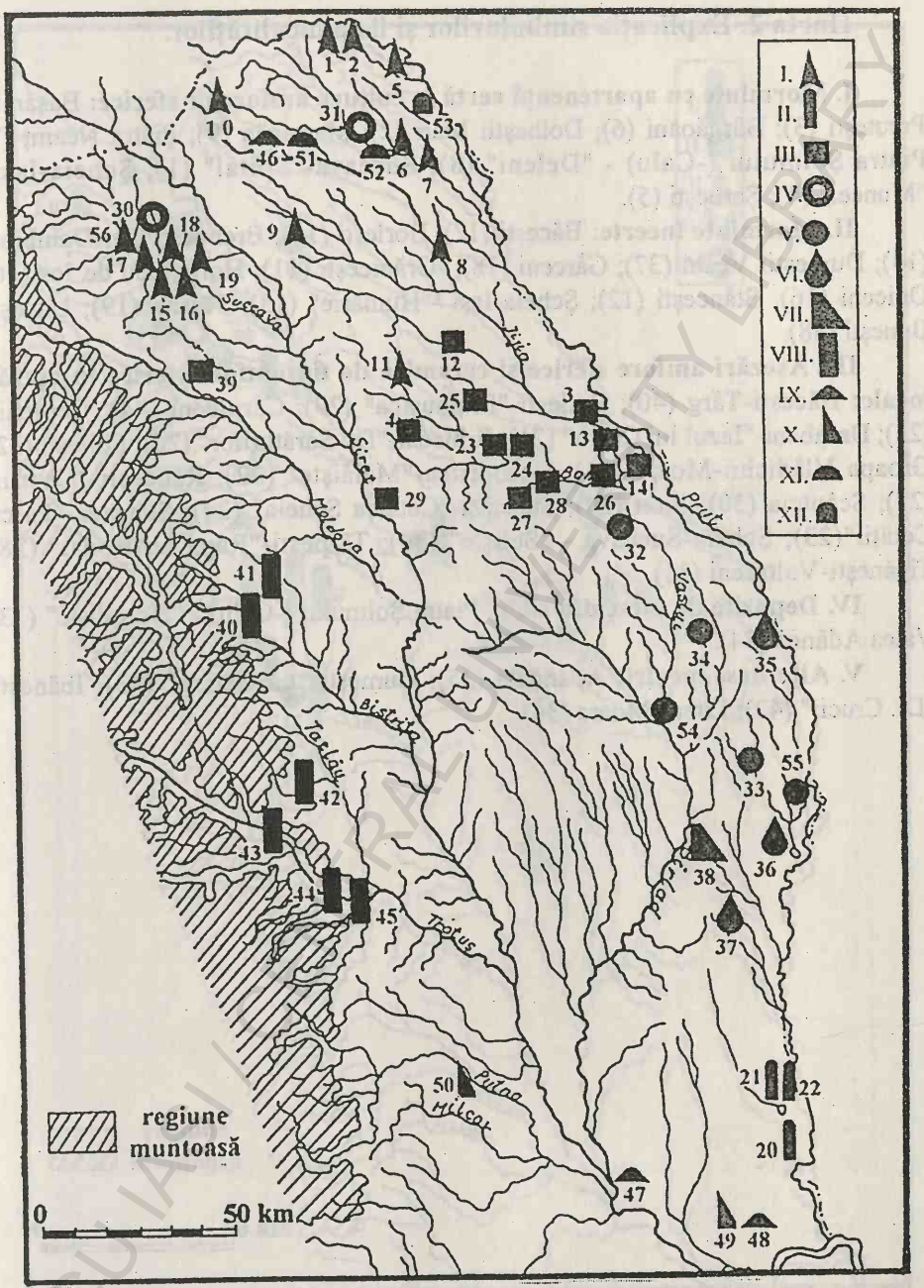

HARTA 1. Descoperiri arheologice din perioada de tranziţie spre epoca bronzului şi morminte tumulare anterioare complexului cultural Jamnaja în Moldova.

Harta 2. Explicația simbolurilor și lista localităților.

I. Morminte cu apartenență certă la cultura amforelor sferice: Basarabi-Preutești (3); Bârgăoani (6); Dolheștii Mari (2); Mastacăn (9); Piatra Neamț (7); Piatra Șoimului (-Calu) - "Deleni" (8); Suceava-"Spital" (1); Șcheia-Iași - "Muncel" (4); Șerbești (5).

II. Morminte incerte: Băcești (17); Borlești (15); Brehuești/Cut-Dumbrava (14); Dumeștii Vechi (37); Gârceni (18); Grăniceşti (11); Horodnicu de Jos (10); Oniceni (16); Stânceşti (12); Șcheia-Iași -"Humărie" (13); Tăcuta (19); Uncești-Bunești (38).

III. Așezări amfore sferice și ceramică de tip amfore sferice în așezări locale: Băcești-Târg (40); Bodești-"Frumușica" (29); Cârniceni (44); Cepleniţa (25); Darabani-"Iazul lui Cusin" (21); Erbiceni-"Dl. Sărăturilor" (26); Folteşti (32); Groapa Vlădichii-Moara (41); Horodiștea-"Mălăiște" (22); Răucești-"Chetriș" (27); Scânteia (30); Siret (20); Suceava-"Cetatea Șcheia" (24); Suceava-"Parcul Cetății"(23); Șcheia-Suceava - "Selişte" (39); Târpești-"Râpa lui Bodai" (28); Tigănești-Vultureni (31).

IV. Depozite de piese din silex: Piatra Șoimului (-Calu) - "Horodişte" (33); Valea Adâncă (34).

V. Alte descoperiri: Adâncata (35); Dumești-"La Catarg" (43); Ibănești-"Dl. Crucii" (42); Liteni-Moara (36).

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

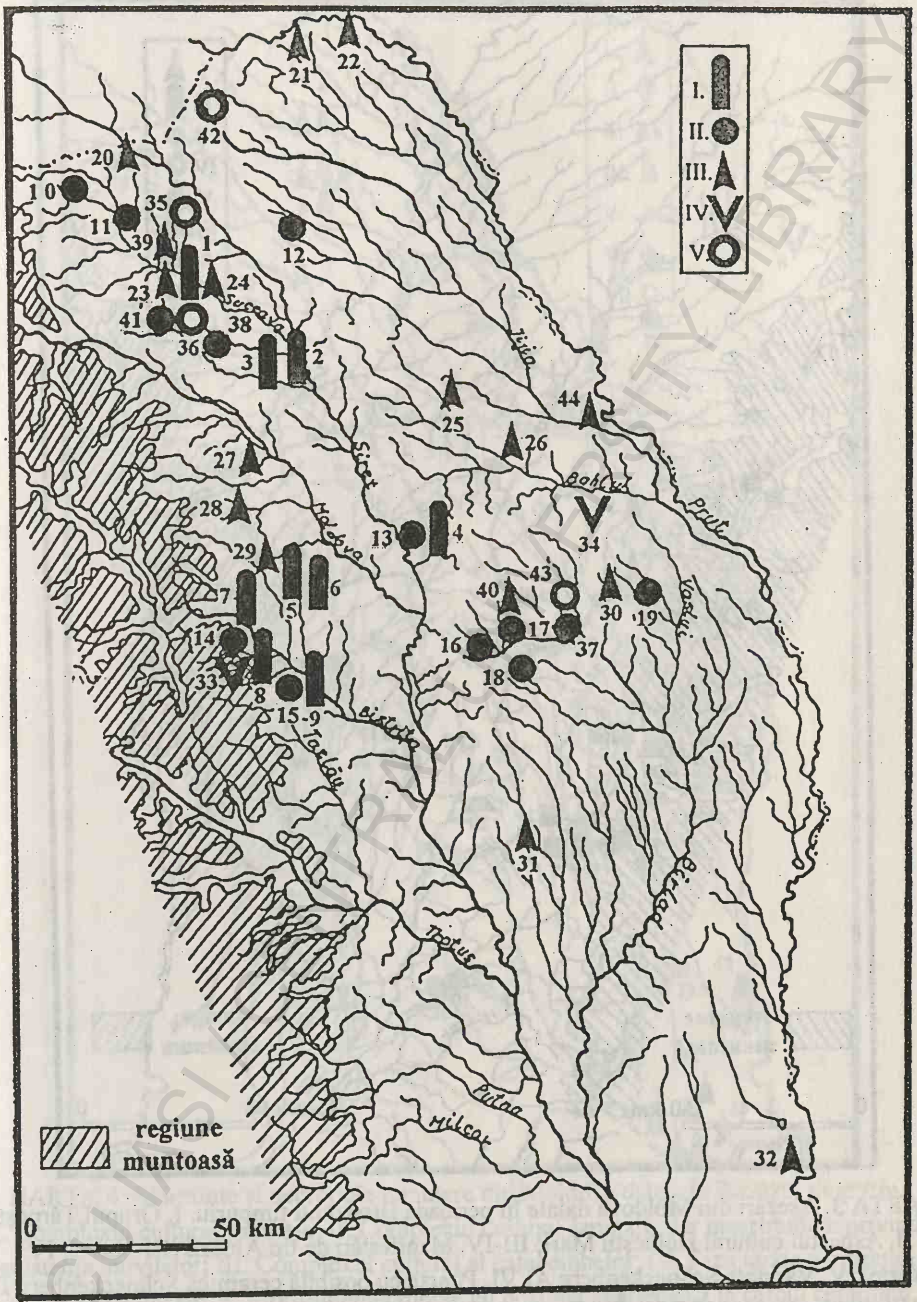

HARTA 2. Descoperiri ale culturii amforelor sferice în Moldova.

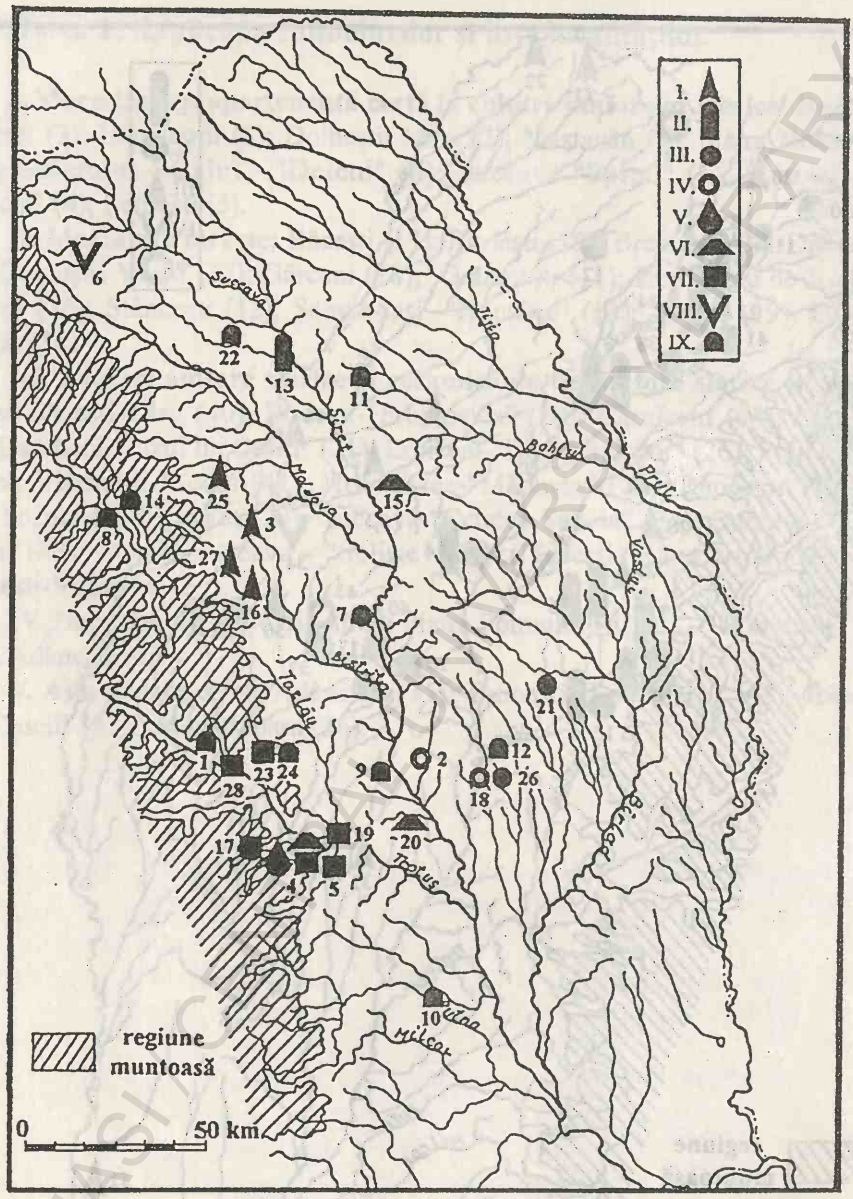

HARTA 3. Aşezări din Moldova datate în perioada Bronzului timpuriu. I. Grupul Târpeşti; II. Aspectul cultural Dolheştii Mari; III-IV. Manifestări de tip Aldeşti (III - certe; IV - incerte); V. Varianta Schneckenberg A; VI. Puncte cu posibilă ceramică Schneckenberg B; VII. Staţiuni cu ceramică de tip Jigodin; VIII. Aşezări cu ceramică şnurată nordică; IX. Aşezări din Bronzul timpuriu fără încadrare culturală exactă sau cu apartenenţă incertă la Bronzul timpuriu. Numerele corespund cu cele din *Catalogul Descoperirilor,* secţiunea I.

HARTA 4. Morminte și necropole tumulare din Moldova datate în Bronzul timpuriu. I. Complexul cultural Jamnaja; II. Complexul cultural Jamnaja, dar incertitudine privind existența movilelor; III. Complexul cultural al catacombelor; IV. Faza târzie a grupului Vânători-Bolotești; V. Morminte/necropole cu posibilă apartenență la cercul ceramicii șnurate vest ucrainene; VI. Morminte tumulare cu posibilă datare în Bronzul timpuriu; VII. Incerte. Numerele corespund cu cele din *Catalogul Descoperirilor,* secțiunea II.a.

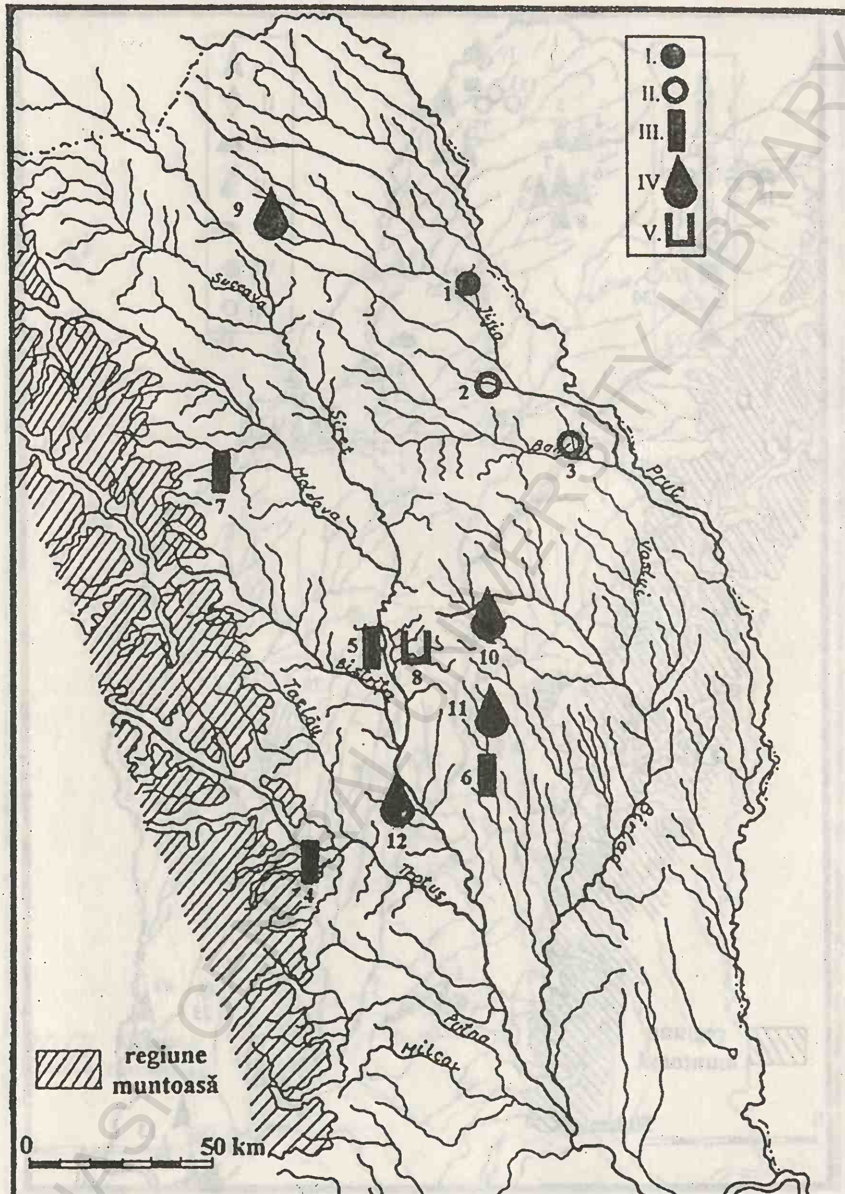

HARTA 5. Morminte şi necropole plane din Bronzul timpuriu în Moldova. I-II. Morminte situate în apropierea movilelor (II. Apartenenţă incertă la Bronzul timpuriu); III. Complexe funerare aflate în perimetrul sau în apropierea aşezărilor; IV-V. Morminte/necropole izolate (V. Apartenenţă incertă la Bronzul timpuriu). Numerele corespund cu cele din *Catalogul Descoperirilor,* secţiunea II.b.

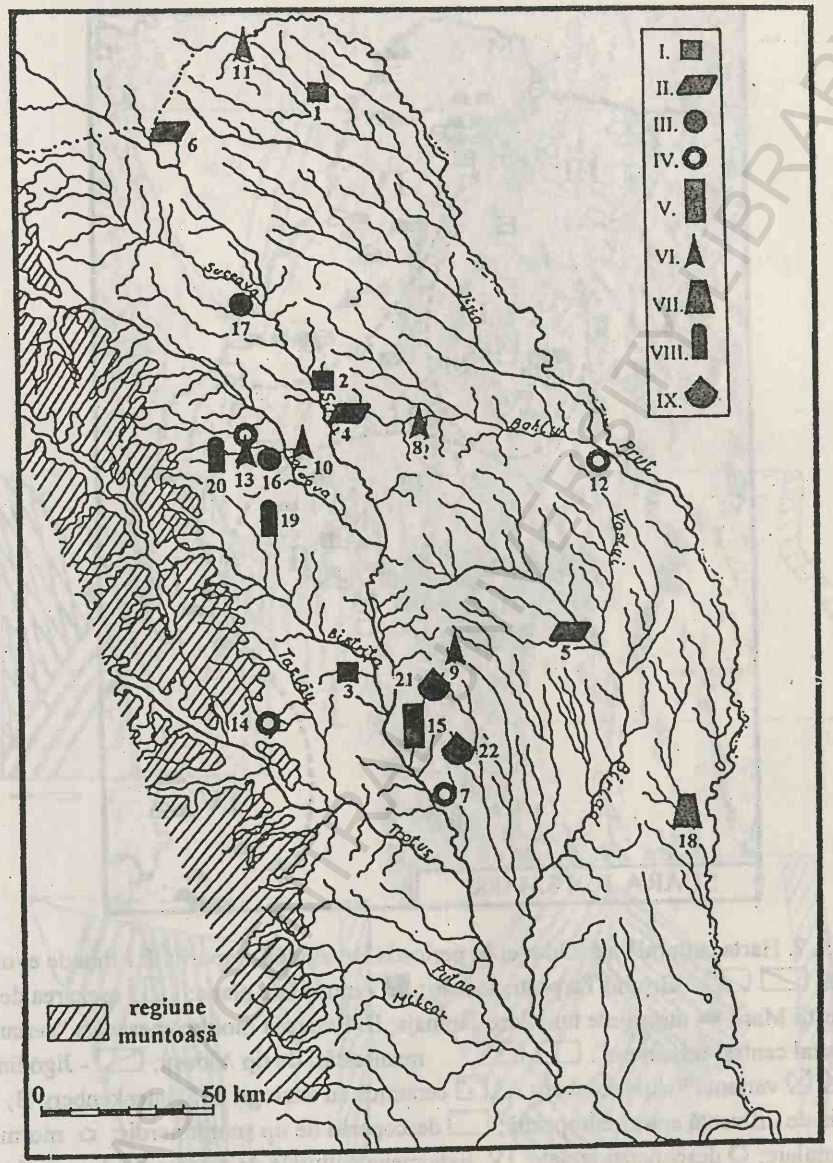

HARTA 6. Descoperiri izolate din Moldova datate în perioada Bronzului timpuriu. I. Vârfuri de lance/pumnale din silex; II. Topoare din piatră; III-VII. Topoare din cupru/bronz cu gaură de prindere transversală și tăiș vertical (III. Tipul Baniabic; IV. Tipul Corbasca; V. Tipul Dumbrăvioara; VI. Variantele vechi ale tipului Mărăști; VII. Tipul Kolontaevka); VIII. Topoare plate cu marginile ridicate (tipul Târpești-Grădina); IX. Ceramică. Numerele corespund cu cele din *Catalogul Descoperirilor,* secțiunea III.

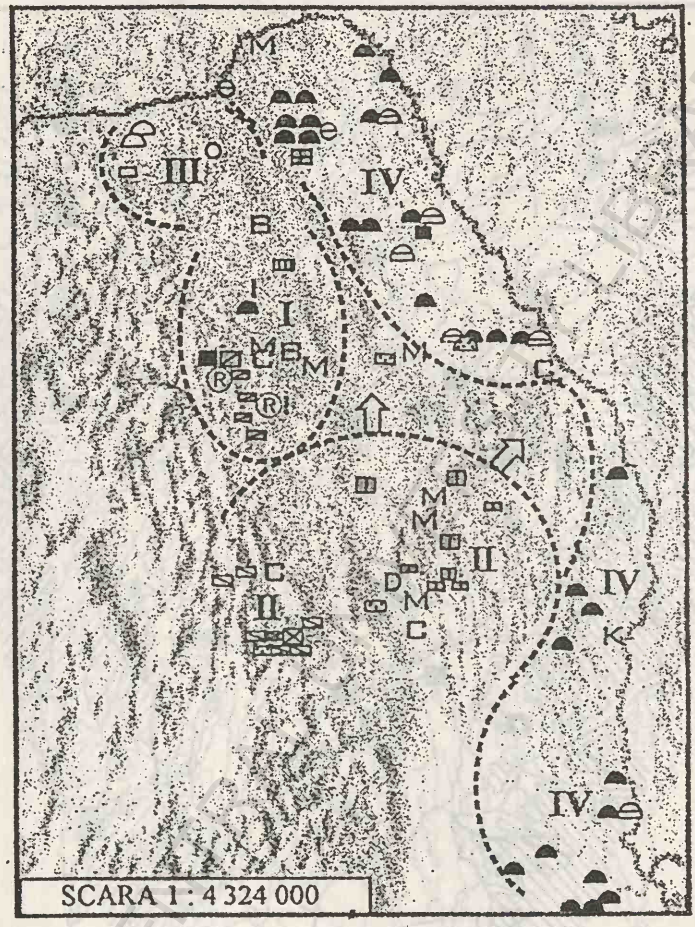

HARTA 7. Harta culturală a Moldovei în perioada Bronzului timpuriu. I. Linia de evoluție locală: Grupul Târpești, așezări; ■ - morminte plane; așezarea de la Dolhești Mari; morminte tumulare Jamnaja; II. Extensia moldovenească a "cercului cultural central-românesc": manifestări de tip Aldești; - Jigodin; varianta Schneckenberg A; ceramică cu analogii în Schneckenberg B; III. Aria de influență entral-europeană; descoperiri de tip șnurat nordic; morminte tumulare; O descoperiri izolate; IV. Fenomene culturale de origine nord-pontică: morminte tumulare Jamnaja; catacombe; mormântul de la Cătămărăști; ceramică cu analogii în Schneckenberg B. Aria descoperirilor de topoare din cupru și bronz datate în Bronzul timpuriu și începutul Bronzului mijlociu (simboluri: B - tip Baniabic; D - tip Dumbrăvioara; C - tip Corbasca; K - tip Kolontaevka; M - tipul Mărăști - inclusiv variantele vechi; I - tipul Izvoarele; ® - topoare plate cu marginile ridicate tip Târpești-Grădina)

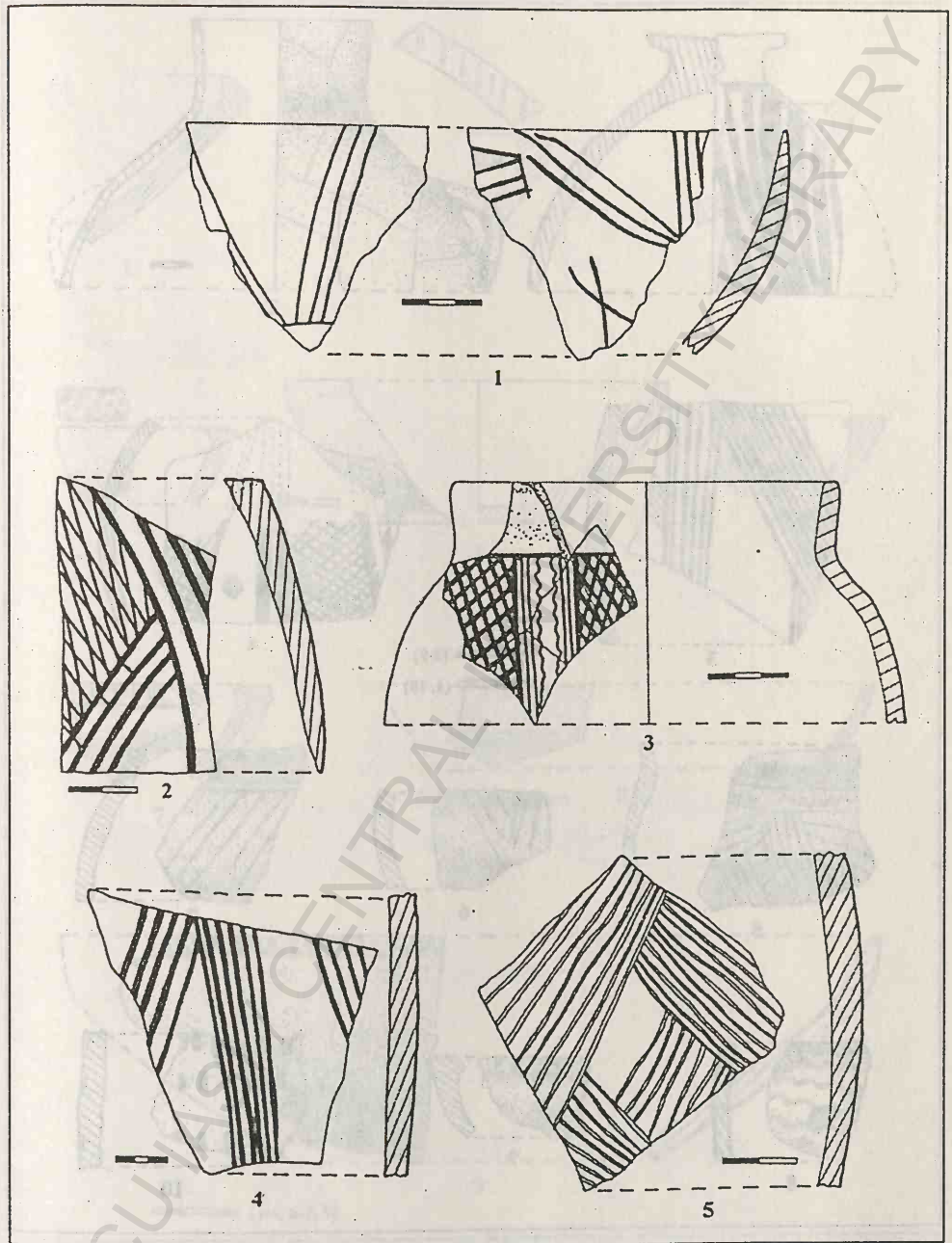

PLANȘA I. Ceramică pictată (1-4) și cu decor incizat (5) de tip Horodiștea din așezarea de la Liveni-*Sărături.*

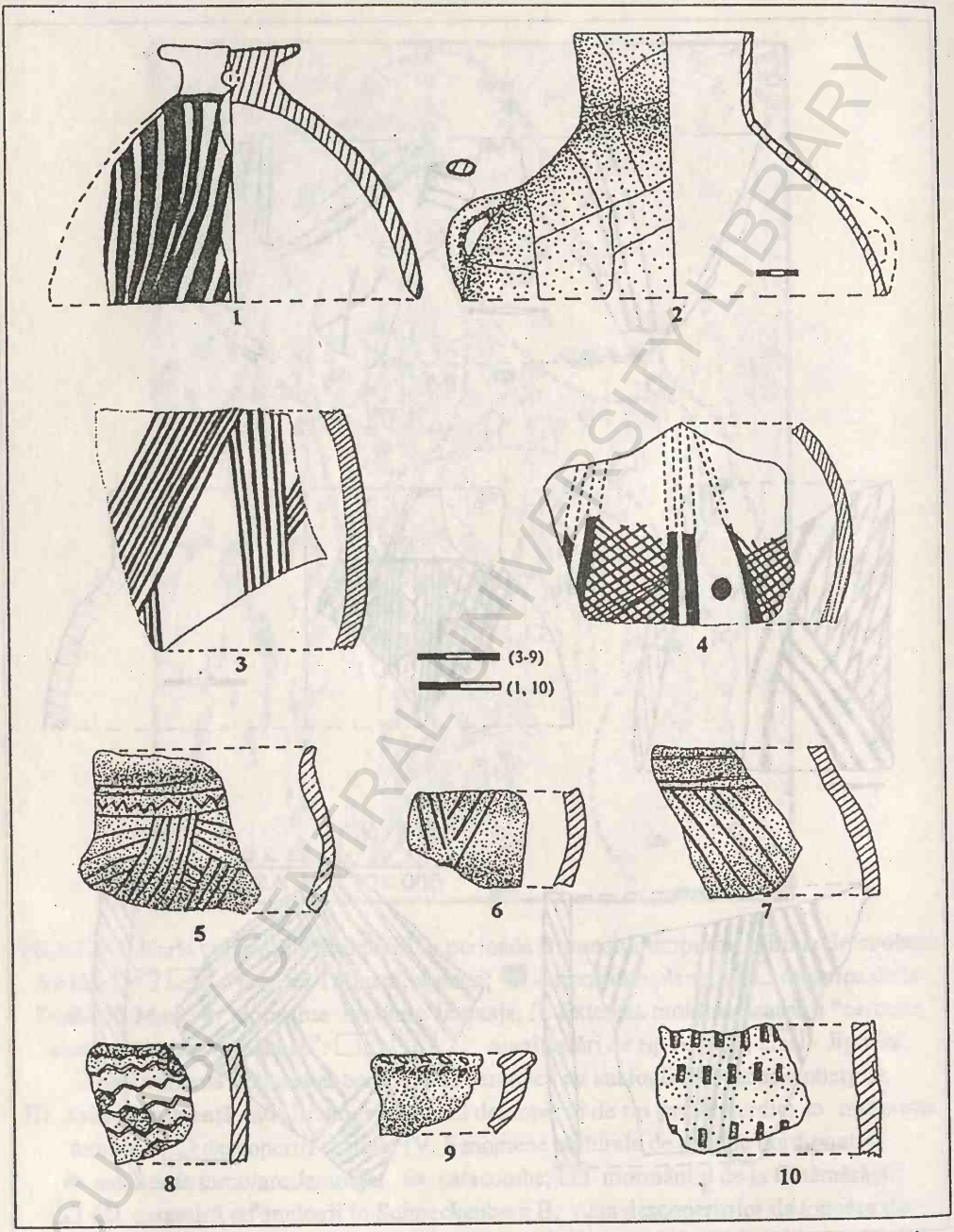

PLANȘA II. Horodiștea-*Mălăiște:* ceramică din așezare cu decor pictat (1, 3-4), incizat (5-8) și imprimat (9-10), din pastă fină de culoare cărămizie (2-4), cenușie (1, 8) și brun-cenușie (5-7).

FCU - BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ LIBRARY

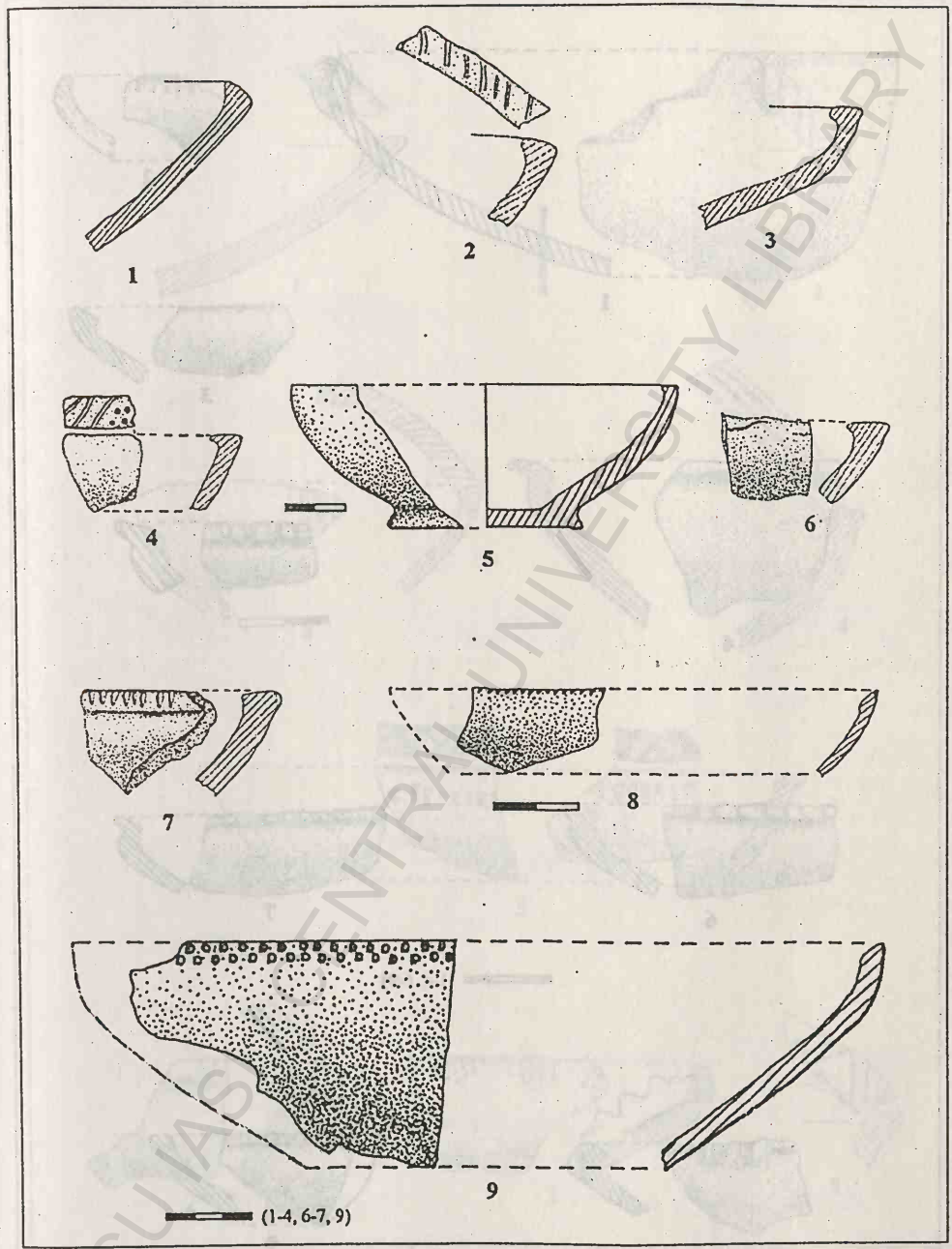

PLANȘA III. Horodiștea-*Mălăiște:* străchini din pastă de uz comun (fragmentul ceramic de la fig. 6, din pastă cu scoică pisată).

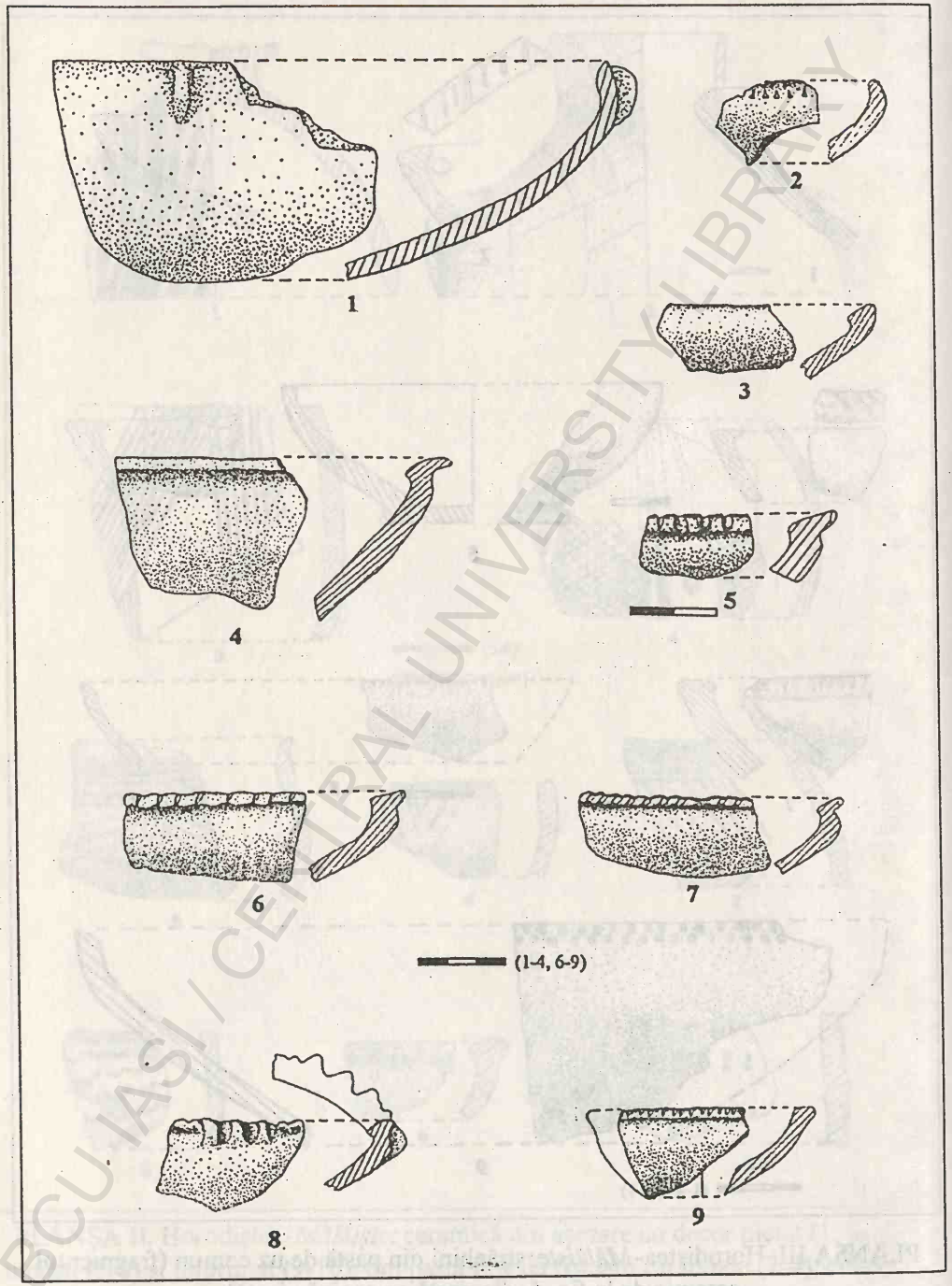

PLANȘA IV. Horodiștea-*Mălăiște:* străchini din pastă de uz comun.

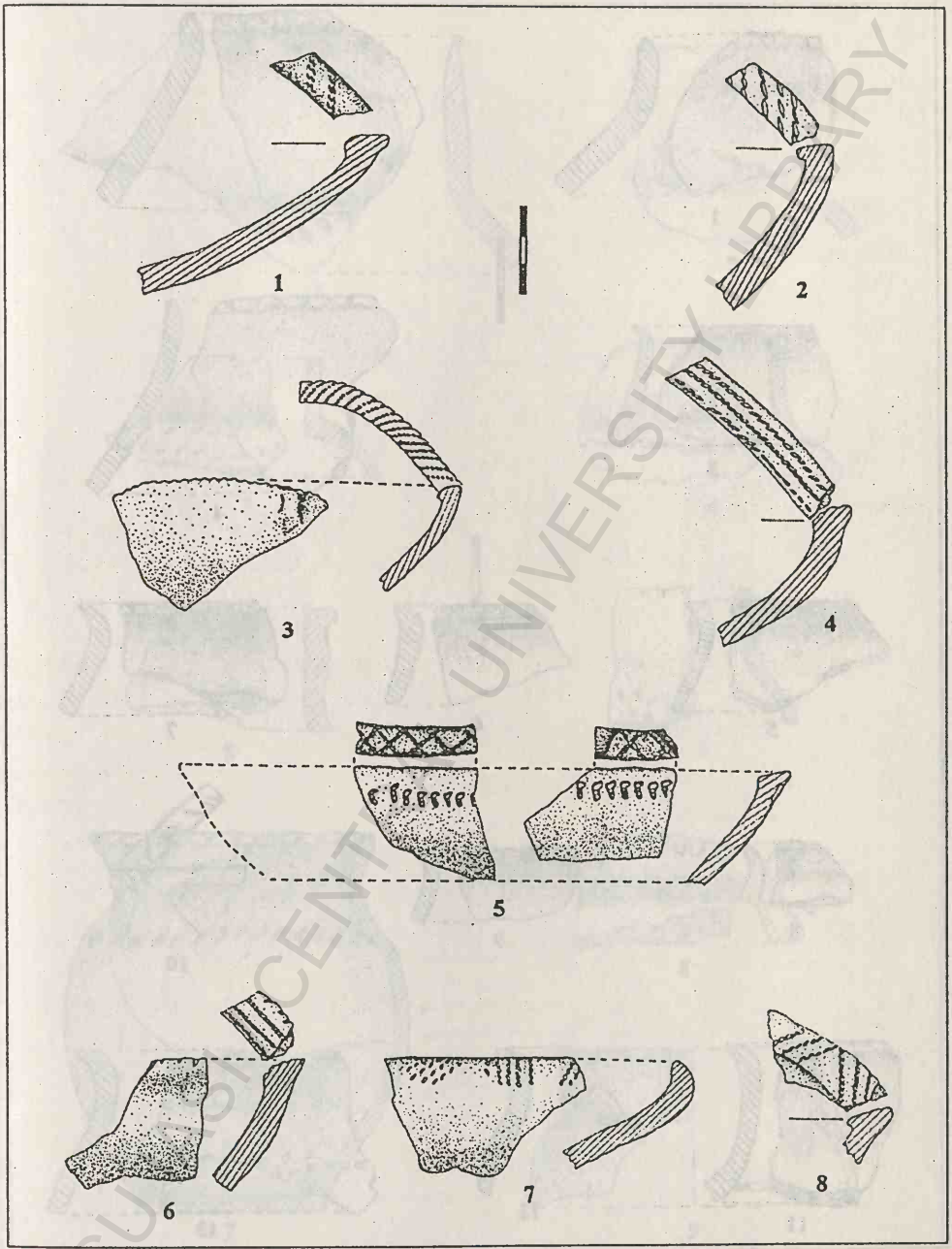

PLANȘA V. Horodiștea-*Mălăiște:* străchini șnurate (5, 7 - din pastă cu scoică și calcar).

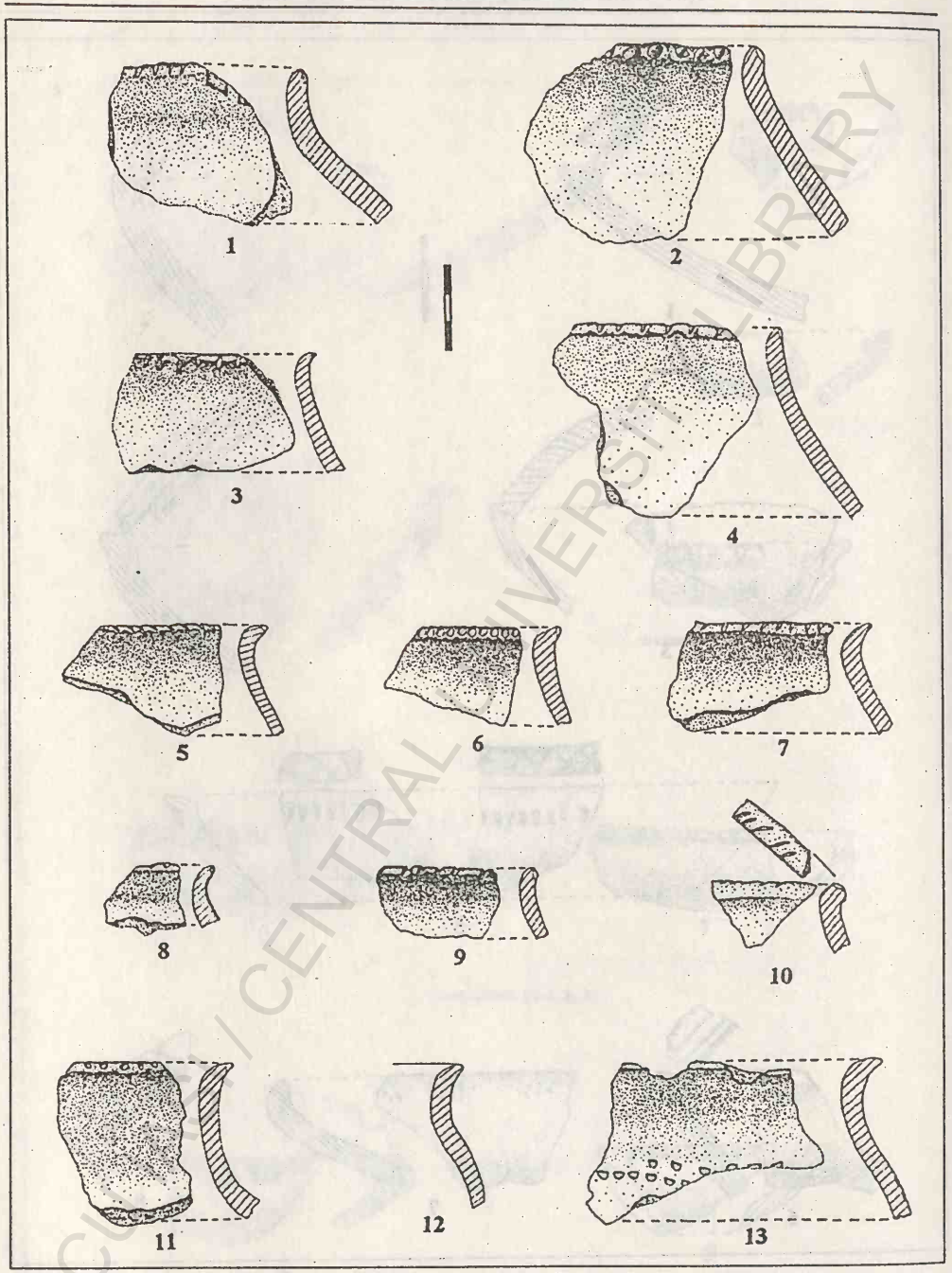

PLANȘA VI. Horodiștea-*Mălăiște:* oale și borcane din pastă de uz comun, cu cioburi pisate; fragmentele ceramice de la fig. 5 și 7 conțin în pastă și calcar.

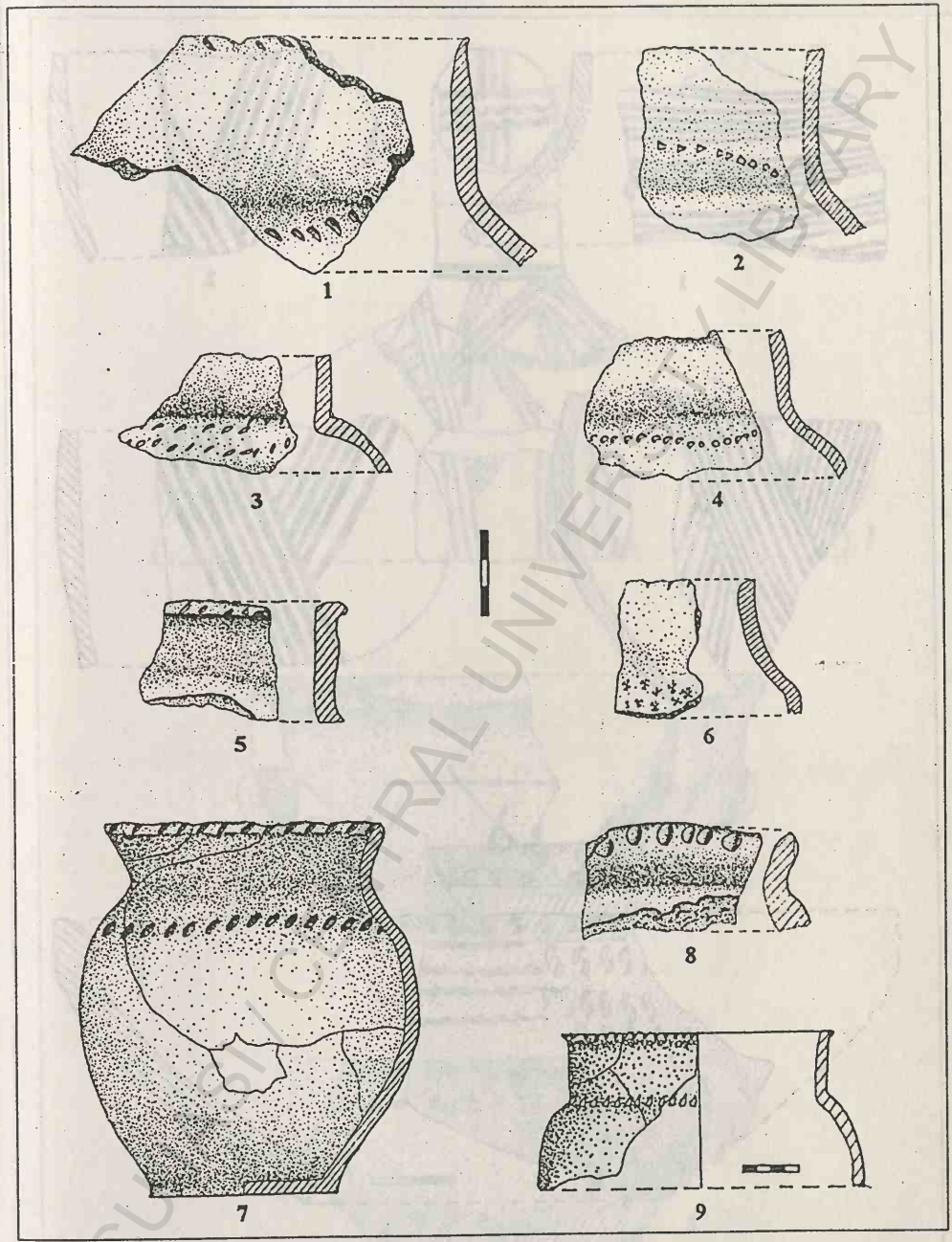

PLANȘA VII. Horodiștea-*Mălăiște:* oale și borcane din pastă de uz comun, cu degresanți din cioburi pisate; borcanul de la fig. 7 descoperit sub craniul unui schelet.

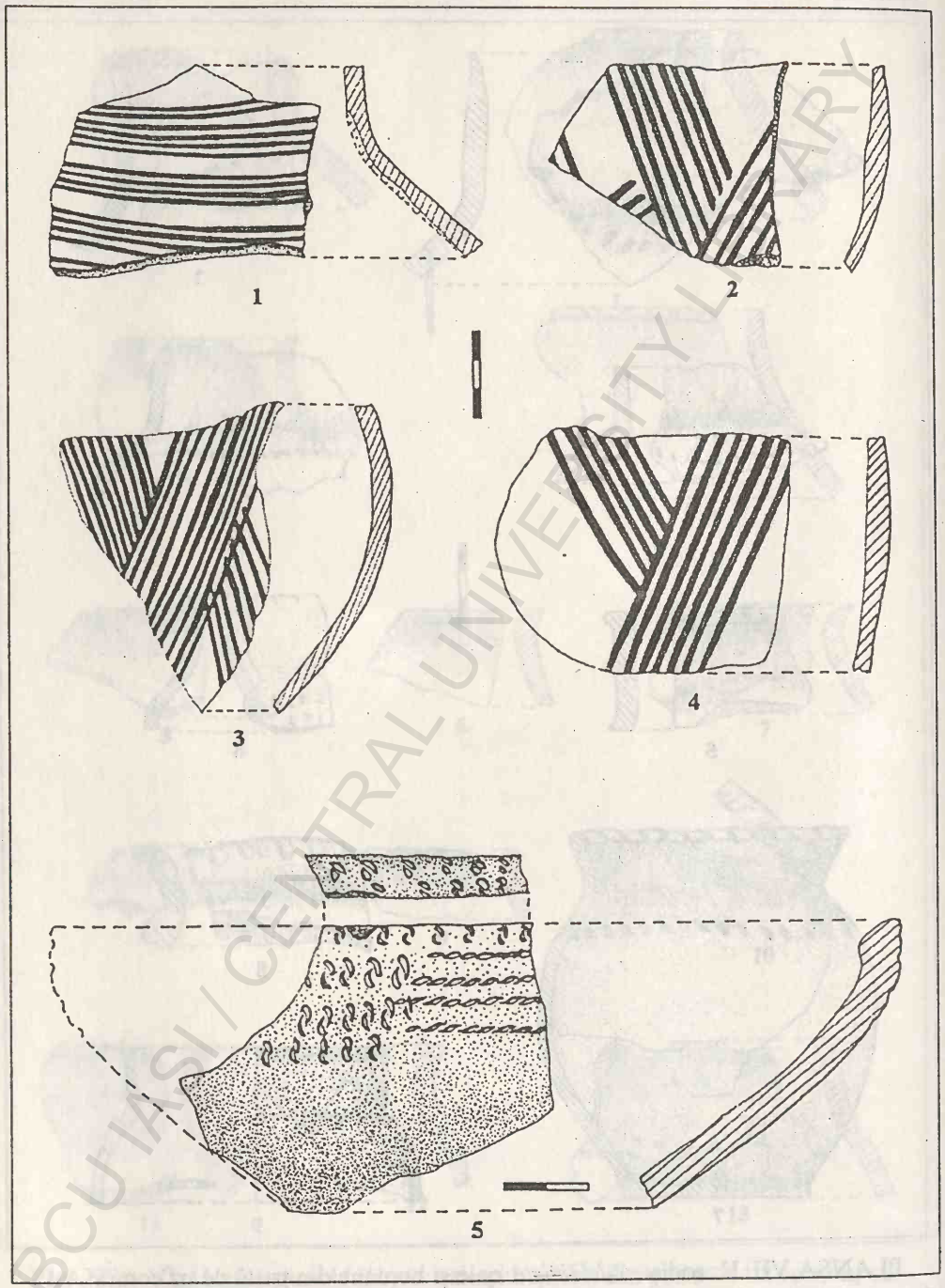

PLANȘA VIII. Horodiștea-*La pârâu:* ceramică de tip Horodiștea.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

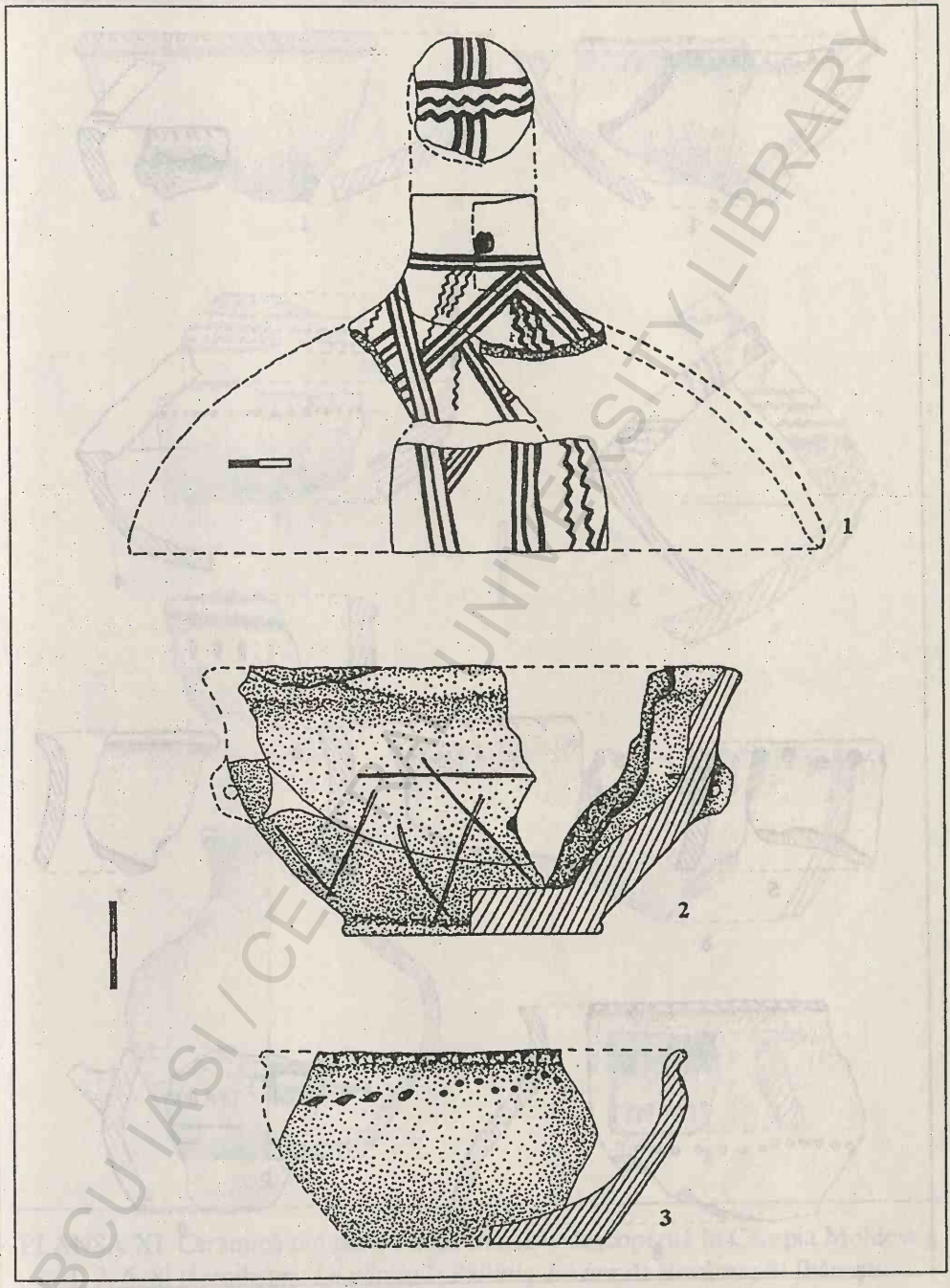

PLANŞA IX. Hăneşti-*Movilița:* ceramică de tip Horodiştea.

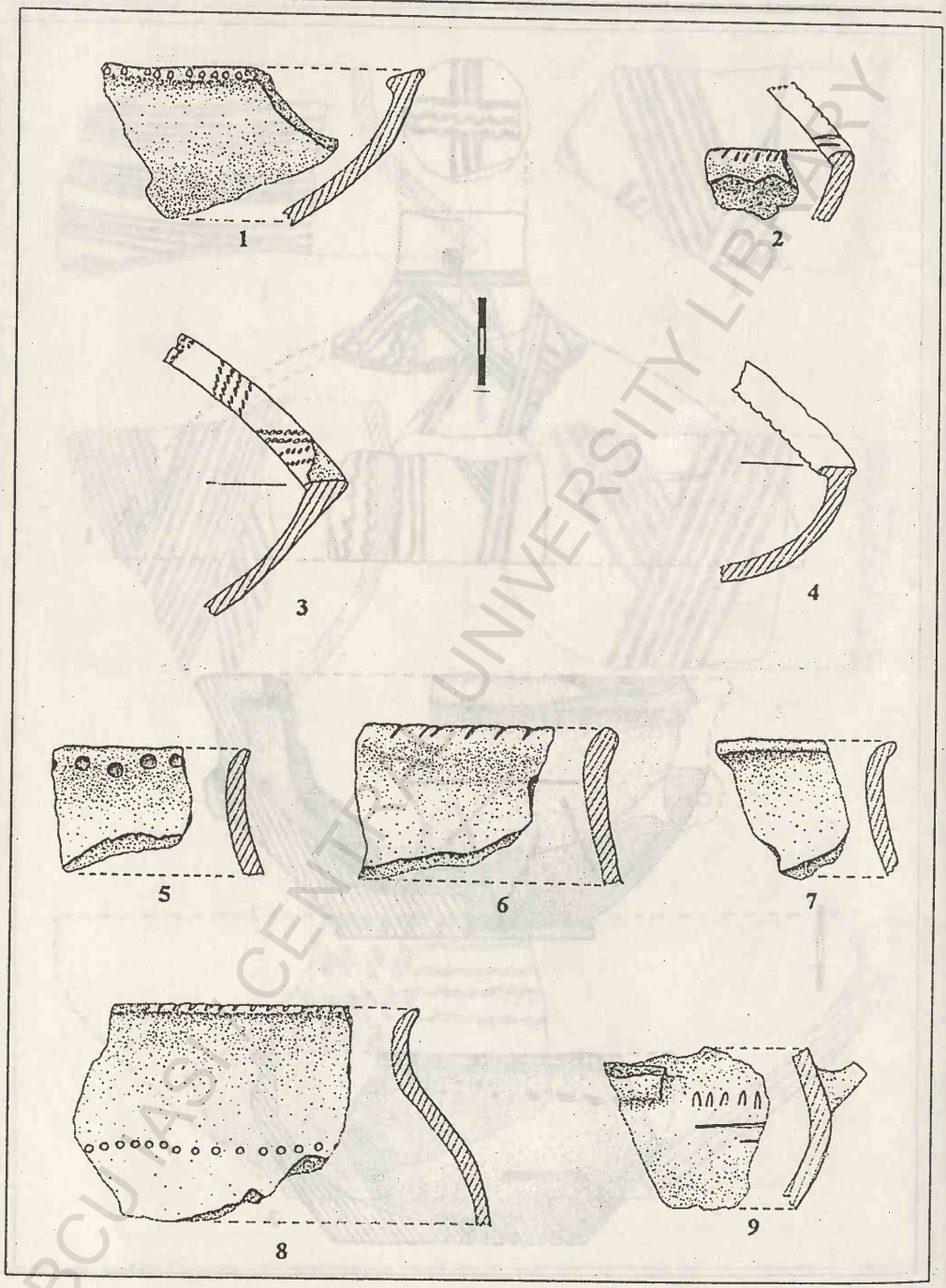

PLANȘA X. Cocorăni-*Medeleni:* ceramică de tip Horodiștea.

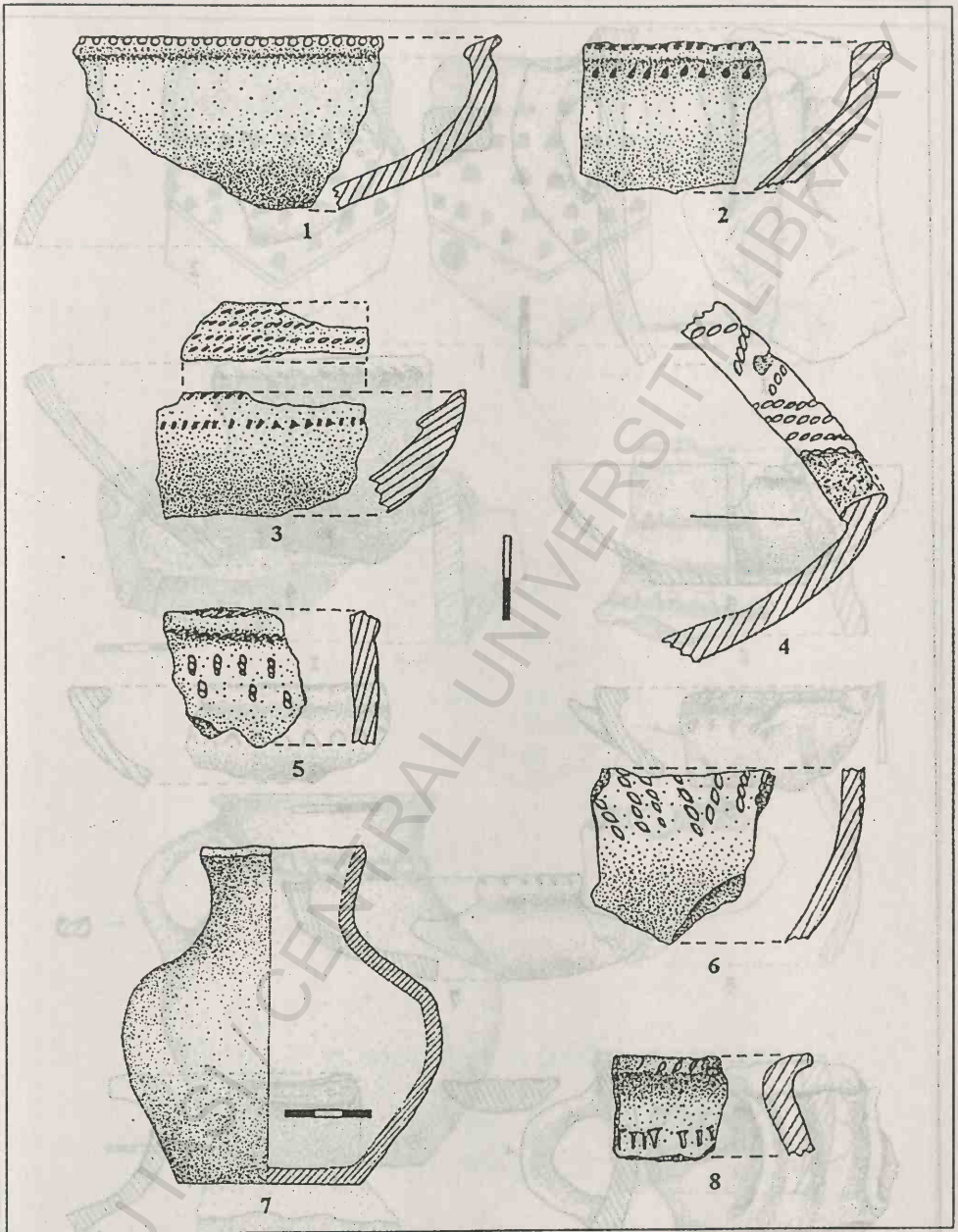

PLANȘA XI. Ceramică din perioada de tranziție descoperită în Câmpia Moldovei. 1, 3, 6, 8: Horodiștea-*La pârâu;* 2: Păltiniș-*La iaz;* 4: Havârna; 5: Ibănești-*Dl. Crucii;* 7: Satu Nou (dintr-un mormânt de înhumație).

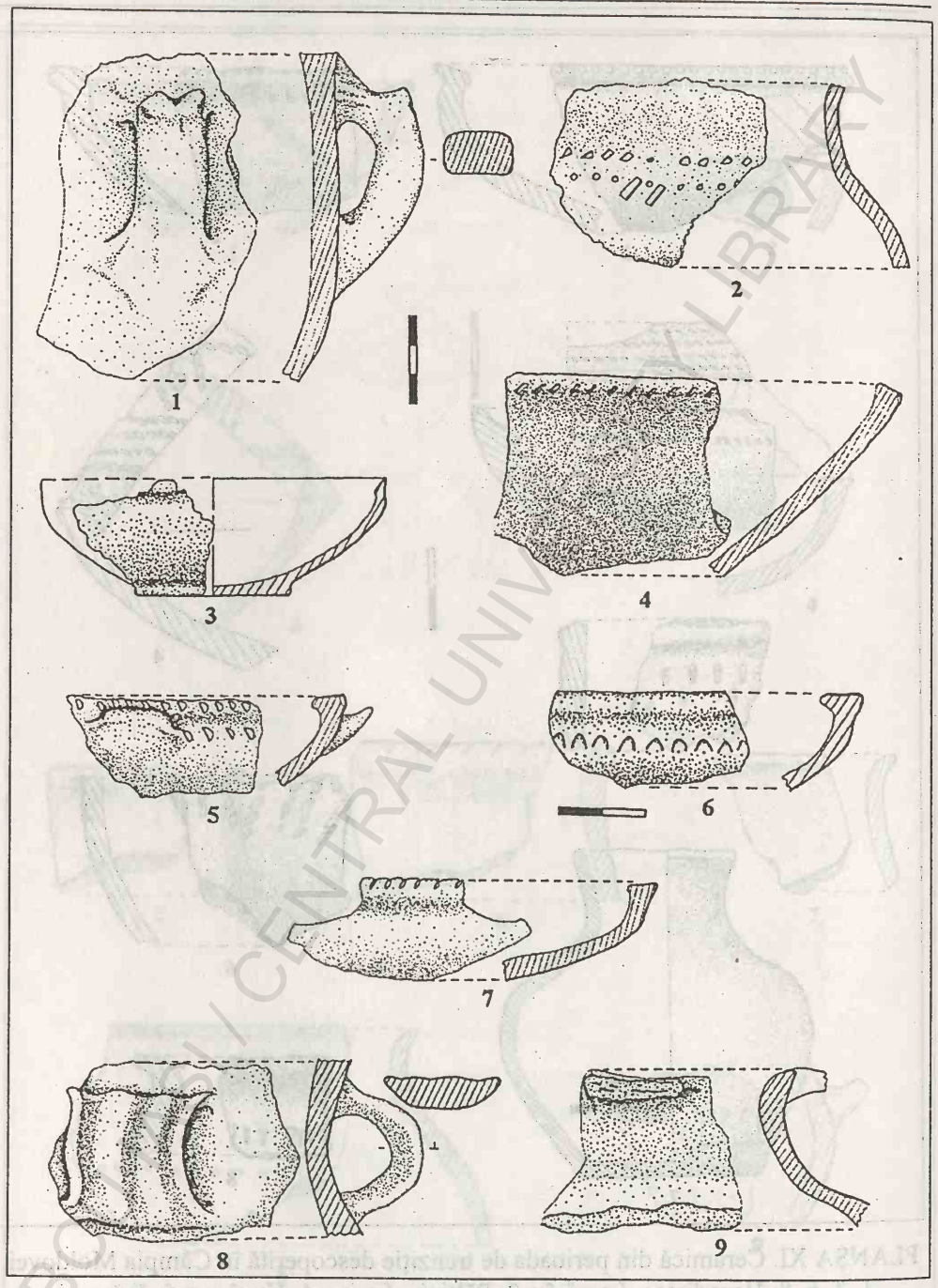

PLANȘA XII. Suceava-*Câmpul Șanțurilor:* ceramică din așezare.

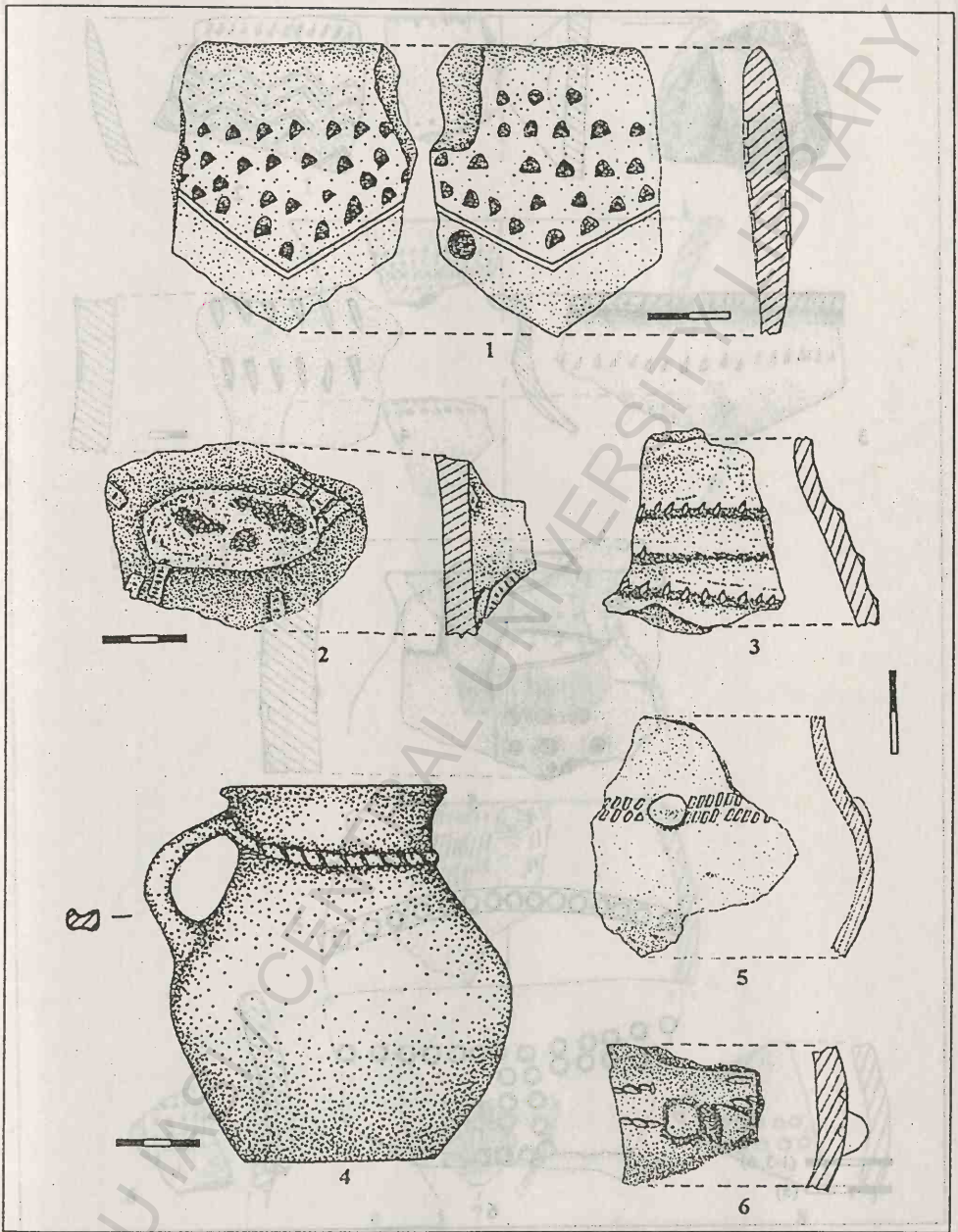

PLANȘA XIII. Ceramică descoperită la Darabani-*Iazul lui Cusin* (jud. Botoșani) (1); Prăjeni-*Nelipești* (jud. Botoșani) (2 - din mantaua T. 1); Trușești-*Țugueta* (jud. Botoșani) (3); Nănești-*Jidovina* (jud. Bacău) (4); Folteşti (jud. Galați) (5-6).

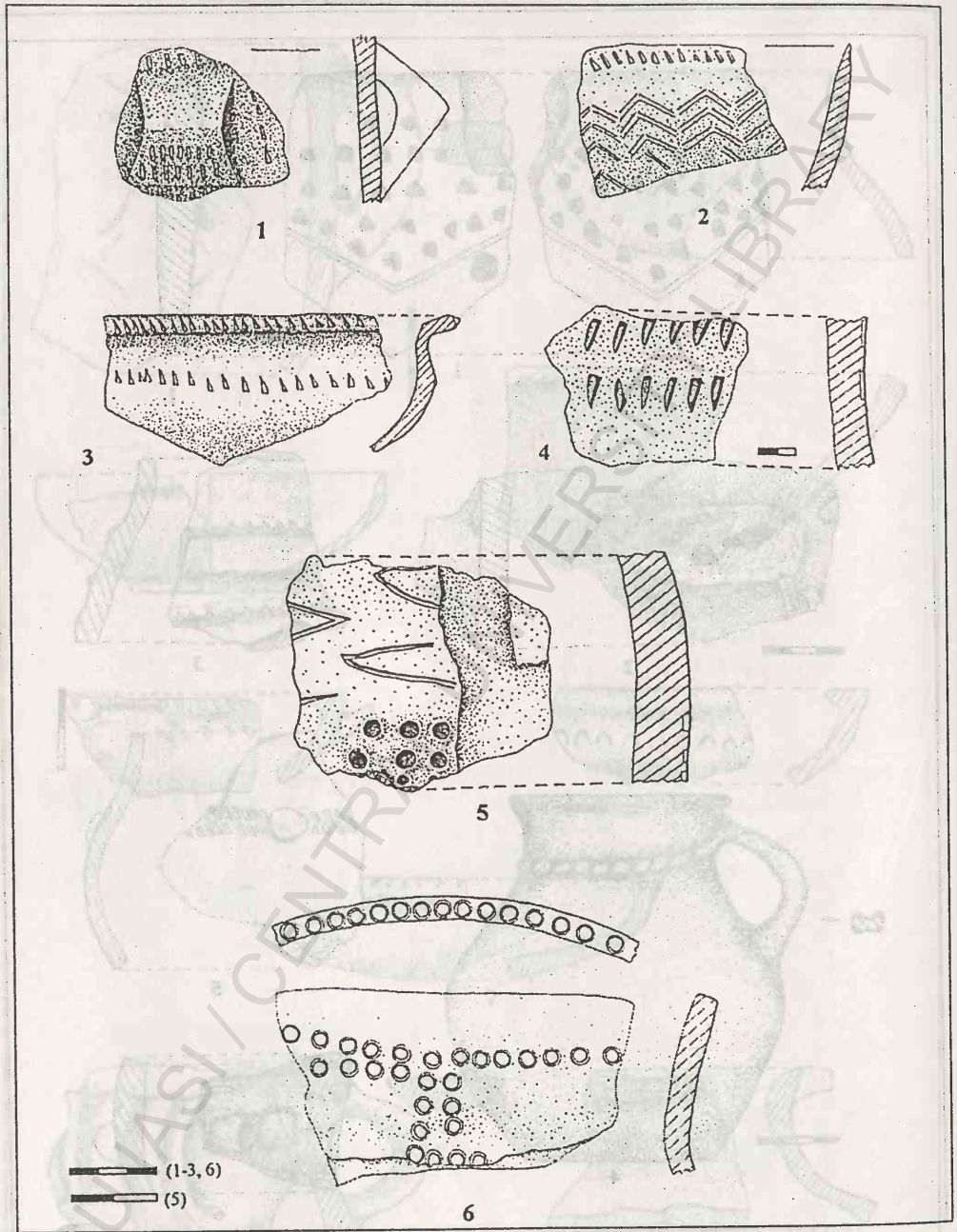

PLANȘA XIV. Fragmente ceramice cu trăsături ale culturii amforelor sferice. 1-3: Bodești-*Frumușica;* 4: Horodiștea-*La pârâu;* 5: Darabani-*Iazul lui Cusin;* 6: Țigănești-Vultureni.

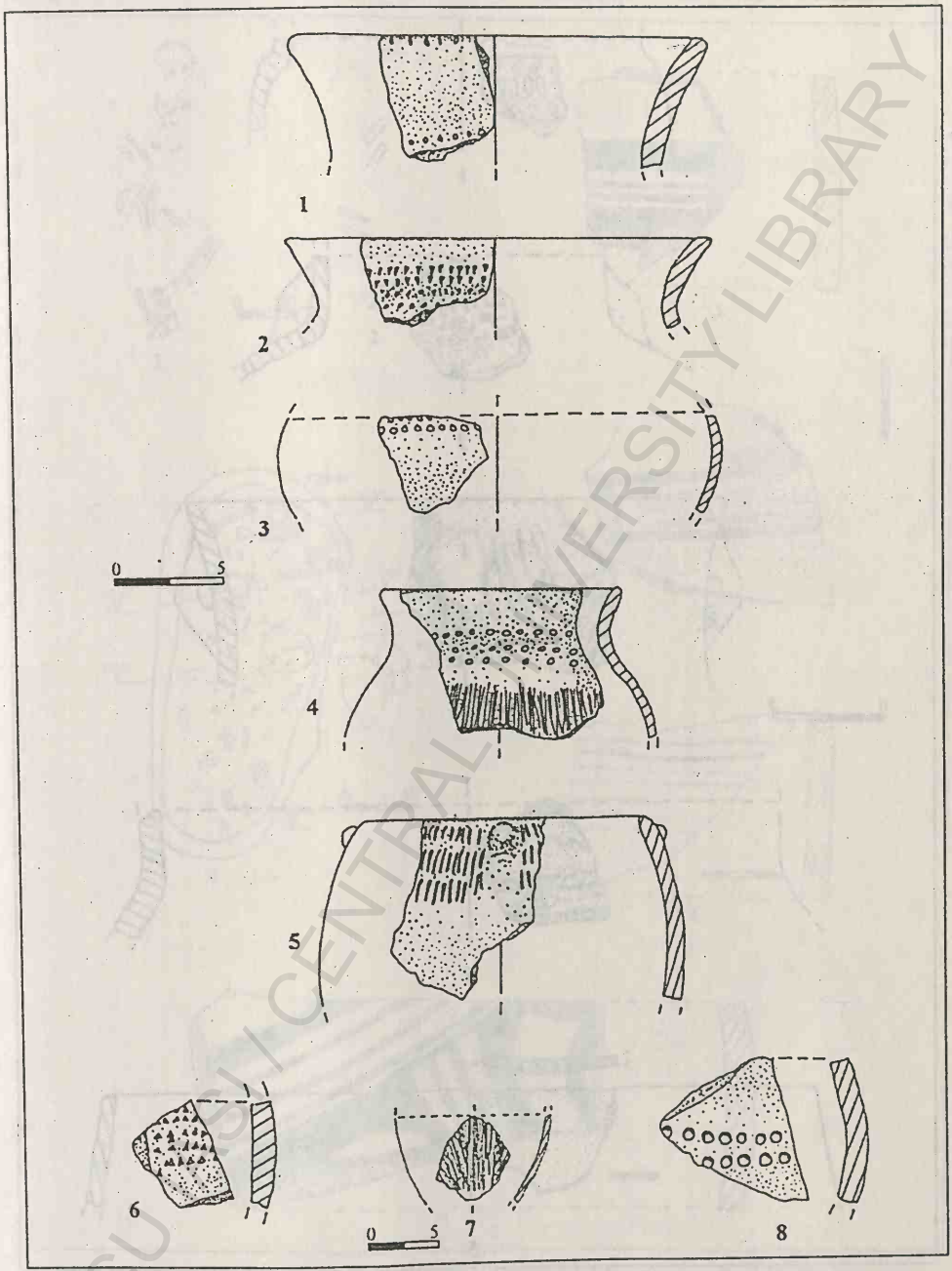

PLANȘA XV. Scânteia-*Dl. Bodeștilor:* ceramică din așezare (*apud* Mantu/Boroffka 1996).

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

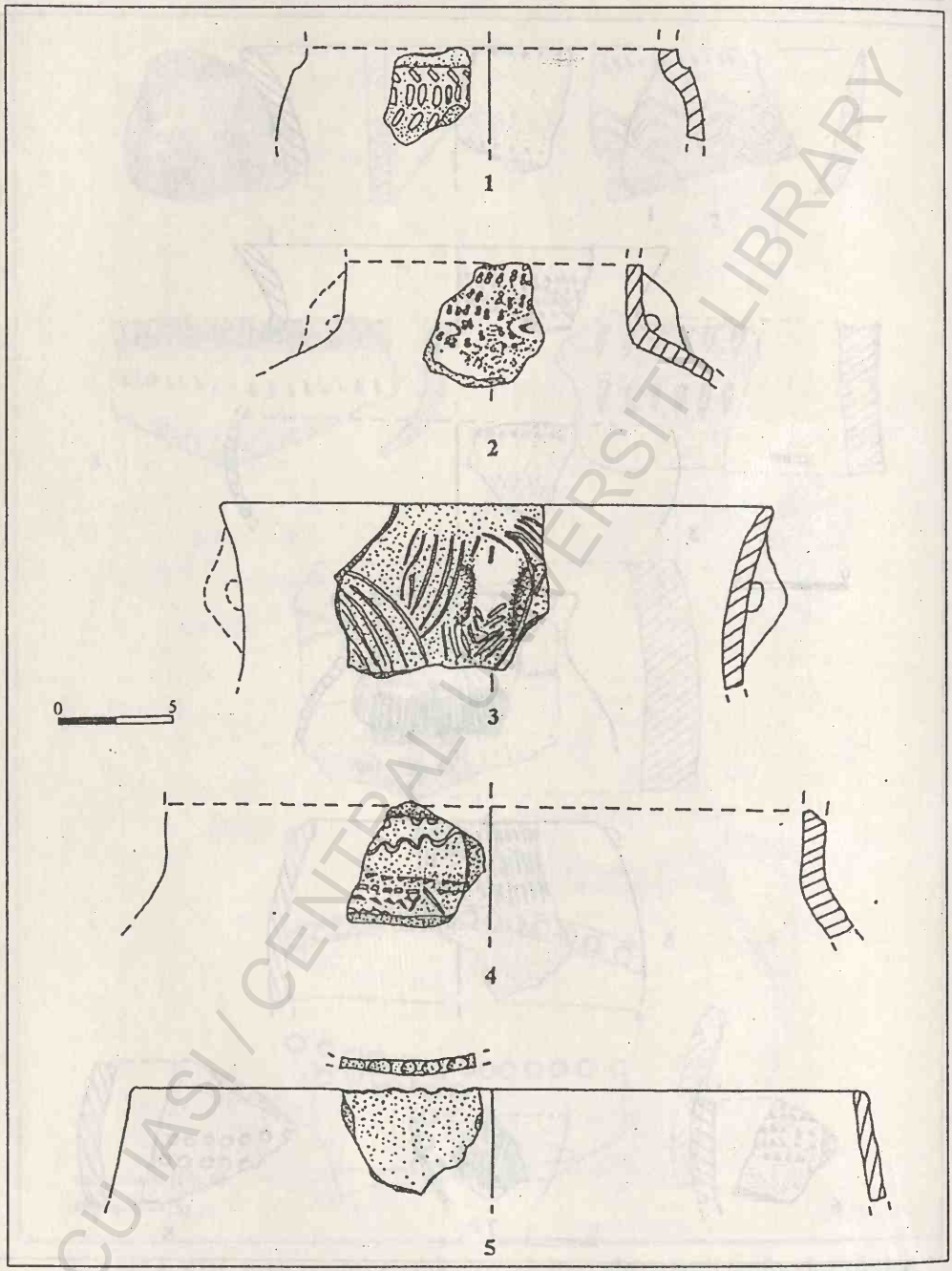

PLANȘA XVI. Scânteia-*Dl. Bodeștilor:* ceramică din așezare (*apud* Mantu/Boroffka 1996).

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

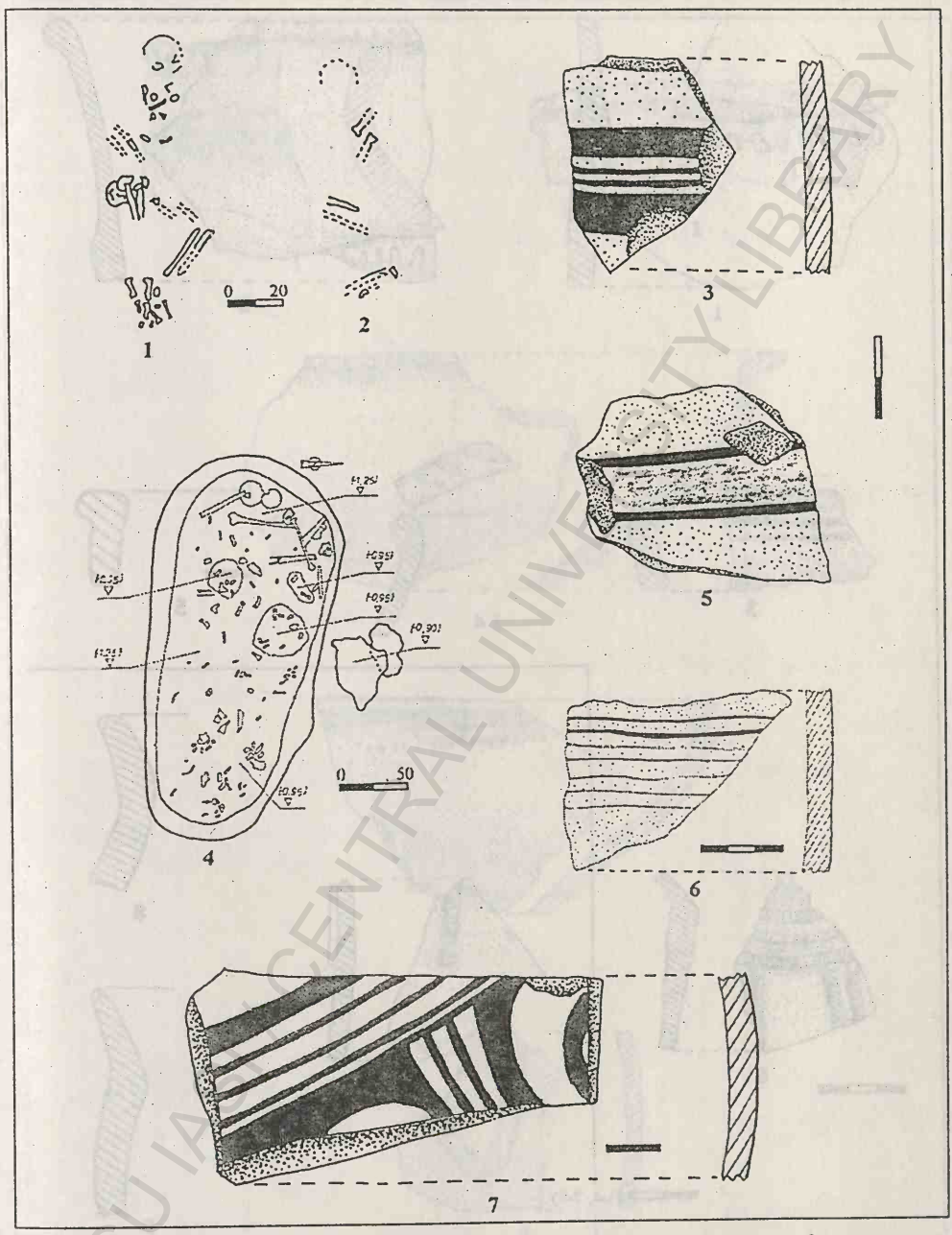

PLANȘA XVII. 1-2: M 3 și 4 din tumulul de la Manoleasa; 3, 5-7: fragmente ceramice din locuința Cucuteni B de sub movila II de la Slobozia-Hănești; 4: M 5/T. I Slobozia-Hănești.

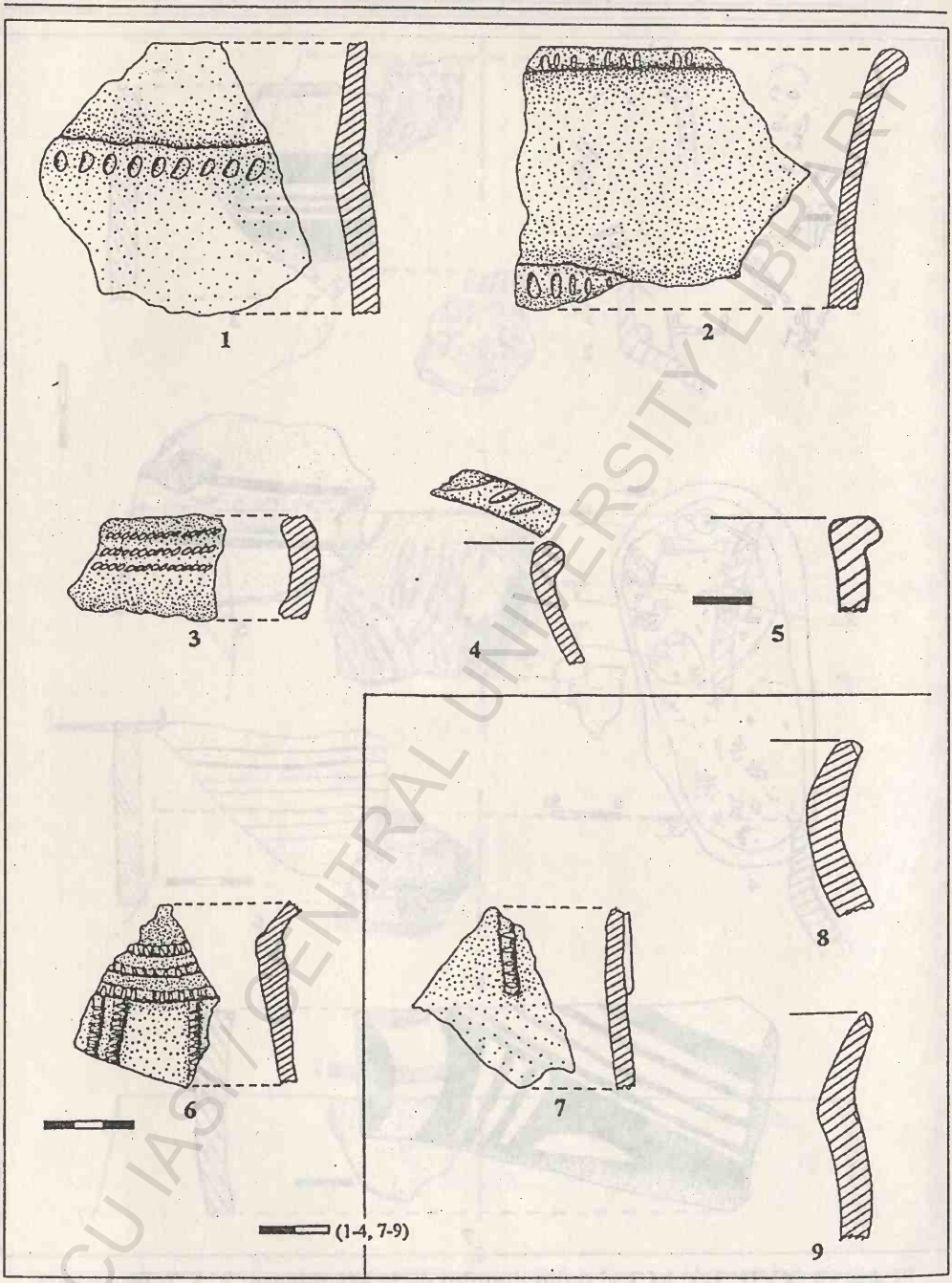

PLANȘA XVIII. Ceramică de la Dobreni-*Dl. Mătăhuia* (1-6) și Văleni-Neamț (7-9).

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

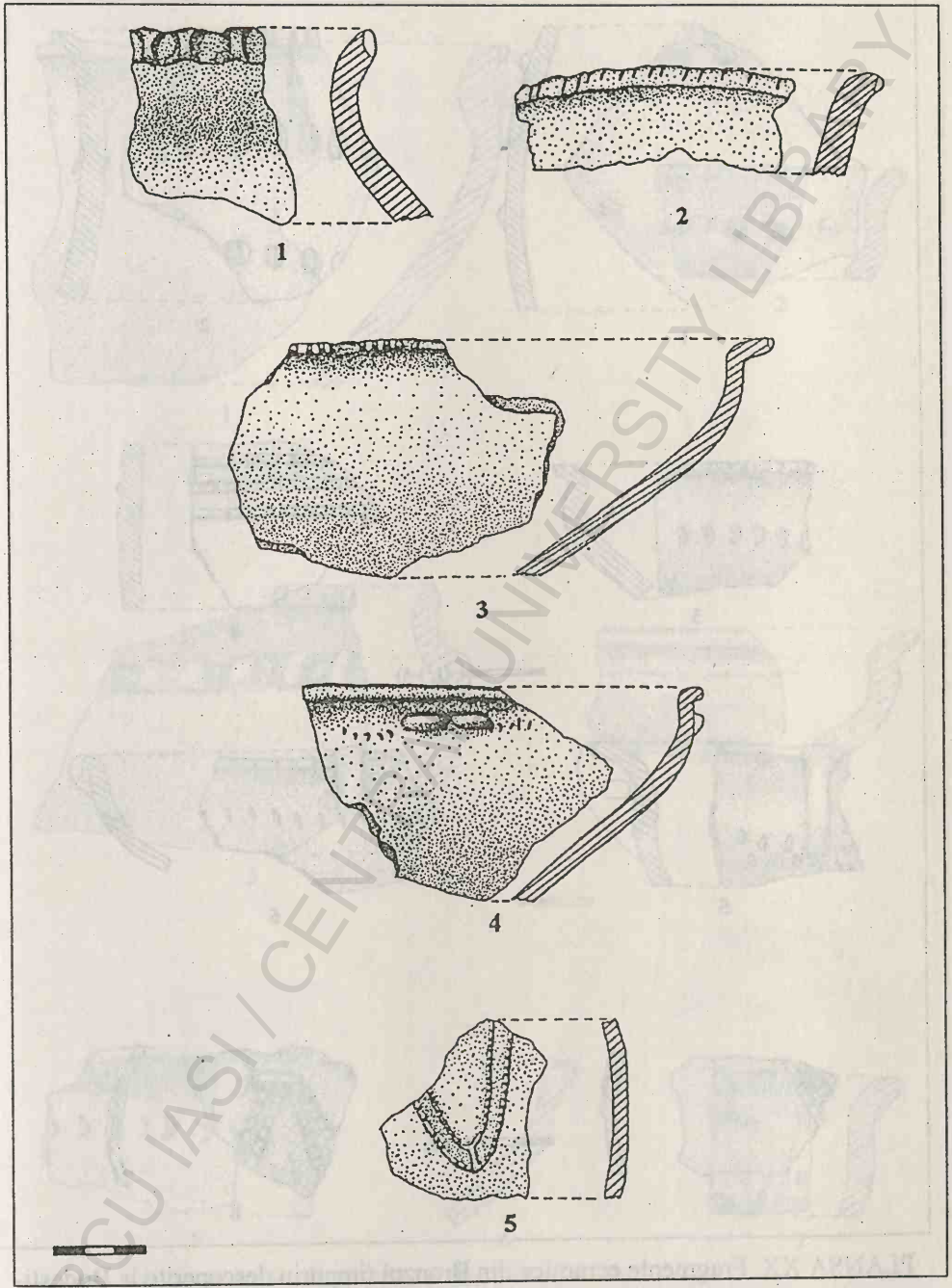

PLANȘA XIX. Izvoare: ceramică aparținând grupului Târpești.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

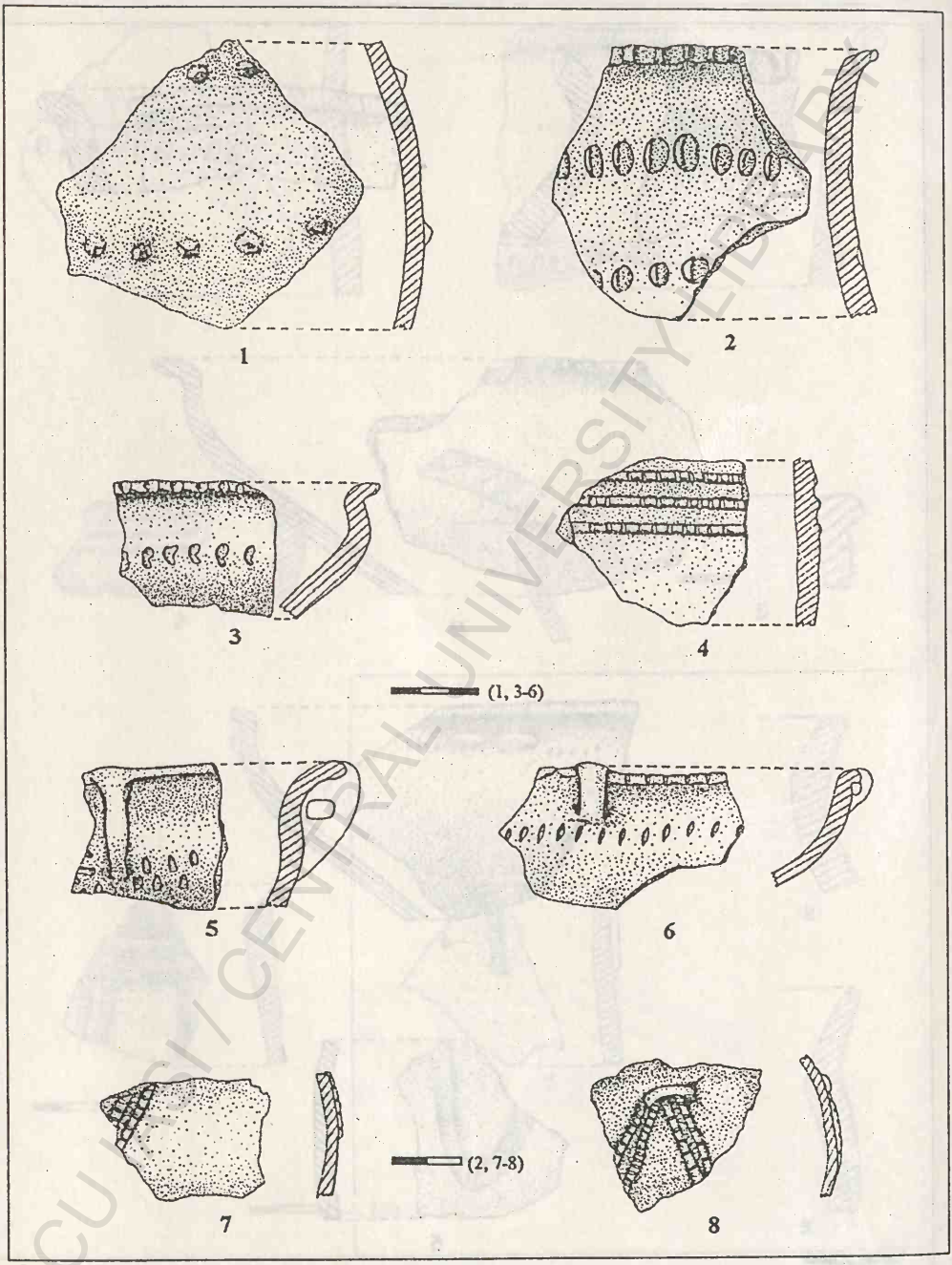

PLANȘA XX. Fragmente ceramice din Bronzul timpuriu descoperite la Bodești-*Frumușica* (1-6) și Târpești (7-8).

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

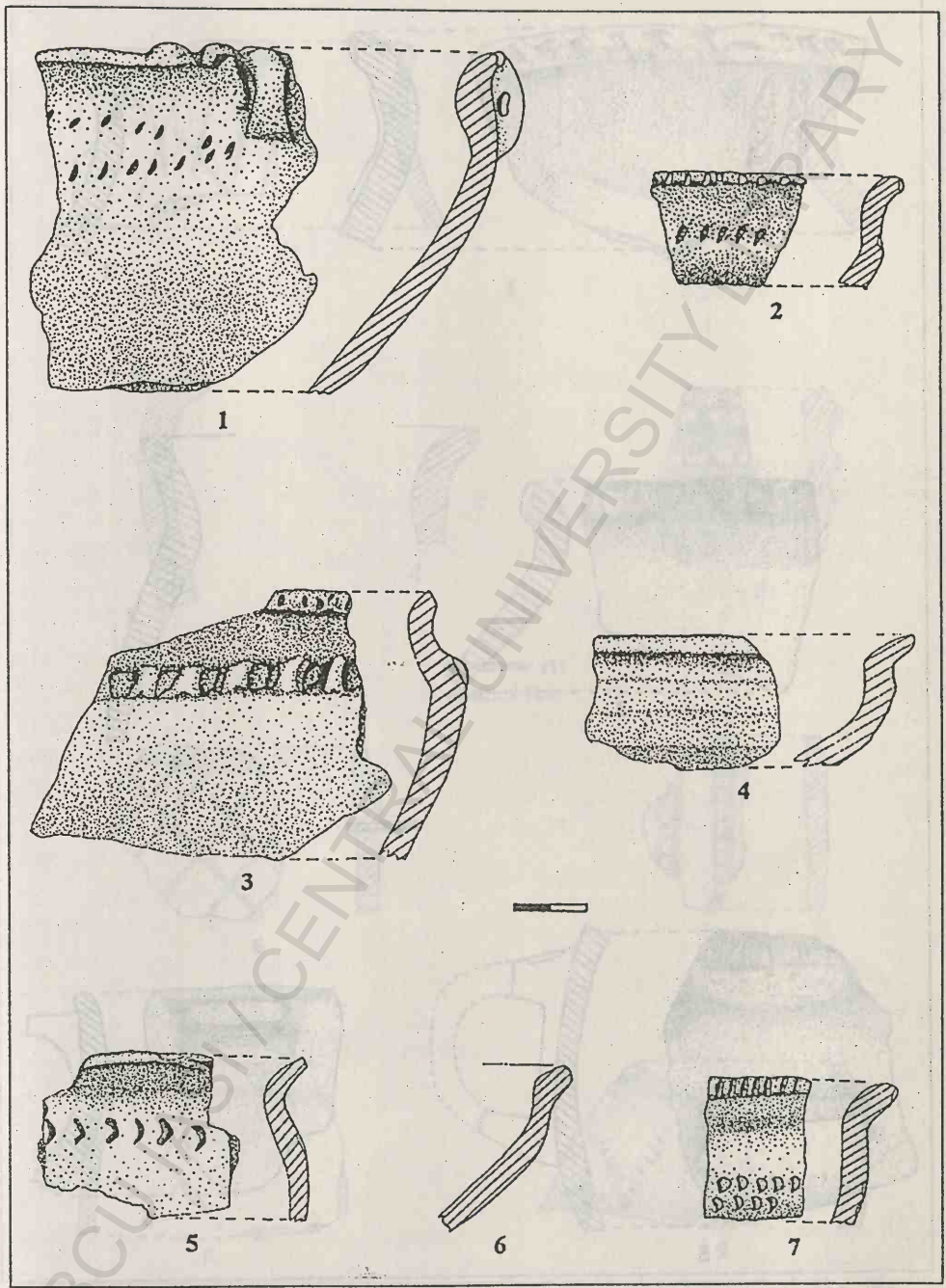

PLANȘA XXI. Târpești: ceramică din Bronzul timpuriu.

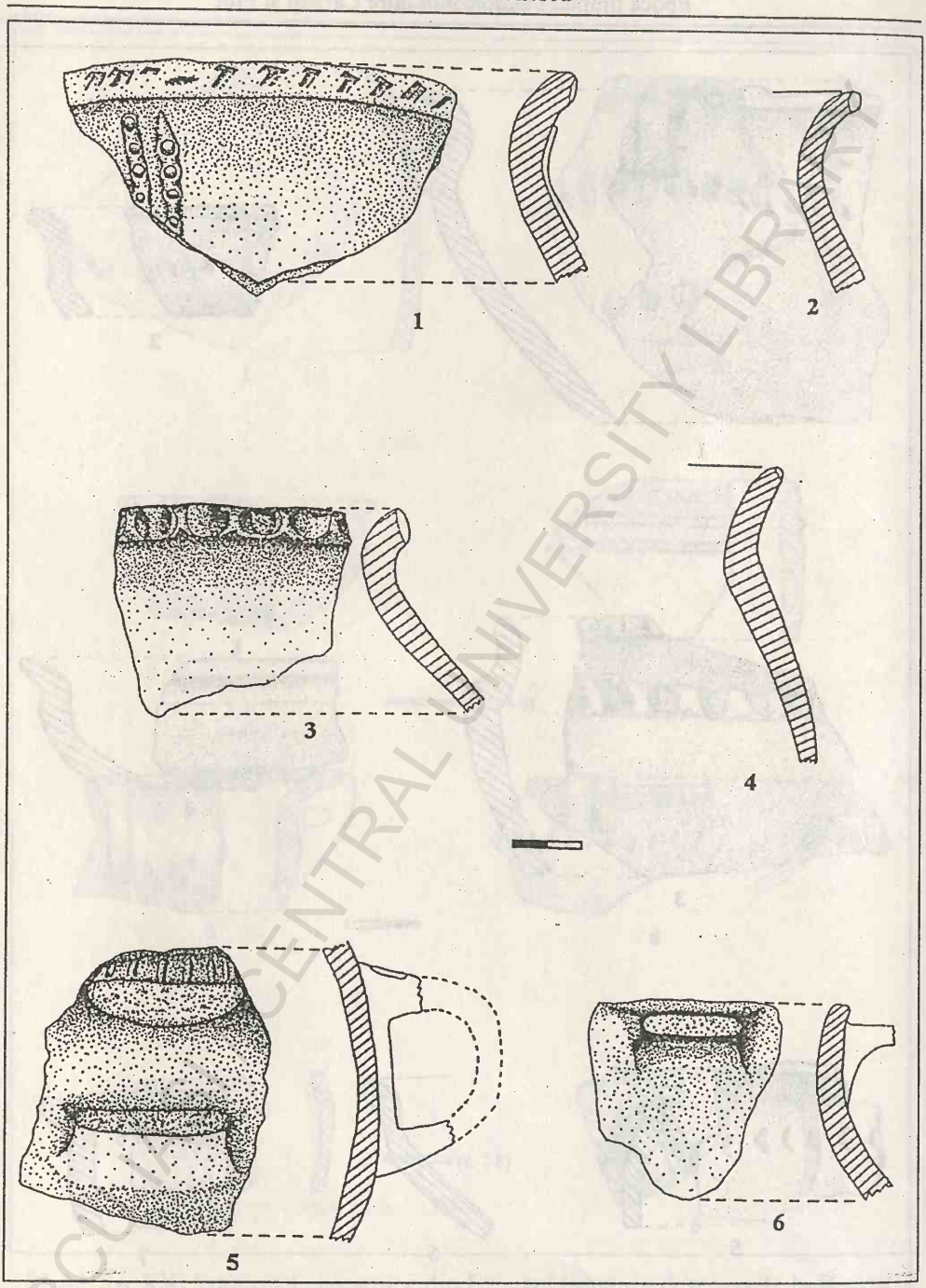

PLANȘA XXII. Târpești: ceramică aparținând locuirii din Bronzul timpuriu.

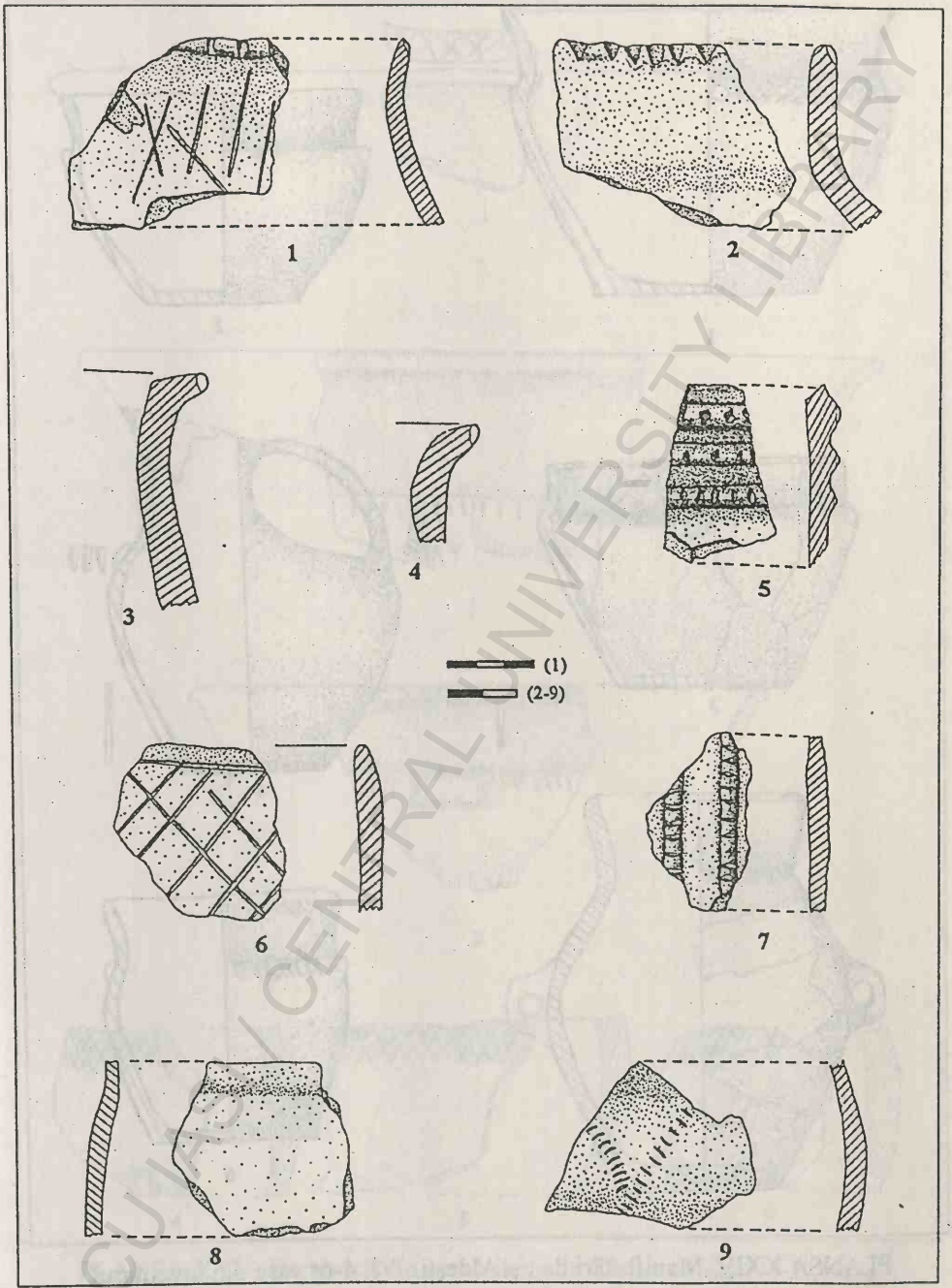

PLANȘA XXIII. Târpești: ceramică din așezare.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

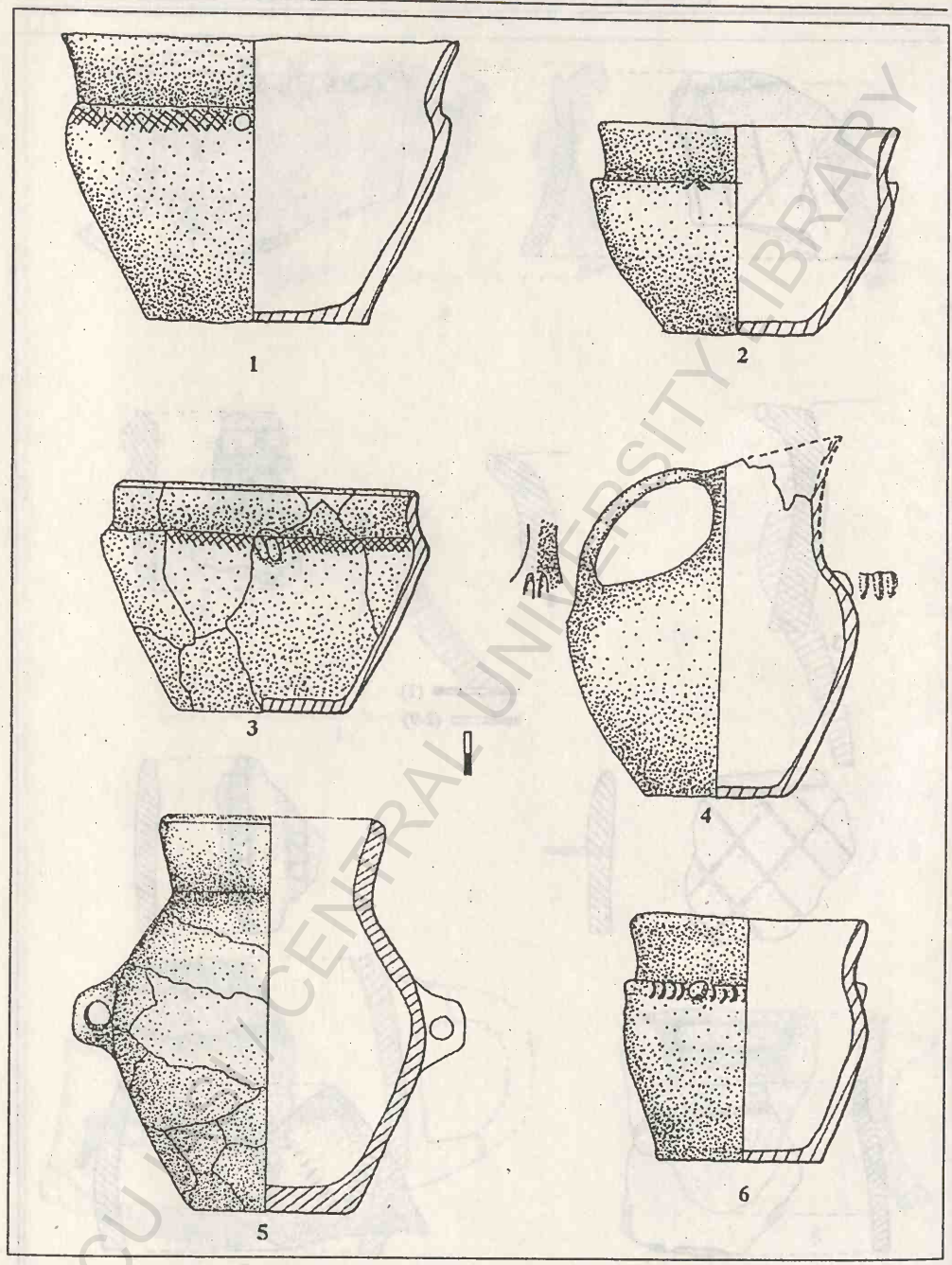

PLANȘA XXIV. Manifestări de tip Aldești. 1-2, 4-6: vase din inventarul mormintelor de la Cârligi-*Aldești;* 3 - castron de la Gârceni.

BCU / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

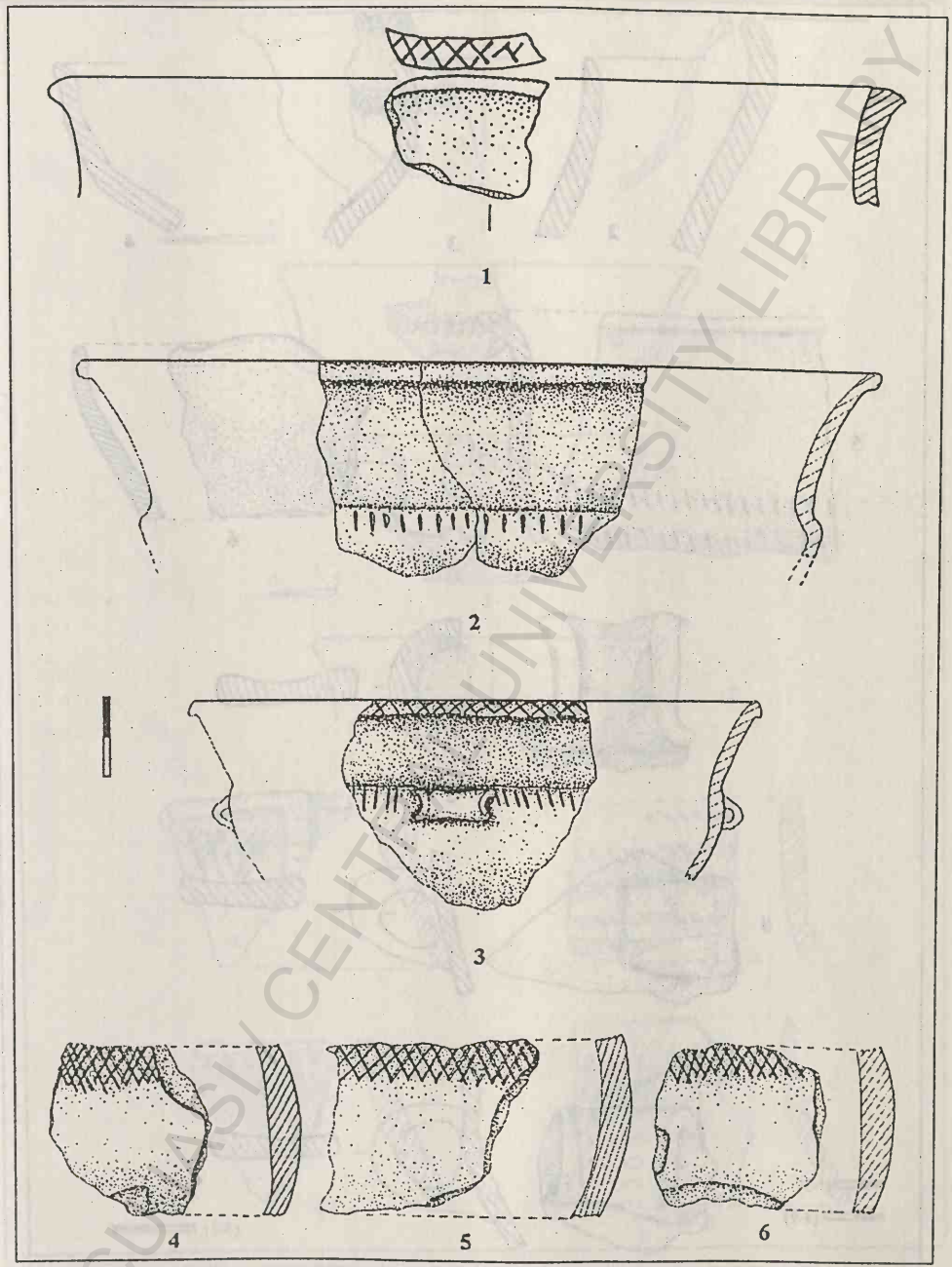

PLANȘA XXV. Ceramică din așezările de la Cârligi-*Aldești* (1-2, 4-6) și Țigănești-Vultureni (3).

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

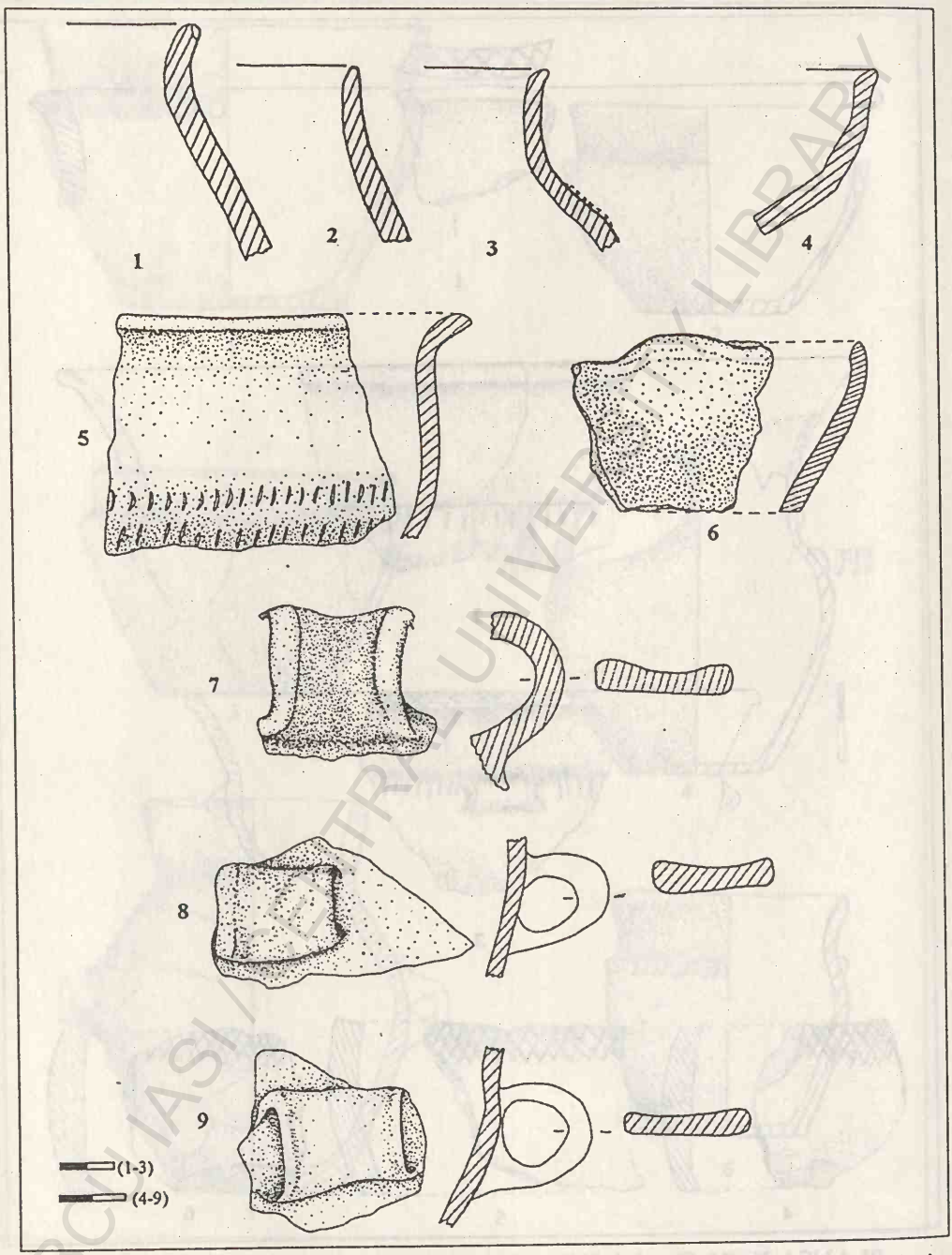

PLANȘA XXVI. Fragmente ceramice descoperite la Cârligi-*Aldești* (1-5, 7-9) și Țigănești-Vultureni (6).

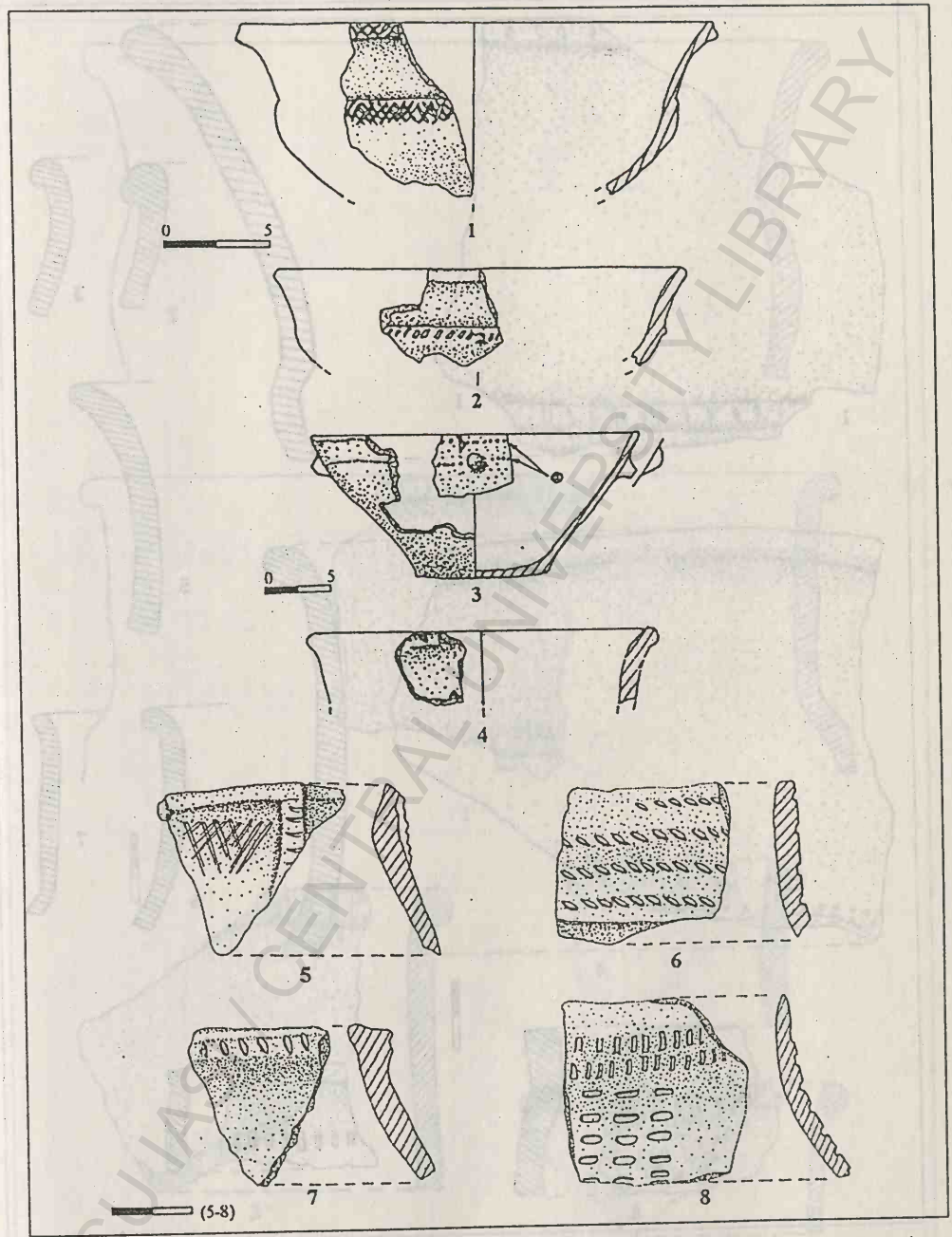

PLANȘA XXVII. Poienești-*Măgura Teilor:* ceramică din așezare (1-4, *apud* Mantu/Boroffka 1996).

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

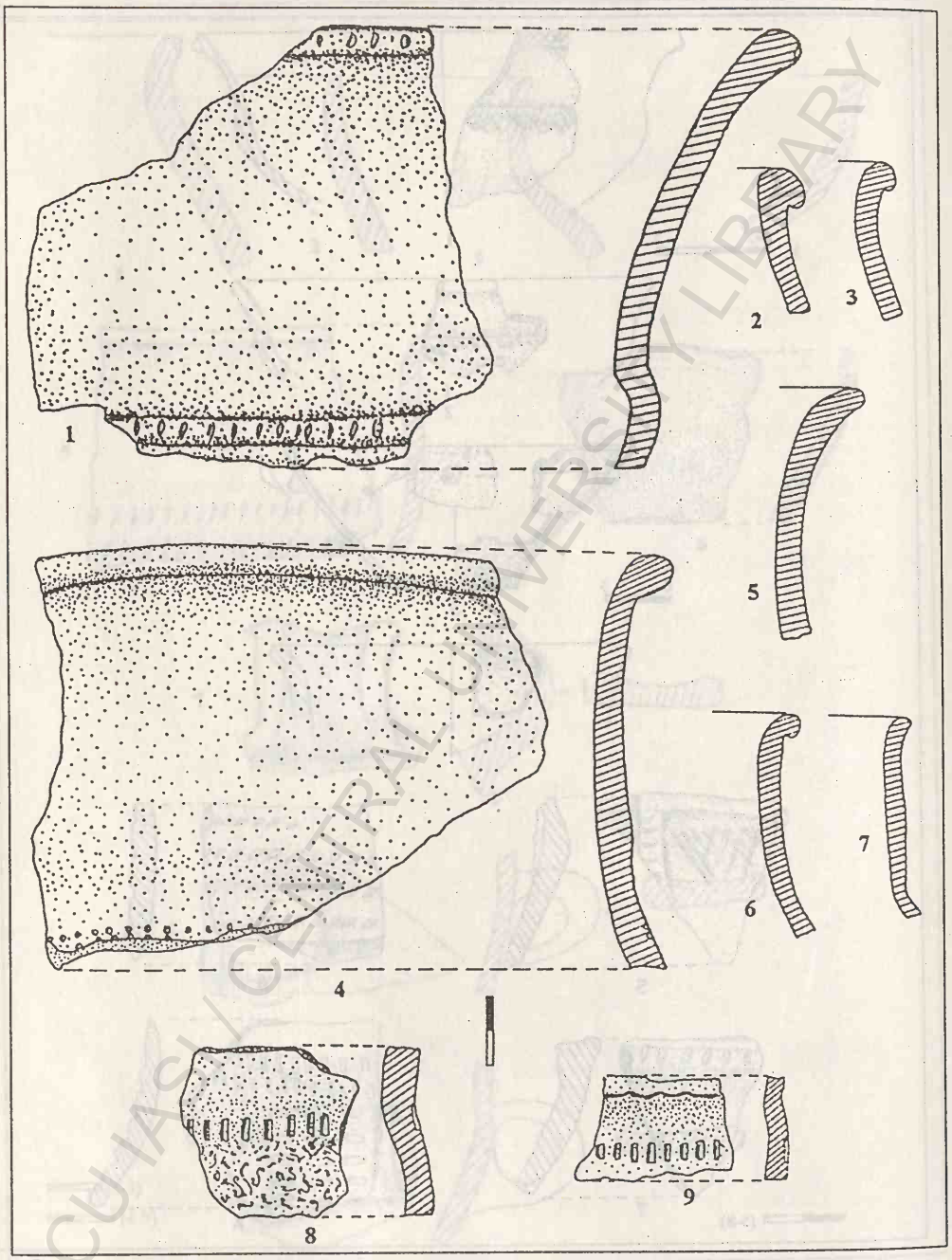

PLANȘA XXVIII. Bogdănești-*Todoscanu:* ceramică din perioada Bronzului timpuriu.

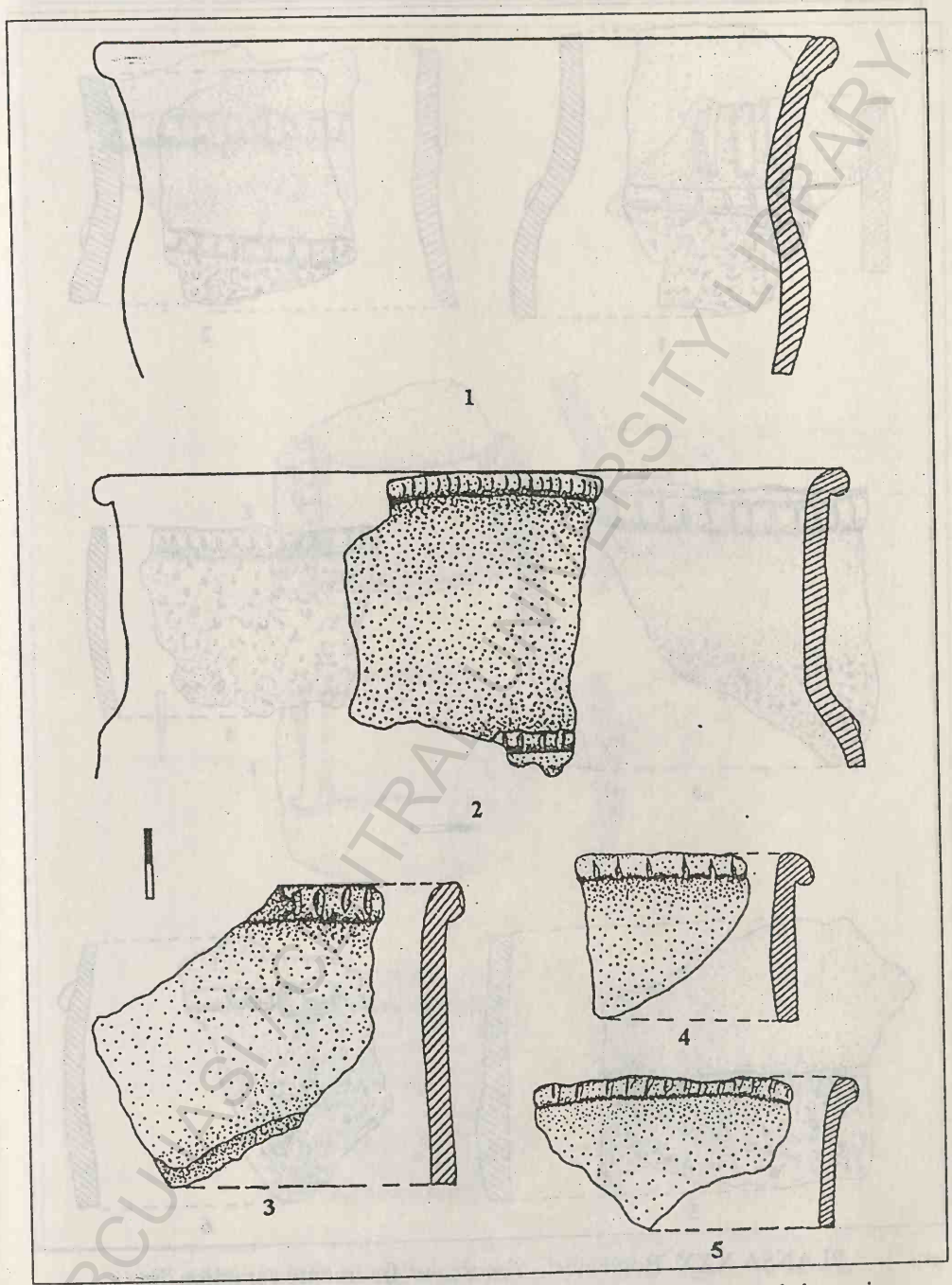

PLANȘA XXIX. Bogdănești-*Todoscanu:* ceramică din Bronzul timpuriu.

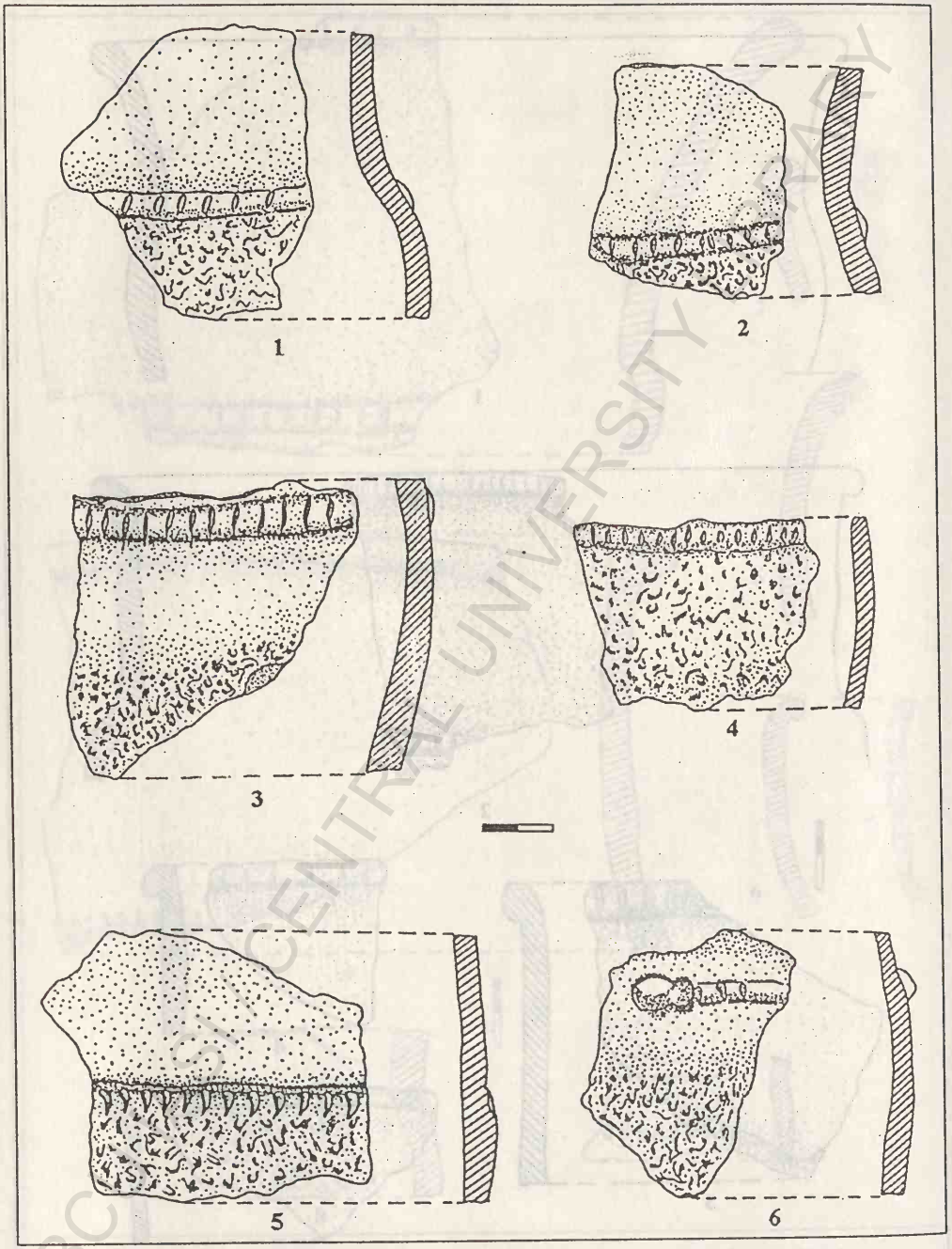

PLANȘA XXX. Bogdănești-*Todoscanu:* fragmente ceramice din Bronzul timpuriu.

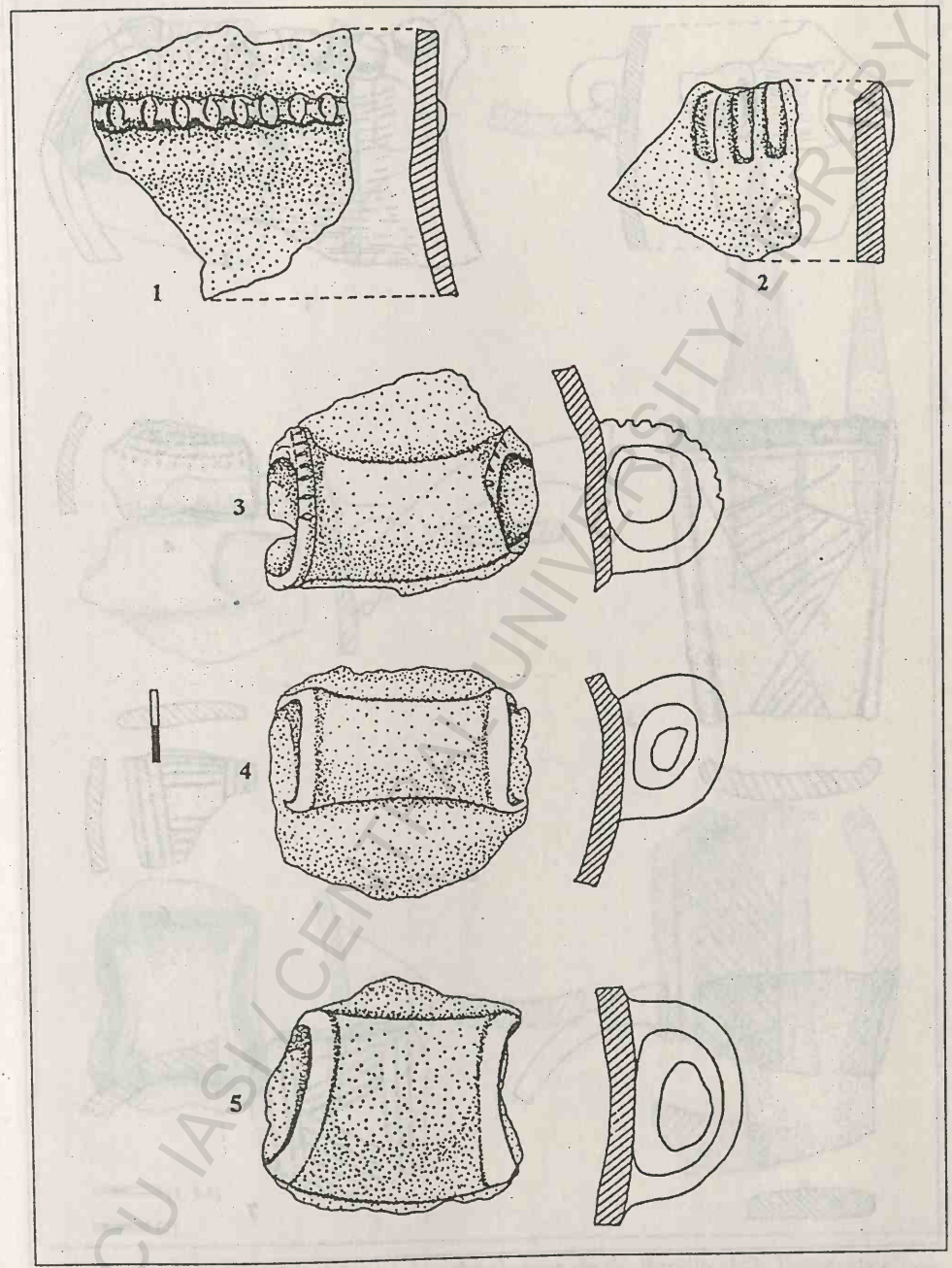

PLANȘA XXXI. Bogdănești-*Todoscanu:* ceramică din perioada Bronzului timpuriu.

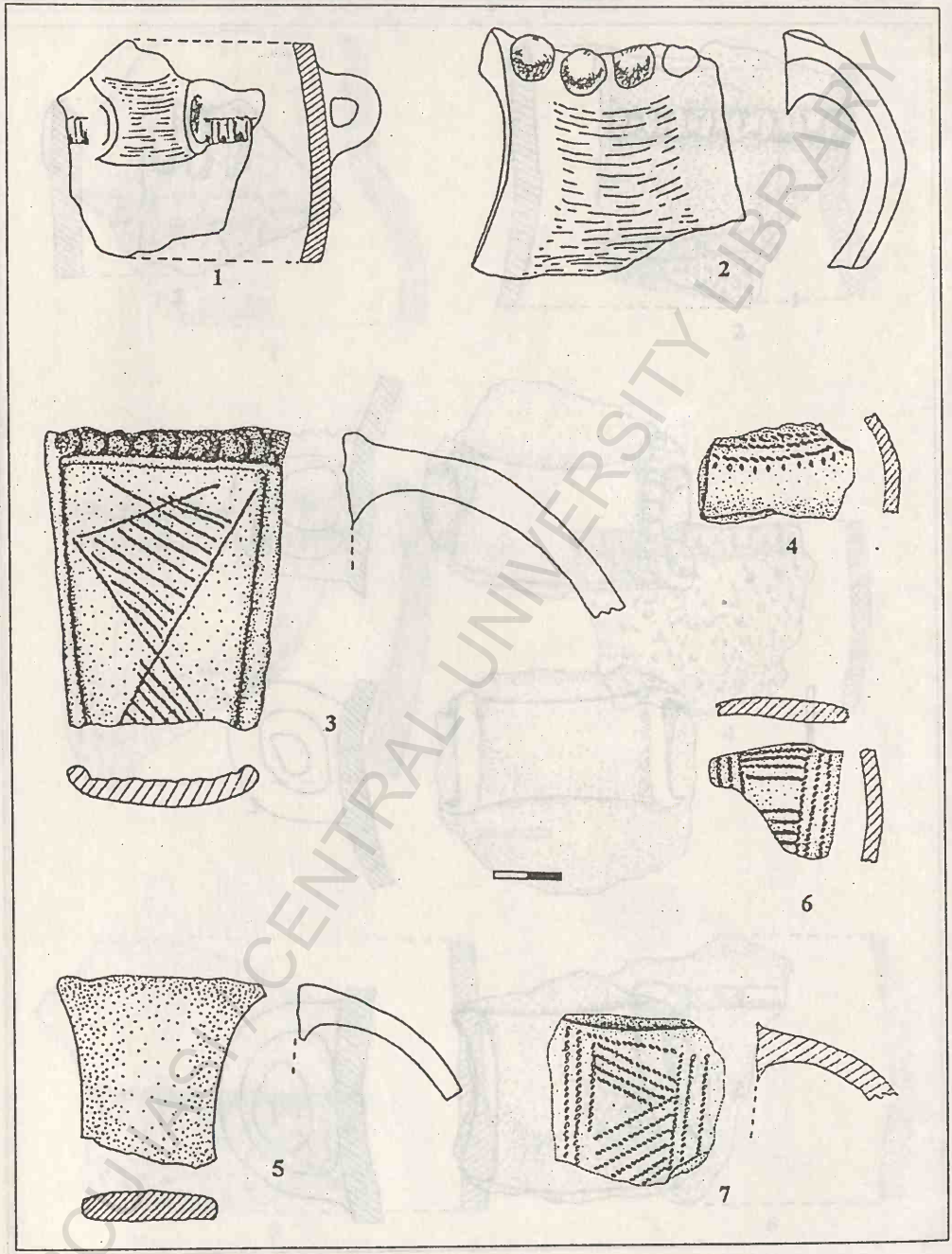

PLANȘA XXXII. Bogdănești: ceramică din perioada Bronzului timpuriu (1-4, 6-7: de tip Jigodin) (1-5: punctul *Todoscanu;* 6-7: punctul *Podeac*).

POLIMEC CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

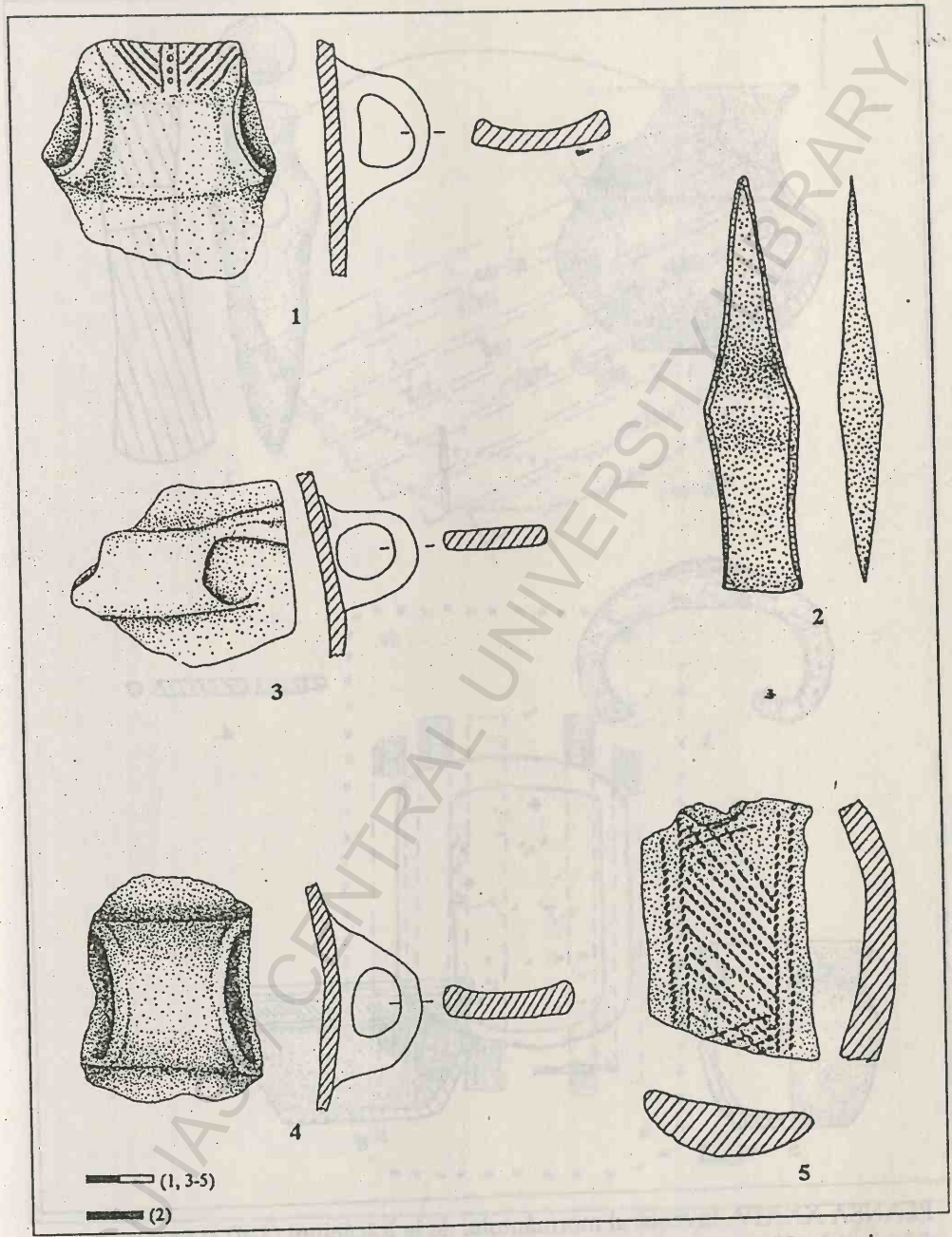

PLANȘA XXXIII. Materiale arheologice de tip Jigodin. 1-3: Vermești; 4-5: Poduri.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

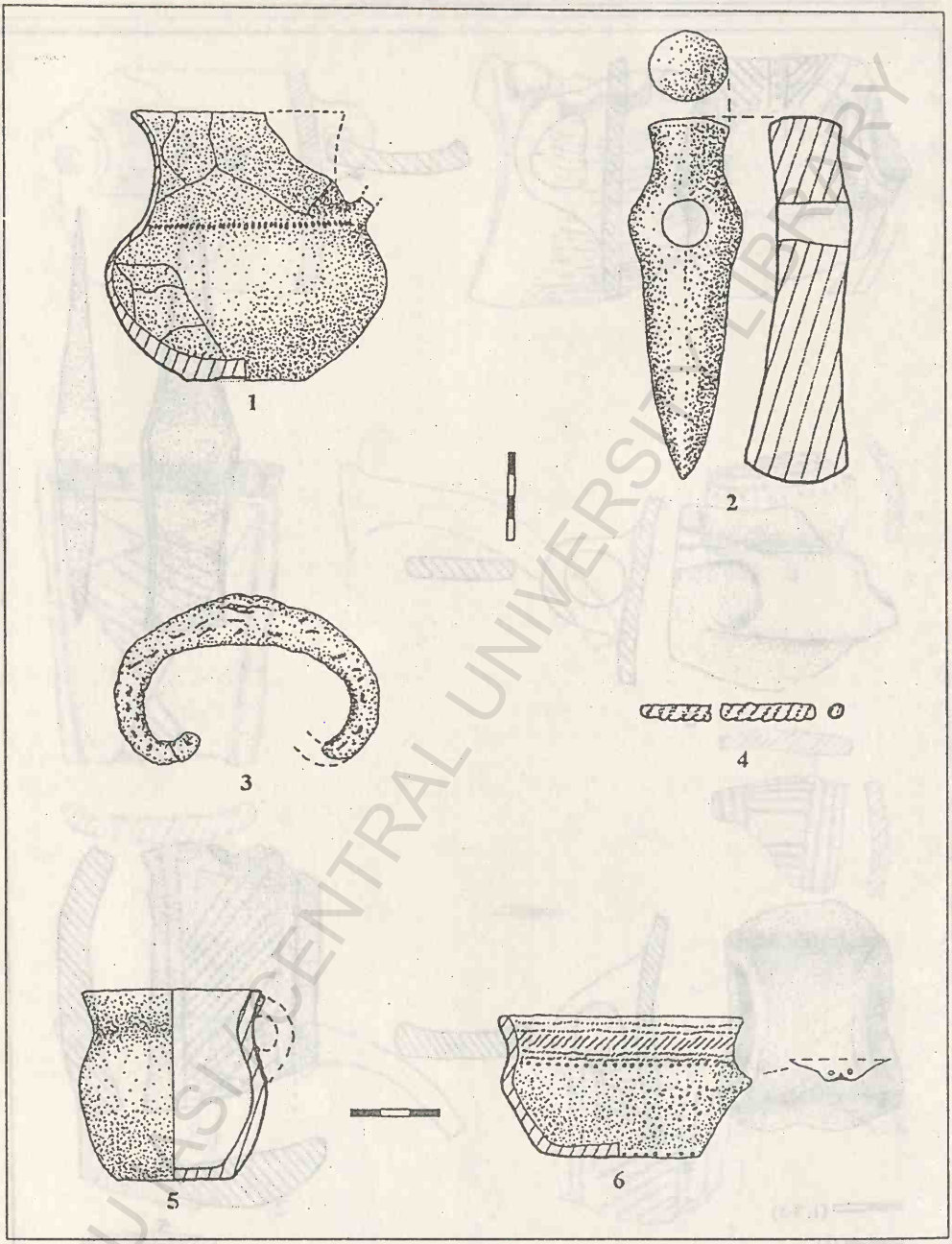

PLANȘA XXXIV. Inventarul mormântului de la Răcăciuni (1-4) și vasele de la Unguri (-Arini, com. Găiceana, jud. Bacău) (5-6) (1-4, *apud* E. Tudor 1973; 5-6, *apud* Roman 1986a)

EUROPEAN CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

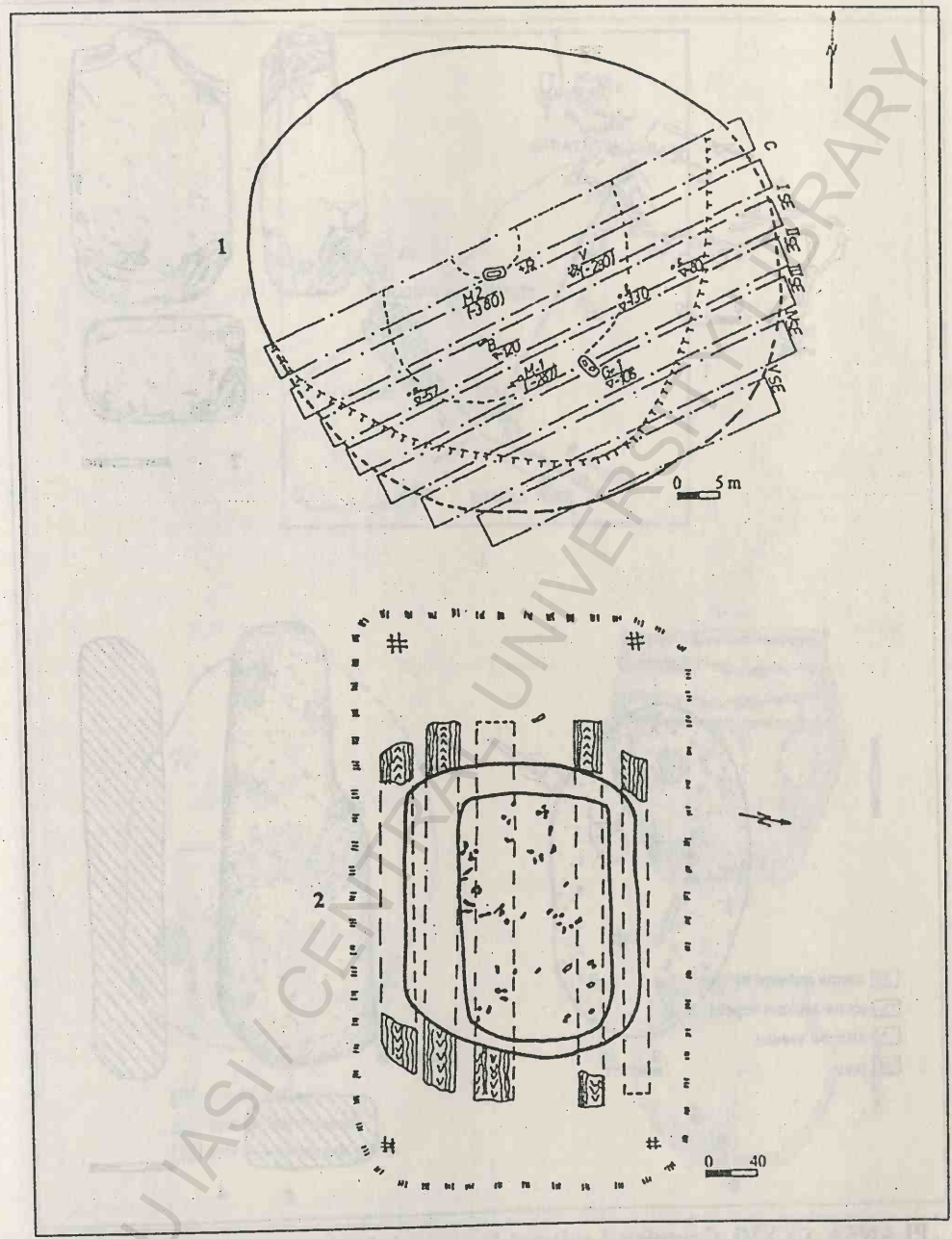

PLANȘA XXXV. Complexul cultural Jamnaja. 1-2: planul tumulului I și al M 2 descoperit în el de la Ripiceni-*La Trei Movile.*

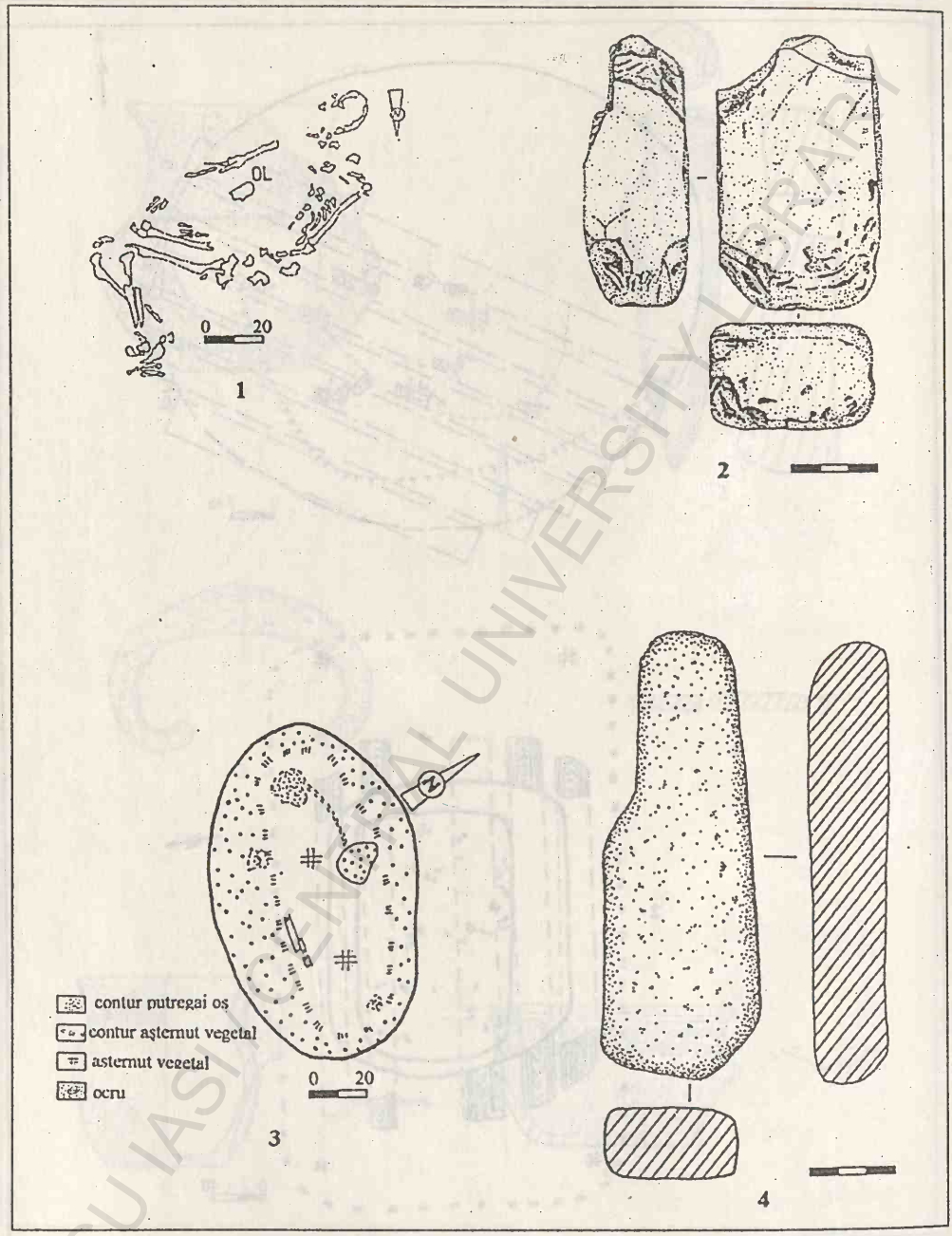

PLANȘA XXXVI. Complexul cultural Jamnaja. 1-2: planul M 4/T. II Slobozia-Hănești și obiectul din argilă descoperit în el; 3: M 4/T. I Slobozia-Hănești; 4: obiect din piatră de la Liești-*Movila Arbănașu.*

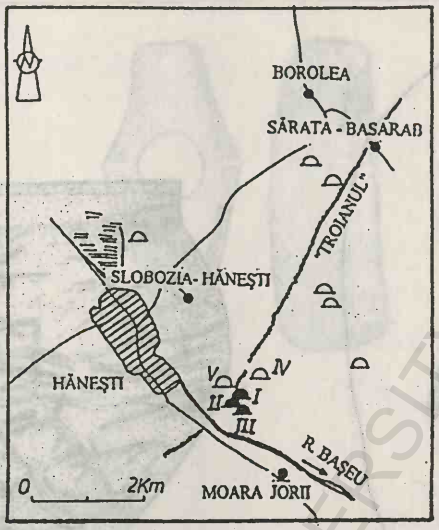

1

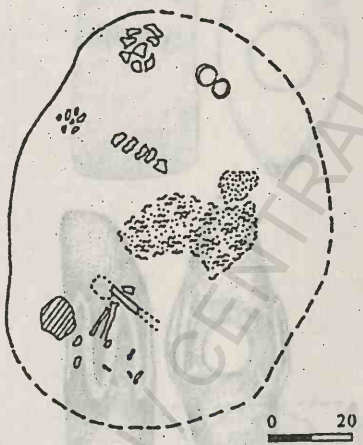

2

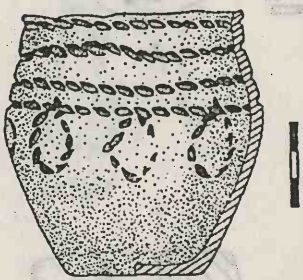

3

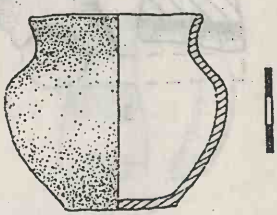

4

PLANȘA XXXVII. Complexul cultural al catacombelor. 1: amplasamentul celor trei tumuli (I-III) cercetați în 1972 la Slobozia-Hănești; 2-4: planul și inventarul ceramic al M 3/T. I Slobozia-Hănești.

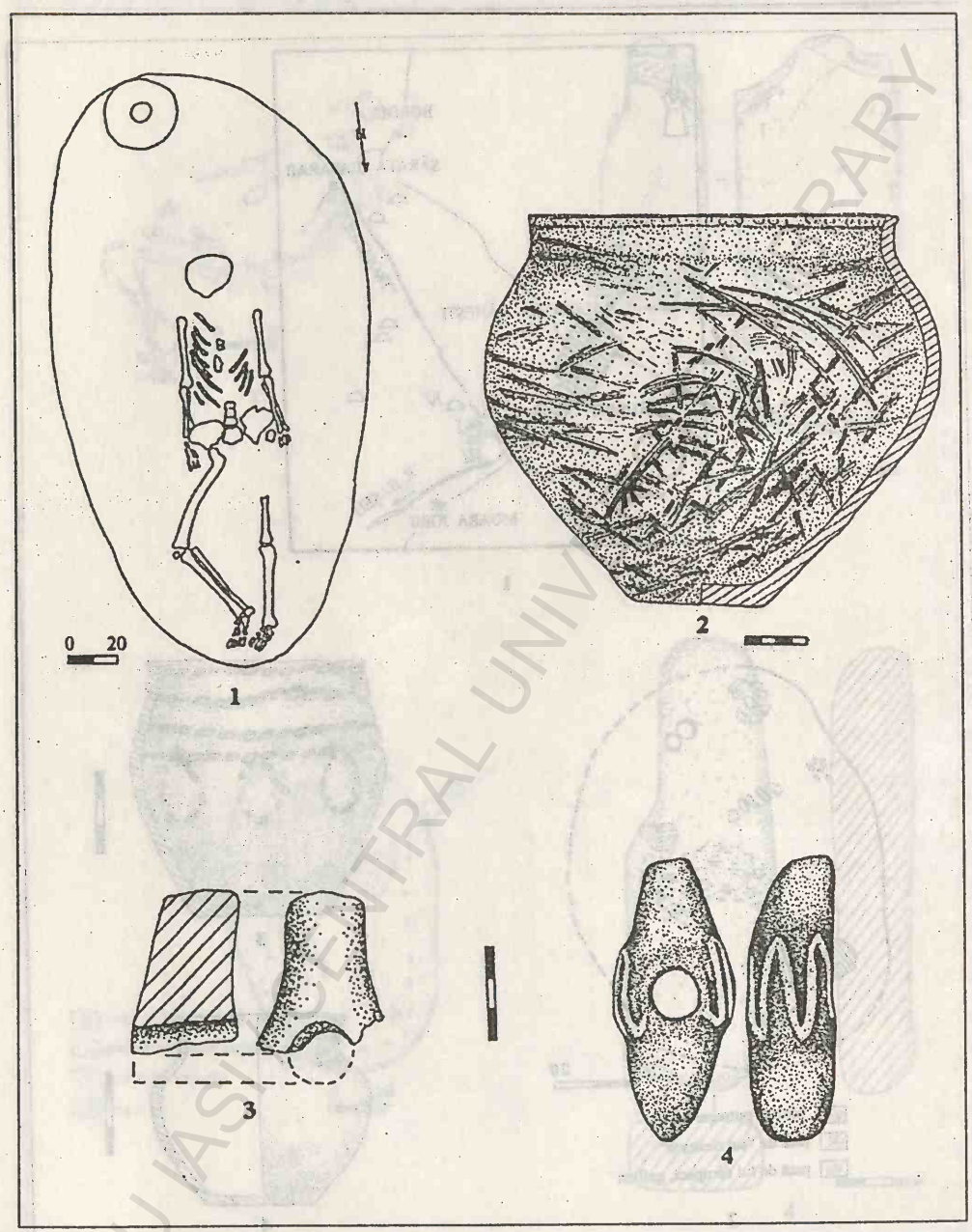

PLANȘA XXXVIII. Complexul cultural al catacombelor. 1-2: planul și inventarul ceramic al M 19 de la Iacobeni; 3: fragment topor din piatră descoperit în mantaua tumulului de la Valea Lupului-*Fabrica Chimică;* 4: topor din piatră de la Lozna (1-2, *apud* Ioniță 2002; 3, *apud* Dinu 1957).

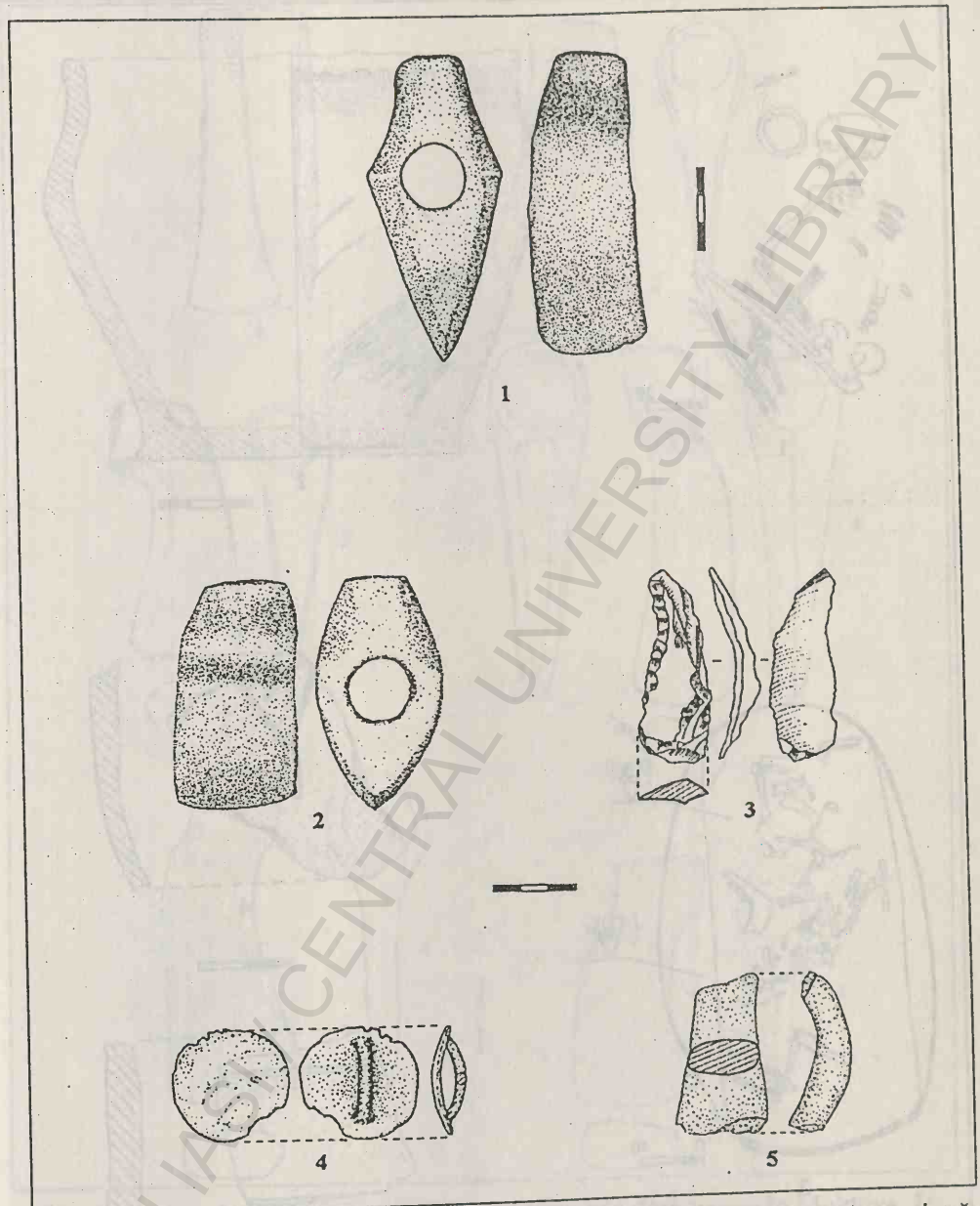

PLANȘA XXXIX. 1: topor piatră din mantaua T. 8 de la Cotârgaci; 2: topor piatră din T. III Slobozia-Hănești; 3: piesă silex din T. II Slobozia-Hănești; 4: buton de bronz din M 34 al necropolei de la Hănești-*Moviliță;* 5: toartă de vas din T. I Slobozia-Hănești;

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITY LIBRARY

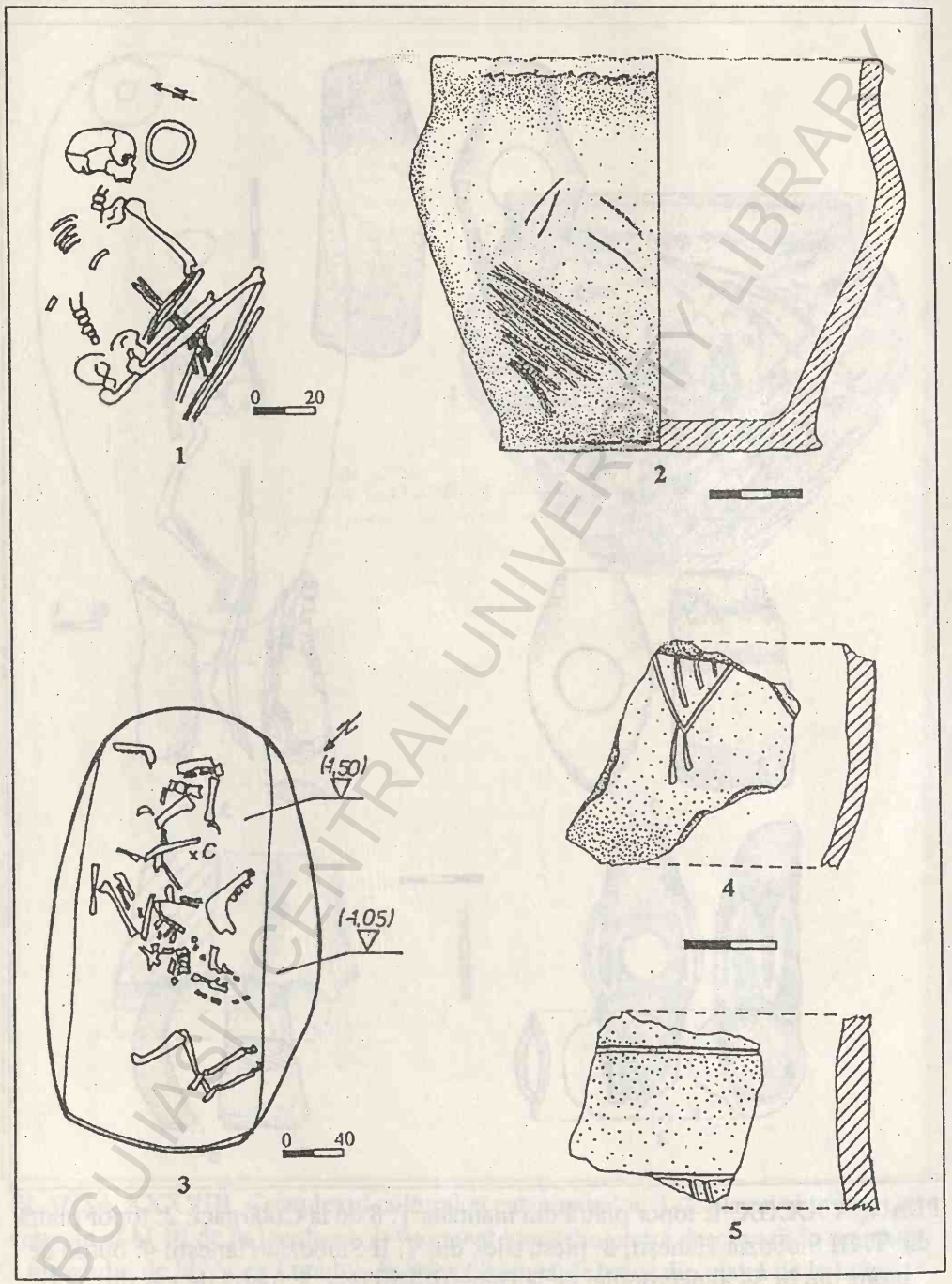

PLANȘA XL. Ripiceni-La Trei Movile. 1-2: M 1/T. I; 3-5: Gr. 1/T. I.

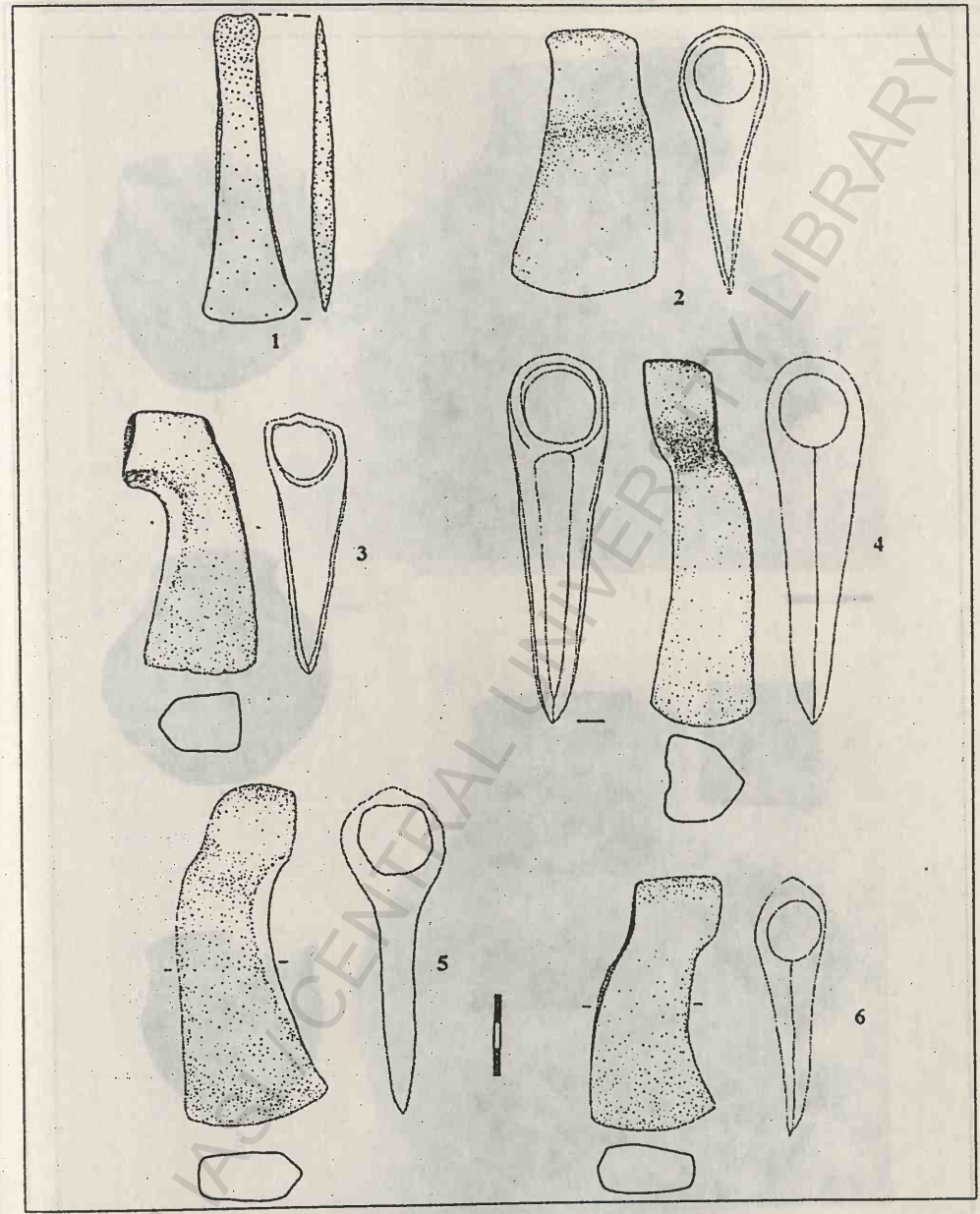

PLANŞA XLI. Piese metalice din Bronzul timpuriu descoperite în Moldova. 1: topor plat cu marginile ridicate de la Târpeşti (tip Târpeşti-Grădina); 2-6: topoare cu gaură de prindere de la Rotunda (2) (tip Baniabic), Oroftiana (3) (tip Mărăşti), Goeşti (4) (tip Mărăşti), Poduri (5) (tip Corbasca), Corbasca (6) (tip Corbasca).

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

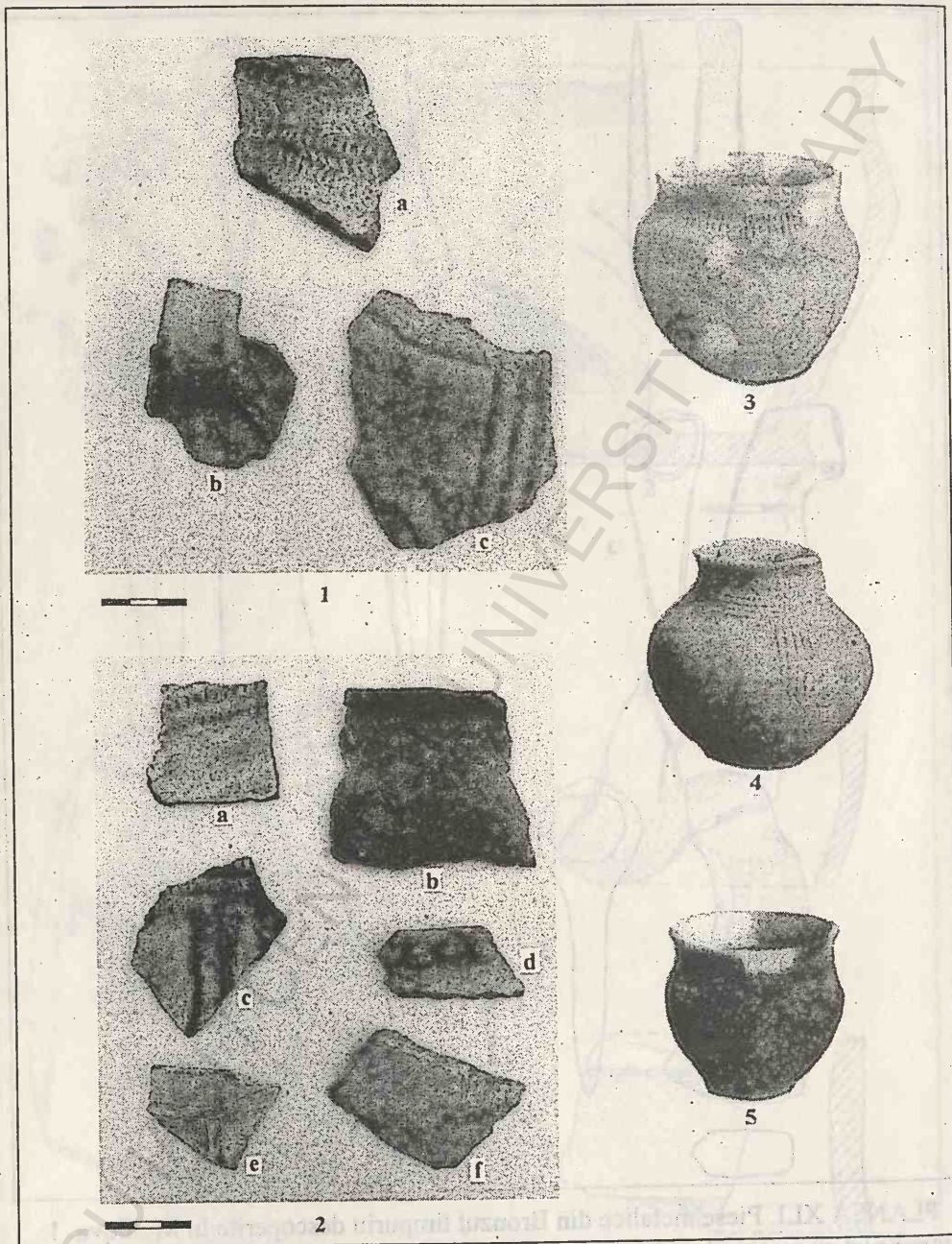

PLANȘA XLII. 1-2: Grupul Folteşti (1a: Stoicani-*Cetățuie;* 1b: Stoicani-*Cimitirul hallstattian;* 2: Folteşti); 3-5: Vase din necropola de la Berezeni (jud. Vaslui).

0 5

1

0 5

2

PLANȘA XLIII. Amforă de la Uricani.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

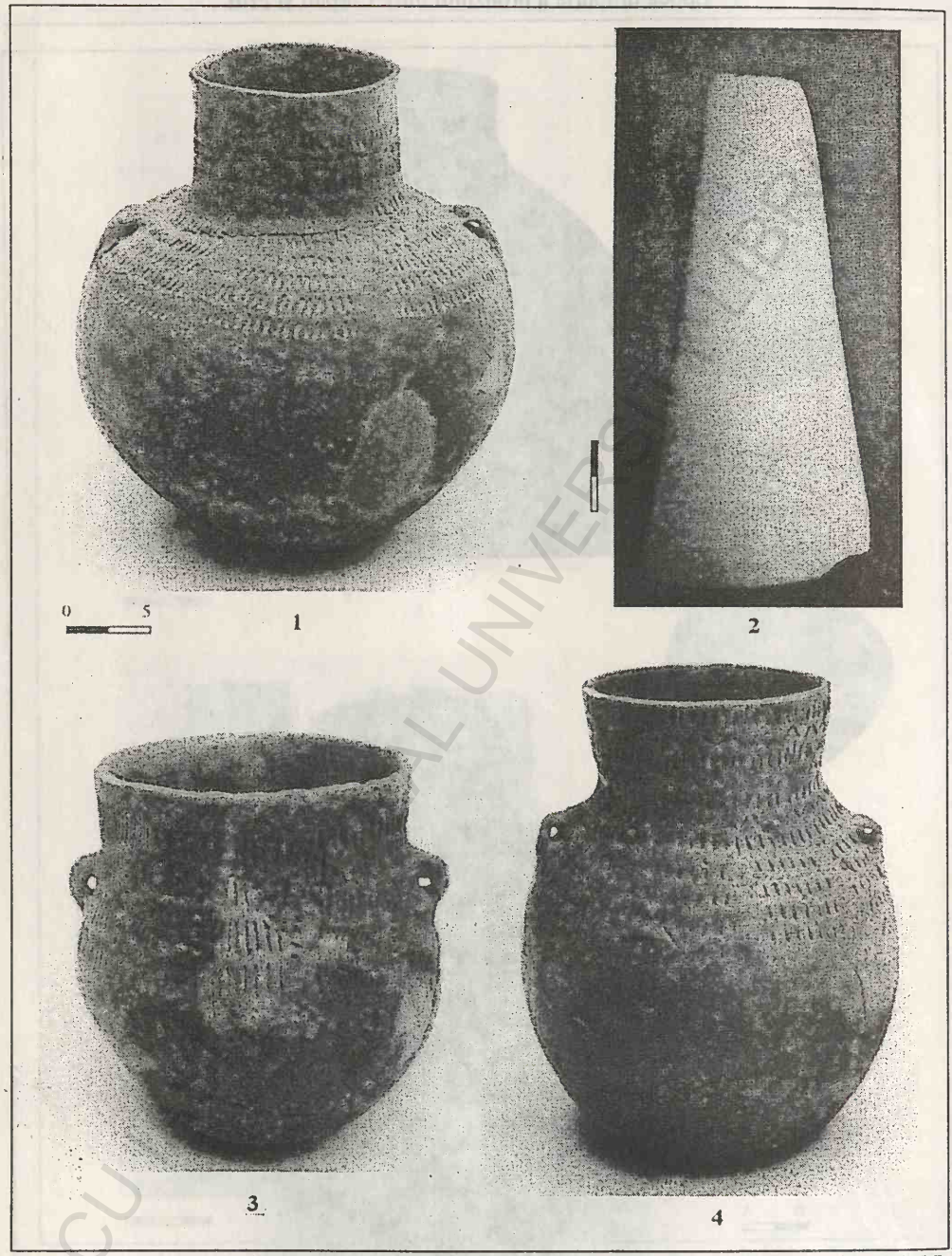

PLANȘA XLIV. Cultura amforelor sferice. Obiecte de inventar descoperite în M I (1, 3-4) și M II (2) de la Șcheia-*Muncel.*

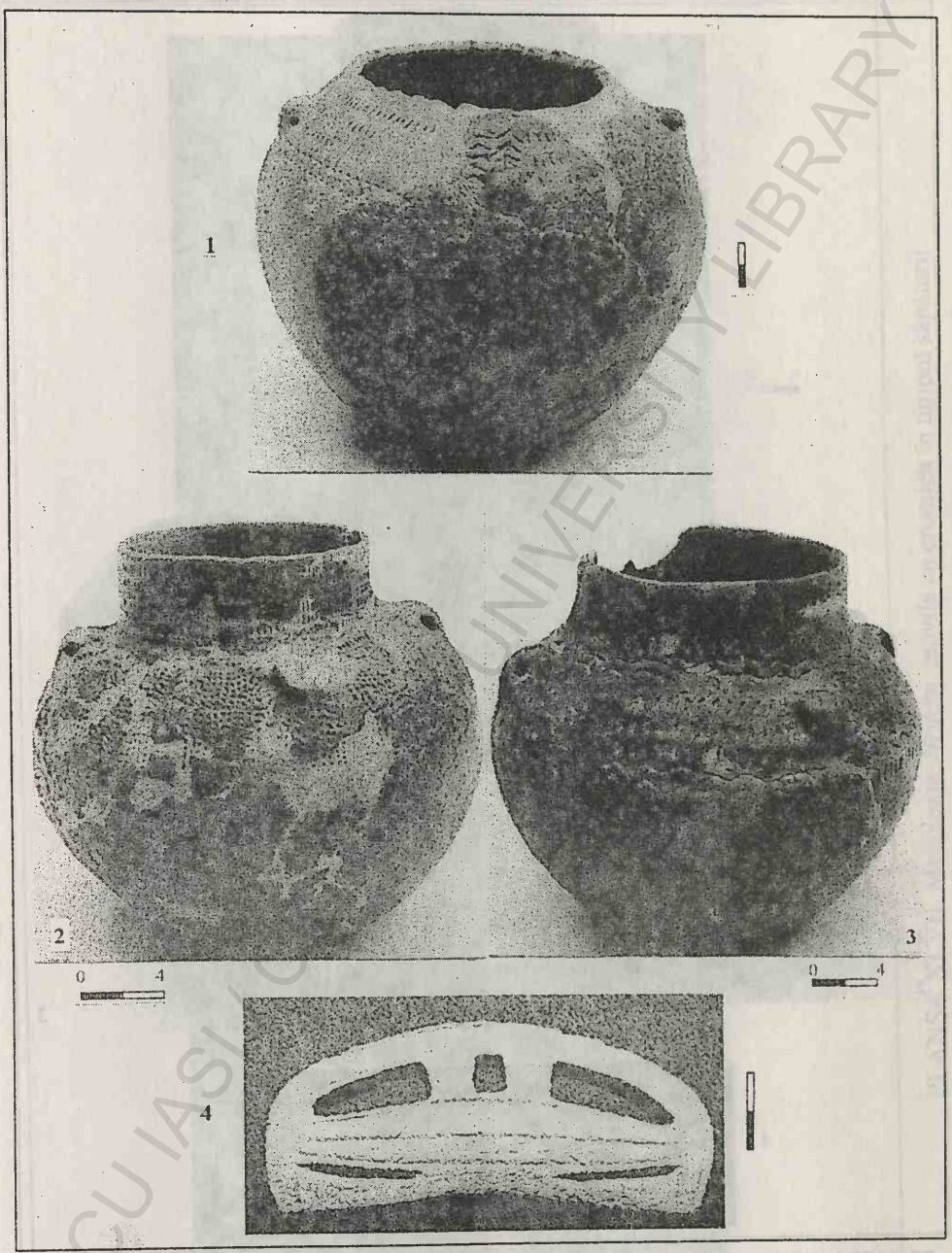

PLANȘA XLV. Cultura amforelor sferice. Piese din inventarul M I (1-2) și M II (3) de la Șcheia-*Muncel.*

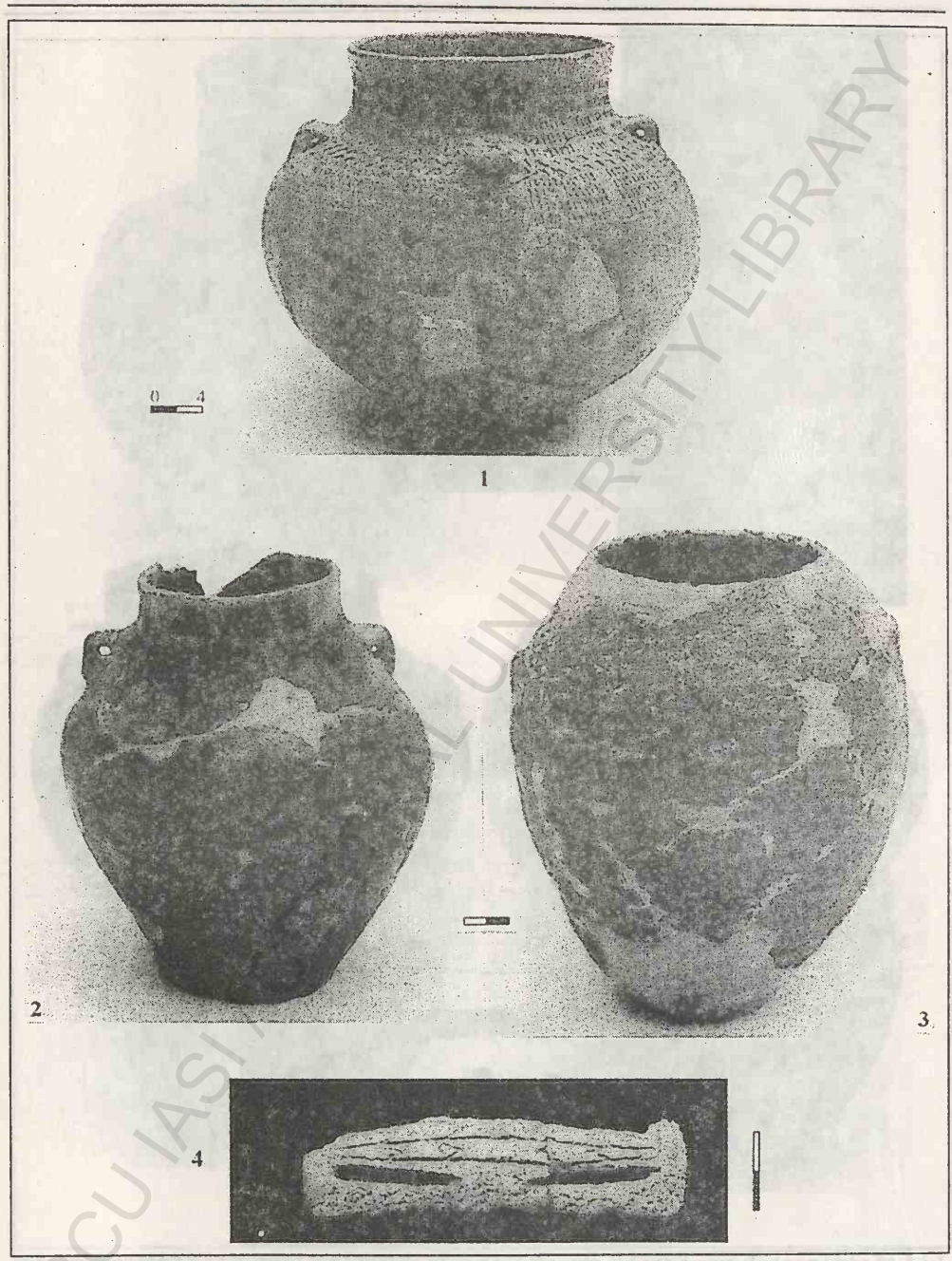

PLANȘA XLVI. Cultura amforelor sferice. Vase și o aplică din os descoperite în M I (1) și M II (3-4) de la Șcheia-*Muncel.*

BCU IAȘI ... UNIVERSITY LIBRARY

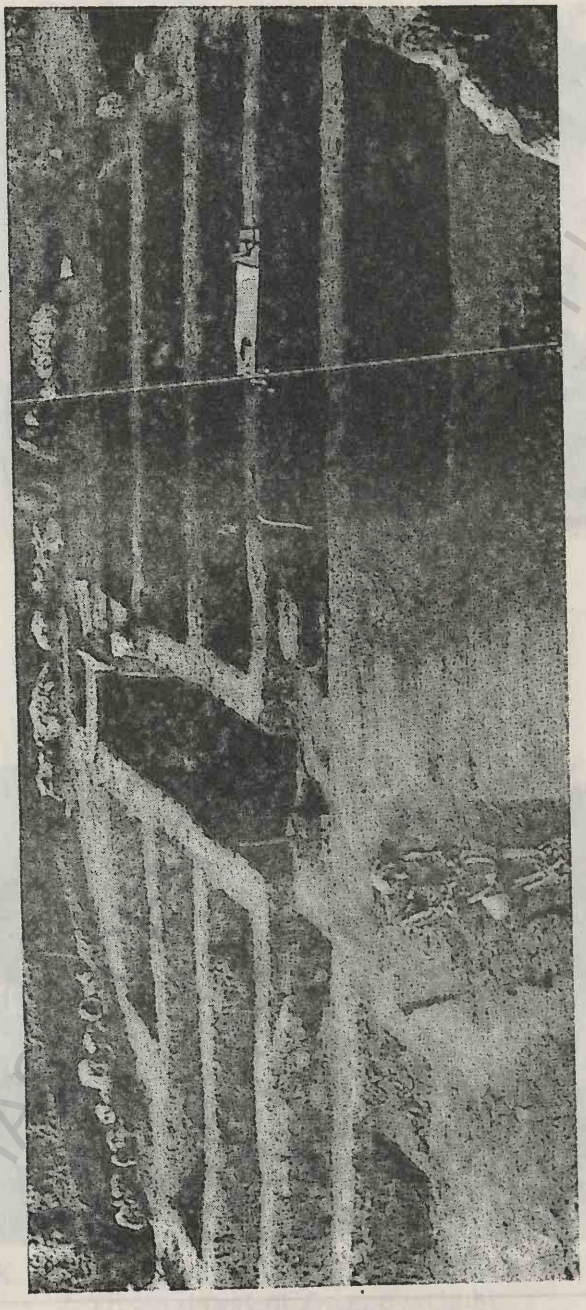

PLANȘA XLVII. Manolcasa-*Hrițeni:* movila cu cromleh în timpul săpăturii.

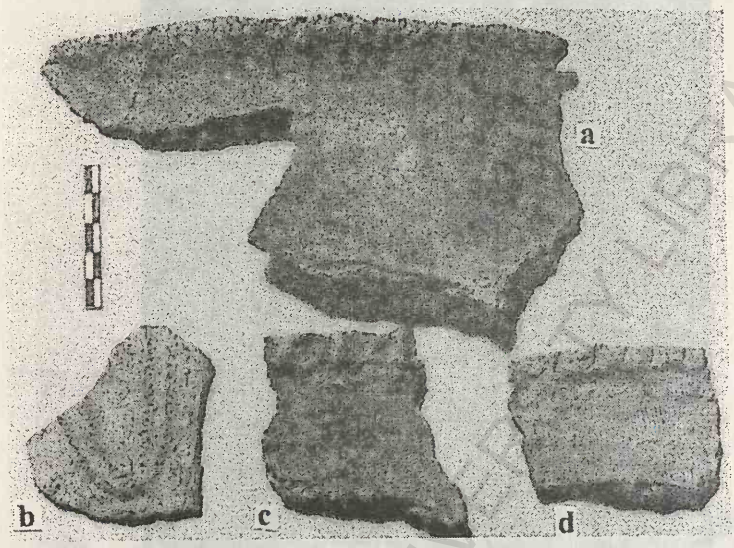

1

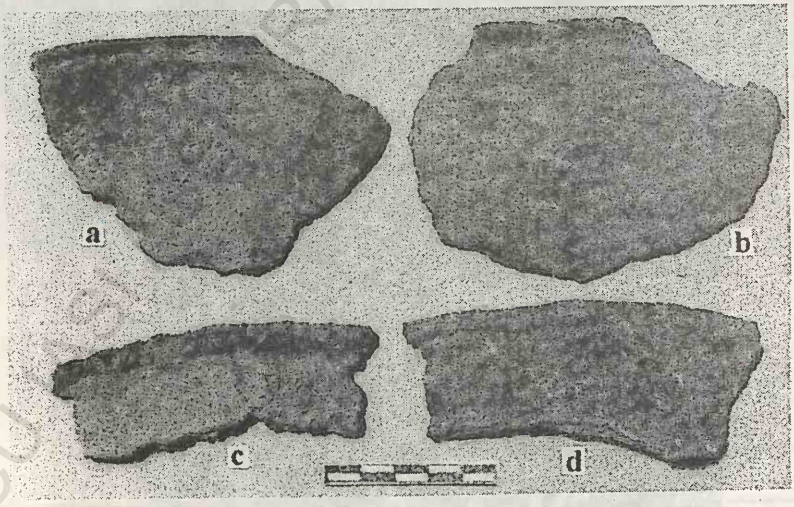

2

PLANȘA XLVIII. Grupul Târpești. Ceramică de la Izvoare.

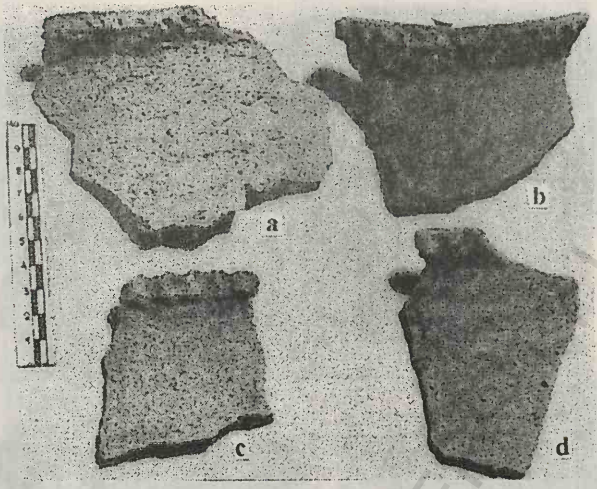

1

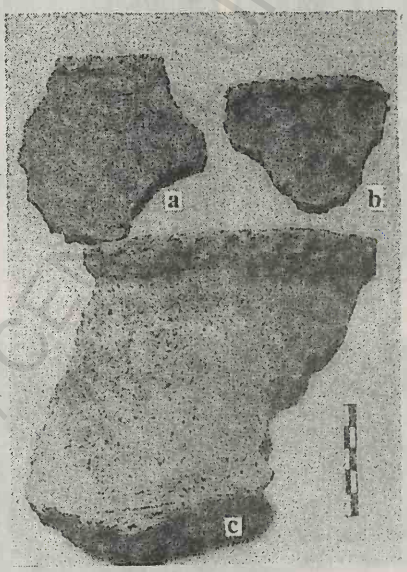

2

PLANȘA XLIX. Grupul Târpești. Fragmente ceramice din așezările de la Târpești (1; 2c) și Bodești-*Frumușica* (2a-b).

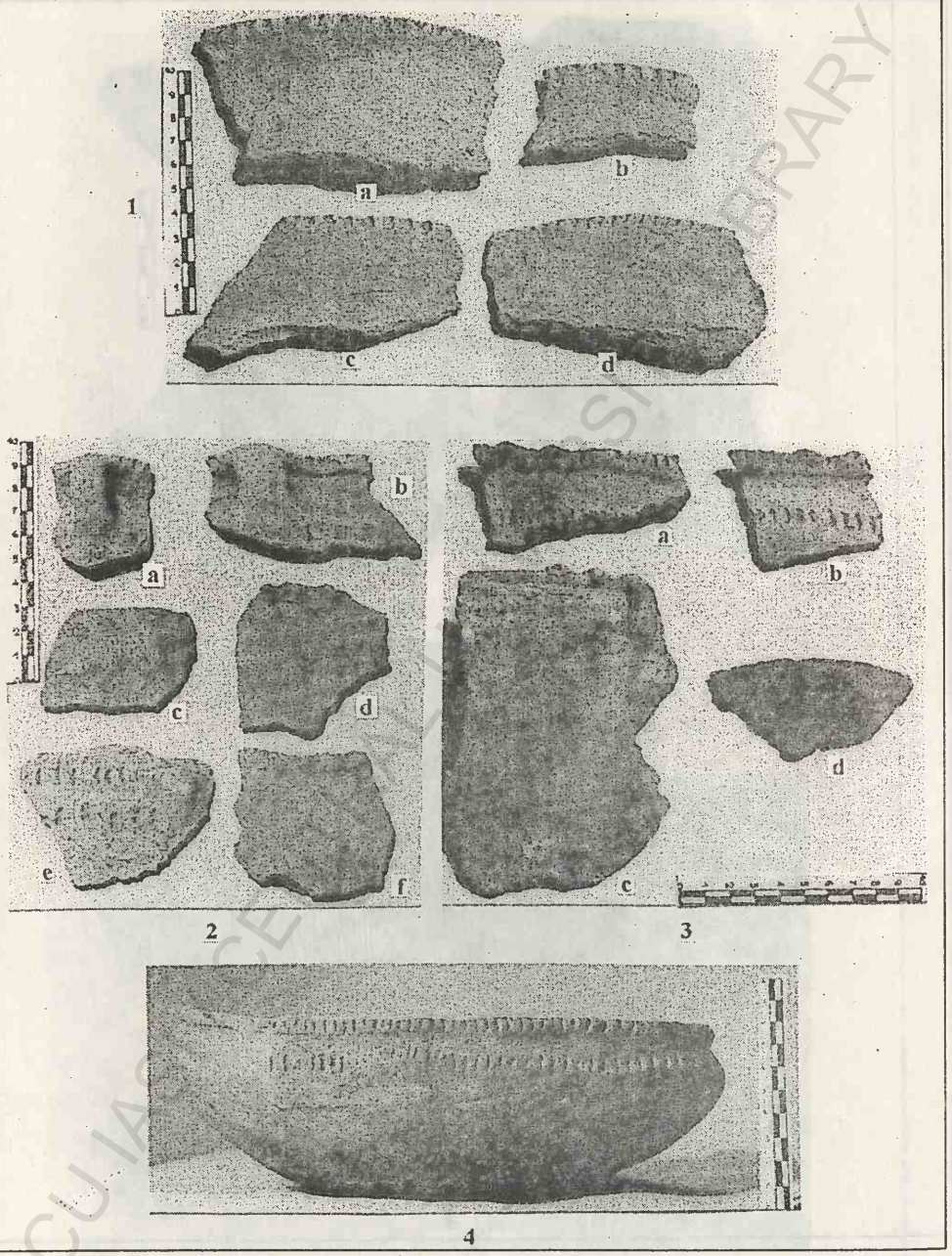

PLANȘA L. Grupul Târpești. 1-3: Fragmente ceramice din așezarea de la Târpești; 4: strachină din M 4 Târpești.

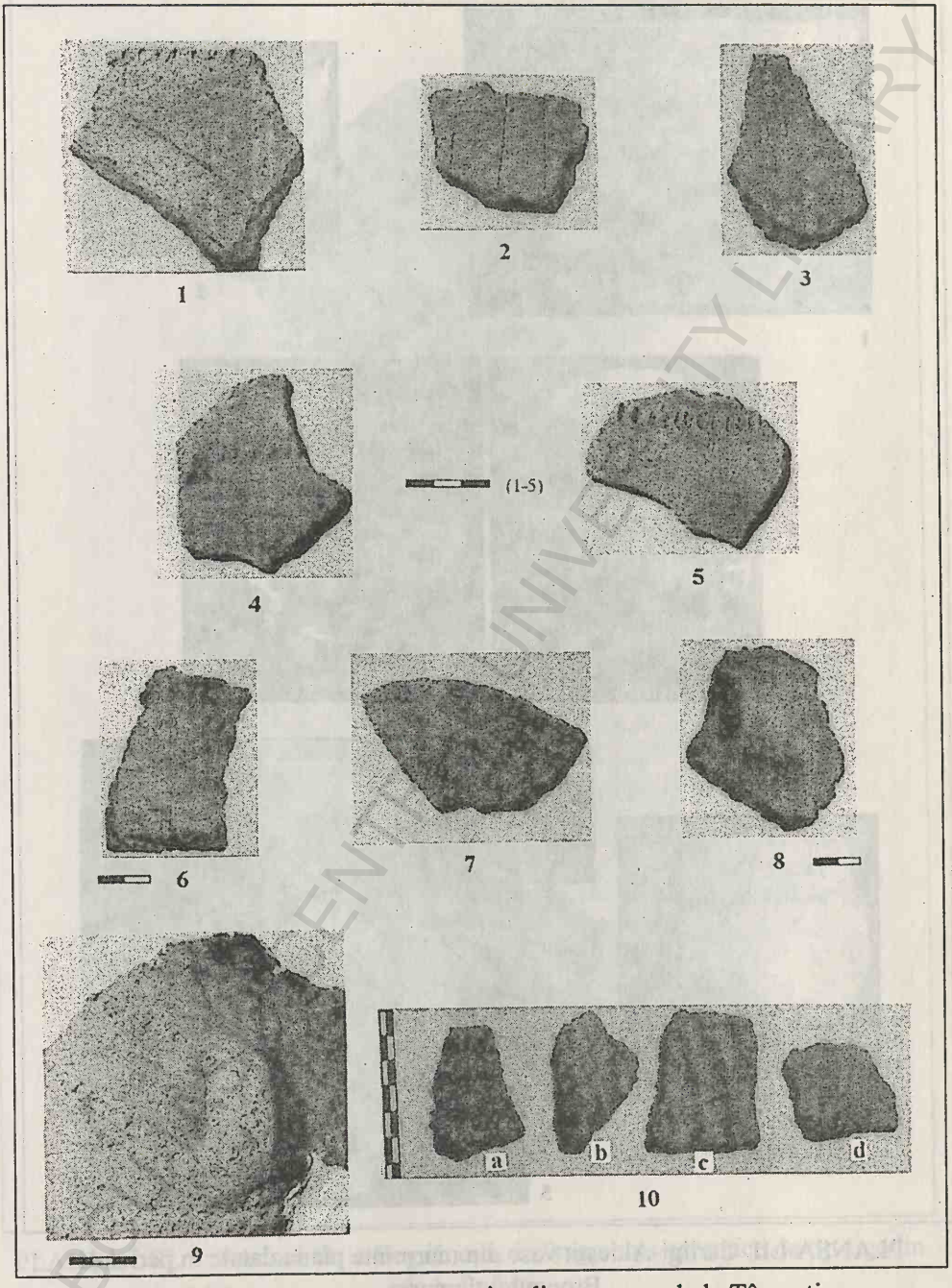

PLANȘA LI. Fragmente ceramice din așezarea de la Târpești.

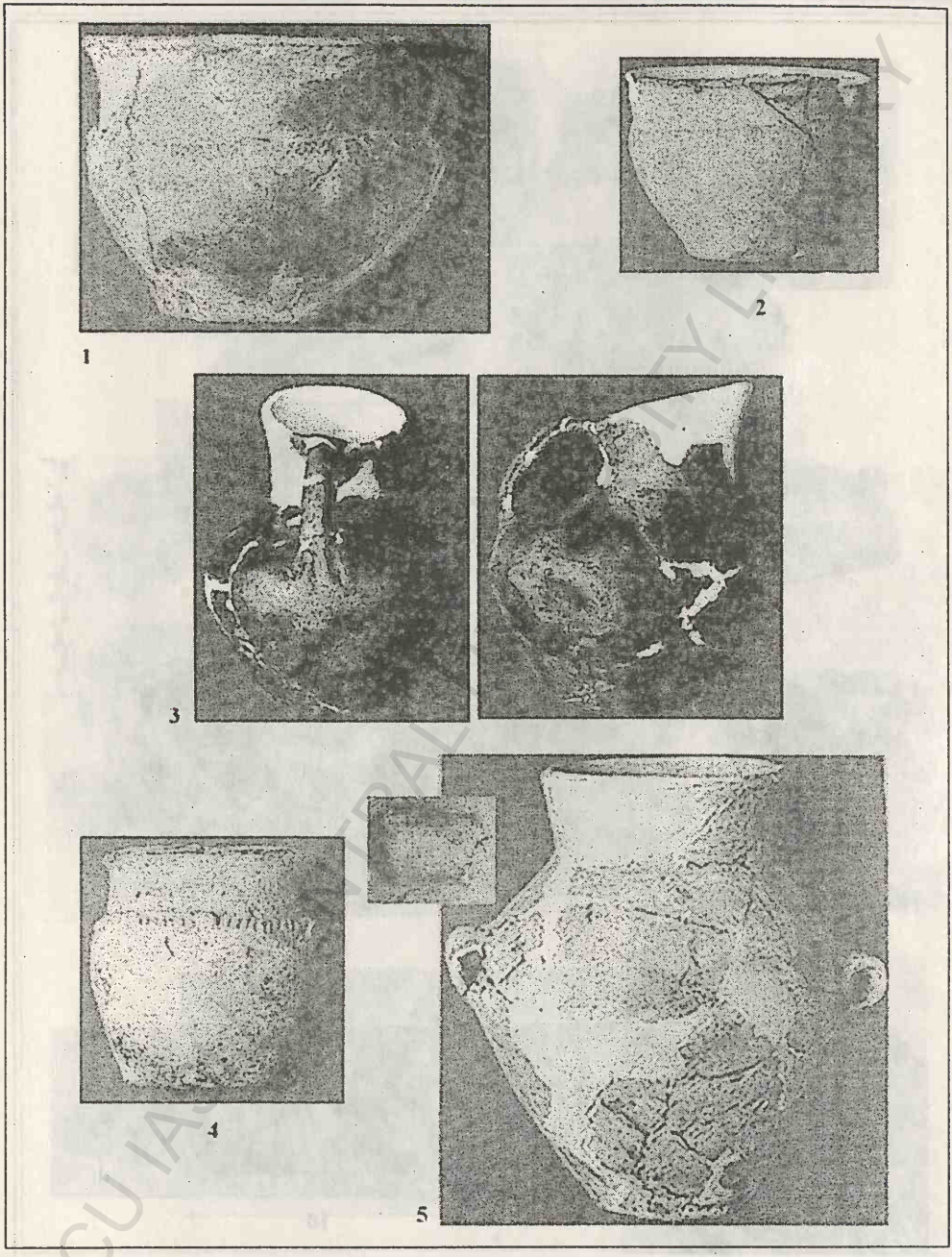

PLANȘA LII. Cârligi-Aldești: vase din morminte plane datate în perioada Bronzului timpuriu.

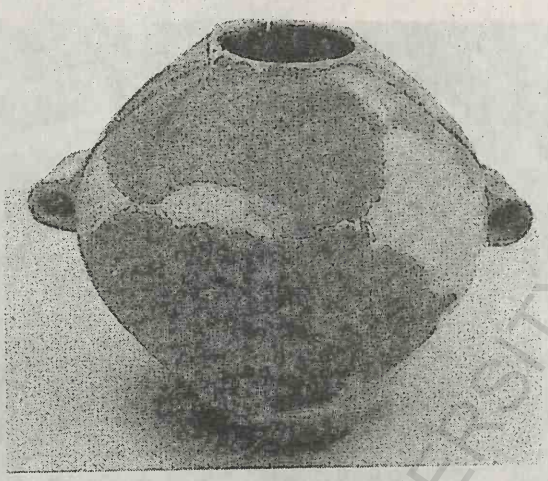

1

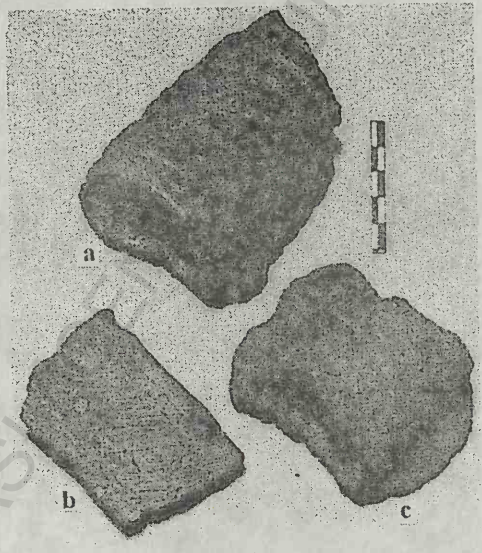

2

PLANȘA LIII. 1: Amforă de la Bogdănești; 2: Fragmente ceramice de tip Jigodin de la Poduri.

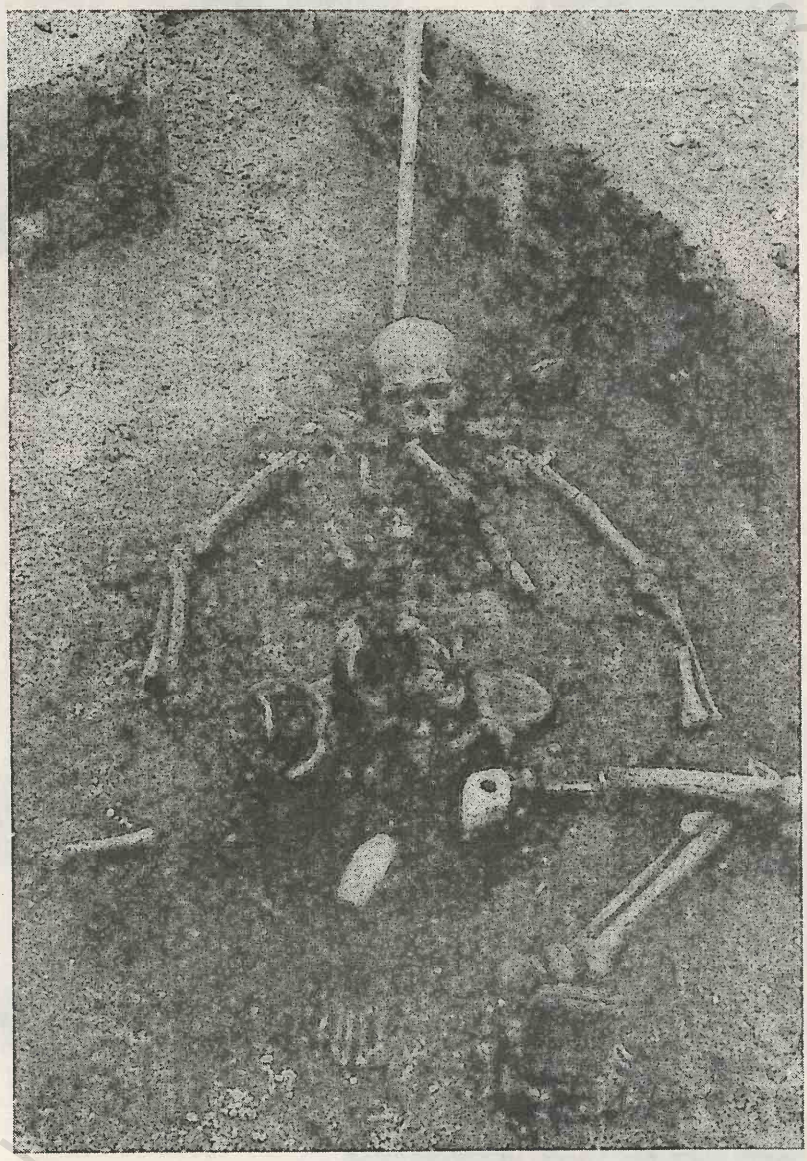

PLANȘA LIV. Mormântul plan de înhumație de la Cătămărăști-*Morișca.*

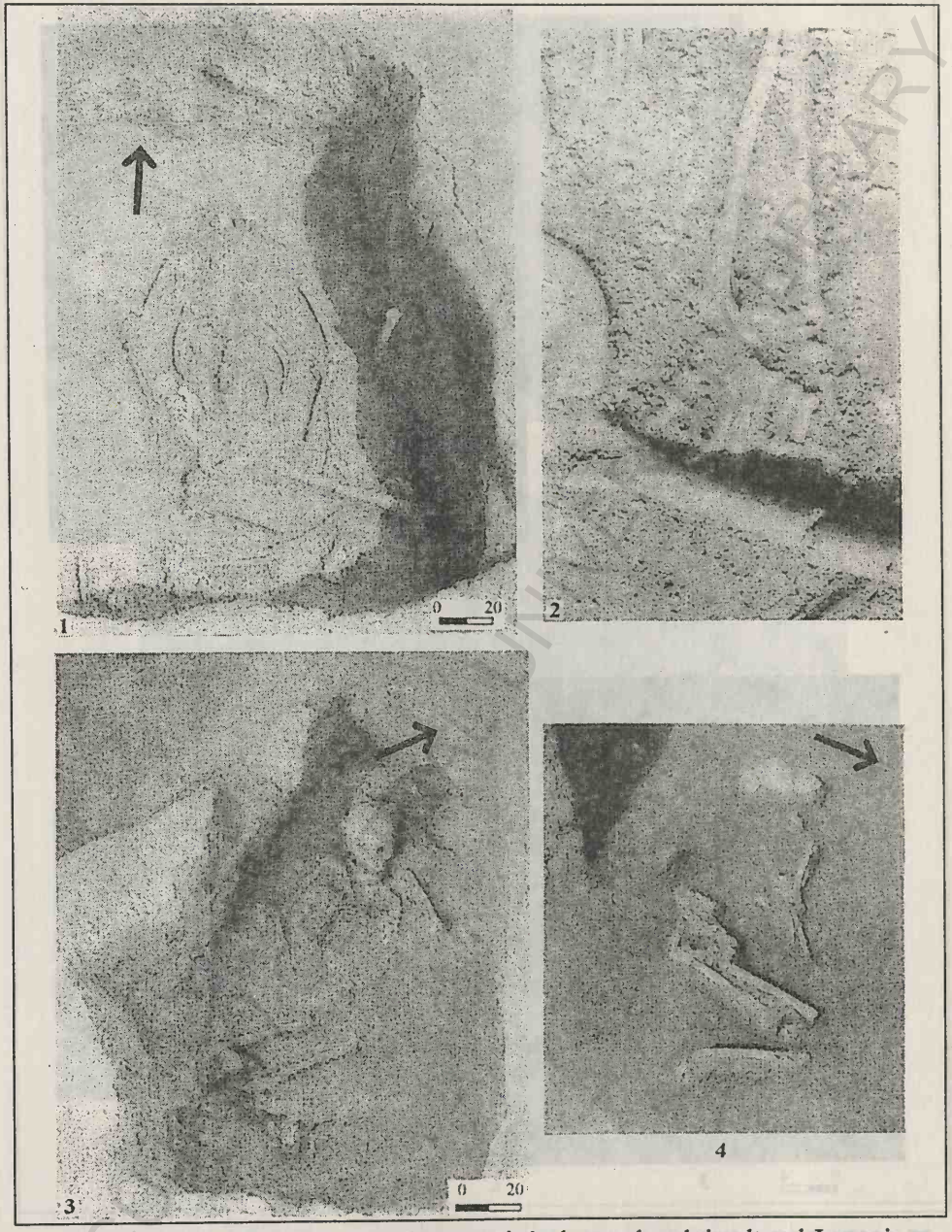

PLANȘA LV. Morminte tumulare aparținând complexului cultural Jamnaja descoperite la Prăjeni-Alimândra. 1: M 7/T. 3; 2: Detaliu al palmei stângi a scheletului din M 7/T. 3; 3: M 6/T. 4; 4: M 5/T. 4.

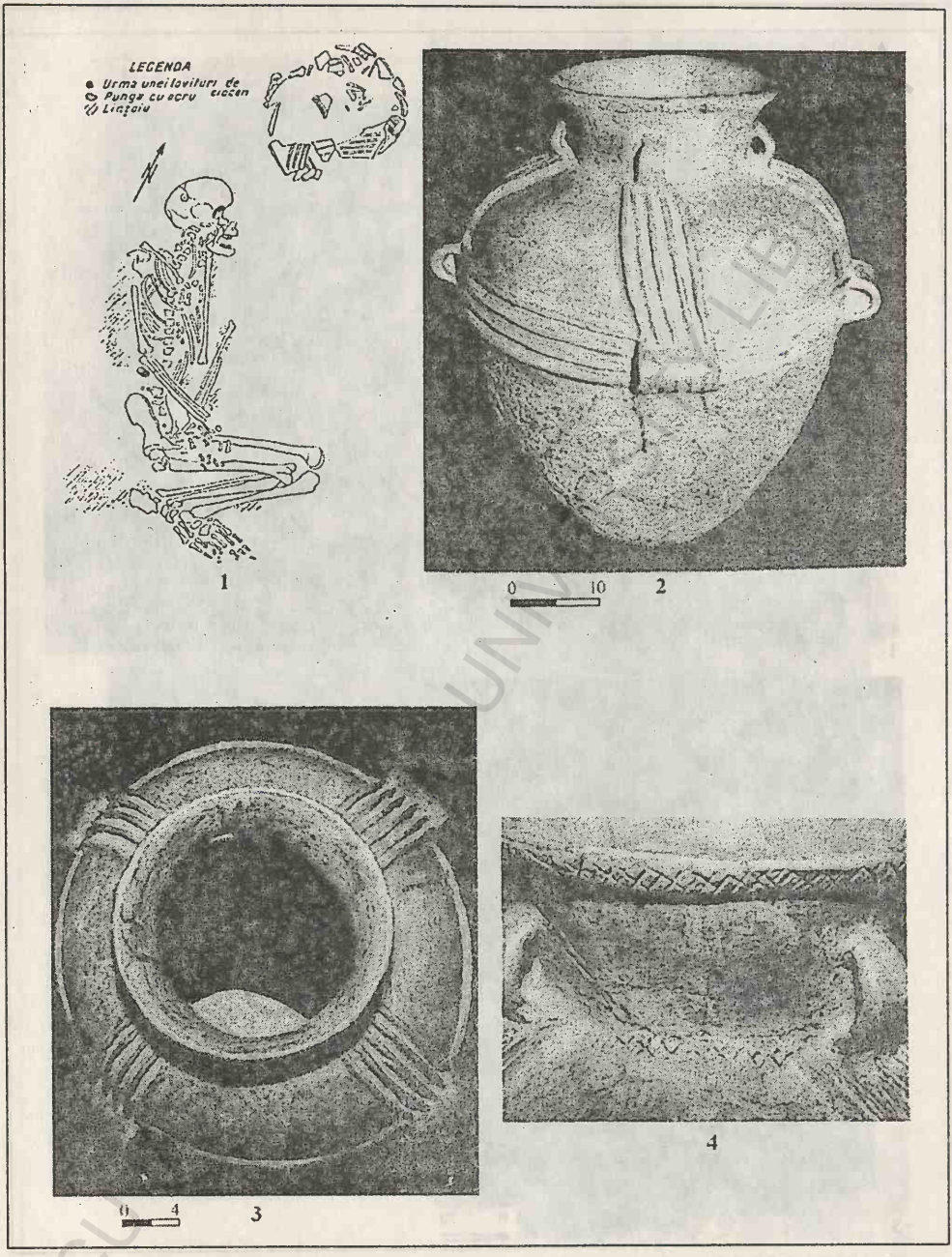

PLANȘA LVI. M 22 din movila de la Valea Lupului-*Fabrica Chimică*. 1: planul mormântului; 2-4: amfora (1, *apud* Dinu 1959c).

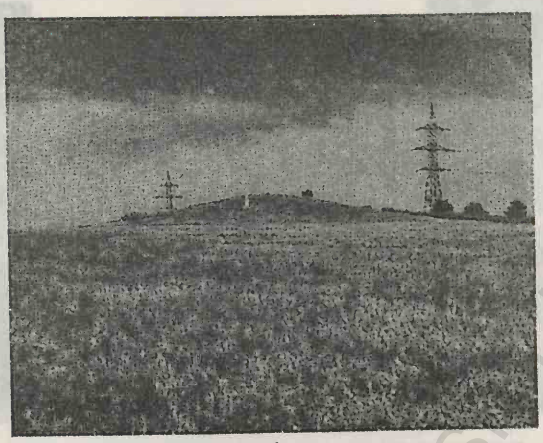

1

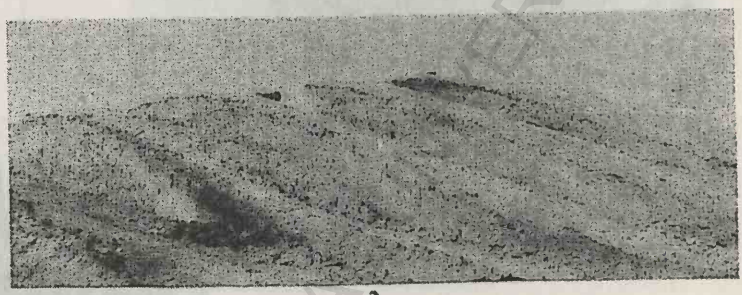

2

3

PLANȘA LVII. Ripiceni-*La Trei Movile*. 1: movila I înainte de începerea săpăturilor arheologice; 2: movila I în timpul săpăturii; 3: vas din inventarul M 1/T. I.

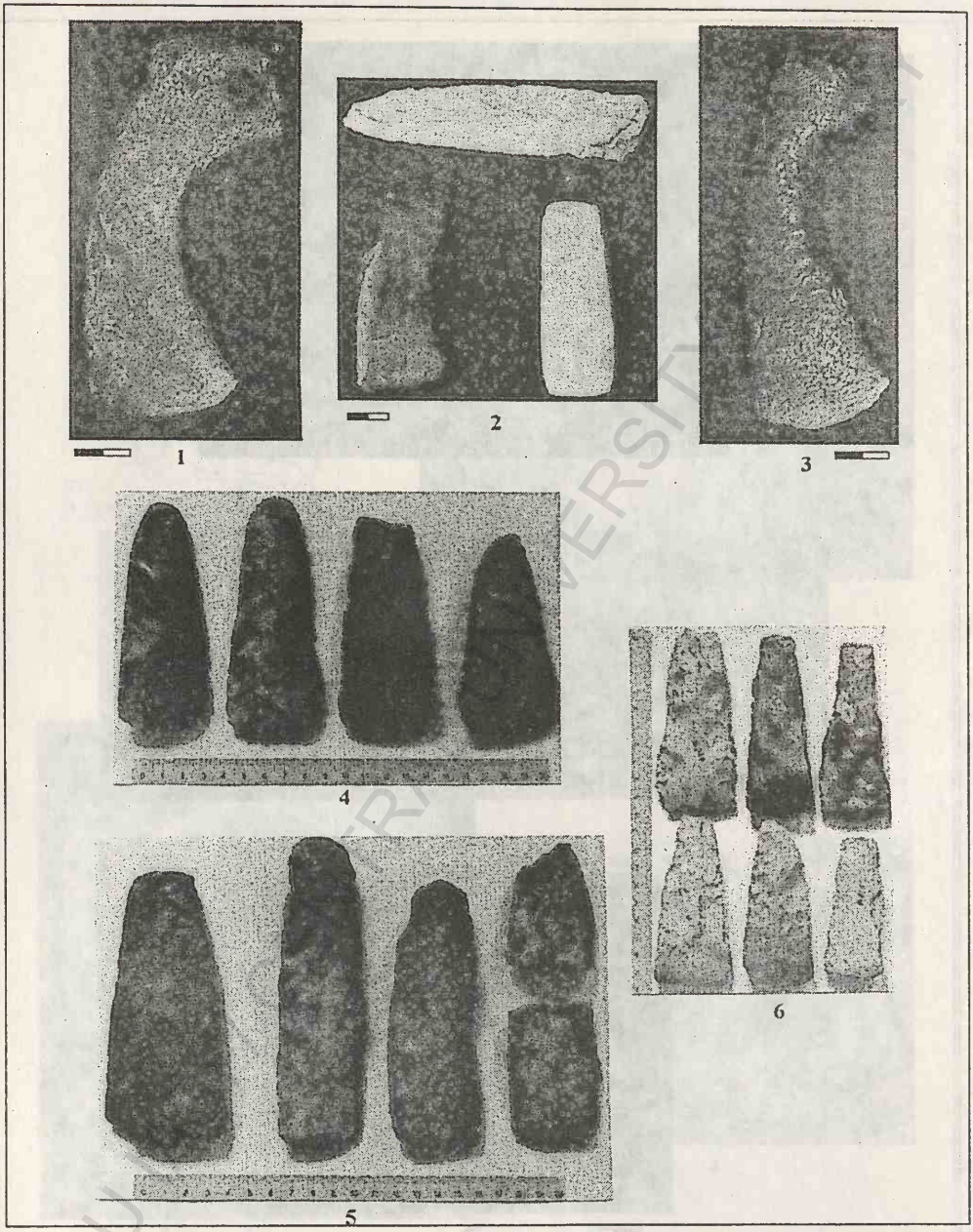

PLANȘA LVIII. 1: topor de la Izvorul Berheciului; 2: piese din depozitul de la Corbasca; 3; topor de la Mărăști; 4-6: topoaare și tesle din silex aparținând variantelor Broscăuți (4), Cristești (5) și Rădășeni (6), descoperite pe teritoriul județului Botoșani.

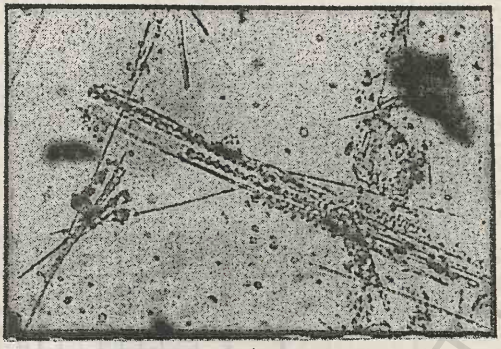

1

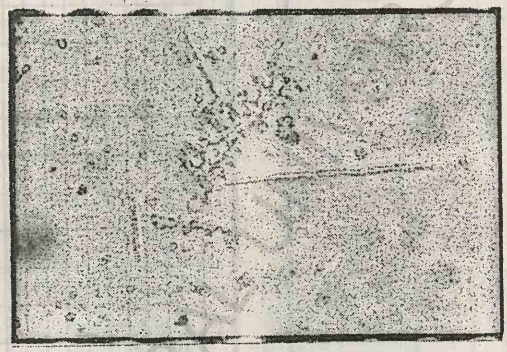

2

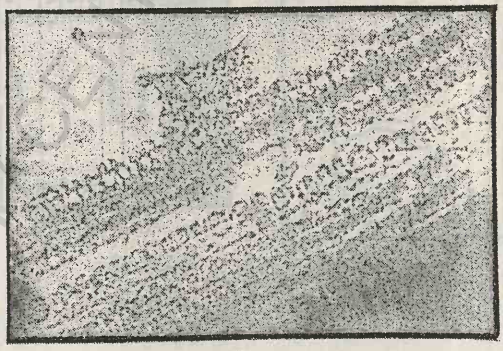

3

PLANȘA LIX. 1-2: microfotografii ale mostrei de stuf prelevate de deasupra M 2/T. I Ripiceni, aparținând complexului cultural Jamnaja (măriri 100 X și 200 X); 3: preparat microscopic al unei probe contemporane de stuf (mărire 200 X).

A

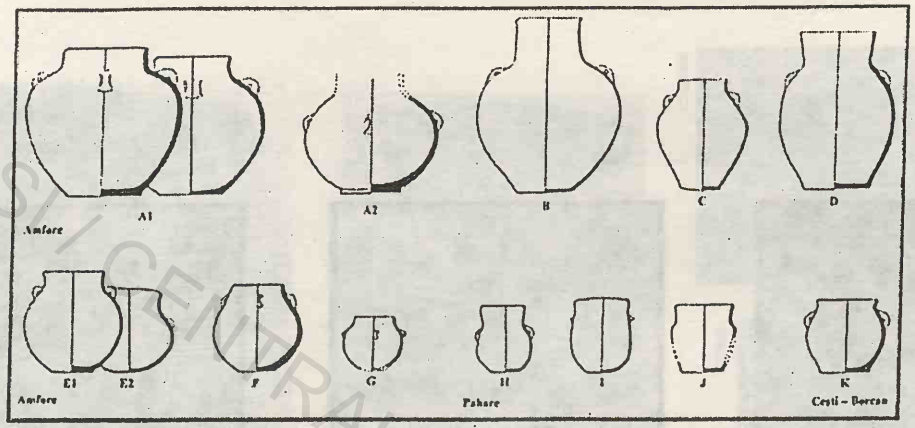

B

			FORME														
			A		B	C	D	E		F	G	H	I	J	K	L	M
			1	2				1	2								
Podișul Sucevei	Suceava	M 1									o						
		M 2		?												o	
	Basarabi											o					
	Dolheștii Mari	M A	o														
		M 2	o					•	o			o	o				
		M 3							o								
	Șcheia	M I	o	•	o		o					o					
		M II	o			•											
Sub Carpați	Mastacăn	Cistă								o					•		o
		Menh	o														
	Piatra Neamț		o	o													
	Șerbești													o			
	Bârgăoani			•													

TABELUL I L. Forme ceramice descoperite în mormintele culturii amforelor sferice din Moldova (A) și repartiția lor în această regiune (B) (o - o dată; • - 2-4 ori)

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

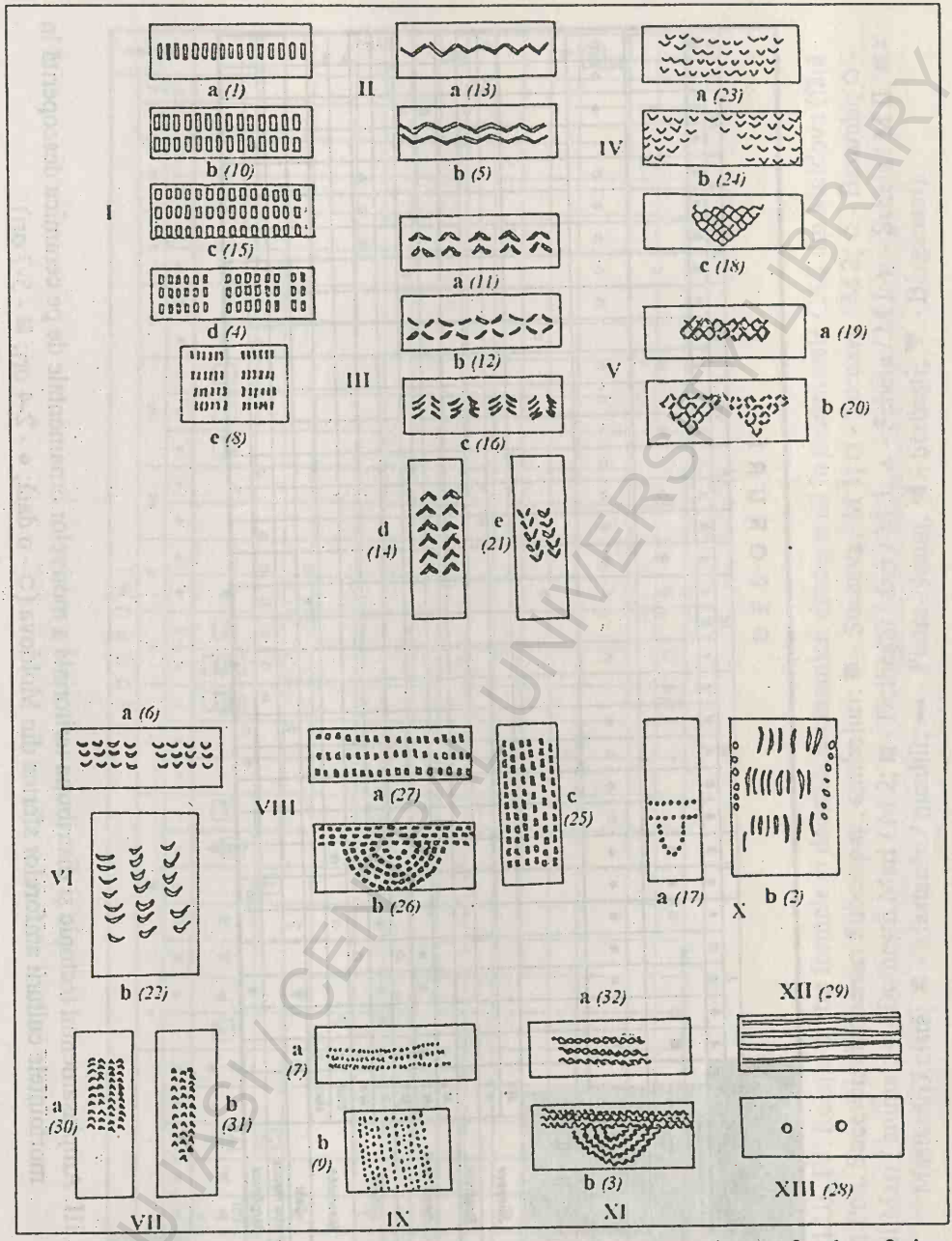

TABELUL II. Repertoriul motivelor ornamentale de pe ceramica amforelor sferice din Moldova (descoperirile funerare) (cifrele din paranteză corespund numerelor din tabelele V și VI.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ LIBRARY

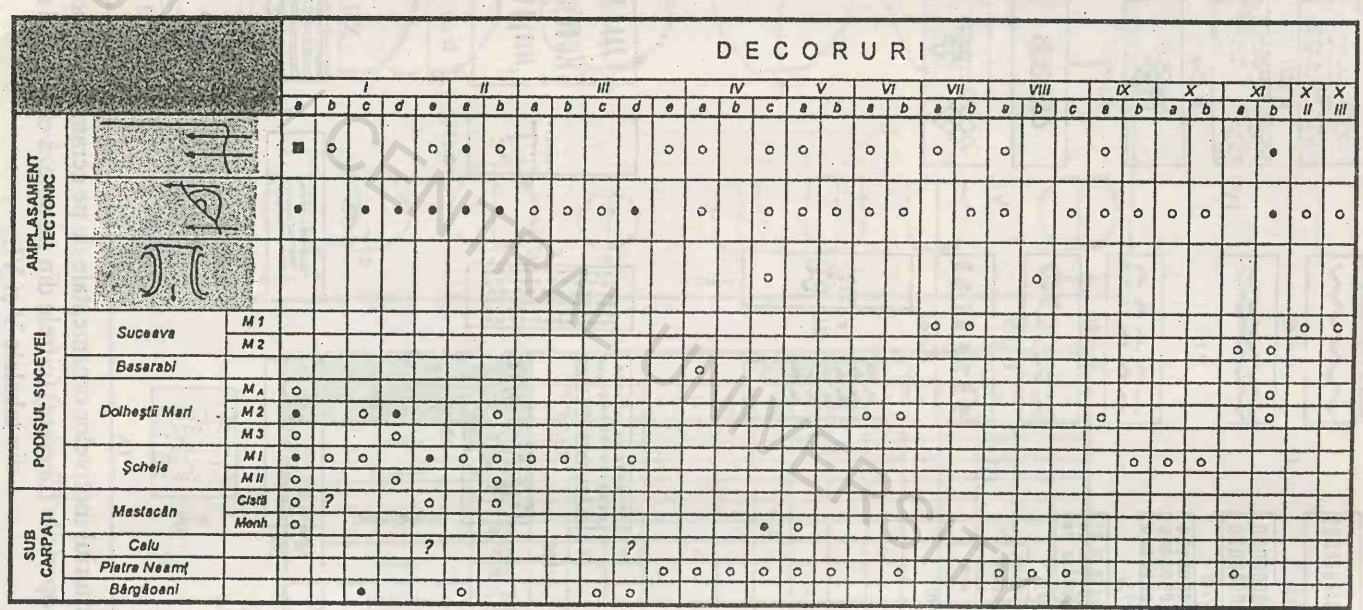

TABELUL III. Amplasamentul tectonic şi distribuţia teritorială a motivelor ornamentale de pe ceramica descoperită în mormintele culturii amforelor sferice din Moldova (o - o dată; • - 2-4 ori; ◘ - 5-7 ori)

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

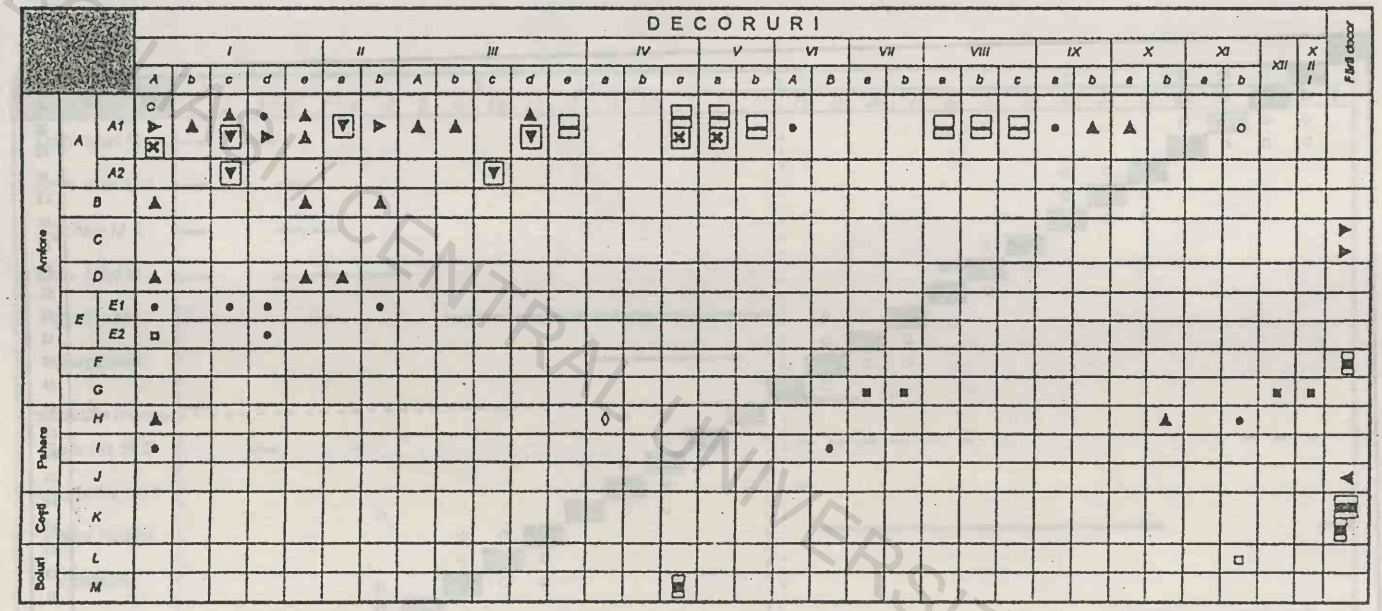

TABELUL IV. Relația dintre formele și decorurile ceramicii descoperită în mormintele CAS din Moldova (fără chenar: Pod. Sucevei; cu chenar: Subcarpați; simboluri: ■ - Suceava / M 1; □ - Suceava / M 2; ◇ - Basarabi; ○ - Dolheștii Mari / animal; ● - Dolheștii Mari / M 2; ◘ - Dolheștii Mari / M 3; ▲ - Șcheia / M I; ► - Șcheia / M II; ▣ - Mastacăn / cistă; ✕ - Mastacăn / menhir; — - Piatra-Neamț; ◄ - Șerbești; ▼ - Bârgăoani).

BCU / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

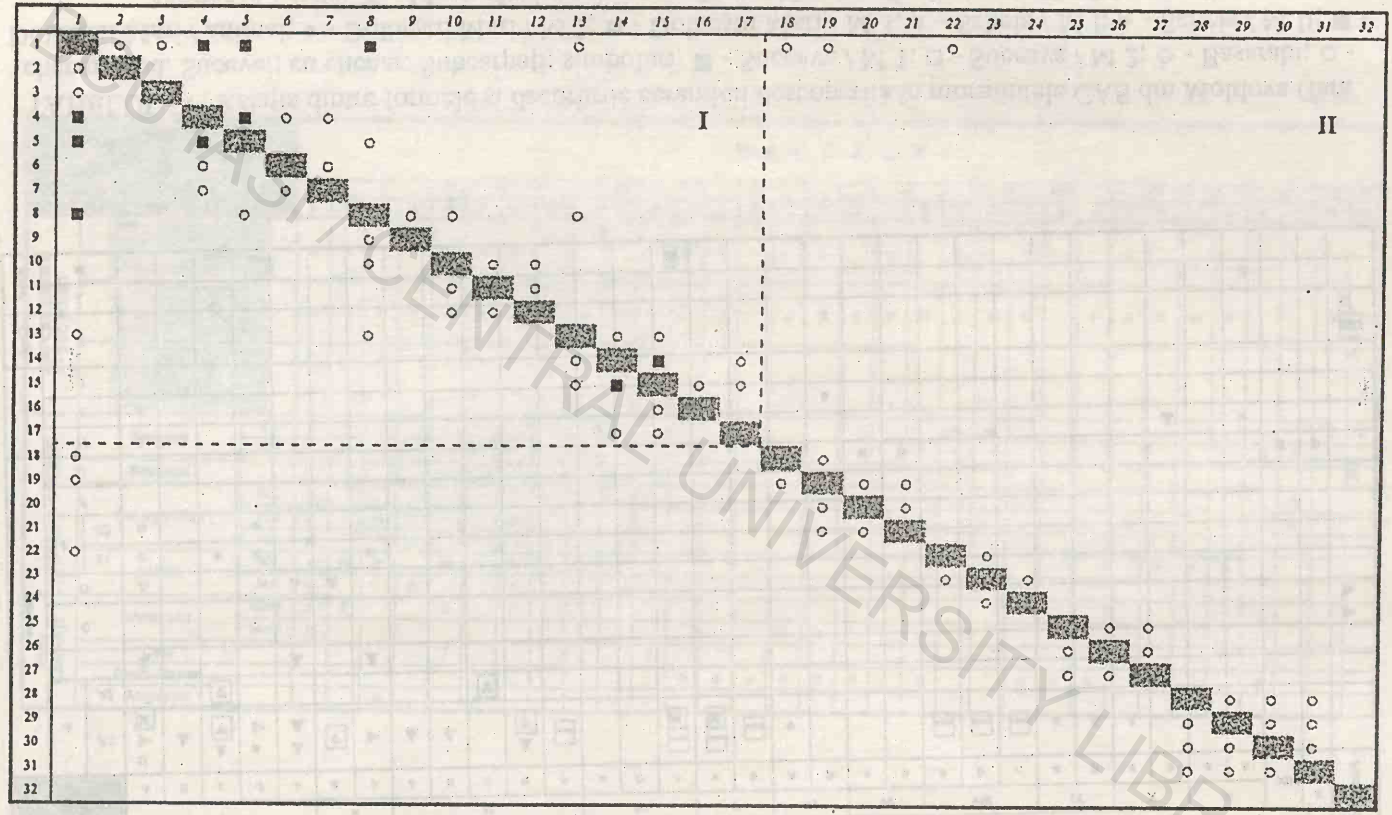

TABELUL V. Încercare de periodizare a culturii amforelor sferice din Moldova. Incidența reciprocă a tipurilor de ornamente specifice ceramicii din complexele funerare (o - o dată; ◘ - 2-4 ori).

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

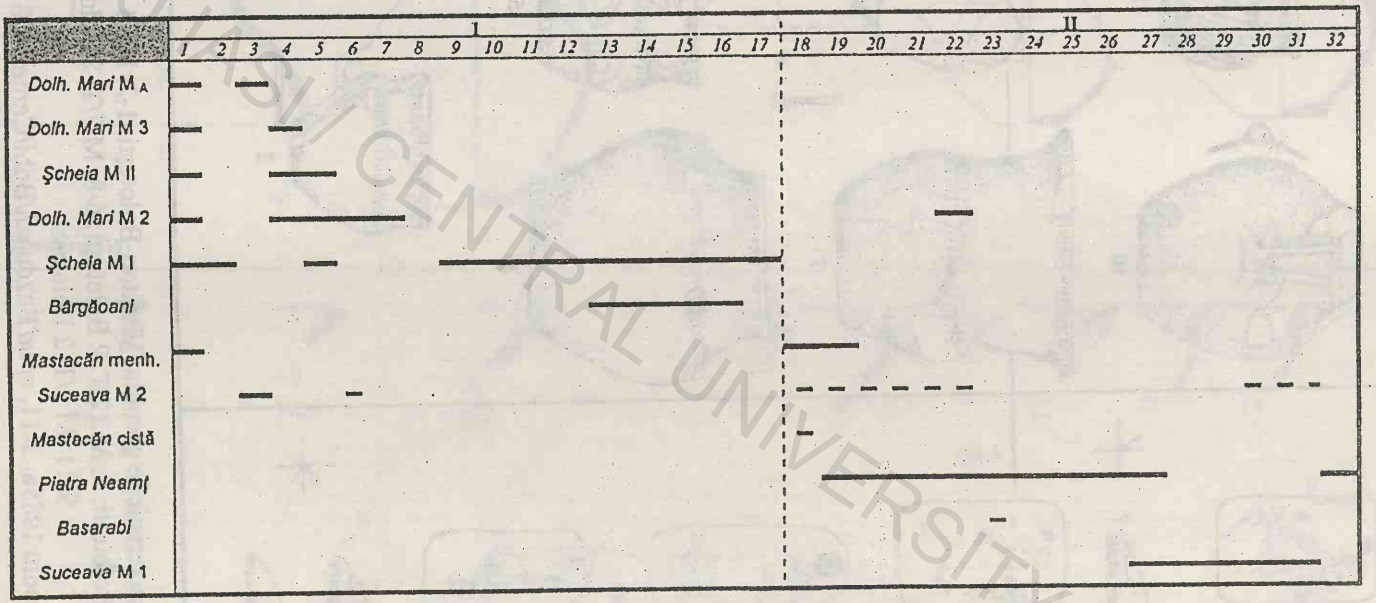

TABELUL VI. Încercare de periodizare a culturii amforelor sferice din Moldova. Schemă de sincronizare a complexelor funerare bazată pe incidența tipurilor de ornamente ceramice.

BCU Iași / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

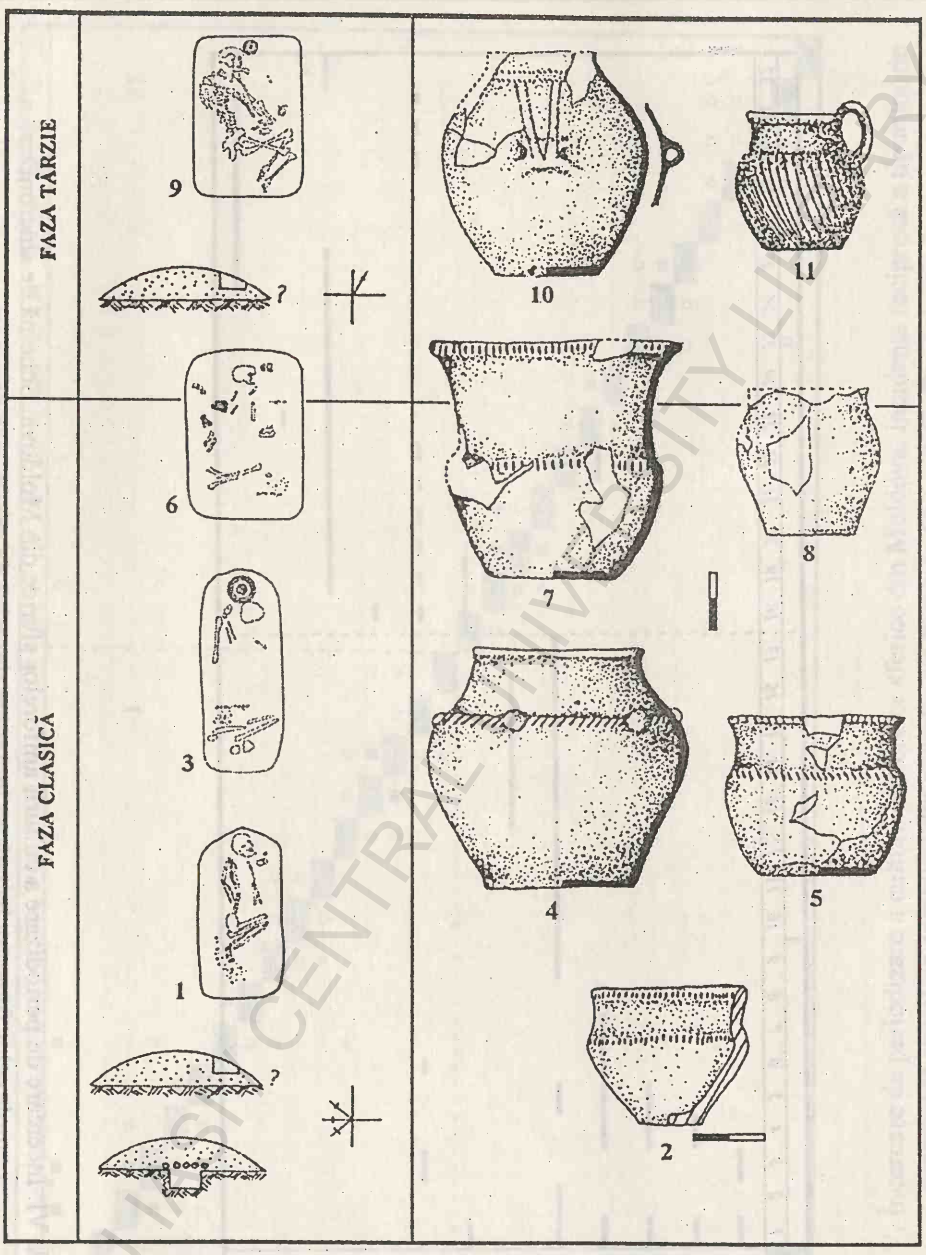

TABELUL VII. Caracteristicile grupului Vânători-Bolotești. 1-2: M 11 Vânători; 3-4: M 10/T. 2 Bolotești; 5: M 12/T. 2 Bolotești; 6-8: M 7/T. 2 Bolotești; 9-11: M 9/T. 2 Bolotești
(1-2, *apud* Brudiu 1985a; 3-11, *apud* Buzdugan/Bobi/Cernea 1987).

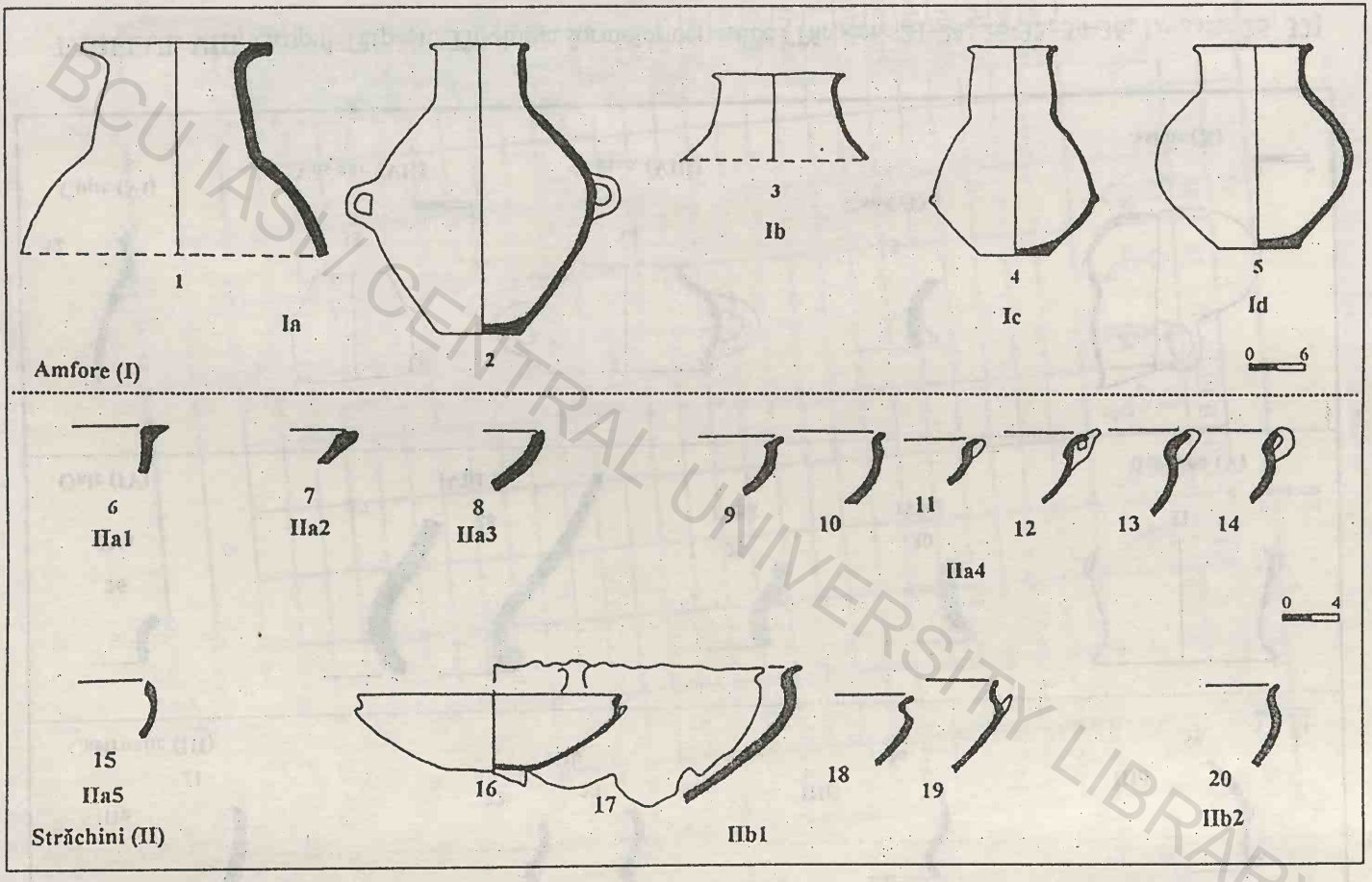

TABELUL VIII. Grupul Târpești. Tipologia formelor ceramice (Târpești: 2, 14-16, 18-20; Izvoare: 1, 3, 17).

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

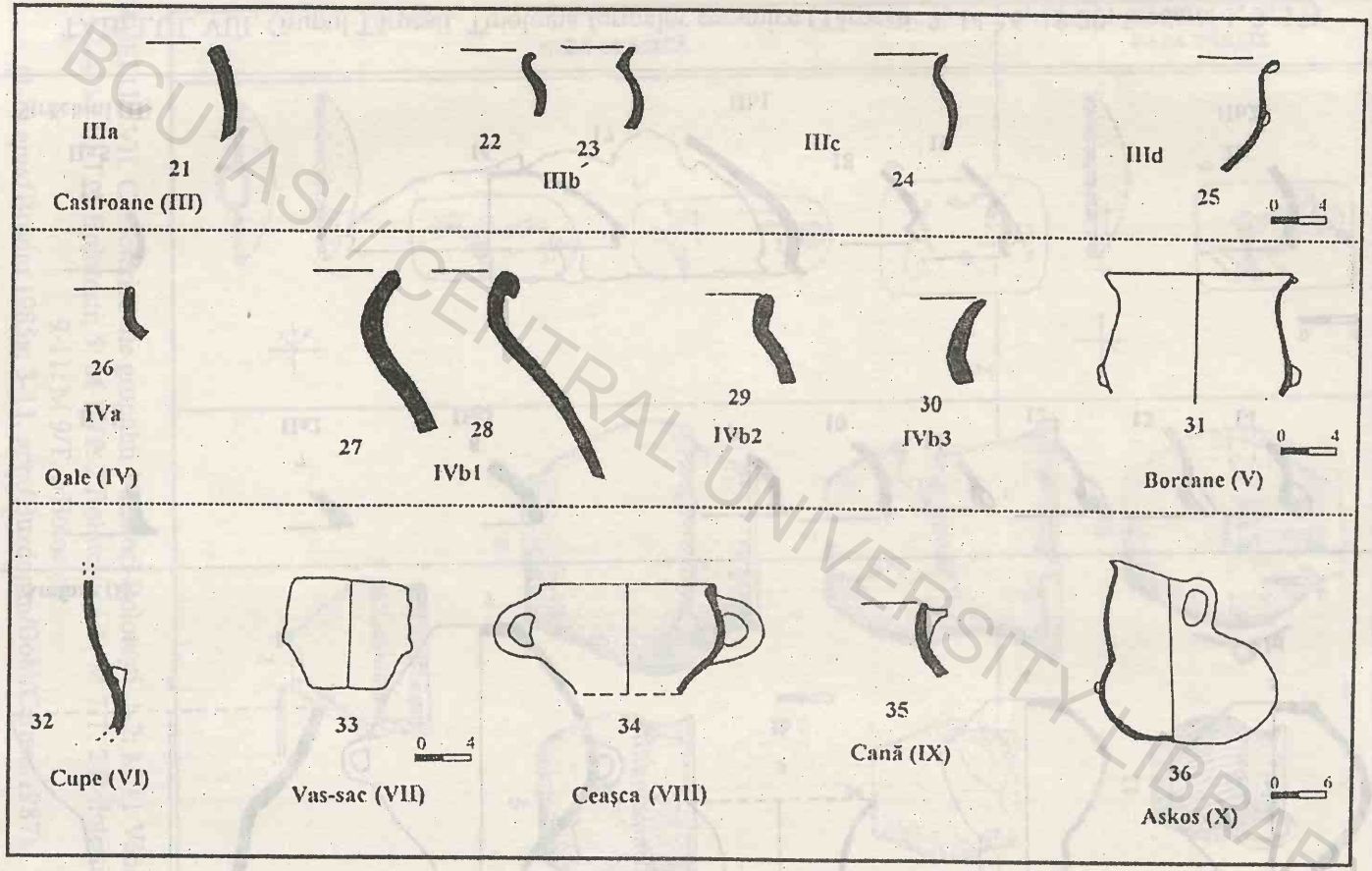

TABELUL VIII. Grupul Târpești. Tipologia formelor ceramice (Târpești: 21-24; 26-32, 34-36; Izvoare: 25, 33)

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

		50										Tipul
									?	?	?	Varianta
	?	48	51	III A	III B	III C	III D	?		III		Grupa
										1		
Broșteni												
Chersăco											1	
Corlăteni											1	
Corlăteni												
Cotârgaci												
Erbiceni											1	
Galați						1			1			
Gl. Vechi			1	1							1	
Grivița-G												
Grivița-V					1						1	
Holboca		1										
Ivănești												
Larga Jiji											1	
Prăjeni											1	
Ripiceni												
Ruginoasa												
Slobozia-I		1						1			1	
Stoicani				1								
Șendreni												
Șerbeștii V												
Șuletea											2	
V. Lupulu												
V. Lupulu					1							
Vânători											2	
Vlădești											1	
30 Decem												
"Moldova										1		
	4			3			5			1	13	Total morm.
					12							

Număr mormint

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

	I	1		1/11			11			15					II	30		37			III	45		50									Tipul
		1	?	5	7	8	11	12	?	17	22	I A	?	?		30	?	35	40	?		45	46	?	48	51	III A	III B	III C	III D	?	?	?	Varianta
						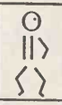					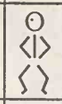	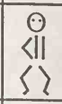	I	I/II				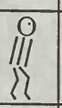	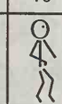	II/III					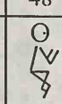							III	?	Grupa
Broşteni																																	
Chersăcosu							1																								1		
Corlăteni I														1																			
Corlăteni II					1															1													
Cotârgaci						1	3	2			1																					1	
Erbiceni										1																						1	
Galaţi														1																			
Gl. Vechi		1					1		1			1	1	2		1				3			1									1	
Grivița-Galaţi		1											1											1	1			1		1		
Grivița-Vaslui																																1	
Holboca																				1			1				1					
Ivăneşti																																1	
Larga Jijia																				2												
Prăjeni		1	1														1		1													
Ripiceni																																1	
Ruginoasa																																1	
Slobozia-Hăneşti																1							1										
Stoicani																					1				1				1				
Şendreni																																1	
Şerbeştii Vechi														1																			
Şuletea																1		1															
V. Lupului I													2																				
V. Lupului II				1			1																									2	
Vânători							1																			1							
Vlădeşti																				1												
30 Decembrie																																2	
"Moldova"																																1	
		4		3			10			3			4	5		4		2		8		4		3		5					1	13	Total morm.
		20											9			6				8		12									1		

Număr morminte

TABELUL IX. Poziția scheletelor în mormintele Jamnaja din Moldova.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Tip	Variantă	Nr.	Locul descoperirii	Mormânt/ Tumul	Grupa de poziții probabilă				Principal	Poziția în cadrul movilei								Poziție picioare			Grad chircire picioare						Grad chircire coloană vertebrală - picioare						Orientarea scheletului														Profil		Camera funerară							Treap	
										Central	Sectorul								În romb	Spre dr.	Spre stg.	Unghi femur - gamba dreaptă			Unghi femur - gamba stângă			Unghi coloană - femur drept			Unghi coloană - femur stâng			N	N N E	N E	E N E	E	E S E	S E	S S E	S	S S V	S V	V S V	V	V N V	N V	N N V	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
					I	II	III	?		N V	N E	S V	S E	N	E	S	V				≥ 90°	45-90°	≤ 45°	≥ 90°	45-90°	≤ 45°	≥ 90°	45-90°	≤ 45°	≥ 90°	45-90°	≤ 45°																									
1	1	1	Gl. Vechi 1950	M 8/T.II																	145			150																													
		2	Griviţa-Galaţi	M 2/T.315																																																
		3	Prăjeni 1986	M 6/T.4																																															
	1-3	4	Prăjeni 1986	M 7/T.3																																														
1/11	5	5	V. Lupului II	M 10																	120			110																													
	7	6	Corlăteni	M 1																																															
	8	7	Cotârgaci	M 1/T.1																																															
11	11	8	Chersăcosu	M 2																																															
		9	Cotârgaci	M 1/T.4																																															
		10	Cotârgaci	M 1/T.6																																															
		11	Cotârgaci	M 1/T.7																																															
		12	Gl. Vechi 1949	M 5/T.I					?																																									
		13	V. Lupului II	M 5																																														
		14	Vânători	M 13					II																																									
	12	15	Cotârgaci	M 1/T.5																																														
		16	Cotârgaci	M 3/T.6																																														
	11-13	17	Gl. Vechi 1949	M 9/T.I																?																															
15	17	18	Erbiceni	M 1					?																																									
	22	19	Cotârgaci	M 2/T.6																																														
	I A	20	Gl. Vechi 1949	M 15/T.I																																														
		21	Gl. Vechi 1949	M 6/T.I																	?																														
		22	Griviţa-Galaţi	M 3/T.314																																															
		23	V. Lupului I	M 3																																															
		24	V. Lupului I	M 4					?																																									
		25	Corlăteni I	M 3/T.I																																															
		26	Galaţi	M 5																																														
		27	Gl. Vechi 1949	M 1/T.II																?																														
		28	Gl. Vechi 1950	M 7/T.II																																														
		29	Şerbeşti Vechi	M 4																																														
30	30	30	Gl. Vechi 1949	M 16/T.I																																													
		31	Hăneşti	M 4/T.II																																														
		32	Şuletea	M 3																																														
	?	33	Prăjeni 1985	M 3																																														
37	35	34	Şuletea	M 2																																														
	40	35	Prăjeni 1986	M 5/T.4																																														
		36	Corlăteni I	M 1/T.II																																															
		37	Gl. Vechi 1949	M 8/T.I																																														
		38	Gl. Vechi 1949	M 14/T.I																																														
		39	Gl. Vechi 1950	M 6/T.II																																														
		40	Holboca	M 42																																														
		41	Larga Jijia	M 4																																														
		42	Larga Jijia	M 5																																														
		43	Vlădeşti	M 2																																														
45	45	44	Stoicani	M 15																																														
	46	45	Galaţi	M 2																																														
	?	46	Hăneşti	M 4/T.I																?I																														
		47	Holboca	M 11																?II																														
50	48	48	Gl. Vechi 1949	M 2/T.II																																													
	51	49	Gl. Vechi 1949	M 3/T.II																II																														
		50	Stoicani	M 14																																													
	III A	51	Vânători	M 14																																													
	?	52	Gl. Vechi 1949	M 2/T.IV																																													
	III B	53	Holboca	M 16																																													
	III C	54	Gl. Vechi 1950	M 10/T.II																?II																														
	III D	55	Stoicani	M 10																																													
		56	Broşteni	M 1																																													
		57	Corlăteni II	M 2																																													
		58	Cotârgaci	M 1/T.9																																													
		59	Gl. Vechi 1949	M 1/T.IV																																													
		60	Griviţa-Vaslui	M 1																?																														
		61	Ivăneşti	M 1																																													
		62	Ripiceni	M 2																?																														
		63	Ruginoasa	M 1																																													
		64	Şendreni	M 1																																													
		65	V. Lupului II	M 13																																													
		66	V. Lupului II	M 24																?																														
		67	30 Decembrie	M 1																																													
		68	30 Decembrie	M 2																																													
		69	"Moldova"	M1																																													

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITY LIBRARY

TABELUL X. Tabel combinatoriu al elementelor de ritual din mormintele Jamnaja d

Groapa funerară

Treapta | Fund | Pereți | Acoperiș | Informații suplimentare | Ocru | Inventar funerar | Determinare antropologică

Grad de vopsire cu ocru | Presărat mai gros în reg. | Bulgări/pete reg. | Sex | Vârstă (ani) | Tip

ceramică | podoabe metal | unelte metal | podoabe os/scoică | silex | piatră | obiecte lemn

O→ | +O | 0-9 | 10-20 | 20-25 | 25-30 | 30-40 | ≥ 45 | P | P+N | N+M

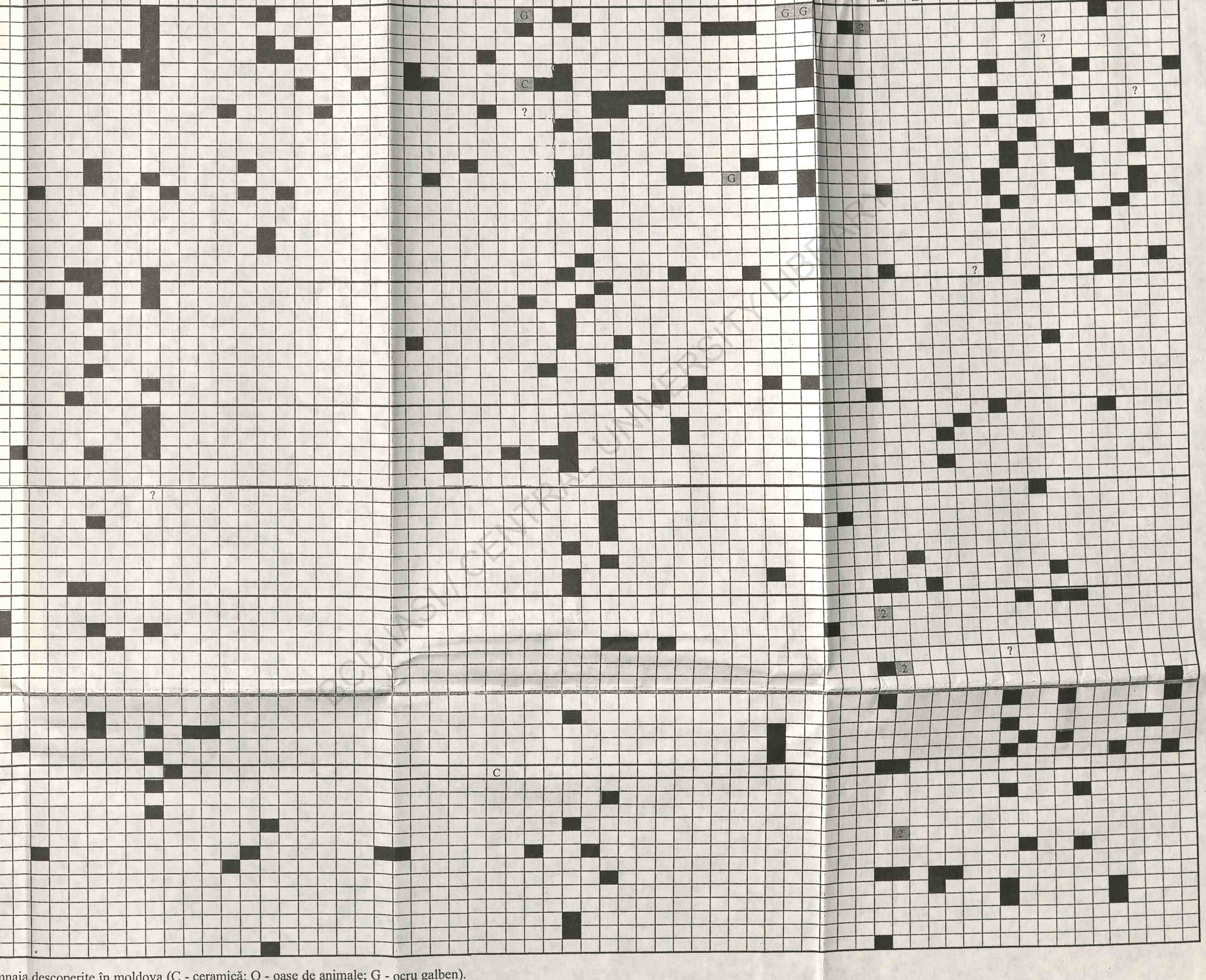

BCUIAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

nnaja descoperite în moldova (C - ceramică; O - oase de animale; G - ocru galben).

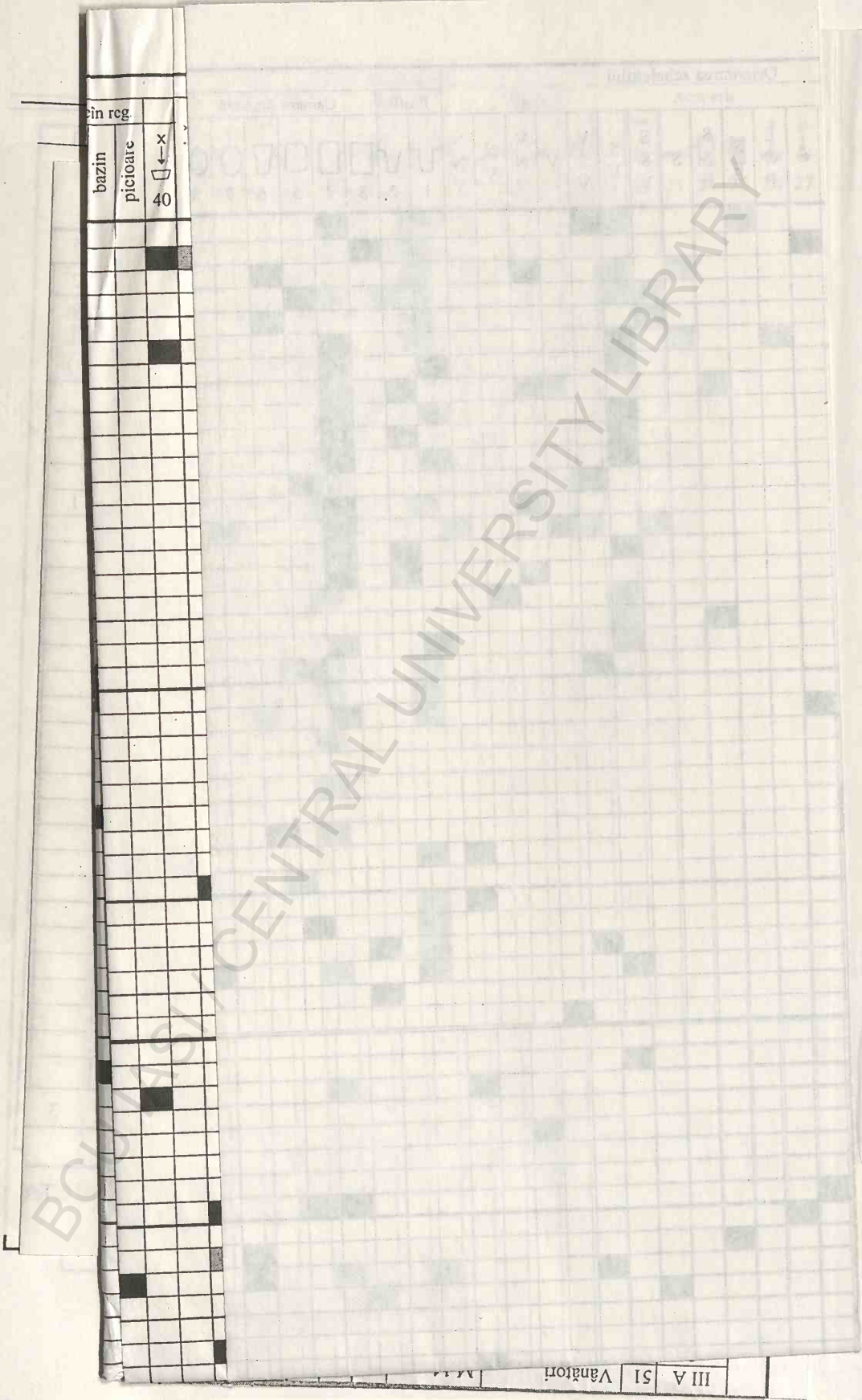

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Grupa	Camera funerară					Treaptă		Fund				Pereţi		Acoperiş							Număr de morminte
	3)	4)	5)	6)	7)	9)	10)	11)	12)	13)	14)	15)	16)	17)	18)	19)	20)	21)	22)	23)	24)	25)	26)	27)	28)	
I	1	12	3	2	-	-	1	-	1	5	-	1	8	1	-	-	1	2	5	2	2	1	1	1	-	-
I/II	-	1	-	1	-	-	-	1	1	4	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II	2	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
II/III	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	1?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III 45-50	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
III IIIA-D	-	-	1	-	-	1	-	-	-	2	-	-	2	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
?	-	3	2?	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	1	1	2	-	1?	-	-	1	1	

TABELUL XI. Distribuţia cantitativă a elementelor legate de gropile funerare Jamnaja pe grupe de poziţii ale scheletelor (numerele cu acolade corespund celor din Tab. X).

BCU "M. EMINESCU" IAŞI

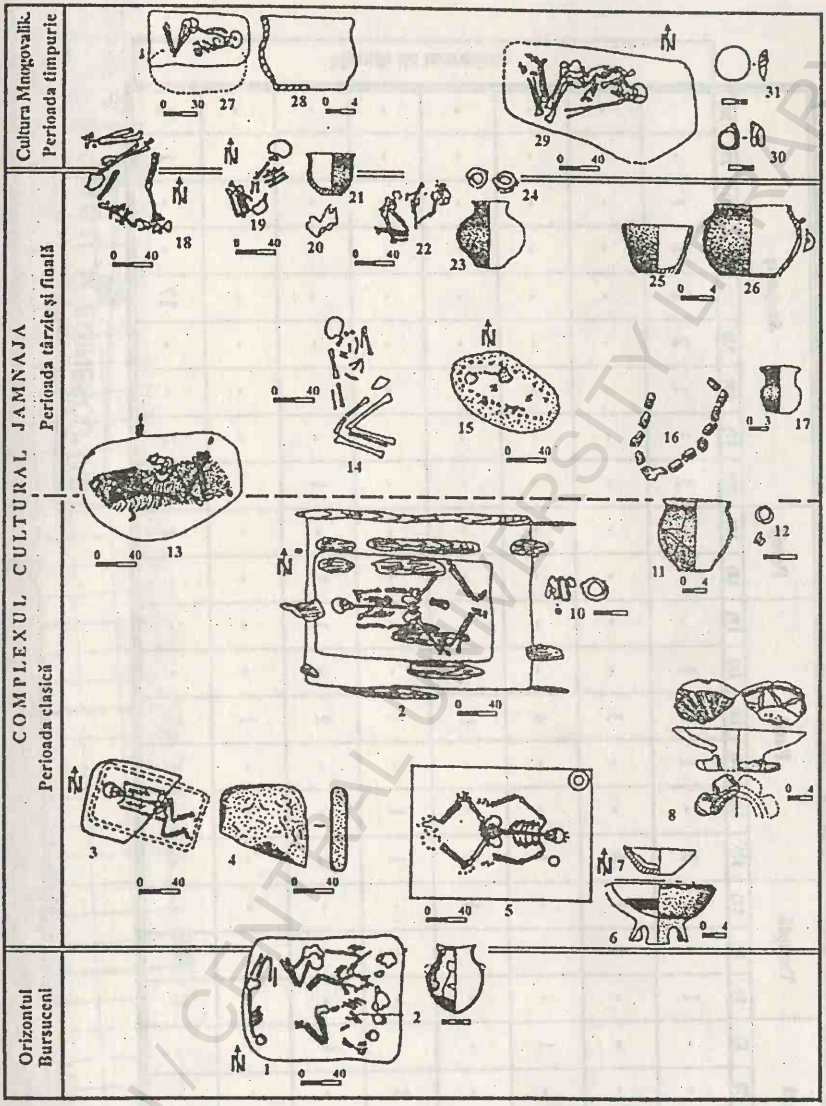

TABELUL XII. Construcții funerare, caracteristici de ritual și categorii de inventar specifice complexului cultural Jamnaja din Moldova. 1-2: M 10 Vânători; 3-4: M 2 Chersăcosu; 5-7: M2/T 315 Griviţa-Galaţi; 8: Vas vatră tumul Corlăteni-*Dl. Stadole*; 9-10: M 13 Vânători; 11-12: Broşteni; 13: M3/T. 1 Prăjeni-*Nelipeşti;* 14: M 16/T. I-1949 Gl. Vechi; 15: M 4/T. I Hăneşti; 16: M 13 Valea Lupului; 17: Şendreni; 18: M 15 Stoicani; 19-21: M 17/T. I-1949 Gl. Vechi; 22-24: M 3/T. II-1949 Gl. Vechi; 25-26: M 2 Galaţi; 27-28: M 2 Vânători; 29-31: M 10/T. I-1949 Gl. Vechi (1-2, 9, 25-26, *apud* Brudiu 1985; 5-7, *apud* Id. 1987; 8, *apud* Roman 1986a; 11-12, *apud* Petrescu-Dîmboviţa 1950a; 13, *apud* Ursulescu/Şadurschi 1986; 14, 19-21, 29-31, *apud* E. Comşa 1987; 16, *apud* Dinu 1959a; 17, *apud* Dragomir 1976; 18, *apud* Petrescu-Dîmboviţa 1953b; 22-24, *apud* E. Comşa 1989a)

Nr. Crt	Stațiunea și proba (sigla și nr. buletinului)	Complexul	Materialul analizat	Vârsta B.P.	Sursa	Calibrare (OxCal v3.0)			
						1σ		2σ	
						Intervale	Probabilitate %	Intervale	Probabilitate %
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	*Utkonosovka KI-100/7*	M 3 / T.1		4770±120	1,2	3660-3490 3480-3370	44,7 23,5	3800-3300 3250-3100	91,2 4,2
2	*Novoselica KI-1713*	M 9/T. 20		4750±80	2	3640-3500 3450-3440 3430-3370	50,5 1,6 16,1	3700-3350	95,4
3	*Kurči KIGN- 634*	M 16/T.20 cu roți lemn	Lemn din roți	4660±10	3	3500-3450 3380-3360	57,0 11,2	3510-3420 3380-3360	80,8 14,6
4	*Semenovka KI-2126*	M 52/T.14		4600±90	2	3510-3410 3390-3290 3240-3100	20,1 20,9 27,2	3650-3000	95,4
5	*Bala Hamangia GrN-1995*	M 1 /T. 1952	Cărbune	4530±65[1]	4	3350-3260 3240-3100	23,4 44,8	3500-3450 3400-2900	1,7 93,7
6	*Novoselica KI-1219*	M 7 / T. 19	Lemn din acop. gropii	a.4520±70 b. 4490±70	a.5 b.2	a.3350-3090 b.3340-3080 3060-3040	a.68,2 b.64,0 4,2	a.3500-3450 3400-2900 b.3360-3010 3000-2920	a.1,2 94,2 b. 85,6 9,8
7	*Plačidol Bln 2504*	T.II Constr. 2	Cărbune lemn	a. 4380±60 b. 4260±60	a. 6 b. 7-9	a.3090-3060 3040-2910 b.2920-2860 2810-2750 2730-2690	a.7, 9 60,3 b.33,2 25,1 9,9	a. 3310-3230 3190-3150 3120-2880 b.3040-2960 2940-2840	a. 8,4 1,6 85,4 b. 51,2 42,8
8	*Semenovka KI-1753*	M6/T.11		4380±50	2	3080-3070 3040-2910	0,8 67,4	3270-3230 3110-2880	3,1 92,3
9	*Poručik-Gešanovo Bln 3302*	M 3 / T.I Principal	Lemn din acop. Gropii	4360±50	6, 8-9	3040-2910	68,2	3100-2880	95,4

TABELUL XIII. Catalogul datelor ^{14}C obținute pentru morminte Jamnaja din bazinul Dunării Inferioare și Mijlocii.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
10	*Novoselica KI-1712*	M15/T.19[2]		4350±70	2	3080-3060 3040-2880	2,6 65,6	3350-2700	95,4
11	*Kurči KIGN-636*	M 16/T.20 cu roți lemn	Lemn din roți	4330±45	3	3030-2970 2930-2880	30,7 37,5	3090-3060 3040-2870	2,9 92,5
12	*Padej Bln 2219*	M 2 / T.I	Lemn	4320±50	10,11	3030-2970 2930-2880	26,6 41,6	3090-3060 3050-2870 2800-2770	3,2 89,1 3,1
13	*Kétegyháza Bln 609*	M 4 / T.3		4265±80	12	3020-2990 2930-2850 2820-2690 2680-2660	5,4 25,6 35,4 1,8	3090-3060 3050-2590	1,7 93,7
14	*Višnevoe KI-1711*	M 38/T. 17		4250±80	2	2930-2850 2820-2660	23,8 44,4	3040-2580	95,4
15	*Plačidol Bln 2501*	M 1 / T.I cu roți lemn	Cărbune lemn din acop. gropii	4170±50	6-9	2880-2850 2820-2790 2780-2660 2640-2620	7,4 8,4 48,0 4,4	2890-2580	95,4
16	*Poručik-Gešanovo Bln 3303*	M 4 / T.I Secundar	Lemn din acop. Gropii	4110±50	6,8,9	2870-2810 2750-2720 2700-2570	19,8 4,0 44,4	2880-2790 2780-2550 2540-2490	24,4 65,0 6,0
17	*Baia Hamangia Bln 29*	M 1 /T. 1952	Lemn (Quercus spec.)	4090±160	13,14	2880-2460	68,2	3050-2100	95,4
18	*Poručik-Gešanovo Bln 3301*	M 1 / T.I Secundar	Lemn din acop. Gropii	4080±50	6,8,9	2860-2810 2690-2680 2670-2550 2530-2490	15,3 1,6 39,2 12,2	2870-2800 2770-2720 2700-2460	18,6 5,8 70,9
19	*Kurči KIGN- 635*	M 16/T.20 cu roți lemn	Lemn din roți	4080±45	3	2860-2810 2670-2560 2530-2490	15,7 40,5 12,0	2870-2800 2760-2720 2700-2470	19,0 3,9 72,5
20	*Baia Hamangia KN- 38*	M1/T.1952	Cărbune[3]	4060±160	15	2880-2450 2430-2400	65,2 3,0	3050-2000	95,4

TABELUL XIII. Continuare.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
21	*Višnevoe KI-1217*	M 4/T.17		3950±90	2	2570-2290	68,2	2900-2800 2700-2100	2,6 92,8
22	*Višnevoe KI-1439*	M 37 / T. 17	Lemn din acop. gropii	3800±120	2,16	2460-2430 2410-2110 2090-2030	3,4 56,5 8,3	2600-1850	95,4
23	*Novoselica KI-1220*	M 11/T. 19	Lemn din acop. gropii	a.3800±60 b.3770±60	a.5 b.2	a.2330-2130 2070-2050 b.2290-2120 2090-2040	a. 66,7 1,5 b. 55,7 12,5	a.2460-2420 2410-2030 b 2400-2370 2360-1970	a.3,4 92,0 b. 2,0 93,4
24	*Baia Hamangia*[4] *KN- I.038*	M1/T.1952	Cărbune	3780±120	17	2400-2370 2360-2020 2000-1980	3,5 63,4 1,4	2600-1800	95,4
25	*Višnevoe KI-1424*	M36/T.17		3750±60	2	2280-2240 2210-2030	9,4 58,8	2340-1960	95,4
26	*Pustopolje Z-1415*	M 1/T.16	Lemn	3660±120[5]	18,19	2200-1870 1840-1820 1800-1780	65,7 1,7 0,8	2450-1650	95,4

TABELUL XIII. Continuare.

ROMANIAN CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY
B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

TABELUL XIII (continuare)

1. La *Kohl/Quitta 1963,* 297, proba a fost datată la 4280±65 B.P., însă am preferat data corectată pentru efectul Suess, înscrisă la *Vogel/Waterbolk 1963,* 184 (v. şi *Schwabedissen/Freundlich 1966,* 245), care a şi fost acceptată ulterior (*Kohl/Quitta 1964,* 314).

2. *La Telegin 1986,* 99; *Id. 1987,* 132, preluat şi de *Rassamakin 1999,* 169, data figurează ca obţinută pentru M 15/T. 19 Novoselica. În momentul publicării tumulului s-a precizat că data KI-1712 aparţine de fapt M 14 şi nu M 15 (care se atribuie nomazilor târzii) (*Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 95), însă valoarea menţionată acum pentru KI-1712 este, inexplicabil în opinia noastră, 4800±70 B.P. *(Ibid.).* De altfel, datele radiocarbon de la Novoselica publicate de *Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 95 nu coincid cu acelea de la Telegin 1986, 99 şi *Id. 1987,* 132.

3. Cf. *Schwabedissen/Freundlich 1966,* 245, data a fost obţinută pe un "material of same sample dated at Berlin lab." (Bln-29).

4. Cf. *Breunig 1987,* 118, este vorba de o nouă măsurare a datei KN-38.

5. Data care figurează la *Srdoč et al. 1987,* 141, 3260±120 B.P., este socotită falsă, datorită unei greşeli tehnice (cf. *Govedarica 1991,* 90, nota 9).

Sursele datelor ^{14}C, contextelor arheologice şi ale materialelor datate:

1. *Telegin 1977,* tab. p. 10
2. *Telegin 1986,* 99.
3. *Ivanova/Vetčinnikova 1991,* 20.
4. *Vogel/Waterbolk 1963,* 184.
5. *Subbotin/Ostroverchov/Dzigovskij 1995,* 95.
6. *Görsdorf/Boyadziev 1996,* 155-156.
7. *Panajotov 1989,* 105, 113.
8. *Boyadziev 1995,* 176, 186.
9. *Boyadziev 1998,* 364.
10. *Forenbaher 1993,* 241.
11. *Girić 1987,* 73.
12. *Quitta/Kohl 1969,* 242.
13. *Kohl/Quitta 1963,* 297.
14. *Kohl/Quitta 1964,* 314.
15. *Schwabedissen/Freundlich 1966,* 245.
16. *Dvorjaninov/Dzigovskij/Subbotin 1985,* 161.
17. *Breunig 1987,* 118.
18. *Benac 1986,* 66.
19. *Govedarica 1991,* 90, nota 9.

Siglele laboratoarelor:

Bln - Berlin; GrN - Groningen; KI - Kiev; KIGN - Institutul ştiinţe Geologice, Kiev; KN -Köln; Z - Institutul "Rudjer Bošković", Zagreb.

Grupa/Varianta	1	1	1	1	2	2	2	2	2	3	3	3	4	4	5	5	?
	1	2	3	?	1a	2a	1b	2b	?	1	2	?	1	?	1a	1b	?
Nr. schelete																	
Gl. Vechi																	1
Holboca	1	2	1	1	1	1	1		1	2	1	1	1				1
Iacobeni																	
Slobozia-Hăneşti														1			
Stoicani								1									
V. Lupului II																	1
Nr. morminte										3		2	1	1	1	1	
	3				3					4			2		2		2

TABELUL XIV. Poziţia scheletelor în mormintele catacombă din Moldova.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

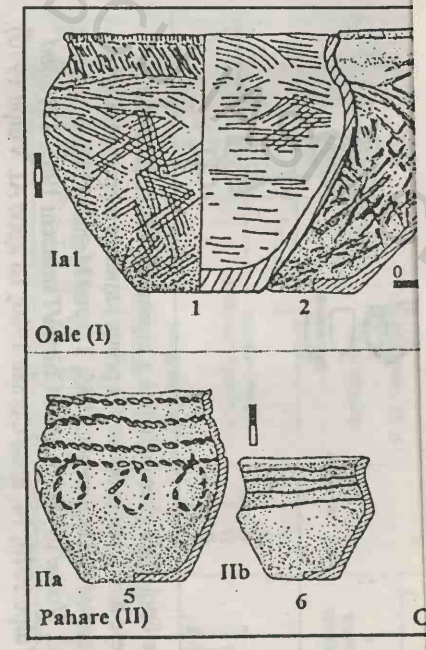

TABELUL XVI. Forme şi decoruri
2: M 19 Iacobeni; 3: M 13/T.I-
6: "Moldova"; 7: M 35 Holboc
(1, 7, 9 *apud* E. Comşa 19

Moldova.

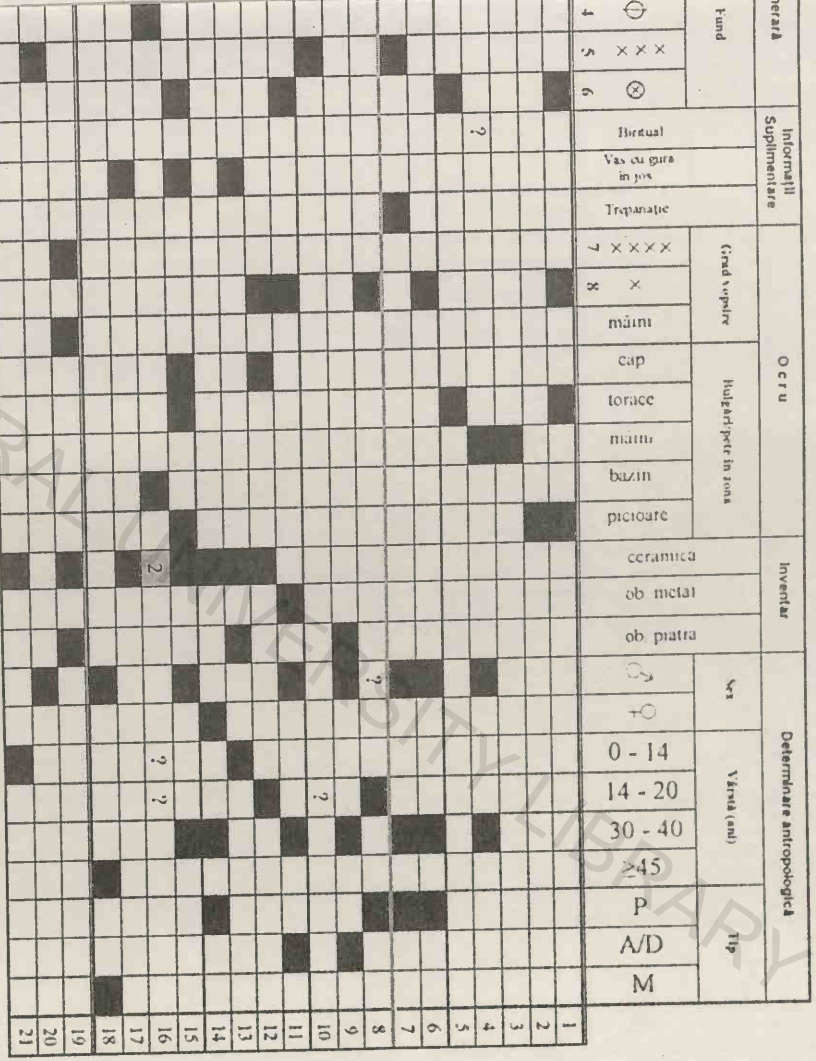

BCU CENTRALA UNIVERSITARA LIBRARY

Grupa	Varianta	Nr.	Locul descoperirii	Mormânt/ Tumul	Caracterul mormântului			Poziția în cadrul movilei									Grad chircire picioare						Grad chircire coloană vertebrală-picioare					
									Sectorul								Unghi femur-gamba dreaptă			Unghi femur-gamba stângă			Unghi coloană-femur drept			Unghi coloană-femur stâng		
					Individual	Dublu	Triplu	Central	NV	NE	SV	SE	N	E	S	V	≥90	45-90	≤45	≥90	45-90	≤45	≥90	45-90	≤45	≥90	45-90	≤45
1	1.1	1	*Holboca*	M 28			Cu M 29, 30		■																			
	1.2	2	*Holboca*	M 29			Cu M 28, 30		■																			
		3	*Holboca*	M 30			Cu M 28, 29		■																			
	1.3	4	*Holboca*	M 33		?			■																			
	?	5	*Holboca*	M 36	■				■																			
2	$2^{a}.1$	6	*Holboca*	M 22		Cu M 21				■							170			140			■			■		
	$2^{a}.2$	7	*Holboca*	M 23			Cu M 24, 25						■				170			125			■			■		
	$2^{b}.1$	8	*Holboca*	M 21		Cu M 22				■							130			145			■			■		
	$2^{b}.2$	9	*Stoicani*	M 5	■							■						■			■		■			■		
	$?^{b}$	10	*Holboca*	M 24			Cu M23, 25						■				145			145			■			■		
3	3.1	11	*Holboca*	M 17	■								■				105			95			■			■		
		12	*Holboca*	M 34	■				■									■			■		■			■		
	3.2	13	*Holboca*	M 9	■								■				95			105			■			■		
	?	14	*Holboca*	M 35	■				■										■			■	■				■	
4	4.1	15	*Holboca*	M 37	■				■										■			■		■		■		
	?	16	*Hănești*	M 3/T I	■							?																
5	$5^{a}.1$	17	*Iaccobeni*	M 19	■												180			115			■			■		
	$5^{b}.1$	18	*Stoicani*	M 13	■							■							■			■	■			■		
		19	*Gl. Vechi 1949*	M 13/T I	■							■																
		20	*Holboca*	M 25			Cu M23, 25						■															
		21	*Valea Lupului I*	M 11 /12	■																							

Nr.	Orientarea scheletului																Groapa funerară						Informații Suplimentare		
																	Camera funerară			Fund					
	N	NNE	NE	ENE	E	ESE	SE	SSE	S	SSV	SV	VSV	V	VNV	NV	NNV	1	2	3 #	4 ⌀	5 ×××	6 ⊗	Bruial	Vas cu gura în jos	Trepanație
1						■													■			■			
2						■													■						
3						■													■						
4				■																			?		
5										■												■			
6														■					■						
7											■								■		■				■
8														■					■						
9												■													
10											■								■		■				
11										■												■			
12										■															
13										■														■	
14						■													■						
15			■																			■		■	
16																		■	■	■					
17										■							■							■	
18														■											
19		■																							
20											■								■		■				
21																									

Nr.	Ocru								Inventar			Determinare antropologică										
	Grad vopsire			Bulgări/pete în zona								Sex		Vârstă (ani)				Tip				
	7 ××××	8 ×	mâini	cap	torace	mâini	bazin	picioare	ceramica	ob. metal	ob. piatra	♂	♀	0 - 14	14 - 20	30 - 40	≥45	P	A/D	M	
1		■			■			■													1
2								■													2
3						■															3
4						■						■				■					4
5					■																5
6		■										■				■		■			6
7												■				■		■			7
8		■										?			■			■			8
9											■	■				■			■		9
10															?						10
11		■								■		■				■			■		11
12		■		■					■						■						12
13									■		■			■							13
14									■				■			■		■			14
15				■	■			■	■			■				■					15
16							■		2					?	?						16
17									■												17
18												■					■			■	18
19	■		■						■		■										19
20												■									20
21									■					■							21

TABELUL XV. Tabel combinatoriu al elementelor de ritual din mormintele catacombă descoperite în Moldova.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

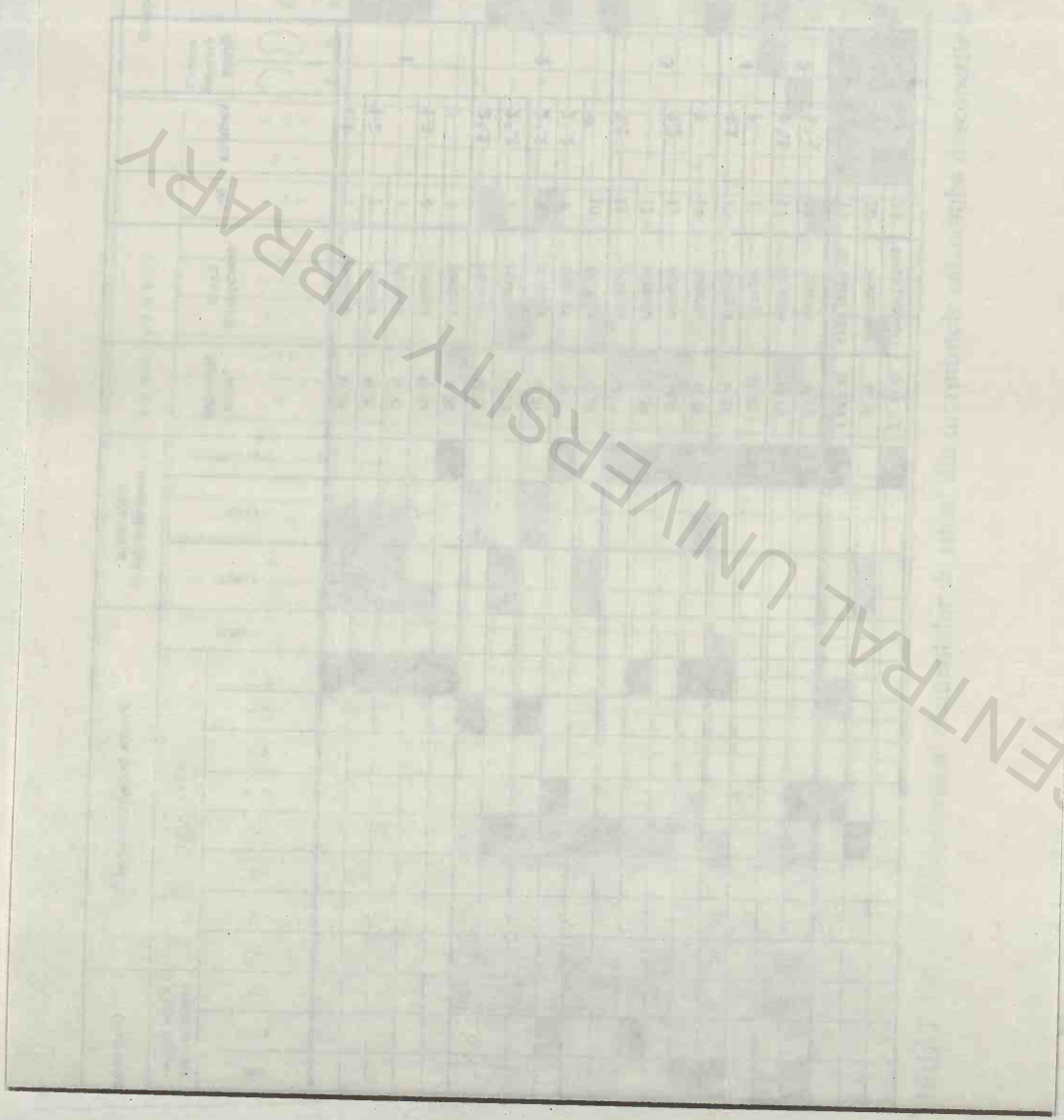

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

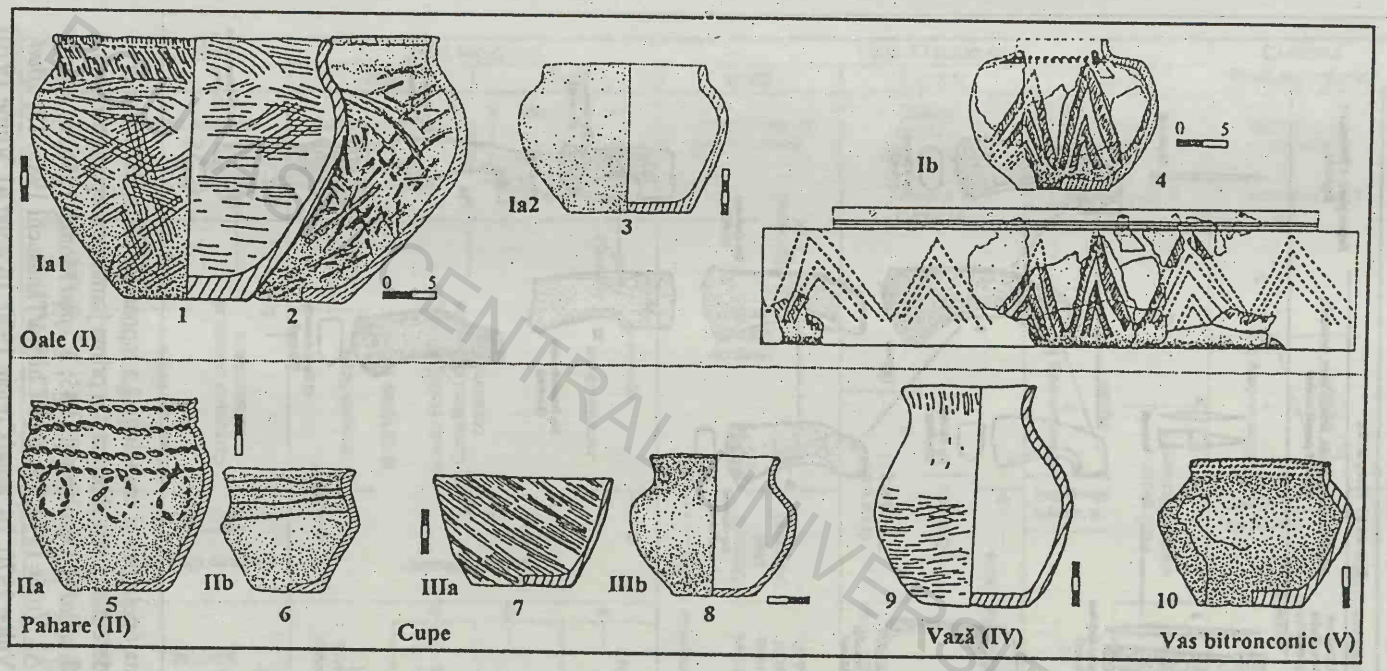

TABELUL XVI. Forme şi decoruri ale ceramicii complexului cultural al catacombelor din Moldova. 1: M 9 Holboca; 2: M 19 Iacobeni; 3: M 13/T.I-1949 Glăvăneştii Vechi; 4: din mantaua T.9 Cotârgaci; 5: M 3/T. I Hăneşti; 6: "Moldova"; 7: M 35 Holboca; 8: M 3/T. I Hăneşti; 9: M 34 Holboca; 10: Valea Lupului-*Fabrica Chimică* (1, 7, 9 *apud* E. Comşa 1985b; 2, *apud* Ioniţă 2002; 3 *apud* E. Comşa 1987; 10, *apud* Dinu 1959a).

"M. EMINESCU" IAŞI

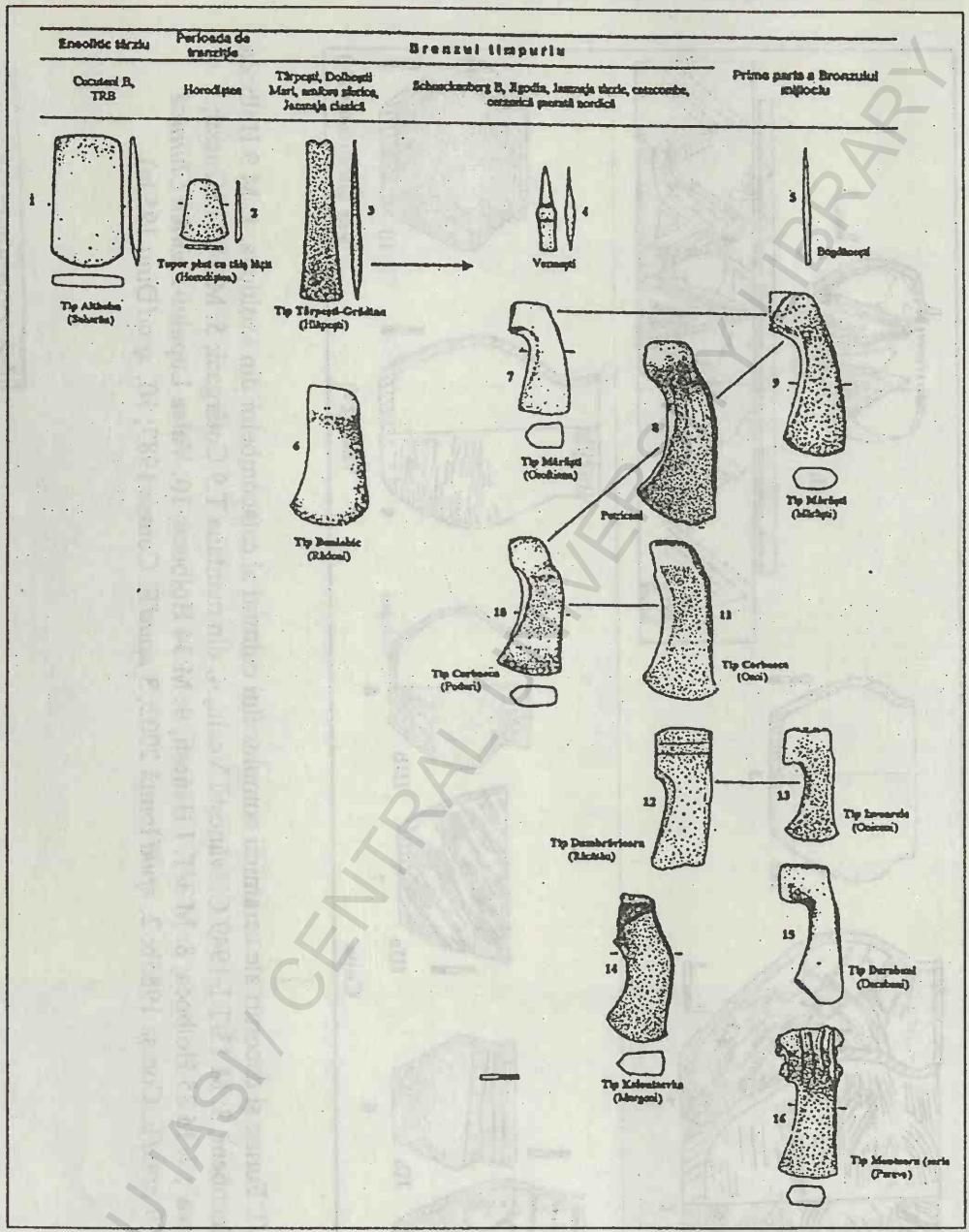

TABELUL XVII. Schema tipologică și cronologică a topoarelor plate, dălților și topoarelor cu gaură de prindere din cupru și bronz din prima jumătate a epocii bronzului descoperite în Moldova (2, *apud* H. Dumitrescu 1945; 3, *apud* Monah 1986; 6, *apud* Dumitroaia 1985; 8, *apud* Al. Vulpe 1970; 11, *apud* Chirică/Tănăsachi 1985; 12, *apud* Căpitanu 1976, 13, *apud* Al Vulpe 1970; 14, *apud* Coman 1980; 16 *apud* Al. Vulpe 1970).

TABELUL XVIII. Încercare de cronologie comparată a regiunii carpato-nistrene.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ROMANIAN CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Seria BIBLIOTHECA THRACOLOGICA:

I: Adrian C. FLORESCU, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România,* Călăraşi, 1991.

II: Ioan ANDRIŢOIU, *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului,* Bucureşti, 1992.

III: Eugen COMŞA, *Bibliografia referitoare la a doua epocă a fierului de pe teritoriul României,* Bucureşti, 1993.

IV: Marian GUMĂ, *Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României,* Bucureşti, 1993.

V: Mihai SÂMPETRU, *Oraşe şi cetăţi romane târzii la Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1994.

VI: Attila LÁSZLÓ, *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi. Culturile Gáva-Holihrady şi Corlăteni Chişinău pe teritoriul Moldovei,* Bucureşti, 1994.

VII: Oleg LEVIŢKI, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi,* Bucureşti, 1994.

VIII: Grigore BRÂNCUŞ, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române,* Bucureşti, 1995.

IX: Adrian PORUCIUC, *Archaeolinguistica. Trei studii interdisciplinare,* Bucureşti, 1995.

X: Vasile URSACHI, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,* Bucureşti, 1995.

XI: Vjačeslav KOTIGOROŠKO, *Ţinuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n.-IV e.n.,* Bucureşti, 1995.

XII: Valentin VASILIEV, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transilvanie,* Bucarest, 1995.

XIII: Horia CIUGUDEAN, *Epoca timpurie a bronzului în centrul şi sud-vestul Transilvaniei,* Bucureşti, 1996.

XIV: Serghei AGULNIKOV, *Necropola culturii Belozerka de la Cazaclia,* Bucureşti, 1996.

XV: Aurel RUSTOIU, *Metalurgia bronzului la daci,* Bucureşti, 1996.

XVI: Andrei OPAIŢ, *Aspecte ale vieţii economice din provincia Scythia Minor (secolele IV-VI p. Ch.). Producţia ceramicii locale şi de import,* Bucureşti, 1996.

XVII: Oleg LEVIŢCHI, Igor MANZURA, Tatiana DEMCENKO, *Necropola tumulară de la Sărăţeni,* Bucureşti, 1996.

XVIII: Nelu ZUGRAVU, *Geneza creştinismului popular al românilor,* Bucureşti, 1997.

XIX: Cătălina VĂTĂŞESCU, *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparaţie cu româna,* Bucureşti, 1997.

12398/62

XX: Cristian F. SCHUSTER, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare,* Bucureşti, 1997.

XXI: Zsolt SZÉKELY, *Perioada timpurie şi începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei,* Bucureşti, 1997.

XXII: Aurel Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. - I e.n.),* Bucureşti, 1997.

XXIII: Ioan ANDRIŢOIU, Aurel RUSTOIU, *Sighişoara-Wietenberg - Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică,* Bucureşti, 1998.

XXIV: Gheorghe POPILIAN, Marin NICA, *Gropşani - monografie arheologică,* Bucureşti, 1998.

XXV: Aurel ZANOCI, *Fortificaţiile geto-dacice din spaţiul extracarpatic, în secolele VI-III a. Chr.,* Bucureşti, 1998.

XXVI: Ion STÂNGĂ, *Viaţa economică la Drobeta în secolele II-VI p. Chr.,* Bucureşti, 1998.

XXVII: Silvia TEODOR, *Regiunile est-carpatice ale României în secolele V-II î. d. Hr. Consideraţii generale şi repertoriu arheologic,* Bucureşti, 1999.

XXVIII: János NÉMETI, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului,* Bucureşti, 1999.

XXIX: Victor M. BOBI, *Civilizaţia geto-dacilor de la curbura Carpaţilor (sec. VI î. Chr. - sec. II. d. Chr.),* Bucureşti, 1999.

XXX: Grigore BRÂNCUŞ, *Concordanţe lingvistice româno-albaneze,* Bucureşti, 1999.

XXXI: M. KAŠUBA, V. HAHEU, O. LEVIŢKI, *Vestigii traco-getice pe Nistrul Mijlociu,* Bucureşti, 2000.

XXXII: Marcela BRATILOVEANU POPILIAN, *Obiceiuri de primăvară din Oltenia. Calendarul ortodox şi practica populară,* Bucureşti, 2001.

XXXIII: Valentin VASILIEV, Aurel RUSTOIU, Eduard A. BALAGURI, Călin COSMA, *Solotvino-"Cetate" (Ucraina Transcarpatică). Aşezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului şi din Evul mediu timpuriu,* Cluj-Napoca, 2002.

XXXIV: Zina ŞOFRANSKY, *Ştergarul tradiţional moldovenesc,* Bucureşti/ Chişinău, 2002.

XXXV: Nicolae HARŢUCHE, *Complexul arheologic Brăiliţa,* Bucureşti, 2002.

XXXVI: Ion Niculiţă, Silvia Teodor, Aurel Zanoci, *BUTUCENI. Monografie arheologică,* 2002.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

160 000 Lei

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

1[illegible]302